

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

EGYSZERSMIND

A MAGYAR ACADEMIA KÖZLÖNYE.

KIADJA

TOLDY FERENC.

. . . . peragit tranquilla potestas
Quae violenta nequit. . . Claud.

HATODIK FOLYAM : 1856.

ELSŐ KÖTET.

PEST.

HECKENAST GUSZTÁV.

KECSKÉMÉT TH. VÁROS
KÖNYVTÁRA

ÚJ
MAGYAR MUZEUM.

VI. ÉV.

JANUÁR, 1856.

I. FÜZ.

APRÓBB KÖZLÉSEK AMERIKAI UTAZÁSÁRÓL
NENDTVICH KÁROLYNAK.

A legközönségesebb szemrehányás, mely az amerikaiaknak az európaiak részéről tétetik, többnyire azon állításban áll, mely szerint az amerikaiak csak anyagi érdekeiket tartván szemök előtt, a' szellemi érdekeket ha nem is végképen elhanyagolják, mégis oly kevéssé ápolják, hogy a tudományt és a művészetet náluk azon fokra emelve nem látjuk, melyen azoknak állani kellene, ha igazságos és kedvező arányban volnának anyagi fejlődésökkel.

Hogy e szemrehányás igazságos vagy igazságtalan voltát némileg megítélhessük, nem lesz tán édektelen az amerikaiaknak tudományos intézeteit és iskolai rendszeröket némileg figyelembe venni, és azoknak részint számát, részint szervezetét közelebbről megtekinteni, és vizsgálni vajjon mi történik az egyesek részéről is a tudományok és a művészetek emelésére nézve.

Ne várjon azonban az olvasó tőlem kimerítő tudósítást e viszonyokról, vagy Amerika számtalan tudományos intézetei részletes leírását. Hogy ezt tegyem, két ok hátráltat: elő-

ször, tartózkodásom ideje Amerikában sokkal rövidebb volt, mint szükséges lett volna arra, hogy annak minden intézeteit meglátogathassam és tanulmányozhassam, másodszer tartózkodásom ideje éppen az iskolák és intézetek szünnapjaira esett, úgy hogy ezeket csaknem mindenütt zárva, a tudósokat az intézetektől távol találtam. Mindamellett volt több helyen alkalmam intézeteket látogatni, azoknak szellemét és azon fokot megismerni, melyen tudományos tekintetben állanak.

Nagyon hibáznánk, ha az amerikai intézetekre az európai intézetek mértékét akarnók alkalmazni. Ez részint azért nem helyes, mert azok nagyobb része alig létezik még 20—25 esztendő óta; részint mert ott csaknem minden nevezetesebb intézetek magán institutiók, melyek az állammal semmiféle összeköttetésben nem állanak, és tőle segítséget senem kapnak, senem várnak.

Az amerikai szövetséges státusokban csak az elemi iskolák nyilvánosak és teljesen szabadok, de ezek oly nagy mennyiségben vannak az egész státusban elterjedve, hogy e tekintetben felülmúlnak csaknem minden európai státust. Kitiünők e tekintetben is valamint általános műveltségök úgy tudományos életökre nézve is, az újangol státusok. Ezekben már a letelepedés idejében igen magasztos törvények hozattak az iskolák felállítására és azoknak fentartására nézve. Azonban az ellenséges viszony, melyben az anyaországgal csaknem mindig állottak, valamint a vallásos civakodások, melyek a sokféle felekezetek között léteztek, azoknak foganatosítását egész az újabb korig hátráltatták. Az újabb törvények azt követelik, hogy minden helységben, mely 50 családot vagy háztartást számlál, nyilvános költségen iskola tartassék, melyben az ifjúság évenként legalább 6 hónapig egy vagy több erkölcsös és ügyes tanító által az olvasásban, írásban, számvetésben, helyesírásban, angol nyelvben, földrajzban és jó erkölcsökben oktattassék.

Ahol a családok száma százra szaporodott, ott az oktatás egész éven át tart; a hol pedig 500 család lakik, a tanítás az említett tárgyakon kívül a szövetséges státusok történetére, mértanra, földmérésre, algebrára és a könyvvitelre is kiterjed.

A mely helységben 4,000 lakos van, az gymnásiumot tartozik felállítani, melyben alkalmas tanítók által a romai és görög nyelv, történelem, ékesszólás és logika taníttatik. — A tanítóknak kötelességül tétetik, hogy a növendékek az erkölcsiség és az igazság elveire, az igazság iránti tiszteletre, a hazaszeretetre, emberségre, és jótékonyosságra, tartózkodásra, tevékenységre, józanságra, szemérmességre és minden más erényekre szoktattassanak, melyek az emberi társaságot ékesítik, és azon föalapot alkotják, melyre a köztársasági alkotmány fektetve van. Minden polgár kivétel nélkül köteles vagyona szerint az iskolai adóhoz járulni, akár vannak, akár nincsenek gyermekei, kik iskolába járnak. Ha valamely helység vonakodnék az iskola megalapítására szükséges pénzt megadni, a státushatalom által bizonyos büntetések által rá szoríttatik, és a gazdag státus iskolai pénztárából segítségre szert nem tehet.

Egy különösen e célra választott bizottmány választja a tanítókat és határozza a tankönyveket, melyeknél főleg arra tartoznak ügyelni, miszerint oly könyvek ne használtassanak, melyek akár miféle keresztyén felekezet hitvallását különösen pártolná.

Azon státusokban, melyek ujjonan keletkeztek, mint például Jowa, Wisconsin, Minesota, Ohio, Illinois st. mások, a törvényhozás különösen gondoskodott a népnevelésről, a mennyiben t. i. a státusföldnek bizonyos részét a nyilvános iskolák számára kihalította, melynek árából a tanítás és oktatás költségét fedezik.

Mihelyt t. i. egy új státusnak földje ki van mérve, azt úgy nevezett *townshipsekre* (városi telkekre) felosztják, melynek mindegyike 36 □ mérföldet foglal magában. Minden *townships* újra 36 részre osztatik fel, melyek közül az, melyre a 16-dik szám esik, tehát 1 *townships*-ből egy □ angol mérföld vagyis 640 acres (hold) mindig az iskolák számára van rendeltetve. E szerint minden újabb státus földterületének 36-dik része a népnevelésre és a nyilvános iskolák fentartására szolgál, mi által oly tetemes összeget nyernek, hogy a népnevelésre szánt iskolákat és intézeteket oly karban tarthatják, miként azokat egész Európában sehol sem találjuk, és soha de soha nem is találандjuk.

Vegyük például Jowa státust, melynek területe 50.914 □ angol mérföldet foglal el. E szerint esik nyilvános iskolák számára 1-414 □ mérföld; minden négyszeg mérföld 640 acrest foglal magában, tehát 1,414 □ mérföld 904,960 acrest. Ha már e földösszegnek minden holdját csak congressi áron t. i. $1\frac{1}{4}$ dolláron adják el, Jowa a nyilvános népiskolák számára 1,131,200 dollárnyi vagy is 2,262,400 p. forintnyi tőkét nyer. Közönségesen azonban a földeket, ha jó helyen fekszenek, tíz annyi áron adják el, miből roppant összeg származik, mely a népnevelésre okszerűen fordítva oly népet képes teremteni, meiynek még csak gyöngye árnyékát sem mutathatja fel a historia.

E rendszernek el nem maradható eredményét már a jelenkor is képes felmutatni, midőn azt látjuk, hogy Maine státusban 581,813 lakossal, 4,040 elemi iskola van. Massachusetts 985,450 lakossal 3,679; Ohio 1,955,050 lakossal 11,580; Pensylvania 2,258,160 lakossal 9,061; és N. York 3,048,325 lakossal 11,580 elemi iskolát bír. Ezek közül Massachusetts e célra 1,006,795; N. York 1,472,657, és Pennsylvania 1,348,249 dollárnyi tőkével rendelkezhetik. Ezekon kívül vannak még számtalan más magánintézetek minden státusban.

Ez intézkedésnek természetes eredményé ebben áll, hogy a tanulók száma az amerikai szövetséges státusokban nagyobb mint akárhol a világon. Igy péld. *Maine*ben minden 3.1 lakosra jó egy tanuló, az egész státusban pedig minden 4.9 lakosra 1. E tekintetben egyedül csak Dánia múlja fel Európában a szövetséges státusokat, hol minden 4.6 lakosra esik 1 tanuló. Svédhonban minden 5.6-dik lakosra, Szászországban minden 6-dikra, Poroszországban minden 6.2-dikre, N. Britanniában minden 8.5-dik, Franciaországban minden 10.5-dikre, Austriában minden 13.7-dikre, Oroszországban minden 50-dikre, és Portugalliában (mirabile dictu) minden 81.7-dik lakosra 1 tanuló.

Ezek történtek eddig az amerikai szövetséges államokban a nép oktatására és tanítására nézve, miből csakugyan világosan kitetszik, miszerint ők e tekintetben felülmúlják Európa legműveltebb státusait is, melyek már ezer év óta működhettek institúcióik tökéletesítésén és gyarapításán. Nekem

ugyan alkalmam nem volt látni és tapasztalni miként történik az elemi iskolákban a gyermekek oktatása, és mennyiben éri el a praxis a törvényhozó szándokát és a törvény szellemét. A mennyiben mindazáltal következtetni lehet azon könyvekből, melyek a gyermekek oktatására használatnak, a népoktatást csakugyan igen célszerűnek és praktikusnak lehet mondani. A gyermekek 6—8 éves korukban nem csak a számvetés, természettan és a földleírás fő elemeit, hanem az algebrát, a természettudományok minden ágait azoknak fő vonalaiban hallgatják és játszva tanulják, de nem úgymint az sok helyen Európában történik, hogy t. i. a gyermekeket már gyöngé korukban észbeli tehetségeik rendkívüli megerőltetése által eltompítják, hanem oly mód által, mely a tanulást a gyermekeknek kedvessé, és könnyűvé teszi. — Az Amerikában élő európaiak által általánosan elismert dolog, miszerint a gyermekek Amerikában észbeli tehetségökre nézve sokkal előbb fejlődnek mint nálunk, hogy az amerikaiak már gyermekkorukban is sokkal önállóbbak mint mi vagyunk, és hogy bennök a tudvágy sokkal nagyobb mint mibennünk.

A magasabb rendű iskolák Amerikában universitásoknak és collegiumoknak neveztetnek. Ezekkel is tetemes mennyiségben vannak ellátva az amerikaiak. Collegium Indiánában 11, Kentuckyban 15, a kis Marylandban 13, Massachusettsben 6, N. Yorkban 18, Ohióban 26, Pennsylvaniában 22 létezik. Csalatkoznanék azonban, ha azt hinnők, miszerint e collegiumok úgy volnának szervezve, mint nálunk az universitások. Legnagyobb része az universitások szervezetétől, miként azok t. i. Németországban, vagy nálunk léteznek, igen távol áll. Oly intézetek, melyekben az úgy nevezett 4 tudományos kar volna képviselve, Amerikában sehol sincsenek. A collegiumok, vagy universitások Amerikában nagyobb részt azon intézeteknek felelnek meg, melyeket nálunk felső gymnásiumoknak neveznek. Az orvosi, jog- és theologiai tanulmányok Amerikában külön intézetekben taníttatnak, melyek aztán Medical- vagy Law-Collegeknek neveztetnek.

Épen úgy vannak a technikai intézetekkel is. Efféle nagyszerű intézetek, mint péld. Bécsben és Párisban vannak, nincsenek egész Amerikában, sőt olyanok sem, melyek álta-

lában magasabb rendű technikai intézeteknek felelnének meg. E hiány azonban nem hátráltatja az amerikaiakat, miszerint magát a különböző technikai tudományokban ki ne képezze. Tudva van, hogy az amerikaiak igen jeles ingénieurok, a legjobb gépészek, igen jó építészek és hydraulusok, és hogy alig van nemzet, mely őket e praktikai tudományokban felülmúlja. Vizi építései felérnek nagyságra, célszerűségre és tartósságra nézve a legnagyobbyszerű romai építésekkel, és ha régebbi épületeik sem soliditásra, sem szépségre nézve össze nem hasonlíthatók Európa szebb épületeivel: újabb időben annyira meglepő előmeneteleket tettek, hogy nagyobbyszerű nyilvános épületeik a legszebb európai épületek mellé sorozhatók.

A természettudományok terén is meg nem vetendő előmeneteleket tettek az amerikaiak, és ha újabb fölfedezéseket eddig még nem tettek is, még is azon részét a természettudományoknak, mely a gyakorlati életre vonatkozik, oly ügyesen használják, miként Európában csak kevés helyeken.

Mindnyájan ismerjük Danát mint igen jeles mineralogust New-Havenben, Szintúgy Sillimant. Tudjuk miszerint Amerika geologiai tekintetben jobban van átvizsgálva mint rendszerint az európai országok, és hogy geologiai vizsgálataik kiterjednek már messze fekvő nyugati részére is, mint péld. Minesotára és Joware, melyekről Owen oly jeles és oly gyönyörűn kiállított munkát írt, hogy az Angliának legszebb és legjelesebb munkái mellé állítható.

Amerikának első és leghíresebb felsőbbrendű tanintézete az úgynevezett Harwardféle College Cambridgen, Boston mellett. Ez már 1636-ban Harward által levén alapítva, a XVII. században nem csak szükséggel vala kénytelen küzdeni, hanem az akkor divatozott theologiai szenvedélyes vitákba eléggé kedvetlenül volt berántva. Sőt még a XVIII. században is voltak oly emberek, kik az intézetnek tudományos kifejlődését minden módon hátráltatni törekedtek, azt jelentvén ki, miszerint a tudomány a sz. lélekkel egyenes ellentétben áll, s hogy a tudomány hiánya malaszt által bőven pótolható. Azonban győzött itt is a tudomány s a józan ész, s az inté-

zet új gazdag alapítványok által elősegítve, fokenként terjeszkedett addig, míg a gymnásiummal egyetem is összekötöttet. Miután azonban a költségekkel mindenben be nem érték, kénytelenek az universitásban magas didaktrumokat fizettetni magoknak, s a gymnásium jövedelmei még mindig el vannak különözve az universitás jövedelmeitől.

A nyelvtanítókon, segédeken és az intézet előljáróin (gondnokain) kívül van Cambridgeben 10 gymnásiumi tanár, 2 theologiai, 3 jog és 6 orvostanár, miből csakugyan kitetszik, mily gyéren van az intézet ellátva tanárokkal, ha azoknak számát összehasonlítjuk azokkal melyek egy európai egyetemen léteznek.

A gymnásium növendékei négy classisra osztatnak fel, melyek következőképen neveztetnek: seniorok, juniorok, sophomoreok és freshmenk.

Az intézet több épületekből áll, melyek egy, fákkal és bokrokkal beültetett nagy téren vannak elszórva, mintha kertben volnának. Az egyik közölök nem régen Gore hagyományára után csinos és ízletes stílusban a könyvtár számára építetett, mely 85,000 kötetet foglal magában, melyek közül 40,000 kötet a gymnásium könyvtárát alkotja, míg más 9000 kötet a tanulók adakozásaiból származik. Ezenkívül van benne még 1800 theologiai, 1000 orvosi és 6100 jogtudományi kötet.

Midőn július 20. e collegiumot meglátogattam, az előadások épen azelőtt való nap szüntek volt meg, és a nyári szünnapok kezdődtek. A tanárok nagyobb része, azok között Agassiz is, ki a collegiumban a természettudományokat, nevezetesen a zoológiát tanítja, és kihez Haidinger úrtól ajánló levelem volt, Cambridget már elhagyták volt. A gyűjtemények többnyire zárva voltak. A chemiai laboratorium, melybe a tanár távollétében annak segédje vezetett, arra nézve, hogy az egyesült státusoknak első tanintézete, sem szerkezetére, sem gyűjteményére, sem pedig készületeire nézve a jelenkor igényeinek meg nem felel. A laboratorium könyvtára csekély, és benne némely eredeti angol munkákon kívül többnyire német munkák fordításai voltak, mint péld. Fresenius, Gmelin Leopold munkája, és szintúgy Regneault vegytana.

Nem különben sok kívánni valót hagynak a többi gyűj-

temények is, nevezetesen a zoologiai és mineralogiaiak, melyeket azoknak híres öre Agassiz minden igyekezet dacára azonkarba még nem hozhatott, melyben azoknak egy, rendeltetésénél fogva oly magasan álló intézetben lenni kellene. Mind ezen intézeteknél azonban soha el nem felejtendő, hogy mindprivát adakozásokból származtak, és csak azok által növekednek, mi oly sebesen nem mehet, mint ha a státus egyszerre megadná a kivántató összeget.

Valamint a kereskedésben és közlekedésben, szintűgy nevelő és tanintézeteire nézve is N. York a többi státusokat csaknem mind jóval felülmúlja. Ámbár itt is még igen sok hiány van, melyeket azonban N. Yorknak felvilágosodott polgárai, kik a tanintézetek élén állanak, és azokat kormányozzák, derült nézeteik szerint nem tagadnak; még is sokkal több történt e tekintetben már jelenleg is, mint Európa legműveltebb státusaiban.

Az első kezdet a tanintézetek javítására nézve 1795. Clinton helytartótól indult ki, a ki hivatalos beszédében úgy nyilatkozott polgárai előtt: miszerint ő iskoláik rendszerét szabadságuk palládiumának tartja. Utána több helytartó hasonló irányban ernyedetlenül működött. 1805-ben az iskolák és tanintézetek emelésére egy társaság állott össze, és ugyan ez évben az első nagyszerű földadakozás történt az oskolák számára. E földek még eddig el nem adott része 400,000 holdra megyen. 1842-ben új törvények hozattak az iskolák számára, melyek azonban 1838 és 1844-ben tetemes változást szenvedtek. E törvények szerint a városok, valamint a kisebb helyek tanintézeteire egyenlő figyelem fordítatik. A főkormányzás egy főfelügyelőre (Superintendent) van bízva, ki minden helység választottjaival tanácskozik a tanintézetek ügyei iránt. Az intézetek minden évben alkalmas egyének által vizsgáltnak, és vizsgálatok eredményét kimerítő tudósításban tartoznak a státus elibe terjeszteni, mely e tudósítást nyomtatásban a nagy közönséggel közli. Így van gondoskodva a leghathatósban arról, miszerint minden hibák, minden ferdeségek azonnal napvilágra jőjenek, és azokon, a mennyire lehetséges, mindjárt segittessék, lássák az iskolák sikeres előmenetelét, és azoknak a népre való hatását stb.

N. York státusban 1850-ben 18 College, 11,580 nyilvános népiskola, és 887 akadémia és privátiskola volt, melyekre évenként 2,431,247 dollár azaz 4,862,494 ft. p. p. fordítottak. A tanulók száma azon évben 727,212, a tanítóké pedig 17,275-re ment. Se szerint N. Yorkban minden 4-dik személyre 1 tanuló jó.

N. York tanintézeteiben nagy figyelmet fordítanak a természettudományokra, azon elvből indulván ki, miszerint a természettudományokban fekszik egyedül a jelenkor műveltségének és haladásának legyőzhetlen hatalma. Tudják miszerint állodalmi lételők és világhódító erejük nagyrészt ezeknek gondos ápolásában és a közéletre való alkalmazásában rejlik. Még azon intézetekben is, melyek a mi szervezetünk szerint az úgynevezett humanisticus tanintézetek sorába számítandók, a természettudományokra nagy figyelem van fordítva. Így például az *Union Collegeben* következő tudományok taníttatnak:

Görög és latin nyelv és irodalom.

Tiszta és alkalmazott matematika.

Elméleti és gyakorlati természet-philosophia (physica).

Természetrész és vegytan.

Polgári és topographiai mértan.

Francia és más jelenkori nyelvek és irodalmak.

Földészeti és a művészetekre alkalmazott vegytan.

Ókori történelem és philosophia.

Jelenkori történelem.

Jogtan és polgári törvénytan.

Anatomia és physiologia.

Hasonlóképen találjuk a többi intézetekben is az úgy nevezett humanisticus tudományokat a matematikai és természettudományokkal barátságos kapcsolattal összekötve. Az amerikaiak ennél fogva azon elvet soha sem fogadták el, és valószínűleg soha el sem fogadandják, mely szerint az európai continensen a humanisticus intézetek át nem hágható válaszfallal vannak elkülönözve a technikai intézetektől. Ők mindenben a válaszfalakat lerontani és az érdekeket egyesíteni szeretik, Horatius azon szép mondatát követve: alterius sic

altera poscit opem res, et conjurat amice.—Európában a két külön rendű intézetek mint két ellenséges párt állanak egymás irányában, s az egyik csakúgy fél vállal tekint a másikra, és keletkezését a középkor ködös sötétségéből származtatván, magának az elsőbbség jogait tulajdonítja a másik felett.

N. York státusnak magasabb rendű intézetei közé az *Albany Academy* tartozik, Albanyban, N. York státus fővárosában. Ezt alkalmam vala látni. Habár az intézetet csak mint olyant kell tekinteni, mely fejlődésének első korszakában van, még is szép sikerrel látszik haladni. Az épület szép, és célszerű, a physikai szertár igen szép és érdekes tárgyakat foglal magában. Benne különös figyelem van fordítva az electricitás és galvanismusra, főleg pedig a gőzgépekre, melyekből több igen szép példányt bir. Gondoskodva van egy zoológiai és mineralógiai gyűjteményről is, melyek ugyan még eddig egy teremben elférnek, és főleg, mi a mineralógiai gyűjteményt illeti, Európa nagyobb universitási gyűjteményeivel össze nem hasonlítható. De minden esetre sokkal gazdagabb, mint Európa akármelyik közép tanodájában (felső gymnásiumban) található, melylyel körülbelül egy fokon áll.

N. York státusnak legmagasztosb intézkedései közé tartozik az úgy nevezett megyei és községi könyvtárak alapítása, mely Wadsworth és Marcy tanácsára legelsőb N. Yorkban kezdődött, de csakhamar más tartományokban is követőket talált. Washington, bucsubeszédében azt mondá az amerikaiaknak: Mozdítsátok elő mind azon intézeteket, melyek ismereteket és tudományokat terjesztenek. Mert azon arányban, melyben alkotmányunk a közvéleményt tetemes erővel felruházza, minden erővel azon kell dolgozni, hogy e közvéleményt felvilágosítsuk. A nép erkölcsisége és szellemi felvilágosodása alkotmányunk legbiztosabb alapja. Az amerikaiak Washington e vég akaratának teljes meggyőződéssel hódolván, csakugyan minden módot felhasználnak, hogy a népet oktassák és felvilágosítsák. Így származott azon törvény, melynél fogva a község földének bizonyos része a nép közoktatására van rendelve; így a közös megadóztatás közoktatási célokra, így végre azon megyei és községi könyvtárak, melyek Amerika fejlődtebb státusaiban a nép számára vannak alapítva.

Az amerikaiak t. i. igen helyesen azon nézetből indultak ki, miszerint az olvasni és írni tudásnak a népnél, melyre annyi pénz és hasznos erőt fordítanak, sem haszna sem kívánt sikere nem lehet, míg hasznos, és alkalmas olvasmányt nem nyújtanak a népnek. Azon ellenvetés, mely gyakran az európaiak részéről történik, miszerint a népnek nincsen sem kedve, sem ideje a könyvek olvasására, nem áll : mert nyújtassanak a népnek oly könyvek, melyek felfogásához mérve vannak, és foglalatossága körébe vágnak, akkor azokat szívesen is olvasandja és hasznos ismereteket merítend belőle. De ideje is lesz elegendő, ha t. i. télen, midőn a mezei munka nagyobb részt megszűnt, azon idejét, melyet közönségesen csapszékekben tölt, hasznos dolgok olvasására, maga és gyermekei oktatására fordítandja. De attól sem tarthatnak az amerikaiak, hogy hivatásán és polgári állásán túl lesz művelve a nép, miután ott minden polgár azon politikai fokra szabadon emelkedhetik, melyre őt észbeli tehetségei, és tehetségeinek kiképezése feljogosítják.

Hogy a kölcsönkönyvtárak és az időszakai sajtó ritkán nyújtanak jó, és legkevesebbé kielégítő szellemi táplálékot a népnek, kétséget nem szenved. Hogy tehát a nép szükségének megfelelő és szellemi fejlődését elősegítő eszközöket nyújtsanak, népkönyvtárak alapítását és felállítását határozták.

Miután minden hasznos tudományra nézve e célnak megfelelő munkák készen nem valának, értelmes szaktudósok által különösen e célra új munkák irattak, és egyenlő kiadásban nyomattak. Így keletkeztek számos igen népszerű nyelven írt hasznos munkák, névszerint a földművelésről, az ipar különböző ágairól, a természet és vegytanról. Foglalnak magokban útleírásokat, jeles historiai munkákat, életrajzokat, classica munkák fordítását stb. Ki vannak belőle rekesztve minden regények, és mind azon munkák, melyek akármiféle politikai pártot vagy hitfelekezetet különösen pártolnának, vagy pártoskodást idéznének elő.

Az efféle népkönyvtárba választandó munkák első választása a község iskolai hatóságára van bízva. Joga van azonban a megyei iskolafőnöknek a rosúl választott könyvek

elmozdítását indítványozni. Ha a község a főnök tanácsát el nem fogadná, könyvtárának szaporítására a státus iskolai pénztárából segítséget nem várhat.

E szerint van már jelenleg is csak N. York státusban 8000 községi és megyei könyvtárnál több, és a bennök összegyűjtött munkák és kötetek száma egy milliót már jóval felülmúl.

Így gondoskodik az amerikai státuskormány népének szellemi nevelése és oktatásáról; csak ez úton lehetséges is a nép általános felvilágosodása, értelmiségének gyarapodása, s a sokféle álfogalmak sikeres legyőzése, melyek a buta és nevetlen népen határtalan uralmat gyakorolnak, és számtalan bajainak és fájdalmainak legközönségesebb kútforrásai. A renyhesség, és ebből származó szegénység, az erkölcstelenség, a részegség, vadság és kegyetlenség, a gyilkolás, rablás és tolvajság iránti hajlam a nép butaságával és nevelése hiányaival jár, és annak szellemi elhanyagoltságától függ. Ez kétséget nem szenved, s részint a tapasztalás, részint a historia által be van bizonyítva. Igaz ugyan, miszerint az amerikai státusokban oly fényes és nagyszerű intézetek, könyvtárak, gyűjtemények ste. nincsenek mint Európában. De az efféle koncentrációi az anyagi és szellemi gazdagságnak nem csak hogy hasznára nincsenek az államnak, hanem inkább kárára, mert az egyes osztályok túlságos művelődését és szellemi fejlődését segítik elé, míg más osztályokét hátráltatják. Amerikában nem csak az anyagi, de a szellemi erő is inkább egyenlően el van osztva. Nem találunk ott sem oly vagyonos, sem oly tudós embereket mint Európában, de annyi szegényt sem, mint itten, és a nép mindenben a mi őt és saját érdekeit illeti, jobban van felvilágosítva, mint teszem Franciaországban, sőt Angolhonban is. Amerikában nem talál az ember várost, legyen az bármely kicsiny, mely erejének legjobb és legnagyobb részét iskolák és nevelőintézetek felállítására ne fordítaná, gyűjteményeket vagy könyvtárt ne bírna, melyek a nép teljesen szabad használatára bármikor nyitva ne állnának.

Ennyit N. York státusra nézve, mely a legrégebb státusok közé tartozik, és szellemi tekintetben is a legtöbb ame-

rikai státusokat felülmúlja. Legyen szabad ezek után egy pillantást vetni egy egészen új, még nem régen keletkezett státusra, és látni vajjon mi történt ebben szellemi fejlődése tekintetében.

Wisconsin 1848-ban lépett az unióba mint magánálló státus, és ekkor 211,252 lakosa volt, mely szám 1850-ig már 304,756-ra emelkedett. Michigan tó és Mississippi folyó között fekszik. Davenportból, hol hosszabb ideig tartózkodánk, kirándulást tevénk *Wisconsin*be, annak nevezetesebb városait látogatván és földének minőségét megismerélvén, mi annyivalinkább érdekelt, mivel a kivándorlók folyama az utolsó tíz évben leginkább *Wisconsin*ba vala irányozva. Legnagyobb és legnevezetesebb városa *Milwaukee*, a Michigan partján. 1835-ben e helyen, hol jelenleg e város van, egy bőrkereskedőnek kunyhója állott, és most 30,000-nél több lakost számlál. A lakosoknak nagy része bevándorlott németekből áll. A város már jelenleg is képes minden kényelmeket nyújtani, melyeket Európában csak a nagyobb városok nyújtanak. Bír gázvilágítással, gépgyárral, melyben locomotíveket is készítenek, nagyszerű és kényelmes hotélekkel, zenetársasággal s. t. e.

A státus fővárosa *Madison*, mely 5000-nél több lakossal nem bír, de keblében van a státus háza, és a státus universitása, melyet meglátogatók. A tőke, mely a státus alkotmánya által az iskolák és tanintézetek számára van alapítva, 2,780,912 dollárra van becsülve. Ezen kívül még a státusföld eladásából származó tőke ötödik része szinte a népnevelés és oktatás számára van rendelve. Nem különben tartozik minden község azon összegnek felét, melyet a státus maga ad, évenként az iskolák fentartására adó útján beszerezni. 1850-ben 304,756 lakos mellett 1,423 nyilvános népiskolával bírt, melyeket 58,817 tanuló látogatott meg.

A státus universitása a városból egy negyed órányira fekszik, kevéssé emeltebb, igen egészséges helyen, és két egymás irányában fekvő két emeletes házból áll, melyek közül az egyik épen az alatt készült el, hogy azt látogatóm. Az intézetet, valamint a várost magát eddig még csak embryónak lehet mondani, mely tán csak későbbi években fejlődik

óriássá. Az intézet jelen alkotása szerint a mi fogalmunkhoz képest inkább algymnásiumnak volna tekintendő mint universitásnak. De így, midőn az universitás nevét adják neki, legalább azon célt tűzik eleibe, mely után törekedni tartozik. Mindamellet van neki könyvtára, ásvány és geologiai gyűjteménye, physikai szertára, és állatgyűjteménye, melyben a madarak gyűjteménye leggazdagabb. Szintúgy van ellátva csillagvizsgálóval is, mely meteorologiai észleleteket tesz. A könyvtára még eddig csak mintegy 500 kötetet foglal magában, melyek közt a státus törvénykönyvei és az országgyűlés tanácskozásai a legnagyobb helyet foglalják el. Ezek után némely encyclopaediai munkák, Cicero és Shakespeare munkái, Anglia historiája és némely theologiai munkák. *(Folytatom.)*

BETHLEN GÁBOR JELLEME

EGYKORU VÉLEMÉNYEK SZERINT; S 1616 S 1619-BELI LEVELEI.

KÖZLI

GRÓF KEMÉNY JÓZSEF.

Erdély legerélyesebb fejedelme Bethlen Gábor, Magyar- és Csehországnak azon protestáns tagjai által, kik hitvallási szabadságukban II. Rudolf, II. Mátyás, és II. Ferdinánd rendelkezései és törekvései által megsértve érezték magokat, felingerelve, 1619-ben nyárutó elején fegyveres erővel rohant Magyarországra II. Ferdinánd ellen, s pedig oly győztes sikerrel, hogy nem csak Kassát és felső Magyarország nagyobb részét elfoglalhatta, hanem a szövetséges cseheknek is segítségül 8000 lovast küldhetett.

Ezen szerencsésen átvitt fegyveres mozgalomnak az lett eredménye, hogy II. Ferdinánd ellenére pfälzi választó gróf V. Frigyes csehországi, Bethlen Gábor pedig 1620-ban nyárutó 25-dikén magyarországi királylyá választattak pártosaik által.

Igy állának 1620-ban Magyar- és Csehországban a dol-

gok, midőn is ugyan azon évben egy, négyrétű három íves röpirat a következő cím alatt jelent meg :

„*Secretissima instructio gallo-britanno-batavica, Fridericò V. Comiti Palatino Electori data. Ex gallico conversa, ac bono publico, in lucem evulgata. Anno M. DC. XX.*“

Ezen röpirat szerzője névtelen; de sejdíthető, hogy II. Ferdinándnak híve volt; célja V. Frigyes cseh királyt arra inteni, hogy II. Ferdinánddal kibéküljön, és a cseheknek, s frigyeseiknek határtalan hitelt ne adjon.

Ezen már igenis ritka, és azért hazánkfiaink előtt alig ismeretes röpirat ¹⁾ tartalma, habár némi irányban részrehajló tollal van is írva, mégis oly adatokat s akkori nézeteket terjeszt előnkbe, melyek hazai történetünk érdekében egyáltalában nem érdektelenek. — Legyen tehát szabad ezen röpiratból azon sorokat itt átírni, melyek főleg Bethlen Gábor jellemét és az akkori török udvart illetik, s melyek V. Frigyes cseh királyhoz intézve így következnek.

„§. VII. Neque solum hostium, quae modo est, potentiam expendas velim, sed eam, quam extrema pericula, vel desperatio efficere potest. Qui vincitur, et magno animo est, undique arma habere potest. Quid si Ferdinandus, Leopoldus, Carolus aliique extrema tentent? Si jura sua Venetis transscribant? Si Magnatibus Poloniae, vel illi regno Lusatiam, Silesiam, Moraviam tradant? Quid si jus suum non dico Hispano, aut Flandro, sed cuivis alteri offerant? Quid si foederum vigore, ultro oblata a *Turcis* auxilia accipiant, unde Tu, et *Gábor* (Bethlen) petiistis? Putas *Turcam* tam speciosam caussam deserturum? Quid si Hispanus cum *Turca* pacem faciat? Quid si Istriam, Carnioliam, Carinthiamque Venetis dividant? Itaque securus esse noli. Victor inexpectato ferieris ictu.“

„§. IX. Bohemi amici nequaquam sunt. Id verius, quam credibilius est, senties id tamen, ubi acta perpenderit. Primum non honoris Tui caussa sed necessitate compulsi Te Regem dixere, et quidem a Saxone Bavaroque repudiati; et magna

¹⁾ Megszereztem azt Bécsben könyvtáram számára.

tamen concertatio fuit, ne Saxonem invitum praeferrent, aut *Gaborem*.“ (Bethlen).

„§. XIV. Quae de *Turcis*, deque *Tuo Transylvano Gábor* (Bethlen) attigi, ut uberius noris, juvat, cognosces autem *ex litterarum copiis fideliter ex originali transcriptis*. Disces sane ex illis artem cum *Turcis* tractandi, nec pudeat pigeatque a *Veterano*, *quique magnam virilis aetatis partem apud Turcam contrivit* ¹⁾, tyronem ²⁾ in hac palaestra discere. Sed et intelliges distincte, quem in scopum curas cogitationesque suas *Gabor* (Bethlen) direxerit. Ut autem promptius assequaris, quae prioribus litteris habentur: Scire debes, *Gabrielem* (Bethlen) Tuum, contra Principem ac Dominum suum (*Gabrielem Báthori*), validum Turcarum exercitum in ipsa Transylvaniae viscera duxisse, eaque miserandum in modum vastata direptaque, sublato Gabriele Bathoreo, Principatum sibi firmasse. *Turcas* multis Christianorum millibus in diram servitutem abductis, Transylvania excessisse. Ut igitur navatae operae promissa jam dudum praemia *Turcis* exsolverentur, collectis omnibus Transylvaniae viribus bellum contra sanguinem suum movit, quas *Turcis* promiserat arces, valida Christianae Reipublicae praesidia iidem consignaturus. Praesidiarii tantum facinus aversati, cedere noluerunt, sed muris vi tormentorum dejectis ac dissipatis, *Lippa* imprimis moenibus cineta, ac duplici arce munita, deinde *Solymos*, *Eperjes* (?), *Totvaraggia*, *Margita*, *Monostor*, *Arad*, *Syri*, *Facsat*, occupata, *Turcisque* in manus tradita, lonque major Tractus Hungariae *Turcis* hac deditioe cessit, quam sedecennali superiorum annorum bello ab iisdem fuerit occupatus. Post hunc tam heroicum, *Turcicae* videlicet servituti nobilissimam provinciae portionem mancipando, actum, ad Vezirium Nakas, Hassanem Bassam, priores litteras ex castris ad Lippam positis scripsit: Posteriores undenam, quave occasione dederit, ex ipsis percipies.“

Ezen szavak után következik rögtön Bethlen Gábor ily tartalmu két levele:

1) Értetik Bethlen Gábor.

2) Értetik maga V. Frígyes.

„*Exemplum litterarum Betleni Gabor ad Vezyrium Nakas, Hassanem Bassam.*“

„Spectabilis ac Magnifice Vizir Bassa, mihi semper benevole, honorande Domine; Deus Vestram Magnificentiam conservet, fortunatam reddat, et unum ipsius diem in terris in multa millia propagando, in servitiis potentissimi invictissimique Caesaris, beata prosperitate exornet.“

„Ab annis compluribus inter nostrum potentissimum, invictissimumque Caesarem et regnum Transsylvaniae alienationes disceptationesque intercurrebant ob adeptam nec redditam *Lippam*. Diffiteri non possumus, plurimas easque justas ac evidentes causas fuisse, ob quas nec Regnum, nec qui hucusque fuere Principes, adduci potuerunt, ut eam redderent. Nam ex quo priscorum Hungarorum progenitores, relicta Scythia, ferro absumptis harum terrarum incolis, Regnum acquisiverunt, nullo unquam tempore vel auditum, vel lectum alicui, quod gens Hungarica, non dico, Arces, Civitates, Tractus integros, sed vel palmum terrae sine armis, sine sanguine, sine caede, gratis alicui cessisset. Ex quo autem gens Othomannica contra Hungaros bellum gerit, quacunque in arce soli Hungari milites fuere, quantumvis valida impressione premerentur, haud se se dediderunt, ad unum omnes internatione deleri pro defensione patriae maluerunt. Testantur id *Alba Graeca, Temesvar, Gyula, Szigetum.*“

„Nunc nostrae actiones, et adversus potentissimum Imperatorem declarata sincera fidelitas longe aliter habent. Nam ut in potentissimum Imperatorem veram fidelitatem nostram, restitutione arcis *Lippae* comprobaremus, ob practicas Germanizantium, accedente praesidiariorum rebellione, et exercituum nostrorum multiplici difficultate, multorum indignum militum nostrorum sanguinis ac vitae profusione, Civitatem assultu, arcem valida impressione occupavimus. ut vel hac ratione potentissimo Imperatori gratificaremur. Interea ex parte Germanorum, tametsi sub pacis praetextu multa donativa deferuntur potentissimo Imperatori, alia tamen ex parte *Georgium Homonnai* in Transsylvaniam, *Sorban, Waivodam* in Walachiam valido exercitu instructos ex-

pediverunt. In subsidium quoque arcis *Lippae*, ne videlicet reddi illa per nos posset potentissimo Imperatori, ad instantiam praesidiariorum validus contra nos exercitus fuit expeditus. Verum nos accelerato itinere, illius adventum praeventimus, et jam civitatem occupaveramus, cum auxilia supervenerunt. Interim et arcis oppugnationem urgendo, et contra adventantes in campis depugnando, Deo adjutore contra utrosque feliciter rem gessimus. Arce igitur occupata, et evacuata, juxta clemens mandatum potentissimi Imperatoris *Lippam*, una cum quinque arcibus et castellis ad eam spectantibus, nos ipsi in manus Beglerbegi Temesvariensis, Spectabilis ac Magnifici Mehmet Bassae consignavimus.“

„Ob hanc aeterna memoria dignam fidelitatis nostrae declarationem, cui parem nemo huc usque in tota natione Hungarica, forte nec in alia, versus Othomannicam gentem exhibuit, quam clementem protectionem, quantam bonorum affluentiam sperare debeamus a nostro Clementissimo, summaeque dignitatis Caesare, quam amicitiam benevolentiamque a Veziriis, quam ab universa Musulmanica gente gratitudinem, id nos, summi imprimis Dei, ac per totum Orbem diffusarum gentium ac nationum perennaturo iudicio committimus. Capitis nostri, vitaeque propriae discrimine, tot insignium militum nostrorum sanguine, tam grande obsequium praestitimus, vel hac ratione gratiam ac favorem potentissimi Imperatoris demereri satagentes. De totius negotii cursu, deque postulatis nostris, quae potentissimo Imperatori representamus, Vestram Magnificentiam Orator noster, qui illic est, plene edocebit, rogantes cum omni affectu Magnificentiam Vestram, digna postulata nostra suo favore promota velit, quod nos una cum regno nostro, omni gratitudine demereri conabimur. Deus conservet Magnificentiam Vestram diutissime incolumem. Datum in castris nostris ad Arcem *Lippam* positis die XIV. mensis Junii. Anno M.DC.XVI. Magnificentiae Vestrae benevolus Amicus, Servitor Gabriel Betlem.“

„*Posteriorae litterae Betlemi Gabor ad Schenderem Bassam.*“

„Spectabilis ac Magnifice Bassa! Bonis omnibus cumulet Deus Magnificentiam Vestram. Quam sincere ac fraterne, quam grato, benevoloque affectu conatus semper fuerim Vestrae Magnificentiae servire, summus Deus mihi sit testis. Nescio tamen, quo meo merito Vestra Magnificentia in meam perniciem, et apud splendidam portam, et alibi multas fodit foveas, in quas ne praecipitarer, Deus hucusque protexit. Ego in Vestram Magnificentiam nunquam deliqui, quin potius, quantum potui, demereri laboravi, et vix non *servus ipsius vectigalis fui*.¹⁾ Quolibet enim anno multa donaria, suppellectilem argenteam, pecuniam numeratam, salem debui Vestrae Magnificentiae pendere, quarum rerum testes habeo, quos producum, cum oportunum fuerit. Ex iis cognoscet splendida porta, qua ratione Vestra Magnificentia *Transsylvaniaemungat*. Non solum coram, sed et apud legatos splendida semper verba dedit mihi Vestra Magnificentia, multis juramentis promisit benevolentiam, interim conatu omni exitium meum procuravit. Hucusque dissimulavi. Litteras, quibus Vestra Magnificentia, post meum ex Transsylvania abscissum, *Saxones allicit*²⁾, heri accepi, quas ubi perlegissem, miratus sum vehementer, quod nondum desistat Magnificentia Vestra *a practicis Transsylvanicis*, cum tamen nihil juris habeat in Transsylvania, nec existimet deposuisse nos, ac negligere curam Transsylvaniae. Rogo itaque Magnificentiam Vestram, a practicis hujusmodi desistat, *in Transsylvaniaem ne scriptitet, certo sibi persvadeat, cum iis, quibuscum caepit, rem hanc non perficiet*. Ego negotia Vestrae Magnificentiae non attingo, cum id mei non sit officii, ita nec Vestra Magnificentia res meas dirigat, cum nemo ipsi hac in parte quidquam commiserit.“

„Certo credat Magnificentia Vestra, quod et ego existimo me talem esse servitorem Caesaris, mei clementissimi Domini, qualis est Vestra Magnificentia. Servivi, sed et nunc

¹⁾ Azaz „adózó szolgálja voltam.“

²⁾ Mire s mi célból ingerlette Skender Basa 1619-ben erdélyi szászainkat? annak nyomára pedig még nem akadhattam. Csodálom, hogy erről történetíróink említést nem tettek. Koholmány-e ezen levél?

in dies servio Potentiae Suae cum omni justitia, quod nunc vel maxime testatum feci. Totam siquidem Hungaricam nationem, eodem prorsus modo, quo Transsylvaniam, ad pedes potentissimi Domini perduxi, isti jam Suae Potentiae una mecum fidelissimi erunt. *Maneo nunc Posonii* in Regia Hungariae, Corona in meis manibus est, Deo gratias! *post dies decem Hungari sibi Regem eligent.* Convenerat omnis exercitus Ferdinandi, erant ultra Sexaginta millia, *ante pontes Viennenses confliximus*, et magnus Deus, potentissimi Imperatoris auspiciis, victoriam largitus est, profligavimus inimicum, ultra Danubium pepulimus, *Viennam conclusimus.* Nunc exercitus nostros trajicimus, ut illos iterum invadamus, et si Deusnaverit, *Vienna quoque paucos inter dies in potestate mea erit.* Totum Regnum Bohemiae, Regnum Moraviae, Silesiae potentissimo Imperatori fidum ac benevolum effecimus, eorum exercitus omnes penes me habeo, ex omnibus Regnis Legati cum muneribus destinantur ad lucidam Portam. Taliter ego inservio potentissimo Domino; Vestra Magnificencia *clanculum vult meos subditos a me avellere, ad rebellandum inducere*, ob quod certe nunquam ei serviam. Deus sit cum Vestra Magnificencia. Posonii. 4. Novembris. Anno M. DC. XIX.“

Ugyan ezen érdekes röpiratban még ezeket is leljük :

„§. XV. Quod nunc Tibi, et *Gabrieli* (Bethlen) blandiuntur (Veneti) causa est, quia Tuo labore, et sumtu quam maxime Austriacos atteri cupiunt, quorum magnitudini invident, adeoque nullum vicinum habere, quem timeant, exoptant. Itaque si vel Tua, vel *Gabrielis* (Bethlen) potentia eo perveniant, ut illis sit formidanda, omnibus machinis obsistent. Olim Lusitaniae Regibus Indicam navigationem intercludere voluere. Omnibus enim Christianis invident se potentioribus. *Tuream* tolerant, eique adulantur, cum tamen ab illo et premantur et spolientur. Denique fac, ad nutum omnia ire *Gabrieli* (Bethlen), fac ipsum Turcicis copiis adjutum, Styriam, caeteraque Caesaris occupare, et Coronae Hungaricae adjungere, tum demum necesse est pacem inter ipsum ac Venetas discindi. Nam ne dubites, eo rerum statu *Gabor* (Bethlen) illa quoque repetet, quae Veneti ab Hun-

garicis olim regibus, cum eos *Turca* premeret, usi occasione alienae calamitatis, in suam nassam averterunt. Quod si vetera noluerit movere litigia, certe praesentia nequaquam negliget. Par autem Venetis erit, Transsylvania, Hungaria, Styria, Carinthia, et Austria unitis, et in vasallum *Turcis* datis. Ac tum quidem ad nutum magnae Portae peribunt nobiles Venetiae, cum adversus duos validos terra marique hostes defensorem non habebunt. Quae omnia tam timenda sunt, quam non sperandum est *Turcam*, vel *Gabrielem* (Bethlen), data occasione augendae potentiae, carituros praetextu violandorum foederum, quasi non sit facturus Veneto, quod fecit Caesari.“

„§. XXVI. Cum magno Turcarum Imperatore ad Portam, per Legatos Soceri, Venetorum, Hollandorum jam actum, transactumque est, ne aegre ferat se in diplomatibus Tuis hostem vocari: Non enim posse alio modo illi in Germania amicos parari. Interim ab eo periculum esse Tibi scito. Non urgebit sibi munitiones in Moravia constitui, antequam Romano Imperio inaugureris. Eo usque etiam differas excidium Lutheranorum, quos postea, rebus Tuis certo stabilitis, commode exterminabis. Interim modum cavendi *Turcas* vix ullum video, si enim uno anno delere Austriacam progeniem posses, et Germaniae viribus te munire, deinde *Gabrieli* (Bethlen) persuadere, ut ab Othomannica servitute recedat, haud dubie Turcae resistere posses. At nunc *Gabriel* id potius agit, ut Turcae subdet quam plurimos, et ejus Monarchiae fines stabiliat, proferatque. Quod quidem ego arbitrator esse boni servi, sed miseri Regis.“

Ugyan ezen időben jelent meg egy más, részrehajló tollal ugyan, de még is igen érdekes, nagyobb terjedelmű könyv is ily cím alatt:

„*Secreta Principis Anhaltini Cancellaria. Hoc est Vera et Germana detectio clandestinarum deliberationum, consiliorum, ac perniciosarum machinarum, quas correspondentia Unionis capitis, et Directores, durantibus adhuc in toto S. Rom. Imperio motibus bellicis, in non leve Regni Bohemici, et respective Augustissimae Domus Austriacae, exterorum Principum, adeoque universi S. Rom. Imperii prae-*

judicium, et eversionem tam in publico, quam ecclesiastico statu, inter se invicem commutarunt; quae autem singulari divina providentia, per, 8. Novemb. insignem contra Bohemos, eorumdemve Coryphaeos et asseclas obtentam victoriam Pragensem, in ipsis commemorati Principis Anhaltini archivis sub originali repertae, et universo terrarum Orbi manifestatae atque propalatae sunt. Nunc tam exteris quam inquilinis Principibus, omnibusque totius S. Rom. Imperii Ordinibus, ac Reipublicis, fidelissimae Germanaeque admonitionis detestationisque gratia, typis publicis gratae posteritati communicatae. A. P. A. Cum Indice. Anno M. DC. XXI.“
negyedrés. 208 lap.

Ezen könyvből azon helyeket, melyek Bethlen Gábort és annak jellemét érdeklik, és melyek számos levelezési töredékeit közlik, ide bár kivonatilag is csak átírni, lehetetlen, mert valamint szűkek ezen „Új Magyar Muzcumnak“ íves határai, úgy számtalanok is az említett könyvnek azon helyei, melyek Bethlen Gábornak akkori tetteit s működéseit felvilágosítják; ehez járul még azon lényeges körülmény is, hogy az egész könyvnek átolvasása és kimerítése nélkül, minden töredékes kivonat csak oknélküli fáradság. Legyen tehát elég ez úttal történetiróinkat ezen ritka könyvre (mely, ha emlékezetem nem csalódik, megtalálható a magyar akadémia könyvtára számára megszerzett néhai Jancsó Imre-féle könyvek között) ¹⁾ figyelmeztetni, s nem különben arra is, hogy ezen könyvnek némi cáfolata is sajtó alá jött a következő cím alatt:

„Brevis Informatio, et responsio solida ad praecipua capita, loca, puncta Secretae Cancellariae Bavarico-Anhaltinae: Una cum additamentis quibusdam. Accessit praeterea Luitconis Thomsonii Carlomonti Dissertatio de causis nuper motae Bohemiae. Anno. CIO IO C XXIV. ²⁾ negyedrés. 84 rét.

Figyelmeztetem ez úttal az olvasót még arra is, hogy Bethlen Gábornak egy 1620-beli más érdekes, de igen is ter-

¹⁾ Találhatik saját könyvtáramban is.

²⁾ Ez is megvagyon könyvtáramban.

jedelmes, és azért ide át nem írható levele, melyet akkori hadakozását, s politikai nézeteit illetőleg, a csata mezejéről, a török udvarnál lévő követének Balási Ferencnek írt, és honi historikusaink által eddig kevésbé használtatott, kiadva találtatik a következő című munkában: „Joannis Bisselii e. S. J. Rerum aetate nostra eminentium, Septennii III-ii annus XIX. XX. Abergae, apud Joannem Burger. Anno. M. DC. LXXVII. 8 rétbén. a 151-dik laptól a 162-dik lapig.

Végre meg kell itt még jegyezni, hogy midőn 1626-ban Bethlen Gábor megújítja II. Ferdinánd elleni hadakozását, akkor V. Frigyes is, a ki csehországi röviden tartó királyi székéből 1620-ban a prágai ütközet után kiüzetett, új reményekkel kecsegtette magát, hogy elejtett koronáját, Bethlen Gábor szerencsés hadjárata esetében visszateheti fejére. De ugyan ezen 1626-ban azon névtelen szerző, a ki V. Frigyeset 1620-ban a fentemlített röpirata által békülésre intette, ötöt újra a következő című negyedréti négy íves röpiratával csendességre és királyság után vágó indulata zabolázására kívánta inteni:

„*Altera secretissima Instructio Gallo-Britanno-Batava, Friderico V. data. Ex Belgica in Latinam linguam verso, et optimo Publico evulgata. Hagae Comitum. Permissu Senatus. M. DC. XXVI.*“¹⁾

Ezen, hasonlólag már igenis ritka röpiratban, ide tartozólag ezeket leljük:

a 3-dik lapon: „*Turcae fidere Te vetui, Gaborem (Bethlen) fallacem ostendi,*“²⁾

— — medio in discrimine fessum

Destituit fugiens, et sibi consulit.“

S a 14-dik lapon: „*Turcas Gabor (Bethlen) sollicitat, incertum et periculosum auxilium. Quin Turcae non dissimulant, non alio pacto se auxiliaturos, nisi data Bohemia et Moravia. Nec credunt tamen posse dari sine sanguine: Legati quidem Ligistici*“³⁾ omnia moliuntur, sed si venerit

1) Találtatik hasonlólag könyvtárban.

2) Hivatkozik t. i. a névtelen szerző azon intő röpiratára, melyet 1620. mint feljebb említém, sajtó alá bocsátott.

3) II. Ferdinándnak ellenei.

Hispanus ille, et invito Caimecano, Portam salutarit, ne ille (igy!) machinae vertentur. De subsidio tamen Turcico ni *Ferenzius* ¹⁾ donis rem pervicerit, dubitat Britannus, et Venetus Orator, et nisi Hispanus ille Hidalgo lapsus equo retrocedere coactus esset, jam desperasset; major pecunia vinceret minorem, ipse Caimecamus auro, quod fulmine violentius perrumpit, non illubenter cederet. Sed et *Gabor* (Bethlen) mutabilis semper speciosas habet causas fallendi. Non est ille *Turcarum* status, ut nova bella querant. Gestiente nuper latitia ferebantur, didito per Spachium quendam, de capta Babylonia rumore. Sed falsa gaudii usura luctu cuncta complevit. Scribit Britanni Regis Orator, omnia proelia, omnes expeditiones infeliciter cecidisse: supplementa properantur ut in summo periculo. Isaffis Mehemetus Bassa magnam pecuniam quadringentorum millium accepit *nono Maji* in rem *Turcicam*, sed *ob calores aestatis in autumnum bellum differret.* ²⁾ Tertio die Maji triremes ad Ponti Euxini custodiam egresae sunt, cum exercitu sequetur Bassa Pegierius. De clade Tartarorum jam constat, Tiaccus Mehemetus Bassa sibi metuit a Polonis, petit a porta per Caimecamum aliosque, ut cum *Gabore* (Bethlen) agatur de auxiliis. Quid illi praestare in aliena causa poterunt, qui in sua alienis auxiliis indigent! Si Cosaccis Poloni succurrant, aut regnum invadant, magna erit consternatio, nunc metus Turcorum quo magis dissimulatur, eo magis sese prodit. Caimecamus tamen cum Legato Franco agit, ut de pace tractetur. Itaque hinc incerta semper spes, certa pernicies. Quamquam vereor, ne tam impia auxilia petentibus exitiosa sint. Quamvis enim in politico stratagemate pietas extrema sit, videtur tamen esse aliquod numen regium, quod Magistratus jura sanciat: cui sit aequi et iniqui iudicium. Profitetur Legatus Angliae in omni terra querenda auxilia, Acheronta movenda; quid si tamen et Cerberus sit iratus? "

Érintém feljebb is már, hogy az említett röpiratok és könyv több helyeken szembetünőleg részrehajló tollal irat-

1) Azaz: Balási Ferenc Bethlen Gábornak a törökhez küldött követe.

2) Az 1626-beli nyáron iratott tehát ezen röpirat.

tak, de ezen körülmény annál kevésbé csonkíthatja annak historiai belbecsét, mivel, mint egykoru iratok, ugyan azon koru kívánatok, nézetek s indulatoknak fátyolát a jelenlegi kritikusz vizsgáló szeme előtt lehúzzák, a valódinak átlátását s felfogását könnyítik, s az akkori idő jellemét híven felmutatják; a nélkül pedig lehetetlen az azon koru események indító okait megismerni.

HOMÉROSZ MINT NEVELÉSI TÉNYEZŐ.

J A N C S Ó L A J O S T Ó L.

T. Mindig írva s két három felütött könyv előtt találok. — Mi élvezet lelhetsz azon avas lapokon?

En. Homert dolgozom föl serdülök számára.

T. Addig jobb lenne fát fűrészelned.

En. Ismered Homert?

T. Névről, s isten mentsen is hogy mohosúlt mesevilágával vesztegessen időmet e praktikus korban. — Csak sarkukból kifordult, egyébre tehetetlen lelkek ámolyognak oly tárgyakkal.

En. Gyönyörűek a teféle emberek! Legalaposb nézetben lenni hiszik magokat oly tárgyak felől, miket nem ismernek, s ezt praktikus nézetnek tartják.

T. Még a lenne szép, hogy ismerni akarjam Homert, miután tudom, hogy oly istenekről beszél, kik babonás képzelődés szüleményei voltak, oly férfiakról, kikről a történelem, minden erőködése mellett sem bir semmi bizonyost fölmutatni! — Borstakarónak való az egész.

En. Hát azt nem szedted föl innen onnan, hogy nagy Sándor csak az Iliászt találta méltónak ama drágaköves szekrényre, melyet Dáriusz feletti győzelmeikor zsákmányolt; hogy Görögthon és Roma ma is ragyogó államférfiainak főleg Homer volt nevelőjük, s hogy az újabb korban is, valamennyi művelt nemzet igyekezett őt saját nyelvére áttenni s vérévé változtatni? Nem tetted magadnak soha e kérdést: mi lehet oka, hogy míg városok s nemzetek elenyésztek, a bors-takarni való Homer nem csak el nem temettetett, sőt, míg a

durva népek leigázták a nemzetet, melynek Homer műve volt a legszebb szellemi terméke, ő a hódítókat igazta le? — Megtaláltad volna, hogy nagy kincsnek kell lenni annak, mit az emberiség ahhoz értői folyton oly nagy gonddal őriztek meg az enyészettől. — Ilyenek a Biblia, ilyek Pláton és Homer művei.

Atya. Jó napot ifjú urak! Úgy látszik vitáznak.

T. Eszére szeretném téríteni e kificamodott fejű jámbort, ki a XIX. században arra fecserli idejét, hogy Homerból olvasmányt készítsen az ifjuság számára. Ha ön is mellém szegődik, reméllem kiűzzük a tücsköt fejéből, mi nem kis haszon lesz önre nézve, ki gyermekei nevelését rábízta.

Aty. A tárgy megérdemli a komoly vitatást, miután önök nevelők, én atya vagyok, s az ügy nevelési. A dolog annyival érdekeseb, minthogy egyik természeti, másik lélektudományokkal foglalkodik. — Vegyék magoknak azon fáradságot s ne egymást legyőzni igyekezzenek, hanem fürkészszék ki az igazat jelenlétemben. Kérem az eddigi vita eredményét!

En. Csak küszöbén vagyunk a dolognak. — T. semmirevalónak tartja Homert azért, mert soha nem létezett istenek s emberek tetteit énekli. Én történelmileg kimutattam, hogy a legnagyobb emberek és államok kincsnek tartották, s tartják. Következik, hogy vagy T. téved Homer felőli véleményében, vagy az öszves emberiség közel három ezer év óta. Melyik tévedhet inkább? T. ki Homert csak névről ismeri, vagy a mívelt emberiség, mely csak irgalmatlan bírálat után nyomja valamire rá a becs bélyegét?

Aty. A felelet világos.

T. Ám legyen! Elismerem én is Homer becsét a régi korra nézve, de a jelenre tagadom. — Úgy képzelem őt a hajdankorral szemben, mint a mesét szemben a gyermekkorral; s mint a mese a férfinak, úgy Homer haszontalan e férfiasodott kornak. — A férfilelek tápláléka komoly vizsgálódás, s ennek nyomán tudása a valónak, nem pedig az ész világa előtt semmivé oszló ködfátyolképeken ámulás és andalgás. Szólj, Homer istenei, héroszai nem mind ily ködfátyolképek-e, melyekre ma a gyermek is elmosolyodik?

En. Ha ezek igazak, akkor jaj nektek költők! — hami-

san van mondva rólatok : az emberi erő (nagysága) a költőben nyilatkozik. Olvastad Shakespeare drámáit?

T. Igen, és gyönyörrel.

En. Gyönyörödet az okozta-e, hogy pl. Hamlet valóban megélte azt, mit a költő vele megéltet?

T. Nem; tudom hogy azt nem élhette meg.

En. Mi okozta hát?

T. Kimondani nem könnyen tudnám.

En. Kimondom én; hadd rá, ha jónak látod. Okozta az, hogy a költő oly helyzetekbe teszi személyeit, s ott velök olyakat tétet, mondat, hogy részvételünket és csodálatunkat tőlök meg nem tagadhatjuk.

T. Eltaláltad.

En. Örülök rajta; jutalmazásul felelj erre: Hát azon helyzetek mineműek?

T. Erre is felelj magad, majd én helybenhagyom vagy nem.

En. Azon helyzetek olyanok, hogy bennök mindannak, mi a cselekvőktől nemes és nemtelen kitelik, egymással küzdelembe kell jönni, a tusa soká tart, a jobb fél veszélyben forog, végre győz, s épen ezen győzelem az, mi a néző lelkét örömmel tölti el.

T. Helyesen!

En. Erre már ezt fogod felelni: Oly helyzetbe sokképen juthat a lélek, hogy a jó és rossz közt harc támadjon.

T. Gyerek is látja hogy sokképen.

En. S a költő szabadon választhat a sokból? a hatásra nézve nem lényeges hogy az valóban megtörtént legyen vagy nem; s még az sem, hogy vajjon lehető-e vagy nem?

T. Ha jól utána gondolok, úgy látszik nem lényeges; mert pl. Hamlet szellemének megjelenése lehetetlenség; még is megteszi hatását.

En. Jól meglásd, mit engedsz meg, hogy ellenkezésbe ne jőj magaddal. Tehát elismered, hogy pl. Hamlet szellemének megjelenése, mindamellettt hogy az ész előtt lehetetlenség, hatással van, s ezen hatás megragadóbb, áthatóbb, mint lenne az, melyet valaki tudományos értekezés hallása által érezne?

T. El kell ismernem.

En. Már ha a Shakespeare körüli részletes eredményeket összeállítjuk, úgy hiszem, a jön ki, hogy Homer becséből mitsem von le az, hogy benne nem létezett istenek s hősök a cselekvő személyzet; továbbá, hogy a férfilelek tápláléka nem csak komoly vizsgálódás nyománi tudás, s végre, hogy nem a tudomány és tudós van nagyobb hatással a lélekre, hanem a költő.

Atya. Egyebeket mellőzve, jó lesz egyenesen kitűzni a kérdést: Vajjon Homer nevelési tényezőnek való-e?

En. Előbb ezt látom eldöntendőnek: mit céloz a nevelés, s azt mik által érheti el?

T. Mit célozhatna mást, mint hogy a nevendékből becsületes és életrevaló ember váljék?

En. Inkább szeretném B. úrtól hallani, mily tulajdonokkal bírónak óhajtja fölnevelt gyermekét?

Aty. Hogy vallásos, szüléit tisztelő, emberszerető, jó honfi, kötelességteljesítő, nagylelkű, szánakozó, háladatos, béketűrő, jó barát, takarékos, gazdálkodó sat legyen.

En. Szeretném tudni, T. beleértette-e mindezt é két szóba: „becsületes“ és „életrevaló.“

T. Belé.

En. Kérdem: születés által öröklie-e a lélek a mondott tulajdonokat, vagy csak, úgyszólván azoknak magvait, melyeknek kicsirázása, fölnevekedése ráhatásoktól függ, mint földbevetett magé nedvtől, melegtől, légtől?

T. A gyermek tulajdonokkal nem, csak tehetségekkel születik.

En. Hát a szüléknek lelki testi tulajdonai nem okoznak-e némi különbséget már a csecsemők tehetségei közt is?

Aty. Hitem s tapasztalás szerint okoznak, s épen ezt célozzák e szavak: „meglátogatom az atyák álnokságait a fiakban és leányokban harmad és negyed iziglen.“

En. Hogy hamarabb célhoz érjünk, belegegyezünk-e ezen állításba: A lélek tehetségei, mint a mag alkatrészei csirázáskor, kétfelé irányodnak, u. m. ismerni a kül- és belvilág törvényeit, más szókkal: ismerni a kültermészet és ön-maga törvényeit?

T. Én soha sem bajlódom lelkem törvényeivel, mindig csak kültárgyat vizsgállok, s teljességgel nem is értem, hogy tehesse a lélek önmagát vizsgálata tárgyaúl.

En. Te is teszed, csak tudalmatlanúl.

T. Én tennék valamit tudalmatlanúl; nem vagyok gyermek!

En. Hát nem vagy tisztában lelkednek pl. azon törvényével, hogy ismerni törekvésében mindig az ismertről megy át az ismeretlenre, s nem fordítva; azon tulajdonával, hogy az ártatlan szenvedőnek pártjára áll, a jogtalanság ellen föllázad, a büntől undorodik, az erényhez vonszódik sat. Ezen ismeretid szerzésekor nemde épen lelked volt a vizsgálati tárgy, nem pedig más kültárgy.

T. Látom, úgy van.

En. Tehát elismered a fenebbi állítás helyességét, s azt is, hogy a mely léleknél elmarad vagy az egyik vagy a másik irányu fejlődés, annak fejlődése nem teljes.

T. Kénytelen vagyok elismerni.

En. Az állítottakból már önkényt foly, mit kelljen célba venni a nevelésnek. T. i. a léleknek teljes, azaz: bel- és külirányu fejlődését. — No, kedves T., B. úr fenebbi óhaj-tásai közül melyekre tudsz fejlesztőleg hatni természeti tudományaiddal? Kezdjük az elsón. Vallásosságot költhetsz-e nevendékben természettanok által?

T. Sőt, úgy hiszem, csak azok által.

En. Jőjünk elébb egy tekintettel tisztába. Mit nevezsz vallásosságnak?

T. Azt csak érezni, kimondani nem tudom.

En. Megkísértem szavakba foglalni; hadd helyben, ha úgy látod. — „Kinek mindenséghez érzülete imádatá vá magasúlva a mindent létre hozott iránt, az vallásos.“

T. E meghatározás víz az én malmomra.

En. Csakhogy úgy értetted volna, mint én óhajtom!

T. Mármost én kérдем: Lehet-e más uton vallásosságot költeni, mint azon, ha a növendéket a természetben meghor-dozzuk? ott minden alkatrésznek célzatos egymásba fogód-zásával, szükségességével, szép és hasznos voltával megis-mertetjük. Nem mulhatlanúl fog-e benne támadni azon gon-

dolat és érzés; hogy ki mindezt létrehozta, végetlenül hatalmas és bölcs?

En. Szépen hangzanak szavaid, meglátjuk mi igaz van bennök. — Mondjad : Természet körüli ismerkedésben mi a végső ismereti eredmény?

T. Végre oly valamikre jutok, miket érzékimmel föl nem foghatok, de miknek létezése mégis kétségen kívüli. A tudomány erőknék nevezi azokat, s azt tanítja, hogy azok összemunkálásából származik minden természeti jelenség.

En. Feleletteddel sok kérdést tettél fölöslegessé. Mert ki mondtad, hogy a kültermészet két tényezőből áll, u. m. erőből és anyagból. Szenved-e kétséget, hogy az anyag csak holt közeg; arravaló, hogy az erő érzékeink által felfoghatóan nyilvánúlhasson; ránk nézve anyag erő nélkül, erő anyag nélkül képzelhetlen. Mondjad : amaz erők önkényesek vagy önkénytelenek? péld. a vonzerő teheti-e, hogy valamely testet ne vonzzon?

T. Gyermekeknek ily kérdést! az erők önkénytelenek, változatlan törvények szerint működnek.

En. Tehát mondhatjuk : a kültermészet egy remek önkénytelen gépezet, melyben minden változhatlan törvények szerint történik.

T. Teljesen!

En. E gépezet törvényei alatt áll-e minden mi létezik?

T. Minden.

En. Az ember is?

T. Kétség kívül, mert az életerő, minek az ember, nyilvánúlata, a természeti erők sorába tartozik.

En. Mondjad : az anyag, vagy valamelyik természeti erő bír-e tudalommal, azaz : magát s társait teszi-e vizsgálatára tárgyává?

T. Nem, mert úgy pl. a vegyérő nem emésztene föl az igaz keresményt égés alkalmával.

En. Tehát oly erő, mely tudalommal bír, nem tartozik sem a természeti erők, sem az anyag sorába. — Nem ismerünk tudalmas erőt, mely fölül állva a természeti erőkön, azoknak törvényeit vizsgálni, tudni képes.

T. Az ember olyan.

En. De neki azon alkrsze, mely a vegy- és physikai törvények alatt áll, anyag; vajjon ez vizsgálja-e a természeti erőket?

T. Nem, hanem szellemi része, a lélek.

En. Elfogadhatjuk tehát eredményül ezt: A lélek, kevés széttekintés után ezen tudalomra jut: vagyok én, és van kültermészet; s e kettő egymástól merőben különbözik.

T. Oly tésre kezdesz menni, hová nem követlek, tudva, hogy eredményre nem jutunk.

En. Kövess csak, majd megállunk ott, honnan továbblépés nincs. Fölöslegnek tartod-e tudni, mennyire juthat lelked szoros következetesség útján természet körüli ismerkedésben?

Aty. Majd máskor, de mikor arról van szó, vajjon Homer alkalmas-e nevelési tényezőnek, úgy hiszem én is, a fenebbi boncolgatás nem tartozik a tárgyra.

En. Vajjon? Megnyugszik-e B. úr azon, ha kereken kimondom hogy alkalmas? Vagy nem épen annak kifürkésztését tűztük-e ki, hogy miért alkalmas? — Hallott valaha B. úr vitát támadni a felől: vajjon az épszögü háromszög hosszabbik oldalának második hatványa egyenlő-e a két rövidebb oldal másodhatványainak öszvetével?

Aty. Nem hallottam.

En. Mi okozza az egyetértést?

Aty. Az, hogy a ki az állítás igazsága felől kételkednék, annak ellengondolhatlan igazságok nyomán oszlatnók el kelyét.

En. Csak mi fölött nem támadhat tehát ellenmondás?

Aty. Világos hogy oly tárgy fölött, minek így vagy úgy léte felől ellenmondhatlan igazságok nyomain győzzük meg a meggyőződni akarót. Csak rajta hát, vigyék végig a kezdett boncolást, mert már látom, hogy más uton kétségkívüli eredményre nem jutunk.

En. Osztod B. úr meggyőződését, kedves T.?

T. Úgy látszik, osztanom kell.

En. Eddig jutottunk: A lélek külön- és tensőbb nemű erő a természetieknél. — Még csak egy lépést. Kérdem, hon-

nan veszi magát a lélek; vajjon amaz alsóbb nemű erők származéka-e, mint illat a virágé?

T. Szerintem semmi egyéb, s mit Köleseey a hírnévről mond, én a lélekről mondom: illat az mely a virágot egy perccel sem éli túl.

En. E hitedet akartam kimondva látni. A főnebbi kérdésre én sem felelek, mert ott a tudni akaró ész fáklyája kialszik. De, mert nem felelhetek, hitem nem az, mi neked, hanem, egy minden tudásokból származható érzésnél emelőbb: „Sejtelmes érzete a végére mehetlen istenségnek.“ Ezen érzetem tehát nem ismeret eredménye, hanem nem ismerhetése. Ebben különbözünk: te megállasz ismeretid határánál oly hittel, hogy tovább nincs —, én olyannal, hogy tovább van a szentek szentje. — Kérdem, ismeretid tárgyai közül melyik már az, mely előtt lelked meghajolna, azon lélek melynek ama tárgyak fölötti fensőbbsege vizsgálatink nyomán kijött? — A teféle lélek vagy nem imád semmit, vagy magát imádja, vagy a természeti erőket. A három közül melyiknek ég tömjén lelked oltárán?

T. Nálam az istenképzet egy az összes természeti erők képzetével. Ezt imádom.

En. Ha vajjon imádod-e?! — Mondjad: szolgánk lehet-e egyszersmind imádásunk tárgya is?

T. Ne légy nevetséges kérdéssel. Nem lehet.

En. Csak te ne teted volna azzá magadat feleletteddel! De lám úgy van, mert egyfelül világos, hogy a természeti erőket szolgálként használod céljaid elérésére, másfelül mondd, hogy azon erők összetétét imádod. — Tovább! Tehát, ha az erőket nem imádod, úgy hited szerinti illatként elmúlo magadat.

T. Ezt sem teszem.

En. Tehát lelkedben nincs imádat semmi iránt s ennek oka az, hogy ismeretid határán tულიakról nincs hited.

T. Mint most látom, úgy kell lenni. De azért becsületsebnek tudom magamat sok olyannál, ki vallásosnak hiszi magát.

En. Becsületességedet nem vonom kétségbe, de egészen más kérdés: „vajjon vallásosság nélkül lehetni-e becsületes?“

és „vajjon természeti tanok ébresztenek-e vallásosságot!“ — Mi ezuttal csak ez utolsót fürkésztük, s úgy találtuk, hogy ébresztenek azon esetben, ha vég eredményül megszületik e kettős hit: 1) „a fő lény, mely a természetben nyilatkozott, túl van ismerőtehetségünk határán és csak ő lehet imádatunk tárgya“; 2) „az e felől meggyőződni képes lélek nem enyészhetik el a test halálával.“

Menjünk tovább, és pedig rövidített úton. Mellőzzük kimutatni azt, hogy, ha természeti tanok útján megszületik is a vallásosság, az még sehogy ki nem elégíti lelkünk kívánatait, mert ezúton egy érzés nélküli, irgalmatlan istenségre jutunk, kinek nincs több köze az emberi nemhez, mint bármelyik állatosztályhoz. Mellőzzük kimutatni azt is, hogy az embert egyedül a kijelentett vallás boldogítja, melynek tanai szerint egy kegyes, hosszútűrő atyának egy célra törekvő gyermekei vagyunk, folytonos vezérlő felügyelet alatt. Elég hogy meggyőződünk afelől, hogy természettanok útján csak természeti vallás származható, mely mítsem tud az Ábrahám és Izsák istenéről, sem az egyedi és általános gondviselésről. Kérdem B. urat, gyermekében melyik nemű vallásosságot ohajtja?

Aty. Gyermekek az istent úgy higye, mint tökéletes atyát, kinek gyarló képviselője a földön én vagyok; mint igaz, de könyörülő bírót, ki minden tetteit, sőt gondolatit is látja, s azok szerint fog egykor könyörülettel számot kérni tőle stb.

En. No, kedves T., köztünk maradt szó legyen, de úgy-e ily hit megtermesztésére természeti tudományaid nem valók? Hát szülői, hazafiúi, baráti szeretet, nagylelkűség, türelmesség sat megtermesztésére? — — Nem felelsz? — Elég ez nekünk!

T. Szerinted, úgy látszik, merőben haszontalanok a természeti tudományok.

En. Világért sem, sőt nagy fontosságaik. Emlékezzél csak vissza, hogy B. úr óhajtásai közt állt az is, hogy gyermeke takarékos, gazdálkodó, vagyonos, számító sat legyen. S ezt, bizonynyal azért óhajtotta gyermekének, hogy haza-

szeretetét, nagylelkűségét, halásságát stb legyen módja nyilvánítani is. Nemde, B. úr?

Aty. Úgy van.

En. No, kedves T., itt kezdődik már természettudományaid becse. Erőkímélésre, gazdasáztatra, vagyonszerzésre én is a természeti tudományok által vezetem nevendékeimet.

T. Ily alárendelt szerepe lenne a mai kor bálványának, jelszavának : „ipar! ipar!“ Szerinted tehát téved a művelt világ?

En. Világért sem, de azért mi sem tévedtünk nyomozásunkban. Ha az emberiség, főleg az egyház naplóiit levelezni nem tartanád idővesztegetésnek, tudnád, hogy sokáig az volt a jelszó : „a lélek minden; egyéb semmi!“ később észrevétetett, hogy a testnek is, épen a lélek érdekéből, megvannak a maga igényei, az anyagnak a maga becse. Ezen észrevételből következett a természettudományok fölvirágzása, mi tömérdek anyagi tehetséget nyújt és ígér a léleknek. E nyeresemények fölötti örömben egy ideig feledve lesz, hogy azoknak csak tiszta nemes lélek szolgálatában van becsek. A feledésből visszaélésnek kell származnia, s a visszaélés meg fogja teremni keserű gyümölcseit. A bebűnhődés után ez lesz a jelszó : „lélek és test;“ vagy : „lélek- és természettudományok!“

És most Homerra, ha általa bár perccel siettetni lehetne eme kívánatos jelszavak megcsendülését; mert mi tagadás, hogy ohajtom én is : „jőjön el országod.“

Eddig vizsgálatunkból kijött, hogy kellő vallásosságot, nagylelkűséget sat a természeti tanok által nem költhetünk a növendékekben. Következik, hogy tehát lélektanok utján lehet, ha lehet; azaz a lélekvilágban kell meghordozni a növendéket, ha a kívánt tulajdonok kifejlődésére tápszereket akarunk nyújtani.

T. Gyönyörű eredmény! növendéknek lélektant!

En. Tudtam hogy nevetni fogsz. Ám legyen; nagyon is szükséged van kis üdülésre. — De, mondjad : természettudományaidat az érzékelhetlen erők fölötti értekezéssel kezded növendékednek?

T. Isten mentsen; azokról csak későre szólok; folyton csak jelenségeket rakok elébe.

En. Minden cél nélkül?

T. Oly céllal, hogy végre a jelenségeket elérhető erők sajátságai, törvényei önkényt világosságra jöjjenek.

En. Igen helyesen. Növendéked tehát hosszasan csak jelenségeket fog ismerni, de te, nemde kezdettől végig oda törekszel, hogy erőtörvénytán legyen a vég eredmény; mi más szókkal azt teszi, hogy tanításodat erőtörvénytanon kezded és végzed. — Kérdem már mivel nevelésre méltóbb e kifejezés: „növendéknek lélektant“, mint ez: „növendéknek erőtörvénytant tanítani?“

T. A végén mindent oda csavarsz hová tetszik. B. úrnak köszönd, hogy rég itt nem hagytalak. Tőlem már mondhatasz a mi tetszik.

En. Sajnálom hogy épenakkor válunk meg, midőnutunk egybeszakadt. Mert lám én is, mint te, folyton csak jeleneteket, képeket állítok növendékem elébe, oly céllal, hogy a vég eredmény ember- azaz lélektan legyen. Ezen jeleneteket pedig veszem a történelemből és költészetből, hová a léleknek minden lehető szép, nagy, rút és törpe alakzatai le vannak rakva. — És ezzel szerencsésen megérkeztünk a rég várt kérdéshez: „vajjon Homer szolgáltat-e oly jeleneteket, lélekalkokat, melyek növendékben a kívánt tulajdonok kifejlődését elősegítsék? Minthogy nem ismered Homert, nem jelölhetem ki belőle azon helyeket, melyek által az olvasóban valóságosság, hazafiság, hősiesség, szülői, gyermeki, házastársi, baráti szeretet, eszélyesség, egyenesség sat kell hogy ébresztessék; kell, mert képei oly elevenek, egyszerűen nagyok, lélekbe tapadók, hogy a hatás kimagadhatlan.

Aty. Ha mások más szempontbóli dicséretét összevetem az önével, épen nem találom túlmagasztalva Homert nevelési nézpontról. Midőn néhány év előtt Voss fordításából olvastam, nekem is megvillant, hogy ezen egyszerűen magasztos olvasmány nem csak kifejlettre, de serdülőre nézve is jó hatással lenne. De hamar beláttam, hogy a nyelv idegensége, műalaki és sok más nehézsége miatt nem lehet magyar serdülők olvasmánya.

En. Épen ama gátakat enyésztettem el prózadolgozatommal, mely azonban, némi kihagyásokkal, híven követi az eredeti előadásmodort, melynél hathatósbat nem ismerek.

Aty. Melyik kort tartotta ön szem előtt dolgozatában?

En. Azt, mely Telemek és az úgynevezett regényolvasók közt áll, mert Homer gyermeknek nem való.

T. Hála istennek, hogy vége van! Én tudom hogy megadom e drága trilóg árát legalább három napi betegséggel. Magamat ajánlom!

Aty. Még csak egy szót, tisztelt természettudós úr! Mikor lesz még szerencsém tücsöküzésre fölhivatnom?

En. Úgy látszik ő tudóssága képesb a tücsökherélésre, mint üzésre!

NYÍLT LEVÉL.

T. c. szülék és nevelők, kik tudjátok, hogy nevendékeitek jól fejlődésére az élet és tanok mellett az olvasmányok is lényegesen befolyanak, nem óhajástokat mondom-e ki ezen enyémmel: „Vajha Robinzon és Telemek után az úgynevezett regényekig egy oly olvasmány léteznék, mely egyfelül eleven szépségével a serdült olvasó lelkét megragadja, fölolvassza, másfelül oly magvakat hintsen a még fogékony kebelbe, melyekből jönnek, szépek gyümölcsei teremjenek.“ Nemde kincsnek tartanátok egy ily olvasmányt?

Én ezen ohajtástól ösztönözve, keresni indultam, s célhoz is értem. A megtalált kincs a régi Homérosz.

„Hiszen az avas, idegen nyelv, pogány mesevilág s ezekhez még vers is, minek szépségét a serdülő nem érzi, csak terhét!“

Utolsó szóig igazatok van, de hát azt hiszitek, hogy én mind azon gátakat nem vettem szemügyre, midőn Homert nevelési szempontból kincsnek állítom? Azonban én sem értem a hellen, a verses, a teljes Homert, hanem a szükségelt kihagyásokkal prózában magyarítottat.

„De ilyen nem létezik.“

Épen arra akartalak figyeltetni, hogy létezik.

Én t. i. megkísérlettem Homerból serdültek számára ol-

vasmányt készíteni, mely meggyőződésem szerint bőven fogja kamatolni az érette nyújtandott néhány krajcárt.

Megjelenendő dolgozatomat kegyetekbe ajánlom.

Utóirat. Szívesen üdvözöljük a derék nevelőt és tanárt e mezőn. Osztozunk mi is a Homer képző erejét állító nézetben; s e célra első fokúl az ily prózai feldolgozást alkalmasnak tartjuk; sőt alkalmasnak arra is, hogy egy felsőbb nemű, teljes, költői műfordításnak, péld. a Szabó Istvánéknak élvezhetésére előkészítse a növendéket. Örvendünk tehát, hogy szerző Homerjának megjelenését, mert már sajtó alatt van, még e nyár folytán várhatjuk. Ezenkívül örvendünk jelen dolgozata sokratesi formájának is. Ez, ügyesen kezelve, úgy hogy a nézetek általa drámailag kibontassanak, különös hathatósággal bír; s kivált kétségbe vont igazságok népszerű kifejtésére alkalmas. Egy párszor az irodalmunkban, kivált a franciák nyomán, megkísérletett, de sokkal kisebb szerencsével. Fő mestere örökké Plato marad, kinek, mint látjuk, iskolájába szerzőnk is járt. *Toldy Ferenc.*

A MAGYAR NYELV KÖZÜGYI KELETE MOLDVÁBAN A XVI. SZÁZADBAN.

NYELVTÖRTÉNETI ADALÉK

SZILÁGYI ISTVÁNTÓL.

Irodalmunk története, moldvai véreinktől, nyelvünknek, örök dicsőségű bár, de mégis csak egyetlen maradványát ismeri s mutathatja fel, mind e mai napiglan: a *Tatrosi Bibliát* 1466-ból. Nem hiányzottak ugyan a köz figyelem fölébredte után arra irányzott törekvések, hogy minden, tehát irodalom s nyelv tekintetében is juthasson a nemzet adalékaihoz azon életnek, melyet elszakadott kún véreink a Szeret mellékein saját nemzeti irányban s körben éltenek; *Gegő* ¹⁾ és *Jerney* ²⁾ felköték vándor saruikat, elmentek fölkeresni atyánkfiait saját tüzhelyeiknél, kutattak, kerestek fáradatlanúl: mégis, bár a föltalált emlékmadványok bizton tesznek tanuságot affelől, hogy Moldva térei pezsgó

1) A Moldvai Magyar Telepekről P. Gegő Elek acad. lev. tag. Budán, 1838. 8dr. 166. l.

2) Jerney János Keleti Utazása a Magyarok Óshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845. Pest. M. D. CCC. LI. 2 kötet 4drét.

magyar életnek voltanak egykor színhelye, mindketten azon vallomással tettek le a felkarolt ügynek ezen ágáról, mely szerint arra, hogy *Moldvában kelt magyar irományok*, akár egyházi akár világi dolgokra vonatkoznak, létezhessenek, számítani sem lehet, főlemésztvén azokat azon zivatarok, *tatár égetése, török hammasása* ¹⁾, melyek, egyéb okokon kívül ő-magokat is oly kevés számra apasztották le.

Azt hiszem ennél fogva, örömmre szolgáltatatok alkalmat azoknak, kiket fajunk s nemzetiségünk emlékei érdekelnek, midőn egy oly nyelvmaradványt bocsátok köz tudomásra, mely, ha tartalmilag nem igényelhet is fontosságot; de keletkezésének körülményeinél fogva, ránk nézve mégis a nem mindennapi jelenségek, sőt *rítkaságok* közé tartozik, amennyiben az, *magyar nemzeti nyelvünk közügyekbeni keletének Moldvában s moldvai véreink virágzó magyar községi életének* még a XVI. század utolsó felében is, gyönyörű s eddig elé *egyetlen* tanúja ²⁾. Jerney azon *szigeti* iratot, melyet Utazása I. k. 206. lapján közöl, *nevezetesnek* mondja, pedig az *csak* vonatkozik Moldvára: mennyivel inkább kell, hogy ez megérdemelje azt a nevet, melynek *szülőházája* is az? Én, legalább magam résziről, őszintem vallom be, a kegyelet érzetének édes melege által érzém ihévíttetni szívemet, midőn a szerencsés véletlen akará, hogy e maradványt láthassam; mert előttem ama magasb szempont fénye lebegett: közkeleti méltósága nyelvemnek s ősrokonaim hangja Ó Magyarországnak.

Az iromány, hű másolatban, így következik:

Mij Románwássariak az Moldwajj Országban lakozandok Magijarok, Olahok, es Szaszok, adwnk twttara keö-szeonetwnk es szolgalatunk utana mijnden rendbelij nepeknek Biraknak es Polgaroknak kijknek Illijk, Hogy ez a Jambor szemel az Igiarto Gergel Jöt mij elunkben es kijwant mij twlunk az ő Eöchewel az Igiarto Istwanwal, hogy az mij pechetwnk alat adnank egy lewelet tij kegték-

¹⁾ Bod Péter szavai Erdélyről, Smirnai sz. Polikarpusában, 1766.

²⁾ Az, hogy a moldvai vajdák egy párszor *magyar* emberhez, *magyar* levelet küldtek, *kivételes* esetekhez tartozik. Az *szükség*, *nemrend-szer* kifolyása.

hez : Mijwel hogy az mij Várassbelij emberunknek az Igijarto Istuannak az ő Attiatrol (igy) maradot örökseghben resze wagijon *Itten* ¹⁾ *szigheten* maramarosban, wgij mijnt az ő ket battijanak az Thörök Jánosnak es az Igiarto Gergelnek egyarant ; De mijert hogy keözöttunk lakijk az Igijarto Istwan es ő wele az ő battija sok Jot chelekedet az Igijarto Mijre tanijtotth es fel tartot, most is az ő kjniere az ā tudoman által adatijk kijre őteot tanjta ez felől megh mondot Igiarto Gergel. Annak okajjerth az ő battijanak az Tijzte-lendő Igijarto Gergelnek penzert az mij nalunk lako az ő öche nekijmegh engette es elatta meeg az elöt walo Idókben adot wala *Esznetemben* Varas pechet alat walo lewelet nekie rola hogy az örökseghnek Vra legijen az Igijarto Gergel : aziert megh ertettem en Igijarto awagy Török Istwan hogy annak nem adott helt en Jo battiam, Igijarto Gergelnek az en battjammak sem engedtiel, Te Theörök Janos, Bizon hidgijed hogy azt *nehézlöm*, es megis ueghre megh nem keöszöönöm : ez Illien patuarkodassodat : ze.

Aziert mijn..zek által Vijonnan adom lewelemet az Roman Wassarij Pechet alat erössituen, Hogy walamennij az örökseghben nekem reszem wagijon, annak mijndeneknek mijnden patuarkodas nelkul es haborszag nelkul Vra es *biraja* legijen az en battijam Igijarto Gergel : ennek Jelen woltan Testes fidel : astant Igijarto Mihál, Igijarto Mate, Igijarto Demeter, es Roman Vassarij Varossij nepek, kijk pecheteket It *megh uetuen*, kegnek Istentwl mijnden Jokat kjanak. Dát: Roman Vassarij in festo Joanis Baptiste.

Anno 1 5 8 8.

PH.

Domochus Demeter
Judex Oppidi Roman:
Caeteriq. Jurati Ciues
possessionis eiusdem.

Az iromány, mint látszik egyenes rokonságban van azzal, mely, Lugossy József szorgalmas irodalmi régiség-buvárunk közlése nyomán Jerney Keleti Utazása I. K. 206. lapján, miről fenebb is emlékeztem, olvasható. Ugyanazon

¹⁾ E helyett: *ottan* Szigeten.

Igyártó *István* ügyében keletkezik ez, kiről amabban említés tétetik. Pecsétje fekete viaszra volt nyomva, de belőle már csak némi töredék van fenn, melyből sem címerére, sem köriratára következtetni nem lehet. Sajátságos kifejezései közül figyelmet érdemel a *nehézlöm*, ma *nehéztelek valamiért*, és *birája* = possessor, mely azt az értelmet már egészen elvesztette. Mi lehetett az az „*Esznetemben*“ : azt egyáltalán fogva még csak gyanítani sem tudom, pedig az írás tiszta s így hiba az olvasásba nem csúszhatott. *Lakozandók* találtatik az *Ötvárosi Decretumban* is, *lakozók* helyett (Toldy, Magy. Irod. Tört. III. köt. 80 lap). Nevezetesnek tartom, hogy az *ó* mai hang megjelölésére gyakoribban használtatik az *egy* pontos *ó*, mely megfordított alakban hasonlítani látszik még a Tatrosi Biblia jelzési modorához. Nem tartom feleslegesnek ide jegyezni ez alkalommal egy sejtelmemet, t. i. több adatok nyomán világos levén az, hogy moldvai véreink szakadatlanul fentartották közlekedéseiket magyarországi rokonaikkal, csaknem bizonyosnak látszik, hogy rájuk vonatkozó s tőlök szár mazott nyelvmaradványokat, ha már nálok az többé nem lehető, itthon, az anya országban nagyobb számmal is találhatnánk azon helyeken, melyek határaik s fekvéseiknél fogva Moldvához közelebb esnek. — Ott jött világhosszra a Lugossy Józsefé, ott ez, melyet tőlem az irodalombarát most veszen.

I R O D A L O M.

AZ 1855-DIKI KÖNYVÉSZETHEZ.

— Szépirodalom. — *Dalfüzérke* válogatott népszerű dalokból füzve *Kecskeméthy Csapó Dániel* által. Második kiadás. Első füzet. Pest, Emich G. sajátja 1855. K16r. 79 l.

A tudós leánya. Regény. Irta „Eszther“ stb. szerzője. Pest. Kiadja Heckenast Gusztáv. 1855. Nyomatott Landerer és Heckenastnál. *Három kötet*; kis 8-rét 279, 248 és 260 l. Ára 3 pfrt.

Zólyomi. Egy részben. Irta Jósika Miklós. Negyedik kiadás. (Jósika Miklós regényei új olcsó kiadásának 3-dik darabja.) Pesten. Heckenast G. tulajdona. 1855. Landerer és Heckenastnál. 16-rét 208 lap. Ára 30 pkr.

Kempelen Riza Beszéleyei. Harmadik és negyedik kötet. Szeged. Szerző tulajdona 1855. Burger Zsigmond bizománya. Nyomatott Grün Jánosnál Szegeden. 8rét 170 és 234 lap. Ára 2 pfrt.

Éjszak csillaga. Történeti regény. Irta *Abonyi Lajos*. Pesten, 1855. Kiadja Müller Gyula. Nyomatta Müller Emil. Kis 8-rét. Három kötet. 193. 225. és 234 lap. Ára 3 pfrt.

A cydoni alma. Színi beszély három felvonásban. Irta *Éjszaki Károly*. Pesten, 1855. Kiadja *Szilágyi Virgil*. Nyomatott Emich Gusztávnál. 8-rét 50 lap. (Külön lenyomat a „Fáncsy-Album“-ból.)

A párisi mohikánok. Regény. Irta Dumas Sándor. Fordították *Párisban Ország* Antal és többen. Pest, 1855. Müller Gyula bizománya. Nyom. Beimel J. és Kozma. 17 és 18. (A *Friebeisz* István által megindított „Legujabb Külföldi Regénycsarnok“ XVII és XVIII-dik füzete.) Ára 1 ft. 20 kr. p.

Blackhouse. (Pusztá ház) Irta *Dickens Károly*. Az angol eredetiből fordította *Récsi Emil*. Pest. 1855. Heckenast Gusztáv tulajdona. 16-rét Nyomatott Landerer és Heckenastnál. VI—VIII. rész. (A Téli Könyvtár IX—XI. köt.) 163, 147 és 150 l. Áruk egyenként 30 kr.

A Nők Paradicsoma. Francia regény. *Féval* után fordította *Gerő. I.* köt. 242 l. II. köt. 225 l. III. köt. 282 l. IV. köt. 305 l. K8r. Pest, 1855—6. füzve 4 ft.

Naplótörredék. Kiadta *Simonidesz Adolf*. Sopron, nyomt. Reichard Ad. 1855. 8r. 72 l. füzve 40 kr.

— Nyelvkönyvek. — *Gyakorlati Német Nyelvtan.* Az ausztriai birodalombeli elemi tanodák második és harmadik osztályának számára. Kidolgozta *Lonkay Antal*. Bécsben 1855. A cs. kir. iskolakönyvkiadóhivatal által. Nyom. Grund Lipótnál. 8rét. 401 lap. Árabekötve vászonháttal 35 pkr.

Román Nyelvtan. Magyar ajku hivatalnokok számára, könnyen oktató rendszerrel akként alkalmazva, hogy a tanuló ifjaknak is használható kézikönyvül szolgálhasson. Irta *Pascutiu Dienes*, Nagy-Várad megyebeli keleti sz. kath. román áldozár és a nagyvárad cs. kir. felgymsiumban a román nyelv és irodalom hely. tanára. Nagy-Várad. Tichy Alajos nyomtatása. 1855. 8rét. Első rész. 301 lap. Ára 1 frt 40 kr p.p.

Latin-magyar és magyar-latin fordítási Példák a classicus írókból. Az alaktan alapos és fokozatosan előhaladó begyakorlására s előkészületül amondattanra *Putsche* latin nyelvtan a szerint *Dünnebieber Albert Gy.* után magyar nyelvre alkalmazva, a gymnasium első osztálya használatára. Sárospatak, a főiskola betüivel és költségén. 1855. 8rét. 183 l. Ára 24 pkr.

Új teljes magyar és német Szótár, tekintettel az egyes szavak helyes kiejtésére, rokonságára, valamint azoknak hajlítása, füzete és különböző értelmeinek körülírás által meghatározott szabatos előadására, különös figyelemmel levén a természettudományokban, az új törvényhozás-

ban s a kereskedelemben stb szokásos szak- és műszavakra, írta Dr. *Bal-lagi* (Bloch) *Móric*, tanár. *Magyar-német rész*. Pest. 1856. Heckenast Gusztáv kiadása. Nyomatott Landerer és Heckenastnál. Srét. Elsőfüzet A — Gyorsaság 1—15 iv. 204 lap. A három füzetre menő teljes szótár ára 3 frt 34 pkr.

Új magyar-német Levelező, vagyis gyűjteménye a polgári életben előforduló mindenféle iratoknak, mint köszöntő stb levelek, valamint kötelezvények, végintézetek stb a leghasználtabb címekkel együtt. Szerkeszté *Karády Ignác*. Harmadik bővített, javított s hivatalos részében az új körülményekhez alkalmazott kiadás, szakértő felügyelet alatt. Pest. 1855. Heckenast Gusztáv sajátja. Srét 164 l. Ára 1 pfrt.

A magyar Irodalom ismertetése. Olvasókönyv felsőbb tanodák használatára. A Szent-István-Társulat megbízásából készítette *Lonkay Antal*, azon társulat választmányi tagja. Második kötet. Kiadja a Szent-István-Társulat. Pesten. 1855. Nyomatott Herz Jánosnál. N Srét. XVI. és 757 l. Ára 2 pforint.

— Bölész-zet, Nevelés, Oktatás. — *A magyar társas élet*. Írta *Mocsáry Lajos*. Pest. 1855. Nyomatott Müller Emilnél. N Srét 128 lap. Ára 1 pfrt.

Életesszlytan (Phronésologia.) Írta *Bartók Gábor*. Máram.-szigeti bölcsélettanár. Pest, 1855. Nyomatott Müller Emilnél. Srét 202 lap.

A finom Társalgó. Utmutatás jó társaságokban, ebéd, estély, születési, névnapi, és menyegzői alkalmakkor, táncvigalomban, és más társas körökbeni udvarias beszéd, illedelmes viselet, és egyéb készülség megszerzésére. (Tartalma : a társalgási miveltség és illedék szabályai; módok, magát a társaságban kedvessé tenni; minden alkalomra való üdvözlések és köszöntések; különféle levelezések és címezések; mulattató társas játékok gyűjteménye; a színek magyarázata és virágnyelv.) Második bővített kiadás. Pesten. Geibel Armin sajátja. 1855. Nyomatott Beimel J. és Kozma Vazulnál. 12rét. IV. és 246 l. (Ára 48 pkr.)

Tanító az elemi tanodában, vagy nézleti oktatásmód. Dr. *Otto* után *Koller Károly*, cisterci rendi áldozár. Pesten, 1855. Kiadja Heckenast Gusztáv. Nyomatott Landerer és Heckenastnál. Srét. 287 l. Ára 1pft.

A szemléleti tanítás képekben. Az osztrák birodalmi népiskolákban használt A. B. C. könyv tárgyaihoz szemléletileg alkalmazva. *Prágában* I. G. Calvei könyvkereskedése. *Tempsky A.* Nyomatott *Haase Gottlieb* és fiai cs. k. udvari könyvnyomdájában *Prágában*. Ivrét. I. II. és III. kötet. Mindössze XCII színezett tábla a természetrajzból és közéletből merített képletekkel. Ára 7 pfrt.

Olvasókönyv az első elemi osztály számára. A cs. kir. pesti egyetemi nyomda tulajdona. (1855-diki kiadás,) Budán. A cs. kir. pestiegyetem betűivel. Srét 135 l. Ára kötetlenül 13 pkr.

Győri magyar alphabetum. Komáromban. Szigler testvérek könyvnyomtató intézetében. 1855. K Srét 20 l. Ára 5 kr.

Német Nyelvtan, ahozvaló gyakorlásokkal, német olvasókönyvvel és szókönyvvel együtt. A németül tanuló magyar ifjuság számára készítette Márton József, a bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára. Kijavította Markovics Szilárd. Tizenkilencedik kiadás. Bécsben. Pichler A. özvegye és fia betűivel és költségén. 1856. 8rét. 382 l. Ára 1 frt 12 kr pp.

Gyakorlati módszer a német nyelvnek gyors, könnyű s alapos megtanulására, Ahn (Seidensticker) tanmódja szerint, nyelvtani jegyzetekkel. Oskolák, magántanítók s öntanulók számára szerzé Hartmán Lipót. Első folyam (első s második rész). Harmadik kiadás. Nyomatta Markbreiter J. Nagy-Kanizsán. 1855. 8rét. 163 l. Ára 50 pkr.

Német Grammatika. A tanuló ifjuság számára készítette Toepler Theophil Eduárd. Ötödik javított és bővített kiadás. Pesten. 1854. Kiadja Heckenast Gusztáv. Nyomatott Landerer és Heckenastnál. 8rét. 200 lap. Ára 48 pkr.

Első nyelvgyakorló és Olvasókönyv. Az ausztriai birodalombeli katólikus elemi iskolák számára. Bécsben, 1855. A cs. kir. iskolakönyvek kiadásában (sic) .8rét 172 l. Ára bekötve vászonháttal 15 kr.

Magyar Olvasókönyv a protestáns algymnásiumok I. és II. osztályai s az ezekkel párhuzamban álló reáliskolai osztályok számára. Szerkeszté Erdélyi Indali Péter tanár s a magy. természettud. s földtani társ. tagja. Kiadja Heckenast Gusztáv. 1856. Nyomatott Landerer és Heckenastnál. 8rét. 272. Ára 36 pkr.

Elemi hellen Nyelvtan, gyakorlatilag előadva Szepesi Imre kegyesrendi tan. által. Kühner és egyéb szerzők után, a tanuló ifjuság használatára. Szótan (első rész). Negyedik kiadás Budán. A cs. kir. magyar egyetem betűivel. 1855. 8rét. VIII és 153 lap. Ára kemény kötésben 48 pkr.

Magyar Nyelvtan az elemi reáliskolák használatára. Irta Zimmermann Jakab. Kiadja a Szent-István-Társulat. Ötödik, bővített kiadás. Pesten. 1855. Herz János könyvnyomdájából. 8rét 66 lap. Ára kötetlen 14, kötve 16 kr. pp.

— Történet. — *Az Ausztriai Birodalom Statistikája* különös tekintettel Magyarországra. Főtanodák használatára és öntanulmányul. Irta Dr. Kautz Gyula, cs. kir. jogtanár. Pest, 1855. Emich G. nyomd. N3r. 440 l. füzve 2 fr. 24 kr.

Ausztriai honismeret, különös tekintettel Magyarországra. A legújabb szervezetek szerint iskolai használatra írta Szombathy Ignác, székesfehérvári reáliskolai tanár. „Magyarország földrajzának“ harmadik bővített s javított kiadása. Székesfehérváratt, özvegy Szammer Pálné betűivel. 1855. 8rét 52 lap. Ára füzve 16 pkr.

A MUZEUM TÁRCÁJA.

K Ö L T É S Z.

Nem rang, rend, szabályok, nyelv s gyakorlás képezik a költészt, bár mindezek tetemes akadályára vagy segítségére lehetnek: hanem a *genius*; a szerencsés természet szerencsés művészettel párosítva.

Halljuk efelől Balde Jakabot a 30 esztendő háboruban élt jesuitát, kinek a legilletőbb bírák ítélete szerint mint az újabb idő latin lyricusai között első helyen állónak számos dalait Herder német nyelvre átteni méltónak tartotta. *Maximiliánja* kiadója pedig röviden s velősen felőle így: „Mi Máróban királyi, Násóban termékeny, Stadiusban fellengős, Senecában nyomos, Juvenalisban csipős, Catullusban enyelgős, Horatiusban teljes, azt az egész europai Helikon tanutétele s helybenhagyása szerint Balde magában egyesíti.“ Ezen férfiú a költészetről így szól: ¹⁾.

„Nem tudom honnét van, hogy a költészet legnagyobb mesterei önhozta szabályaik ellen leginkább vétének. Magokon bábáskodnak, s mégis idétlent szülnék: majd igenis vakmerők, majd meg igen félelkenyek. Ne hidd, hogy nyiladnak célt kell ütnie, mivel képes vagy megmutatni, hogy az megüthetetik. Más dolog fegyvert kovácsolni, más azt jól forgatni tudni. A sok szabály terhe megszorít bennünket, s nem enged szabad hatást, babonából saját bálványaink előtt remegünk, s szóttagokkal s szavakkal bibelődünk, mintha ebben fekünnék a dolog veleje. Azonban ellankad az erő, kihal a vidor csira, s a szerencsés gondolat virágzó derűje, melynek mintegy íhletés által könnyüden s élénken kelle kiömleni, elenyészik.

Költész légy Crescentius! s ne versfaragó; ily embernél nincs silányabb valami. A falakat, sőt a padlatot, melyet tapodnak, bemázolják verseikkel; bölcsöket és sírokat nem kímélnék meg firkaikkal; rekedtig megéneklék az eleveneket és holtakat. Boldogoknak vélik magokat, mivel szaporák. Tudatlanság s nem kecs ezen készség melylyel dicsekszenek. A valódi művész szintugy ment a hamarkodástól, mint a cammogó késlekedéstől.

Nem egyféle a mód, melylyel a tudományok fölfogatnak. Némelyek a tieid, mihelyt azokról *tiszta fogalmad* van; így például Aristotelicus vagy Platonicus leendesz, ha Plato s Aristoteles tanszerkezetét tisztán s világosan bírod, ha azt védeni tudod, s hasznodra fordítani. De ezért nem kellett a rendszert kitalálnod; nem szükség Aristotelesként *Problémákat*, nem Plátóként *beszélgéseket* írnod. Másképen van ez a költészetnél. Tudjad bár az Iliast, Aeneist, Thebaist: tudjad a Metamorphosis

¹⁾ Rövidség okáért Herdert követem, ki elhagyván Balde némely sorait az egészből csak a lényegest emeli ki. Az eredeti ily című könyvben találhatik: Jacobi Balde e Soc. Jesu Poematum Tom. III. Coloniae Ubiorum 1660. 5-ik és követk. lapokon.

és Pharsáliát; sőt tudjad a költészek egész encyclopaediáját betéve, s értesz mindezeket tökéletesen : általok jó s derék magyarázó, tudós értekező leszesz, de — nem *költész*. Az értekező zemei előtt ragyogó fényben lebeg a költői szent homály; ujjain számlálja elő a verseket, kifejti nyomosságukat, föltagolja költői szépségöket, mintha öntalálmányai volnának. De hadd találjon ki, hadd költsön valamit maga; itt végződik tudománya. Babérról ír, de magának babérkoszorút víni nem képes. Itt nem elég Virgilianusnak lenni, mint amott Aristotelicusnak; hanem szükséges, hogy tenmagad légy Virgilius, hogy szobrod azé mellett megálljon, s költészeted, mint amazé, emberi szívre hasson. A philosophiában igazságot keresnek nem újságot; a poesis új gyönyört, új költészetet kíván, ohajtata: öntalálmány. Utánozzunk remekeket, hogy minmagunk is remekké váljunk. A régiek bora új bájjal illatozzék kelyheinkben.

De itt a bökkenő. Ha eldődeid nyomdokiból ki nem lépsz, baktató maradsz és semmi. Azt fogják mondani: „ezt és ezt Heratius-, Virgilius-, vagy Lucanusban régen olvastam; minek azt ismételni?“ Ajtód elé, mint gondolatorvnak, kereszt állítatik; s ezt megérdemled. Csupán más szavait s gondolatait kölcsönözni, semmit nem merni, semmi sajátosságost ki nem gondolni, még csak egy kifejezést sem: valóban nagy szegénységre mutat; rabszolga az ilyen és koldus, nem szabad szülött s költész.

A görögöknél a költész teremtőnek hivatik; mert költeményét, mint isten a világot, semmiből teremti, hatalommal szólítja ki önmagából s mint a világot, rendben és szépségben állítja elő azt. A szónoknál már nem élünk a *teremtés* kifejezésével; erről azt mondjuk: hogy *szeres, készít* (componál). Ha hit szerencsés természetenedél fogva nem hozasz elé saját kertedből eleven virágokat, hanem körülszárguldozva egyebütt törzs olyanokat le: más kertje tolvaja vagy, míg a tied bogácsokat s hitvány mohot terem.

S hát nem utaltatunk-e a régiek utánozására? Úgy van, éldejük őket; de emésztjük is meg, s ön tápnedveinkké változtassuk azokat, ne mint Polyphemos darabonként adjuk magunktól szép kiejtésüket. Ime Claudianus négyszáz évvel élt az aranykornál későbbben; valamennyi nagy költészeket olvasta, s kétség kívül vérré s életnedvvé alakította; de azért nem isméri rajta, hogy költészete e részét Virgilianusnak, amazt más valakinek köszönhetné. Szerzett vagyonát ür- s tulajdonosként használja, s nem szorúl hajdani *kortársiságra*. Catullus menyegzői verszetet énekelt, ugyan ezt tevő Statius, ugyan ezt Claudianus is. Valamely új Paris ítélje meg: ki érdemli közölök az arany almát; részemről csaknem hajlandó vagyok azt Claudianusnak nyújtani, mikép egyebíránt Virgilius után az első helyet Statiusnak szeretném adni.

Mindezekből könnyen átláthatod Crescentius, hogy valamely új, ritka, szép költemény, mely pазарfény nélkül tudós, kendőzetlenül csi-

nos, pipere nélkül simított, s az elmésség s józan ítélet mérlegén a próbát megüti — hogy ily költemény, ha az *a mély érzelmek kies homályából kellemtelien emelkedik föl*, nem épen oly könnyű szer. Színleges könnyűségével utánzásra ingerel, s hasztalan fáradsággal rászedi az utánzót; *köszönéses* szavakkal többet mond s jelent az ilyen, mint más valaki a legszokatlanabb szavakkal mondhatna. Azonban ilyesmi teljesítésére az írásmódban gyakorlottnak kell lenni az embernek : mert habár sajátidédá teted a költszettek egyetemben, s azokból szavakat gyűjtöttél is nagy mennyiségben, de ha nem ismered a különnemű írásmódok hatalmát, rendét, geniusát, változékonyságát, elegyítését, s nem tudod azokat tárgyadhoz, a dolog természetéhez, idő- s személyhez, tenmagadhoz, s mások minden indulataihoz alkalmazni: teremtményed mindig csupazürzavar leend. Hasonlítni fogsz a lantoshoz, ki Orpheusnak adá ki magát, s nem tudá eszközén a húrokat hangolni.

Szóljunk például Horatiusról. Ennek dalai a tisztos régiség remekei gyanánt tekintetnek, s minden tudós ajánlja s magasztalja azok fényes kifejezéseit, savát, enyelgéseit, különbszerű kellemeit s díszzeit; szendén hatnak a fültre keresetlen bájban, fáradság nélküli kecsben s szépségben; még darabosságai is némi szeretetreméltó, keresett hanyagsággal tüntetik ki magokat. *Est mondják, s est el kell hinni*. Azért látunk naponként legtudósabb férfiakat is annak lantjába kapni, annak húrjait itt ott könnyüden megfújni, s Horatius modorjában énekelni. Vajjon Horatius a kényelmesnyugalom iránticsupa szeretetből nem tüntette-e mindig egészen ki, *mit tehetne*, vagy hangszerére nem akará mind azon szorgalmat fordítani, mely megkivántatott volna : annyi bizonyos, hogy versei közé néha igen soványak is csúsztak, melyek ha újabb valakitől iratának, nehezen nyerendettek annyi csodálatot s magasztalást.

Hogyan tehát ? megfosztott-e annak nagy híre bennünket szabad ítéletünktől, választásünktől? Csupán tisztelők legyünk-e? szentség gyanánt hordozzuk-e szerte annak szebb kitételeit? szakadatlanul ismétljük lyrai fordulatait? Ha görög mímeléseit levonjuk, hamar végére jutunk azoknak : mert e bőség nem kimeríthetlen. ¹⁾

E szerint Horatius utánzója kénytelen lesz ugyanazon szépségeket mindig ismételni, s annak költszestetét csupán mintegy paródiázni; s akkor joggal mondhatni neki : „ezt már százszor hallottam! ez jobban áll Horatiusban!“ vagy mustraképét elhagyni, és saját utat vágni; neki, bár pis-lák őt szem elől elveszítsék is, a közönségesen fölül kell emelkednie, s az Aristarchusok szavaira mitsem ügyelni.“ Szeczy Imre.

¹⁾ Itt Balde, lajstromát adja Horatius olyas kifejezéseinek, melyek részint különösen sikerültek, részint minden majmolók szájában peregnék.

ÚJ
MAGYAR MUZEUM.

VI. ÉV.

FEBRUÁR, 1856.

II. FÜZ.

MICKIEWICZ ÁDÁM.

EGY LENGYEL KÉZIRATBÓL ¹⁾ KÖZLI

KAZINCZY GÁBOR.

Első cikkely.

Mióta Lengyelország felosztott, különösenegy századnegyed óta, a hatalom minden, szellemi s anyagi, eszköze, a keresztyén Európa évkönyveiben páratlan kitartással használtaték föl a rombolás és megsemmítés munkájára; s íme, minden új rendszabály, minden új csapás megannyi bevallása a követett eljárás sikertelenségének. A nemzet él. Még nincs elveszve! kiáltják gyermekei a börtönök fenekén, Sibiria jég-sivatagain s a száműzetés ínséges kenyerén. — Ez élet jelenségeit ne a fölszínen keressétek — ott nem láttok egyebet mint vérfagylaló jeleneteket vagy síri csendet — hanem száll-

¹⁾ Ugyanazéból, ki után a múlt évfolyamban a *Ruszinok* készültek. Azóta a mai Europa két legmagasztosabb költője, azonegy hónapban, meghalt: Vörösmarty nov. 19., de népe közepett, *Mickiewicz* nov. 28., sztambuli számkivetésében. Ezáltal a cikk, mely adatok és felfogásban sok teljesen újat tartalmaz, de melynél a lengyel álláspont szem elől nem tévesztendő, úgy hiszem, kettős érdeket nyert.

Szerk.

jatok alá a nemzet kebelébe, és ott vigasztaló jeleit lelitek a hatalmas létre ébredett szellemi cselekvőségnek — eme biztosítékát a reményteljes jövőnek. Az új lengyel irodalom az emberi szellem legszebb s nevezetesebb nyilatkozványaihoz tartozik, s kiáltó tanúsága a történelem által szentesített emez igazságnak: hogy az anyagi erő dulongása nem képes semmivé tenni a szellemet, s hogy a keresztyén nemzetek halhatatlanok. Mióta Lengyelország physikai ereje a roppant küzdelemben kimerült: szelleme vön ihlett szárnyalást. Rövid idő alatt számos, és oly kitünő tehetségek is léptek föl a történelem, bölcsészet, de különösen a *költészet* terén, kik a világ-irodalom színvonaláig emelkedének. Ez utóbbi jeleneta nemzet helyzete- s viszonyainak kifolyása. A nem pihenő, megtörhetlen nemzeti szellem tette törekszik s lelkesít; szavakat keres tehát, az erőt, ha szunnyad, fölébreszteni, ha önbizalmatlan és téveteg, kifejleszteni, irányzani. Hideg józan kebel nem gyulasztja lánggra az ezrek szíveit; *közvetlenül*, a tények és tanok fegyvereit nem használható szellemi mozgalom anélkül, hogy a kérlelhetlen hatalmat ne idézze föl: *közvetve*, költészeti idomokban kellett nyilatkoznia. A dal alengyel szellem kelléke lön; a költészet, társa, vigasztalója, hirdetője; ez a rejtelmes *ige*, miben a nemzeti szellem élete ébresztve, ihletve, fejlesztve működött. Midőn Mickiewicz Ádám föllépett hazája sírján, s mint egy genius, isteni dallamának rendítő zengzetével az elődök porát és csontjait fölviharzá; midőn hatalmas szózatával a nagy múltnak árnyait fölidézte, hogy a szenvedéseiben kimerült s fájdalmába temetkezett nemzedék elé állítsa lelkesítő s pályamutató példányokul: egy nem ismertmámoros lelkesedés villanyozta át összes nemzetét. Dallj! dallj! kiálta: Isten erőt ada neked, hogyszenevedéseink tolmácsa légy, s bennünket erősíts reményleni s várakozni! És a hang, és ez érzés rezgett végig az őslengyel föld határai között.

E lángelmű férfiú föllépése jelöli Lengyelországban a szellemi benső élet új korszakát, miből a század eszméjébeni újjászületés, s vele a jövő szülemrendik.

Mickiewicz Ádám Litvániában, Novogrodek városkában született 1798; egyszerű, vagyontalan szülei a kisne-

messég azon számos osztályához tartoztak, melyben a valódi honszeretetet, társadalmi erények s a patriarchális élet szennytelen szokásai, ősi hagyományul, a legtisztábban virágznak, s mely a legfenyegetőbb veszélyek közepett is megmentendé a hont okvetlenül, ha vakonhivőleg az európai-culturamázos megromlott főnemességre nem bízakodik. Ádám beteges s gyöngye gyermek jött a világra, az orvosok nem bíztak életéhez; az anyai gond s természet menték meg. Már igen korán, rendkívüli tehetségeket s magasb szellem szikráit látata. A magába vonúlt, merengő, de mély érzelmű gyermek ritkán vegyült négy fitestvére játékaiba; sokszor lelék egy magányos zugolyában a kertnek siránkozva, s ha kérdezők: mi lelte: nem tudta okadatolni keservét. Mintha a könnyűk lelkének kelléke volnának, sejtelmében azon balsorsnak s anynyi szenvedésnek, mely honára s reá várt.

Tíz éves korában bátyja Ferenczel a nyilvános iskolába járt. Tanítóit a gyermek bámulatos tehetségei álmétkodásra ragadák; társai komoly s egyszersmind szívélyes modorai miatt bálványozák. Emlékező tehetsége bámulatos; gyakran kérte testvérét, olvassa hangosan fel a holnapra kitűzött leckét, s ez elég volt, hogy tanítója kérdéseit kitünőleg megfelelje. Minden tudományt örömmel s készséggel tanúlt, csupán a mechanikai írásbeli gyakorlatokat végező nagy ellen-szenvvel.

A harmadik osztályba járt, midőn egy esemény alkalmat adott költői érének első nyilatkozatára. Egy estve az atyai lak szomszédának háza kigyúlt. Mialatt kiki oda sietett oltani, menteni a mit lehetett, Ádám maga nyugodtan hon marad, a padlásra, onnan ki a fedélre mász, s onnan nézi az örvényző lángokat s az oltók hullámozó tömegét. Elfojtatván a tűz, Ádám bátyjához megy s kéri, írja le a mit tollába mondand. Az az imént látott jelenet költői leírása volt, csínos, zengzetes versekben. A 13 éves fiú kísérlete nagy zajt ütött az iskolában; a nemzeti irodalom tanára, az agg Jacyna, társai szemeláttára ölelte össze a gyermek költészt, s művét a legközelebbi vizsga alkalmával az összes hallgatóság előtt felolvastatta, s utóbb egy folyóírásban közrebocsátotta.

Az iskolai szabad időt Mickiewicz kirándulásokra fordí-

tá a vidék szép látpontjaira. Litvániának számos nagyszerű s bájos tájéka vannak, s az a vidék hol Mickiewicz született s nevelkedék, a legszebbek s — az ősz múltnak számos rom- emlékei miatt — legnevezetesebbek egyike. Régi váromladékok, sírkertek, sötét erdők s bércek, s nesztelen tópartok valának kedvenc sétahelyei. Egész napokat tölte ott egyedül, a természet bájainak szemléletébe süllyedten, vagy a még pogány ősidők emlékein merengve. E kirándulások alkalmával mind azt mit a rege vagy történelmi emlékezet e reliquiákról monda, híven gyűjtögette; megismerkedett a nép életével, erkölcsi- s szokásaival, s tanulta főleg számos gyönyörű dalait.

Tizenhat éves korában, ugyancsak Ferenc bátyjával, a vilnai egyetemre járt; tanulmányai a nyelvészet, bölcsélet s az ó és újkori szépirodalom lőnek. Ez az egyetem akkor fénye fő pontján állt. Czartoriski, Czacki, s több más kitünő férfiak áldozatos törekvései Vilnát, egy kis Athent, a mind inkább terjedő szellemi mozgalom élére emelék Litvániában, mely mélyen ható forradalmat idézett elő gondolat-és szokásokban. A nemzetiség emelése, a tudomány s művészet pártolása nem csak pusztá jelszó, desőt valódi kellék lőn. E nemes szellem az egyetemi ifjúságot sem késett megragadni. Egyesület alakult, melynek feladása a nemzeti érdekek méltánylatának ébresztése s ápolása, a közműveltség emelése volt. Az egyesület alapítója Zan Tamás, nagy tehetségű s tudományos műveltségű ifjú; ennek sikerült társai köréből a henye hivalkodást s az üres lelketlen mulatozást száműzni, s a tanulmány, erkölcsi tisztaság s az élet nemes és szép célai iránti érzületet mind inkább meggyökereztetni. *Philaretek* — az egyleti tagok neve — fáradatlan gondjai kiterjedtek a távol iskolákra is, fölkeresék a tehetségeket, fejlesztve, sőt a szegényeket kitelhetőleg pártfogolva, segítve is. Gyakran történt, hogy a szorgalmas ifjú, elvégezvén az otthoni alsó iskolákat, nem tudva, mitevő legyen: ismeretlen kéztől meghívást kapott, hogy tanulmányai folytatása végett jőjön a vilnai egyetemre; itt, a nélkül hogy tudná ki által, ellátva lelte kellékeit, majd tagtárs s az ügy hív előmozdítója lőn. Az egylet mihamar hatalmas társadalmi tényezővé felett, s áldásos hatályu lőn az ország erkölcsi állapotaira; tagjai nem csak oktatók s tanulók,

hanem földbirtokosok, lelkészek, hivatalnokok, sőt hölgyek is.

Mickiewicz nem kerülte ki a philaretek figyelmét, s a szerény ifjú mihamar dísze lón a nemes lelkes körnek, szorosb érintkezésbe jött a kormányzó bizottmány tagjaival, és szorgalmas részt vón maga is az egylet egyik, tisztán tudományos, osztályában. Minden szombaton ülést tartta ez, a nemzeti irodalom új termékeinek ismertetése, s a tehetségesb társak kísérleteinek felolvasása végett; az ülést szerény lakoma — a tehetősb társak költségén — s dallás fejezé be. Számos dal született itt, mely országszerte elterjedett, a salontól kezdve a kunyhóig meghonosult, s a nép ajkain maiglan is él; s itt rögtönzé Mickiewicz, megragadva a tárgyalt eszmék magasztossága vagy a nemes törekvésű kör baráti érzülete által, gyönyörű dalait, itt keletkezett hírneves hymnusa az *Ifjú-sághoz*.

Ez a vilnai lakás Mickiewicz életének legszebb s legjelentős szakaihoz tartozik. Hazája legkitünőbb férfiával s a szépért s nemesért buzgó ifjú körrel társalkodva, töltött hat évet. Itt fejlődött ki szelleme s erősült jövő nagyságának öntudalmára. Már itt érezé, miután lélekben ez európai ó és újkori költészet egész történelmi fejlődését általélte s ismerte, mi ment át e költészetek utánzásából a nemzetibe mint eltulajdonított s elválaszthatlan elem, s mi benne a tulajdon, önálló, sajátyszerű; itt érezte már az erőt magában, mint nemzeti költő, mint a népnek oly rég várt vajdelotja ¹⁾ lépni föl. Érté teljesen az ily költő magas szent hivatását, hogy ez a nép papja, az istenakarát közlőnye és tolmácsa, s a jövő lát-noka, közvetítője legyen, hogy a pengő és harsogó üres szavak ideje lejárt, s a művészileg kezelt ige méhében egyszersmind a legmélyebb, s nemesb érdekek, az új élet magas eszméinek kell születleni. És Mickiewicz eltekinte a haza földe, múltja s jelene fölött és szellemétől ihletten, testté lón dalában a nemzeti érzelm fájó és magasztos búbája. A haza lelkesedéssel hallá ez igézetes hangokat s üdvözlé mint istenküldötte dalnokát, jobb jövőt jóslándót neki.

¹⁾ A litván őskor azon papjainak neve, kik egyszersmind költők s jósök valának.

Vilnában írta Mickiewicz azon vegyes költeményeit, mik 1820—2. két kötetben jelentek meg. Pár hét alatt az összes kiadás elkelt. De a költő itt sem került ki a lángelmék sorát. A kritika egyik felekezete nagy zajt ütött a nyelvnek vakmerő kezelése, újításai s képei fölött; bonckés alá vevék szavait, kifejezéseit, eszméit, hosszú és tudós értekezések gombáztak föl s terpedeztek el a művek fölszínén, a nélkül, hogy azon szellemet, minek jellegét viselék, átérteni, s mélyökbe alászállani, vagy szárnyalásukat a magasban követni bírnák. A háború a classicismus és romanticismus közt lángra lobbant s a csatázás mihamar átharsogá az egész lengyel hont. Boldog és boldogtalan e téren kereste koszorúit, csak az egy Mickiewicz maradt közönös és néma. De üledpévé a zsváj, s a harci láng szünedezvén, Mickiewicz, költeményei második kiadásának előszavában egy gyászbeszédet tartá az elhullott classicusok és kritikuskok fölött, mely, mint a legmetszőbb dialektika s a prózai nyelv példánya, maradandó becszel bírand a lengyel irodalomban.

Mickiewicz diadalmának roppant hatása lön; a szellem diadalma volt ez a hagyományos, nyűgöző, avar forma fölött. Ezen maiglan is tartó befolyás alatt fejlett ki az irodalomnak azon új korszaka, melyet Mickiewicz iskolájának nevezhetni, egész sorával a mester pályáját törő fényes tehetségű tanítványoknak, névszerént: Malczewski, Zaleski, Goszczyaski, Garczynski, Krasinski, Slowacki, Magnuszewski, Olizurowski, Dunin, Borkowski, Kraszewski, Choczko, Odyniec, Korsak, Gorczynski, s az epigónok egy egész sora.

1820. elhagyta M. Vilnát, a latin irodalom tanári állomását a kownoi gymnasiumban elfoglalandó, fájdalommal szakadva ki jóltevői, tisztelői s baráti köréből, hol életének legszebb pillanatait tölté. Ugyan akkor vevé a gyászhiért, hogy imádott hölgvét (Wereszczaki Máriát), a legszebb leányt Litvániában, ki bájaival a szellem ígézetes adományait is egyesíté, s kit ő költői keblének egész lángolásával imádott, elveszíté: másnak lett, kényszerítettve, neje, és boldogtalan. E szenvedés, s a nem sokára az egész hont s annyi kedveseit sujtoló balsors, mély ábrándos búskomolyságot öntöttek el egész valóján, mely többé nem hagyá el soha, s műveinek

általános jellegét teszi. Száműzetvén életéből a boldogság és öröm, egy más, ábrándvilágban kereste azt. Lelkének eme túlmagasztalt s fájdalom-dúlta állapotábanteremté két halhatlan művét: *Dziady* és *Grazyna*; mikben költői s művészi tehetségei felülmúlhatlan fényben rogyognak. *Dziady* a litvánoknál az elődök tiszteletére rendezett ünnepély vagy áldomás, mely, a pogány ősidők hagyománya, a népnél maiglan fenmaradt. Az I. részben visszamegy a költő e sötét ősidőkhöz; varázshatású képek- s jelenetekben idézi föl szokásait és erkölceit, magasztos és sötét elemeit, az ihlettség szárnyalatát, a vakhít bősziuhét, s végül (IV. rész) Gusztáv szerepében, saját keblének adja életírását, s halhatlanítja boldogtalan szerelmét. És halhatlanítja. A szerelem nyelvét nemesebben s forróbban sohasem beszélte senki, s nem igézte meg inkább olvasóját s nyújtá oly merészen, lebűvölt eszméinek rendelkezésére a költői hitet, mint Mickiewicz.

Egy szép litván leánynak hazafiúi hőstette teszi a *Grazyna* című történelmi beszély tárgyát. Az előidőnek látnoki arcképe ez, a képzelem bűbajos színezetével, a formai tökély minden bájaival. Mintha egy jósigére kikelne mind ez árny hamvaiból, s felültené testét és szellemét, s élve, érezve, cselekedve, az arcvonalmakig híven, vonúlna el előttünk példánya az objectív költészethoz, s a lengyel irodalomnak páratlanul álló mesterműve.

Kowno, hol Mickiewicz két évig tanárkodott, ősrégi litván városka, egykor hatalmas fejedelmek székhelye, telve történelmi emlékekkel, most rom és pusztulás képe. De a vidék körülé igézetes. Keletdélnek hosszú völgy nyúlikel, melynek egyik oldalán a Niemen hömpölyög, másikat egy hárserdő koszorúz, elszórt lakok- s regényes romokkal. Itt járdalt, merengett Mickiewicz naponként magányosan, s idézte föl lelkében a fájdalom s az ősi dicsőség árnyait egy új, el nem halandó életre, műveiben. E völgy és folyam kegyenceilőnek, s Kowno s a méltóságos Niemen gyakran megzengenek daliban. Azóta a völgy lakói a költő nevére keresztelék azt, ünnepnapokon felkeresik kedvenc helyeit s tisztelettel üllik emlékézt a nagy előidőknek, s az előidők nem kisebb dalnokának.

Alig múlt vala el két év, s egy vészes fergeteg borúlt el a hon és Mickiewicz fölött.

1822-ben Sándor cárnak politikája mindig élesebben kezdett jelentkezni, s határozottabb irányt venni. A lengyel nép kebelében támadott nemzeties mozgalom magára vonta az autokrata figyelmét és, azóta mindig súlyosodó, üldözését. Ekkor lépett föl a lengyel évkönyvekben örökre emlékezetes Nowosilzow, senator, eme példánya egy muszkának; kéjenc, részeges, szilaj, dühönc, szikrája nélkül az erkölcsi érzelemnek, fölszínes mázával a német egyetemeken gyűjtött kultúrának. Verres és Jefferys egy személyben. Ő volt az első, ki az orosz kormány ösztönszerű gyűlöletét Lengyelország ellen politikai üdvös *szükséggé* bölcselkedé s működése alapjául vevé, a cél a lengyel nemzetiség megsemmisítése volt. Az összes kormányzat egy nagy kinpaddá szerveztetett, minnek csigáit Konstantin nagyherceg és Novosilzow forgaták. Konstantin Varsóban ütött tanyát, Novosilzow Vilmát, a litván és ruszín tartományok egyetemének székhelyét, szemlélte ki irtózatoss működése színtereül. A jövő nemzedék reményeit kellett kioltani: az iskola, az ifjúságlón dühének első tárgya, mindenek fölött a philarétek egylete, bár ezt, egy év előtt már feloszlata egy kormányparancs; Nowosilzow rá hazudta titkos létezését, működését. A tudományos foglalkozást a bécsi congressus s maga Sándor által elismert lengyel nemzetiség emelése körül, forradalmi üzelemnek keresztelé. Katonai, tőle függő törvényszékeket szerveze, itélni tanulógyermek s ifjak fölött. A muszka titkos eljárás nem enged védelmet a vádlottnak; Novosilzow, a cárnak korlátlan hatalmu alteregója, volt a vádló, bíró, hóhér. Itélt, ölt, kegyelmezett. Különös figyelmet fordíta a gazdag szülék gyermekeire; roppant összegek fizetésétől föltételezte sorsokat, e vérdíjjal játék s dobzódás által megrongált pénzügyeit helyreállítandó. Miután ekként egész Litvániát kirablá, néhány iskolát megszüntete, az azokban nevelt ifjúságot, egyelőre bármi egyéb tanintézetek látogatásától eltiltván, jövőre meg minden közhivatalra képtelennek s ekként politikailag halottnak nyilvánítván. Az emberiség évkönyveiben páratlan, valódi muszka ukáz mintegy száz tanulót Siberiába deportáltatott, vagy az ázsiai had-

seregbe soroztata, s ezek közt apró fiúkat is, nemes családok gyermekeit, ha szülőknek módjuk nem vala az áldozatokat megváltani. 26 philaret, két évi muszka börtönzés után, Oroszországba száműzeték holtaiglan; ezek közt Mickiewicz, s neki, és neki egyedül, sikerült, néhány év múlva a menekvés. S Moszkvába belezetett. Hírneve megelőzé. A barbar-ság eme székhelyében néhány művelt, tehetségeit méltányló orosz lele, kik zordon sorsát enyhíteni törekedtek. A Novozilzowféle bizottmány ítélete őt írnokká ítélte el közlegényizsold mellett egy harmad rangú irodában. Orosz pártfogói kieszközlék, hogy büntetése fogamatba nem vétetett. A moszkvai társaság, vagy is az ott tanyázó kegyvesztett vagy független, s nemét a néma ellenzéknek képező gazdag bojártság, felfogta a lengyel száműzött ügyét, s bevévé magánköreibe. Wolkonska hercegnő háza volt a társadalmi s művészeti notabilitások gyűlhelye, Mickiewicz mihamar bevezetteték, s figyelem és részvét tárgya lőn. Itt és e tájban nyílt alkalom, incognito, egy társasággal kirándulást tehetnie a krimi félszigetbe; ez út termékei lőnek a bűbajos *krimi sonettek*, telvék kelet ragyogó képei, virágai s illataival.

A művelt körök eme rokonszenvezése a lengyellel, a fegyenczel, nem kerülte ki a kormány ór figyelmét. Mickiewicz 1825. Pétervárra tétetett át. De itt még élénkebb elismerés fogadta. Az orosz irodalom első bajnokai: Puskin, Zukowski, Wiazemski herceg, hódolattal tömjénezék a szláv nyelvek első költőjét; a lengyel nyelv tanulmányozása lábra kapott, hogy Mickiewicz költeményeit értsék, fordítsák. Minden osztály, főleg a halk ellenzék, tiszteletes elismeréssel vevé körül; azon nemes férfiak, kik 1825. eszméik martaléka lőnek, s kiknek a század eszméiben újra szülemrendő Oroszország egykor emléket emelend, barátai, tisztelői voltak. Desőt a piperevilág is meghajlott az új bálvány előtt, s az *à la Mickiewicz* haj-ékek, szalagok stb divatickek lőnek.

De mind e fény s elismerés nem bírta saját keserű élményei s hazája és társai sorsa által sujtolt keblét földérinteni; testben lélekben szenvedett. Egy lelkes asszony ¹⁾ házánál ta-

¹⁾ Szymanowska asszonyság, akkor zenetanító nő az udvarnál.

lált koronként enyhületet; itt, parányi válogatott körbenjöttek össze a Pétervárt lakozó vagy mulató lengyelek, halk nemzeti ünnepeket üllve, a haza ügyeit tárgyalva, merengve a múlton s a kétes jövőn, s irodalmi s zenészetiestvélyeket rendezve. Ily alkalommal derült fel koronként Mickiewicz búbanatos elsülyedése, s rögtönzött dalokkal villanyozá fel hallgatóit.

E pétervári élet benyomásai alatt ír Mickiewicz *Wallenrod Konrád* költői beszélyét a keresztlovagok hadviselésének korából a pogány litvánok ellen. Hőse mint gyermek a németek által elrabolva, megkeresztelve s fölnevelve, elfelejti származását; egy az ellenséges földön lappangó litván bárd (vajdelot) tudatja vele saját sorsát s a vést, mit honára a németek árasztottak. Boszút esküszik. Elmegy a nagy világba a hadászat tanulmányozása végett, majd a lovagrendbe áll, mind inkább emelkedő befolyást szerez, polcról polcra, a Rend élére vívja föl magát, s midőn, mint nagymester, a Rend minden hatalmával Litvánia ellen táborba száll, a csatát akként rendezi, hogy a litvánok a német haderőt tökéletesen megsemmisítsék, s ekként a Rendet is halálos csapással sujtsák. Ezzel Wallenrod befejezve látja hivatását, s magát is a halálnak áldozza.

E költemény iránya kikerülte apétervári censura szeméit; villanyos hatása volt Lengyelországban, mely a pár évvel utóbb nyilatkozott erélyes föllépésben is nyilatkozott. Voltak kik, elismerve a mű egyes felülmúlhatlan részleteinek tökélyeit, mint *egészt* az említett két költemény mögé helyezék; másoknak erkölcsi kifogásaik voltak ellene, iránya a gyűlölet és boszú levén. De mily nagyszerű e gyűlölet, mily szent e boszu a haza zsarnokai, az őshit megfertőztetői ellen! Wallenrod lemond az élet minden örömeiről, széttépi legbecsesb kötelékeit, saját s imádott neje boldogságát, életét a haza megszabadítására áldozza. Ha a leigázott, letaposott nemzet *ezen* érzésekgig nem bírt fölemelkedni — úgy jaj neki! ássa meg sírját önkezével, s temetkezzék belé, mert előbb utóbb ütend számára a vég megsemmisülés órája.

Hatalmas pártfogói engedelmet eszközöltek Mickiewicznek, bomlott egészsége helyreállítását külföldön kísért-

hetni meg, de azon tilalommal, hogy hazájába ne térjen vissza többé *soha*.

Olaszországnak fordúlt, melynek enyhe éghajlata megtört egészségére nézve leghasznosbnak ígérkezett, s melynek műkincsei első ifjúsága óta tudványó ohajtásainak tárgyai valának. Midőn Pétervárból távozott, orosz tisztelői egy bucsulakomát rendeztek számára kéz alatt, s itt emlékül egy arany billikomot nyújtottak át, melyre egy fényes névsora volt metszve a nagy hazafiak s íróknak. Mickiewicz válaszul egy költeményt rögtönze Oroszország első polgárainak emlékezetére, kik honuk s az emberiség ügye mellett halállal lakoltak.

Átutaztában meglátogatta Weimarban az ősz Goethét, s emlékül azon tollat kapta tőle, melylyel Faust második részét írta. Olaszországban három évet töltött. A lengyel forradalom kitértekor vissza akart honába térni, de Drezdában feltartóztaták, s a szász kormány nem hagyta tovább utazni. Itt írta nagy költeménye, *Dziady*, harmadik részét, mely a *Nowosilzow*féle korszakot tárgyalja, egy epizódot a lengyel népelet kinszenvedéseiből. Jöend idő — így kiált előszavában a költő — midőn e közönyt megsiratják; de akkor Lengyelország ekként szóland az idvezítő igéivel: „Európának lányai, ne engemet sirassatok, hanem sirassátok tinmagatokat.“ „...“

Ki az akkori idöket ismeri, meg kell vallania, hogy a történeti jeleneteket, s a cselekvő egyeniségek jellemét művésziileg s egyszersmind híven, kiáltó színezés és túlzás nélkül rajzoló a költő. Hű emlékezetben tartja fön e mű a lengyel történelem számára néhány irtózatoss évszeméneit, magasztos vonásokkal vázolván, a többi közt, a *mysticus*, szende, törhetlen *Zan Tamás* alakját, ki magát a vele vallási megadás- és testvéri szeretetben versenyző ifjúságért áldozatul adja. De a *Dziady* eme III. részének legnevezetesebb s művészi tekintetben is fénypontja az a dramatizált töredék, melyben a költő *Konrád* személyében önmagát festi. *George Sand* egy lelkes és nevezetes cikkelyében a phantastikai drámáról (a *Revue des deux Mondes* 1839. folyamának egyik füzetében) párvonalt húz e szakasz és *Goethe Faustja* s *Byron Manfredje* közt. *Konrád* egy neme a lengyel *Faustnak*; míg a német az

igazságot buvárolja, az angol az égiekkel száll csatára: a lengyelnek eszménye a szabadság. Neki *van* istene, de nem lehet szeretnie, mert hidegen nézi el, mint dúlongja a világot az önkény, s mint sujtolja és főröszi vér- és könnyüben az óriás emberiséget néhány törpe, s azért fájdalma mélységében átkot kiált reá.

Hazája bukása után még egy évig Drezdában tartózkodott Mickiewicz. Itt települt le számos emigrált közt a Szymanowski-család; a legidősb leányt, ki iránt Pétervárt még hajlandósággal viselteték, nőül vette. Mickiewicz itt írta a *Lengyel zarándokok könyvét*, miből az orosz kormány örködése dacára több mint 50,000 példány terjedt el a lengyelek közt. Montalembert érdekes előszóval, franciául közli; s Lamennais példányul vevé a Paroles d' un Croyant alkotásában.

Mickiewicz megosztá hontalan földieinek sorsát, s a nyugot felé fordult, Schweiz bércei közé vonulva nejével; itt élt elrejtözve zajtalanul a tudományoknak és családi körének. Az avar jelen öldöklöve nyomasztá lelkét, enyhületet a múltnak szemléletében keresett, visszaidézé azon kor emlékezetét, mit gyermekül még ő is ért; eléggé sötét s fájó kor, de a nemzet még sem volt annyira elszaggatva a múlttól, és szokásait és erkölceit, hitét és nyelvét még szabadott apolnia. E legutóbbi kornak, Lengyelország tökéletes politikai megsemmisítése előtt, lön dalnoka, és e dal az utolsó lön. Így keletkezett *Pan Tadeusz*. Népe, hazafölde arcképét adja itt a művész; a népet a mint élt, gondolkozott, működék, s a haza földét az ihlet magasztos világosításában, s bátran mondhatjuk, hogy az Európa által alig ismert hont a költői genius classicaí földdé tette. Mind azon barbárság s elvadulás dacára, mit az idegen a régi lengyel országokban talál, mégis az élet e messze rónákon, ingoványok, őserdők s puszták között ígészó báj- s rejtelmes varázsszal bir a benszülött előtt, úgy hogy még az az idegen is, ki kezdetben kétségbeesett az ottani élet fölött, lassanként, mintegy deléji hatásából e lángoló érzéseknek, átmelegülni érzi kebelét. Ezen természetnek; e forró vérü, kitörő, könnyelmü, de hős, vendégszerető, vidor, áldozatkész nemességnek; a paraszt eme mélyen gyökerezett nemzeti érzületének; eme sajtászerű zsidóságnak, szóval az összes társodal-

mi életnek eme rajzolatát, *Lengyelország* emez *arcképét* magában is oly eredeti, költői szellem lengi át, hogy azt hinned: a hibák s hiányok is szükségesképen az egészhez tartoznak, s hogy a költő, ki mind ezt *ekként* felfogni s *ekként* visszaadni tudta, tulajdonkép nem egyéb, mint e természet, e nemzet, e kor tolmácsa. Némelyek, talán azért, elsőséget adnak e műnek M. minden más dolgozatai fölött; annyiigaz, hogy ha modern epos lehetséges, úgy a lengyel nemzet bír vele.

1839. a lausannei schweizi-francia egyetem a görög és római nyelvek tanítójává választá Mickiewiczet; 1847-ben a francia kormány hívá meg a szláv nyelvek tanári székére a Collége de Franceban. Négy éven keresztül tarta itt improvisált előadásokat számos s a legvegyesb nemzetiségű közönség előtt. Dacára az idegen nyelvvel küzdésének, mégis az ismeretlen szláv állapotok teréni új fölfedezések, nézetek s megkapó igazságok által annyira meg bírta ragadni hallgatói érdekelttségét, hogy az gyakran, előadása közepett hangos nyilatkozásokban tört ki. Ezen előadások, gyorsírók másolata után, később összegyűjtve s több nyelvekre lefordítva megjelentek, itéltetve a bírálók szempontja szerint eltérőleg. Előrebocsátva, hogy vajmi nehéz e téren az ítélelhozás, miután a szláv történelem, irodalom, nyelv, s a szláv földek politikai viszonyai annyira ismeretlenek; megengedve, hogy ezen világnézet- és eszméket, miknek szószólójává lesz az előadásokban Mickiewicz, részben helyeselni s védelmezni sem lehet: mégis lehetetlen e rendkívüli tehetséget, elmeélt, a tárgyalt dolgok lángeszű felfogását, a mellett a roppant, magát alig éreztető olvasottságot, az anyag szellemdús kezelését, a gondolatok művészi tovaszövését, az egyszerű, mértéktartó, s mégis igézetes világitású stílt s azon dialektikát megtagadni, mely a legmerészebb eszmék- s reményeket oly ügyességgel, oly hatalmasan s oly meglepőleg kezeli.

Mickiewicznek ez a munkája lelt legkisebb kiterjedést összes művei közt a nemzetnél, s adott okot azon állításra, hogy a lengyelek, kétségbeesve hazájok megszabadításán nemzetiségének irtó zaklatása következtében, egy oldalról az orosz, másról a német kormányok által, a panszláv

irányok ölébe vetik magokat. Ez a vád minden jóra való lengyelre nézve szintoly fájó és sérelmes, mint alaptalan; ellenségeinek koholmánya. A lengyelek nem felejtik, hogy fajuk *egykor* a nagy szláv törzshöz tartozott; de századokon át *sáját* államot képezve, jövőre csakis mint lengyelek akarnak létezni, szívesen nyújtva kezét mind azon szláv népeknek, mik a polgárisodás és humanitás zászlója alatt, a szabadság ösvényén haladnak előre; de más politikai irányokat s kombinációkat nem pártfogolandnak soha, sőt ellenségökül nyilvánítják azon szláv fajokat, mik, netalán, más, az európai polgárisult társadalom rokonszenveit bíró nemzetiségek elnyomását szándéklának. A lengyel érzület történelme a moskowitzismussal szemben, a legjobb biztosíték erre nézve.

E szó: „szlávtság“, „panslavismus“, sokértelműségénél fogva gyakran félreértetett s magyaráztatott. E kósza, semmi lényeges fogalommal nem bíró kifejezésben találkozik a visszaidézhetlen múlt s a bizonytalan jövő; különféle s szerteszt szórt népek öszevege, s azoknak politikai egyesítése. Némelyek azon szó alatt a moszka autokratia apostolságát, Oroszország jövőbeli ragadmányait értik; mások egy hatalmas szövetséget Lengyelország mellett, vagy egy szintoly roppant mint nevezetes forradalom vehiculumát. Még etymológiája is eltérő e szónak; egyik e szóban találja eredetét: *slava* (dicsőség), másik *slowo* (szó, nyelv), a többi *sclaw* (rabszolga) vagy *slaw* (vegyület, zagyvalék). A szláv fajok számossága, Oroszország — ezen, szláv külformák mögött finn-mongol-német szellemet és szövet képviselő óriás állam — politikai hatalma, a szlávok fölötti új vizsgálatok s történelmi dolgozatok jelentősége, az írók gyakran kényszerű őszintétlensége, kik a szlávtság egyetemes fogalma alatt a *külön* fajok érdekeinek emelésén törekednek; szláv tanszékek alapítása Párizsban, Berlinben, Boroszlóban stb: ezek és több más okok hozák, mondhatnók, divatba Európa szerte, s Lengyelországban is, írni, gondolkozni, vitatkozni a szlávtság fölött; különösen a gyorstollu német földön a sajtó izzadoz, de világosság még sincs Izraelben. A szlávtság fogalma most is rejtemény. S természetesen. Mihelyt egy határozatlan, homályos kifejezés a mind inkább szenvedélyesbedő fürkésznet tárgya

lesz: az eredmény nem sok jót ígér. A szavaknak hatalmas befolyásuk van az emberek jellemére s a nemzetek sorsára; a politika gyakran saját eszmét tud a kifejezés mögé rejteni, család és önző felhasználás, s hazugság és gonoszság álzása végett. Mielőtt az éjszaki hatalmak Lengyelországot felosztották, fogárd elméleteket állítottak fel, s ezeknek szavaiból célaiknak megfelelő eszméket hagytak szülemelni. Miként és mivégett kezdi a hatalom s a bérenc írók perfidiája a szláv-ság eszméjét, szemben a nem-kedves nemzetiségekkel: fölösleges volna tárgyalnunk; a kiáltó példák szólnak, tanítanak. Igen, a szláv mozgalmak pártfoglalásának vajmi sokszor egyéb célja nincs, mint oly fajok között, mik századokon keresztül békében éltek egymás mellett, jó és balsorsban híven osztakozva, féltékenységet s visszázkodást veteményezni, s ez által egyetemes fejlődésöket ellensúlyozni. Mert hisz e fejlődésben rejlik a veszély minden erkölcstelen politika s határokat nem ismerő kormányzás számára. A lengyel, jelleme nyíltságánál fogva is, ovakodika homályos fogalmaktól, megveti az álkodást szóban s szándékban egyiránt, s gyűlöli e panszláv üzelmet, már csak *saját* hazájának eszméje miatt is.

Van számos szláv nyelv, van számos szláv fajnak történelme, hazája, irodalma. De ha e rokon fajok közt századok óta egy áthághatlan mélység tátong, mit a társodalmi s politikai fogalmak, a vallás és nyelv különfélesege szakított, s az egymást-ismerés nincsen áthidlalva; ha tudjuk, hogy sem közös szláv nyelv, sem közös szláv irodalom, sem közös szláv haza nincs, desöt, hogy a szláv-ság kebelében, különféle, s érdekek és kellékek által szembeállított, egész az irtóháborúig kész nemzetiségeket látunk: meggyőződünk hogy a homályos szó mögött egy puszta ábrándkép rejlik egyedül, mit az államférfiú megmosolyg, de a lengyel hazafi bünösnek, árulónak tart. A *lengyel* eszme él. A lengyel nem fogja ezt, s vele saját hazájának vérrel áztatott s dicsőséggel koszorúzott történelmét a szláv-ság sivar eszméjének rendezni alá, mit egy pár henyé vagy dicsvágyó agy koholt; minden politikai hibái s balfogásai dacára nem elég hülye, hogy, hasznavehetlen lomúl eldobja lábai alól a haza szent földét, azért, hogy cselekvése bázisává egy hiu, politikai alappal nem bíró ábrándképet

cseréljen; s Mickiewicz, épen Mickiewicz, e hon egyik legelső s leghívebb fia, kinél forróbban senki sem bálványozta azt — bizonyosan nem akar, nem akarhat más hazát, mint azt, melynek ügyeért ifjúsága óta a börtön, ínség, száműzetés kínjait szenvedé, melynek nevét megdicsőíté s halhatatlanná tevé, s az ő szívében, úgy, valamint a paizson, mit a rágalmazók elé tart, emé, minden becsületes által olvasható, lovagias szerelmi szó ragyog: autre n' auray.

Négy évig tartá, mindig emelkedő részvétellel, Mickiewicz a maga szláv előadásait. 1844-ben megszünteték állomása, s ő elhagyá Franciaországot. Ennek különös oka volt. Az emigratio között bizonyos Towianski lépett föl 1842-ben már, mint egy új bölcsész-vallási tan hirdetője. Rendkívüli tünevény, ígéző hatással mind azokra, kikkel érintkezésbe jött. Imponáló, de a mellett vonzó külseje, lélek- és ihletteljes szónoklata teméntelen hallgatót gyűjte maga körül Párisban. Thiers is így nyilatkozék róla: c' est un homme très-distingué, il a fait une grande impression sur moi. Számos lengyel és francia hallgatóiból mihamar egy felekezet alakúlt. Towianski, mint minden előde e pályán, az érzelemre irányzá hatását, ihletésre gyulasztva, bár a józan ész árán. Ő egy Mészias hírnökének mondá magát, ki jóni fog, az emberiség szenvedéseit enyhítendő, Lengyelországot megszabadítandó s az öszves emberiséget új, rendíthetlen alapokon újjá teremendő. Fő hatályerőül a szellemet tekinté, az észnek másodrangu pontot mutatva ki; a hatály első föltételei szerint mindnyájunk egyesülése, szeretet, feláldozás, egyéniségünk megtagadása s lemondás által minden szörszálhasogatásról, hit az Istenben és vallásos érzés, mely egészen új, minden földi iránytól ment egyházat alakítandjon. A francia kormány kiűzte az országból Towianskit. Mickiewiczet mélyen megragadta az új tudomány, s a szláv kathedrán a *Messianismus* tanának kezde hirdetője lenni. E miatt távolíttatott el. Utóda Robert Cyprián lett, de az ő közönsége nélkül. M. Olaszországba ment, az új tudománynak adva magát teljesen; ennek érdekében irá két kötetes nagy munkáját: *L' église officielle et le Messianisme*, s néhány hívet talált a francia tudósok között. Nagy veszteség Lengyelországra, a világirodalomra nézve,

hogy az ily világos szellem, álmadozások miatt a cselekvő élet teréről le hagyta magát tolatni. Mystikus irányai elkeseredett támadásoknak tevék ki hontársai közt. Fájjaljuk őt, de ne ítéljük el. Az igaz lengyel soha sem fogja feladni múltját, halhatatlan érdemeit, s neve szent tiszteletben álland az utódok előtt.

Mickiewicz sohasem foglalkozék kizárólag a politikával, s egyikéhez sem tartozott azon pártoknak, mikre az emigratio szakadozott, elveit a *Zarándokok' könyvében* tevé le. A költészetnek s a szabad, minden kül befolyástól ment művészetnek élt csupán, s azért szabadjon néhány vonással még költőművei jellemét érintenünk.

Valamennyi műve saját benső élményeiből, közvetlen személyiségéből, vagy külvilága tartalmából fakadván, lángelmű bélyegét hordozza magán egyéniségének, mely tisztán emberi, de mindenek fölött testestől-lelkestől *nemzeti*. Innen roppant erkölcsi hatása a nemzetre; innen költeményeinek oly gyors s minden réteget áthatott elterjedése, népszerűsége; innen a ritka tünemény, hogy műveiben összes nemzetének érzelmei, eszméi, álmái, reményei, fájdalmai és könnyűi lelék kifejezésöket, kar-, nem- s osztálykülönbség nélkül. A költő szíve egyszersmind a nemzet szíve, az ő nyelve a nemzet nyelve volt. Mickiewicz szabadítója lön népe szellemének s nyelvének, megtanítá népét szívvel és lélekkel *lengyelül* beszélni, s tanítá szíve és lelkéből, miként elődei a formák és szabályok szerint beszéltek úgy. A forradalom előtti költészete, hatalmas lobogás mellett, rejtelmes formáiban, inkább csak sejtő s mintegy a világon kívül álló, kihívó, tette-izgató; ellenben a forradalom utáni, nyíltan támadó, visszaütő, látnoki s várakozó; művészi tekintetben túlszárnyalja amazt.

A költészet sem a trónok sem az egyház, sem egy osztály, párt vagy bizonyos népirányok szolgálja: szabad művészet az, mint a bölcsészet, önmagától függő, s az íhlet szemével eltekintő a szellem és anyag egész világa fölött. Isten, az emberiség, a nép, az ember, a természet — megannyi tárgya dallamának, s nem bizonyos véges célok, hanem önmaguk s azon eszmék miatt, mik bennök lakoznak s általános vagy időközi lényöket, jellemöket, becsöket teszik. És Mickiewicz

költő volt a szó legnemesb értelmében. Lantját sohasem bérlé ki külszolgálatoknak, s nem zengett rajta soha tárgy, mely előtt önérzésében igazolva nem volt, s nem zengett soha henyé hivalkodásból. Tisztátalan gondolat nem szennyezé soha a költő ajkait. Múzája a hölgy ártatlansága- s szemérmességével, s a papnő komolysága- s szentségével bír; nem a köz vagy magánszenvedelmek kéjhölgye. Költeményeit egyegy élő, sajtószzerű eszme lelkesíti, vagy az eszme sajtószzerű mezt, alakot ölt fel. Az eszme- és formának eme kölcsönös egymáshoz-illése, az anyagnak emez eszményi áthatása a lélektől — ez az objectív s plastikai művészet. E tekintetben egy lengyel költőt sem emelünk Mickiewicz fölé. Egyenlő figyelem- s mély műértelemmel járt el nagy történelmi költeményei, valamint apró dalai körül. Mindenikben valódi élet, a költő vagy mások vagy az összes nemzet által érzett, s az emberi lélek és szív természetéből forrásozó élet van. Képzelve mindig egészséges, legszárnyasb íhletében is önürködő, vezetettve egy magas, vele-született s kimívelt aesthetikai érzék által. Íhlettsége legbensőbb fokán sem feledkezik meg; a szellemerők egyensúlya nem bomlik meg soha. Ez a ritka, a régiéknél oly magas becsben álló, s a lángelme jelvényeül tekintett tulajdon, *σωφροσύνη* a görögök szerint, mely műveikre azon utólréhetlen plasticitas jellemét nyomja, mely őseredeti friseségöket s élénkségöket megtartá maiglan; ez a tulajdon, mely Napoleonnak minden tettét s szavát annyira jellemzé, s az újkor költői között Goethének kiváló jellege — ez a tulajdon Mickiewicz minden művének kitünő sajáta, s őt a század legnagyobb költőinek sorába emeli.

A RABONBÁNOK ÁLDOZATAI, S A SZÉKELYEK NEMZETI GYÜLÉSEI.

BALÁSSY FERENC,

TÖRÖKSZENTMIKLÓSI KATH. SEGÉDLEIKÉSZTŐL. *)

A szabadabb szerkezetű népek történetének egyik kiegészítő részét, s főffő tényezőjét teszik gyűléseik, s azokon ho-

*) Őszinte hazafiúi örömmel mutatjuk be tiszt. közönségünknek történetvizsgálatunk e sokat ígérő új és buzgó üzójét, és első munkáját.

zott végzéseik. Itt állítottak meg az ő alaptörvényeik, s szabályoztattak viszonyaik; itt döntettek el fontosabb életkérdéseik, s intéztettek el köz ügyeik; itt köttetett béke, vagy határoztatott háború; szóval itt nyilatkozott a nép öntudata s akarata, s nyilvánult polgári élete, s törekvése. Valamint tehát az ily gyűlések, s ezeken hozott végzések az illető nép polgári élete- s törekvésének mozzanatai, s történetének jelentékeny momentumai: úgy azoknak fenmaradt töredékei vagy emlékei a történelemnek mind meg annyi hív adatai, s kútforrásai, melyek az illető nép történetére nem kis világot derítenek. S így a szabad népek gyűlései történelmi szempontból igen érdekesek.

E szempontból kívánom én a székely Rabonbánok áldozatait, s a székelyek nemzeti gyűléseit mint e nép régi történetének egyes fenmaradt töredék- s emlékeit, tekinteni, s az azokra vonatkozó adatokat fejtegetni, részint a többek által kérdésbe hozott, s némelyek által egészen kétségbe vont, de Szabó Károly úr által jelesen védelmezett ¹⁾ székely krónika némely állításainak igazolására, részint a székelyek régi történetének némi felvilágosítására.

A csíki székely krónika azt mondja, hogy a székelyek, kik Attila halála, s a hún birodalom bukása után Erdélybe vonultak, s ott maradtak, a magyarok bejöveteleig, sőt aztán is egy darabig, Rabonbánok *) által kormányoztattak, kik közölök köz akarattal választattak, s nem csak főigazgatóik s vezéreik, hanem egyszersmind főpappaik is valának. Ezek intézék az áldozatokat, s szentesíték az áldozati szertartások által a nép egyetértésével hozott országos határozatokat, s

Olvasóink benne egy, a historiai kritikára hivatott, komoly és józan ítézt fognak felismerni, kinck egybehasonlító nyomozásai nem kevés felvilágosítást ígérnek épen oly részeiben a tudománynak — az erkölcs- és jogtörténetben —, mik mind eddig nem részesülnek még azon figyelemben, melyet ezek érdekessége és fontossága követel. Szerk.

¹⁾ Új Magyar Muzéum. 1854. II. kötet.

*) A Rabonbánok többen voltak. Volt egy fő Rabonbán, ki az egész nemzetnek feje volt, s hatósága az egész nemzetre kiterjedt. Voltak aztán nagy, és kisebb Rabonbánok, kik a fő Rabonbánnak voltak alárendelve, s attól függtek. Én e cikkben a Rabonbán alatt mindig a fő Rabonbánt értem.

közszégi parancsokat; ezek igazgaták a népet otthon, s vezérlék a csatákon. — E kormányzati rendszer organumát, s a törvényhozó és igazgató hatalom központját tevé a Rabonbán áldozata, s a nép gyűlése. Itt gyakorlá mind a Rabonbán az ő felsőbbbségi hatalmát, vagy souverainitását, mind a nép köztanácskozási és törvényhozási jogát. Valahányszor, t. i. hadat kelle külellenség ellen indítani, s felkelést parancsolni, vagy pedig fontosabb ügyeket, nagyobb pöröket eligazítani s látni, vagy azok iránt újabb szabályokat hozni: mindannyiszor a Rabonbán áldozatot, s a nép gyűlést tartott. És e kettő — mint egyik a másíknak kiegészítő része — egymással szorosán összekapcsoltatott; s valamint a Rabonbán áldozata alkalmával mindig nemzeti gyűlés tartatott: úgy az áldozat — mint a végzéseket szentesítő cselekvény — a gyűlés érvényességére, s az ott hozott határozatok, s kiadott közszégi parancsok szentesítésére múlhatatlanul megkivántatott; mert e gyűlésben akár religiót, akár közigazgatást illető törvények s végzések hozattak, azok a Rabonbán áldozata által erősítették s szentesítették meg, s így hirdettettek ki a népnek. A miért is a krónika az áldozatot a gyűléssel elválaszthatatlanul összekapcsolja, s egymással egészen azonosítja, a gyűlést pogány *áldozatnak*, s későbbben polgári *áldomásnak* (sacrificium gentile, vagy profanum) nevezvén. Az áldozat főfő tényezője, s a libatio eszköze vala egy serleg, vagy kehely, mely, mint egy felsőbb hatalom s sanctio jelvénye, e szent cselekvényen használtatott, s az áldozatnak némi ünnepléyességet s szentséget, és az áldozat által megerősített törvény vagy végzésnek érvényt s tiszteletet kölcsönzött. Az áldozat alkalmával a kehelyből, vagyis a kehelyben bemutatott áldozati italból a Rabonbán, s a többi főbkek, s udvariak ittak, a nép pedig aztán egy nagy áldomást, vagy lakozást tartott. — Ha valaki az ekképpen hozott, s megerősített törvényt s kiadott parancsot áthágta, vagy a Rabonbán áldozatára, s a nemzeti gyűlésre meg nem jelent, az a Rabonbán áldozata előtt, a Rabonbán és a nép szemé láttára, bele felhasíttatván, megöletett. — S valamint a Rabonbán székhelye vala az Udvarhelytől délnyugotra, egy fertály órányi távol-ságra, fekvő magos kerek hegyen épült „*Budvára*“ nevű vár:

úgy ez áldozatok, vagy áldomások, s gyűlések is e vár alatt, a *Küköllő* folyó mentében elnyúló téren tartattak.

Vizsgáljuk s nyomozzuk a krónika e pontjait, s nemzetünk régiebb történetének ide vonatkozó adatait, hogy a székelyek ezen kormányzati rendszerének szerkezetét s történetének tényezőjét bővebben megismerhessük s ítélhessük, a krónika idevonatkozó állításait igazolhassuk, s ez által a székely nemzet őstörténetét némileg felvilágosíthassuk.

I. A székely krónika azt mondja, hogy *a székelyek Árpádig egy általok közakarattal választott Rabonbán, vagy főigazgató alatt állottak. Usque ad tempora Arpadii se submittebant Rabonbano, supremo Rectori unanimiter electo.*¹⁾ Sőt, mint a krónika más helyeiből kivehető, még azután is egy darabig Rabonbánok által kormányoztattak.

Kézai Simon pedig a székelyek őseiről, a húnokról azt mondja, hogy midőn Ázsiából kiindultak, magok között főigazgatót, vagy bírót választottak, ki a fegyveres nép között a peres ügyeket elintézzze, a gonosztévőket, tolvajokat, és rablókat megfenyítse, világosan kikötvé, hogy ha a bíró igazságtalan ítéletet hozna, azt a népgyűlés megsemmisíthesse, s tetszése szerint a vétkes vezért s igazgatót megfenyíthesse, s hivatalából letehesse: „Constituerunt quoque inter se Rectorem unum nomine Kadar de genere Turda oriundum, qui communem exercitum judicaret, dissidentium lites sopiret, castigaret malefactores, fures, atque latrones; ita quidem, ut si Rector idem immoderatam sententiam definiret, communitas in irritum revocaret, errantem Capitaneum et Rectorem deponeret, quando vellet.”²⁾

Ki nem látja itt mindjárt a székelyek szerkezetének, a húnokéval szembetűnő öszhangzását, s azonosságát? A székely krónika a székelyekről azt mondja, hogy „submittebant se Rabonbano, supremo *Rectori* unanimiter *electo.*“ Kézai pedig a húnokról, hogy „*constituerunt* inter se *Rectorem*, qui communem exercitum judicaret.“ sat. S valamint Kézai szerint a húnoknál világosan kiköttetett, hogy ha az

¹⁾ A nemes székely nemzet constit. s privileg. Pest 1818. 276. l.

²⁾ Chron. Ung. II. fej.

általuk választott bíró igazságtalan ítéletet hozna, azt a község vagy népgyűlés megsemmisíthesse, s a vétkes vezért s bírót megfenyíthesse: úgy a székelyeknél is a Rabonbán, vagy főigazgató hatalma a népgyűlés által korlátoztatott; mert a krónika alább azt mondja, hogy a közügyek a nép egyetértésével intéztesenek el. „Negotia autem populi consensu dirimantur.“¹⁾ — De hogy a székelyeknél valamint a közügyeket s nagyobb pereket a népgyűlés intézte el, s ítélte meg, úgy a vétkes birákat s tisztviselőket is a népgyűlés fenytette s büntette meg; sőt hogy e jogot a nép magának azután is sokáig fentartotta s gyakorlotta, azt bizonyítják több későbbi nép- vagy nemzeti gyűlések végzései. Különösen az 1505-diki udvarhelyi gyűlés végzése világosan mondja, hogy a közügyek elintézése, s a nagyobb perek felebbezése, s megítélése a népgyűlés hatóságához tartozik. „Több szükséges dolgaink között — így szól a végzés — nem utolsónak tetszék, s ítélők lenni: hogy a mi országunk ritka gyűlése miatt sok pereknek, melyeknek appellációja, és ujjabban való meg-rázása országunknak közönséges népét illetné, véghez vitele napról napra haladozna“²⁾ sat. Ugyancsak ezen gyűlés a vétkes birák megbüntetését illetőleg azt határozza: hogy „ha a birák közül valamelyik istenét elfelejtvén, s a maga idvességét hátra hagyván, vagy könyörgésért, vagy ajándékért, vagy pedig maga hasznáért az igaz útból valamely felé kitérne; az olyan mindjárt örök számkivetésre sententiáztassék“³⁾ sat. — Az 1506-diki agyagtalvi gyűlés pedig, midőn azt határozná: hogy ha valaki akár a tisztviselők közül, akár a főbbek, vagy lófók közül, akár a köznép közül a fejedelem ellen pártot ütne, vagy arra való gyűlést hirdetne, az olyan minden tisztességét, s becsületét elvesztvén, az országban ne lakhassék, hanem számkivetésre sententiáztassék: azt mondja, hogy az ily hűteleneknek a fejedelmen kívül senki kegyelmet ne adhasson, *hanem csak az egész székelység egyenlő akaratból.*“⁴⁾ — Mind ezek arra mutatnak, hogy valamint

1) Az említett gyűjtemény 277. l.

2) Az említett székely gyűjtemény 30. l.

3) U. o. 31. l.

4) U. o. 36. l.

Kézai szerint a húnoknál a főigazgató, vagy főbíró hatalma a népgyűlés által korlátoztatott, s igazságtalan ítélete a népgyűlés által megigazított: úgy a húnok utódainál, a székelyeknél is, kik őseik szokásait híven megtartották, a nagyobb perek föllebbezése s megítélése, s a vétkes bírák s tisztviselők megfenyítése s büntetése elejétől fogva a község biráskodása alá tartozott, s azokban ítéletet a népgyűlés mondott; és hogy e jogot a nép valamint a Rabonbánok alatt gyakorlotta, úgy némi módosítással magának azután is sokáig fentartotta.

A *Rabonbán* szó etymológiáját s jelentését pedig akkép fejti meg Zsombori József: hogy az e két szóból: *Rabon* és *Bán* eredt. *Rabbon*, *Rabbi*, *Raboni* napkeleti, nevezetesen zsidó nyelven mestert, tanítót, papot teszen. *Bán*, *Pán* pedig szláv nyelven urat, igazgatót jelent. Ezt — úgy mond ő — a székelyek Európában kaphatták, amazt pedig Ázsiából hozhatták.“¹⁾

Kállay Ferenc a Rabonbánokról, s e nevezet etymológiájáról szinte így ír: „Az első őrtelpek vagy székhelyek tulajdon vezérek alatt egy főtől függöttek, kik a nagy birodalom elomlása után magok közül választattak. Ezen főtiszti hivatalban lévők egy darabig *Bajánoknak*, mások szerint *Rhabanbánoknak* nevezettek. Honnan vette magát Rhabanban nevezet? bizonyosan nem tudom. Bayer szerint (Belii Adparat. ad Histor. Hung. t. I. p. 409) *Ethil*, *Ethel*, *Rha* egyet jelentett, t. i. folyóvizet; Attilát Etelének is hívták; hogy pogány eleink a vizeknél áldoztak, törvényeinkből tudjuk; megeshetik, hogy e két szóból *Rha*, és *Baján*, vagy öszvehúzva *Bán*, lett a nevezet, minthogy a Bajánok vitték talán az áldozatokat is végbe. Pray s Engel munkáikban olvashatni, hogy mind a bulgárok, mind az avarok között több fővezérek Baján nevet viseltek.“²⁾ *).

¹⁾ Tudományos Gyűjt. 1835. III. köt. 8. l.

²⁾ Hist. Értekezés a nemes székely nemzet eredetéről. Nagy-Enyed 1829. II. szak. 2. §. 79, és 80. l.

*) Véleményem szerint leghelyesb, legkevesebb mesterséges, sőt természetes, és teljesen kielégítő *Szabó Károly* magyarázata, mely szerint e szó hibásan van a székely krónika másolatában leírva, s *Rabou-*, vagy

A Rabonbánság, aztán későbbben, Béla vezér alatt, mint a krónika alább említi, a pogány szertartások és szokásokkal együtt eltöröltetett, vagy, jobban mondva, a főigazgatónak a pogány vallással együtt főpapi hivatala is megszűn-
vén, e hivatalt jelentő neveze is megszünttetett, s helyébe a székely ispánság állíttatott, vagyis a székely ispán nevezet hozatott be; de azonban csak a név változott, s a régi hatóság, a főpapi méltóságot kivéve, épségben maradt: s valamint azelőtt a Rabonbán, úgy azután a székely ispán is a nemzet főigazgatója, s főbirája volt, azzal a különbséggel, hogy a magyar koronának valamint Erdélyre, úgy a székely földre is kiterjedő hatósága folytán, nem a nemzettől választatott, hanem a királytól neveztetett. Mind a mellett ezen ispánság egy egészen önálló, s nem, mint némelyek vélik, a vajdától, hanem egyenesen a királytól függő hivatal volt, a hárm. törv. I: 94 címe szerint az ország bárói közé tartozott, s II. Ulászló I. decr. 8. cikke szerint csak érdemes honfiakra ruháztathatott. Azonban későbbben a vajdasághoz

helyesben *Ravoubánság* olvasandó s *Ravó* bánság ejtendő. T. i. „a *rovó* melléknév a *rov* vagy *ró* igeigyeökből származtatva, a székely ősi írással volna kapcsolatba hozható, mely számos tanuságok szerint *rovásból* állott“ (*Szabó K.* „Az 1533-ki székely kronika védelme, Új M. Muz. 1854. II. 462. l). Ehez még ezeket adom: az erdélyi ajak mind maig *ravó-t*, *ravás-t* ejt; ez ige *ősi* diphthongicus formája *rau*, melyből az általános phonologia törvényei szerint lett: *ró*; ebből, eredete tanuságaúl, ragozáskor az *u-t* képviselő (nyugvó) *v* lépven ki, lesz *rovó*. (így: *lau*: *ló*: *lova*; míg mások az eredeti *a* hangzót tartják meg *lava*; *szau*: *szó*: *szava*; *tau*: *tó*: *tava*; *hau*: *hó*: *hava* stb). Mely könnyű legyen a másolónak *u* helyett *n-t* olvasni oly szóban, melyet nem ért, maga e krónika másolója mutatja a *Boud* (Bud) névben, melyet szinte *Bond*nak olvasott és másolt; sőt mutatja némi újdonat új példa, hol egy XVII. századbéli levél úgy közöltetett, miszerint *minden u, n-nek olvasatott!* Továbbá a *ravou* a régi (palócos, egykor szinte általános) diphthongizáló kiejtést festi, mely még most is az élesen halló fül figyelmét el nem kerüli. A *bán* szó avar (s így rokon) eredetiségét is megemlíti, Schaffariknak *itt döntő* tekintélyénél fogva Szabó Károly úr. Végre hogy a *v* helyett a keményebb *b* áll, az akét hangnak kivált a régiségben gyakori cseréjét ismerőt épen nem zavarja. S így a kétségtelenül hibás és minden helyes értelem nélküli *Rabonbán* mellőzésével, bizvást *Ravóbánt* ejthetnénk és írhatnánk.

Toldy Ferenc.

kapcsolatván, s a vajdákról az erdélyi fejedelmekre is átszállván, ezen méltóságokkal egészen egyesítettett, s ennek folytán lassanként elvesztvén eredeti hatóságát s önállóságát, majdnem csak pusztá címmé változott; mely aztán, midőn Erdély lemondván fejedelmválasztási jogáról, a magyar korona védoltalma alatt Magyarországhoz kapcsoltatott, az erdélyi kormányzóra ruháztatott, M. Terézia által pedig a székely nemzet kérelmére, a magyar királyok s erdélyi nagyfejedelemség több címei közé iktattatott.

II. A krónika azt mondja, hogy *mikor hadat kellett kül-ellenség ellen indítani, vallási, vagy világi ügyek- vagy pereket eligazítani, a község, vagy nép parancsait kiadni, s azok áthágóit megbüntetni, mind annyiszor áldozat, vagy gyűlés tartatott, s a gyűlésben igazítottak el a Rabonbán által minden ügyek:* „Ad castra metienda contra exterarum Gentes, ad Jura sacra, et profana edicenda . . . ad Praecepta Communitatis extradanda, ad puniendos transgressores ejusmodi Mandati. . . . In hac enim Metropoli Genti Siculo-rum omnia Jura per supremum Rabonbanum, dum confluxus Gentis adesset, exhibebantur.“¹⁾ És hogy e gyűlésre, vagy áldozatra mindenkinek meg kellett jelennie: „Siquis vero ad Sacrificium supremi Rabonbani non comparuerit, per media viscera transfigatur.“²⁾

Turóci szinte azt írja a hunok s régi magyarokról, hogy midőn a népet közösen illető ügyeket kellett elintézni, vagy általános felkelést parancsolni, vérbe mártott pallos hordoztatott körül az ő lakaik, és sátoaraik között, és ezen hírnöki szózat kiáltatott: „Az Isten szava, és a nép parancsa, hogy ezen és ezen a helyen mindenki fegyveresen, vagy a mint lehet, megjelenjen a közönség tanácsát, és parancsát meghallandó. „Edictum etiam fuit, ut cum res, communitatem aequa sorte tangentes, occurrerent, aut generalis expeditio exercitus incumberet, mucro sanguinis aspergine tinctus, media Hunnorum per habitacula, castraque deferretur, voxque subsequeretur praeconica, dicens: *Vox*

¹⁾ Az eml. székely gyűjt. 276. l.

²⁾ U. o. 277. l.

dei, et praeceptum communitatis universae, ut unusquisque in tali loco, eundem designando locum, armatus, vel qualiter potest, compareat, communitatis consilium simul, et praeceptum auditurus.“¹⁾

Ime ismét mily szépen egyezik a krónika Turóci előadásával. A mit a krónika mond a székelyekről, kevés különbséggel ugyanazt írja Turóci is a húnokról, ugyanis:

a) Turóci azt írja, hogy e népgyűlés a közönséget illető, vagyis országos ügyek elintézésére tartatott: „cum res, communitatem aequa sorte tangentes, occurrerent. A krónikában feljegyzett alaptörvény egyik pontja pedig, a mint felebb is említém, azt mondja, hogy a közügyek a nép egyetértésével döntenének el. „*Negotia autem populi consensu dirimantur.*“

b) Turóci azt írja, hogy e gyűlés másik indító oka s tárgya volt a hadi felkelés: „aut generalis expeditio exercitus incumberet.“ — A krónika szinte azt mondja a Rabonbán áldozatáról, hogy az a külellenség, vagy külnemzetek elleni táborba szállás esetében tartatott: „ad castra metienda contra exterarum gentes.“

c) Turóci szerint a nép e gyűlésen tanácskozott, s a közönség határozata, vagy parancsa kiadatott: „*Communitatis consilium simul, et praeceptum auditurus.*“ — A krónika szinte azt mondja a Rabonbán áldozatáról, hogy annak egyik feladata vala, a közönség parancsainak kiadása: „ad praecepta communitatis extradanda.“

d) A krónika e gyűlés tárgyai közé sorolja a perek megítélését, vagy pereskérdések eldöntését is, s azt mondja, hogy e székelyen, t. i. az áldozat s gyűlés helyén igazítottak el a székelyek minden peres ügyeik a Rabonbán által gyűlés alkalmával. „*Ad iura sacra et profana edicenda.*“ . . . „in hac enim Metropoli Genti Siculorum omnia iura per supremum Rabonbanum, dum confluxus gentis adesset, exhibebantur.“ — Ezt ugyan Turóci nem említi, s szerinte a gyűlés tárgyait csak a közönség tanácskozása, s parancsa — *communitatis consilium, et praeceptum* — teszi; de valamint Kézai az 1-ső

¹⁾ Chron. Hung. I. r. X. fejt. Schwandtner gyűjt. I. köt. 56, 57. l.

pontban idézett helyen, úgy Turóci is világosan mondja felebb, hogy midőn a húnok rector, vagy főbíró választottak, világosan kikötötték, hogy ha ez igazságtalan ítéletet hozna, azt a közönség vagy népgyűlés megsemmisíthesse, s a vétkes bírót, vagy vezért megfenyíthesse: „edicientes nihilominus decreto generali, ut si rector ipse immoderatam diffiniret sententiam, communitas illam in irritum revocare, errantemque rectorem tum corripere, ac pariter et capitaneos, dum vellet, deponere posset.“ A honnét önként következik, hogy a népgyűlés volt a rector ítéletének felelbbviteli széke, s ez a rector ítéletét megerősíthette, vagy megsemmisíthette, valamint a vétkes bírót s vezért is elítélhette. A mi azt mutatja, hogy valamint a krónika szerint a székeklyeknél, úgy a húnok s régi magyaroknál is a népgyűlések tárgyai közé tartozott egyszermind a perek megítélése s a peres ügyek elintézése is, s e gyűléseken perek is tárgyaltattak, s peres ügyek is igazítottak el.

e) A székekly krónika azt mondja, hogy a kik a közönség parancsát áthágták, azok a Rabonbán áldozata előtt pallossal ketté hasítottak. „Ad puniendos transgressores ejusmodi mandati, ita ut per *media viscera* scinderentur.“ Alább az alaptörvény 6-dik pontja azt mondja, hogy a ki a Rabonbán áldozatára meg nem jelenik, átszurassék. „Siquis vero ad Sacrificium supremi Rabonbani non comparuerit, per *media viscera* transfigatur.“ — Ugyanazt írja Turóci is alább azokról, kik a közönség parancsát áthágták, azaz a gyűlésre a kitűzött helyen a hírnökök hívására meg nem jelentek, s elmaradásukat kellőleg menteni nem tudták: „Sancitum erat, ut transgressores hujusce modi mandati, nisi rationabilem assignarent excusationem, cultro *media per viscera* dividerentur.“ ¹⁾

De a miben hiányzik, vagy különbözik is a krónika e részbeni töredékes előadása a Turóciétól, azt is ki lehet más adatok nyomán egészíteni, s egyeztetni. Így p. o. a krónika nem említi a véres kardot s hírnöki szózatot, melylyel Turóci szerint a húnok s régi magyarok gyűlésbe s táborba

¹⁾ Az idézett helyen.

hívtak, s a közönség parancsai kiadattak. De hogy e szokás valamint a húnoknál, úgy a székelyeknél divatozott, azt bizonyítják több adatok. Különösen a székelyek hadi fölkelését szabályozó, s Mátyás király által is megerősített, régi törvény világosan mondja, hogy a székelyek hadba vagy véres pallossal, vagy az ő ispánjok parancs-levelével hivassanak: „Siculi, juxta suum modum antiquum, ad exercitum generalem mittere obligantur duas gentis suae partes, tertia ad omnes eventus domi relicta. *Eorum vero convocatio ad insurgendum fiat gladio sanguine tincto*, vel literis Comitum eorundem Siculorum.“¹⁾ — Hogy aszékelyek hírnökök által hívtak táborba, vagy gyűlésbe, s a közönség parancsai, s a gyűlés határozatai a hírnökök által adattak a népnek, annak több nyomaira találunk a későbbi gyűlések végzéseiben is. Különösen az 1505-diki udvarhelyi gyűlés végzése a többi között ezt mondja: „*Hogy pedig a megírt rendelésünk és végzésünk illendőképén véghez is vitessék, ez okon rendeltük az gyorsaságos Patakfalvi Pétert, hogy az ide alább megírt végzésünket megérthető szóval közönségesen mindeneknek hallására, itt az egész gyűlésben mindenütt kihirdesse és jelentse.*“²⁾ A mi kétségkívül ama régi szokásnak némi maradványa, miszerint a közönség parancsai hírnökök által hirdettek ki.

A másik különbség, mely a krónika, s Turóci előadása között észrevehető, abban áll, hogy a krónika a gyűlést nagyon vallásos alakban adja elő, azt a Rabonbán áldozatával egészen összekapcsolván, s azonosítván; ellenben Turóci előadásában nem tűnik annyira fel e vallásos színezet. De erről a következő pontban.

III. *Mint a krónika több helyeiből kivehetni, a Rabonbán áldozatával a népgyűlés szorosán összekapcsolatott, s valamint az áldozat alkalmával mindig gyűlés tartatott: úgy az áldozat — mint a végzéseket szentesítő cselekvény — a gyűlés érvényességére, s az ott hozott határozatok, s kiadott*

¹⁾ Scriptor. Rer. Hung. Minor. edid. M. Georg. Kovachich Budae 1798. II. köt. 386. l.

²⁾ A székely gyűjtemény 32. l.

parancsok megerősítésére múlhatatlanul megkívántatott, s e gyűlésben akár religiót, akár közigazgatást illető törvények s végzések hozattak, azok csak a Rabonbán áldozata által erősítették meg, s úgy hirdették ki. A mi arra mutat, hogy valamint a Rabonbán hatósága vallási, s polgári igazságszolgáltatásra (ad jura sacra et profana edicenda) egyaránt kiterjedt: úgy a religió, s vallásos szertartás a polgári igazgatással szorosán egyesítetett, s ez amaz által mintegy érvényesítettett, és szentesítettett.

De hogy a vallásos cselekvények a polgári intézvényekkel a húnok s régi pogány magyaroknál is egyesítve voltak, és különösen hogy ily gyűlések, s végzések alkalmával egyzersmind áldozatok is tartattak, azt több régi írónk előadásából kivehetni. Így p. o. többen írják, hogy midőn Kuisid, Kund vezér fia, a Pannonia megnézésére, vagy kikémlelésére küldött követ, onnét szerencsésen visszatért, s ezen tartomány előnyceinek kimutatására a magával hozott vizet, füvet és földet a magyaroknak előmutatta volna, Árpád gyűlést hirdetett s áldozatot tartott. E jelenetet ekkép írja le Bonfin: „Cusidus voti compos, nigri soli glebam, item herbas, et aquae Danubii lagenam, ad indicanda regionis commoda, in septena castra retulit. Arpadus inspecta terra, herbis, et aqua, *advocata concione*, omnia e sententia evenisse profatur: ex telluris et herbarum indicio, regionis clementiam et ubertatem auspicatur. Mox cornu aquam infudit, altaque voce, Mars pater (inquit) tuque parens Hercules, quorum auspiciis, majorum exemplo, almas tam procul Pannonias petivimus, perpetuas has nobis sedes concedite. Vestram hic gentem sistite, erroribus nostris finem imponite, Danubiumque patrem nobis perpetuo conciliate. Ita denique vestris numinibus nobis semper adeste, ne ab infestis finitimis obruamur. Imo quando vestris auspiciis, ductuque militamus, eas praestate vires, ut deorum et hominum propugnatores ubique gentium praedicemur. Haec praefatus, *Marti, ac Herculi progenitori Istriam aquam et more libavit. Multaque victimas patriis diis, per singula castra mactari edixit, ter ab omnibus feliciter acclamatum.*“¹⁾ —

¹⁾ Rer. Ung. decad. I. lib. IX. Hanoviae 1606. 133. l.

Turóci ugyan egyszerűebben, és rövidebben, de szinte ekkép adja elő e történetet: „Arpad vero *cum suis* de aqua Danu-
„*bii, cornu implens*, ante omnes Hungaros, *super illo cornu,*
„*omnipotentis Dei clementiam rogavit, ut dominus eis terram*
„*in perpetuum concederet*. Finitis his verbis omnes Hungari
„clamaverunt: *Deus, Deus, Deus*, tribus vicibus.“¹⁾

De Pray is azt írja a régi húnokról, hogy nálók is a köz tanácskozások ünnepélyes áldozattal fejeztettek be. „Huc
„(t. i. in aulam *Tanjoi*) — így ír ide vonatkozólag — prima
„*cujusvis anni luna magistratus ex universo imperio conciti,*
„*qui de commodis reipublicae in commune consularent, con-*
„*sultationibus solenni sacrificio finis impositus.*“²⁾

Sőt ezen áldozatnak, vagy legalább valami vallásos szertartásnak némi nyomai látszanak Turócinak még a húnok gyűléseire vonatkozó, s már a második pontban felhozott előadásában is. Ugyanis a hírnöki szózat ezen kitétele: „*az Isten szava*, és a nép parancsa:“ *vox dei*. A *praeceptum communitatis* — melylyel a nép összehivatott s gyűlésbe parancsoltatott, arra látszik mutatni, hogy az összejövetellel, a tanácskozás- vagy táborba szálláson kívül, még valami vallásos cselekvény is volt összekapcsolva, és hogy e gyűlésnek nem csak közigazgatási intézkedés, vagy hadi fölkelés, hanem egyszersmind valami vallásos szertartás, s istenes cselekvény is vala célja s tárgya; mert másképen a hírnöki parancs ezen szavainak „*vox dei*“ nincs értelme s jelentése; pedig e szavak ott állnak a hírnöki parancs szövegében nem csak Turócinál, hanem Kézainál, s más régi íróinknál is, kik a húnok s magyarok ezen szokását megemlítik, s a hírnöki parancs szövegét idézik.

Hogy pedig a krónika vallásosabb színben tünteti fel a székeleyeknek, mint Turóci, Kézai, és több régi íróink a húnok s régi pogány magyaroknak gyűléseit, s megemlíti az áldozatokat, a pogány szertartásokat, melyek szerinte a gyűlésekkel szorosan összekapcsoltattak, s azoknak főfő tényezői s kiegészítő részei voltak, műket Turóci, s a többiek

¹⁾ Chron. Hung. II. r. III. fej. Schwandtner gyűjt. I. köt. 82. l.

²⁾ Annal. Vet. Hunnor. I. r. I. könyv. az 1761-diki bécsi kiadás 15. l.

a húnok s magyarok gyűléstartási szokásaikról szóló előadásokban elhallgatnak, s csak a hírnöki parancs szövegében előforduló „*vox dei*“ szavak nyomán gyaníttatnak, azt annak lehet tulajdonítani, hogy régi írónk többnyire papok lévén, a pogány vallás szertartásait és szokásait munkáikból örömet kihagyták; vagy pedig, hogy e részbeni előadásokat oly korban készült munkák s kéziratok után írták, melyben a pogány vallás szokásai még friss emlékezetben lévén, s ennek hívei az ifjú keresztyénség ellen több ízben erős küzdelmet kezdvén, nem volt eszélyes e pogány szokásokat emlegetni, s ez által a pogányság ügyét fölmelegíteni. A székelyek ellenben őseik szokásaihoz erősen ragaszkodván, s azokból némelyeket a keresztyén vallás mellett is némi módosítással sokáig megtartván, ezen tárgyra vonatkozó régi irataik s történeti adataik is, melyekből aztán e krónika összeállított, hívebben és bővebben fentartották ezen ősi szokások emlékeit, s ezek-kezősszefüggő őstörténetök egyes töredékeit. Ezen körülménynek lehet és kell tulajdonítani, s betudni azon eltérést, vagy különbözőést, mely e részben a székely krónika, és Turóci s más régi írónk előadása között feltűnik; de ezen eltérés dacára is írónk előadásaiból láthatni, hogy a húnok s régi magyaroknál is gyűlések alkalmával áldozatok tartattak, s a polgári intézvényekhez vallásos cselekvények kapcsolattak.

Sőt továbbá Bonfin s Turóci felebb idézett helyei nem csak azt igazolják, hogy a régi pogány magyaroknál gyűlések alkalmával áldozatok tartattak, hanem egyszersmind azt is mutatják, hogy valamint a székelyeknél a főigazgatók vagy rectorok, úgy a magyaroknál is a fővezérek egyszersmind főpapok is voltak, vagy legalább az áldozatok körül — hogy úgy fejezzem ki magamat — mint ilyesek működtek. Ugyanis ezen írók előadása szerint Árpád maga személyesen intézte, s végezte az áldozatot; „*cornu aquam infudit, ... Marti, ac Herculi ex more libavit.*“ Ő mondotta az áldozati imát. „*Super illo cornu omnipotentis Dei clementiam rogavit.*“ Pray is szinte azt írja a húnok *Tanjóiról*, vagy fejedelmeiről, hogy azok főpapok is voltak. „*Tanjous ut potestate, ita religione suos anteire solitus, quovis die in patentem campum sa-*

tellitio stipatus prodiit, solem *adoraturus*.“¹⁾ Kállay Ferenc is úgy vélekedik, hogy a Rabonbánok, vagy Bajánok, vitték végbe az áldozatokat.²⁾ Mind ezek arra mutatnak, hogy valamint a krónika állítása szerint a székelyeknél a főigazgatók vagy rectorok, úgy a húnok- s magyaroknál is a fővezérek egyszersmind főpapok is voltak, s így a krónikának e részbeni előadása nem csak nem ellenkezik íróinkkal, hanem inkább ezeknek pogány őseink szokásaira vonatkozó előadása is abból némileg kiegészíthetők.

Későbbben aztán, sz. István alatt, a pogány vallással együtt a Rabonbán áldozata is — mint vallásos szertartás, vagy pogány áldozat (*sacrificium gentile*) — eltöröltetett; de, mint nemzeti áldomás vagy lakoma (*sacrificium profanum*) a gyűléssel együtt tovább is meghagyatott, a minit ezt a krónika világosan mondja, hol a sz. István királyhoz küldött, s onnét visszaérkezett követség eredményét, s a székelyek által elfogadott keresztyén vallásnak, mint a közönség parancsának, kihirdetését előadja. „*Reversis legatis — így szól ide vonatkozólag a krónika —, more profano celebrato Sacrificio* „Rabonban *supremus exhibuit in arce (t. i. Boudvára) Responsum Generosi Regis exsculptum in marmore, elevatumque calici superimposuit, omnesque magno strepitu gaudii Regis Hungarorum voluntatem excepere, Fidemque Christianam, tamquam Communitatis praeceptum, in omnibus Rabonbani minoribus Gentilibus ultra alpes terrae Rūka promulgarunt, excipientesque eversis Sacrificiis, at non profanis, in majoribus enim negotiis tractandis omnes Siculi sub auspicio Regis maximi convenere.*“³⁾ A honnét önként kitetszik, hogy a Rabonbán áldozata, mint nemzeti lakoma vagy polgári áldomás, tovább is meghagyatott; mert ámbár a keresztyén vallást a székelyek elfogadták, sőt e gyűlést is annak tárgyában tartották; mégis a krónika e gyűlést polgári áldomásnak nevezi, s azt mondja, hogy a követek visszatértével a Rabonbán polgári áldomást tartván — *more profano cele-*

¹⁾ Az idézett helyen.

²⁾ *Historiai Értekezés a nemes székely nemzet eredetéről* N. Enyed 1829. II. szak. 2. §. 80. l.

³⁾ A székely gyűjtemény 282. l.

brato sacrificio — a nemes király válaszat Budvárában márványra metszve felmutatta, sat. Sőt alább világosan mondja, hogy eltörölték a vallásos áldozatokat, de nem a polgáriakat: „eversis Sacrificiis, at non profanis.“

Ámbár pedig a gyűlések vallásos célja s szertartása a pogány vallással együtt eltöröltetett; de törvényhozási sközigazgatási jog s hatásköre azután is meghagyatott, s a nagyobb ügyek elintézésére mindig népgyűlés tartatott, mint ezt világosan mondja a krónika: „eversis sacrificiis, at non profanis, in majoribus enim negotiis tractandis omnes Siculi sub auspicio Rectoris maximi convenere.“

A krónika ezen állítását igazolja a székely nemzet azon ősi szokása, s joga, miszerint saját ügyei elintézésére azután is közönséges nemzeti vagy népgyűléseket tartott, s azokon körülményei- s municipális helyzetéhez képest törvényeket, s közigazgatási szabályokat alkotott, s hozott. Igen, mert azon felül, hogy a magyarhoni, s későbbben az erdélyi országgyűléseken követői által megjelent, s ott a törvényhozásban jelentékeny részt vett, még otthon is közönséges nemzeti gyűléseket tartott, s azokon saját ügyei felett tanácskozott, s azok iránt törvényeket s szabályokat hozott, a mint ezt bizonyítják a székely nemzet történetének több jelenetei, s az ily gyűléseknek több fenmaradt végzései. Sőt valamint a közügyek, a krónika állítása szerint, a nép egyetértésével intéztetvén el, a székely nemzet kormányzati rendszere, s szerkezete már kezdetben igen népuralmi vala: úgy későbbben is a nép különös részvétellel, s érdekléssel viseltetvén ügyei iránt, gyűlései igen élénkek s zajosak valának, s azokon erősen küzdött jogai s érdekei mellett.

A székely nemzet ezen gyűléseit ekképen festi, s jellemzi Weránc Antal: „Ad comitia armati conveniunt, potiores „in coronam assident, reliqui magno clamore obstrepentes „circumstant, sedulo pernegantes, ea apud se rata fore, si, „quae statuerent, non placerent; ubi, quod praeter omnium „voluntatem decernitur, ferunt interdum, sed in authorem „taxat, cujus opera, seu pertinacia quidpiam oneris insoliti „subiere, hac injuriam ultione retorquent, agminatim domum „ejus omnes invadunt, ac solotenus disturbant; et si forte

„libertati eorum quid novi, quod derogaret, aliquis commen-
 „taretur, ferro etiam hunc prosequuntur, et captum in co-
 „mitiis palam necant.“¹⁾ A mi világosan mutatja, hogy nem
 csak folytattattak azután is, és szokásban voltak még Weránc
 korában is a krónikában említett népgyűlések, hanem hogy
 azokon a nép — a krónikában érintett szabad institúció s nép-
 uralmi szerkezet folytán — a főbbek ellenében hatalmas pártot
 alakított, a köz ügyek eldöntésénél nagy befolyást gyakor-
 lott, s néha talán jogai s érdekei védelmének hevében, a
 tanácskozási rend s mérséklet korlátain túl is ragadtatott. *)

IV. A krónika szerint az *áldozati actus eszköze vala egy
 pohár, vagy kehely, melylyel az áldozat végbe vitetett, s
 mely — mint egy felsőbb sanctio jelvénye — az áldozatnak né-
 mi ünnepélyességet s szentséget, az áldozat által megerősített
 törvény vagy végzésnek érvényt s tiszteletet kölcsönözött.*

E kehely eredetére vonatkozva, azt mondja a krónika,
 hogy azt még Scythiából hozta volna Anacharsis scytha böles,
 ki, midőn a scytha nemzetet görög módra áldozni tanítaná,
 atyjafiától megöletett. „Adducto (calice) adhuc e Scythia ab
 „Anacharsi Philosopho, qui in Patria sua, dum graeco ritu
 „cum illo sacrificaret, a fratre suo interfectus esse dicitur,
 „in actis a Radago Gothorum Rege ad nos usque allatis, et
 „modo in aedibus Domini nostri exstantibus.“²⁾

Ezen állításnak is van némi alapja; mert a régi törté-
 netírók emlékeznek Anacharsis nevű scytha bölesről; Bonfin
 is említi e bölcset, ki Abarissal, s több másokkal együtt a
 tudományok kedvéért Göröghonba utazott.³⁾ — Továbbá
 hivatkozik a krónika Radagus gothusok királyának actáira,
 melyek Sándor Menyhárt házánál még megvoltak, mikor a
 krónika összeállított. Ide vonatkozólag így ír Zsombori:
 „Megint egy csudálatos dolog, ki fogja megfėjteni? Annyit
 „ugyan tudunk a római birodalom historiájából, hogy a hun-
 „nusok, Európába jövetelök után, Attila királyságáig, mint-

¹⁾ Kovachich György említett gyűjteménye II. köt. 109. l.

*) De Weránc ezen rajzának még más értelme s jelentősége is van,
 mint alább a 6-dik pontban látandjuk.

²⁾ A székely gyűjt. 278. l.

³⁾ Rer. Hung. I. tized. I. könyv az említett kiadás 9. l.

„egy ötven esztendeig, már a napkeleti, már a napnyugoti
 „császárnak zsoldoskodtak. A többi között az ötödik század
 „elején *Stilico*, az ifjú Honorius napnyugoti császár nevelője,
 „s a birodalom igazgatója, a hunnosokat *Uldin* vezérsége
 „alatt Kr. sz. u. 408-dik esztendő táján, a gothusok ellen,
 „kik *Radagus*, vagy *Radagaius* királyokkal Italiába beron-
 „tottak vala, meghívta; el is mentek. Talán ekkor a széke-
 „lyek elei a gothus király sátorait felprédálván, ott jutottak
 „azokhoz az actákhoz, melyeket a compiler emleget.“¹⁾ *).

De bár honnét került is e kehely, annyi bizonyos, hogy az a székelyeknek igen becses régisége s kincse volt, s mint a közigazgatással egyesített cultusnak symboluma, és az ősi vallás és szabadság palládiuma nagy tiszteletben tartatott; s valamint az áldozat, úgy annak eszköze, a kehely is nagy jelentőséggel, s fontossággal bírván, a székely nemzet történetében jelentékeny szerepet játszott, s későbbben, mint a krónikából kitűnik, a keresztyén vallásra térő, és a pogányság mellett küzdő tribusok feleinek sok viszálykodásra s belvillongásra alkalmúl szolgált.

Egyébiránt majd minden nemzetnek volt ilyen szent régisége s becses kincse, mely iránt a nép kegyeletes tisztelettel viseltetett, s melyhez, mint valami nemzeti palládiumhoz, a nemzet létele s fenmaradása kapcsoltatott, s mely aztán a nemzet történetében fontos tényezőként tűnik fel.

Azt azonban nem állítom, hogy e kehely a mi időnkig fenmaradt volna, és ugyanaz volna, mely Csikban a Sándor családnál találtatik.

V. A krónika azt mondja, hogy az áldozat alkalmával a kehelyből, vagy a kehelyben bemutatott áldozati italból a Rabonbán, s a többi főbbek, s udvariak ittak. Különösen midőn a krónika az Árpáddal kötött szövetséget előadná, s a székely alaptörvény pontjait elősorolná; így folytatja : „Qui-

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1835. III. köt. 10. l.

*) Anélkül, hogy ez által az úgynevezett székely krónika hitelessége legkisebbé megrendülne, az Anacharsis ide vonatását, a goth actákat, s a kehely fenlevő példánya ősrégiségét a krónika 1533-ki compilera elfogultságának tulajdoníthatjuk.

bus perlectis, et adplicatis — vagy Szabó Károly szerint, *adplacitis* — aulici — vagy ugyancsak Szabó szerint *aulae* — impositis Rabonbani, profusisque caeteri lacrimis quasi sanguineis, potum prae gaudio celebrantes sumpsere.“¹⁾

Miből állott ezen áldozat, vagy áldozati ital, borból-e, vagy vízből, vagy valami más ital neméből? nem tudhatni. Hogy pogány őseink a levegőt, tüzet, és *vizet* különösen tisztelték, mint oly lényeket, melyek által Isten jótéteményeit leginkább vették, azt több írók állítják: hogy áldozataikat, vagy imáikat vizeknél s forrásoknál végezték, azt törvényeinkből, különösen sz. László decr. I. könyvének 22-dik fejezetéből tudjuk; sőt Budvára is a Küköllő vize mellett volt, s a Rabonbán áldozata is ott tartatott. Árpád is Bonfini s Turóci előadásuk szerint a Dunából hozott vizet töltött kürtjébe, s áldozta fel. Szabó Károly úr is a krónikában a 278-ik lapon, a keresztyénség ellen küzdő székely főnökök nevei után olvasható eltorzított görög szavakat *viztisztelőre*, *vízimádóra* magyarázza²⁾. Ezek után gyaníthatni, hogy az áldozati ital vízből állott, vagy legalább egy része annak víz volt.

Továbbá a scythákról, és a régi magyarokról tudjuk, hogy midőn egymással szerződtek, vagy szövetséget kötöttek, szerződéseik vagy kötések megerősítésére, megnyitván ereiket, egy edénybe vért bocsátottak, s a szerződésre vagy szövetségre megesküdvén, s annak megszegőire átkot mondván, a vérrel elegyített italból ittak. Igen hihető, sőt alaposan állítható, hogy e szokás a székelyeknél is megvolt, s a gyűléseken az áldozatok alkalmával az ott hozott törvények s végzések szentesítésére a Rabonbán, s a többi főemberek s udvariak megnyitván ereiket, a kehelybe a víz közé, vagy bármi más ital közé vért bocsátottak, az ott hozott törvények- s végzésekre megesküdvén, s a törvényszegőkre átkot mondván, a vérrel elegyített áldozati italból ittak.

Ezen vérszerződésre látszanak mutatni a krónikának több kitételei, különösen a 277. lapon „profusis lacrimis quasi *sanguineis*“, a 289-dik lapon a székely öröködési tör-

¹⁾ A székely gyűjt. 277. l.

²⁾ Új Magyar Muz. 1854. II. köt. 385.

vényre vonatkozó szavai: „quam successione Ducum etiam antiquorum haeredes sibi vindicarunt non atramento, sed *sanguine humano* in campo Rakosy“ (t. i. e. mezőn is, hol most *Rákos* nevű falu fekszik, Csík székben, a krónika előadása szerint tartatott gyűlés).

Ámbár pedig e vérszerződés, mint pogány szertartás, későbbben eltöröltetett; de e szertartás alkalmával mondatni szokott ünnepélyes eskü a gyűlésekben azután is megtartatott, s ezen eskünek a későbbi gyűlések végzéseiben is több nyomaira akadunk. Különösen az 1505-diki udvarhelyi gyűlés határozataiban, minekutána előrebocsáttatnék, hogy az ott választott bírák az ott hozott végzésekre megeskettettek, ez mondatik: „Azokáért mi is hasonlóképpen valók, lófejek, és „közrendek, *felemelvén jobb kezünket, erős hittel megesküvénk*, „hogy ezeket a végzéseket örökre meghíhatatlanul megtartjuk.“¹⁾ — Az 1506-diki agyagfalvi gyűlés határozataiban „szinte ez áll: „Hogy pedig e megirt rendelések és végzések erősen megtartassanak; *azokáért mindnyájan, mind a „nagyok, és elsők, mind pedig a lófűek és közrendek felemelvén jobb kezünket, megesküvénk ezekre az articulushozra, és „végzésekre.*“²⁾ Ezen esküt Éder Károly is különös ünnepélyes eskünek tartja, s e gyűlés határozatára vonatkozólag így ír: „Tum vero, *solenni juramento addito*, singulariter id de„crevisse constat“ etc.³⁾ Bethlen Farkas midőn a székelyeknek János-Zsigmond elleni támadását s Udvarhelyen tartott gyűlését leírná, azt mondja, hogy e gyűlésben a nemzet szabadságának védelmére mindnyájan megesküdték. „Itaque „— így ír e történetíró — *instinctu Antonii Székely convocatio Sicularum ad oppidum dictum Udvarhely indicitur, ubi „postquam et agrorum cultura, subito delectu, abjectis mar„tris et stivis, ad signa frequentissimi ex omnibus Sedibus „siculicalibus confluxissent, jurant singuli, se libertatem „suam, contempto omni periculo, defensuros . . . Quo sacra„mento usque adeo devinctis animis circiter quadraginta mil-*

¹⁾ A székely gyűjt. 33. l.

²⁾ U. o. 36. l.

³⁾ Observat. crit. et pragmat. ad Histor. Transilv. Cibinii 1803. excursu III. 210. l.

„lia hominum consociata sunt.“¹⁾ Mind ezek arra mutatnak, hogy ámbár a pogány áldozás és vérszerződés eltöröltetett; de az ezekkel összekapcsolt ünnepélyes eskü — minthogy ez a keresztyén vallással nem ellenkezett — azután is sokáig fenmaradt, s e szokást a székelyek nemzeti gyűléseikben későbbben is megtartották, s ünnepélyes esküjökkel a gyűlések végzéseit mintegy sancciónálták.

A krónika azon előadását, hogy áldozat alkalmával az áldozati italból a Rabonbán s a többi főemberek részesültek, azzal lehet kiegészíteni, hogy e nép aztán egy nagy áldomást, vagy lakomát tartott; mert a mint Béla király névtelen jegyzőjének több helyeiből, különösen a XIII. és XXII. fejezeteiből kivehetni, a nép az áldozatok alkalmával nagy lakomát szokott tartani. „Tunc dux Almus, — így ír a névtelen jegyző a XIII. fejezetben — et sui, castrum Hung subintranses, diis immortalibus magnas victimas fecerunt, et *convivia per quatuor dies celebraverunt.*“²⁾

VI. A krónika azt mondja, hogy *ha valaki a Rabonbán áldozata által megerősített törvényt, vagy közönségi parancsot áthágtá, vagy a Rabonbán áldozatára meg nem jelent, az a Rabonbán áldozata előtt, a Rabonbán és a nép szeme látára, bele felhasítatván, megöletett.*“ Ad puniendos transgressores ejusmodi mandati, ita ut per *media viscera scinderentur* in facie ejus (Rabonban); és alább: „Siquis vero ad Sacrificium supremi Rabonbani non comparuerit, per *media viscera* transfigatur.“

Régi történetíróink, mint már felebb a második pontban érintém, szinte azt írják a húnok s régi magyarokról, hogy ki a közönség parancsát áthágtá, s a gyűlésben, vagy táborban meg nem jelent, az pallossal ketté vágatott. Különösen Kézai így ír: „Quicumque ergo edictum contempsisset, prae-tendere non valens rationem, lex Scythica per *medium* cultro hujusmodi detruncabat.“ Turóci: „Sanctum erat, ut transgressores hujusmodi mandati, nisi rationabilem assignarent excusationem, cultro *media per viscera* dividerentur.“ A mik

¹⁾ Histor. de Reb. Transsylv. Cibinii 1782. második kiadás II. köt. V. könyv. 19. l.

²⁾ Schwandtner gyűjt. I. köt. 11. l.

midőn, egyfelül világosan mutatják, hogy a húnok s magyaroknál is megvolt a büntetés ezen szigorú neme; másfelül igazolják a krónika erre vonatkozó állítását, mely ezen írók előadásával tökéletesen megegyezik.

A krónika szerint az áldozatok s gyűlések alkalmával s helyén történvén ezen kivégeztetések, Budvára mellett — hol ez áldozatok és gyűlések tartattak — vagy annak szomszédságában kellett a kínzás és vesztés helyének lennie. S valóban e kínzás és vesztés helyeire látszanak mutatni, s azoknak emlékeit fentartani több Budvárától nem messzire eső helyek nevezetei. Így p. o. *Kénos*, vagy *Kínos* nevű falu, mely Budvárától nem messzire eső keleti völgyben fekszik, arra mutat, hogy ott volt a kínzás és vesztés egyik helye; hol aztán későbbben a falu épülvén, az ottan történt kivégeztésektől, vagy *kínzásoktól Kínosnak* neveztetett. Valamint igen hihető, hogy a Budvárától éjszaknyugotra nem messzire eső *Vágás* nevű falu is onnét vette nevezetét, hogy az szinte vesztőhely lévén, a törvényszegők ottan *vágattak* ketté pallossal. Mert — a mint Béla névtelen jegyzőjének előadásai-ból látjuk — a helyek ilyenén nevei régi történeteink emlékeit örökítik, számtalan helyeink az ottan történt nevezetesebb eseményektől vagy végrehajtott jelesebb cselekvényektől nevezetvén el.

De ezen szigorú törvénynek s kemény büntetésnek számos nyomaira találunk a székelyek későbbi törvényeiben és történetében is. Azután is halállal büntetettek, kik a közönség parancsára vagy a fejedelem felhívására föl nem keltek, s a táborban meg nem jelentek; valamint hasonló büntetés érte azokat is, kik a nemzet szabadsága ellen vétettek, vagy törtek, kik néha a felzudult nép biráskodása folytán a gyűlés helyén kivégeztettek, a mint ezt bizonyítják több törvények s történetírók. Különösen a Mátyás király által megerősített, s már a második pontban felhozott törvény, mely a székelyek fölkelését szabályozza, azt mondja, hogy ha a véres kard körülhordozására, vagy az ispán parancsára föl nem kel, s a táborban meg nem jelenik, fejét veszítse el: „*Qui ad haec non concurrít, caput amittat.*“ ¹⁾ Az Approb. Constit. III. r.

¹⁾ Az idézett helyen.

LXXVII. címének 20. cikke szinte azt mondja, hogy ha a hadi szükség idején a táborban meg nem jelennek, s elmaradásuknak nem tudják elegendő okát adni, „*a fejedelmek auctoritásából* ¹⁾ *halállal büntetessenek.*“ Oláh Miklós a széke-lyek ezen szokásáról s büntető eljárásáról így ír: „*Poenam hac* „*in suos delinquentes utuntur. Quum quempiam eorum contra* „*Rempublicam, bonumque commune aliquid perpetrasset, aut* „*contra libertatem, quam ultra res omnes mortalium merito* „*aestimant, clam moliri senserint: aut ad edictum eorum pu-* „*blicum contra hostes non assurgere, comparereque viderint:* „*direptis ipsius facultatibus, domum funditus demoliuntur.* „*Et, si ejus copiam habere possunt, occidunt.*“ ²⁾. — Weránc Antal is a harmadik pontban idézett helyen azt írja, hogy a ki rossz tanácsot adott, vagy olyant ajánlott, vagy indítványozott a mi a nemzet szabadságával ellenkezett, az megtámadtatott, s néha a gyűlésben meg is öletett. „*Si forte libertati* „*eorum quid novi, quod derogaret, aliquis commentaretur,* „*ferro etiam hunc prosequuntur, et captum in comitiis palam* „*necant.*“

Ne gondolja pedig senki, hogy a mit itt Weránc ír, az talán csak a szabadság hevétől elragadtatott népnek lett volna kicsapongása, és a tanácskozási rendnek erőszakos megtámadása; mert az ama régi szokásnak, s büntető eljárásnak volt némi maradványa, miszerint kik a nemzet ellen törtek, a Rabonbán ítélete alá estek, s a Rabonbán áldozata előtt kivégeztettek. Ugyanis a krónikában feljegyzett alaptörvény egyik pontja azt mondja, hogy ha valaki a nagy vagy kis rabonbának, vagy harkász tisztviselők közül a nemzet ellen törne, az az örökösen Uopolet nemzetségéből választandó Rabonbán ítélete alá vettessék. „*Si quis Rabonbanorum sive majorum,* „*sive minorum, sive Harkász dignitate functorum moliretur* „*contra Gentem,* ³⁾ *Judicio supremo subjiatur Rabonbani*

¹⁾ Ezen kitétel „*a fejedelmek auctoritásából*“ arra mutat, hogy a nép azon joga, miszerint a törvénszegőket, s a nemzet elleni vétéseket ő maga ítélte, s büntette meg, későbbben több más jogokkal együtt a fejedelmekre ruháztatott.

²⁾ Hungaria et Atila. Vindobonae 1763. II. könyv. XVIII. fej. 4. §. 197. l.

³⁾ A krónika nyomtatott példányában hibásan áll: *cum gente*, s e he-

„ex Gente Uopolet in perpetum electi.“¹⁾ Azt pedig tudjuk, hogy a Rabonbán ítéletet a törvényszegők ellen a népgyűléseken mondott; sőt hogy a vétkes bírák s tisztviselők megítélése s büntetése egyenesen a népgyűlés bíraskodása alá tartozott. Weránc felhozott előadása tehát a krónikában feljegyzett törvénynek, vagy büntető eljárásnak némi maradványára mutat, miszerint valamint a Rabonbánok korában kik a nemzet ellen törtek, a Rabonbán ítélete alá estek, s az áldozat előtt kivégeztettek: úgy későbbben is, kika nemzet szabadsága s az ország java ellen agitáltak, a népgyűlések által a nemzet s haza ellenségeinek ítéltettek, s ha jelen voltak, a gyűlésben, vagy a gyűlés helyén megölettek. Mind ezek arra mutatnak, hogy a krónikában említett kemény büntetés, a krónika e részbeni előadásának igazolására, a székelyeknél még azután is sokáig divatozott.

Megjegyezhetni itten, hogy íróink a húnok s magyaroknál divatozott büntetésnek egy másik nemét is, t. i. az örökös szolgálást, említik: kik t. i. a közönség parancsára a gyűlésben, vagy táborban meg nem jelentek, vagy pallossal ketté vágattak, vagy pedig az ügyefogyottak, azaz a szolgálk közé soroztattak. S e szokás vagy törvény szigorú végrehajtásának tulajdonítják, hogy a nemzetnek egy része paraszt sorsra jutott; miután mindnyáján egy vérből, Hunor, és Magortól származván, mindnyájoknak nemeseknek kellett volna maradniok. „Sancitum erat — így ír Turóci — ut transgressores hujuscemodi mandati cultro media per viscera dividerentur, aut in desperatas causas, vel *communem immisericorditer redigerentur servitutum*. Haec sanctio alios ex Hunnis, plebeiae perhibetur effecisse conditiones. Nam cum una, et eadem fuerit generatio, et a quodam Hunor et Magor unanimiter processerint, aliter fieri nequisset, ut alter dominus, alter servus, vel rusticus effici potuisset.“²⁾ Ezen értelemben írnak ide vonatkozólag Kézai s mások is.

lyett — miként Szabó Károly úr igen alaposan vélekedik — „*contra gentem*“-et kell olvasni. Új Magyar Múzeum 1854. II. köt. 390. l.

1) A székely gyűjt. 282. l.

2) Az idézett helyen.

A krónika a büntetés ezen nemét nem említi a székeleyknél, s a büntetésnek semmi nyoma sem tűnik fel a krónikában. A honnét igen hihető, hogy e büntetés nem is volt szokásban a székeleyknél, s ők valamint a törvényszegők, s táborban meg nem jelenők iránt szigorúbbak voltak, s azokat irgalom nélkül halálra ítélték s kivégezték, s e büntetést szolgálással nem szelidítették: úgy más részről azoknak gyermekei s maradékai iránt engedékenyebbek voltak, ezeket atyjok vétkiért nem büntették, s szolgálással nem bélyegezték.

Többen ugyan azt állítják, hogy valamint a magyaroknál, úgy a székeleyknél is megvolt az a törvény, mely a táborban meg nem jelenőket örökös szolgálással büntette; s e praesumptív törvényre szeretnek hivatkozni, s a szolgálás s jobbágyság egyik genesisét s eredetét a székeley földön is e törvény végrehajtásának tulajdonítani.

De én azon véleményben vagyok, hogy a büntetés ezen neme a székeleyknél szokásban nem volt; mert nem lehet alaposan feltenni, hogy azok, kikről Bonfin azt írja, hogy a szolgálást nem szenvedik, s a szabadságot annyira szeretik, hogy készebbek meghalni, mint annak rovására adót fizetni: „*Servitutis impatientissimi, quippe qui usque adeo libertatem colunt, ut mori, quam tributa solvere malint*“¹⁾; „kikről Oláh Miklós azt írja, hogy a nemesi szabadság s egyenlőség előnyét magoknak mindnyájan követelik, s azt a nemzet mindenik tagjára egyformán kiterjesztik, s nem engedik, hogy köztök nagyobb szabadsággal bírjon egyik, mint a másik: „*Volunt se omnes haberi ingenuos, utpote qui sint veterum Hunnorum reliquiae. Nec abs re ea uti curant libertatis praerogativa; neminem enim patiuntur inter se libertate esse superiorem. Minimus eorum eam habet inter eos immunitatem, quam maximus.*“²⁾; alább ismét, hogy a szabadságot a halandók minden kincseinél többre becsülik: „*libertatem ultra res omnes mortalium merito aestimant*“³⁾: nem le-

¹⁾ *Her. Ungar. I. tized. VII. könyv, az említett kiadás 107. l.*

²⁾ *Hungaria et Atila II. könyv XVIII. fej. 2. §. 195, és 196. l.*

³⁾ *Ugyanott 4. §. 197. l.*

het — mondom — alaposan állítani, vagy feltenni, hogy kik a nemzet szabadságát annyira becsülték, s a nemzeti egyenlőség előnyét a nemzet mindenik tagjára nézve annyira kövezték, a szolgáltatást magok között megszenvedték, s annak keletkezését törvénnyel szentesítették volna. A ki érdemtelen volt a szabadság előnyére, azt kétségkívül megbüntették, s mint rothadt tagot a nemzet testétől elmetstették; de fiait s utódait meg nem bélyegezték, s ezen büntetés nemével a szolgáltatást nem létesítették: sőt az eképen megbüntetett vétkeseknek fiai s maradékai valamint az ő javaikat, úgy jogaikat is örökölték. A régi törvények szerint, melyek ez érdemben hoztattak, a táborban meg nem jelenők nem *szolgassággal*, hanem egyenesen *halállal* lakoltak, de javaik el nem koboztattak, hanem fiaikra, vagy maradékaikra szállottak. Sőt a későbbi törvények még azt is megengedik az ily vétkeseknek, hogy, ha netalán a fejedelem nekik megkegyelmezne, fejök megválthatására jószágukat is elzálogosíthassák. Az 1648: 13-dik cikk így szól: „Siculi insurgere negligentis „poena mortis puniantur, sed bona non amittant, ut pro „redemptione capitis, si ita Princeps mitigare vellet, fratri- „bus aut vicinis impignorare possint.“ Az Approb. Const. „III. r. LXXVII. címének 20-dik cikke is azt mondja a harc- „ba nem menőkről: „hogy ha méltó mentségök nem leszen, a „fejedelem authoritásából halállal büntetessenek, de jószágo- „kat ne amittálják, és ha in redemptionem capitis úgy kíván- „tatik lenni, ez ilyen casusban zálogképpen el is adhassák.“

Sőt nem csak hogy a törvény a szabad székelyt szolgálásra nem adta, hanem több korábbi és későbbi törvények világosan tiltják, hogy a nemes szabad székelyek magokat jobbágságra kötelezzék, vagy a főbbek s tiszték őket arra kényszerítsék. Különösen a székelyek régi, az 1555-diki udvarhelyi gyűlésen összeszedett, s Dobó István és Kendi Ferenc akkori vajdák által megerősített szokásbeli törvényének 62-dik cikke azt mondja: „hogy bűn alatt senki magát föld- „dőnlakóvá (jobbágygyá) nem teheti, ha ki tenné is, erőtlen „leszen. Ha ki Lajos király után földőnlakóvá tette magát, „erőtlen; mert király nemese.“¹⁾ „Az 1608-diki országgyű-

1) A székely gyűjt. 47. l.

lés végzése azt mondja, hogy a kik magokat önként jobbágy-ságra adták, uraiktól visszafoglaltassanak, és ha újra azt ten-nék, fejökkel lakoljanak: „Qui se aliis sponte ad Jobbagiona-
„tum, damno publico, obligarunt, per Generalem Siculorum
„investigentur, a Dominis reoccupentur, priori statui reddan-
„tur; et si denuo adtentarent, capite plectantur.“¹⁾

Mindezek világosan mutatják, hogy a táborban meg nem jelenő székelyek nem szolgálással, hanem halállal büntetettek, és hogy még a későbbi törvények is tiltották s akadályozták a székely földön mindennemű szolgálás s jobbágy-ság keletkezését s terjedését. A honnét igen alaposan kö-vetkeztethetni, hogy valamint a krónika nem említi, úgy nem is volt szokásban a székelyeknél a büntetés ez állítólagos neme, mely a magyaroknál Kézai és Turóci szerint divato-zott. Egészen más genesise s eredete van a székely jobbágy-ságnak, miről majd egy külön cikkben szándékozom szólani.

Hanem említ a krónika egy más büntetést, miről Turóci s több iróink hallgatnak. T. i. a krónikában feljegyzett alap-törvény egyik pontja azt mondja: „Qui autem Praeficienti
„fidem infregerit, capite et fortunis minuatur ante Sacrifici-
„um supremi Rabonbani.“ Ezt Zsombori, és Szabó Károly úr ekkép magyarította: „A ki a nemzet igazgatójának, vagy — Szabó Károly szerint — a fejedelemnek tett hitét megsze-gi, fejét, és *vagyonát* veszítse el a Rabonbán áldozata előtt.“ De az a kérdés, minő vagyonát? örökségét-e, vagy keresmé-nyét? ingatlan, vagy ingó vagyonát-e? mert a székely, a régi sarkalatos törvények szerint, a hűtlenség s nótáztatás esetében sem vesztette el örökségét s ingatlan vagyonát, hanem fiaira vagy maradékaira szállott. A hármas törv. III. r. 4-dik címének 3-dik §-sa azt mondja: „Haereditatesque
„convictus et sententiatus ipse (siculus) non amittit, sed ad
„haeredes, fratresque ejus derivantur.“ — A szokásbéli tör-
„vény 30-dik cikke azt mondja: „hogy a székely ember örök-
„ségét semmiképen el nem vesztheti, ha a fejét hitetlenségért
„elveszteni is, hanem atyjafaira marad.“²⁾ Itt tehát a kró-

¹⁾ Benkó Transsilvania, a kolosvári kiadás I. köt. 426. l.

²⁾ A székely gyűjt. 43. l.

nika csak az ingó vagyont értheti; erre mutat az is, hogy a vagyon kifejezésére a „*fortuna*“ szót használja, minthogy az ingó vagyon szerzése az ipartól, s azzal járó *szerencsétől* függött; ellenben a székely ősi birtok vagy föld örökölhetésére vagy szerzeketésére bizonyos törzs és ágak szerinti származás vagy rokonság szükségeltetett. E szerint tehát, kik a nemzet igazgatójának tett hitöket megszegték, fejük s ingó vagyónuk vesztésével bünhödvén, a Rabonbán áldozata előtt kivégeztettek, s ingó javaik elkoboztattak, vagy feldulattak s prédáltattak.

E büntetés nemének, t. i. az ingó javak elkoboztatásának vagy felpredáltatásának számos nyomaira akadunk a székelyek későbbi történetében is. Az 1506-diki agyagfalvi gyűlés végzése azt mondja: „*hogy a pártütő örök számkivetésre üzettség, és minden ingó bingó marhája prédára kap-sira hányattassék*; mindazonáltal ha mi öröksége leszen, az „*ő igaz örökösire maradjon.*“ ¹⁾ — Ezen szokás, vagy büntetés nemére hivatkozik Mátyás király is a főbbek s tiszték zsarolásai ellen panaszolkodó székelyek kérelmére Mérai Magyar Balázs erdélyi vajda és székely ispánhoz küldött parancslevelében, melyben keményen meghagyja a vajdának, hogy minden huzavonásokat az egész nép között leendő kihirdetés által szigorú büntetés alatt eltiltsón, úgy annyira, hogy ha mégis találkoznának olyanok, kik ellenkezöt cselekedni merészkednének, azok azonnal az ő szokások szerint minden javaikból kiforgattassanak (vagy, talán jobban fordítva, azoknak minden javaik feldulassanak): „*Quam ob rem omnes exactiones, per publicam vocem, sub gravissima poena interdicatis, ita ut si nihilominus forent aliquo tempore reperti tales, qui contrarium facerent, illi eo facto, juxta Consuetudinem ipsorum, omnibus bonis evertentur*“ ²⁾. A büntetés ezen nemére céloz Oláh Miklós is, midön azt írja rólok, hogy kik a közönség parancsára a táborban meg nem jelennek, vagy a nemzet szabadsága ellen törekednek, azoknak javait felpredálván, házait fenékig lerombolják, és öket magokat, ha megkaphat-

¹⁾ U. o. 36. l.

²⁾ *Imago Inclitae Nationis Siculicae*, második kiadás Szeben, 1837. II. fej. 42. l.

ják, megölik : „*direptis ipsius facultatibus, ac rebus, domum* „funditus demoliuntur; et si ejus copiam habere possunt, oc- „cidunt.“ E büntetést kell érteni Weránc Antal ezen szavai- „ban is : „agminatim domum ejus omnes invadunt, ac solote- „nus disturbant.“

VII. A krónika azt mondja, hogy *a Rabonbán székhelye vala Budvára, mely várat még az Attila birodalmának romlása előtt épített volt Buda régi Rabonbán, kit a krónika elrontott görög szavakkal bölcsnek (Nabon Philein) nevez.*“ in arce „Boudvár residentis (Rabonbani) ab antiquo Rabonbano „Bouda Nabon Philein exstructa ante ruinam adhuc Imperii „Atillae.“ S a krónika szerint ide gyültek össze a székelyek az áldozatokra s népgyűlésekre, melyek (minthogy a várnak fekvése kicsinre mutat, s annyi népet nem lett volna képes befogadni) a vár alatt, a Küköllő folyó mentében elnyúló térségen tartattak. A Rabonbán lakásának, s az áldozatok s gyűlések tartásának ezen helyét a székely nemzet *főhelyének, metropolisának* nevezi. *In hac enim Metropoli Genti Siculorum omnia Jura per supremum Rabonbanum, dum confluxus Gentis adesset, exhibebantur.*“

A mi a krónikának *Budvárára* vonatkozó állítását illeti : hogy t. i. e várat a hún király testvére Buda építette még a hún birodalom romlása előtt, azt a régi székely hagyományok s több írók támogatják. Ugyanis Timon szerint Attila udvara s lakása Moldvában, a székely föld szomszédságában, volt. ¹⁾ Benkó József előadása szerint Nagy Mátyás udvarhelyi főesperes és zetalaki plébános is azt állítja, hogy Attilának egy darabig Oláhországban volt a lakása, s a húnok árkát a székely földönkeresztül Oláhországba Attila lakásáig nyomozza : „*Notationes de origine Siculorum*“ című 1505-ben írt kéziratában. ²⁾ Benkó József is Timonra és Nagy Mátyás kéziratára hivatkozva, úgy vélekedik, hogy Attila uralkodása kezdetén egy ideig Havasalföldön (in Transalpina) lakott ³⁾. Aztán a székely nemzet régi hagyományai, s több íróinknak e hagyo-

¹⁾ *Imago Antiquae Hungariae. Cassoviae 1733. II. könyv. 5. fejj. 183. l.*

²⁾ *Imago Inclitae Nationis Siculicae I. fejj. 15. l.*

³⁾ U. o.

mányokra alapított állításai szerint, Attila áttette udvarát Moldvából vagy Oláhországból a szomszéd székely földre, a Küköllő vize mellé, s egy ideig ott lakott, s a későbben ottan keletkezett *Udvarhely* városa Attila *udvarától*, s annak szomszédságában épült *Budvára* Attila testvérétől *Budától* vette nevezetét. Ide vonatkozólag így ír Benkő: „Veterum porro traditionibus docemur, quibus Matthias Nagy etiam conformia notat, Attilam ex Valachia habitationem suam in hodiernam Siculorum terram transtulisse, ac ad majorem Küköllő fluvium locasse, unde in hunc diem locus ille *Udvarhely* (oppidum nempe *Székely-Udvarhely*) id est *Curiaelocus* vocaretur; juxta hunc mons quidam *Bud-vára*, hoc est *Budae arx* de fratre Attilae, et pagus *Kadich-falva* de nomine ductoris *Kadicha*, sive *Kadicsa*, apud Historicos nostros non ignoti“¹⁾. Ezen értelemben ír Kállay Ferenc is²⁾. Ezek szerint tehát, a krónika igazolására, e várat Buda építette, s valamint Bonfini szerint a scythák s húnok őseik s vezérek emlékeit s neveit az általuk épített városok és várak nevei által örökítették: „ut majorum nomina servarent, quas aedificarunt urbes, ab eis nominare voluerunt“³⁾: úgy a székelyek is e várat *Budától*, ki azt építette, *Budvárának* nevezték, s mint különösen kegyelt helyet, a Rabonbán lak-, és a nemzet székhelyévé tették.

A krónika szerint itt lévén a Rabonbán s a nemzet vára, udvara, metropolisa, ide gyűlt össze bizonyos időben az egész nemzet, s itt tartattak az áldozatok, s népgyűlések.

Pray szinte azt írja a húnokról, hogy a fejedelem udvarába hivattak össze minden év első havában az ő tisztviselőik, vagy tanácsadóik, s ott tanácskoztak az ország dolgairól. „Imperatorum *aula* in Tartariae montibus ut plurimum fuit. *Huc* prima cujusvis anni luna magistratus ex universo imperio *concati*, qui de commodis reipublicae in commune *consulerent*“⁴⁾.

1) Ugyanott a 16. l.

2) Historiai Értekezés a nemes székely nemzet eredetéről I. szak. 6. §. 43. l.

3) Rer. Ung. I. tized, I. könyv. az említett kiadás 23. l.

4) Annal. Veter. Hunnor. I. r. I. könyv az eml. kiad. 15. l.

De a krónika ezen előadását leginkább igazolja Udvarhelyszéknek s városának a többi székek és városok feletti azon elsőbbsége, s előnye, miszerint valamint a Rabonbánok korában ez volt a nemzet metropolisa, s itt volt a Rabonbán, s a többi főbb tisztviselőknek az udvara: úgy későbbben is többnyire itt tartattak a nemzeti gyűlések; itt volt az egész nemzetnek felebbviteli törvényszéke, hová a perek a többi székekből felebbztettek; itt tartották az ispánok, vagy a vajdák (ha egyszersmind székely ispánok is voltak) az úgy nevezett octavális törvényszékeket; itt lakott a székelyek főkapitánya, itt tartatott a székely nemzet pecsége. A miért is régiebb íróink Udvarhelyszéket s Udvarhely városát a nemzet főszékének s városának írják. Kollár, elősorolván a székely székeket, azt mondja, hogy a hetedik, és utolsó szék, főszéke az országnak, Udvarhely, hol a felebbvitt perek megvizsgálatnak, és onnét a székely ispán elébe vitetnek. „Septima, et ultima, *Capitalis Sedes Regni Wdwarhelzek*, ubi causae appellatae discutuntur, et inde in praesentiam Comitum deferuntur.“⁴⁾

Sőt íróink, kik Udvarhely ezen előnyét főlemlítik, azt többnyire egyenesen onnét származtatják, s annak tulajdonítják, hogy már mindjárt kezdetben itt tartattak a nemzeti gyűlések, s itt láttattak el a nagyobb perek, s intéztettek el a köz ügyek. Különösen Kunics Ferenc ide vonatkozólag így ír: „Prima, aliarumque Princeps longa jam annorum serie, vel ab ipsis populis habita est *Sedes Udvarhelyiensis*: sic dicta ab oppido Udvarhely, quo vocabulo in latinum translato: *Aulae*, seu *Comitiorum locum* indicat; solenne enim fuit, hunc, seu quoddam Palladium genti frequentare, hic in gravissimis Regionis negotiis consilia habita, hic sancitae leges, administrata justitia, inita foedera, et omnis belli, pacisque ineundae ratio praescribatur“²⁾. Benkő szinte így ír: „Sedem hanc ex antiquissimis temporibus principem inter Siculicas fuisse, docet publicum Nationis Siculicae Sigillum, apud Supremum Sedis hujus Judicem Regiumconservari solitum, et quod prae-

⁴⁾ Kovachich gyűjt. I. köt. 340. l.

²⁾ Dacica Sicilia. Claudiopoli 1733. 5. §. 26. l.

terea publici Gentis Siculae Conventus, ac Fora Judicialia in oppido Udvarhely pluries, quam aliis locis, habita olim fuerint.“¹⁾

Megjegyzendő az is, hogy Kunics, ki Udvarhely városa nevezetét s előnyét a krónika értelmében fejti meg, a krónikát nem olvasta, a mint ez megtetszik onnét, hogy Budvárát illetőleg a krónikával ellenkezik, s e vár eredetét, s történetét nem látszik tudni; mert e várról így ír: „In postremi (montis) vertice visuntur vestigia arcis, quam, ut communis fert opinio, prisci terrae hujus incolae excitarunt; qui tamen ii fuerint, num Saliani, num Romanorum coloni? nondum constat“²⁾. De egyébiránt is későbbben jött köztudomásra, s Kunics korában nem volt még a tudósok előtt ismeretes a krónika.

Mind ezek támogatják s igazolják a krónika azon előadását, hogy Budvárát, a Rabonbánok lakát, Attila testvére építette, s hogy ott tartattak az áldozatok s gyűlések: és csak is innét lehet megfejteni Udvarhely városának mind előnyét, mind nevezetét; valamint t. i. a Rabonbánok korában itt volt a nemzet metropolisa, a Rabonbánok és főbb tisztviselők lakása, s udvara: úgy későbbben is megtartotta ezen hely előnyét, s a vár szomszédságában épült város a Rabonbán- s a főbkeknek itt volt *udvaraitól* vette az *Udvarhely* nevezetét.

Sajátságos jelenet! valamint a magyaroknak volt, s van *Buda* nevű városok, mely Attila testvérétől, Budától, ki azt építette, vette volt nevezetét³⁾: úgy a székelyeknek is volt *Budvára* nevű várok, mely szinte Buda nevét örököltette, ki azt építette volt; valamint *Buda* városa lett a magyarok szék-városa, s a királyok lakása: úgy a székely földön is a Rabonbánok korában *Budvára* volt a nemzet szék- s a Rabonbánok lakhelye, sőt e hely azután is sokáig megtartotta régi előnyét, s az ott épült Udvarhely lett a nemzet fővárosa; valamint a

1) Milkovia, sive Episcopatus Milkoviensis. Viennae 1781. II. köt. I. könyv. 6. fejt. 62. §. 52. l.

2) Siculia Dacica. V. §. 28. l.

3) Turóci Chron. Hungaror. I. r. XVII. fejt. Schwandtner gyűjt. I. köt. 70. l.

magyarok, a Duna partján, Budának átellenében fekvő Rákos mezején gyűltek össze tanácskozásra, s ottan tartották az ország gyűléseit : úgy a székelyek is a Küköllő folyó partján, Budvárával átellenben elnyúló térségen gyülekeztek össze, s ott tartották az áldozatokat s gyűléseket. Sőt valamint a magyaroknak, úgy a székelyeknek is volt *Rákos* nevű mezejök Csíkszékben ¹⁾, a hol szinte ők is gyűléseket tartottak a krónika ezen előadása szerint : „Convocatisque caeteris omnibus Rabonbanis minoribus in *valle Rákos* ²⁾, ubi illo tempore *sacrificium Gentis profanum* celebrabatur“ ³⁾. De valamint a magyaroknál Rákos s Buda városa későbbben elvesztette régi jelentőségét, az országgyűlések s koronázási ünnepélyek Pozsonyban tartatván : úgy későbbben Budvára s Udvarhely is megszűnt a nemzet székhelye lenni, a gyűlések s törvénykezések Marosvásárhelyre tétetvén által.

De hogy cikkemet már befejezzem, úgy gondolom, a felhozott adatok a krónikának a Rabonbánok áldozataira s a székelyek gyűléseire, vagyis ősi szokásaik s törvényeikre vonatkozó előadását eléggé igazolják, s ez értekezés tárgyát felvilágosítják, annál is inkább, mert több adatok azt is mutatják, hogy e szokások s törvények, melyek a székelyeknél divatoztak, némi különbséggel a húnok s magyaroknál is megvoltak, vagy legalább azoknak némi nyomai az ő történetökben is észrevehetők. Némely adatok ugyan már nagyon késő korról szólnak, de azért azokban is a régi szokások némi maradványai s nyomai látszanak; mert a székelyek ősi szokásaikhoz sokakban még későbbben is nagyon ragaszkodtak. Oláh Miklós még a maga korában is azt írja rólok : hogy a régi szokásokat, s a scythiai szabadságot még nem felelték el: „Hac quoque tempestate Siculi *veterum morum* ac libertatum scythicarum necdum sunt obliti“ ⁴⁾. S azon megjegyzéssel zárom be soraimat : hogy őseink e részbeni szokásait, szer- és

¹⁾ Hol most Rákos nevű falu áll.

²⁾ Rákos gr. Cziráky Antal észrevétele szerint szláv nyelven gyűlést jelent, s igen hihető, hogy valamint a magyarok, úgy a székelyek ezen helye is innét vette nevezetét.

³⁾ L. a szék. gyűjt. 284. l.

⁴⁾ Az idézett helyen.

rendtartásait, melyeknek csak nagyon hiányos és töredékes adatai maradtak fen, annyi idő után nem lehet egészen kinyomozni s felderíteni; elég, ha azoknak némi maradványait s nyomait lehet felmutatni; s erészben a székely krónika, mely az ezen szokások és szertartásokra vonatkozó adatokat bővebben, s hívebben fentartotta, mint többi irott emlékeink, a hazai történetirodalom megbecsülhetetlen kincse s kiegészítő része gyanánt tekintendő.

CLASSICA LITERATURA.

MUTATVÁNYOK *)

SZLEMENICS PÁL OVÍDIUSI ÁTVÁLTOZÁSAIBÓL.

I. Phoebusz és Daphne.

(I. 452—567.)

Első tárgy szerelmednek, Phoebusz! vala Daphné.

Lángja Cupido mérgének műve volt, nem esetnek.

A kígyó gyóztére kevély isten minap ötet

Íjának látván enyelegve feszíteni húrját :

„Fegyverrel, pajkos gyermek! mi közöd neked? így szólt.

A fegyver minekünk izmos vállunkra csak illő,

Kik sebesíteni birunk ellenséget s vadat azzal,

S kik Pythont, melynek dögvészes rút hasa oly sok

Holdra terült, nem rég megölkök sok ezernyi nyilakkal.

Gyújts, nem bánom akármilyféle szerelmeket égő

Fáklyáddal, de nyugodni az én díszfegyveremet hagyd.“

Erre Venusz fia : „Mindeneket lőjön te nyilad! bár,

„Phoebe! le, téged enyém fog; s mennyire múlja hatalmad

„Állatokét, az enyém szint annyira múlja tiédet.“

*) Íme a Horác legújabb fordítója befejezte Ovid Átváltozásait is, méltó versenyt futva *Egyed Antalnak* sok szépségekkel bíró legújabb fordításával. Fognak-e e szép művek világot látni? — Egyébiránt bármennyit nyer is költői irodalmunk és nyelvünk classicai művek versenyfordításai által: miután nekünk oly kevés férfaink vannak, kik ily feladásokra hivatottak; s ily művek kiadása, fájdalom annyi nehézségekkel jár: vajjon alaptalan-e azon ohajtásunk, hogy azon erők, mik ily versenyzésekre fordíttatnak, bár a classica literatura más, magyarul még épen nem, vagy egyáltalában ki nem elégitő áttételekben létező művekre áldoztatnának!

Így szólt, és a híg levegőt gyors szárnyival osztván,
 Csakhamar árnyékos Parnassz várába leszálla,
 És tegezéből két nyilat, ámde különb erejét, ki-
 Húza. Emez szerelemgyújtó, amaz azt futamító,
 Melyik gyújt, annak hegye éles, s fénylik aranytól,
 A melyik futamít, ólom belül és hegye tompa.
 Ezt lövelé Daphné Nymphara, amazzal Apollon
 Csontjainak velejébe ható súlyos sebet ejte.
 Ez tüstént szeret; az szeretőnek futja nevét is,
 Erdők rejtekiben, s ejtett vad bőriben érez
 Csak gyönyörűséget s teveled, szüz Phoebe! vetélyez,
 S rendnélkül lengő hajait szalagocska övedzi.
 Volt számos kérője, de kérőktől szive borzadt,
 Férfít, kit nem is ösmere, futva, bolyonga az erdőn.
 A nőzsés mi legyen? Hymen? Amor? gondja reá nincs.
 Sokszor mondta az atyja: Leánya! te vót nekem adni,
 Mondta, nekem késő unokákat tartozol adni.
 Őneki ilyenkor, mint bünt gyűlölve menyekző
 Fáklyáit, képeére piros színt önte szemérme,
 S gyöngéd karjaival kegyes atyja nyakába borúlva
 Esd: engedj, óh jó atya! szűznek örökre maradnom.
 Atyja Diánának se' tagadta előbb ugyan ezt meg.
 Erre az enged ugyan, de kecsed, mondá, mire vágyasz,
 Ellent áll, s szűznek nem hágy alakod szépsége maradni.
 Phoebusz szép Dalphnéba szeret, vele nőszni ohajt, s mit
 Óhajt, arra reményt táplál, s ön jóslati csalják.
 Mint könnyen meggyúl a tarló, fosztva kalásztól,
 S lángba sövény borul a tüztől, a melyet az útas
 Vagy közel élesztett mellette, vagy ott hagyta égve:
 Olykép lángba borúlt Phoebusz, s egy tűz vala keble,
 Csalfa reményekkel táplálván árva szerelmét.
 Látja haját minden csín nélkül lengni nyakán: mily
 Lenne, ha dísz, mondá, oda járúl? Látja ragyogni
 Csillagként szemeit, s ajakát, melyet nem elég csak
 Látni. Dicséri kezét, dicséri az ujjakat, a szép
 Vállakat, és az iker, majdnem mez nélküli, karját.
 Rejtve mi van, még szebbnek véli. Fut az sebesebben
 Könnyű szellőnél, nem is áll meg, bárha kiáltja
 Ez: „Pénevsz szép lyánya! nem ellenség fut utánad.
 Állj meg, hölgy! Bárány a farkast, őz az oroszánt,
 Gyáva galamb a sast, s kiki ellenségit ezenkép
 Futja csupán. Engem szerelem heve kerget utánad.
 Óh boldogtalan én! ha elesnél, s szúrni tövisbe
 Lábaidat fognád, s neked én fájdalmat okoznék!

Merre sietsz, a hely sziklás. Kérlek, ne szaladj oly
 Nyílsebesen; nekem is lassúbb fog lenni futásom.
 Kérdezd végre: kinek tetszel? Nincs a lakom erdőn,
 Nem vagyok én pásztor, ki baromcsordát, ki juhnyáját
 Őriz. Nem tudod, az ki legyen, kitül így, te kegyetlen!
 Futsz, s ezen okból futsz. Nekem a pataréi király fő-
 Városa, Delphi vidéke, s Klarosz hódol Tenedoszszal
 Jupiter a nemzöm. Énáltalam a jelen és múlt,
 És mi jövend, tárvák. Lanthoz simul általam a vers.
 Biztos ugyan mi nyilunk, biztosb volt még is az a nyíl,
 Mely oly mély sebet ejte minap keblünk üregében.
 Én fodózém fel az orvosszert, s mentőnek egész föld
 Hí, és vetve alám van minden fű erejével.
 Nem lehet amde füvekkel, hejh! gyógyítani szerelmet!
 S mely tudomány üdvet másnak hoz, nem hoz urának“
 Többet szólni akart; remegő lábbal futa a szűz,
 Bévégezni szavát sem tűrvén, s hátra hagyá őt.
 Így is szép vala ő. A szellő mezteleníté
 Tagjait, erre amarra dobálva fuvalma ruháit.
 Rendtelenül lógó hajfürtjei hátra verődtek,
 S szebbé tette futás alakát. Nem vesztegeté az
 Isten most többé a szép szavakat, sebesebben,
 A mint Ámor üzé, kezdett futamodni utána,
 Mint mikor egy nyúlat meglát a vizsla mezőben,
 Ez prédát, amaz üdvet vágy megnyerni futással;
 Az mármár az üzött prédára hajolva reményli
 Tartani már, s orrát vélt zsákmányára kinyújtja,
 S ez kétes, megkapva ha nincsen-e a harapástól,
 Megmenekül, s szájából az üldőnek kisikamlík:
 A szüzet így remegés, Phoebuszt pedig üzte reménye.
 Ámor szárnyaival gyámítván mégis az üldő
 Gyorsabb volt, s pihenést számüzve nyakán vala már a
 Szűznek, s érinté elszórt hajait lehelettel.
 Gyors szaladás által vesztvén a szűz erejét már,
 Elsápúlt, s látván Pénevsznek hajjait, így szól:
 Nyújts segedelmet, apám! ha van istenség folyamodban!
 Vagy te, hol oly túlzón tetszém, föld! rogyj le velem, vagy
 Mely alakom bájolt, veszd azt el változat által.
 E kérése alig hangzott el, már merevültek
 Tagjai, keble körét egy gyenge fahártya borítá,
 Fürtei lombokká, s ágakká karjai váltak.
 Lába, előbb oly gyors, lön földbe szegezve gyökérrel,
 S arca sudárrá vált; szépsége maradt egyedül fen.
 Mint fát is szereté Phoebusz; jobbát derekára

Tévén, verni szívét érzé a héja alatt még.
 Ágait, úgy mint testtagokat karjával ölelvén,
 Csókot ad a fának: csókjától elvonul a fa.
 Mert nőm nem lehetél, hozzá így szóla az isten,
 Fám legalább leszesz, és ím homlokomat s citerámat,
 És nyilaim tegezét övezended, drága borostyán!
 Róma vezéri fejét te fogod diadalmi menetben,
 Melynek pompáján Capitól bámul, diszsesítni.
 Hű örként állandsz Auguszt tornáca előtt, és
 A kapuján álló östölgyet védni fogandod
 És mint nyíretlen fürttel nekem a fejem ifjú,
 Tégedet is viruló zöld lomb díszítsen örökké.
 Így végzé Paeon. *) Bele egyezik ebbe az új fa
 Most nőtt ágaival, s látszék mozgatni sudárát.

II. Biblisz és Kaunusz.

(IX. 454 – 665).

Biblisz, ikervérét szereté, de nem oly szerelemmel,
 Mely illő lett volna, s nem úgy, mint nénje az öcsését.
 Azt nem tudta ugyan, tüze hogy bünös, ő eleintén,
 S hogy lágy karjaival jó öcsese nyakába borúl, és
 Hogy neki csókokat ad: nem vélt vétkezni az által.
 Csalja soká őt a gyöngéd érzés hazug árnya,
 Lassanként szerelemre fajúl. Piperézi magát, ha
 Öcséséhez járúl, s szépnek látszatni kíván, és
 Hogyha körében szebb más hölgy önála, irígyli.
 Ámde nem ismeri még lángját, s tüze nem töre még ki
 Vágyra; de belseiben még is már kezde gyuladni.
 Gyüölöli a testvér nevet, öcsését kezdi urazni,
 S „Biblisz“ név jobban tetszik, mint „nénike“ néki.
 Még se sikamla ki tisztátlan vágyakra kedélye
 Ébren létében De szelíd álomba merülten
 Látja gyakorta, kiért ég, s testit is egybecsatolja
 Testivel öcsésének, s azon elpirul álma között is.
 Erre felebredvén, hallgat, s eszmélkedik álma
 Tárgyáról, s habozólag imígy kezd szólni magával:
 „Én nyomorú! Ezen éjjeli álmkép mire céloz,
 Vajha ne teljek bé! Mért kellett látnom ez álmot!
 Ellenséginek is, hogy szép fi, bevallani kell azt.
 Ő nekem is tetszik, s ha öcsém nem volna, szeretném
 Lenne is ő méltó hozzám, csak nénje ne volnék!

*) Phoebusz.

Ily képet hozzon gyakran, nem bánom, az álom;
 Csak hogy, mint éber, soha ilyet meg ne kísértsek!
 Semmi tanú nélkül szül az álom dús gyönyörözést.
 Oh Venusz! és te szilaj szárnyas gyermekőce, Cupidó!
 Mennyi gyönyört érzék! mint úszám kéj özönében!
 Általa át csontom velejéig hatva feküdtem!
 Mily öröm emlékezni ezen bár kurta gyönyörre!
 Kóstolt élvemet írgyelve az éj hamar eltűnt.
 Vajha nevet másítva szabadna nekünk egyesülni!
 Mily szépen az atyád menyé én, Kaunim! lehetendék!
 S mily szépen te apám veje, jó Kaunim! lehetendék!
 Mindent isteneink bár tettek volna közössé
 Ösinken kívül köztünk, s téged nemesebbé!
 Nem tudom, óh legszebb fi! te kit fogsz tenni anyává,
 Nékem, kit veled egy szülő szüle, csak te öcsém léssz,
 És az az egy lesz csak köztünk közös, a mi nekünk árt.
 Hogy magyarázsam hát látásomat? Álom erővel
 Bír-e jelenteni mit? Ha igen, jósolni miket bír?
 Dolguk az isteneinknek jobb. Nőül veszik ók a
 Húgaikat. Lám bírja Szaturnusz Opiszt, s az Olympusz
 Kényura nagy Jupiter Júnót, Téthist Oceánusz.
 Isteneinknek más jogaik vannak. Mit igyekszem
 Isteni rendszer után képezni az emberi rendszert?
 Vagy kebelemből üzessék ki ezen tilos érzet,
 Vagy ha erőm nincs rá, veszszek, s gyászpadra terített
 Tagjaimat forró esőkkel halmozza öcsém, jobb.
 Ámde egyébként is kettőn áll a dolog. És ha
 Tetszik is az nékem, nagy bűnnek vélheti ő azt.
 Úgyde az Aeolidák nem félték húgaik ágyát.
 Hejh! honnét tudom ezt? Ily példát mért hozok én fel?
 Óh hova visz hevem! Ocsmány láng, fuss messzire tőlem!
 A mint testvérnek szabad, úgy te szeresd az öcsédet.
 Hogyha belém ő nálam előbb lett volna szerelmes,
 Még is néki talán elnéztem volna dühét én.
 Hát ki az ő esdét meg nem lett volna vetendő,
 Esdjek-e én? Tüzemet leszek én-e bevallani képes?
 A szerelém sarkal. Leszek. A számat ha szemérem
 Zárja; szivem titkolt tüzit egy levelecske bevallja.
 Ez tetszett, s habozó elméit ez eszme legyőzé.
 Mostan feltámasztva magát a bal könyökére:
 Lássá, bevallom hát, ugymond, a dőre szerelmet.
 Hejh! de hová rogyok én? mily láng kezd dúlni vesémben.
 Átgondolja az irándót. Reszket keze s újja.
 Jobbja íróvesszőt, és balja üres viaszot tart.

El kezd írni. Haboz. Ír. A táblát tova dobja.
 Ír ismét. Törül, és másít. Rosszalja, s helyesli,
 A miket írt. Tábláját elveti, és veszi újra.
 Azt, mit akar, nem tudja. Akármit kezdeni készül,
 Nem tetszik. Mérészséggel egyesülve szemérem
 Ūl képén. E szót „hugod“ írta, s megint kitörülte.
 S több törölések után e szókat véste viaszba:
 „Ūdvet küld szeretöd, melyet te ha néki nem adsz; az
 Töle örökre futand. Nevit ö szégyenli kiírni.
 Hát mit akarsz? kérded tőlem. Név nélkül akarnám
 Én ügyemet, ha lehetne, kivíni veled, hogy előbb ne
 Lenne födözve nevem „Biblisz“, mint céloom elérve.
 Régen elárulták ugyan a keblem sebeit már
 Arcom színe, soványságom, nedves szemem és a
 Mellemböl külső ok nélkül jött sohajim, s a
 Hő öleléseim és oly forró csókjaim. Azt, hogy
 Nem testvériek, érzeni kelle neked, ha vigyáztál.
 Én még is, bár keblemnek sebe nagy vala, s a tűz
 Belsőmben dühödött, mindent még elköveték: hogy
 Kóromtól szabadúljak. Az istenek erre tanúim.
 Jó ideig küzdék kikerülni szegényke Cupidó
 Vészes fegyvereit. Többet, mint hinni lehetne,
 Lyányka kiállani bír, türtem. De legyözve levék, meg-
 Vallani kényszerülök, s hozzád folyamodni segélyért.
 Tőled függ, engem szeretöt elveszteni vagy meg-
 Tartani. Most, mit tégy, válaszsz. Nem egy ellened esd így;
 Esd közel egy rokonod, közelebb még jutni ki hozzád
 S kapcsolatni veled kíván szorosabb köteléssel.
 Hogy mi tilos? mi szabad, s mi jogos? bibelődjenek azzal
 A vének, s tartsák azok a törvényt szigorún meg.
 Mérészebb szerelem s Venusz illó a mi korunkhoz.
 Azt, mi tilos, nem tudván még, mindent mi szabadnak
 Tartunk, s mért ne utánoznók vajon isteneinket?
 Nem gátol se kemény atya, sem hírünk veszedelme.
 Nincs mitül is félnünk. Ne ijesszük hát mi magunkat.
 Testvér név édesd orozásinkat takarandja.
 Titkon szólani egymással minékünk szabad. Egymást
 Botrány nélkül akárki előtt csókoljuk, öleljük.
 Semmi se vet gátot. Könnyörülj azon, a ki szerelmét
 Megvallá, s kínzó tüzitöl késztetve tevő azt.
 Sírkövemen ne kívánj fratni halálom okának.“
 A táblán nem volt kezinek már több hely írásra,
 A végső sora már annak szélén vala írva.
 Végre bünös levelét egy kis gyönggyel lepecsétlé,

Melyet, nyála hiányozván, könnyel vizesített.
 Most szolgálai közöl így szóla pirongvá egyikhez,
 Nékie hízelgvén: Hü szolgál! e levelet te
 Vidd el az én (sokkal később oda adta) öcsémhez.
 Általadás közben kiesék az néki kezéből.
 Megrettent e jóslaton ő; elküldte de még is.
 Alkalmat nyervén, átadja bünös levelét a
 Szolga. Elolvastván Kaunusz részét az írásnak,
 Elrémiül, s azt elveti fellobbanva haragra,
 S szolgál pófájától csak alig tarthatva kezét: Fuss,
 Úgymond, míg lehet, óh buja kéj szolgálja! előlem,
 Fuss, ki, ha veszteddél nem függene egybe tulajdon
 Szégyenem, e tettért te lakoltál volna halállal.
 Elrettenve fut az, s Kaunusznak vad kitörését
 Hűn rajzolja neked, Bibliusz! Te kudarcodon úgy el-
 Sápúlsz, hogy rögtön megfagy kebeledben az érzés,
 Eszméletre jövén ismét, kitör a dühöd újra,
 S nyelvéd ezen szavakat küldé halkan levegőbe:
 „Jól történt. Sebemet mérészen mért fődözém fel?
 S a miket el kellett vala titkolnom kebelemben,
 Bízni miért sieték oly rögtön gyáva levélre?
 Nékem előbb kétes szókkal kísérteni kellett
 Volna az érzelmét. Valljon kísér-e? s vitorlám
 Egy részén, mily szellő fú, azt kémleni jól, és
 Csak biztos tengerre bocsátani kelle hajómat.
 Nem kémlelve, minő szél fú, tengerre eyezván,
 Szirtekhez vitetem, s szét zúzva hajóm, Oceanában
 Elmerülök, s elzárva hajómtól a kikötő s part.
 Már a jóslat is elrettenthete e szerelemtől,
 Küldni akarván a levelet, kiesett kezeimből.
 Ebből is érthettem, hogy meg fog csalni reményem.
 Nemde vagy a szándék vala, vagy pedig a nap (ez inkább
 Még is) megmásítandó? Maga inte az isten
 Ily bizonyos jellel, ha helyén volt volna az elmém.
 Hejh! nem bízni levélre, hanem lágy szóval élébe
 Adnom kelle: mikép dúl a szerelem tüze bennem.
 Arcát látandá ekkép s szeretője könyűit.
 Mondanom is többet lehetett, mint írni levélben,
 És lehetett akarátja dacára nyakába borúlnom,
 Esdenem életemért, és térdeit általölelnem,
 S lába élébe, ha vissza taszint, ájulva lerogynom.
 Mindent megkísérlendék; s tényim ha egyenként
 Bár nem is, őt meghajlítandhatták egyesülten.
 Némi hibát küldött szolgálam is tán követett el,

S nem járult hozzá illön, alkalmas időt nem
 Választott, gondot mikor üzve kedélye nyugott volt.
 Ím ezek ártottak. Nem születtek tigrisek ötet,
 Nincs a szíve kemény kőből. Nincs melle se vasból
 Sem gyémántokból, s nem nőtt arszlántejen ő fel.
 Győzni fogok, s újonő megtámadom őt; nem is állok
 El soha tervemtől, míg élek, s míg lehelendek.
 A tettet ha nekem nem tetté tenni lehetne,
 Kezdetlen hagynám; de kivinni, mi kezdve van, azt kell,
 Mert ha lemondnék is bár én vágyamrul egészen,
 Ő nem lenne feledni merényeimet soha képes.
 És mivel abba hagyám; vélné, nem nagy vala vágyam,
 Vagy hogy tán ilykép kísértni csupán akarám őt,
 Vagy bizonyára nem űz azon istenség, ki hevíti,
 S égeti keblemet, oly dühösen, hanem a buja kéjvágy.
 Végül nem lehetek többé már büntelen én; mert
 Írtam s esdettem, rossz vágyakat ápolja keblem.
 Hagyjam bár a bünt; büntől ment nem leszek én már.
 Mint vágy, nagy, mint bűn kicsiny az már, hátra mi még van.“
 Ezt mondván, új új kísérleteket teszen, ámbár
 Bánja előbbieket. Minden korlátokat áthág,
 S többször túri magát öcsesétől visszadobatni.
 Öcsese megúnván üldését, oda hagyja hazáját,
 És idegen földön végül új várfalat épít.
 Erre, mikép hírlík, Mlétnék lyánya megőrült
 Bújában, s mellérül az öltönyeit leszakítá,
 És a karjait egy folyton verdeste dühében.
 Már nyíltan dühödik, nyíltan bévallja szerelme
 Lángját, és, elhagyva az a nélkül neki gyűlölt
 Honját, fut szökevény öcsesét tova felkeresendő.
 Nem máskép láták Bibliszt ujjongva futosni
 Messze mezőn a Búbaszidák; mint szoktak üvöltöni
 Iszmai Bacchánsnök a minden harmadik évi
 Ünneped alkalmán, Szemelé fia! s futni botodtól.
 Kária és Lelegék földét, s Liciát bebolyongván,
 Már túl hagyta Gragont, Limirét, Xanthosz folyamát, s a
 Dombot, hol hajdanta Chimaera lakott, feje melynek
 Arszlánt, farka kigyót, s kecskét ábrázola teste.
 Erdőkből végül kijutál, s fáradva lerogytál,
 Ó Biblisz! s száraz földet beborítva hajaddal
 Arcodat a fákról hulló gallyakra helyezted.
 A lelegéi kegyes Nymphák sokszor karaikkal
 Őt felemelni iparkodtak, s a vágyait, intvén,
 Mérsékelje, vigasztalták. De siket maradott ő;

Némán fekvék ott, s körmével tépte körüle
 A füvet, s a földet könnyek patakával elönté.
 Könnyeit a Nymphák oly érré, mely nem apad ki,
 Átváltoztatták. Neki más tehetének-e jobbat?
 Mint bévágatván a héja, fenyőbiul azonnal
 Mézgás nedv, s gyántás földből a gyánta ömöl ki,
 S mint mihelyest lágyan kezd fúni Favóniusz, a nap
 Hő sugáraitól befagyott folyamok jege olvad:
 Úgy felemészte saját könnyétől phoebai Biblisz
 Forrássá válik, s ugyan e völgyben ma is ömlik,
 Megtartván úrnéja nevét, egy tölgy gyökeréből.

III. Orphéusz és Eurydice.

(X. 1—77).

Onnan utát sáfrányszínű köpenyes Hymenaeusz
 Mérhetlen legen át Cikonok tova földre vette,
 A hol régen várt Orphéusz hasztalanul rá.
 Megjelenék ugyan ő, nem jött de sem innepies szó,
 Sem mosoly ajkáról, sem nem hoza üdvös előjelt.
 Még a fáklya is, a melyet tartott keziben, csak
 Füstölgött, s bármint csóválva se lobbana lángra.
 Még szomorúbb vala kezdetinél a vége. Midőn az
 Új neje, *) a Nájádoktól kísérve bolyong a
 Zöld fűben, lerogy, egy kígyó sarkába harapván.
 Felhőknek miután ezt elpanaszolta ezerszer
 A rhodopéi dalos, kísértni az árnyakat is ment,
 S a taenári kapun Styxhez mérészle lemenni.
 A súlynélküli nép, s holtaknak az árnyai közt ott
 Perszephonéhoz jut, s bús árnyországnak urához
 És megpendítvén lantját ott dallani így kezd:
 „Isteni lények! kik ti ezen föld-alji világban
 Laktok, melybe halandók mindnyájan mi leszallunk!
 Hogyha szabad, mellözve hamis színlés szavait, ki-
 Mondani, a mi való, nem jöttem azért ide én: hogy
 A poklot lássam, sem azért, hogy tán lekötözsem
 A kígyófürtös szörnynek három nyaka szirtét;
 Ném oka jöttömnek, kibe egy kígyó bele ontá
 Mérgét, s elrablotta korán így élte virágát.
 Túrni kísértettem vesztét, de erőmet az Ámor,
 Vallom, meggyőzé. Ezen istent ismeri ég s föld.
 Itt isméri-e őt? azt nem tudom, ánde gyantítom.

*) Eurydice.

És ha az egykori rablásod nem pusztá hamis hír;
 Ámor kebledet is gyújtotta. Ezen chaosz és csend
 Országára s ezen rémhelyre esengek : ujon hadd
 Fonni korán átszelt fonalát hű Euridyecémnek.
 Néked adózunk mindnyájan. Rövid évek után mind
 E székhelybe előbb vagy utóbb sietünk nyugalomra.
 Mind ide vándorlunk. Mindnyájunk véglaka itt van,
 S leghosszabban tart embernemen a te hatalmad.
 A nóm is, miután illön meg fog kora érni,
 Ismét hozzád jön. Csak hagyj addig vele élnem!
 Mit ha örök végzet tőlem meg fogna tagadni;
 Vissza magam se' megyek, s tarts övele engemet is meg.⁴
 A mikor így dallott, dallát hű lantja kisérvén;
 Sírtnak a lelkek: szünt Íxion kerekét a
 Szél forgatni; futó hab után nem kapdosa Tantál;
 A keselyű Ticiusz máját, s hordójukat a bős
 Dánaidák feledék, s szikládra, te Szisziphi! ültél.
 E versek, hírként, áztatták könnyel először
 Eumenidák arcát. Ily kérésen megesett mind
 Poklok urának, mind kedvelt nejinek szive, s tüstént
 Hívák Eurydicét. Új árnyak közt vala ő, és
 Sántán járt fel alá még a kígyóharapástól.
 Egyszersmind de azon kikötést nyeri a rhodopéi
 Hős: addig hogy, míg ki nem ér az avernuszi völgyből,
 Hátra ne pillantson, vagy nőjét újra veszítse.
 Most ő hát lassan s némán halad egy meredek, szűk,
 Sűrű éji homályba fődött vadon úton előre.
 S már a föld párkányától nem messzire lévén,
 Tudni, ha nem maradott-e el a neje s látni ohajtván,
 Visszatekint a hön szerető, s rögtön neje eltűnt,
 És mikor a karját tárván megfogni akarta,
 A kisikamló lég vala, mit karjába szorított.
 Bár így másodszer hala meg, nem hányt szemére
 A neje azt, bűn nem lévén, hogy hön szereté őt,
 S vég isten-veledet mondván neki, melyet alig már
 Hallhata, visszavevé a bús árnyakhoz az útját.
 Nem máskép rémült Orphéusz el a neje másod
 Vesztésén, mint a pokoleb három fejitől ki
 Úgy megijedt: hogy előbb nem hagyná el remegése,
 Mint átváltoznék természete sziklaszoborrá,
 Vagy mint a ki magára vevén önkényt idegen bünt,
 Ólénosznak akart látszatni, s te, szép alakodban
 Elbízott Léthéa! kik egy szív voltatok egykor,
 S kösziklák vagytok forrásdús Ída hegyén most.

Vissza akar most térni megint. Át nem viszi Cháron,
 Bár könyörög, Styxen. Hét nap maradt szomorogva
 A partnál, s ott ült eledelt nem véve magához.
 Tápláléka sohaj, bú, bánat, s könnyei voltak.
 Poklok urát elvégre kegyetlennek panaszolván,
 Visszautaz zordon Haemusra, s magas Rhodopéra.

AZ AETNA, NÖVÉNYFÖLDRAJZI TEKINTETBEN.

PHILIPPI UTÁN

SZENCZY IMRÉTŐL.

E hegy csúcsa az éjsz. szél. $37^{\circ} 44'$ alatt fekszik, s a szerzőmérése szerint 10,212 párizsi láb magasságra emelkedik a tenger színe fölött. A hegy igen tompa kúpot képez, melynek alapja éjszokról délre $6\frac{1}{2}$, és keletről nyugotra 5 mérföldet tesz; területszíne mintegy $23\frac{1}{2}$ mérföldnyi. Ezen egész tért a vulkán productumai, augitláva s hamu borítják; csak igen kevés helytt találtatik vulkáni tuff, s csak igen csekély térek, mint néhány fővénykő-dombok *Bronte* és *Malettó*-nál, s néhány, Catania közelében a fekete lávatengerben szigeteket képző agyag-dombok, nem fedvék vulkáni productumokkal. A szabályos kúpidom csak egy, a csúctól keletre fekvő nagyobb völgy t. i. *Val del Bove* vagy *del Trifoglietto* által szakasztatik meg: ez hosszában csaknem három negyed, széleiben fél mérföldnyi köralakú üstvölgy (Kesselthal); mely délkeletre kitarul, s körösleg dél-, nyugot- s éjszakra borzasztón meredek, éjszaknyugotra 3000 lábnyira emelkedő sziklafalakkal vétetik körül. E völgy egyike a legnagyobb szerű romképeknek; mert egész területe az 1811 és 1819-diki lávaözönöktől borítottatik, melyek csaknem minden nyomát eltörlek az élet- s növényzetnek, s melyeken csak most kezd néhány egyes növényke gyéren foganzani.

Philippi R. A. szerint (Linnaea, VII. 727—64) a sici-liai növényzetnek, s kivált az Aetnán, csak négy, világosan megkülönböztethető tája van.

I. A martnövények tája, *regio maritima*. Ez az Aetna lábánál majdnem egészen fejletlen; mivel e hegy zordon lávaszikláival, melyeken nem igen foganzanak homokos rónákat s fővénypartokat szerető martnövények, a tengert érinti;

ilyenek csak Cataniától délre találhatók, s már nem tartoznak az Aetnához.

II. A művelt táj, *regio culta*. Ez a tengernél kezdődik, s 3300 lábnyi magasra terjed, hol a szőlőművelés megszűnik. E táj termékenysége által mindenkor minden utazóban csodálkozást gerjesztett. Kivált a hegy keleti s déli részén a legbujább zöldben sok vidor városok s falvak, és számtalan csinos mezői lakok fekszenek szétszórva. Így : a bora- s mandoláiról híres Masculi, Giarre; a sok Aci, legjelesebb köztök Aci Reale, Pedara, Punta, Nicolosi s egyebek, és mindenek fölött Catania, déli Europa egyik legszebb városa. Itt a kertekben számos forró-égelji növények tenyésznek, például a közönséges pizang *Musa paradisiaca* gyümölcsözve, közönséges klárisfa *Erythrina Corallodendron*, változó hibik *Hibiscus mutabilis*, kétvirágú Cassia *Cassia biflora*, fái redőszirm *Datura arborea*, berzsenfa *Caesalpinia Caesalpinia Sappan*. A szilvapálma *Phoenix dactylifera* a helységeknek afrikai színt ad; s a sok, gyakran 12 lábnyi magas, kisfige és óriás kaktus *Cactus Opuntia, et maximus*, valamint az amerikai agave *Agave americana* a vidékre valami idegen, déli bélyeget nyomnak. E növényzet majdnem afrikai égövet kíván, silyennel bír is Sicilia. Scina Abb. szerint (*Topografia di Palermo*) Palermo közép mérséklete 63°, 5 Fahr. vagy 14° Reau. A legnagyobb meleg, húsz évi tapasztalás után, 103°, 5 Fahr. 31°, 8 Reau.; a legnagyobb hideg ugyan azon idő alatt 31°, 1 Fahr. vagy +0°, 9 Réaum. volt. Esős nap általán egy évre 64 esik; közép esőmennyiség 22,149 angol hüvelyk. — Cataniának, Gemmellaro szerint, hőbb közép-mérséklete van mint Palermónak, t. i. 68° Fahr. vagy 16° Reau. Julius a legforróbb, Januarius a leghidegebb hónap; az esős napok közép száma 63, a derültké 174; legtöbbször esik rendszerint December és Januáriusban, azután Martius és October hónapokban. Uralkodó szél az éjszaknyugoti (Palermóban az éjszakkéleti); legszárazabb a nyugoti, ellenben a keleti mindig nedves, s télen folyvást esőt hoz.

Don Mario Gemmellaro, midőn a tenger színe fölött 9,200 lábnyira fekvő *Casa inglese* építtetését kormányzá, ott Julius és Augustusban hévmérői észrevételeket tett, s a közép

mérsékletet Juliusban imígy találá : reggel + 3°, 37 R., délben + 7° R., estve + 3°, 36 R.; Augustusban pedig : reggel + 2°, 7 R., délben + 8°, 2 R., estve + 3°, 1 R. A legnagyobb hév volt + 12° R., a legnagyobb hideg + 0°, 9 R. Ugyan azon időben naponként az Aetna csúcsán is háromszor tevé észrevételeit, melyek szerint a közép mérsékletet Juliusra 38° Fahr. vagy + 2°, 66 Reau., s Augustusra + 0°, 44 R. fokra számítá.

Az Aetna alsótáján csak igen kevés gabona vettetik, mert a köves föld arra nem igen alkalmas. Siciliában kiváltképen *árpa* (*Hordeum vulgare*), mind kicsévelt szemben, mind zöldre levágott kalászkokban a legközönségesebb marhatakarmány. A zab még csaknem ismeretlen. Egyébiránt vetnek buzát, *Triticum sativum*, egész 1600 lábíg a tenger színefölött, mi azonban annak még nem a természetből kitüzött határa. Tengerit Siciliában igen keveset, az Aetnán majd épen nem vetnek.

E tájan mindennemű főzelék-fajok díszlenek; különbféle káposzta-fajokon, salátán, articsókán, tökön, ugorkán, borsón s babon kívül, természetnek katjang paszulyt *Phaseolus Catjang* és fiadzó figebabot *Lupinus Thermis* is; ez utolsóval és bab babóval *Vicia Faba* táplálja magát leginkább a szegényebb néposztály; a figebabokat (*Lupinos*) először 24 óráig sós vízben áztatják, hogy keserizőket elveszítsék, mire azután csakhamar főlemésztik.

Gyümölcsfák közül leginkább a figét, mandolát, barackot, berkenyét (*Sorbus domestica*), gránátalmát (*Punica Granatum*), pisztácot stb termesztik. Diófák (*Juglans regia*) szerfölött ritkák; ellenben igen sok magyarót tenyésztének (*Corylus Avellana et Colurna*), mely mint tetemes kivitel-áru leginkább Angliába megy. Hol víz van, ott díszlenek a déli gyümölcsök : citrom és narancs (*Citrus medica* L., *C. Limonum* Risso, *C. Limetta* Ris., *C. vulgaris* Ris., et *C. Aurantium* L.), s még igen jól nőnek *Zaffarana*-ban 1850' magasban, noha ott már nem fordul elő minden fajta; *Nicolosi*-ban 2184 lábnyi magasságban kemény telekben elfagynak, és *Bronte*-ben, *Randazzo*-ban s tovább már nem tenyésznek; azért reájok nézve a határt 1900 lábnyira tűzhetni ki. — *Szilvapálmát* nem talál-

ni főlebb, mint *Aderno* s *Trecastegne*-ben 1680 lábnyira a tenger színe fölött. Gyümölcsei csak 18° 4, egész 17° foknyi közép melegség között érnek meg, s azért az Atlas éjszaki lejtőjén magában Afrikában sem. Jó esztendőkből mindazáltal Sici-liában oly érettségre jutnak, hogy magvaik kikelnek. — Az édes fige *Ficus Carica Nicolosi*-ban 2200 lábnyi magasságban s talán még főlebb is igen jó gyümölcsöt terem; ugyanitt szép déli celtis *Celtis australis*, és mandolafenyű *Pinus Pinea* fákat látni. — *Cukornádot* az Aetnán kertekben éppen nem, s csak még *Avola*-, *Camiso*- és *Spaccaforno*-ban természetnek; az egyebütt Sici-liában bőven természetni szokott ceet szömörce *Rhus Coriaria* is az Aetnán nem jön elő. — Pamut *Gossypium herbaceum?* *) a Simeto partján sok vették, és jó fajú; a biancavillai, hófejrésége miatt, annyira becsültetik mint a luisianai; Salto di Pulicellán még a tenger fölötti 1000—1200 lábnyi magasságon is megterem. — A nagy olasz nád *Arundo Donax*, karóul a szőlőhegyekben s egyéb sokféle használatra, bőven természettik; s a lejtőkön Zaffaranán fölül 2500 lábnyi magasságon tul is megnő. Éppen ily magasramegy a fekete eperfa is, *Morus nigra*, melynek leveleivel élnek majdnem egyedül a selyemhernyók. — Az Aetna lábánál alkalmasint általános az olajfa művelése, mely azonban nem terjed főlebb *Nicolosi*-nál 2200 lábnyira a tenger színe fölött.

A mivel táj legnagyobb részét aszólótó művelése foglalja el. Ez egész Sici-liában olasz nád-karók *Arundo Donax* mellett igen röviden hagyatik, és soha sem bocsátatik magasán fákra mint Lombardiában, Nápoly körül s másutt. A legfelsőbb

*) Szerzőnk az odavetett kérdéssel által maga is kételkedik azon pamut fű- vagy faneműségéről: aminthogy e nem fajaival a fűvészek nincsenek is egészen tisztában. Mert a különféle bánásmód szerint a pamutnövény lehet: egyenyári s már két lábnyi magasságában bő termést adhat; szinte ha neki az idő nem kedvez, vagy későbbben vették, lassabban nő, 10—12 lábnyi magasságra cserjesedik, s 5—7 esztendeig eltart, s így fű- vagy fanemű lehet. Azonban a mivel t pamutnak biztosan csak két fajtát vehetni föl, u. m. a fűnemű és sárga pamutét *Gossypium herbaceum et religiosum*, ez utolsó fanemű, de mégsem pamutfá; mert a pamutfá (*Bombax pentandrum* L. vagy *Eriodendron anfractuosum* Dec.) egészen más valami, s déli Európában nem természettik.

pontok, hol még szőlő tenyészik : *Portella Zaffarana* mellett, 2973 lábnyira, és *Zoccolaro* hegy ereszkedője 3300 lábnyira a tenger fölött. — Indiai figék, opuntiak (kaktusfajok L.) a legzordonabb, még lávával fedett földben is díszlenek. Ezen, semmi ápolást nem kívánó kaktusokból most egész erdőket láthatni, kivált Paterno vidékén; pöszmétéhez hasonlító gyümölcseit kivált a szegényebb sorsu emberek frísítő étel gyanánt megeszik; fajtáikból fűszeres izeért a *moscarellinek* nevezett zöldet szeretik leginkább, s még jobban a ritka, mag nélküli fajtát. Az opuntianak három faja természetik Siciliában : a széles kaktus *Cactus Tuna* ritkábban, kisfige kaktus *Cactus Opuntia* megehető gyümölcseivel, és óriás kaktus *Cactus maximus* Guss. (*amyclaeus* Ten.), mely áthathatlan kerítésekül szolgál. A Canari szigeteken akisfige kaktus *C. Opuntia* Buch szerint 2002 lábnyi magasságig megy; de ez talán más faj, minthogy virágait Buch barnáknak mondja, holott a sici liai é sárgák. — E kaktusok az Aetnán annyiból igen hasznosak, mivel gyökereik a lávarétegek hasadékaiba hatván, s a lávadarabokat szétrepesztvén azokat művelésre alkalmasakká teszik. Árnyékaik alatt figebab *Lupinus*, peremér *Calendula*, magzating *Asphodelus*, fejér és hegyeslevelű nyulárnyék *Asparagus albus et auctifolius*, káposzta *Brassica*, mustár *Sinapis*, cserjés rezeda *Reseda fruticulosa*, diszes akánt *Acanthus mollis*, csuklyás kontyvirág *Arum Arisarum*, és sokféle szilene *Silene* fajok tenyésznek. Mindezek s a kaktusok lassanként annyi földet képeznek, hogy aveteményezés lehetséges, ámbár csak 30 év mulva.

Továbbá a lávafolyamokban még e következő növények teremnek : szőrös és kétsoros fenyér *Andropogon hirtus et distachyos*, tojásdad tollkalász *Lagurus ovatus*, kertisóskalórom *Rumex scutatus*, veres gyökönke *Valeriana rubra*, europai lóromszár *Plumbago europaea*, csipkepittyes démutka *Thymus Nepeta*, görög szátorja *Satureja graeca*, hólyagos szironták *Ranunculus bullatus*, sziklai kaporna *Capparis rupestris*, tengeri ternye *Alyssum maritimum*, festő csülleng *Isatis tinctoria*, kétszinű tákajak *Scrofularia bicolor*, gyujtovánok *Linariae*, Boccone kunkora *Heliotropium Bocconi* Guss., őszi nadragulya *Mandragora autumnalis*, gatyás esakkör *Prenanthes*

viminea, tetónkődő apárka *Apargia fasciculata*, aranyvirág levelű üszögőr *Senecio chrysanthemifolius*, bogernyős boroszlán *Daphne Gnidium*, bajboncs jenezster *Spartium infestum* Presl., vesszős jenezsta *Sp. iunceum*, altató páponya *Physalis somnifera*, sodomai csucsor *Solanum sodomeum*, afrikai himboj *Ricinus africanus*, szurós tukma *Smilax aspera*, ligeti és faszereü szettyin *Euphorbia Characias et dendroides*; e faszereü szettyin tavaszi virágoztakor egyik a legszebb cserjéi közül Siciliának; magassága mintegy hat lábnyi; rövid ágai ugy osztvák el, hogy a csalit tökéletesen félgömbölyü; nyáron leveletlen, de ősz felé sűrűn sarjaznak ki levelei, s februáriusban jelennek meg számos sárga virágai. A szerző 1500 lábnyi magasságon látta utóljára e növényt szurós tukmával *Smilax aspera*, mely az éjszaki oldalon *Mistretta*-nál 2500 lábnyira is fölmegey. E szettyin Afrika közelére emlékeztet, s a Canari szigetek canari s balzsamos szettyinjere *Euphorbia canariensis et balsamifera*; de az Aetnán hiányzanak mindazon növények, melyek a Canari szigetekben a babérok tájával (Region der Lorbeeren) némi hasonlatosságra mutatnának; nemes babér Siciliában csak ritkán találtatik, például *Randazon*-nál mintegy 2000 lábnyi magason, a sövényekben vadon.

Az ősszel számos kék virágival gyakran egész darabföldeket elborító őszi nadragulyára *Mandragora autumnalis* Zoccolaro hegyre mentekor a szerző még 2500 lábnyi magason is akadt; ugyanott talált földieper szamócát *Fragaria vesca* egyes példányokban; e növényt egyebütt Siciliában nem látta, mely azonban Madonie és Valdemone árnyas erdeiben bővebben találtatik. — A harasztok közül különösen megemlítenődök: prémes rostika *Acrostichum vellereum*, érdeslevelű s illatos páfrán *Polypodium leptophyllum* L. et *fragrans* Desf., és lusitaniai kigyónyelvfü *Ophioglossum lusitanicum* egész 1700 lábnyira a tenger fölött; kacsaringós, és csipkés bordalap *Asplenium Ceterah et Trichomanes*, és édesgyökerü páfrán *Polypodium vulgare*, melyek konya köszönnyel *Cotyledon Umbilicus*, s több szaka *Sedum* fajokkal a kövek hasadékiban gyökereznek, a szerzötől 3300 lábnyi magason is találtattak s hihetőleg még tölebb is tenyésznek. — Feltünő, hogy Siciliában egyetlenegy kőrözsa *Sempervivum* sem terem (hacsak,

mint Smith és Gussone tevék, az órjas szakát *Sedum rostratum* Ten. ahoz nem számítjuk), holott a Canari szigeteken abból tizennégyféle tenyészik. Viszont Siciliának tíz szaka *Sedum* faja van, azon szigeteknek pedig egy sincs.

III. Az erdőtáj, Regio nemorosa. Kezdődik 3300 lábnyi magason, így Milón és Zaffaranán fölül, s a Nicolosi-ból vivő uton a csúcs felé; terjed a hegy déli s keleti oldalán egész 6000—6200 lábíg s majdnem 3000 lábnyi széles, s egyedül csupasz lávafolyamok, s itt ott egyes rozsföldek által megszaggatott övet képez. Azelőtt sokkal terjedtebb volt, sokkal alább ereszkedett, s az erdők sűrűbbek és szebbek valának. A fákat jobbadán emberek irták ki, a vulkánnak e részben keveset tulajdoníthatni vétkül: 1500-dik év körül romboltatott le az Onobala partjait szegélyző keleti vagy éklevelű boglárfából (*Platanus orientalis?* vel *cuneata?*) álló erdő; csak egyes cserjeszerű fák vannak még fenn belölök, melyekből egyebütt is Siciliában csak egyes fákat látott a szerző, nevezet szerint a Francavillából Fondachellének vezető uton egész 2000 lábnyi magason. Ezen s egyéb erdők szántóföldekké vagy szőlőhegyekké alakítottak. — Scudari professor szerint az egész erdőtáj egy negyedét láva foglalja el; egy hetedét szántó- s hamuföldek és legelő; majdnem három ötödét erdő, s ebből egy harmadánál valamivel több tölgyes, körülbelül egy ötöde fenyves, egy huszad része pedig bikkes. A tölgyfák számát 715,863, a fenyűkét 841,356, s a bikkfákét 78,414 szálla teszi.

A gesztenyefa *Castanea vesca* az Aetna lejtőin úgy látszik, nem vadon terem, hanem általán műveltetik. A szerző látta azt Monte Zoccolaro lejtőjén egész 3900 lábnyi magason; Gemmettaroprofessor azt mondja, hogy még 5100 lábnyi magason is látta, mi azonban alkalmasint tévedés a magasság-mérésben. A havasok déli hajlatán e fa 2500, a Pyrenaeusokon pedig 2800 lábíg megy. Az Aetna elhiresült gesztenyefáiról, melyek törzsöke gyakran colossalis átmérőjű. Az ugynevezett *Castagno di cento cavalli* közel a gyökérhez 180, a *Castagno di S. Agata* 70; a *Castagno della nave* 64 láb kerületű. E faderékok azonban nem igen magasra nyúlnak, hanem csakhamar a földön fölül elágoznak; s a szerző

(ugyszinte Dr. Brunnen is) azt tartja, hogy a *Castagno di cento cavalli* egy gyökből sarjazott több tőkéből áll, *) mert most öt, egymástól tőkéletesen elvált törzsöke van; s általános szokás a gesztenyefákat, mikor körülbelül egy lábnyi átmerőjük, gyökeröknél levágni, mikor azután sok, utóbb fákká leendő sarjadékokat hajtanak.

Az aetnai erdők leginkább szőrösödő tölgyfából *Quercus pubescens* W. állanak, mely nagyobb részint képezi legalább éjszaki Olaszországban az apenninusi erdőket; ez nem oly bütykös mint a mi tölgyfánk (*Quercus pedunculata*). A közönséges uton Nicolositól az Aetna csúcsa felé majdnem egyedül e fát látni. Ott 3200 lábtól egész 5500-ig terjed, a keleti részen, a *Val del leone*-ben pedig csak 5100 lábíg a tengerszine fölött. *Quercus Cerris* Ten. (vajjon Linnaeus *Cerrise*-e?) elég bőven találtatik *Val del leone*-ben, 4600 lábnyinál fölebb azonban nem megy. *Quercus Ilex* a mindig zöld, s az alacson mart-dombokon általán uralkodó erdei fa a *Val del bue*-ben *Rocca della capre*-n egész 3800 lábnyi magasra is fölház.

A bikkfa, *Fagus sylvatica*, nem találtatik 3000 lábnyi magasságon alul, p. o. *Portellán* Zaffarana mellett (Monte S. Angelo-n Nápoly mellett a szerző annak alsó határát 2952 lábnyin találta); mint alacson fa vagy cserje bevonja a meredek omladványokat *Val del bove*-ben, hol is *Serra del Salfizio*-tól egész 6000 lábíg fölmege, s kivált a keleti részen bőven van. — A nyírfa, *Betula alba* még magasabbra hág. Az apenninusokon Nápolyban csak azok legdélibb végén jön elő, hol az, Tenore szerint, az 5600 lábnyi magasságra nem emelkedő *Aspromonte* nedves erdeiben találtatik. Siciliában mint legalsóbb helyen 4761 lábnyi magason látta szerzőnk e fát; *Val del leone*-ben és *Monte Arvoltojo*-n apró erdőcskéket képez egész 6100 lábíg. — Aetnának kivált keleti részén *Val del leone*-ben terem a korz fenyű *Pinus Laricio* (Link meghatározása szerint *Pinus sylvestris* Presl, Gemmellaro); pompás fa, mely Calabria Sila-erdeiben 120—130 lábnyi magas lesz.

*) A Vas vármegyének Velem nevű helységében létező, az említetknél ugyan kisebb, de szinte tetemes, ugymint a tőnél 42 láb vastagságu gesztenyefa is, úgy látszik, több törzsből összeforrott egész.

Siciliában a szerző 4000 lábnyi magasságon *Val del bove*-ben látta az elsőt; *Val del leone*-ben az ebből lett erdő 4600 lábtól egész 5800-ig terjed; *Monte Arvoltojo*-n e fenyőfaj 6200 lábig is fölmegey. — Csak egyenként vagy kis csoportokban állanak: a *rezgő nyárfa* (*Populus tremula*) *Giannicolán Val del bove*-ben egész 5500 lábnyig; a *téli magyal* (*Ilex Aquifolium*) természetes, 12 lábnyi magas tőkéken ugyanott s 4760 lábnyitól kezdve; a *szőrös és háromujju jávor* (*Acer villosum* Presl. et monspessulanum L.), s egyébek.

Az aetnai rekettye *Genista aetnensis* e táj honosa, terem a *Val del bove*-ben cserjeszerűen 3987' — 6000' a tengerföldről; ha miveltetik, fanagyságu lesz, mint Nicolosinál. A többi cserjék között nevezetesebbek: babér boroszlán *Daphne Laureola*, bőven *Val di Calarma*-ban 2279, *Casa de Renazzi*-nál 3291, és *Val del bove*-ben egész 4000 lábnyira; fái hanga *Erica arborea* magányosan *Rocca delle Capre*-n 3800 lábnyira, míg a Canari szigeteken 4200 lábig megey. Az erdőtáj vége felé mutatkoznak: kerekágu boróka *Juniperus hemisphaerica* Presl. 5107 lábnyitól kezdve (Grotta delle Capre); sicíliai bóka *Astragalus siculus*, már *Casa de Renazzi*-nál 3291 láb nál, de csak 4800 lábnyi magason jön elő számosan; és sóska borboja a nagy töviskü *Berberis vulgaris s macracantha* Guss. (*Berb. aetnensis* Presl.); azonban e növények inkább a felső tájhoz tartoznak. — Az erdőtáj kezdeténél díszlenek legjobban a mi gyümölcsfajtáink, melyekre alább már nagy a hőség, úgy hogy gyümölcseik kevesebbé izletesek. Cseresnye *Portella*-nál 2972 lábnyira, körtvély és alma jelesül „*Tardaria*“ vidékén, mely mintegy 3400 lábnyira fekszik a tengeren fölül. — Azonkivül az erdőtájban csak *roz*s természetetik; úgy mondják: ezt a mult század elején hozták be Németországból, legalább nem csak *Segala*, hanem *grano tedesco* néven is nevezetik: Septemberben vetik, Juliusban aratják. Szerzőnk a legalsóbb rozsföldeket *Zaffaranan* fölül látta 3200, a legmagasabbakat a *Zoccolaro*-n 5486 lábnyira.

Már e tájon szembeötlő a növényfaj-szegénység. Az erdei fák alja a mi ölyü repőnkkel *Pteris aquilina* van fedve, mely némely helytt csaknem minden egyéb növényt kitér; találta a tengerparttól (az éjszakitól) egész 5618 lábig; a sicília-

beliek csak trágyául használják azt, hogy a földbe rozst vetthessenek, vagy leégetvén vagy alászántván. E repőnek állandó kísérői az Aetnán: szagos és hosszunyaku sáfrány *Crocus odorus Bivon. et longiflorus Rafin.*, és nápolyi tűrtzirom *Cyclamen neapolitanum*, melynek kék s veres virágaimég késő ősszel is, mikor a repő sárgán elhervad, a földet ékesítik. E tájba még a következők nyomódnak messze föl: sárga sternbergia *Sternbergia lutea*, melyre Don Carlo Gemmellaro még 4300 lábnyi magason is akadt; sárga magzating *Asphodelus luteus* egész 5650 lábig, calabriai pimpó *Potentilla calabra*, kemény derecefű *Gypsophila rigida*, hamvas csükküllő *Centaurea cinerea*, léstyános cickóró *Achillea ligustica*, négykalászu szálkabúb *Tolpis quadriaristata*, borzas és őszi apárka *Apargia hispida et autumnalis*, mezei démutka *Thymus Acinos*, görög szátorja *Satureja graeca*, spanyol virampörc *Paronychia hispanica*, kis gyümölcsű porcika *Herniaria microcarpa*, s mások. Festő krotont *Croton tinctorius* látott Carlo Gemmellaro még 5090 lábnyi magasságban *Grotta delle Capre*-nél. Továbbá ide tartoznak mindazon növények, melyek a következő tájnál lesznek helyesben megemlítve.

IV. A havastáj, Regio alpina, Regione discoperta. Terjed 6200 lábtól egész 8950-ig a tenger fölött.

A kerekágu boróka *Juniperus hemisphaerica* 4700 lábtól az erdőtájból fölemelkedik, s 7100 lábnyi körül elvész; szinte így a sóska borboja *Berberis vulgaris* (B. aetnensis Presl.), melyet a szerző 5000 l. magasságban vett először észre. A sicíliai bóka *Astragalus siculus* Biv., mely itt uralkodó növény, e tájnak saját szint kölcsönöz, s némileg helyettesíti a havasokon létező ragyabura *Rhododendron* fajokat, s a Canari szigeteken a fellegi jenezstert *Spartium nubigenum*; egyesleg már 3200 lábnyira találhatik *Casa de Renazzi* alatt, és *Val del bove*-ben 4800' körül; de az erdőtájon fölül uralkodóvá lesz, s Gemmellaro szerint csak 7948' körül vesz el. Épen ily magasra megy a giliszta varádics *Tanacetum vulgare*, mely 3000 lábtól fogva az erdőtájban elég bőven leletik. Főlebb azután minden cserjenemű növény elenyészik. — A fekete homoksíkon még gyéren előforduló növények ezek: henyélő szappanfű *Saponaria depressa*, mely *Nicolosi*-tól egész 7100 lábnyira

terjed, molyhos madárhúr *Cerastium tomentosum*, virnancos foszlár *Cardamine thalictroides*, karesu vagy aetnai viola *Viola gracilis s. aetnensis Guss.*, aetnai galaj *Galium aetnicum Biv.*, fényes bibikra *Sesleria nitida*, szegély tartós sziklár a szegélyzett *Seleranthus perennis s. marginatus Guss.* 5000'-8000-ig, egyvirágu szeriola *Seriola uniflora* egész 8600'-ig, pontozótt montika *Anthemis punctata*, és kertisóska lórom *Rumex scutatus* egész 8800'-ig: e montika alig taláztatik az Aetnán 5100' alatt s csak 6000' fogva számosan; *Madonie* hegyen a szerző azt 2600 és 3000 lábnyi magasság között találta. A kertisóska lórom *Rumex scutatus* minden lávafolyamokon közönséges, s leszáll a tengerig. 8850' magasságnál taláztatik az utolsó növény: az aranyviráglevelű üszögőr *Senecio chrysanthemifolius* kevéssé bevágott vagy husos levelű alfajtaival (*Senecio incisus et carnosus Presl.*) Ezzel, noha nyaratszaka az Aetna csúcsán semmi hó sem marad, megszűnik a növényzetnek minden nyoma, s kezdődik a fekete láva- s hamutelkek élet nélküli borzadalmas kietlene.

Szerzőnk állítja, hogy a bodránytájnak, Regio Lichenum, melynek Presl szerint 9000'-tól egész 9200'-ig kellene terjedni, nyomára sem akadt; s hogy általán az Aetna magasabb tájai a lopvanószőkben igen szegények. — 7000' magasságban talált rózsás bríont *Bryum sanguineum?*, 7110 lábnyiban fejlő fogrojtot *Grimmia leucophaea*, 5100'-ban pedig időérző földgerepecsőt *Geastrum hygrometricum P.*, és lencsés köbökét *Cyathus Crucibulum Hoffm.* mintegy 3000 lábnyi magason.

Ezután összehasonlítja az Aetna növényzetét a mintegy 8½ fokkal éjszakibb havasokéval, s a 9½ fokkal déliebb Canari szigetekével. — Az Aetnának növényfajok- s egyénekbeli szegénysége az erdő- s még inkább a felső tájban feltűnő, s nagy ellentétet képez a havasok dús növény-tenyésztével. De a Canari szigetek a magasokon e részben még sokkal szegényebbek az Aetnánál. Buch a teneriffai pic felső táján 5900 lábnyi magason tul csak 23 növényfajt mondtenyészni, holott az Aetna 6200 lábnyi magasságon tul még mintegy 52 fajta táplál. Buch szerint ennek okai: ama szigeteknek a száraz földtől távol esése, s a nagy szárazság. Az Aetnán a száraz-

ság szinte a növényzegénység fő okaihoz tartozik: csúcsa ritkán felhőkbe burkolt; források nem bugyognak lejtőin elő; a hegyen leverődött víz csak a mélyben lesz látható; tetejét nem borítja örökös hó, mely nyáron lassudan olvadva a földet állandóan nedvesitené; az esők ritkák mind a déli fekvés miatt, mind azért is, mivel az Aetna magán állva a fellegeket mentőkben nem tarthatja úgy fenn, mint ezt egész hegyvonalak teszik. Az esős napok száma C. Gemmellaro szerint Cataniában 63; s Palermóban, hol az 64, az évenként lehulló esővíz 22,149 angol, vagy 20,73 párisi hüvelknyi: ellenben a havasok déli lejtőjén ugyanaz 54 hüvelyket 10,8 vonalt, s Lombardia síkjain még 36'' és 7''' tesz.

Másik ok a föld saját minősége. *) Fris lávafolyamokat s hamuföldeket igen lassan s gyéren vonja be a növényzet, s

*) A geogr. szélesség, tengerszín fölötti magasság, szigeti helyzet s más efféle általános okokon kívül hegynövényzetben különbséget tesznek, s figyelemre méltók: *a hegy* — mind belső mind földszinti — *alkotó részei, s formája*. Más növények teremnek ős-, mások mészhegyeken. Hogy például csak valamit említsek, az éjszaki mészhegyeknek különösen sajátaik e következők: rózsás ragyabura *Rhododendron Chamaecistus*, sárga betonika *Betonica Alopecuros*, sötétkék csengetyűke *Campanula pulla Jacq.*, kakics és galandos holgyomál *Hieracium chondrilloides et porrifolium Jacq.*, szárölelő paistok *Peltaria alliacea*, kék bibikra *Sesleria coerulea*, merő sás *Carex firma Host*, havasi szegfű *Dianthus alpinus*, bérci szilene *Silene alpestris*, és sok más; az őshegyeké pedig: kétvirágu kötör *Saxifraga biflora*, jég szegfű *Dianthus glacialis Haenh.*, jég szironták *Ranunculus glacialis*, tarka kajmacsor *Pedicularis versicolor Vahl.*, terjedő ciklász *Geum reptans*, sáfrányszínű apárka *Apargia crocea Haenh.*, egyvirágu polyvahordó *Hypochoeris helvetica*, havasi madárhúr *Corastium alpinum*, hamvas üszögör *Senecio incanus*, hegyi fülfü *Sempervivum montanum* s többek. — A fekhelytől oly sok függ, hogy számos, egymáshoz nagyon hasonló, de kétségtelenül igaz fajokat a jó fűvész is csaknem egyedül úgy határozhat meg, ha tudja: miféle hegyeken tenyésztek. Így a nagyvirágu s havasi kökörcsin *Anemone grandiflora Hoppe et alpina L.*, molyhosodó s pici csengetyűke *Campanula pubescens Schmidt et pusilla Jacq.*, jég és havasi szegfű *Dianthus glacialis Haenke et alpinus L.*, rutalevelű s kökörcsinszerű szironták *Ranunculus rutaefolius L. et anemonoides Zahlbr.*, hármas és egyvirágu szittyó *Juncus trifidus L. et monanthos Jacq.*, rövidszáru s havasi zsázsa *Lepidium brevicaulis Hoppe et alpinum L.* stb. az elsők ős-, az utolsók mészhegyeken teremnek. E szerint elgondolhatni, hogy a vulkánok is a növé-

egy új kitörés minden előbbit ismét elpusztít. Időszámításunk kezdete óta ötvennégyyszernél többször tört ki a vulkán, tehát egyremásra minden 33—34 évben egyszer; s a magasb tájakban az Aetna fölszínének legnagyobb része bizonyosan csak historiai koru. Azonkívül is az öt messze körző alsóbb vidékek legtöbb növényei hidegebb magasain nem tenyészhetnek.

Szerzőnk ezután a fák vonalán fölül termő aetnai növények jegyzékét adja észrevételeivel együtt. Amaz így követ-

nyek mind minő- mind mennyiségükre nézve megteszik hatásukat. — Azonban mivel egy hegyben néha igen különfélék az alkotó részek, e vegyítéktől kell szükségkép fölfüggesztetni a növényzet alakzatának; mikép t. i. valahol a mész, kővaföld vagy agyag uralkodik, a szerint változik a növények színe, száma, mekkorasága, korasága stb. mert ha ide nem számítjuk is a vegytani alkotó részeket, maga az a melegséget fölfogó, megtartó s terjesztő képesség (mely szerint mészhegyekről az őshegyekével egyenlő magasságban is 10—12 nappal előbb eltakarodik a hó) s ennek egymástól bizonyosan eltérő villany-vegytani viszonyai kétségtől sokat módosítanak a növényzetet.

A mondottakból mindazáltal nem az következik, hogy nem volnának oly havasi növények, melyek akarmiféle alkotásu hegyen egyaránt meg ne teremnének; hanem az bizonyosan, hogy a különbség ez esetben is szembetűnő; mert mészhegyeken (hőbb mérséklet miatt) az efféle növények magasabban s ott is gyéren, őshegyeken pedig alantabb, még pedig számosan, vagy épen pázsitosan jönnek elő. (Azon növények, melyek mindenféle hegyeken hason számban, hason magasságra, de hóvonalig fölötte ritkán, mennek, mint p. o. havasi szigoráll *Veronica alpina*, köri szirompár *Arcaea alpina*, arányos pimpó *Potentilla aurea*, havasi ikparikk *Arabis alpina*, ernyős patkócím *Hippocrepis comosa*, bérci lóhere *Trifolium alpestre*, kormos sás *Carex atrata*, recés fűz *Salix reticulata* s több effélek nem teszik a havasi növények nagyobb számát.) Így apró kankalin *Primula minima* mészhegyeken 6500 lábíg, őshegyeken 500-al alább, esepült azál *Azalea procumbens* mészhegyeken 6560 lábíg, őshegyeken 560-nál alább, rozsdás ragyabura *Rhododendron ferrugineum* mészhegyeken 6600-ig, őshegyeken 1600-al alább jön elő. — Az alkotó részek egyenlősége mellett a hegy formája is, mint mondám, nagy változást okoz a növényzetben, így Salzburg mellett az Untersberg és Watzmann hason állományu hegyeknek florája különböző. A magasságra nézve is az az észrevétel, hogy némely csak a legmagasabb hegyeken előforduló növények ugyan azokon messze leszálnak ugyan, de azért alsóbb hegyeken ily magasságban még sem tenyésznek, p. o. a leveletlen, piros és kétvirágu kötőr *Saxifraga aphylla*, *oppositifolia biflora* stb. stb.

Szcency Im.

kezik : kerekágu boróka *Juniperus hemisphaerica Presl*, sóska borboja az aetnai *Berberis vulgaris s. aetnensis*, sicíliai bóka *Astragalus siculus Biv.*, virnánci foszlár *Cardamine thalictroides All.*, hegyi porcika *Herniaria montana Raf.*, kalászos és kakuk homokhúr *Arenaria aristata Raf., et serpyllifolia*, aetnai szappanfű *Saponaria aetnensis*, kalabriadai pimpó *Potentilla calabra Tenore*, hamvas napmontika *Helianthemum glaucum Pers.*, karsu viola *Viola gracilis Sibth.?*, molyhos madárhúr *Cerastium tomentosum*, kertisóska lórom *Rumex scutatus*, kopasz konkoly *Agrostemma Coeli rosa*, heverő szagján *Sagina procumbens*, köd daravirág *Draba verna*, egybecős patkócím *Hippocrepis unisiliqua*, szurós vértő *Onosma echiioides*, mezei démutka *Thymus Acinos*, görög szátorja *Satureja graeca*, hegyi sikkantyu *Scabiosa montana Biv.*, giliszta varádics *Tanacetum vulgare*, hegyi montika *Anthemis montana Raf.*, (*A. punctata Desf.*), aranyviráglevelű üszögör *Senecio chrysanthemifolius*, hegyi sertecsék *Inula montana*, veresfias müge *Asperula cynanchica* (*A. longiflora W. et K.*), aetnai galaj *Galium aetnicum Bivon.* (*G. lucidum var.*), apró s repkényes kötör *Saxifraga tridactylites L. hederacea Rafin.* (*S. parviflora Biv.*), tartós sziklár a szegélyezett *Scleranthus perennis s. marginatus Gus.*, erdei csékesillag *Jasione montana*, bodza és sáppadt kosbor *Orchis sambucina et pallens*, fényes bibikra *Sesleria nitida Ten.*, nyűgös hajka *Stipa tortilis Desf.*, szívos nád *Arundo tenax Vahl.*, apró, magas és perjeforma csenkesz *Festuca pumila, elatior, poaeformis Host.* (*F. aetnensis Presl*), sárga és robartermő bangó *Ophrys lutea Cav. et tenthredinifera Wild.*, kardlevelű bibák *Epipactis ensifolia W.*, holdruta ozmund *Osmunda Lunaria*, ölyü repő *Pteris aquilina*, feketéllő bordalap *Asplenium Adiantum nigrum*.

E jegyzékből kitetszik 1-ször hogy az aetnai felsőbb tájak s a havasok vagy apenninusi magasb csúcsok növényzete között épen semmi hasonlatosság sincs; (a szerző Tenore *Cenno di geografia fisica del regno di Napoli. Nap. 1827.* című könyvéből fölhozza az ottani magasok növényeit; lásd továbbá „Pflanzengeogr. nach A. v. Humboldt“ s másokat.).

2-szor hogy az aetnai felsőbb tájak s a Canari szigetekben li hason magasságok növényzete között sincs semmi hasonla-

tosság ; mert ez utolsókön Buch szerint a következők találtnak : pongyola csenkesz *Festuca laxa*, simított tákajak *Scrofularia glabrata*, zörgő csükküllő *Centaurea arguta* Neos. (C. Teydis Buch.), kumbra pimpinella *Pimpinella Cumbrae*, havasi ikparikk *Arabis alpina*, kumbra ibolya *Cheiranthus Cumbrae*, canari linka *Hypericum canariense*, ibolyalevelű viola *Viola charanthifolia*, gyenge lúdhur *Alsine media*, fellegi jenezster *Spartium nubigenium*, bőrkés benge *Rhamnus coriacea* és spanyol boróka *Juniperus Oxycedrus*.

3-szor Az elszámoltak közül csak egyetlenegy u. m. virnános foszlár *Cardamine thalictroides* nem találtnak egyebütt Siciliában, s a szomszéd száraz földön; csak kettő nem Siciliában, deigen a közel Calabriában u. m. kerekágu boróka *Juniperus hemisphaerica*, és fejár nyírfa *Betula alba*; a többi valamennyi (kivéven a kétes kalászos homokhúrt *Arenaria aristata* Raf., s a borboja *Berberis*, lórom *Rumex*, csenkesz *Festuca* stb csekély változásait) másutt is találtnak Siciliában, sőt legtöbben közülök az alsó melegebb tájak honosai; egyedül az aetnai rekettye *Genista aetnensis* sajátja az Aetnának, holott a teneriffai pic 23 növényfaja közül annak 19 sajátja, mert másutt még sehol föl nem találtnak. Feltűnő különbséget venni észre akkor is, ha különféle fák határai az Aetnán s havasokon összevettetnek, mint az ide mellékelt lajstrom mutatja :

	Havasok déli lejtő- je.	Actna.	Külön- ség.
Citromfélék	600'	1900'	1300'
Olajfa	800'	2200	1400
Szőlő	2500	3300	800
Gesztenyefa	2500	3900	1400
Bikkfa	4600	6000	1400
Fák határa	6400	6200	200
Hóvonal	8600	10448	1848'

Első tekintettel tetemes anomaliát vél az ember lelhetni abban, hogy míg a citromfélék, olaj-, gesztenyé- s bikkfa

határai meghatározott s egyenlő arányban állanak, — mivel t. i. ezek az Aetnán 1300—1400 lábnyival magasabbra mennek mint a havasokon, — hogy, mondom, az erdők vonala az Aetnán nem magasabb mint emitt. Ezen anomalia azonban, mint a szerző megjegyzi, bizonyosan csak színleges, s nem alapszik égalji viszonyokon, hanem csupán önnét származik, hogy az Aetna fölszine vulkáni kitörések, hamueső s lávafolyamok által felső részeiben oly sok változást szenved, hogy a fák tenyészhetésére alkalmas növényi föld nem képződhetik. Ezt bizonyítják több egyes fák, melyek sokkal magasabb tájokon még igen jól díszlenek; például: Gemmellaro szerint 7800 lábnyi magason *Timpa dell Albanello*-n még egy kis nyárfátaláltatik *Populus alba* (talán *P. tremula*) mely Albanellonak is neveztetik). E szerint föltehetni, hogy a fák igazi végvonalának sokkal magasabban kellene lennie; s meglehetősen valószínűséggel arra reá is jönnénk, ha a 6400 lábhoz, hol a havasok déli lejtőjén a fák határa van, azon 1300—1400 lábnyi különbséget hozzá adnók, mi 7800 lábat tenne; s ez — mi nevezetes — a most említett *Timpán* álló nyárfáéval megyezik.

Az erdőtáj növényzete is más alaku mint a havasokon. Az Aetnaéban nem látni ribiszke *Ribes*, áfonya *Vaccinium*, körtike *Pyrola*, sisakvirág *Aconitum*, kötör *Saxifraga*, tarnics *Gentiana* stb fajokat; maga a földieper szamóca *Fragaria vesca* is nagy ritkaság; de a szomszéd Olaszország növényzetével is kevés a hasonlatosság. Itt Tenore szerint a 3000—6000 lábnyi magasságot bélyegző növények: kajmacsor *Pedicularis*, csengetyűke *Campanula*, tarnics *Gentiana*, kötör *Saxifraga*, körtike *Pyrola*, fogasír *Dentaria* fajok, mégis: gumós gyökönke *Valeriana tuberosa*, palacson naszpolya *Mespilus Chamaemespilus*, lisztes és körlevelű körtvély *Pyrus Aria et Amelanchier*, déli s mandola fényü *Pinus bruttia et Pinea*, tiszafa ternyő *Taxus baccata*, turbán liliom *Lilium Martagon* s egyebek. Calabriában a 3600—4800 láb magasságu hegyeket majd mindenütt szép zöld gyepp borítja különbféle polyvás füvekből *Gramineae*, szívlevelű gubóvirágból *Globularia cordifolia*, hegyi bókából *Astragalus montanus*, ujjas bokákból *Alchemilla alpina*, rövidlevelű szirontákból *Ranunculus bre-*

vifolius, s más effélékből; ily gypségek s növények az Aetnán teljességgel nincsenek. Sőt Siellia egyéb magasb hegyei növényzete is hiányzik az Aetnán: *Madonie* hegyen például többféle alsóbb havasi növények vagy formák jönnek elő, melyek az Aetnán nincsenek, p. o. pataki tarsóka *Thlaspi rivale*, havasi és fejrőlő ikparikk *Arabis alpina et albida*, kövér daravirág *Draba aizoides*, sarkantyús viola *Viola calcarrata*, meredő és kalászos rekettye *Genista rigens et aristata*, fakó babó *Vicia glauca*, Bonnan bókája *Astragalus Bonanni*, rózsás lóhere *Trifolium roseum*, sűrűs és jegenyés homokhúr *Arenaria condensata et abietina*, Columna tarköre *Doronicum Columnae*, kontyviráglevelű lórom *Rumex arifolius*, havasi s utifüves gyeprózsa *Armeria alpina et plantaginea*, pázsitos csengetyűke *Campanula graminifolia*, szives tapsír *Heracleum cordatum*, tömjénes kérgemag *Cachrys Libanotis*, gesztenye halmány *Bunium Bulbocastanum* (petraeum Guss.), sárga hagyma *Allium flavum*, fénylő tarajfű *Koeleria splendens* stb.

Meglehetősen hasonlatosságot mutat a Canari szigetek növényzete: az erdőtájt ott is mint emitt egy fenyűfaj képezi *Pinus canariensis*; a korz fenyű *Pinus Laricio*, s ölyü repő *Pteris aquilina* ott is mint az Aetnán 5900 lábnyi magasságon igen bőven találtatik, míg az a havasokon mindenhol ugyan, de csak gyéren mutatkozik. Fai hanga *Erica arborea* ott 4200 lábíg sok van; az Aetnán, hol csak egyenként jön elő, egész 3800 lábíg megy. De az aetnai tölgy, bikk s jávorfák helyett ott erdők vannak nemes, büdös, indiai, és barbusana babérból *Laurus nobilis*, *foetens*, *indica*, *Barbusana*, és azori viaszburából *Myrica Faya*. A nemes babér 4000, a büdös 3600 lábíg terjed. A Canari szigetek erdőtáján termő 90 növényből 18, tehát egy ötöde találtatik az Aetnán, úgymint: szöszös rostika *Acrostichum lanuginosum*, feketéllő bordalap *Asplenium Adiantum nigrum*, éjszaki bókonyka *Blechnum boreale*, gyökerező Woodwardia *Woodwardia radicans*, fogaskás korpafű *Lycopodium denticulatum*, szegfű nápic *Aira Caryophyllaea*, ékes cincor *Cynosurus elegans*, szikár rozsnok *Bromus gracilis*, mauritaniai tukma *Smilax mauritanica*, széles utifű *Plantago maior*, zöldellő murvapikk *Origanum virens*, csipkepitty melissza *Melissa Nepeta*, fai hanga *Erica arborea*, suly-

mos gyökönke *Valeriana Calcitrapa*, sovány és tavaszi viola *Viola canina et odorata*, konya kősöny *Cotyledon Umbilicus*, és csipke rózsza *Rosa canina*.

Az Aetna alsó tájának növényei majdnem épen azok a legközelebb szárazföldével. Csak kevesen vannak az Aetnán olyanok, melyeknek Nápoly éjszaki tartományainak égálja még hideg, de ezek is a calabriai partokon már mutatkoznak. A bajboncs jenezster *Spartium infestum Presl* helyettesíti a Nápoly körül oly bőven előforduló gyapjuteremő jenezstert *Spartium lanigerum*; oly csalit az, mely tavaszkor ezernyi aranyzinü virággal fedve legkellemesb benyomást okoz: nyáron azonban levéltelenül, sűrke-zölden, számtalan ágacskaiknak mindegyik hegyén hosszú tüskét hordva annál szomorubb látványt nyújt; továbbá a sodomai csucsor *Solanum sodomeum*, kitüntetve nagy violaszín virágai valamint sárga bogyoival; az oleander torokrojt *Nerium Oleander*, és afrikai himboj *Ricinus africanus*; ez utolsóból itt csalit, néha épen kis fa lesz, melynek törzsökét gyakran két kézzel át nem arasztolhatni, holott az nálunk csak esztendeig él. — Az egyetlenegy európai alacsony törpepálma *Chamaerops humilis*, mely a sziget déli s nyugoti martjain oly bőven van, az Aetna környékén nem találhatik.

A havasok alján lévő növényzettel épen semmi hasonlósága sincs; ellenben több van a Canari szigetek földközi tájával *Regio mediterranea*, minthogy Buch előadása szerint e tájra eső 140 növény közül 65, tehát csaknem fele, Siciliában megterem. (Lásd Buch értekezése kivonatát *Archives de Bot. 1832. I. H. 5. és növénylajstromát H. 6.* A sorozatban betűkkel van megjelelve; mely növények teremnek egyszersmind Madera-, Portugália-, közép s éjszaki Európában, számokkal pedig a magasság.)

A féltropusitájának ellenben a Canari szigeteken egészen más színt adnak: a canari és balzsamhozó szettyin *Euphorbia canariensis et balsamifera*, függő termike *Plocama pendula*, s a sok pálma és pizang, mely utolsók csak igen gyéren találhatnak Siciliában, azonban mégis Buch szerint az e tájan teremő 186 növényből 54 Siciliában is találhatik. Ezen, aránylag nagy hasonlatosság a szerző véleménye szerint onnét jöhet,

hogy a Canari szigeteken most vadon termő növények közül sokat az európaiak oda művelés által vittek be.

Végül a szerző mutató táblában az Aetnán termő igen sok egyes növények tenyészeti határát közli, ellentétben a havasokon s Canari szigeteken előfordulókéval, megnevezvén — különösen Siciliát tekintve — a magasságot hol kezdődnek, s a határt meddig terjednek. Ezen értekezéshez továbbá színezett földkép van csatolva (hasonló a Humboldt Sándortól adattotthoz : *Prolegomena de distr. geogr. pl.*), melyen az Aetna, Montblanc s teneriffai Pic alulról fölig a különbféle magasságokat bélyegző növényekkel s ezek magasságával s terjedésével rajzolat és számok által igen tanulságosan előterjesztetik.

I R O D A L O M.

AZ 1855-KI KÖNYVÉSZETHEZ.

— Szépirodalom. — *Szegedi Menyecske*. Eredeti népszínmű 4 szak. dalokkal. Irta *Szathmári Emil*. Szarvas, Réthy L. gyorsajtóján. 1855. 8r. 75 l. füzve 40 kr.

— Népszerű Philosophia. — *Szellemi Omnibus* kéjutazásra az élet utain. Irta *Aszalay József*. Pest, 1855. Kozma bet. Első kötet. N8r. 308 l. füzve 2 fr.

— Ifjúsági Iratok. — *Magyar Olvasókönyv* leánykák számára. Irta *Kassay Adolf*. Komárom, Szigler testvérek sajtója. 1855. K8r. 86 l.

Ifjúsági iratok, kiadja a Szent-István-Társulat. III-dik füzet: *Sismond család*, vagy a megkísértett és jutalmazott jámborság. Franciaából L. F. után *Nehéz Károly*. Pest, 1855. nyom. Herz Jánosnál. K. 16r. 156 l. francia díszkötésben 30 kr.

— Törvénytudomány. — *Az új polgári törvénykönyv népszerű magyarázata*. Községi hivatalnokok, helyelöljárók, jegyzők, iparosok, és a nép számára írta *Kassay Adolf*. Kolosvár. 1855. Nyomatott az ev. ref. főtanoda betüivel. 8rét 72 l. Ára 24 pkr.

Pótló Ügyelletek (így) az egyházi fölfüggesztés és fölebbhivatkozás tárgyában. (Aláírva : *Bacsák*) Pest. 1855. nyomt. Trattner-Károlynál. 4r. 4 l.

— Mennyiség- és Természettud. — *Afejszámolás módszertana* számos gyakorlatfeladvánnyal a püspöki I. osztályának számára az ausztriai császárságban. Tanítók és tanítójelöltek számára. Bécsben, 1855. A cs. kir. iskolakönyvek kiadásában. Nyomatott Grund Leopoldnál. 8rét 203 lap. Ára bekötve, vászonháttal 18 pkr.

Mértan alsó-reáliskolák használatára. Dr. *Mocnik Ferenc* után Dr. *Szabóky Adolf*, kegyesrendi tanár. 265 a szövegbe nyomott idommal.

Bécsben 1855. A cs. k. Iskola-könyv-áruló hivatal számára sz. Annánál, János utcában. 8rét 315 l. Ára bekötve vászonhátall 36 kr. pp.

Az egyenes vonalnak mértani megkörsíítése és viszont a körnek ki-egyenestése. Papp Józseftől. 1855. 4rét 19 lap. Könyomat, könyvárusi uton nem kapható.

A mindenkor kész Számító vagyis segítő kézikönyv vevők és eladók számára. Toldalék a nagy egyszeregygyel. Második javított kiadás. Pest. 1855. Eggenberger Ferdinánd, magyar tudós társasági könyvárusnál. Nyomatta Trattner-Károlyi. K12r. 104 l. Ára 24 pkr.

A növények természetrajza képekben. Dr. Schubert G. H. udv. tanácsos és müncheni tanár természetrajzi tankönyvének elrendezése nyomán szerkeszté Hochstetter M. F. tanár. Magyarítá Virányi János. (52 ívre finomul színezett rajzokkal s magyarázó szöveggel.) Pesten. 1856. Emich Gusztáv bizománya; k. ivrét. Első füzet, 8 lap. 10 színezett táblával. Ára 1 frt 30 kr. pp.

Mezei Gazdaság Könyvei Stephens Henry „The Book of the farm“ című munkája nyomán a hazai körülményekhez alkalmazva kiadják Korizmic László, Benkő Dániel, Morócz István. I. II. Kötet. Pest, nyom. Herz Jánosnál. 1855. N8r, XII. és 540 l. A hét kötetes munka ára mintegy ezer rajzzal 12 fr.

A ki a vagyonodást s az erre vezető, *ránk nézve egyedüli*, eszközt, a haza földének lehető legnagyobb hasznosítását, nemzeti fontosságában, sőt életkérdésnek, fogja fel; elismeri, hogy alig van előlegebb, sirgetősebb szükségünk a gazdasági értelmesség kifejtésénél. A hozzáértők egyhangulag örömmel, tisztelettel üdvözlük Korizmic úr lelkes iparkodását, melylyel egy elismert, tudományos és gyakorlati becsű munka *alajján*, folytonos tekintettel hazai gazdasági viszonyainkra, a legilletékeserőkkel egyesülve, e terjedelmes, új, s *egy egész gazdasági könyvtárt képviselő*, könyvet hozta létre. Köz kézen forogván az első kötet, mely Előzményekül némely általános értesítéseken kívül a mennyiség-, természet, vegytant s természetrajzot tünteti fel a gazdasági viszonyokban, s így mintegy a gazdaságtudomány alaki encyclopaediáját adja és ircdalmát, de e napokban a második is kijöven, nincs (különben is ré-zünkről) egyéb kiemelni valónk, mint abbéli örömmünk, hogy annyi buzgó hazafi találkozott, ki segédalapot teremtven (5000 frt) azon állapotba tette a vállalkozót, hogy e roppant munkát, mely közel harmadfél száz ívre terjed, az első rendbeli (a megjelenés előtti) előfizetőknek 6 fton, a másod rendbelieknek 12 fton adhassa, s így azt a gazdasági közönség köz vagyónává tehetni engedé. Áldás e hazafiakra, s azokra kik munkásságuk által ily classicai művel gazdagítják irodalmunkat.

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VI. ÉV.

1856.

III. FÜZ.

EREDETISÉG AZ IRODALOMBAN.

FÁBIÁN GÁBORTÓL.

Abban, mit az *írói eredetiségről* mondandó vagyok, eredeti lenni akarok; nem szeszélyből, hanem oly szándékkal, hogy így mindjárt elméletem közben gyakorlatilag is megkísértsem, mennyire lehető ma írónak, az eszmék és ismeretek benépesült földén eredetiségre szabad tért találni. Jelentőséggel bír előttem a kérdés azért, mert egy idő óta többfelől hallatja magát irodalmunk ellen azon vád, mintha eredetiségben felette szegények volnánk; mit is rólunk vagy egészen elhárítani, vagy kellő mértékre leszállítani érdeünkben fekszik; nehogy annak szó nélkül hagyása elismerés jeleül vétetvén, ezzel hitelünknek mind másoknál, mind magunknál ártani találjunk.

Ha, kiktől a mondott szemrehányás ered, nem oly lapidaris szavakban szólnának, hanem kijelelnék, minő eredetiség az, melyet követelnek: rövidek lehetnénk. Most előbb az *irodalmi eredetiségnek* fogalmát kell adnunk, s csak azután vizsgálhatjuk, mit s mennyire lehet e nemben márma íróinktól jogosan kívánni, s vajjon annak, a mivel tartoznak, meg is van-e, vagy nincs felelve részökről.

Diogenes Laertius aztmondja Epikurusról, hogy ez 300

kötetet írt, melyekben egy eszmét sem kölcsönzött mástól, hanem mindent önnön fejből merített. Ennél az írói eredetiségnek világosb fogalmát nem szükség keresni. Mert a mi *valóban eredeti*, annak egészen magunkból kell előteremni s oly kizárólagos sajátunknak lenni, hogy benne legkisebb másé gyanánt fel ne ismertessék s idegen származás, vagy közösség jegyét ne viselje. Az a geniustól ihletett elmének tulajdon méhéből származott magzata, nem fogadott gyermeke; az oly újdonság új ész-szülemény, melynek hasonmását szem nem látta, fül nem hallotta még előbb; az némi *revelatio*. Az ilyen eredetiség egy nemzettől s nemzedéktől sincs általában megvonva: de az idő folyásával ellenkező arányt követ. A mint az idő árja nő: az eredetiség terje azonkép fogy. A műveltség elsőbb szakáiban tágasabb körben működik, mint sem a későbbiekben. Mert az ismeretek országa a századok szaporodásával folyvást gyarapúl; az irodalmak összes ágaiban a maradt hézagok időről időre mind inkább betelnek és az előbb járt nemzedék az utóbb jövőnek mindig szűkebb tért hágy újabb fölfedezésekre. A tudományok nemekre osztása, elnevezése, körvonalozása többnyire az ős időkből veszi eredetét, s a mi később hozzájuk jött, majdnem mind az ős kategóriák alá sorozható. A művészet formáit s teoriáit is nagyobb részben az elődök remek műveiből abstrahálta az utókor. S én nem tudom, ha vajjon a költészetben még a rímes vers születését is nem a latin keresztyén íróknál fölebb kelljen-e keresni, miután annak is Róma legrégebb költőinél több világos nyomaira akadhatunk. Már a bölcsek király ily szólott: „Nincs ki elmondhatná: ím ez itt új; mert meg vala sok századok előtt.“ Ma ily valamásra az idő még inkább feljogosít minket, kik Salamon óta a tudás mezejét annyi új eszmével gazdagodni láttuk.

Nem akarnám hogy félreértessem, vagy talán magamnak ellent mondani láttassam. Midőn én az irodalmi eredetiségből a régebb századoknak adom a nagyobb részt, nem vagyok egyszersmind oly balgatag, hogy ezt a későbbiektől merőben elvonjam. Ki fogná tagadni, miszerint az újabb idők szinte szültek s szülnek eredeti főket, kikben a tudomány némely szakainak reformátorait s újból alkotóit lehet üdvözölnünk! Maga a sok ágazatú természettan, melyet régi chaó-

szából az új kor emelt ki, jelen állásában fényes bizonyága annak, hogy az emberiség termékeny szelleme, habár idő haladtával eredetiségben szaporátlanabb is, el azért soha nem meddül; sőt élteseb korában (mint ez élemedtebb anyákkal történik) néha az elsőknél még életrevalóbb magzatokat is szül. A 17-dik század Newtonánál eredetibb lángészt a legmesszebb hajdan sem mutat; benne a mese Prometheusa nem csak valósúlva, de magát felmúlva tűnt elő; miután az égi szikrát amaz csak orozni, emez teremteni birta. És, hogy ismert ténynél szót ne vesztegessek, csak Hahnemannt, e legújabb idők Aesculápját említem még; kiben, ha maholnap hasonszenvrendszere az új tanok köz fátumán, a kezdetbeni üldöztetésen át esik, az orvostudomány talán első igaz prófétáját, az emberi nemzet pedig legfőbb jóltevőjét fogja ünnepelni. De az ily eredeti fők előtünéseit nagyobb időszakok választják egymástól, s századok hosszú sorának kell vala lefolyni, míg a csillagászat Thales után egy Galileit, a természethistória Aristoteles után egy Linnét nyerhetett. Mind ezekkel csak azt akarom mondani, hogy a *szorosan vett* írói eredetiség idővel mindig gyérebbé s nehezebbé válik, és hogy tartós szünetei s elakadásai vannak, midőn az ész teremtő ereje mintegy kimerültnek tetszven, a böles említett szavait némely korra nézve majdnem valósúlnak kellett ismernünk.

Ma hát *epikurusféle eredetiségre* az egész világ-irodalomban szűk a mező. Természettel még szűkebbre kell ott szorúlnia, hol egy nemzet tudományos műveltségben már többektől megelőzve, irodalmával elkésett. Hogy mi magyarok is az elmaradottak sorába tartozunk, mindenki tudhatja. Alig fél százada, mióta nyelvünkkel s az irodalommal komolyabban, *ex professo*, foglalkozni kezdtünk. Az a kevés, mit előbbi idők-ből literaria históriánk lapjain találunk, csekély kivétellel, alig egyéb, mint az alvó nemzetiség minden cél és öntudat nélküli fel-felszólalása. Midőn mi ébredtünk, már ekkor, a mese szerint, a nálunk korábban keltek az aranyat előttünk felszedték. Az emberiség nemtőjétől mi is, mint minden más népek, egyenként kaptunk volt ugyan születéskor a tudomány rejtett kincsei kutatására szabadéklevelet: de nekünk későbbben érkezteknek már csak mások által kiaknászott helyeken és

így szűkebb eredménnyel lehet mutungálnunk. Nekünk, az ész szüleményeinek oly roppant elszaporodta után, legjobb szándékkal is igen nehéz *igazi eredetiségre* szert tennünk. A cultura korábbi szakában, mikor a tudomány fejledezni kezdett, ha ki valami újat talált, azt tőle senki el nem vitathatta. Mi mai nap a mire magunktól jövünk is, abban sem lehetünk eredetiségünk felől biztosak; mindig előléphet egy Salamon, ki róla azt fogja mondhatni: *hisz ez már megvolt századok előtt*. Hányszor nem történik rajtunk, hogy valami új eszmét találva, elkiáltjuk nagy örömmel a *ευρηξία*-t; leírjuk s közöljük azt sajátunkként a világgal; azonban később az eszmét vagy magunk, vagy mások valamely régibb irónál szóról szóra föllelven eredetiségünk édesábrándjától szomorúan megválni kénytelenek leszünk. Mert az emberi ész, működéseiben egy törvényt s ösvényt követvén, szükség, hogy némelykor az igazság-keresésnél több fő is egy pontban összetalálkozzék. Ismeretes ama kemény tollharc, mely Newton és Leibnitz között *a végetlen analysisének* feltalálása felett folyt, s tudjuk, miként a két lángész más világra térte után kisült, hogy a mit egymástól elvitázni erőködtek, abban az eredetiség érdeme mindeniket egyaránt illette.

Úgy látszik, ma nekünk csak a költészetben és történelemben maradt szabadabb tér szoros eredetiségre. És még a költészetnek is nem annyira lyrai és didaktikai, mintsema történelemmel rokon ágaiban, az eposz-, dráma- és romantikában. Mert, mi a lyrai költészetet nézi: abban a szívnekörök-ké ugyan azon tárgyaktól illetett húrjai nem lehet, hogy végre monotoniába ne essenek; a didaktikus költőnek viszont, hogy eredeti lehessen, eddig nem hallott tanokat volna szükség hirdetnie. És igy mind a kettő legfelebb is *a formában*, nem pedig *a tárgyban* tehetne szert némi eredetiségre. Ellenben a történelem mindig lel új tárgyat a feldolgozásra. A történetirő, kinek (mert az események folyvást születnek) tárgyát teremtenie nem, csupán rendeznie szükség, tárgyra és formára nézve mindig eredeti lehet. Eposz, dráma és regény szinte történeti tények körül forognak, és ha nem is való, de költött eseményeket tartalmaznak; melyeket az életben mindennap előkerülő képpéldányok után könnyebben gyárthatni, mint-

sem a tudománynak bármelyik ágában egy új eszmét létrehozni.

Az irodalom egyéb szakaiban ma leginkább csak a *tágasb* értelemben vett eredetiségnek van helye. Itt mind az, mi nyilván fordítás címét, vagy plagiatus színét nem viseli, *eredetinek* ismertetik. Az ily eredetiségre elég nagy a mező. Ez az ismeretek már előttünk művelés alá vett smagokkal bevetett telkeinek tovább művelése, ápolása, gyümölesöztetése s a magvak nemesítgetése. Ez a már kész eszmék új rendezése, más meg más alakba átöltöztetése; az eredeti anyagok darabosabb részeinek kisimitgatása; a tudomány és művészet föllelt tárgyainak fürkésző átforgatása, az elfedve volt oldalak előmutatása, felvilágítása. És a mely nemzet írói ezekben híven fáradnak, annak irodalmát az eredetiség érdemétől megfosztani egyáltalában nem lehet.

Most, miután az írói eredetiségnek mind szoros, mind tágasb fogalma meghatározott, s az arra ma nyitva álló tér is kimutattatott általunk: lássuk, vajjon irodalmunk annyit, mennyi tőle e részben, korához és az időkhöz képest, jogosan várható, bir-e felmutatni. Ha már a bennünket műveltségben megelőzött más népek irodalmait — nem jelen állásuk, hanem a kornak mértéke szerint — a mienkkel összevetjük: egyik ellenében sincs okunk pirúlni. Mert a fejlődés azon stádiumából, melyben a mienk jelenleg mozog, dúsabb eredménynyel egyik sem lehet kérkednie. Minden nemzet irodalma, nyelvének tudományos fejlesztésével kezdődik. Mit azelőtt vagy idegen hangon írt, vagy a magáén vele az élet mindennapi szükségéi irattak, nem irodalmához tartozik. Azért noha a németek, kiknek buja észtermékenysége ma könyvekkel mind az öt világrészt úgy elárasztotta, Európa újabb népei közt legelőbb képezték is nyelvöket írásbeli nyelvvé, s noha már a IV-ik században német evangéliommal és a VIII-ban, Nagy-Károlyuk jóvoltából, népiskolákkal, sőt némi tudós társaság formával is, a XIV-dik század óta pedig több egyetemekkel bírtak; mivel mind ezeknél különös nemzeti öntudatos irányt nem követtek, habár irodalmuk induláspontjaúl csak Luther és Thomasius korszakát vesszük is, midőn ezek nyelvöknek egyházban és iskolában a műveltség első kenetét megadták: akkor is ők

minket az ösvényen több mint két századdal megelőztek; és még is tudjuk, mennyi idejökbe s küzdésökbe került nyelvöket a rajta s benne uralkodott idegen elemek nyúgeitól végkép feloldani, míg irodalmuknak azt a teljes önállást, melylyel ma bir, kivívhatták. Még csak a nem oly rég elhalt Schlegel is azt merte mondani, hogy a németeknek saját irodalmuk nincsen, csak készülöben van. Ezt a németeknél az elmúlt században csoportosan feltűnt classicus írók tekintetéből, senki Schlegelnek utána mondani nem fogja; hanem annyit bátran állíthatni, hogy ama genialis fők megjelente előtt, a németekirodalma, annál mit a mi még egy századot sem élt irodalmunk eddig előhozott, több eredményt nem szült. A többi, francia, angol és olasz irodalmak is majd mind ez irányban haladtak; noha felülről hatalmas kedvezésekben s gyámolításokban részesültek; mihez nekünk, más politikai viszonyunknál fogva, soha sem lehetett szerencsénk. Mindenik hasonló phasisokon ment át s ugyanazon fokozatok szerint tette előlépéseit. A nemzetiségnek, körülményektől előidézett, vagy némi oraculumforma intéstől felriasztott szellemét kezdetben a latinismus bitor uralmának lerázásával látjuk vesződni mindenütt. Mindenütt a költészet jár elül. Azt követik az idegen művek utánzói, hívatottak s hívatlanok, és meg a fordítók; amazok jobbra keresetlen, ezek példányaikhoz illesztgetett választékos nyelven. Majd jön azót és újat fürkésző, összeegyeztető, tisztáztató, philologia, mellette szemüvegével a kritika, s megalkotják a szabályt és rendszert. Most az irodalomban az eddigi dilettantismus komolyabb arcot ölt, szakmüködéssé válik, és a tudomány külön ágai, a munkafelosztás elve szerint, némi céhbeli kezelés alá kerülnek; mialatt végtére megszületik — mi mindig hátul jár — a próza. Ezek az irodalom rendszerinti fokozatai mindegyik nemzetnél.

E kimért pályának egy szaka sincs olyan, melyből a még ifjú magyar irodalom, évei számához képest, elég bő gyümölcsöt ne tudna mutatni. *Költészetünk* akár eredetiségre, akár belértékre nézve, Európa bármelyik népének költészete mellé bizvást oda állhat; sőt ha ma valaki költői productumokból akarna egy kristály palotában műkiállítást rendezni, aligha onnét az *eposzért* a magyar nem hozná haza az első érdempénzt.

Mert mit Herder (mint német) a német eposzról mondott, hogy az még nincs és nehezen is lesz, ma is áll; és miután, ugyan Herder szerint, a költészetben sokat a nyelvsajátság határoz meg, biz a német prozodia bütykös lábai a feszes görög cipőkben ma sem veszik jobban ki magokat, mintsem az előtt. E részben minden esetre mienk magyaroké az előny más népek felett is, s eposzunkat, úgy ahogy azt mi felöltöztettük, sem a francia, esoszogó alexandríneiben, sem az olasz stanzáinak kopogós fa-papucsában Kalliope előtt meg nem szégyeníti. — Van eredeti *drámánk* is, több, mint mennyit abból a divatos izlés felélvezni birna. Ha mind egy helyre gyűjtenék, jó nagy könyvtár telnék ki belőlök. Igaz, hogy a jeles kevés s nagyobb részök messze marad a külföldi daraboktól: de nem kell feledni, hogy a magyar színművészet még csak gyermek korát éli s a classicus drámairók későbbben szoktak születni. Tudtunkra csak az angol irodalomnak jutott az a kivételes szerencse, hogy kezdetkor mindjárt Shakespeareben oly drámaköltőt nyert, ki színművészetét egy ugrással majdnem sophokleszi tökélyig vitte fel. De szomszédink a németek sokáig koptatták színházuk küszöbét, míg számukra a Lessingek, Goethék és Schillerek megjöttek. Más népek színpadain is az izetlen bohózatok hosszas szereplése után nyertek helyet a jelesebb eredeti színdarabok. Sőt van példa, hogy ezeket már kifejlett irodalom teljesen nélkülözte is; mint ez a rómaiaknál megtörtént, kiknél drámaköltőket épen nem ismerünk; noha a színjátékokat szenvedélyesen kedvelték s köztök a drámairással sokan foglalkoztak; de kik Livius Andronicustól kezdve (a genialis Plautust s correct Terentiust sem véve ki) egész az esetlen Senecáig, mind merő görög darabok fordítói, vagy újból átdolgozói voltak. Ha mind ezt jól figyelembe vesszük, s megszámitjuk nálunk a dráma éveit: nem lehet panaszkodni, miért színi repertoriumunk gazdagabbra nem nőtt; miután e kevés idő, nemzeti színházunk előtt az ezzel egykorú fákat sem ért még rá annyira nevelni, hogy alattok honi színészeink ma is élő egy két Ádámjai és Évái árnyat lehessenek.

Eredeti *regényekben* sem vagyunk szegények; sőt azoknak újabb évek óta, apróbb fajkkal, a novellákkal együtt,

szinte buja sarjadzását lehet észrevenni; úgy hogy vannak köztünk, kik a nagy szaporaságon meg is kezdének ijedni. De nincs mitől félni. A regények ma napi szükséggké váltak s azokat, kik a betűt gyűlölik, ezek tanítják meg olvasni s tanulni. Az irodalomban e cikk némi divatárút képez; azért kelettel legjobbal, de egyszersmind a nagyobb rész ephemer értékkel is bír. A mily könnyű e nemben eredetiségre, szintoly nehéz classicitásra szert tenni. Classica regényt is hát sokat még most nálunk senki se keressen. Elég, hogy már birunk olyanokat, melyeket a külföld a maga nyelvére lefordítani érdemesnek talált. Fáy, Eötvös, Jósika, és a kifogyhatlan erű fiatal Jókai irodalmunk ez ágának oly képviselői, a kikkel benn és künn szép becsületet vallhatunk.

*Lyrái költészet*ünket, melyre oly büszkék lehetünk, emlegetnem sem szükség, csak újjal mutatnom. S ha ki tőlem népköltőt kérd: annak azt felelem, hogy a magyar Petőfinél, ki a népszerűt a fenségessé (mondhatnám az aljast a magasztossal) oly természetesen és oly művészileg egyesíteni tudta, népköltő különb a földön még nem termett. Az ő keze alatt minden szemét aranyvá változik.

*Didaktika költészet*ünk még nincs; de ha nem lenne is, kárát nem vallanók. Mert az maiglan is eldöntetlen kérdés, vajjon a költészet, melyre e név ruháztatott, képezhet-e különálló nemet, vagy a többi nemek alá sorozandó. Ebből e cím alatt másutt sem számos példánnyal bírnak; hanem a mennyiben minden költészet oktató, a didaktikai sem fog, valamint másoknál, úgy nálunk is hiányzani.

Mondtam fölebb, miszerint a *történetírás* is egyik állandó mezeje a szorosabb eredetiségnek. Senki sem fogja állítani, hogy ezen szakból is ne volnának több eredeti műveink. Mert a közönséges történetet bár kevesen, de még is; a hazait pedig többen kidolgozták nyelvünkön, és emennél az egyes részletek felderítésében még számosabban fáradtak, s köztök legnagyobb érdemmel minap elhalt dicső Telekink azon munkájában, mely a Hunyadiak korát ábrázolja; valamint még előbb Horvát István, köz meglepetést szült történelmi búvárlataiban. Az anyagok, melyekből ezekben hasonló historiai talentomok által (minőket a mieink közt jelenleg is többeket ismerünk) mahol-

nap egy tökéletes classicaai magyar história készülhet, folyvást szépen gyűlnek és rendezgettetnek. Szóval : ha eddigi históriai dolgozatainkat, nem csak a különállókat, de a több rendbeli folyóiratokban szerte létezőket mind együvé vesszük: az eredményt e téren sem mondhatjuk szűkebbnek, mint volt más irodalmaknál, a mienknek megfelelő hasonló korszakban.

Következnek a *tágasb értelembeni eredeti* munkák; melyeket én, megkülönböztetve a fordításoktól, *utánzásoknak* (imitációknak) akarok nevezni és értem alattok mind azt, mit írónk, más nemzetek nyomain indulva, saját szorgalommal, önfejlőkből, magok állítanak elő. Ha igaz, mit főntebb megmutatni igyekeztem, hogy a világirodalom jelen állásában, általánosán is, annál inkább nekünk magyaroknak, kik irodalmunkkal elkéstünk, majdnem csupán az ilyenmű eredetiségre maradt szabad tér: akkor eredetiségben nem csak szegények nem vagyunk, sőt mint az irodalomban még fiatal gazdák, elég jól is bírjuk magunkat. Mert alig van a tudománynak oly ága, melyben már nyelvünkön dicséretes kísérletek ne tétettek volna. Jelesen a nemzetiség ama szebb napjai óta, midőn nyelvünk természetes jogait kivívni s fensőbb iskolákban s tanszékeken illő helyét elfoglalni kezdte, egymás után láttuk előtűnni magyarul a tudományos kézikönyveket, smajdnem minden szakból tudunk felmutatni egész rendszeres dolgozatokat. Tudunk : a theologia, philosophia, államgazdaszat, mathesis, physika, philologia, törvény- és orvostan, csillagászat, fűvészet, technika, hadi, sőt vadászat-tudomány stb köréből is. Még számosabbak azon részletes vizsgálódások, melyek vagy önállólag, vagy régibb és újabb folyóiratinkban időről időre megjelentek s ma is egymást szakadatlanul követik. Csak az, mit e nemben az akademia közlönyei eddigelé, philológiából, históriából, philosophiából, mathesisből sat adtak, sokkal többre megy, mintsem elegendő olvasókat találna. Az Évkönyvek, a Tudománytár, az Értesítő, az Új M. Muzeum igazolják állításomat. Ezek közül egy sem dicsekhetik annyi olvasóval, mennyit érdemlene. Valóban ezt látva, semmint magunkat eredetiség hiányával vádoljuk, talán inkább lehetne mondanunk, hogy nálunk nem a tudományok nélkülöznek az embert, hanem embereink nélkülöznek a tudományt. Miután

irodalmunkraktárában oly folyóiratok, minőket említék, találhatók, és midőn a Muzeumban havonként oly tudományos közléseket kapunk, melyeknél a magok nemében különben külföldön sem keresendők : irodalmunkat eredetiség hiányával csak avatatlanok, vagy csak oly eredeti tudósok kibebíthetik, a kik mind ezt csekélységnek veszik s a kik a Hunfalvy-féle philológiát is üres elmefuttatásnak nézik. Hogy ily tudósaink még ma sokan vannak, bizonyítja a *Muzeum* 263 előfizetője. De ezen sem kell búsúlnunk. Ez is onnét ered, mert irodalmunk még a fejlődés első stádiumát futja. Másutt is csak így volt annak idejében. Mindenütt írónak kellett lenni előbb; aztán jöttek az olvasók. Örüljünk, hogy az elsővel már birunk; majd megjönnek emezek is lassanként. Az a hangyaszerű élénk sürgésforgás, melyet különösen pár év óta irodalmunk kebelében észreveszünk, s az a szinte aggodalmas buzgalom, mely mint ha idejét kimérve látná, oly megfeszített erővel működik s a nemzet minden rétegeiben résztvevő viszhangot kezd előidézni, és mit már előbb is nyelvünk hasonló viszonyok között tapasztalt, nyugtató meggyőződést adhat a felől, hogy mit idő kíván s alkalom megenged, azt nemzeti művelődésünknel elhanyagolni nem szoktuk, hanem teljesíteni mindig készek vagyunk.

Mi végre a *fordításokat* illeti : már hogy ezeknek hiával nem vagyunk, az, úgy látszik, becsmérőinknél is kész elismerésre talál; kik nálunk az eredetiséget, meglehet, azért keveslik, mivel a fordítást talán sokallják is. Legyen kinek-kinek az ő hite szerint; de mi részünkről épen ellenkezőleg látjuk a dolgot, s azt hisszük, miszerint nem szűkölködünk ugyan fordításokban is, de benne még elannyira nem is bővölködünk, hogy irodalmunknak kissé kevesebb eredetiségi viszketeg mellett több fordítási buzgalom épen nem ártana. Mert, mint egykor valaki szeszélyesen mondotta, hogy „a lófuttatás nem egyéb, mint lófuttatás“, biz az eredeti is magában nem egyéb, csak eredeti; azzal a *jobbnak* fogalma korántsem jár együtt. A tudomány kosmopolitikai jellemű; mind az, mi az ismeretek országában akárhol egyszer létre jött, nem külön nemzetiségek, hanem az összes emberi nemzet számára született s világpolgári rendeltetéssel bír. Azért kezdő

irodalomnak első teendői közé tartozik mind azon jót és szépet, mi másutt már felfedve közhasználatra készen áll, magába általültetni s fordítás útján meghonosítani. E szabályt látjuk követve minden más bennünket megelőzött nemzetek részéről; melyek — és különösen a németek — az ó és újabb kor majd minden classicus íróit rég bírják immársaját nyelvükön. Ellenben mi annak aligha feleltünk eddig meg az idők kívánata szerint, s talán csak ez egy az, miben egy kis szemrehányás méltán reánk férne. S én e hiány okát nem másban keresem, mint azon bal felfogásban, melylyel mi a fordítások becsét megítélni szoktuk. Vannak köztünk sokan, kiknél annak értéke akkép áll az eredetihez, mint a fordított köntöse az újéhoz képest; azt az irodalomban nélkülözhetőnek, ötödik keréknek, valami könnyű, semmi fejtöréssel nem járó, különös hivatást nem kívánó, ennélfogva írói érdemet sem hozó, csupa merő dilettáns foglalkozásnak tekintik. De kik a fordításokról így ítélnek, felette nagy tévedésben vannak. Az idegen remekművek honi nyelvbe átöltöztetése mindig több nyereséget hoz egy nemzet irodalmának, akármennyi eredeti silányságnál. Mert, mint már említők, *eredeti* és *jobb* nem egyértelműek. Főképen az irodalom első szakaiban a fordítást, mely a nyelv kiképzésénél leghatalmasb tényező, mellőzni s elhanyagolni tetemes kár nélkül nem is lehet. Az a philológiában a legjobb oktató, mert megtanít bennünket, mit bírunk s mit nélkülözünk a nyelvben, mint alkalmazzuk azt, mint pótoljuk emezt. Elismert becsü mű fordítása soha sincs eredmény nélkül, mert hogyha nála a forma (vagy a kiállítás) még oly hiányos is, maga a tárgy, a tartalom bizonyos nyeresemény, mely által a nemzet irodalma mind annyiszor egy új tanulságos cikkel gazdagul. A fordítás kétszeresen hálás munka; mely egyfelül az irodalomnak mindig hasznot hajt; másfelül a fordítónak, ki, mint szerény méh, nem maga dicsőségeért, hanem a közjóért dolgozik, mindig biztosítja azt a szép érdemet, hogy a nemzeti tudományosság elővitelében sikerrel működött; míg ellenben a minden ároni, hivatás nélküli eredetiségre törekvés végtére is, a nélkül hogy a közügynek valamit használna, majd mindig oly hiú dicsvágyat árul el, melyet dicsőség nem szokott követni; és míg sok silány ere-

detiség íróját műve túl nem éli, addig a fordító nevét az általa tolmácsolt remekmű feledékbe jutni nem engedi. Egyetlenegy classicaí művet *jól* lefordítani nehezebb feladat, mintsem tizszer annyi eredeti *holmit* napvilágra hozni *invita Minerva*. Én így gondolkodom a fordításokról, s hogy azokba ily nagy becslet nem ok nélkül helyezek, igazolja nem csak a külföld példája, hanem azon körülmény is, hogy akademiánk, mindjárt működése kezdetén, a jelesb idegen írók lefordítására országos felhívást bocsátott ki. Innét azon dicséretes vállalatok, melyek ennek megfelelni akarólag mostanában nálunk keletkezni kezdtek, nagy megnyugvásunkra s örömünkre válhatnak.

Úgy hiszem, az eddig mondottakban irodalmunk jelen állásának elég hű vázlatát adtam; melyből kitetszik, hogy az, korához képest, eredetiségben, milyen ma józanúl követelhető, korántsem oly szegény, mint némelyek mondogatják. Azért ám legyünk szigorú bírái magunknak; tartsuk kemény szemle alatt íróink működéseit; fedezzük fel bátran s valljuk meg őszintén mindazt, a mi bennök hiba, avagy hiány; a ki-méletlen kritika az ábrándos elbizakodásnál mindenkor üdvösebb: de legyünk egyszersmind méltányosak a magunké s a mieink iránt; ne vonjuk rólok le, a miök van; ne ruházzuk rájok, a miök nincs; ne ósároljunk, ne kisebbsítsünk senkit és semmit minden ok nélkül. A kik ezt cselekszik, azok valóban ma, midőn a censor-pallosnak csupán felénk eső élet használhatjuk, a nemzeti ügynek nem jó, sőt igen is káros szolgálatot tesznek. Pedig, fájdalom — vannak köztünk oly Aristarchusok, a kik ebben különös kedvöket lelik; kiktől mindúntalan, majd íróink, majd meg olvasóink ellen kell halanunk panaszokat. Nekik íróink nem elég eredetiek; az olvasók nem elég számosak. És jelesen az utolsók sorában az aristokraták osztályát szeretik keményebb szavakkal leckézni. Ezeket egyszer azzal vádolják, hogy a magyar könyveket nem veszik; másszor azzal, hogy ha veszik is, el nem olvassák. Szerintem ez osztályt sem az egyik, sem a másik váddal általában terhelni nem lehet; s a mennyi abból netalán öt illetné, ugyan annyi egyéb osztályokra szinte reájok fér. De a hibát, mit e részben észreveszünk s mely a mienk íróké, ne toljuk

másokra, t. i. a *nem írókra*. Irjunk munkákat, melyek önként olvastatják magokat, s fogunk olvastatni mindenik osztálytól. Vannak magyar könyveink, melyek főbb és alsóbb rendnél egyaránt kelendők, s nem egy, de több kiadást is értek; melyekből egy példány sem veszett az írón vagy kiadón; sőt belőlök, ha az első ritkábban is, az utolsó immár többször szép aratást csinált. Nem az aristokrat izlés, hanem közemberi természetünk hozza azt magával, hogy mindenben a jobbat keressük; s különösen a tudomány s irodalom országában a védegyelet honfias erényét követelni legkevésbé lehet. Azért ha jobb idegen könyv mellett hasonnemű rosszabb honi tétetik előnkbe: bizony a jobbikhoz fog nyúlni mindenki; és ha ily esetben tehetősbeink a magyart is hazafiúságból megvevzik, ha el nem olvasnák is, úgy is többet tettek, mintsem azon szűkebb értékűek, a kik emezt *mástól* elolvasták, de meg nem szerezték. Ha ellenben ugyanazon nemből a külföldi műnél jobb honival szolgálhatunk: sohasem kell félnünk, hogy mívelt izlésű aristokratáink ennél amaszt inkább óhajtsák élvezni. E tiszteletes rend, melynek kebeléből Zrínyi a költő, az Orczyak, Rádayak, Telekiek, Wesselényiek, Dessewffyék, Andrásyok, Eötvösök, Fáyok sat születtek; melyből szűkebb sorsú íróink serege annyi mind két nemű Maccenással kérkedhetik; s melynek áldozó készsége nélkül magyar akadémiánk sem volna, valamint rég, úgy az újabb korban elég fényes és dicső példáit adta annak, hogy nemzete irodalmát nem csak lelkesen pártolni, de ügyesen kezelni is tudja és szereti. És én kétlem, hogy ha az osztályok népessége szerint mérnök nálunk az írók és olvasók érdemét: vajjon abból aránylag lehetne-e bármelyik osztálynak nagyobb részt juttatnunk. Még ha e rend nem hálát, de korholást érdemelne is: akkor sem lenne célszerű ellenében az utóbbit használni; mert a megszügyenítő szó nem javulást, hanem visszahatást és dacot szokott szülni. Egyetlenegy legjobb módja olvasóink szaporításának csak az, ha számukra úgy írunk, hogy azt megízélthessék és hogy abban nem-, rend és korkülönbség nélkül mindenki egy vagy más élvezetet találhasson. Ne mondjuk, hogy ez nem lehet; mert épen ez teszi a classicitás lényegét. Igy irtak a rómaiak Caesar idejében, s irnak ma is nálunk azon néhányak, kik az

írói mesterség e fő titkát kitanúlni szerencsések voltak. Az ily írók művei bővülő hatással bírnak; ki egyszer azokat kezébe felvette, többé az utolsó lapig letenni nem képes. Mert a jól írott mű, akarjuk, nem akarjuk, olvastatja magát. Ahoz, hogy valamely munka a nagy közönségnél köz keletre kapjon, fő kellék az egyszerű, vagy (mi mindegy) a népszerű írásmodor. S ez az, a mire íróink keveset ügyelnek s mit még kevesebben bírnak eltalálni. Ma versben prózában tekeres-facsáros, mesterkélts stíl a divat. Sokan a legtisztább tárgyat a szakmühelyekből keresett mesterszók és abstract kifejezések tudósos gőzébe úgy elburkolgatják, hogy a jámbor olvasót gyötri az izzadság, míg belőle valamit kivehet s míg a munka hináros lapjain természeti józan észszel keresztül-gázolhat. És e divat annyira ment, hogy legmindennapibb tárgyaknál is azt szeretik használni, s talán ha ma valaki tollfosztásról írna is egy könyvet, azt is Kant transcendentalis modorában írná. Én e hieroglyphszerű írás szükségét tudományos tárgyalásoknál sem ismerhetem el: de eltűröm, hahogy azok kizárólag szakembereinek szánvák. Ám ezeknek és magunknak írjunk a hogy tetszik: de a néphez, s a nagy közönséghez ne más, mint népszerű nyelven szóljunk; különben magunkra vessünk, ha könyvünket, melyet sokan nem értenek, kevesen olvassák. Láttam egy új természettant magyarul szerkesztve iskolák számára, melyben, megengedem, sok tudomány lehet: de az oly előadásba van foglalva, mint ha szándékosan megértetni nem akarna. Ily könyvekkel a tudományoknak, még az iskolák falai között is, kevés proselytát fogunk szerezhetni. Azt hinni, hogy a tudomány népszerű előadást nem tűr, hamis hiedelem; ha az igaz volna, úgy népünk culturájára szomorú sors várna; mert úgy az csupán egy kasztnak sajáta maradna. E véleményt példák is cáfolják. Van természettanunk magyar is, mely egykor a népnél nagy kelendőségre talált. Sőt láttam a felsőbb mathesisből egy részt Kerekesünk kéziratai közt oly népszerű modorba foglalva, hogy az, a mint arra szánva is volt, a nagy közönségnek élvezetes olvasmányúl foggott volna szolgálhatni. Igaz, hogy így írni nem könnyű feladat; és hogy ahoz rátermettség és tanulmányozás nélkül pusztá akarát nem elég, mutatják íróink e nemben tett legújabb

kísérletei. Vannak többen, kik ma népünk számára komolyabb cikkeket irogatni kezdtek; de igen kevesen bírnak annak megfelelően úgy, ahogy kellene. Némelyek a néphez, akarattjok ellen, még mindig feszengő, mások készakarva nagyon is pongyola s majdnem gyermekies, vagy épen pórias hangon szeretnek beszélni. Ez egyik sem a népszerű modor; melynek sem fellengősnek, sem aljasnak nem szabad lennie; hanem azt az eredeti szépséget szükség visszatükröznie, a melynek fogalmát nem mesterség vagy divat, hanem maga az anya-teremtés szabta meg, és a melyet minden nem és osztály egyaránt ért s érez. Ime itt például Petőfinknek egy téli dalából e töredék: „Kedvemnek ha magva volna, Elvetném a hó felett, S ha kikelne, rózsa-erdő Koszorúzná a telet; S hogyha feldobnám az égre Szívemet, Melegítné a világot Nap helyett.“ Mily gyönyörű kép! mily magasztos és gazdag eszme! Belőle egy német tudós egészen új philosophiai rendszert volna képes előbölcselkedni; de a melyet aztán, tudnivaló, senki sem értené. Úgy a mint az a mi költőnk ajakáról hangzik, mívelt s miveletlen fület szívet egyaránt elbájol; a rajta előmlő aethetikai szépséget maga Baumgarten sem fogná fel jobban, mint akármely puszta emberünk. Népünk, mint keleti sarjadék, nem csak érti, de kedvelli is beszédben a képeket; csak hogy ezek inkább plastikai jelleműek legyenek, melyeken minden ízet szemmel látni és újjal tapintni lehessen; mintsem festőiek, hol a fény- és árnyoldalok néha avatottabb érzékeket is könnyen tévedésbe hoznak, úgy hogy gyakran nem tudhatni, hegy-e, vagy felhő, szarv-e, avagy hold, mit a vászon mutat. Általában minden népszerű előadásnak versben és prózában plastikai jellemmel kell bírnia. *Petőfiszáljuk* (hogy így szóljak) a prózát s úgy írjunk tudományos munkákat a nagy közönségnek, természetes, egyszerű, világos és csinos stílusban; csupán ez az út az, a melyen irodalmunkban mind az eredetiséget, mind az olvasókat főbb és alsóbb rendűeknél bizonyosan megszaporíthatjuk. Addig pedig érzük be (mert be is érhetjük) azon eredménynyel, mit eddigi eljárásunk mellett e két tekintetben már voltaképp birunk. Erőtetni egyiket sem lehet; mert az erőszakolt eredetiségből valami afféle fintorkép jön elő, mit a német kritikusok *fratzenhaft* eredetiségnek mon-

danak, s olvasókat kényszerítés, szútyongatás által toborzani magunknak nem fogunk.

Ezek nézeteim irodalmunk jelen állásáról. Tudom lesznek, kik rólam azt fogják mondani: „ez a jámbor öreg a mi dolgainkat igen rózsaszínben látja.“ Igaz, a mit írtam pápaszemmel írtam: de a tárgyat magát nem üvegen néztem; hanem jobb és bal oldalát *higgadt* észszel vizsgáltam s a maga mivoltában feltüntetni akartam, s ez az oka, hogy néhol megszesebb kitéréseket is engedtem magamnak; mi ha hiba, ez egyben legalább, mint kívántam, *eredeti* leszek, hogy a tárgyról még senki az én modoromban nem írt. Az egészről, mi általam elmondatott, az a rövid tanulság kerül ki, hogy: nemzeti irodalmunk eddigi haladásával megelégedhetünk; hogy az eredetiséget akár szorosb, akár tágasb értelemben senki tőlünk igazán meg nem tagadhatja, s hogy e tekintetben, ha magunkat elbizni jogunk épen nincs is, de lealáztatást sem érdemlünk. Nem, főkép *a mieinktől*; kiknek illő volna jól meggondolniok azon viszonyokat, melyek közé nyelvünk- s nemzetiségünkkel az események vihara besodort bennünket. Még most, e helyzetben, vagyunk ahogy vagyunk; de jöhetnek majd idők, mikor rosszabbúl is lehetünk, és csak ez időket siettetik azok, kik legdrágább kincseinket, mik még megmaradtak, a helyett, hogy hazafias kegyelettel féltékenyen őrzenék, merész ócsárlásaikkal valódi becsokból kivetkőztetni akarják; s a helyett, hogy az irodalomban az egyes műveket komolyan bírálják, negédes könnyelműséggel csak magát irodalmunkat s tudományos intézeteinket állítgatják pellengérré mindúntalan. Szép a nyilvánosság; de ha az csak arra való, hogy általa magunk meztelenségeit kiftitnunk s nagyítgatnunk szabadjon, ellenben a másokéit elfednünk s legyezgetnünk kötelesség legyen: akkor abban egy csepp köszönet sincs.

Szavaimat azzal végezem: legyünk szigorú bírák iróink művei, de kiméletesek irodalmunk s így gyámolító, képviselő közintézeteink s olvasó közönségünk iránt. Ne bántunk ezekből egyet is; hanem a hol hiányt látunk, siessünk azt pótolni—kiki belátása, tehetsége, hivatása szerint. Kik nálunk az eredetiséget keveslik, írjanak eredetit, a mennyit csak bir-

nak; kinek a fordítás kevés, az viszont fordítson. Higyük, hogy ez úton nemzeti irodalmunkat többrefogjuk vinni, mintsem ócsárlások- s lamentációkkal. Azok, kik az első helyett az utóbbit üzik, *eredeti fő*k lehetnek, de ha annak szebb s jobb bizonyosságát adni nem tudják: akkor reájok illenek Cicerónak e szavai: „Isti, cum non modo dominos se fontium, sed se ipsos fontes esse dicant, et omnium rigare debeant ingenia, non putant fore ridiculum, si, cum id polliceantur aliis, arescant ipsi siccitate.“ *Rhetoric. ad Herenn. IV. 6.*

KAZINCZY FERENC LEVÉLTÁRCÁJÁBÓL.

K Ö Z L I

KAZINCZY GÁBOR.

HARMADIK FOGÁS *).

KAZINCZY ÉS DÖBRENTAI.

(Azon idegenség, mely e két férfiú, a pártfogó és védenc, a mester és tanítvány, a gyengeségei mellett is nagy ember s az érdemei mellett is kis ember közt idővel kifejlett; s mely magát több irodalmi közleményekből a magyar irodalom figyelmes kedvelője előtt rég észrevehetővé tette: mindkét ember arcképében nevezetes, mert jellemzetes, vonásokat vont. Az irodalom biographusa úgy, mint az íróké, már most kívánva tekint azon acták után, mik őt e jelenet genesisébe beavassák; s én örömmel és köszönettel terjesztem elő a Kazinczy Ferenc irományai birtokosától s leendő kiadójától nyert e nyalábot, mely ha nem *teljes* is — mert azt csak Döbrentei *minden* levelei és munkái gyűjteménye egészítené ki — de vezérpontokat nyújt, mik biztosan irányzanak, míg egykor mindent együtt bírva, azok az emberi lélek kerekletébe egy újabb, kelletlen de tanulságos, pillantást engednek majd vetni a későbbi olvasónak.

Toldy Ferenc.)

*) L. az Első Fogást az Új M. Muz. 1853-ki foly. I. 492: a Másodikat az 1855-ki foly. I. 481 s köv. II.

I.

1. *Igaz Sámuel Kazinczyhoz.*

Bécs, december 13-dik 1822.

Auróra recenzióját közlöttem Döbrenteivel; de már azelőtt is arra határozám magam, hogy nem nyomtattatom addig, míg iránta ujabban nem veszem tudósításodat. Én feledékenységgel mentélek az alól, hogy Döbrenteiről szót nem tevék. Azonban azt Rólad alig lehet feltenni. — Sajnálom a dolgot. Miként tegyük jóvá?

2. *Döbrentei Kazinczyhoz.*

Bécs, december 13-dik 1822.

Kedves Barátom, Te elhallgatál. Meghagytam Pesten hogy leveleimet ide küldjék utánnam. Tőled semmi sem jó. Nem jól jártam-é el Erdélyi Leveleid dolgában? Itt vannak Igaz Sámuel barátunknál, s el nem késvé. Vagy mi sért egyéb? Szivemig bé mélyen fájna, ha valami fél elhidegülés fogott volna körül. Én nem tudok semmit, Rajtad látszik.

November közepe olta vagyok itt, gr. Gyulainál szállva, s az ő szives társaságából jövő örömet az igazán Igaz Samuval való tréfázkodás, Cserei Farkassal, gr. Kornis Mihálylyal való kedves társalkodás neveli. Itt van gróf Mailáth János is. Itt gróf Bethlen Elek, Bethlen Gábor német írója Hormayr és Mednyánszky históriai zsebkönyvében 1823. Gyakorta együtt levén ezekkel s Csaplovicssal, időm jól telik, egyedül levő óráimat pedig Shakespeareből való fordításommal töltöm.

Épen mikor Pestről reggel 8 óra tájban indulni akarék, talála meg b. Wesselényi Miklós követe, ki az előtt való nap érkezék Pestre párizsi s londoni utjából. Oly rég nem látván, az induló landkutschert hagytam indulni, s magam tizenketőkor hajtattam utánna fiákerrel. B. Wesselényi igen nagy haszonnal tette utját, a mint rövid ideig is naplókönyvéből látám, s beszédein tapasztaltam. Számomra négy Shakespearei képet hozott, Macbethhez, Learhez, Othellóhoz, és Romeo

s Juliához. Igen sajnálom, hogy még itt nem marada, hogy tovább gyönyörködhettem volna útja elbeszélésében.

A két magyar zsebkönyv megjelenik, hálá! megint 1823-ra, és bár fenmaradhassanak sok sok esztendőig. Itéletedet mind a kettőről láttam, de Te azoknál jobb recenziókat is irtál. Ohajtanám, hogy valaki, nem együtt-dolgozó s párthoz nem tartozó, szélesebben kiereszkednék a munkákra, s megmutatná mi szép mi nem jó benne, mert csak nagyjában keresztül futni kevés haszon. Itéletedben azt látom, hogy azokat kik új szavaidat telkapák vagy ugyan neologizálnak, felettébb dicséred, s ifjainknak lobogtatott tömjened árthat. Székely Sándor eposza ugyan nem homéri, hexameterei sem tiszták, mint a Te virgili fordításod sem. Sédel Rizziója csalo fény. Kisfaludy Károlyról jól ítélsz. Helmezy előttem Tasszóban több, mint 1823. tett kisebb fordításaiban, ámbár Ideáljait becsülöm. Miért nem szólasz Tollagiról, az oly humorú, milyen még nékünk nincs. Miért nem Horvát Endre Grittijéről? Az én Klárám s Ilkám s Fantaziám Neked nem kell a mint látom, s ez eszembe juttatá, a mit Horvát Endre ira hozzád. Kérlek légy nem részre hajló recenziódban. Ezt azért irom ily egyenesen, mert szeretlek.

Barátod Döbrentei G.

Vajda-Hunyadod felséges mív.

3. Kazinczy válasza *).

Széphalom, december 23-d. 1822.

Édes barátom, Igazhoz írt levelemben, melyet olvasni fogsz, megmondám, hogy Auróra felől küldött jelentésem elmaradása által mind én, mind Igaz barátunk veszte, a mint ugyan én hiszem. De valamit felvenni vagy fel nem venni teljes szabadságában van annak, a ki valamit kiád, s azért a mit csinál, azt számadásra senki sem vonhatja. Igazt én még arra is kértem ezen felül, hogy higyeje, hogy ámbár nekem mindég igen kedves mikor valamimet felveszi, bizony az is kedves, ha küldésemmel szabadon és baráti bizodalommal bá-

*) Kazinczy kezétől: „Ezt másképen írtam, de az értelem marada.“

nik. Mindent sem én sem más nem láthatunk, s a felelet terhe nem a küldőt, hanem a kiadót nyonja.

De neked, a mint leveledből látom, ellenem sok kifogásod van. Nekem viszont vádjaid ellen van vagy kifogásom vagy feleletem. Egyik leveledben Te oly szót szalasztál ki, melyből azt látom, hogy Pest neked el van keserítve az ott lakók mesterezni szerető pedantismusa által. Pest felől, higgy nekem, senkitől nincsenek híreim; annyira nincsenek, hogy csudálkozva látám Aurórában, hogy ott sem Szemerének, sem Kölcsynek nincsenek darabjaik. Az ügy lángoló szeretete, s talán a makaes és egy oldalú izlés is, s az önszeretet, mely nélkül soha nem vagyunk, soha nem lehetünk, engem sok ideig el-elkapott, hogy én is elkeserítém így a mások és a magam életét: most nem mondom kinyomtatva, mi van izlésem ellen, hanem csak azt a minék örülhetek, s azt tartom:

Haec res et jungit, junctos et servat amicos.

S mi következne abból, édes barátom, hogy nekem, a mint irod, a te Klárád, a te Ilkád, a te Phantasiád *nem kell*, mert felölök hallgaték; hogy a Helmecey Ideáljai s Matthissoni dala felől is *hallgaték*? de ennek Tárogatója és a te Gazdag semmire-kellőd felől *nem hallgaték*. Hiszen még az nem baj, hogy ennek vagy amannak ez vagy amaz nem kell, mint neked a Rákosi Épósza s az én virgili Orpheusom. Te is tapasztaltad, Helmecey is tapasztalta, én is tapasztaltam, hogy a legjobb munka sem kap mindég javalást, s kap a rossz, és néha még a legjobbaknál is. De hát kiknek javallásokért irunk mi? Nem a tulajdon magunkéért-e, úgy reménylven, hogy a sokaságban csak lesz valaki, ki úgy érezzen mint magunk. Klárádat és a Matthissoni dalt már olvastam, és így nem csuda, hogy az nekem, legalább a *meglepettetés* örömét nem adta. Minthogy Auróra nem enyém, hanem azt csak kevés órákra kapám kölcsön, csak végig lehete rajta futnom, s így vallást teszek, hogy a Schiller Ideáljainak egy sorát sem olvastam meg, a *hosszú* Ilkának pedig csak mintegy egy harmadát. Te és Helmecey a magatok általam elhallgatott darabjaitokat szintűgy szerethetitek, mint én az általad nem szeretett virgili Orpheusomat. Ennek némely vétkes sorát (Máglyá-

jokra rakott hamuvá égett, szintelen ifjak — és a vége felé hol Eurydice oly sokat forog szóban) nagyon ohajtom megigazíthatni, de még eddig hasztalanúl igyekeztem azon: de ha kérded, mit tartok ezen fordításomról, kimondom tartalék nélkül, hogy azt legszerencsésebb dolgozásaim közé számlálom, s jobbnak vélem minden öszve hasonlíthatás nélkül mint a Rájnisé. Hexameterreinek nem tiszták. De nem rosszabbak mint a Buczyhoz írottak, és a miket Epigrammáimban írtam. A hexameternek bizonyos folyása van, melyet érzünk ha jó vagy rossz, de regula alá zárni talán nem lehet. Én csak két törvényt adhatnék: 1) hogy caesurája legyen, és 2) hogy 4 syllabájú szó ne rekeszsze be, mely görögben szokás volt, de már a rómaiaknál s az újaknál kedvetlen. E kettő ellen Orpheuszom nem vét.

Sédely felől szölk az Aurora felől tett Jelentésben, s te azt hiszed, hogy én azokat szeretem magasztalni, a kik szavaimat felkapkodják és a neologia felén állanak. Hogy azokat szeressük, a kiknek érzések, gondolkodások egy a miénkkel, nem az önszeretet, hanem a *természet* munkája; de az a másik gyanu, engedd hogy kimondjam, üres gyanu. Hiszen nekem semmi szükségem a győzelemnek ezen újabb jelére: Hébe és Aurora végtől végig azt kiáltják, s a kérdés örökre el van döjtve. — Én az ifjakat, s az oly ifjakat, a kik még huszadik éveket el nem érték, és már *Stuartot és Multat és Jelent* adnak, nagyobb örömmel nézem mint öregeinket. Belőlem és társaimból nem lesz többé több mint a mik vagyunk: de Sédelyből és Kovacsóczyból még mi lehet? Az ő idejekben én nem írtam Stuartot és Multat és Jelent: és így az én időmben ők nem egy két sonettet és epigrammát fognak adhatni. Meglehet, édes barátom, hogy a Virgil Georgiconát Sédely fogja úgy adni, ahogy én adtam Orpheuszt. Ez a remény szeretteti énvelem az ifjakat inkább mint a mi magokat elhitt öregeinket, kik az arannyal salakot is adnak, s sokszor a salakot nagyobb mértékben mint az aranyat.

Rákosi nekem igen nagy reményem. Sonettjét (Hunyadi) nem felejthetem, valamint azt sem felejtém, a mit hozzád írt, s Hébe felveve — nagy bosszúságára talán e—i—s. úrnak, ki azt is alkalmi versnek fogja hihetőleg venni. Eposzában

nem Homér — de hát az a Tiéd Homér-e? Azonban való csakugyan, hogy Rákosiban *egynéhány* homéri vonás van, és csudálom hogy az utólérhetlent abban is nem utánlotta, hogy spékeltel volna fel a kis eposzt *similekkel*. Rákosiból idővel sok lehet.

Tollagi Jónás nekem egy két órát *igen kedvessé* tette. Sok helyeit felolvasám feleségemnek és lányomnak. S ezen érzéssel szóllék Jelentésemben, nem recenzióban. Ha mindent akar a recensens dicsérni a mi dicsérést érdemel, ha mindent feddeni a mi feddhető, s ha a Takács kivánsága szerint még okát is adni ítéleteinek; úgy a recensio oly hosszú lesz mint a munka. Én maradok a mellett amit Auróra felől mondték, s azt vitatom hogy az nem rosszabb mint a mit Hébe felől mondtattam; s úgy hiszem ezt mondták volna az olvasók is nagy számban; s te, édes barátom, és Igaz, ítélnélheted arról a mit tetszik, de én úgy hiszem, hogy mind én, mind Igaz veszte, hogy az meg nem jelent. — De elég a barátságos versenygésnek. Mely szerencse, hogy legalább a gondolkozás és érzés *Zollfrey*.

Örvendek hogy oly szép napokat élsz a mi kedves Lajosunk körül, s a Cserei, Kornis és Mailáth társaságában. Tiszteld mindenikét a legszivesebb köszöntéssel. A Mailáth Szegény Útasa gyönyörűen van fordítva, s csudálom azt a szerencsét; én úgy bizonyosan nem tudok. Ugyan ki az a Makáry? Én mindég azt gyanítottam hogy az ő igazi neve *Boldog*, és hogy maga göröglötte el magát. Hát Szalay Benjamin kicsoda és micsoda? Ha vele lészesz, mondjad hogy Tollagiját senki sem olvasta több örömmel mint én. Sokat nem tudok a mi a *mi világunkban* történik, s egy részről jó hogy nem tudom. Sajnálom, hogy egymást nem szeretjük. Nincs-e elég a szent körön kívül, a kiket méltán gyűlölnünk? Gyűlöljük azokat, ha a gyűlölés érzése bánt.

Élj szerencsésen, édes, édes barátom. Hozzon ezer örömet, ezer áldást reád az új esztendő. Csereihez is megyen egy levelem ezzel együtt. Tudakozd, vette-e, mert a levelem nincs feljegyezve szállása. Öllek tégedet és barátinkat forró szeretettel.

II.

4. *Döbrentei Kazinczyhoz.*

Pest, július 23-d. 1824.

Kedves barátom! Tegnap este adta kezembe Vitkovics nála lételemben Sallustiushoz írt előbeszédedet, melyet már elébb Thaisznál s ennél is elébb Kulcsárnál a Kedveskedőben láttam. E nekem küldött nyomtatványt szivesen köszönöm. Werfer, a mint látom, csinosságra való ügyeletre fogja serkenteni magyarországi nyomtatójinkat.

Fordításbeli theoriádról magad azt irod, hogy az engemet meggyőzni nem fog. Úgy van, nem győz meg, édes tisztelt barátom. De mit írjak hosszasan argumentumaimról? Tégedet is azokeltéríteni utadról nem fognak. Csak megérintsem-e hát hogy a Morghenek, Müllerek és Longhik autoritásai nem e tárgyra valók; hogy principiumod állandósága felől egy helyen magad is gyanura rebbensz? Én ellened vagyok — okaimat Shakespeare három játékszíni darabjához írt értekezésemben eléadom, mely nem sokára a Tudományos Gyűjteményben jelenik meg, mivel fordításomhoz még pénz kell.

Sokáig várogattam hova fordítja a nyelvet ujonnan megkezdett és enunciált neologiad, mit fognak szülni deákos, franciás és németes kifejezéseid. Vélekedésem szerint, mindenik jobban és nyelvünk eredeti fordulásainak ártóbban terjed, mint talán magad is óhajtottad. Kimondom már most én is gondolatimat. Neked kezdedben volt nyelvünk díszre emelhetése, s mit látunk? Mindenfelé a hol megfordultam, nyelvünk-től, a sok idegen szóllás, halmozott, s még nem is jól formált szók miatt elhülést, zajgást. S nem kell-e pedig tekintetbe venni, hogy nekünk, nyomorultúl elmaradottaknak a nemzetek sorában alig állóknak, félig hideg félig elkülföldisedett publicumot kell míveltségünk védésére meg és visszanyernünk, s elérhetjük-e ezt oly munkákkal, mint a milyeneket ez a mostani nyelvzavarás szül? Hagyja helybe a kinek tetszik, én nem fogom.

Kunhardt Sallustiusa kezdedbe jutásának örvendek.

Én holnap után, Vitkovicssal együtt Fűredre akarok indulni, azt óhajtván, hogy aranyerem magát úgy viselje a mint szép nevéhez illenék. Talán két, talán három hétig leszek ott, visszajövén egy ideig itt mulatok még, az őszszel pedig ismét Bécsbe szándékozom.

A napokban gyermekek számára még régen írt Elbeszéléseimet forgatám, s eszembe juta, hogy azokat ki kellene adnom. Tudod, hogy Bálintodnak, keresztfiamnak vannak ajánlva. Mit csinál Bálint? nagy-e már? Ölelem, tisztelt anyja kezét pedig csókolom.

Igaz Samu által kérdeztettél egyszer Szternéd iránt. Itt van írásaim között, mit parancsolsz iránta? Vélekedésem arról is az, a mi Sallustiusodról: ha a Sallustiana dictiókban gyönyörködni akarok, deákul olvasom, ha anglicismust kívánok, nem fátyolon nézem keresztül, hanem színről színre.

Egyenességemet nem fogod rossz neven venni, s kérek, ne is vedd.

Isten Hozzád. Szívéből Ölel

barátod Döbrentei Gábor mk.

(Jegyzet Kazinczy kezétől.)

Döbrentei Bécsben meglátogatá Igaz Sámuel, s ennek asztalán megpillantá azon egy lapnyi octáv nyomtatványt, melyet Igaz próbául rakata ki, hogy lássa, megszerethetném-e betűit, papirosát. Eljéde annak magyarságától, s rám írá több szabadsággal, mint a mire barátság adhat just. — Itt ujjabban láttam a mit kiki tud, ha Döbrenteit ismeri, hogy azért szól úgy, mert Szallusztot nem ismeri, sőt nem csak Szallusztot nem, hanem nem a római írókat is, általjában. Döbrentei azok helyett jobbnak látta az oly munkákat csudálgatni, mint a Müller *Schuldja*, most pedig grammatikázgat és purismust hirdet. A legnagyobb kiméléssel feleltem neki, de ötet az ő rossz csillaga arra vivé, hogy nekem az itt következő levelet írja. Meg akarék szabadúlni a nem kért tanácslásoktól, s kiméletlen praeceptoroskodásoktól; nem csak nekem ada okot panaszkodni gorombaságai ellen, melyeket *egyenességnek* akár vétetni; s imhol válaszom. Pestre érvén 1828. febr., s másodsor 1828. septemberben, hozzám jött, s ma-

gamat találván egyszer, előhozá megint a praeceptoroskodás tárgyait. Szelíden kérem, hogy minekutána látja, hogy ő engem soha sem vonhat a maga állításaira, ne illesse ezt a textust. Nem használt, s azt mondá, hogy az ő *egyenessége* kívánja hogy szólljon. Másodszeri kérésem sem használván, belé ugraték szavába, s tüzze de szelíden és megszorítván jobbját: Barátom, hagy el, mert én bizonyossá teszek, hogy te nem borzadsz inkább az én írástomtól, mint én a tiédétől. — Az én egyenességem annyira fájt neki, hogy egy hangot sem ejte többé. — Széphalom, novemb. 23-d. 1828. K. F.

5. Kazinczy Döbrenteinek.

Széphalom, aug. 29-d. 1824.

Nem csudálom én hogy téged, Szalluszt hoz irt Előbeszédem meg nem győze, hogy neked javalásodat az Igaz Sámuelnél meglátott töredék meg nem nyerheté; azt csudálnám ha amaz meggyőzhetett volna, ha ez javalásoddal dicsekedhetnék; mi ketten nagyon messze járunk egymástól. De engedj szabadon szóllanom, pirúlok annyira szeretett barátomért, hogy midőn ez az Előbeszéd Guzmicsot még meg is lépé, téged meggyőzni nem tud; az pedig épen bánt, hogy midőn tanácsodat nem kérem, te azt adod, s oly felsőséggel, mint csak azon fiúknak vala szabad adnod, kiket Erdélyi Muzéumod gyúlaszta tűzre. Igen is, édes barátom, a barátság, és kivált az olyan mint a miénk, bátorságot adhat nekünk bizakodva bánni egymással, de nem durván bánni, s egy bizonyos könnyedséggel, a hogy mester szokott tanítványával. Ha te a Szalluszt és Yorick szépségét akarod csudálni, magokat veszed elő, úgy mondod; s magad itéld meg, mely szó ez oly férfitől mint te vagy. Tehát azoknak igyekezetek hászontalan volna, kik láttatni akarják olvasóikkal, mit bírna el az új nyelv a régié szépségéből? Köszönd magadnak, ha az ily levél és az a híres Dialogus (Tud. Gyűjt. 1824. VII. k. lap. 78 - 86.) bennem és társaimban, a *Nyelvtörőkben*, gyanút támaszthat, hogy néked kedvesb a Ruaeusz nyelve mint a Virgilé, és hogy te Virgilt és Szallusztot meg sem érted, s graeccissálásaikat, nyelvzavarokat, nyelvtöréseket

csak azért nézed el, mert őket a Virgíl és Szalluszt nevek védik. Hát arra mit mondjak, hogy te bennünket Zrínyihez és Mikeshoz utasítasz? Ismered-e őket? Mert nekem úgy tetszik, hogy a Zrínyi nevét csak nevéért emlegeted. Neki abban áll egyik szépsége, hogy azonként szedi által a rómaiak virágaikat, mint azok a görögökéit. Én néked felelni fogok, s nyomtatásban. Igen is, a magyar beszédnek magyar beszédnek kell lenni; igen is, az a nativus lepor derék portéka. De ha talán te csak azt mondanád, hogy magyar embernek bajúsz kell, azt mondanád, a mit én mondani ugyan sohanem fogok. Dialogusod sok haszontalant, sok félszeget, sok hozzád nem illőt monda. Thaisz szólla jól a Tud. Gyűjt. tavalyi XI. kötetében. Ortholognak neologisálni; neolognak orthologisálni kell, s az a félve tett merés, s az a merve tett félés teszi a mit ügyünk kíván, a mit várunk.

III.

6. Azokhoz, a kik ezt, most vagy később, olvashatnák, és nem ismervén a történeteket, rajta megbótránkoznának.

Túl van az minden megfoghatáson, a mit Döbrentei üzöget, miolta a Szerencse, merő tréfából, urrá tevé, s ideje volt hogy végre valaki előálljon, s magának és társainak nyugtot szerezzen. Szelid elnézéseim, kimélelésem, továbbá barátságos kéréseim hogy hagyna békét, sikertelenek valának; kedvessé tévén ravaszkodásai által magát némelyeknél, az juta eszébe, hogy leckéket osztogasson társai közt, s ő ígérgete kegyelmeket, és hogy mások felett lebegtethesse magát, rosszúl szóla társai felől. Én állék elő elakasztani rosz játékában. A Muzáron IV. kötetében felnyitám szemeit, hogy láthassa mely ponton áll ő azok közt, a kiken nyargalódnak; az itt következő két levél pedig érezteté vele mit várhat, ha véget nem vet játékinak. Hideg vérrel tettem a mit tettem, s megdölvén, hogy egy megbántott gőgös Clavigo mire vete-medhetik a maga Beaumarchaisja eránt, s épen ennek megdölvése iratá velem a levelet oly nyersen, ahogy azt különben nem írtam volna. Ha ki, nem tudván a történeteket, egyedül azt forgatná, hogy nevelt ember lármás kipattanást

magának engedni soha nem fog; gondolja meg, hogy a kik magokat kirekesztőleg nézik nevelteknek, a duellumot is eléggé tisztessé, sőt épen *úri* szernek tekintik; pedig a mit éntesznek itt, nincs oly lármás, mint ha ötet pisztolyra hívtam volna ki. Osztán valljuk meg, Dr. Luther Márton felette böles intést ada, midőn az Ó-Bibliának egy helyét így fordítá: Den Narren muss man mit Kolben lausen. A Döbrenteiek csak így csendesednek el. Pesten, april 28-d. 1829.

(Kazinczy Ferenc.)

7. *Döbrenteinek Kazinczy, tiszteletét.*

Szemere kedveskedik Muzáriona III. és IV. kötetével. Szerencsésebb utat kifejlésünkre nem választhata, mint midőn két ellenkező vélekedést s az írói különbségeket szembeállítja egymással; s a ki magát bántottnak képzelné külföldben, nem panaszkodhatik, hogy irigység, harag, uraságra vágyás, garázda természet támadák meg, mint azt kiáltozni recensensekre szokás. Goethe és Schiller, együtt dolgozván korbácsoló xeniájikat, az által buzdítgaták egymást, hogy ha bőreiket nem féltendik, garázdaságaikkal sok jót fognak az ügynek hajthatni; s én egy hitben voltam és vagyok a nemes lelkű s ügyök javát saját nyugalmoknál inkább szerető két garázdával. — De adjuk hát a mit türhetnek. Kritika nélkül el nem lehetünk.

Nekem itt a derék Szontagh vala ellenkezőm, és te. — Veled szerettem volna össze nem akadni, s a múltak emlékezete miatt is; de azt ügyünk parancsolá, tisztemmé tevő. Íróink közt alig van valaki, kinek ízléséhez, gondolkozásához az enyém kevésbé hasonlítson; a mit tavaly szeptemberben exorcizálásaidra kénytelen valék végre tenmagadnak kimondanom, hogy nem kért leckézésidet valaha már elnémíthassam. Rendes az hogy mi ketten, te és én, még ebben is ellenkezünk, mint csaknem mindenben egyébben: én oly nagy tisztelője az írói személyes szabadságnak, elő szóval vagy írva, soha senkit a maga módjában nem háborgatok; ízlésétől, vélekedéseitől elvonni soha nem igyekeztem; de recenzióban, grammatikai pereimben s epigrammáimban, tartalék nélkül, bátran, merészen, olykor csipősen is, a mit szükségesnek lá-

ték, elmondám: — te élőszóval, levelekben térítgetsz, oktatsz, cáfolsz, még ha azt más nem kéri, még ha azt mást hallani nem akarja is; de nyomtatásban vagy épen nem szóllasz, vagy csak a beszercei végezgetők fortélyával: „hogy a feléjek hajlást ezek itt megláthassák, azok ott meg ne sejtthessék.“ — MERNI KELL! sok már a fordítás; ezt mondád: de ezt is mondád: nem ellenzem a fordítást, sőt bár *minden* lefordítottassék. Az ily habzás, az ily ködösködés téged mentté teszen a nyilaktól, mert a két végszél közt oda vonod magad, hol nem fog a fegyver. — S mi haszna az ily szóllásoknak?

Ilyen az is, midőn kárhoztatod a nyelvrontókat, kiknek megtisztelésökre jónak láttad egy új nevet is teremteni: a *Nyelvtörőt*, hogy a kik hallják, a *Szentségtörőre* emlékeztesse; s te magad egyike vagy a legvakmerőbb nyelvrontóknak. — Én pedig mindég azt hirdetem, hogy rontani a nyelvet szabad, ha beszédünk az által nyer, de magam e szabadsággal félve bánok; legalább nyelvünk barátjai ezt hiszik, és közönségesen. Ilyen az hogy te, megpillantván Szallusztomból egy lapot, rám írá, hogy kedvezzek nyelvünknek s tekintetemnek; és midőn a makacsszeszű Szallusztot makacs szeszszel neked rosszúl fordítottam, a Szép nemében egyedül azon fordítást nézvén jónak, mely a maga szép előképének sajátságait adja: te a Yorick és Eliza Leveleiben a minden gond nélkül ömlő, meleg, édes beszédet a legdarabosabb, a legfagyosabb, a legvisszásabb beszéddé változtatád, melyet valaha hallánk. Ilyen az, hogy te felállál Horvát Endre ellen, s neki e szép és jó szóllását: *semmit nem kételkedünk*, ki akarád törteni, s vétkes és nem magyar beszédnek mondád ezt: *Ez nagyobb mint az*, s jónak kirekesztőleg ezt állítád: *Ez nagyobb annál*: ellenben Yorickodat kietlen zordon barbarismusokkal töltöd el: „*becsületességében* senki nem kételkedik.“ — „Kivánnék valami címet kapni *Kegyedének való* ajánlhatóságokra.“ — „Könnyekkel öntözém *méltóságos* lapjait“ — „a gyengédségnek *minden legkissebb íze felrázkodtatódott egész* tetemeimben“ — „szóllhatok tizenkét óra után féllel *később* kegyeddel, de nincs nyugtom, míg hogy' *létét elébb is meg nem tudom*, Eliza.“ — Ugyan kérdjük csendes vérrel, ha magyar beszéd-e ez? hogy ilyet ki vára attól, a ki mindég a beszéd

magyarságát parancsolja! s szóllottam-e én vádlott, én kárhoztatott, s általad vádlott és kárhoztatott ily fene barbarismusokkal, mint a milyeket a te Yorickod és Elizád, az első lapon kezdve az utolsóig, minden sorban hallat? S ezt az teszi, a ki kárhoztatja Horvát Endrének már elfogadott s mindentől értett phrasisát? a ki nem tűri hogy az összehasonlításokban nekünk is két formánk legyen, mint Rómában volt. Én ezeket úgy nem értem, mint benned sok egyebet nem, még pedig nyelvedben és magadban.

Igenis, édes barátom, nekem nem csak írásod ellen van panaszom, hanem sok egyébennemű bántásid ellen is. Ezt elég említenem, s elhallgatok. Személyemmel tehetd tovább is a mit akarsz. Élj szerencsésen. Pesten, mart. 23-d. 1829.

8. Kazinczy Kiss Károlyhoz.

Pesten, mart. 27-d. 1829.

Minekutána Döbrentei levelemet az Úrnak kedves Uram Öcsémnek felolvasá, s kedves Uram Öcsém erre engem látogatásával megtisztelni méltóztatott; úgy hiszem, ő nekem nem veszi balul, ha viszont én is elmondok Uram Öcsémnek holmit, a mi neki mind magára mind reám nézve jó lehet.

Előre látám én hogy történhetnek holmik, mik miatt levelemet még ki is kell nyomtattatnom, s így annak mását megtartottam. Hogy ki nem adom, arról nem felelek; csak azt jegyzem meg, hogy akkor glosszákkal. Én is tudom mennyivel nemesebb némely bántásokat szelíd emberiséggel, némelyeket mosolylyal, némelyeket csendes megvetéssel elnézni; de azt is tudom, hogy olykor a legszelídebb természet is kénytelen szóllani, hogy valaha nyugta legyen, s én most ez esetben valék. Régolta úzi Döbrentei a maga sottogását, hol titokban, hol nyilvánkábban, mind ellenem, kit garázdának hirdet, mind mások ellen, kikkel — valljuk meg egyenesen — távolról sem mérkezhetik össze. Az ő mindenek által ismért két rettenetes indulatja (a pénz és cifra elolthatatlan szomja) ötet arra viszi, hogy készen van mindég feláldozni szive érzésit is, és két képet visel, hogy a fejezek közt fejtérnek, a feketék közt feketének ismértessék; s így mind-

egyikénél feltalálja hasznait, és — bár arra mindnyájan álmélkodunk — társai közt fen lebegni látszhasnék. Méltóztassék az Úr Uram Ösém neki e levelemet megmutatni. Fájni fog neki ez is, mint az elsőbb, de én ezt is szükségesnek látám az ő meggyógyulhatására. Egyéberánt higgye ő, hogy én benne két Döbrenteit nézek; a mostanit, és azt a régít. A mostanit szeretni magamért és másokért nem tudom, de a réginek, annak a hajdaninak, megtartom emlékezetét, s eránta mindig azon tekintettel fogok lenni, a mivel neki is tartozom. — Maradok megkülönböztetett tisztelettel.

9. Kazinczynak Döbrentei.

Pozsony, nov. 17-d. Éjfél körül. 1830. *)

Kazinczy Ferencnek, Döbrentei Gábor, tiszteletét.

Tudtodra adom, érdemeid kész tiszteletiből, hogy a m. t. Társaság Igazgató Tanácsa ma tartotta első ülését 6 $\frac{1}{2}$ órakor kezdve 3 fertály tizig gyertyavilágnál a fő Rendeik palotájában. 16 volt jelen. Elölülő Gr. Cziráky. Gr. Reviczky igen jelesen szóllt. A gyűlés sikere túl. Örvendve irám nevedet mint Jegyző. A kipontozott helyek üresen maradtak, míg azokra is munkáját mutatható író akad. Az alá húzott nevű helybeli 500 f. a vidéki 300 f. pengőt húz. A többi is nem sokára. Mindenik választatása praesidialiter lesz tudtára adva, s majd Januariusra vagy Februariusra Pestre híva. Feleségednek tiszteletem. Keresztfiamat ölelem.

A Magyar Tudós Társaság Rendes Tagjai.

- 1) Nyelvtudom. 2) Filozofia. 3) Történetírás.

Helybeliek.

<i>Kisfaludy K.</i>	<i>Döbrentei.</i>	<i>Horvát Istv.</i>
Vörösmarty.	Imre János.	Petrovics Fr.
Schedel.		
4) Mathesis.	5) Természettud.	6) Törvény.
<i>Tittel.</i>	<i>Gebhardt.</i>	— — — —
— — — —	Bugát.	— — — —

*) Kazinczy kezétől : „Vettem Ujhelyben, novemb. 26-d. 1830.“

Vidékiek.

1)	2)	3)
<i>Kisfaludy S.</i>	<i>Berzsenyi.</i>	<i>Kazinczy Ferenc.</i>
Kölcsey Ferenc.	Szilasy János.	Kis János.
Horvát Endre.		
Guzmics.		
4)	5)	6)
<i>Bitnicz.</i>	<i>Horvát Józs.</i>	<i>Szlemenics.</i>
	Balásházy.	Köteles.
Első Elölülő	gr. Teleki József.	
másod	gr. Széchenyi Istv.	
pénztárnok	Helmezy Mihály.	
Ellenőr	gr. Széchenyi Istv.	

10. Kazinczy Döbrenteinek.

Döbrentei Gábornak K. F. baráti tiszteletét.

Ujhely, novemb. 30-d. 1830.

Meleg szívvvel köszönöm tudósításodat. Azt örömmel vevém vala, ha szó rólam ott nem volna is. Így az öröm érzéséhez a hála érzése is járult. Szerettem volna már most itt látni némely neveket, de azok még ide jönnek, úgy hiszem. Most fő örömem az, hogy a megholt Kisfaludy Károly s a Vörösmarty és Schedel nevei itt állanak. Ezeknek szeretete, s a Fenyéryé és Bajzáé, nékem kevélységem.

Engedd illetnem a kedvetlen tárgyat. Azzal tartozom magamnak. Úgy hitted, hogy én Fenyéryt és Bajzát tüzeltem ellened: Én magam állok ki mikor szóllanom kell; más-sal magamért nem harcoltatok. Ítéletem az, hogy a mély tudományú s példás szerénységű Fenyéry a *Kérdések* által, bár azokban kesernyesség érezteti magát, mert nem várhata jót, azt az eltiporó, azt a pirító, azt a tanító *Feleletet* nem érdemlé. Ha Te a Fenyéry hangján felelél, bár szelíd kesernyességgel, történt volna-e a mi történt? s a tanítani oly rettenetesen szerető, felelek érte, nem kapott volna tanító feleletet. S ki fogja hinni, hogy az a téged Magyar Campé-nak nevező Felelet nem a te tolladból folyt, holott a stylisticádat magasztaló sorokban a te ismért virágidat látjuk? És ha te nem irtad, ki fogja hinni, hogy nem olvasád, mi-

nekelőtte lenyomtaták? S ki nem kiált téged vétkesnek, hogy azt a Csokonai marhadühü énekét megszenvedéd? Barátom, tekints körül, s kérdd, honnan az a nehezletés, melybe te magadat társaid és nem társaid, sőt még aszszonyságok előtt is hozád? Mert hogy téged még azok sem szenvednek, a kik nem mutatják hogy gyűlölnék, és a kik felől azt nem is álmodod, azt én írt bizonyságokkal mutathatnám meg, ha becsület nem tiltaná. Téged elragada magad előtt is váratlan szerencséd, s az nem jó. Azt magad is sokallod, úgy hiszem, nincs tehát szükséged rá, hogy másokat tapodj, és hogy azoknak tolakodjál elejébe, a kik felől lehetetlen nem érzened, hogy ők többek mint te vagy. Miattam tolakodhatik előre valaki akar, és ha Bajza jó, a halhatatlan Bordal éneklője, én előle tisztelettel vonom félre magamat; de még neki is rossz neven venném, ha lábomra hágdosna tolongásiban; az olyan mindég alkalmatlan. Én is szerettem elől állani, de soha nem tolongottam; érzettem hogy a tolakodó maga fedi fel a mit el akarna rejteni. Az igazán nagy minden helyt, elől hátul, középpen, díszít ad helyének, s arra, hogy pirulás nélkül üljünk elől, ha nem érdemeljük, nagy mértéke kell a szemtelenségnek. Ne hidd hogy Yorickod engem megbánta; sőt örvidenek hogy fordítád, ha olvashatólag és ha jól magyarul fordítottad volna is. Én úgy hiszem, hogy a grammatikázás pedanteriára vezet, s az néked nagy hibád; s hogy nincs alkalmasb szer kimutatni mi van jól, s mi van rosszul magyarul, mint ha többben fordítának azon egyet. Sőt ohajtom hogy majd Szaluztomat is dolgozd ujra. Az olyan mindég szabad. De a később fordítónak nem szabad az elsőb alatt állani.

Szeretném tovább, ha te magad szoktathatnád le praeceptoroskodásaidról. Azoknak lehete helye az erdélyi deákocskáknál, de a mint Fenyéry megmutatá, nincs a Fenyéryek körül. Nincs senki köztünk a kire rá nem fér az emlékeztetés, de a tanító nevetségessé teszi magát, midőn ott akar igazítani, a hol igazítani nincsen mit, s későn látja, hogy a gondolt hiba még szépség. Ez a baj rajtad sokszor megtörtént.

Óhajtom hogy veled kedvetlen összeakadásba ne jőjek, s valamint attól óvni fogom magamat; úgy kérlek té-

ged is, hogy kipattanni ne kényszeríts. Szeretném utolsó éveimet nyugalomban, de szabad nyugalomban tölteni. Éljszerencsésen.

A POZSONYI KÁPTALAN XIV. SZÁZADBELI KÖNYVTÁRA.

IPOLYI ARNOLDTÓL.

I.

A pozsonyi káptalan régi könyvtára régóta jó hírben áll a hazai tudomány férfainál. Annak kinevei közül kerültek elő nyelvünk legrégebb emlékei: „a halotti beszéd és könyörgés“; valamint több nevezetes történetkútfőnk, mint: a Pozsonyi Évkönyv ¹⁾, a Kálmán király idejébéli első magyar egyházi nemzeti zsinat határozatai, és az úgynevezett Pozsonyi Krónika; hogy ne említsem azon számtalan okmányt, mit ismét levéltára szolgáltatott a magyar Codex Diplomaticusnak.

Ezen könyvtár XIV. századi állapotát állítja előnkbe egy könyvjegyzék, mely Pozsony városának hazánk történetbúvárai által már Gyurikovics (Hormayr, Archiv.), Jászay (Magyar N. Napjai a mohácsi vész után) és mások közleményeiből dicséretesen ismeretes dús levéltárában foglaltatik.

Úgy hiszem, köteles és kedves szolgálatot teszek, ha a hazai tudományosság érdekében ezen könyvjegyzékett közzé teszem; miután ismeretes dolog, hogy régebbi korunkból alig vagyunk képesek többet felmutatni egyikét könyvjegyzékénél²⁾;

¹⁾ Igy: *Pozsonyi Évkönyvnek* — „*Annales Posonienses*“ vélem tartalmánál fogva nevezendőnek a Kollernél (Hist. Ep. Quinqueeccles. I, 402) és Endlichernél (Monum. Arpad. 55) kiadott „*Chronicon Posoniense*“; megkülönböztetésül a későbbi, Pray által megismertetett és Toldy által kiadott *Pozsonyi Krónikától*. *)

*) Én ama nem helyesen krónikának nevezett *évjegyzeteknek* meghagynám nevöket, miután eddig már az alatt idéztettek; s az általam kiadottnak e nevét indítványozom: „*Chronicon Posoniense Maius*.“ *Toldy F.*

²⁾ Az első korszakból csak kettőt: Sz. István által a pécsváradi monostornak 1015. adományozott mintegy 40 kötetnyi könyvet nevének említve (egy vagy kettőt kivéve a többi csupán egyházi szerkönyv); és 1277-ből László esztergomi nagyprépost végintézetében 17 munkát cím szerint röviden előszámlálva. (L. Cod. Dipl. I, 301. és V, 2, 412; v. ö. Toldy, M. Írod. Tört. I. 59 és 135)

pedig szinte tudva lévő dolog, hogy szűk irodalomtörténeti adataink mellett mi sem képes inkább múltunk művelődési és tudományos állapotairól ösmereteinket felderíteni, mint az akkori könyvkészletek ismerete.

Adom azért itt egész mívoltában az eredetiről lemásolt szöveget ¹⁾.

„Infra scriptum inventarium rerum ecclesie beati Martini confessoris posoniensis alias sancti salvatoris est presentatum ciuitati posoniensi per honorabile capitulum ecclesie supradicte in uno registro tempore gwerrarum scilicet Hussitarum qui illo tempore circumuallarunt ciuitatem posoniensem predictam et est inscriptum in presens registrum anno domini millesimo quadringentesimo tricesimo secundo. Pro tunc Johanne Eylausenrokch iudice et Jodoco laschport magistro civium ciuitatis supradicte.

Nota. Inuentarium rerum sancti martini in Posonio factum tempore domini Jacobi custodi (így) eiusdem ecclesie posoniensis. Sub anno domini MCCCC^o XXV° Sabbato proximo post diem cinerum (febr. 24-dikén 1425-ben). ²⁾.

¹⁾ Az eredeti, mint említém, Pozsony városa levéltárában található, egy a XV. század elejéről fönlévő, több évre terjedő registrumba, nagy ívrétben, erős rongypapíron barátságos és újgót betűkkel írva. Magától értetik, hogy a szöveget diplomatikai hűséggel közlöm, elhagyván csupán a gyakori és sokszor sajtáságos rövidítéseket, melyek a másképp jól fentartott világos s élénk írás olvashatóságát eltéréseik által itt-ott nehezítik. A felsorolt könyvcímek elébe tett számok az eredetiben elő nem jönnek, s általam csupán az áttekinthetőség végett advák. Valamint szinte szükségesnek tartottam a felhozott könyvek címeit s íróik neveit magyarázó jegyzetekkel kísérni, a tárgy beceze kiüntetése tekintetéből; mit egyébként elhagyhattam ott, hol ismeretes egyházi szer- és karkönyvek — (mint: missale, rituale, ordo, graduale, psalterium, a breuiarium részei, antiphonale, capitularium, matutinale) vagy a szentatyák s egyháztanítók közismeretű munkáik nevék szerint helyesen felhozvák.

²⁾ Ismeretes dolog hogy a husziták hadai 1424-től kezdve egész 1430-ig Pozsonyt többször háborgatták. Különösen 1427-ben, midőn a falal kerített belvárost és várat ostromolván, be nem vehették ugyan, de a külvárosokat egészen leégették. (L. Bél Not. Hung. I. Hist. Urbis Posoniensis 151) Ezen berohanások alkalmával gondoskodott már bizonyára a káptalan, egyháza ékszerei és könyvei összeírásáról és elrej-

1—2. Item primo II libros matutinales magnos cum nigris cutibus et ferramentis unum de tempore et unum de sanctis. 3—5. Item tria psalteria. 5—9. Item quatuor gradualia. — 10. Item unum antiphonarium. — 11. Item unum capitularium chori. — 12. Item aliud capitularium coopertum rubeo coreo pro festivitibus. 13—23. Item undecim libros integros missalium ligatos. 24. Item unum librum specialium missarum. 25. Item unam magnam integram Bybelem (így) in pergameno in asseribus cum albo coopertorio bene ligatam.

26. Item secunda pars Bibilie in pergameno videlicet prophete cum novo testamento in asseribus cum rubeo coopertorio scilicet non integram.

27. Item liber interpretationum prophetarum novus Bibilie in pergameno in asseribus cum nigra cutte (így) bene ligatam.

28. Item Expositiones terminorum Bibilie Alexandri nequam in parvo volumine in asseribus cum rubeo coopertorio. 1).

téséről; melynek ekkép Jakab örkanonok által 1425-ben febr. 24-dikén készített leltárának egyik példánya biztosság végett a városi levéltárba letétetett, s onnét később a város registrumába átíratott. — Szándékosan nevezem azért és méltán ezen a XV. század első negyedében készült jegyzéket a pozsonyi káptalan XIV. századi könyvei leltárának; miután a XV. század derekán és végén a tudományok felvirágzásával, a nyomdászat keletkeztével, s a Corviniana s nyomán egyéb nevezetes hazai könyvtáraink korszaka után a pozsonyi káptalan könyvtára állapota is bizonyára eltérő volt emettől; mint ezt egy későbbi könyvjegyzék alább tanúsítandja. A káptalan előbbi XIII. századi könyvtára pedig már ezelőtt teljesen elpusztult volt. L. alább.

1) Címére nézve leginkább hasonlítana az ismeretes *Alexander Natalis* (Noel) és című munkájához, de ennek felvétele itt anachronismusba ejtne. Minél fogva itt csak *Alexander Hales* (máskép Ales v. Halesius, megh. 1254) a scholastica első korszaka leghíresb tanárai egyikének eltérő című munkája: „Postilla in universam bibliam“; vagy talán *Alexander a Villa Dei* (v. Villa-Deus, minorita a XIII. századb.): „Summa capitum biblicorum“ akkoriban elterjedt munkáik volnának keresendők. Mind a mellett nem kétlem, hogy itt *Alexander Necham* v. máskép *Nekam* (1186 körül tudós scholasticus párizsi tanár) munkája forogfen; ámbár megvallom, hogy e című munkáját szinte nem találom; mert írt ugyan „commentáriusokat“ a sz. írás több könyveire, sőt „expositiókat“ is, de nem „in terminos bibliae“, mint főnebb könyvünk címe mondja, hanem: „de anima, virtute“ stb philosophiai és erkölestani tárgyakról. Ismeretesek azonban még számos munkái közül: „Vocabularium biblicum“ és „Elucidarium s. scripturae“ című munkái, melyek címe értelemlre nézve a mienkkel még leginkább egyeznek. A könyv címén előjövő „*Alexander Nequam*“ név azonban nem enged kételkedni azonosságáról; miután *Necham* is az akkori szokás szerint latinosan *Ne-*

29. Item Scolastica hystoria in pergamento et asseribus cum albo coopertorio bene ligatum ¹⁾.

30. Item liber sententiarum in pergamento et asseribus cum rubeo coopertorio bene ligat ²⁾.

31. Item Questiones Thome de Aquinis in pergamento qui incipit quia katholice veritat. doctor. etc. in asseribus cum albo coopertorio bene ligatum.

32. Item compendium theologicæ veritatis et tractatus de corpore christi sancti Thome de Aquino ³⁾.

A II. Iapon.

33. Item Nicolaus de Lyra curtatus super psalterium in asseribus cum nigra cutte bene ligatus ⁴⁾.

34. Item unum bonum librum qui vocatur exemplum sacre scripture in asseribus albo coopertorio bene ligat. ⁵⁾.

quamnak is neveztetett, mi kortársainak számos élecs ötletekre szolgál-
tatott alkalmat. Igy állott volna még, a többi közt, síriratán is a vers:

Vir erat discretus et in omni more factus,
Dictus erat nequam, vitam duxit tamen æquam!

¹⁾ Kétségtelenül *Petrus Comestor v. Manducator* (párizsi egyetemi cancellár stb. megh. 1178) „Magister historiae Scholasticae“-nak nevezett híres scholasticus író: „Historia Scholastica seu histor. eccles. libri IV“ név alatt ismeretes munkája. E könyv már László esztergomi nagyprépost 1277-diki végrendelete fenemlített könyvjegyzékében is előjön. Lásd Cod. Dipl. V, 2, 412.

²⁾ Ily című iratot már a VII-dik századból bírunk Isidorus Hispalensis munkái közt; még is aligha családódom, ha ezt itt a scholastica irodalom többi következő termékei közt; szinte: *Petrus Lombardus* (1159 párizsi püspök stb.) a scholastica atyja s alapítója, az úgynevezett „magister sententiarum“ „IV libri sententiarum“ című iratának tartom; hanem talán számos követői valamelyikének irata, kik, mint Aquinói Tamás stb folyvást commentáriusokat írnak rá, s e mellett címét is nagyobb vagy kisebb hozzáadásokkal használják.

³⁾ A 31. és 32. sz. Aquinói Tamás ismeretes munkái.

⁴⁾ Ezen ismeretes egyházíró (megh. 1340) „Glossa super Psalterium“ nevű iratának valószínűleg kivonata lesz, mit a curtatus kifejezés jelentene.

⁵⁾ Számos ily című könyvek melyikét értsük, bizonyossággal meghatározni nem merem; de aligha hibázok, ha alatta *Nicolaus Hanaps v. de Hanaps* (a scholastica második korszakából, tudós dömés, később jeruzsálemi patriarcha, megh. 1291) azon korban igen keletben volt „Exempla Biblica v. utriusque legis“ könyvét keresem, akkoribani keresettségé s használhatósága által megérdemelte a „bonus liber“ dicséretet, melylyel a jegyzék említi; így neveztetett már korában ezen tulajdonainál fogva általában „*Biblia Pauperum*“nak.

35. Item unum librum in pergameno qui vocatur manipulus florum in asseribus cum albo coopertorio bene ligat. ¹⁾

36. Item unum librum in pergameno qui vocatur manutrectus in asseribus cum albo coopertorio bene ligat. ²⁾

37. Item liber distinctionum fratris Mauricii, qui incipit: circa objectionem qualiter in scriptura etc. in pergameno conscriptus in asserere viridi coopertorio bene ligatus. ³⁾

38. Item liber de proprietatibus rerum naturalium in pergameno et asseribus cum albo coopertorio bene ligatus. ⁴⁾

39. Item Jacobus de Voragine de tempore per circulum anni in papiro conscriptum in asseribus cum alba cutte bene ligat.

40. Item Jacob. de Voragine per totam quadragesimam in pergameno cum nigra cutte bene ligatum. ⁵⁾

1) Szinte határozatlan idézése és számos ily című könyv dacára is kétségtelennek látszik; hogy *Thomas Hibernicus*, másképp Palmer v. Palmeranus (1290 körül híres scholasticus sorbonnai tanár) terjedt „*Manipulus florum*, *Flores Bibliorum* és *Doctorum*“ nevezetű iratai egyike.

2) Sem e nevű könyvet nem ismerek, sem a *manutrectus* szó magyarázatát nem találok a glossáriumokban, p. Ducangeom kiadásában stb. A szó nyilván hibásan van írva, és én „*Mammetrectus*“-nak olvasom. Így neveztetett ugyan is *Marchesini János* (reggioi minorita 1300, mások szerint 1400 körül) munkája; ki az idejébeni barbár latin szólás ellen szókönyvet írt, melyben meglehetősen együgyűn tanítja, hogy kell a latin szavakat helyesen kimondani, s mit jelentenek stb. Ezen könyvet „*Mammotreptonnak*“ (μαμμότρεπτος annyi mint escesemő, szopós, qui adhuc lac sugit) nevezé, s innét elferdítve majd *mammotreptum*-, majd *mammetractusnak* stb. mondatott; mint Schmidtnél (MScriptenkatalog Halle) már egy XV. századi kéziratán ezen címét találok. Vezérkiadása is (editio princeps), mely már 1470. megjelent, e címmel hozza: *Mammetractus alias Mammetrectus rectissime Mammotrepton*, id est dictionarium vocabulorum difficiliorum“ etc. Ismeretesek más hason című régi szótárak is, például Murmeliusé: Pappa puerorum stb.

3) Kétségtelenül Mauritius (beauvaisi dömés v. ferenci szerzetes és párizsi tanár a XIII. századb.) „*Summa distinctionum de his quae in S. Scripturis continentur*“ betűrendben írt munkája. A könyv szinte László esztergami nagyprépost 1277-diki végrendeletében neveztetik: „*Distinctiones Mauricii per Alphabetum*.“

4) Valószínűleg *Glanvilla* (másképp *Bartholomaeus Anglicanus* a suffolki grófok családjából 1360 körül virágzó angol minorita) ezen című híres munkája. Példányai a budai Corviniana könyvjegyzékei közt is előjönnek (1. Kováts-Martinyi Fragm. Lit. rer. Hung. III, 41). Első kiadását hibásan mondja Jöcher 1488-ban megjelentnek, előttem egy előbbi: 1483-diki Nürnbergben Koburgernál megjelent ő nyomata ismeretes.

5) Ez és az előbbi a *Legenda Aurea* v. *Historia Lombardica* híres író-

41. Item Cunradus de tempore et sanctis in asseribus albo coopertorio in pergameno bene ligatus. ¹⁾

42. Item passionale de sanctis, quod incipit. sanctissimo Xto patri domino Joanni etc. in papiro conscriptum et asseribus albo coopertorio bene ligat.

43. Item aliud passionale de sanctis per circulum anni. quod incipit uniuersum tempus etc. in asseribus cum alba cutte bene ligatus. ²⁾

44. Item pipartitum (fgy) de tempore de sanctis in papiro et asseribus in albo coopertorio bene ligatum. ³⁾

45. Item liber qui intitulator. Aurum sub fimo supra Epistolas et Evangelia in papiro et albo coopertorio bene ligat.

46. Item liber fons vite de tempore per circulum anni et quadragesimale in pergameno conscriptus et asseribus cum rubeo coopertorio bene ligatum.

47. Item omelie et sermones sancti Augustini in papiro et asseribus cum nigro coopertorio bene ligatum.

48. Item liber in papiro et viridi coopertorio bene ligat. ubi continentur sermones de sanctis et libri Salamonis et meditationes dictorum sanctorum.

49. Item liber in papiro et asseribus cum viridi coopertorio bene ligat. beati Gregorii super Ezechielem et omelie.) ⁴⁾

A III. lapon.

50. Item liber soliloquiorum beati Berenhardi Augustini et Anselmi et de conflictu virtutum et vitiorum in papiro et super Epistolas

ja *Jacobus a Voragine* (sajátlag Varagine v. Viragine, Viraxe szülőhelyétől) dömés, később genuai érsek (megh. 1298) a scholasticus korszak leghíreseb történetírói egyike s legendacompilatornak munkái.

¹⁾ Hasonló című könyveket több hasonnevüektől bírunk. Így: *Conradus brauweileri* bencéstől 1090 körül: *Sermones de Sanctis*. Egy másikat *Conradus de Halberstadt* nevezetes német tanártól ascholastica második időszakából (1320 körül): *Sermones de tempore et Sanctis*. Harmadikat *Conradus de Saxonia* ferenci szerzetestől: *Sermones de tempore, quadragesimales et de sanctis*.

²⁾ A *Passionale* név alatt (42 és 43 sz.) tudvalevőleg szentek legendái értendők; az utóbbi úgy látszik ismét *Jacobus a Voragine* munkája; nem csak azért mivel a kézirati codexekben gyakran az általános *Passionale* név alatt jön elő; de mivel a „*Legenda Aurea v. Historia Lombardica*“ irata is épen a fentebb idézett szavakkal „*uniuersum tempus*“ kezdődik.

³⁾ Évszakokra felosztott egyházi szent beszédek értendők; minők a következő 45. és 46. szám alatt, akkoriban szokásos különös címekkel felhozottak is.

⁴⁾ Első Gergely pápa ismeretes munkái.

Pauli ad Rom. et liber XII. questionum beati Jeronimi pro nunc non ligat. ¹⁾

51. Item unum librum expositionis super Ave maria in pergameno conscriptum qui incipit ave maria. ²⁾-

52. Item Postille super canones et libros ecclesiasticenses in papiro conscripte que incipiunt misse sunt epistole etc. in asseribus cum albo coopertorio. ³⁾

53. Item liber unus in papiro conscriptus ubi diversi sermones sunt congregati in alba cutte ligat.

54. Item summa vitiorum in papiro et asseribus cum alba cutte bene ligatus. ⁴⁾

¹⁾ A nevezett egyházírók ismeretes iratai. A „Soliloquium S. Augustini ismét László prépost könyvei közt is előjön; csakhogy itt még „cum multis libris eiusdem in uno volumine“, áll.

²⁾ Talán Henricus de Frimaria v. Vrimaria (megh. 1340. augustinianus párizsi és prágai tanár): „Expositio in Ave Maria“ című munkája. Lehet hogy a fenebbi Conradus de Saxonia irata is: „Expositio super Oratione Dominica et Salutatione Angelica“; valaminthogy e korból számos e nemű paraphrasist bírunk.

³⁾ A könyv címét s íróját nem ismerem. A *Postilla* címnél fogva sz. írási szakaszok magyarázatai volnának értendők, minők számtalanok e név alatt már ezen korból előjönnek. (Igy nevezve Paulus Varnefridustól, ki Nagy Károly kívánságára első írt a rendezett evangeliomi szakaszokra postillákat; t. i. a szöveg után jövő magyarázatokat, *post illa*, scilicet verba textus. Lásd a szó egyéb eltérő magyarázatait is Du Cange-nál s. v. *Postiliae*). De a további leírás itt talán egyházjogot magyarázó munkára is figyelmeztethet, minők ez időben szinte keletben voltak, miután a „*Canones* és *ecclesiasticenses*“ kifejezések egyaránt szentírási és egyházjogi műszavak. (*Ecclesiastici* egyaránt *pro jure ecclesiastico* és *sacrae scripturae interpretes*; l. e szavak alatt Du Cange, *Glossarium*).

⁴⁾ Melyikét értsük itt azon számos műveknek, minők e tájban a „*Summa vitiorum* és *virtutum*“ s az ezzel egyértelműleg felhozott: *Summa conscientiae, confessorum* stb. címek alatt irattak? bizonyosan meg nem határozható. Legelterjedtebbek voltak a *Summa Pisani*, mit alább a 60. sz. felhoz; azután Halesi és Joannes de Friburgo vagy Teutonicus (sajátlagi nevén Runsic, XIII. századi dömés és híres scholasticus) munkája stb. Az utóbbit különösen azért is említtem, több mások helyett, mert némely irodalomtörténetírók szerint: „*Ossunensis in Hungaria Episcopus*“ lett volna. Mi legyen ezen *Ossunum*, nem tudom. Bischof és Möller (*Handwörterb. der älter. u. mittl. Geographie*) szerint *Ossones* (Itin. Antonini 263 után) helység Pannoniában Caesariana és Floriana közt (lásd Schönwisnert is Sabaria 30 L), s mai neve *Osslop* volna. Több ily nevű helység is ismeretes hazánkban, Sopronban és Veszprémben, a

55—6. Item duos libros decretales in pergameno unus liber in asseribus cum albo coopertorio bene ligatus. ¹⁾

57. Item liber decreti in pergameno in asseribus cum flauo (? flava) coreo coopertum bene ligatum. ²⁾

58. Item liber sexti in albo coopertorio in asseribus et in pergameno bene ligatus. ³⁾

59. Item alium librum decretalium in pergameno sine glosa (így) conscriptum in asseribus cum albo coopertorio completum bene ligatum. ⁴⁾

60. Item alium librum in pergameno conscriptum in alba cutte qui incipit Bonifacius episcopus seruus seruorum. ⁵⁾

61. Item summa pisani in papiro et asseribus albo coopertorio bene ligatum. ⁶⁾

nélkül hogy püspökségéről és romai koráról valamit felhozni tudnék. Egyébiránt e című könyv, hasonlókép névtelenül, felhozva a Corviniana könyvjegyzékeiben: „*Summa Vitiorum*“ cum aliis MMSS in 4-o. (L. Kováts Martinyi Fragmen. Lit. Hung. II. 42); míg ismét László prépost végrendelete névszerint említi, hogy „*Sumpmam Goffridi*“ című könyvét „*Magistro A. Posoniensi Praeposito*“ hagyományozza. (Pogány püspök: Praepositi és Praepositura S. M. de Posonio munkája 32. lapja szerint ezen A. pozsonyi prépost: Magister Antonius doctor decretorum volt 1277-ben). Gyaníthatólag itt a sok Goffrid közöl vagy Vindocinensis (1100 körül) vagy auxerrei Goffrid munkája értendő.

¹⁾ Nyilván két azonos könyvről van szó, melyek egyike bekötve volt, a másik úgy látszik nem. Mind a kettő, mint látni a Corpus Juris Canon. mai szerkezete szerint annak második részét teszi; a IX. Gergely pápa meghagyására Raymundus de Pennafort által 1234-ben szerkesztett pápai decretális gyűjteményt.

²⁾ A Corpus Jur. Canon. mai szerkezete szerint annak első része: *Gratianus Concordantia discordantium canonum* című 1151. készült gyűjteménye, később (már 1180, III. Sándor pápa által) *Decretum*nak v. *Liber Decreti*-nek nevezve.

³⁾ A Corpus Jur. Can. harmadik része, VIII. Bonifác (1294—1304) gyűjteménye. A Codex Gregorianus öt könyvéhez hatodikul járulván, *Liber Sextus*nak neveztetett.

⁴⁾ Ugyanaz, mi az 55. szám, csakhogy míg azok glossával bírnak, de egyikök talán csonka, ez teljes, de azon glossa nélküli, minők számosaktól irattak a decretálisokhoz; az első *Vinuntius Hispanustól*; a legnevezetesebb *Sinibaldus Fliscustól* (később IV. Ince); az ordinaria glossa pedig *Bernardus Parmensió-tól* (1266). Ezen glossák valamelyikével, vagy többekkel voltak tehát ellátva fentebbi példányaink.

⁵⁾ Talán szinte a Liber Sexti értendő, mit Bonifác pápa felhozott bevezetése tanúsítani látszik.

⁶⁾ Bartholomaeus a S. Concordio másképp Pisanusnak nevezett olasz

62. Item Lectura magistri Henrici Voita (? lehetne Yoita is az új-gótbaní e két betű közötti hasonlatnál fogva) super ca-^o(capitulo) omnium utriusque sexus etc. in papiro et asseribus cum coopertorio nigro. ¹).

63. Item unum librum de rubrica Strigoniensi, qui incipit ordo Romanus etc. in asseribus cum rub. coopertorio in pergameno bene ligat. ²).

64. Item unum librum de rubrico Romana qui incipit in nomine domini incipit ordo Romanus etc. in pergameno et asseribus cum rub. coopertorio bene ligat. ³).

65. Item liber in papiro bene ligatus in asseribus cum alba cutte ubi primo continentur statuta provincialia archiepiscopi pra-

dómés (1347. megh.) munkája: *Summa Casuum Conscientiae*, másképp röviden: *Summa Bartholina*-, *Pisana*-, *Pisanella*- vagy *Magistruciának* mondva. Tőle szinte egy *Compendium v. Summa de Virtutibus et vitiis* (I. ezen című könyvünket az 54. sz. alatt). Könyvjegyzékünk ezen nevezetes könyvének körülményesebb leírását lásd még alább.

¹) A szerző nevét nem ismerem; a kezemnél levő irodalomtörténeti művekben még megközelítőleg sem találok. Egy Henricus Boyck decretista, Henricus Boyk Croatiensis Episcopus, Henricus de Boyo és Herennus Boyo stb írókat nem alkalmazhatom. E mellett számos *Henricus* ismerünk, kik *Lecturákat* (annyi mint előadás, felolvasás, *praelectio*) írtak a szentírásra és egyházi jogra (mely tárgyak egyikéről szólhat jelen *Lecturánk* is); p. *Henricus de Hassia v. Langenstein* párizsi s később bécsi tanár (megh. 1397): *Lectura super prologo Bibliorum. Henricus Balduinus* (löveni tanár 1400): *Lectura seu Com. in V libr. Decretalium* stb.

²) Íme a magyar régi egyház egy XIV. századi s valószínűleg még régibb szerkönyve (a „rubrica“ itt köztudomás szerint szerkönyvet: ritualét, ordinariust, v. agendariust jelentvén). Tudomásomra ez a legrégebb ismeretesnek volna emléke, mely az eddig ismereteket, mint az „*Ordinarius Ecclesiae Strigoniensis 1505*“ (L. Religio 1856, I, 4. sz. „Az Esztergomi Főegyház könyvtára“), és Oláh érsek „*Ordo Ritus S. Metr. Eccl. Strigon. Vien. 1560.* (L. Toldy Új M. Muzem 1853. 520 l. Egri könyvtár) kiadásokat nevezetesen megelőzi. Mennyire volna érdekes e kincsnek nyomába jutni; s hát hamég a szertartások és szentségek kiszolgáltatása szövege mellett magyar imákat s magyarázatokat is foglal magában? mint ez közönségesen így azon agendáriusainkban! (különösen az esztergamiakban. *Toldy F.*)

³) Egyike lesz a római ritualis és formalis könyvek, úgy nevezett „*Ordines Romani*“, példányainak, melyek a többi egyházaknak szabályul szolgáltak; s minők már Nagy Gergely pápa idejétől (megh. 604) folytonos használatban voltak. (Lásd az *Ordines* különféle példányait és szerkezeteit Mabilonnál Museum Italicum. II. Tom.).

gensis et auctoritates sanctorum patrum et sermones plures collecte (így). ¹⁾.

A IV. lapon.

66. Item unum librum qui vocatur Summa magistri Joannis in Jure Canonico in pergameno et asseribus cum rub. coopertorio bene ligat. ²⁾.

67. Item unum librum in pergameno in parvo volumine cuius rubrica incipit de jejunio autumpnali cum cruce nigra supra scripta et asseribus cum coopertorio albo. ³⁾.

68. Item agenda ecclesie in pergameno cum rub. coopertorio quam habet plebanus. ⁴⁾.

69. Item unum librum in pergameno qui intitulatur brevis prologus, qui incipit cautum est etc. ⁵⁾.

70. Item quidam liber thewtunicalis (így) in pergameno et asseribus in alba cutte qui intitulatur Crewzgang. ⁶⁾.

¹⁾ Ezen egyveleg becse kitünő. Patrologiai részletei mellett érdekes egyháztörténeti emléket foglalhatott magában: valamely prágai cseh nemzeti zsinat határozatait; melyekre nézve azonban innét meg sem határozható, vajjon ismeretesek-e máshonnét is? E mellett azonban nevezetes még azon tekintetből is, hogy a pozsonyi káptalan — melynek eredete a magyar kereszténységet valószínűleg jóval megelőzte — jelentékeny történeti vélemény szerint 1086-ig a prágai püspökség hatósága alá tartozott folyvást, még a sz. István előtti korból (L. Pogány püspök f. érintett „Praepositura Poseniensis“ munkája 14. lap.). Eszerint tehát igen következetesen és helyén találunk régi könyvtárában a prágai érsekség rendeleteit.

²⁾ Valószínűleg *Joannes de Fano v. Fauno* jobban *de Faucene* (XIV. századb.): *Summa Juris et Tabulae super Decretales* című munkája.

³⁾ Névszerint előjön már az ezen című részlet a pozsonyi káptalan azon híres missáléjában is, melyben nyelvünk legrégebb emlékei foglaltatnak. A zsinati határozatok után ugyan is, mint Koller (Hist. Episc. Quinqueecl. I, 387) ismerteti, ekkép következnek: „*Seguntur rubrice de jejunio autumnali.*“ De hogy az itt felhozott ezen utóbbival nem lehet azonos, tudjuk, miután a kérdésben lévő missale csak később, Pázmány ajándékából került a pozsonyi káptalan könyvtárába. (L. R. M. Nyelvemlékek I.). Tartalmára nézve, mint a Kollernél közlöttekéből láthatjuk, szinte rituale v. agendarius volt.

⁴⁾ Vajjon talán a pozsonyi egyház is saját agendáriussal bírt volna? mely ha csupán csak az itteni isteni tisztelet rendét is adta elő a plébánosok s káptalan számára, ránk nézve minden esetre igen érdekes tartalommal kínálkoznék.

⁵⁾ A határozatlan felhozásnál fogva fel nem ismerhető.

⁶⁾ Német Kreuzgang, Kreuzweg, keresztút: buzgalmi könyv.

Nota. Septem sunt breviaria ecclesie que certe persone de capitulo habent.

71. Item dominus Custos habet unum librum breviarii magnum.

72. Item dominus Plebanus unum librum breviarii magnum.

73. Item dominus Simon unum librum breviarii magnum.

74. Item dominus Colar (?) unum librum breviarii magnum.

75. Item dominus Nicolaus de Tyrnavia unum librum parvum breviarii.

76. Item dominus Philippus unum librum parvum breviarii.

77. Item unus liber parvus breviarii est in Sacristia.

78. Item anno domini MCCCCXIX. feria VI. proxima post fest. Corporis Xti (Junius 16-dikán) defunctus est dominus Blasius canonicus ecclesie posoniensis qui in testamento suo legavit ecclesie unum librum breviarii qui liber in fine I-e pagine finivit. et tamquam vas fictum etc. et in fine libri sic. libera me domine ut supra laudes et omnia alia ut supra.

79. Item legavit unum psalterium et in fine prime pagine finivit sic. ego autem constitutus etc. et in fine ultime pagine finivit sic. Deus misereatur anime sue etc.

80. Item dominus Stephanus de Rozgon comes posoniensis donavit ecclesie unum librum missalis ob memoriam filii sui primogeniti in ecclesia sancti Martini sepulti.

81. Item quidam capellanus quondam Michaelis Jakchy capellanus (így) defunctus in ecclesia supradicta legavit eidem ecclesie unum librum missalem.

82. Item una pars yemalis antiphonarii novi notati (? hangjegyekkel?) et bene ligati tam de tempore quam de sanctis.

Eddig a könyvjegyzék. Erre következik már a káptalani egyház ékszerei, istentiszteleti eszközei, edényei és ruhái leltára; mit, bár mily érdekes számos más, s különösen régi egyházművészeti tekintetből, most itt fölvelt tárgyunktól eltérvén, elhagyok.

Ha már azonban e jegyzék is sem a könyvek mennyiségére, sem azok minőségére nézve ki nem elégítene; amint csakugyan a köz várakozáson alul áll, tekintve a pozsonyi káptalan könyv- s levéltára ismeretes számos kincseit, melyeknek nyomát itt hiába keressük; úgy, vegyünk észre, hogy itt csupán rövid, majdnem csak egy százados, még pedig csupán a XIV. századra terjeszkedő időszakból állapota nyilatkozik előttünk.

Tudva van ugyanis, hogy 1271-ben Ottokár seregei Pozsonyt ostrommal bevevén és leégetvén, valamint a város,

úgy a káptalan levéltárát is teljesen kirabolták ¹⁾. Ekkor enyészett el bizonyára a káptalan előbbi könyvtára is; mely mi dús lehetett, azon tekintet tanúsíthatja, hogy, mint említők, a pozsonyi káptalan eredete, kétségbe alig vonható történelmi vélemény nyomán, már jóval a magyar keresztyénség előtti korba tehető. E szerint gyaníthatólag hazánkban a legrégibb, talán még pogány korunkból származó évkori jegyzetekkel, legalább is nekrologiumokkal s egyes emlékekkel bírhatott; minőket eddig minden középkori épen, vagy csak részben fenmaradt, monostori és káptalani irattár felmutat.

1271-től kellett tehát a minden írott kincseit vesztett káptalannak könyvtárát újra beszerezni. Eleinte ez egyháznak a legszükségesebb szerkönyvekkel, bibliákkal stb fölszereléséből állhatott; melyeknek ha akkori magas árát ismerjük, képzelhetjük, mily lassan haladhatott előre a XIII. század végső tizedeiben. Innét lehet, hogy László esztergami nagyprépost indíttatva érezte magát 1277-diki végrendeletében a szegényeken s kolostorokon kívül, melyeknek könyveit hagyományozza, a pozsonyi egyházzól is megemlékezni: s könyveit egyikét a pozsonyi prépostnak hagyni. És valószínű, hogy miután ezen kívül is még több hasonló című könyvvel találkozunk könyvjegyzékünkben és végrendeletében, miszerint a pozsonyi káptalan itt sietett talán összevenni azon könyveket, melyek László végrendeletében a szegényeknek hagyományozva, bizonyára azok javára eladattak.

Az előttünk álló könyvek legnagyobb részére tehát a káptalan csak is a XIV. században tehetett szert. Ekkor

¹⁾ Úgy annyira, hogy sem a káptalan, sem a város másképp dús levéltárai nem bírnak 1271 előtti okiratot (L. Bél. Not. I, és Praepositura de Posonio 4. l.); sőt a káptalan még saját adományzási okiratait is elvesztvén, s azoknak másolatát sem lévén képes előmutatni, IV. László 1277-ben kénytelen volt csupán az országnagyok szavára a prépostságnak elődei által tett adományzásokat megerősíteni; mint okirata mondja: „de camara Ecclesiae Posoniensis una cum aliis bonis eiusdem Ecclesiae per Boemos et Theutonicos ablata.“ Ezen kamrában bizonyára a levéltárral a könyvtár akkor is egyesítve volt, valamint az maig régi időtől fogva egy földél alatt a templom előcsarnokában létezik; s így az említett javakkal a könyvtár még inkább kínálkozott a rablásnak, mint a levéltár.

ugyanis már, az Anjouk alatt, hazánkban a külső és különösen az olaszországi iskolázásnak mindinkább tér nyílt; kiválólag pedig a bolognai egyetem híres egyházi előadásai látogatottak honosaink által. Hogy a pozsonyi káptalan ezen utóbbi körülmény által különösen érdekelve volt, — lévén számosak tagjai közül, kik Bolognában végezvén tanulmányukat, lőnek kanonokok, s a XIV. században ismeretesen virágzott pozsonyi káptalani iskola tanárai; vagy hogy az ő iskoláikból számosan indulhattak ismét Bolognába, tanúsítja azon körülmény is, hogy a káptalan könyvtára maig egy XIV. századbéli nevezetes kéziratot bír, melyben a bolognai egyetem alapszabályai foglaltatnak, s melynek végső lapján az illető tanulók neveik aláírásával tanúsíták, hogy azokat elismerik, s magokat rendeleteiknek alávetik.

Ezen rövid időből leginkább, s ezen körülmények lefolyása alatt, származhatott tehát nagyobbára ezen kised könyvtár is; miért senki sem fog már csodálkozni, hogy sem több sem nevezetesebb régibb munkákra nem akadunk benne. Missáléi között sem kereshetjük még ama nevezetes példányt, mely legrégebb nyelvemléki kincsünket, a halotti beszédet, a pozsonyi évkönyvet, az első nemzeti egyházi magyar zsinat határozatait s legrégebb hazai naptárunkat foglalja magában; miután tudva van, hogy ezen nevezetes emlék, mint fenebb érintők, csak a XVII. században, Pázmány ajándékából, került könyvtárába. Meglepőbb, hogy sem az érintett bolognai egyetemi törvénykönyv, sem pedig a Pray által említett *Chronicon Posoniense sub Carolo Roberto confectum*, nem említetik; melyekre nézve pedig már várható volna, hogy mint ezen korszakbéliek, ekkor a könyvtárban befoglaltattak. De az előbbi úgy látszik az újabb időkig sem méltatták a könyvtárjegyzékek különös figyelemre, s lehet, talán a levéltárban, vagy valamely codex mellékleteként lappangott; míg az utóbbiról, az úgynevezett *Chronicon Posonienséról*, a következők adandnak némi további felvilágosítást.

Hiába keresünk ezentúl még benne némi krónikai, köz vagy hazai történelmi tárgyakat. Mi évjegyzeti lehetett, azt akkor inkább a levéltár jegyzőkönyvei foglalák magokban; a többi ilyes nagyobbára mellékes feljegyzésként állott a perga-

men codexek vég levelein és lapszélein, vagy csak hozzájuk úgyve; s hanyagúl lajstromozónk nem igen gondolt velök, míg a fő címet is alig felismerhetőleg idézi, minden gondot inkább a könyv külső alakja leírására fordítván.

De más irányban is alig találunk mai kívánalmainkhoz képest benne valami nevezetesbet; alig akadunk többre egykét, a középkorban épen terjedtebb patristicai iratnál; mint az 50. sz. alatt Sz. Ágoston, azután Gergely pápa stb iratait, és a 65. sz. alatt némi patrologiai munkát. A classicusoknak még épen semmi hírök. Ezek egyébiránt a XIV. században még általában, különösen pedig nálunk ritkaságok. Az Olaszországban ugyan is már a XIII. században a classicusok tanulmányozásával éledező humanisticus irány csak igen lassan terjedt a többi Európában is, és csupán a byzanti tudósok elszéledése, hazánkban pedig különösen Mátyás király által s idejében kezd lábra kapni. Feltűnő még is, hogy még csak Aristoteles említését sem találjuk, holott e kor összes tudománya vagy csak didaxisa körüle forog; ha csak talán könyvjegyzékünk valamely határozatlanúl felhozott munkája, egy vagy más commentáriusa nem volna.

Az egész e szerint nyilván a legszükségesebb és nélkülözhetlennek beszerzésére szorítkozott; minők a számos egyházi szerkönyvek, melyek jegyzékünk tetemesb részét képezik; azután az egyéb buzgalmi iratok, legendák, egyházi beszédek, predikációi folyamok, szentirási magyarázatok; ezek mellett minden egyéb csupán az akkori iskolai szükséglet és tudomány-kivánta munkákból áll. És ez utóbbi tekintetben meg kell vallanunk, hogy valóban nem megvetendő készlettel bírt. Az akkoriban még virágzó scholastica mind a három időszakából egyes nevezetesebb, s egykét legnevezetesebb főmunkával találkozunk. Benne a scholasticai tudós és iskolai irodalom minden nemei: a *summisták*, *canonisták*, *sententiarisok*, *quaestunariusok*, *quodlibetariusok*, *distinctionariusok* legalább egy két kitűnő irattal képviselvek. Úgy hogy vég eredményül elmondhatjuk ennek nyomán is: miszerint a XIV. századi pozsonyi káptalani iskola az akkor keletben lévő egy és más nevezetesebb tudományos theologiai munkával ennek összes szakaiból, valamint a szükséges iskolai kézikönyvekkel,

szótárral, egyházi gyűjtemények codexeivel, ezek s a szent írás commentáriusaival még is meglehetősen jól el volt látva.

II.

De érdekesebb lehet még itt talán e kérdés felvetése: Hová lettek ezen itt felszámlált codexek? Vajjon bírja-e még azokat a pozsonyi káptalan könyvtára vagy sem? Föllelhető-e még az egyikét nevezetesség: minő a régi esztergomi rituale, a prágai zsinat rendeletei, melyek a többinek átvizsgálása mellett már magokban véve is, mint különös historiai érdekességek kinálkoznak. Az egyenes felelet itt nem áll hatalmunkban. A pozsonyi könyvtárt nem lehetett szerencsénk eddig közelebről megismerni, sem annak újabb könyvjegyzékeit. Ellenben betekinhettem egy régibb, úgy látszik, a múlt század végén, vagy már a mostaninak elején készült könyvjegyzéket, mely egész általánossága s mondhatni felületes sommás feljegyzése mellett is, nem csak fentebbi kérdésünk egyes részleteire képes felelni; de e mellett ismét egyikét nevezetes körülményre és kéziratra figyelmeztet; valamint a könyvtár ma is még igen számos kézirati codexeinek, úgy látszik teljes, számát adja.

Talán érdeklendi még ennek közlése is, nagyban ugyan talán csak a bibliophíleket, de lehet hogy egyben és másban a történet- s különösen irodalomtörténetbuvárokat is. Közlöm azért ennek is kézirott könyveit a következőkben.

1. Biblia sacra latina gothice scripta, fol.
2. Biblia s. latina MS. sec. 15. in fine breve Joannes ep. servusservor — — Avennione. fol. 1).
3. Gregorii Papae Homiliae in Ezechielem MS. sec. 16. fol. Incipit Epistola beati Gregorii papae de expositione Ezechielis prophetae ad Marianum Epum. in Xti nomine. 2).
4. Concion. antiquus gothicus liber. S. Augustini tractatus de Civitate Dei, item sermones s. sec. 14. 4-o.

1) Lehet hogy mindkettő azonos a fentebbi jegyzékben nevezettekkel. Megjegyzendő, hogy a jelek határozatlanságánál fogva, például: lib. script. gothicus v. antiquus, vagy a századok véleményzett száma aligha tájékozhat minden kétségen felül azok kora és becéje iránt.

2) Lásd az előbbi könyvjegyzék 49. számát, habár itt is ezen codex későbbinek, XVI-dik századbelinek mondatik, valószínűleg hibásan, miután a XV. századi könyvjegyzékben már előjön.

5. S. Augustini comment. in s. Script. goth. script. liber fol.
6. S. Hieronymi Opus goth. script. fol.
7. Isidori divi Tractatus de vero bono etc. per manus Aadae Tunkel. An. 1486. In fine habet memorab. acta Rom. Pont. MS. fol.
8. Asceticus goth. script. liber sec. 13. Continet commentarios et collationes SS. Patrum, fol.
9. Missale antiqu. goth. script. „Gloriose Michael Archengele Christi atque Praeposite Paradisi, Ego Lucas Rector Scholae dein decretorum doctor, Praepositus ecclesiae OO. SS. de castro Aldiae Chatedr. et canon. ecclesiae Veszprem. unum vero praepositus et canonicus ecclesiae Agriensis hunc librum scribere et decorari feci, illumque tuo S. nomini et ecclesiae tuae Veszprim dono dedi et obtuli 1459 fol. magno, litteris aureis pertextum folia initio et fine desunt.
10. Missale magnum strigoniense goth. scriptum sec. XV, in fine missa de Visit. B.M. V. fol.
11. Missale goth. script. completum an. 1403, aureis lit. initio et pictura sat bona ornatum, fol.
12. Missale goth. script. sec. XV. fol.
13. Missale goth. script. aureis litteris distinctum, emtum anno 1478 per Viduam Nicolai Liss civis Poseniensis florenis ungaricis 21, pro beneficio ab eadem in ecclesia b. Martini fundato, fol.
14. Missale antiqu. goth. script. fol.
15. Missale antiqu. Olomuc. goth. script. fol.
- 16—22. Breviar. antiqu. script. sec. XV. fol. Ezen címmel még más hat felhozva: kettő goth. script. in 4-o; egyik seculi XIII, fol., egy másik sec. XIV. defectuosum 4-rét; három hasonlón az elsőhez csak-hogy 8-ad rét.
23. Chorale contionale seu antiphonale antiquum; 1571 donum Annae Schumann Poseniensis viduae Joannis, fol.
24. Graduale in folio magno litteris auro solide ornatum sec. XV.
25. Graduale MS. an. 1602 sub decanatu Andreae Vasváry Praep. Eocl. Veszprimiensis et canon. Poson. renovatum. fol.
26. Graduale pro Eocl. Poson. scriptum in pelle per Mathiam Suchin a Pumberk 1575. fol.
27. Graduale Capit. Poson. in pelle. fol.
28. Graduale in pelle init. aureis litt. quod fieri fecit Venerabilis Magistratus Joanni Han de West alias Ispar quondam canon. et plebanus eocl. S. Martini de Posonio 1488, mortuus 1500, cuius anima Deo uniat. Inscriptum manu coeva, fol.
29. Liber Pontificalis got. script. sec. XV. fol.
30. Rituale antiqu. Strigoniense 1630. Decreta Synodi 1611. 1629. Vindiciae ecclesiae Pázmán 1620. 8-o.
31. Rubricae Generales Divinor. Officior. Tyrnaviae. continet ordinem divinum M. E. Strigoniensis, eratque Zachariae Mosóczy, 8 o.

32. Exorcismi scripti antiquit. contra mal. spiritum, 8-o.

33. Vetus Testam. Hist. goth. scripta. fol.

34. Antiquus liber carens initio, scriptus, continens in se diversas correspondentias Regum et Pontificum in negotio religionis. — Continet Chronicon Hungariae Kezae usque a. 1282. Descriptio peregrinac. Jerusalem 1443. Originales Epistolas Pontificum contra Po-diebrad 1460. Historiam Imperatorum Romanor. fol. 1).

35. Chronica gestorum in Europa singularium, a Paulo Piasetio conscripta. fol. 2).

36. Liber scriptus in quo continetur Chronica Anabaptistarum ab anno 1524 — 1640. german. MS. seculi 17. 8-o. 3).

37. Dictionarium latinum goth. scriptum. 4-o. 4).

38. Ciceronis libri cum commentariis script. 4-o.

39. Philosophia Aristotelis script. 4-o.

40. Institutio Aristotel. in logic. script. 4-o.

1) Figyelmet kérünk. Miután a Pray által ismertetett és leírt, először pedig Toldy által kiadott *Chronicon Posoniense*, sem az előbbi 1425-diki jegyzékben, mint fenebb láttuk, elő nem jön, sem pedig az itt közlöttben; valaminthogy annak mai napig sem lehet a káptalani könyvtárban, honnét azt Pray leírta, nyomába akadni (L. Toldy kiadása előszavát), minden körülmény oda mutat, hogy azt ezen itt felhozott: *Chron. Hung. Kezae* alatt kell keresni. Ide mutat az is, hogy Pray leírása szerint is ezen codex egy részét az itt is felhozott „Peregrinaciones Jerusalem 1443” tették (L. Toldy kiadása elősz.). E szerint címe idézésében vagy Pray hibázott volna, vagy lajstromozónk; az utóbbira természetesen jobban ráfér a krónika ismeretes szövegénél fogva is; ámbar már Prayt is Koller megigazítja (Hist. Ep. Quinqueecl. I. 382) hogy hibásan és eltérőleg adja a pozsonyi Missale zsinati részlete feliratát; s lehet hogy Pray itt is igazított a címen, ha az Kézai nevével viselte homlokán, miután a tartalom meg nem felelt neki; vagy hogy lajstromozónk önkényesen vette fel Kézai nevével megjelelésül. Egyébként régebbi hálomásból tudom csak, hogy ezen cím és mai könyvjegyzéki száma alatt is hiában kerestetik mindeddig.

2) Piazecki premisli lengyel püspök munkája; tárgyát teszik sajátlag a lengyel események Bátor István halálától kezdve egész 1646-ig folytatva; érdekes a magyar történetre nézve is; egyébként többször kiadva Krakóban és másutt.

3) Mint látni szinte nevezetes, s tudomásomra eddig kiadatlan, ámbar több e nemű XVII. századi kézirati példányokat ismerek. Bennök különösen a magyarországi anabaptista telepek történetei is tárgyaltatnak.

4) Talán a fentebbi könyvjegyzék 36. sz. alatti Mammetrectus? hát ha még magyar glosszákkal is bírna?

41. Summulae seu brevis ad universam Aristotelis logicam introductio script. 4-o.
42. Physica ad mentem Aristotel. explicata script. 4-o.
43. Philosophicus libellus antiquus goth. script. 8-o.
44. Dialectica sive brevis in logicam introductio script. 4-o.
45. Physica goth. scripta Viennae 1398. fol.
- 46—54. Physicus tractatus scriptus. Hasonló általános címmel még más nyolc könyv felhozva részint 4-ed rét, részint 8-ad rét.
- 55—57. Philosophicus tractatus script. de Meteoris 8-o s más kettő: de generatione et corruptione, és de animo 8-o.
- 58—63. Philosophicus tractatus scriptus; általános címmel felhozva még más öt irat, 4 és 8-ad rét.
- 64—73. Logicus tractatus scriptus általános címmel, ismét kilenc könyv 4 és 8-ad rét.
74. Rhetorices Materiae script. libellus. 8-o.
75. Grammatica Germanica scripta 4-o.
76. Medicus liber goth. script. 4-o.
77. Delineatio horologii verticalis script. 8-o.
78. Thomae D. Aquit. summa Theol. goth. script. fol.
79. Thomae Aquit. quaestiones Theolog. goth. script. fol.
80. Thomae Aquit. Comment. in I. libr. sententiarum goth. script. fol.
81. Theol. tractatus scriptus in I. partem Summae. Theol. D. Thomae. 4-o.
- 82—88. Theolog. goth. scriptus liber általános cím alatt felhozva 7 könyv. fol.
- 89—90. Theol. Comment. goth. script. in librum sententiarum; két hasonló című könyv. fol.
- 91—125. Tractatus Theolog. scriptus cím alatt összesen harmincnégy könyv felhozva, és pedig ezek közül hat: de Deo és de Deo uno trino; hat: de incarnatione; három: de angelis; egy: de sacramentis; négy: de peccatis, vitiis, gratia et merito; kettő: de eucharistia; öt: de actibus humanis, és e közül három: de actibus humanis et de angelis; egy: de fide; egy: de gratia; kettő de justitia et de jure; egy: de virtute sacramenti poenitentiae; mind 4-ed rét.
- 126—133. Moralis Theologia antiqua goth. script. fol. címmel hét könyv. három 4. rét.
134. Moral. Theol. antiqua goth. script. de sacramento poenit. fol.
135. Moral. Theol. Opusculum script. 8-o.
136. Tractatus de praeceptis II-ae Tabulae script. 4-o.
137. Tractat. Theol. de poenit. script. 4-o.

138. Francisci Seraphici vita *Hungarice* descripta 4-o. ¹⁾
 139. Mechtildis et Felicis S. V. descript. vita 8-o.
 140. Ribadeneira Petri vita sanctorum 4-o. ²⁾
 141. Suffren Joan. vita Sanctorum Germanice script. 4-o. ³⁾
 142. Valerii Venetiani vita Sanctorum italice script. 4-o. ⁴⁾
 143. Sanctarum Virg. Italice descript. (?) 8-o.
 144. Platina Bartholomaei vita Pontificum ital. script. 4-o. ⁵⁾
 145. Brandii Antonii Chronol. Pontif. ital. descript. 4-o. ⁶⁾
 146-7. Sixti Pontificis vita italice descripta 8-o. Ugyan az két-szer.
 148. M. Aurelii vita ital. descripta 8-o.
 149. Rudimenta Historica a quodam societatis Jesu descripta opuscula in uno volumine 8-o.
 150. Compendium vitae S. Joannis a Cruce a quodam eiusdem ordinis religioso descriptum 8-o.
 151. Diversi tractatus de Martyribus script. 8-o.
 152. Georgii Wagners consignatio actorum, qui propter suam constantiam in fide combustus est. Script. liber germ. fol.
 153. Adventus ecclesiae Christi in Jerusalem post eius nativitatem 1585, germ. script. 8-o.
 154. Fissio Jacobi Hauter, Sigism. Schilzinger germ. script. 8-o.
 155. Melanchtonis Philippi Lect. Chron. script. 8-o.
 156. Herbergi Valeri haeret. opusc. germ. script. 8-o.
 157. Brunfelsi Otthonis haeret. script. 8-o.
 158. Joannis Schmidt script. germ. script. (?) 4-o.
 159. Jacobi Jeh diversae epistolae de divina veritate. germ. script. liber 8-o.
 160. Explicatio epist. I-ae S. Pauli ad Corinth. germ. script. 8-o.
 161. Liber script. de Christi fide 8-o.
 162. Epist. ad Thessalonicenses S. Pauli corrupt. germ. script. a 8-o.

¹⁾ Ha jól emlékezem, Toldy, minapi akadémiai előadásában, szinte kiemelte volt a saját eredetiségű magyar legendák között sz. Ferenc életét. (Igen; de a mely régi cod. nálam van, nem a pozsonyi káptalani könyvtárból való; s így régi codexek száma itt egy eddig föl nem említettel szaporodik. *Toldy*).

²⁾ Sajátlag Ribadeneira, az ismeretes spanyol jesuita hagiograph.

³⁾ Gondolnám Suffren János 1580 körül francia jezsuita munkája német fordítása.

⁴⁾ Sajátlag Valerius Venetus, velencei capucinus a XVII. században; olasz munkái közt több szent életirata ismeretes.

⁵⁾ Platina Saccus v. de Sacchio (sz. 1421) irata „Vitae Pontificum“ már 1481 nyomtatásban kijött, és más nyelvekre is lefordított.

⁶⁾ Talán Brandi Ambrosius; más e nevűt, ki ide tartható volna, nem ismerek; olasz író, dömés és pápai káplán.

163. Explanatio Epist. S. Pauli ad Tim. script. germ. 8-o.
 164. Explicat. evang. S. Math. scripta germ. 8-o.
 165. Comment. in Evang. et Epist. germ. script. 8-o.
 166. Comment. in S. scripturam germ. script. 8-o.
 167. Biblia S. germ. scripta carens initio 8-o.
 168. Liber germ. script. contra eucharistiam 8-o.
 169. Diversae conciones devotae scriptae 8-o.
 170—1. Liber germ. script. continens psalmos 8-o; még egyszer ugyan ezen cím.
 172. Liber germ. script. Christenspiegel. 8-o.
 173. Libellus scriptus continet diversos hymnos germ. 8-o.
 174. Institutio in Philosoph. a Francisco Szedelár tradita script. 4-to.
 175. Franciscus Schartzer praxis Mathematica script. 4-o. ¹⁾
 176. Antonii de Guevara scriptum ad Joannem de Tavera. 8-o.
 177. Liber diversis miscellaneis, partim scriptis partim impressis repletus. 4-o.
 178. Acta commissionis Pestiensis in negotio religionis MS. fol.
 179. Liber MS. de Juramento decretali per Evangelicos praestando. circa A. 1729. 8-o.
 180. Mausoleum potentissimorum Hungariae Ducum liber descriptus. 8-o. ²⁾
-
181. Canonicum Jus glossatum goth. scriptum fol.
 182—4. Canonicum Jus explicatum goth. script. fol. háromszor.
 185. Juris canonici opus goth. script. fol.
 186—192. Juridicus goth. scriptus liber fol. E cím alatt hét könyv felhozva.
 193. Ordinarii officii juridicus script. liber. 4-o.
 194. Modus scribendi ac legendi citationes textuum in iure canonico quam civili script. liber. 4-o.
 195. Comment. script. in ius canonicum. 4-o.
 196. Tractatus script. in lib. IV. decretalium. 4-o.
 197. Gregorii IX. Epistol. liber 4. de sponsalibus et matrimonio tractatus script. 4-o.
 198. Liber III. decretalium de vita et honestate clericorum script. 4-o.
-
199. Cremisericii Blasii in psalmos, sec. 15. MS.
 200. Asceticus liber goth. script., varii tractatus, SS. Patrum MS. sec. 15. fol.

¹⁾ Úgy látszik hazai tanárainknak bibliographiánkban eddig ismeretlen iskolai kézikönyvei.

²⁾ Ambrosovszky Mihály egri kanonok ismeretes (Egerben 1758 kiött) munkája lesz.

201. Asceticus liber goth. scriptus. Summa casuum conscientiae. Fratris Bartholomaei ord. Praedicat. scripta per Joannem Reinensem pro Laurentio Praeposito Poson. 1386. Post indicem habet: „Consummatum fuit hoc opus in ciuitate pysana per dictum fratrem bartholomeum ordinis predicatorum anno domini 1338, die mensis decembris, tempore sanctissimi patris et domini benedicti pape VII. Predictus autem frater bartholomeus compositor huius optimi libri obiit anno domini 1341. 2-a die Iulii, eius anima requiescat in pace. Explicit summa pysana completa anno domini MCCC-o LXXXVI-o feria V-a prima post festum Scti Valentini et nono die post lugubrem serenissimi principis Karoli ungarie, sicilie, necnon iehrusalem Regis mortalium vulnerum et ictuum illacionem. Quam summam dominus Laurentius ecclesie sancti Saluatoris posoniensis prepositus sibi scribere fecit periohanem reinensem.“ Dispositum per alphabetum auro distinctum. fol. 1).

1) Ez lesz azon könyv, mely az előbbi jegyzékben 61. sz. alatt summa Pisani címmel jő elő. De e mellett mennyi nevezetes körülményről értesít még! Így hogy szerzője 1338-ban írta, és hogy 1341-ben júl. 2-dikán meghalt; míg az irodalomtörténet-íróknál halála 1347-re tétetik (l. a 61. számbani jegyzetet); és hogy a könyv *Lörinc* pozsonyi prépost számára íratott le, kit eddig hiában kerestünk a pozsonyi prépostok sorában. Az idézett „Praepositura et Praepositi de Posonio“ című munka (34 lap) szerint az 1209-dik évtől kezdődő névsorban a megjegyzett években *Lörinc* nem található. E helyett 1372-ben *Burkardus* és 1388—1400 *Czambo* jön csak elő. Ezek között tehát egy *Lörinc* nevű prépost vagy pótolandó, vagy hogy csak *Czambo Lörinc* keresztnevééről és már 1386-ban, tehát két évvel előbbi prépostságáról értesülünk. Megtudjuk íróját is: Reinensis Jánost, de kiről tudomásomra mi egyéb sem jutott reánk; az ismeretes hasonnevű Rainerus de Pisis és másokhoz nem tartozhat, s így lehet hogy csak egyszerű rajnai v. Rajna melléki János leíró. — Legnevezetesebb, habár már ismeretes, azon adat, miszerint munkáját 1386-ban febr. 15-dikén (feria quinta, prima post festum S. Valentini akkor csütörtökre esett 15-dike) mondván bevégzettnek, tudatja mellékesen, hogy az Kis Károly halálos megsebesítése kilencedik napja volt. Ezen adatot először még Koller (Hist. Episcop. Quinqueecl. III, 156), figyelmeztetve rá bizonyosan valamelyik akkori pozsonyi kanonok által, fölemlíté; utána pedig Katona (Hist. Crit. XI., 143): Turóci, Spondanus s követőjük Pray ellen, kik mindnyájan Kis Károly halálos megsebesítése napját febr. 6-dikára, részint 1385-ben, részint 1386-ban tevék. De ezen adatunk, a Chronicon Estense és Maria királynak egy okirata (Lásd ezt először teljesen közölve Mailáth által Hormayr és Mednyánszky Taschenbuch f. Vaterländ. Gesch. 1820, 16) szerint helyesben 1386. febr. 7-dikére teendő.

202—8. Asceticus liber goth. script. fol. és Ascetici sermones goth. scripti fol. általános cím alatt hét külön könyv felhozva. ¹⁾

209. Preces latine scriptae sine auctore. 8-o.

211—236. Concionum liber antiquus goth. script. általános cím alatt ismét 26 könyv; ezek közül néhány évszámmal van jeelve; mint: 1360, 1388, 1415, 1420, 1429, 1499; másoknál csak általánosan áll: seculi 13, sec. 14, 15. Egyiknél megjegyezve: per *Georgium Szemer* 1397. ²⁾ Közölök egy 4-ed rét. és 8 rét, a többi 24 ívrét.

237. Concion. goth. antiquus script. liber sermones Jacobini de Voragine MS. sec. 15. fol.

238. Concion. goth. script. liber An. 1376. Commentarii in Apocal. et Ep. S. Pauli. 4-o.

239. Conc. goth. script. liber explic. Evang. et Epist. Dom. sec. 14. 4-o.

240. Conc. germ. script. liber 4-o.

241. Conc. germ. script. per Hier. Strurium provisorem Paroch. Eocl. in Plankstäden 1581. 4-o. ³⁾

242. Sermon. Dom. et de Sanctis MS. sec. 15. 4-o.

243. Conc. antiquus goth. scriptus in pelle. Comment. in textus Evang. sec. 13. 8-o.

244. Catechistica tractatio de fide Chatolica, in usum Scholae Tirnaviensis. Auctore *Andrea Monossloy* 1580. 8-o.

245. Theolog. quaestiones script. in D. Thomam. MS. *Andrae Monossloy* 1577. et 1600. 4-o. ⁴⁾

¹⁾ Hogy ezen általános címek alatt mennyi nevezetesség lappanghat, tanúsítják a fentebbiek, hol az „asceticus goth. lib. scriptus“ általános cím megett egészen eltérő tartalmu nevezetes könyveket találunk, mint szentatyák iratait a 8, 200. stb számok alatt.

²⁾ Ezen címek alatt is esmét számos nevezetesség foglaltathatik. Így mindjárt e név is, mely irodalomtörténelmünkben eddig ismeretlen, s még is úgy látszik hazai személyiségre utal.

³⁾ Ezen író neve is a kül s hazai irodalomtörténetből előttem ismeretlen. De a helynév sem található hazánkban; nem is tudok hozzá mást tartani, mint a bajorországi Blankstäden nevű helyet, hol egykor híres benedeki monostor létezett.

⁴⁾ A két utóbbi, irodalomtörténetünkben eléggé ismeretes *Monossloi Andrá*s veszprémi püspök és pozsonyi prépostnak úgy látszik eddig ismeretlen és kiadatlan munkája; legalább sem a Catalog. Bibl. Széchényi, sem Bod, Pray (Libri rariorés), Horányi és Wallaszky nem ismerik; hacsak talán az utóbbi nem volna azonos a Széchényi Catalogusb. (Supl. I. 387) felhozott „De gratia ac libero arbitrio vagy is az Isten malasztjáról“ stb. Nagyszombat 1600 címüvel; melynek kiadási évszáma is találkozik a könyvünk mellett felhozott második évszámmal. (Nem egy. Emez független munka, s benne sz. Tamás alig említett is. *Toldy*).

246. *Controversisticus liber scriptus Andreae Monosloy 1576.* 4-o. ¹⁾.

247. *Controversisticus scriptus liber de invocatione Sanctorum etc.* MS. 1695. cum variis adnotat. asceticis, medicis etc. Ex libris Joannis Liptay 1695. die 5. April. 4-o. ²⁾.

248. *Controvers. liber de justificatione, scriptus.* 8-o.

Eddig a kéziratok. Hogy ezentúl eme könyvjegyzékünk még számos nyomdai régiségekkel is kínálkozik, az magától értetik; de ezeket itt most nem szándokom ismertetni. Mellékesen legyen csak megjegyezve néhány ritkaság; például hogy az ősnymatu XV. századi latin bibliai példányok mellett, megvan a magyar *Károli-féle Visolyi biblia is* ³⁾; hasonlóan *Káldi* első 1626-diki, ezen kívül egy évszám nélküli, s még egyszer az 1626-ki (íráshibából 1526-diki) kiadása. Előjön egy „*Missale magnum Strigoniense. Edit. Nurbergae per Anton. Coburger 1484. fol. 4)*. Az 1596. *Rituale Strigoniense* stb., *Pázmány* s *Monoszlói* stb számos munkái. Ellenben feltűnő hogy *Balásfi Tamás*, ki pedig hosszabb időn át pozsonyi nagyprépost volt, számos munkái egyikére sem akadok; valamint *Veresmarty* szinte pozsonyi kanonokéit sem találom;

¹⁾ Munkája melyikét értsük ezen, úgy látszik, csak általánosan felhozott cím alatt? miután azok nagyobb részt *controversisticus* iratok; vagy hogy talán még ez is kiadatlan?

²⁾ Ez ismét, ámbár *Monoszlót* szerzőjeül nem nevezi, ismeretes munkájával azonos című; csakhogy az év 1695 sokkal későbbi (lehet azonban hogy ez íráshiba 1595 helyett, mire mutatni látszik, hogy a jegyzék 1695-ben mondja írottak, s még is 1693-ban, két évvel előbb, nevezi tulajdonosul Liptay Jánost). Liptay e szerint valószínűleg csak *Monoszlói* könyve leírója vagy birtokosa, s nem e munka szerzője volna. E mellett, mint látni, a könyv érdekes mellékletekkel is bír.

³⁾ „*Sz. Biblia az az Istennec O es Wy Testamentumanac* stb *Visolyban* 1590. (L. Bod A sz. *Biblia Hist.* 145). Jankovich Miklós (*Biblia magy.* fordításai 33 l.) szerint, teljes példányai a legnagyobb ritkaságok, s tudomására csak három ily példány létezett: a pesti egyetemi, kassai akadémiai s kalocsai érseki; a többi ismeretes példány csonka.

⁴⁾ Ezen *missale* tehát régibb, mint az esztergomi főegyház könyvtárában létező egyéb esztergomi *missalék* nyomatai. Lásd 1856. *Religio* I, 4. szám. Jegyzékünk 10. sz. alatt egy XV. századi írott „*Missale magnum Strigoniense*“ is előző.

mind a kettő, mint tudva van, a magyar irodalomra nézve is nyelvészeti tekintetből Pázmány mellett első prózai nevezettség.

De ezek egyszersmind ama kérdésre is megfelelhetnek vajon a XIV. századi könyvtár becses cikkei feltalálhatók-e még? Több szám (különösen az 1—3, 10—12, 14—22, 25, 27, 37, 182, 185, 200—1, 237, s bizonyára több szinte a 202—8 és 211—236 számok alatt felhozottakból, összesen tehát mintegy harmincszám) igenlő feleletet ad; s ha e mellett még tetemesb és érdekesb része hiányzik, úgy figyelembe kell vennünk ismét a bős idők viszontagságait, melyeknek csapásai a pozsonyi káptalan könyvtárát a következő századokban sem kimélték meg. Így tudva van hogy Pozsonynak Bethlen Gábor fejedelem általi bevétele alkalmával és Balásfi prépost alatt a káptalani egyház szentségtelen kezek által ismét feldulatott, s hogy ekkor valószínűleg az egyház kincsein kívül számos oklevelek és kéziratok is elvesztek.¹⁾ Más rész pedig, mint már figyelmeztettünk, az általános címek alatt alig kiösmérhető a sajátlagi tartalom, s az is, mily, már az előbbi jegyzékből névileg és határozottabban ismert munkák lappanghatnak megettök.

Hanem eltekintve azon kérdéstől is: vajon feltalálhatók-e a pozsonyi káptalan könyvtárában ennek XIV. századi könyvmaradványai vagy sem? így is magában még mindig nevezetes eredményre jutunk az adott későbbi kéziratári jegyzék által; értesülvén belőle, hogy jelenlegi könyvtára is vagy *harmadfélszáz kézirati könyvvel bír!* mi minden esetre oly tetemes összeg, minővel csak igen ritka könyvtár dicsekedhetik hazánkban. S ha ebből mindjárt leróvjuk is a későbbi kéziratokat, mint a melyek talán csupán későbbi, XVI. század

¹⁾ Különösen a káptalan jegyzőkönyvei is. L. Praepositura de Posonio 31.lap. Mily jó hasznát tudták venni akkoriban az ily kizsákmányolt régi codexeknek, mutatja Balásfi adata (Repetitio Castigationis 3. l.), beszélvén mikép Szerdahelyi György, egyike a Bethlen-féle zavarok főcinkosainak, egy lopott codexről másolt volna le régi imádságos könyvet, melybe, Hunyadi Mátyás király irását utánozva, annak nevét beírta, s mint az ő könyvét s a Corviniana példányát ajándékozta II. Mátyásnak, hogy kegyét megnyerhesse.

utáni, XVII-dik századi s azontuli könyvleiratok (minők nyilván a jegyzékünkben „*liber descriptus*“ kifejezéssel jelöltek); úgy még is azon felül mintegy 110 szám marad fen, mely könyvjegyzékünk felületes jelelésében is az „*antiquus gothicus liber scriptus*, v. *gothice scriptus*“ jellemzéssel, majd világosan az évszámmal, vagy csak véleményzőleg a század számával felhozva, a *XII. századtól kezdve* — s valószínűleg néhány még előbbi korbeli is — *egész a XVI-dik század közepéig érnek*, s e szerint kétségtelen *régi kézirati* vagy is *codexi* becséssel bírnak.

Ha mindamelllett a várható érdekesebb tartalom tekintéből ezek sem képesek kielégíteni; miután csak kevés általános tudományos és műbecsű, s még kevesebb specificus hazai érdekű művel találkozunk jegyzékünkben: a *patristica* példaul csak igen szűken, a *classica* irodalom pedig majd épen nem lévén képviselve benne (kivéve csak Cicero munkáit, s az obligát aristotelesi iratokat l. 38—42 sz.); hazai történetünkre nézve pedig az egyikét kitünő nevezetességen kívül, valamint nyelvemléki tekintetben mi egyebet sem hozván elő; úgy csak ismételve kell figyelmeztetnem az olvasót, hogy a káptalan régi XIII. századig létezett könyvtára elpusztulván, míg a XIV. század végeig a legszükségesebbek beszerzésével küzdött, addig e század vég szakában és a XV-diknek elején a hazánkba is beutat lelt humanisticus és classicai tanulmányok terjedtével, erre nézve való szükségét, már is a működni kezdő nyomdászat jutányosb salkalmasb termékeivel láthatta el. Azután megint csak arra jövünk: hogy e kézirati jegyzék alatt legtöbbször a sajátlagi, talán olykor nevezetes tartalom sem ismerhető fel a felületes jelelés miatt, annál kevésbbé a melléletek, melyekben sokszor a fő tárgynál is nevezetesebb emlékek maradtak fen. Mi mellettmég bizvást felvehető az is, hogy a közlött könyvjegyzék még a kézirati codexek számára nézve sem lesz teljes ¹⁾. Azt sem tudjuk: vajon bír-e a káptalani

¹⁾ Így például nem említettik benne a fen érintetem bolognai egyetemi törvény codex, melynek maig fenlétéről tudomásom van. Hasonlókép azon kézirat sem, melyben Bél (Notit. I.) szerint a régi káptalani és koronázási, valamint művészi tekintetben is nevezetes egyház építési története le volt írva. Nem említettnek szinte a káptalan 1657-től

könyvtár egy új tökéletesebb lajstrommal, miután mindeddig nem lehettem szerencsés a könyvtárt megvizsgálni; s csak annyiról vagyok értesülve, hogy jelenlegi tudós, s irodalmi nevérol is dicséretesen ismeretes tárnoka, Cherrier Miklós cs. kir. tanácsos és kanonok úr, már régtől rendezésével s összerírásával foglalkodik. Addig is azonban, míg ennek bevégeztével talán kielégítőbb s bővebb tudomásunk lehet e könyvtár kincseiről, úgy hiszem hogy hazánk könyvismerőinek s irodalomtörténet-búvárainak kedves szolgálatot teszek, midőn a XIV. századi könyvtára jegyzéke ismertetésénél e későbbi kéziratári jegyzéket is mellékletül s további tájékozásul közlöm, s nyomán egyikét nevezetességet felmutatnom sikerül.

Azon tekintet, hogy a legérdekesebb dolgokat is feljegyezni hanyagtörténetírásunk múltunk irodalom, tudomány s műveltségtörténetére nézve majdnem egészen homályban hagy, kimentend bennünket, hogy ily mellékes adatokat is oly módon ragadunk fel töredékeink kiegészítéseül, midőn egyegy fölvilágosító sugár előpislog belőlök.

Ha azért végre is e kérdés támad: mi sajátlag a tanuság ezen hosszas száraz könyvjegyzékekből?! Bátran felelünk: sem több sem kevesebb az egész, mint egy darabka irodalomtörténet, és még valami: t. i. egyikét mellékesen is velök fentartott érdekes hazai egyházi személy- s helytörténeti adat.

Mindenek előtt látjuk ugyanis, például mily gonddal jegyzi össze elrejtésül *Jakab örkanonok* a káptalani könyvtárt a háborús husszita berohanások alkalmával; nehogy ismét talán hasonló sors érje, mint 1271-ben Ottokár seregei által való elpusztítása alkalmával. A könyvjegyzék egyik másolata biztosság végett a város levéltárába tétetik le, hol ismét a béke helyre állta után is gondosan átíratik a város jegyzőkönyveibe.

Ezen véletlen alkalommal mellékesen értesülünk Pozsonynak azon nevezetes időszakban, midőn városunkban, mint a

folyó történeti s jegyzőkönyvei (Protocolla I. Praepositura de Posonio 31) De lehet hogy az utóbbiak sajátlag a levéltárhoz tartoznak. Megemlítendő még, hogy a káptalanitól elválva ma a prépostság is egy külön beceses könyvtárral s benne kéziratokkal is bír.

magyar király ideiglenes lakhelyén, Zsigmond császár és király alatt egymás után néhány év alatt a római birodalom és Csehország rendei tarták ismételve gyűléseiket — városbírája és polgármestere *Eilausenrock János* és *Laschport Jodok* voltak, kik a város ezen jegyzőkönyvének 1432-ben kezdeményezői voltak.

Megismerkedünk a pozsonyi akkor virágzó *káptalani iskola* (L. Toldy Irod. Tört. I, 130) tudományos állapotával; melynek egyik kétségtelen fokmérőjeül tekinthető tanárai jelen könyvtára. Látjuk ebből hogy a scholasticai tanok, virágzásuk ezen végkorszakában is, iskolánkban folyvást kiválólag dívtak. Könyvtárunkban ugyan is a scholastica leghíresb tudósai, műveikben képviselvék. E szerint egyrészt az akkori egész tudományos világra kitünő befolyással volt *párizsi sorbonnai* egyetemi tanárok s tudósok munkáit látjuk magunk előtt; más részt észrevehető a *bolognai egyetem* híres egyházi jogi tanulmányai befolyása is; jegyzékünk az egyházi jogi törvénykönyv összes gyűjteményeivel is, glosszáival, commentáriusaival, s kézi tankönyveivel bírván. Egyébként is a káptalan ezen korból ósmeretes prépostjai és kanonokjai sorozatából többen egyházi jogtudori (*Decretorum Doctor*) koszorús címmel ismeretnek; valamint a többször említett bolognai egyetemi törvénykönyv is eléggé utal ezen akkor híres egyházi iskolávali szoros viszonyra. ¹⁾ Ezen fölül még a közel *bécsi és prágai egyetem* tanárai egyikét nevezetesebb iratára is figyelme-sekké leszünk.

¹⁾ *Báró Mednyánszky Dénes* szíveskedett Bolognából tudósítani, hol épen akkor, ezen általa a pozsonyi könyvtárból leírt törvénykönyv eredetiének nyomozásában, az ottani egyetemi könyvtár rendezése miatt sikeretlenül fáradozott, hogy az egyetem falain látható festett s faragott emléktáblákon és vértéken, melyek régi szokás szerint az egyetemben tudori koszorút nyertek s annak egyéb jótevői emlékére felállítvák, minden nyomon magyar családok neveire és címeire akadhatni. Íme ismét mily szép kis bánya volna ez is irodalomtörténelmi adatainkra nézve, csak legyen a ki kibányászsa; s belőle, mint értesíttetem, körülbelül szinte annyi név s adat merülhetne fel, mint a Bursa Cracoviensis emlékkönyveiből. Hogy tisztelt barátom ezen munkát Bolognábani rövid alkalmi időzése alatt nem végezhetette, csupán az akadályozá, hogy mint mondám, ekkor az épület nagyobb része az újítási munkák miatt

Értesülünk egyúttal a *káptalan akkori személyzetéről*, a kanonokok számáról s nevéről. Jelesen egy időben *hét* kanonokot találunk felemlítve; a már főnemlített 1. *Jakab Őrkanonokot*; 2. A *plébánost*, ki már ekkor is a káptalannak a várossal volt régi, XIII. századi, szerződésénél fogva, mindig a káptalan tagjaiból választatott meg a város által; 3. *Simont*; 4. *Colar-t* (?); 5. *Nagyszombati Miklóst* (Nic. de Tyrnauia); 6. *Fülöpöt* és 7. a kevéssel ezelőtt (1419) megholt *Balázs* kanonokot. Prépostot azonkívül ezen rövid (1425—1432) korszakból egymás után hármat számítunk (a Praepositura de Posonio 34. l. névsora szerint): *Ladislaus Soos de Sogar* (1422—29), *Seiffrid* (1429) és *Joannes IV. de Hameiburk*. Ezekhez még 1386-ból is egy eddig ismeretlen *Lőrinc* nevű pozsonyi prépost derül ki, kit eddig hiában keresünk ezen nevezetes férfiak összeállított névjegyzékében.

Épülünk szinte az itt is divatozott azon szép és ajtatos szokáson, mikép ajtatos alapítványul az elholtak emlékezetére javak és pénzbeli adomány helyett, az akkor ezekkel felérő egyes könyvek hagyományoztatnak a káptalan számára. E mellett alkalmilag megtudjuk azt is, hogy kik fekszenek régiebb időből az egyház sírboltjában eltemetve, talán épen azon márvány kőlapok alatt, melyek századokon által ezerek léptei alatt lesikált irásukat vesztve a templom talaját sűrűn fedik, dacolva a régiségbuvároknak írásvonásaikat megfejteni törekvő minden igyekezetével. Így halljuk hogy *Rozgonyi István* pozsonyi gróf 1424. előtt miséskönyvet ajándékozott az egyháznak alapítványul, megholt sa templomban eltemetett elsőszülött fia emlékére. Az 1419. elholt *Balázs kanonok* szinte végrendeletében psalteriumot és breviariumot hágy egyházának; mi esmét tanusítja, hogy a káptalani közös könyvtár mellett a kanonokok éstanárok saját szükségekre nézve már is külön tulajdonkönyvkészletekkel bírtak. Hasonlókép értesülünk *Jakchy Miklósról* és káplánjáról, ki megint Missálét hagyományozott. Valamely vagyonsb pozsonyi polgárnó, *Liss Miklós* öz-

a hosszabb s tüzetesebb vizsgálatra nézve, minőt e régi emlékek alapos kibetűzése kívánna — hozzáférhetlen volt. Bátorkodunk tehát azt jövendő utazóink hazafiúi figyelmébe ajánlani.

vegye ajtatos alapítványul (pro beneficio fundato) szinte Misálét hagy. Más: *Schumann János özvegye Anna* antiphonálét ajándékoz.

Ismét mások emlékét a díszes és becsesb codexek tarták fen, melyeket leirattak, készítették, egyházaiknak adományoztak. Így *Lukács* egykor tanodaigazgató (Pozsonyban?) és egyházi jogtudor (rector scholae, doctor decretorum), előbb veszprémi kanonok, utóbb egri prépost, a veszprémi sz. Mihály egyházának készítettett díszes aranyzott miséskönyvet. *Vasváry András* veszprémi prépost és pozsonyi kanonok emlékétegy más, 1602-ben valószínűleg újra kijavított s gazdagon köttetett miséskönyv tartotta fen. Egy szép graduálét a *város tanácsa*, talán mint némileg a plébánia kegyura, vagy hogy különös érdemnél s tiszteletnél fogva ajánlott az akkori (1488) plébánosnak, *Han de West* máskép *Ispár Jánosnak* (gondolnám Han jobban Hans, János, s így sajátlag Westi Ispár János volna?); kinek nevével halála évét is (1500) fentartá a könyvbe irott egykori ajtatos fohász. E mellett értesülünk mellékesen a codexek akkori becsáráról, olvasván; hogy Liss Miklós özvegye egy aranyos betűkkel díszített miséskönyvet 21 magy. forint becsárban hagyományozott alapítványul 1478-ban. Természetesen ezen, illetőleg már is csekély, árt akkor a nyomdászat felvirágzása eszközölhetette.

Ezen, azon időbeli, még talán korunkénál is ritkább, Maecenások mellett, tudomásunkra jön még egyikét szorgalmas *leirónak* is — akkor nem épen mindennapi egyénnek — neve. A nevezetes Summa-Pisani-féle codexből körülményesen értesülünk, mikor s miképp írta le *Reiner János* Lőrinc pozsonyi prépost számára, mi mellett nevezetesen nem csak azon általános irodalomtörténetiadatokhoz jutunk, mik szerint megigazítandó a híres könyv szerzőjének eddig hibásan ismert halála éve, és tudomásunkra jön munkája bevégeztének eddig ismeretlen ideje is; hanem egyszersmind azon fontos hazai történeti adathoz is, mely a Kis Károly halálos megsebesítésének eddig kétes napját, minden kétségen felül helyezni képes. Más codexek leiróikul nevezik még *Tunkel Ádámot* (1486) ¹⁾ és *Pumberki Suchin Mátyást*.

¹⁾ Ezen név mint régi morva-cseh főrangú s még ma is virágzó bárói

A codexek belbecse mellett, némelyek küldisz, talán *művészi becs* által is kitűnnek; miután néhányánál a második lajstromban többször megjegyezve találjuk: hogy *festvényekkel és képecsekkel*, vagy hogy csak *aranyzott és színezett kezdőbetűkkel* díszítvék, (mint a 9, 10, 11, 13, 24, 28, 31, 201. szám alattiak). Míg azonban ezt az előbbi 1425-diki jegyzék elmulaszthatá megemlíteni, és csak a hártya-codexek megjelelésében gondos: addig az utóbbi viszont ezen körülményt látszik mellőzni leírásában, s e helyett különösen kiemeli megint a ritkábban előkerülő: *bőrre írt codexeket*.

Fontosabb még ránk nézve hogy jegyzékeinkből a hazai irodalomtörténetet is egy két eddig *ismeretlen névvel*, vagy csak *munka címével* gyarapíthatjuk. Ha a 241. szám alatt felhozott XVI. századi irott könyv szerzője *Strurius Jeromos* plankenstädteni lelkész idegen is; úgy az 1397-diki latin Concionum liber antiquus szerzőjéül nevezett *Szemer György* gyaníthatólag magyar, s egy eddig ismeretlen régi egyházi írónk (ki jóval megelőzi világhírű Temesvári Pelbárt és Magyar Mihályunkat) neve volna, mely talán amaz ősmagyar, már a Névtelen Jegyzőnél előforduló *Szeme* családnevünkre figyelmeztethet. Valószínűleg hazánkbeli újabbkori, talán múlt századi magyar tanárok iskolai v. tudományos munkái lesznek a *Szedlár* és *Schartz* Ferenc stb neveik alatt felhozottak is. Név szerint értesülünk azonban ismeretes híres hittanárunk *Monoszlói* püspök eddig ismeretlen néhány XVI. századi munkájáról, s a nagyszombati iskola tankönyvéről. Megjegyzendőnek vélem ugyan itt, hogy ámbár könyvtárunk szembeötlő bece leginkább talán azon, a többi kéziratból kiváló száz s néhány gót írásnak jellemzett könyv codexi értékében áll; úgy még is amaz újabb XVII. s még XVIII-dik századiszámos kéziratok között is, melyek száma még vagy másfél százra megy, bármennyi selejtes és csupán leírott munka létezik is, lappanghat egyszersmind nem egy nevezetes theologiai s philosophiai munka, — e rovatokat kitünőleg látjuk képviselve — mely

család neveül ismeretes. Régi eredeti XV. századi okmányok állanak előttem ezen család egyik jeles ivadéka szíves közléséből, melyekben Podiebrád a családot adományozza a magyar-husszita háborúkban és Mátyás elleni hadakban kitüntetett vitézségökért.

legalább szorosabb hazai irodalomtörténeti tekintetből is figyelmet igényelhet; lévén közöttök bizonyára nem egy volt pozsonyi tudós kanonok tudományos munkája, talán nem egy hajdan híres hazai tanár nevezetes iskolai kézírata, mely, lehet egész nemzedéknek szolgált kézikönyvül, s mely kiadatlanul maradván, ezen ámban annyira érzett irodalmi szegénységünk kárára ment feledésbe; mi máskép, meglehetően, hivatva volt hazai tudományosságunkat egykét nevezetes munkával s irodalomtörténetünket egypár fényes névvel gazdagítani, s előbbre vinni.

Ezek után már, s azon kívül mi illető helyen elmondott, nem szükség még külön figyelmeztetnem az olvasót azon első rendű hazai és irodalmi nevezetességekre, minők ama középkori nevezetes fő munkákon kívül, azon codex mely a híres *pozsonyi krónikával* vagy *Kézai* egyik példányával s e mellett még oly becses számos mellékletekkel kínálkozik, minők az említett *eredeti pápai levelek*, *Podiebrád korabeli értekezletek*, az *1404-diki Jeruzsálemi bucsujárás leírása* stb; nem különben az *Anabaptisták krónikája*, s talán *sz. Ferenc magyar életrata* is.

Mit sem engednek ezeknek, becsre nézve, a XIV. századból már említett régi *esztergomi rituale*, talán a *pozsonyi agendarius* is, és a *prágai zsinat rendeletei*; valamint eddigi régiségére az ismerteken túltevő *esztergomi írott, s a nyomtatásban kiadott missale*. Bibliographiai nevezetességek még a *visolyi biblia*, *Mosóci Zakariás könyve* stb.

Végül ismétlem, hogy mind ezen adatok csupán egykét felületes, úgy látszik épen csak a legközelebbi szükség által parancsolt körülmények közt összeírt könyvjegyzéknek a felületen álló eredményei; mi ha ki nem elégít, sejtetni engedi legalább, mennyi lappanghat megettök, s mily eredmény várható ezen érdekes kézírattár szorosabb s minden egyes könyvnek végső redőjeig menő átvizsgálásából; miután a könyvismerők előtt eléggé tudva van, hogy a középkor legszebb codexi példányával is felér olykor a benne véletlenül fenmaradt egy vagy más széljegyzet, táblájára írt sornyi adat, vagy épen kötése belében rejlő félig meddig palimpsest hártyalap.

I R O D A L O M.

— Még egy pótlék 1855-ről. Tudom. és ismeretterjesztő folyóiratok. — *Criticai Lapok*. Szerkeszti s kiadá *Brassai Samu.* I. füzet. Pest, 1855. Müller bet. N8r. 80 l. füzve bolti ára 36 kr.

Magyar Nyelvészet. Szerkeszti *Hunfalvy Pál.* Pest, Müller, 1855. I—IV. füz. 8r. 176 l. Tíz füzet előf. ára 5 fr.

Néptanítók Könyve. Szerk. és kiadja *Szeberényi Lajos.* IV—VI. füz. Szarvas, nyomt. Réthy. 1855. 8r. 207—418 l. Hat füz. ára 2fr. 36 kr.

Család Könyve. Hasznos ismeretek és mulattató olvasmányok. Szerk. *Greguss Ágost* és *Hunfalvy János.* Tíz füzet. Pest, kiadja *Heckennast.* 1855. 4r. 334 l. számos képekkel, füzve 5 fr.

A Nagy Világ képekben. Közhasznú házikönyv a magyar nemzet anyagi, szellemi javára kiadja és szerk. *Vahot Imre.* Hat füzet. Pest, 1855. Emich bet. N4r. 463 l. számos képekkel, füzve 2 fr.

A Magyar Nép Könyve. Szerkesztik *Csengeri Antal* és *Kemény Zsigmond.* Második köt. hat füzet. Pest, 1855. N8r. 362 l. füzve 1 fr.

Protestáns Lelkészi Tár. Kiadták *Török Pál* és *Székács József.* II. III. füzet. Pest, Kozma bet. 1855. N8r. 95—208 l. füzve 40 kr.

Mindezekről máskor bővebben.

— Természettud. — *Könnyen érthető alapelemei a természettannak.* Alsó reál és gymnasiumi iskolák használatára. *Schabus* Jakabtól. Németből fordította *Hollósy* Jusztinián, pannonhegyi sz. benedekrendi áldozó pap, bölcséleti tudor, s a soproni főgymnásiumban természettani tanár. Szöveg közé igtatott 183 fametszettel. Sopron. 1855. *Seyring* és *Hennicke* tulajdona. Nyomtatta *Reichard Adolf* Sopronban. 8rét. IV. és 202 l. Ára 1 ft. 12kr. pp.

As állattan alapvonalai. Algymnásiumok s reáltanodák használatául, a Hölzölféle ábrákhoz alkalmazva, írta *Minikus* Vince, zirc-eist. r. tanár. Pest. 1855. Nyom. Herz Jánosnál 8rét. IV. és 128 l. Ára 48 pkr.

Földmívelés a természet törvényei szerint. Gyakorlati tekintettel a mező- és nemzetgazdászati kerkérdésekre. Protz W. után *Kocsy* Dávid. N8rét 200 l. Ára 1 pft.

A nagyváradi fürdők. Útmutatás a vidéki nép használatára. Írta *Gross* Albert, Nagyvárad város főorvosa. Nagyvárad, Tichy Alajos nyomtatása. 1855. 8r. 10 lap.

— Eg ély. — *Kétszer* 52 *Bibliái Történetek,* evang. iskolák és családok számára, képekkel. 9-d. kiad. Sopron, *Reichard Ad.* költs. és bet. 1855, 16r. 224 l.

Isten Imádása. A miveltebb ker. katolikusok számára imádságok. Szerzette *Bilkei Pap Ferenc.* Pesten, *Trattner* és *Károlyi* tulajd. 1855. 12r. 196 l. képekkel.

ÚJ
MAGYAR MUZEUM.

VI. ÉV.

1856.

IV. FÜZ.

IRODALMI LEVELEK.

TOLDY FERENCTŐL.

I. — EREDETISÉG AZ IRODALOMBAN.

FÁBIÁN GÁBORHOZ.

A mily ritka, napjainkban, az őszinte, józan és jóakarató szó irodalmunk körül; oly örömmel vettem felszólalásodat az irodalombani eredetiségről ¹⁾, s vettem volna akkor is, ha nézeteink kevesebb pontokban találkoztak volna. Mert érdekes mindenkor az irodalom valamely régi érdemes bajnoka ítéleteivel megismerkedni: mik, ha egyeznek a mieinkkel, az örömhöz a bizodalom és megnyugvás érzése csatlakozik; ha különböznek, gondolkodásra gerjesztve, a tárgynak néha helyesb, vagy legalább több oldalról felderítésére vezetettünk. Ily gerjesztő hatással volt reám gondolat-termékeny cikked, s azért engeddd, hogy veled annak tárgyai körül olvasóink szűk, de válogatott, körében eszméket cseréljek.

Nem emlékezem, érintettem-e, még pedig panaszlólag vagy éppen vádolólag, valahol, irodalmunk eredetiség-hiányát;

¹⁾ L. Muzeumunk harmadik füzeté 129—145. ll.

de hogy egy véleményben vagyok e részben azokkal, kik Téged felszólalásra birtak, nyíltan bevallom. Igaz, hogy nagy dolog volna mai nap azon neme az eredetiségnek, melyet Diogenes Laertiussal rajzolsz, az t. i., mely *egy eszmék* primitív újságában, s nem kisebb az, mely az ismeretekében van: mégis az ótestamentomi bölcsnek szava : „Nincsen új semmi a nap alatt“ az újabb idők haladásai közben sokkal inkább phrasis mint valóság, miután tudományban és művészetben úgy, mint a társas élet tapasztalási körében, nem ugyan ez anyagi, ezen hogy úgy mondjam atomisticai, de a szellemi újság és eredetiség, mely a felfogásban és formában van, nagyban nyilatkozik. Az erkölcsi világban t. i. ugyan azon jelenségeket tapasztaljuk, miket az anyagi természetben : a vegyész itt bizonyos számát az ősi alkotórészeknek, az elemeknek, találja fel szélitben, mik egy a vegykémszerekre vissza nem ható, érzékeink elől elreppenő mérlegelhetlen valaminek, t. i. *a természet életelvének* hozzájárultával különböző arányban és elhelyezésben egyesülve állítják elő azon miliárd testeket, mik, bár primitív elemeikben egyik, más és más formákban és hatással jelenve meg, ugyan annyi külön, új, s önálló lényeket alkotnak. Ily ősi anyaga, ily elemei vannak a szellem világában a természeti és történeti tudományoknak, a bölcsészet és művészetnek, s magának a társas életnek, mely nem egyéb mint folytonossága az ember kifelé hatásának, a magát szakadatlanúl visszatermő historia : s ez elemek, igen is, nem újak, sőt a szellemi retortában mindenütt kiválaszthatók s kimutathatók, de azok különemű összeütközése s egyesülése által a *szellemi életelv* behatása alatt, minden nyomon keletkezhetnek és keletkeznek is új jelenetek (eszmék, művek, társas és történeti tények) : épen csak az levén az anyagi s a szellemi életelv közt a különbség, hogy amaz korlátolt, ez szabad; amaz véges, ez végtelen. Van tehát a szellem világában bizonyos öszvege a közös anyagnak : eszmék, ismék, képek és tényekben, mik mint új egészek atomai mindenütt jelentkeznek, de ott van aztán az öntudatos emberi szellem felfogó, rendező, és alakító ereje, melynek törvényességhez köttetése mellett is szabad működése folyton új és eredeti jeleneteket alkot, mint azt a tudomány s élet története mindennap tapasztalatilag bizonyítja.

Nem osztozom tehát azon nézetben, hogy nekünk csak a költészetben és történelemben, s amazt tekintve is inkább a tárgyias (eposzi, drámái, regényi) mint az alanyi (lyrai, didaktikai) költészetben, maradt szabadabb terünk szoros eredetiségre : mert ez nem a szellemi munkásság anyagában, hanem annak alakító erejében van. A történetíró eredetisége e szerint nem az elbeszélte tények újságában van : mert úgy a telegraph volna a legeredetibb történész ; úgy az eposz- és színiköltő eredetiségéhez nem kellene egyéb, mint oly tárgy, mely eposzilag és drámailag tárgyalva még nem volt. *A felfogásban, az alakításban van tehát az eredetiség*; s ennek biztosítéka az emberi szellemnek soha ki nem meríthető *ős erejében*. S így ez az eredetiség az nekem, mi Neked a *szoros* értelembeli eredetiség; az pedig, melyet „tágas értelembelinek“ határozsz, milyennek mind azt ismered el, „mi nyilván fordítás címét vagy plagiatus színét nem viseli,“ lehet valóban eredeti is, de többször csak jobbféle compilatio, midőn külső rendezésre és alakításra szorítkozik; legtöbbször oly mozaikféle férccelet, melynek tartalmi haszna lehet, de szellemi önbecsre, az eredetiségnek bármily fajcímére igényt ugyan nem tarthat.

Midőn tehát irodalmunkban „leginkább csak e tágasb értelemben vett eredetiségnek“ látod helyét : megvallom, engedékenyebb vagy követeléseiteidben, mint irodalmunk érdekét s nemzetünk díszét tekintve lennünk szabad, sőt kell is. Mert arra, hogy annak önbecset, s ez úton jogosultságot biztosítsunk a világirodalom tanácsában szavazhatni, nem vezet bármely egyes mozaikféle férccelet, noha az a szellemi szükségek elsejének, az ismeretszerzésnek, derekasan megfélelhet! De nem elég a meglevőnek, különben bármi hasznos, összegyűjtése s összeállítása is, mihez pusztán összeállító és rendező képesség elég; hanem önálló szellemi munkásság kívántatik, mely a meglevő anyagot az *eszme s a forma* által — értve nem csak a külső, hanem épen az eszme által szükségkép feltételezett belső és külső formát — újra teremti. Azt azonban nem tagadom, hogy ily munkásság mellett van becse amaz alárendeltebb ugyan, de a köz szükségnek kezére dolgozó, compilatióinak és előadásra szorítóközlésnek is, ott kivált, hol politikai és társas intézvényei és viszonyainál fogva valamely nem-

zet, tudományos és aesthetikai neveltetésében úgy mint anyagi érdekei kifejlésében elmaradva, a mulasztottat minél gyorsabban kell hogy helyre pótolja. Itt a szükségek kielégítésére alkalmas erők száma sincs eleinte a szükségekkel kellő arányban; s így a meglévőnek behonosítása is érdem, történjék az fordítások, vagy az illető nemzet szellemi készülségéhez alkalmazott compilációk, vagy mind kettő, által; de megállapodni e fokon nem szabad, nehogy a nemzetben a *fogékonyság* fölgerjesztése mellett ama felsőbb és nemesebb irány, a *szellemi önmunkásság*, fejletlen maradjon, mely nélkül végre nem csak az ismeretek, hanem a gyakorlati élet terén is, még pedig ennek minden irányában, a külföldtől függők, vagy korlátoltságban elmerülve, s a társas lét azon mindenkép nemesítő hímpora nélkül maradunk, mely a világ előtti existimációjában van.

S midőn különösen amaz első, egyedül az ismeret-sajátítás köz szüksége kielégítésére célzó fokozat műveit vizsgáljuk, melyekkel eddigelé bírunk, mondjunk le, kérlek, a haladás első feltételét, az önismeretet, lehetlenítő elfogúltságról, s ne hitesünk el magunkkal, hogy azt tekintve irodalmi állapotainkban megnyughatunk. Ne higyük, hogy e részben eleget, sőt azt se, hogy annyit tettünk, a mennyi tőlünk telt volna. Igaz, hogy viszonyaink külsőleg soha sem kedveztek az önálló tudományos munkásságnak; hogy ennek első feltételei, a tudományos alap, az iskola, s ennek következtén a nemzet szükségérzete, s ebből fakadó igényei és részvétele, hiányoztak; de az irodalom hivatása nem csak az érzett szükségek kielégítése, hanem a nem-éretteknek fölgerjesztése, a boldogulásnak eszközeire vezető öntudat felköltése, sőt az ezek kielégítésére vezető eszközök nyújtása is. Mert más az irodalom hivatása, zsengeiben, mikor a nemzet életének közvetlen kifolyása és épen csak ennek belső szükségével áll kölcsönös viszonyban; más e korban, midőn az irodalom világhatalommá, midőn nem egyedül szellemi, de a társas és anyagi életnek is egyik tényezőjévé lett. Valamint tehát állam nem tarthatja fen magát álló hadseregekkel bíró államok közepett álló hadsereg nélkül; úgy nemzetnek nagy oka van az irodalmi nemzetek inváziójától rettegni, ha az irodalmat ön keblében nemzeti hatalommá nem

fejti ki. Enélkül a szellem hódíttatik meg, legveszélyesbikével a hódításoknak, mert a regenerációnak csiráit támadja meg. Föl kell tehát költeni az irodalom szüksége érzetét mindenkép, meg kell a legnemesb erők megfeszítésével teremteni e hatalmat : és ki teremtsen meg más, ha a nemzet írói nem?

S hogy egy ekép öntudatosan keletkező irodalomban köszönet legyen, tisztán kell fölismerni annak egyik legbiztosabb alapjául, tényzőjéül a szellemi szabad önmunkásságot, vagyis az *eredetiséget*; de, hogy ennek minél hasznosb irányt adjunk, a *teendőket* is, mik körül hogy helyesen lehessünk tájékozva, viszont ismernünk kell jelen állásunkat, s mindenek előtt túl nem becsülni azt, mit eleddig lendítettünk, nehogy idő előtt, nyert vagy képzelt, borostyánainkon lenyugodjunk. Sitt áttérve értekezésed második főrészére, mondhatjuk ugyan hogy van egynél több szak, melyben egy és más használhatót, sőt jót, sőt jelest lendítettünk : de ezek csak elkészítették az utat melyen haladhassunk, melyen megállapodnunk csak egy percig is, e sebes világfolyam közepett, egy a hátrálással, a visszaeséssel. Azért, tisztelt barátom, ne megnyugvást leljünk abban a mink van, hanem neki bátorodást merítsünk skötelesség-érzést tovább haladni minden ponton, mely már elérve volt.

Mint gondolkodom irodalmunk teendőiről általában, kivehetted decemberi vázlatos cikkemből; mit tartsak az egyes szakokról, miket értekezésedben futó szemlélet tárgyává teszsz, ezuttal kívánom, szinte futólag, legalább megütni. Mindenek előtt vajha osztozhatnám kedvező nézettedben *költészetünk állapotjairól*. De bár magam is nem büszkeség nélkül tekintek *eposzi költészetünkre*, mely gazdagságra és nemzeti becsre nézve a hősköteményben díszszel áll meg az új népeké közt, sőt tán elsőséggel bír felettök : de vajon mikép s menyire van képviselve nálunk a furcsa s a regényes, az idylli s a polgári eposz, s a költői beszély? Mit állíthatunk e részben Tassoni és Buttler, Lafontaine és Wieland; mit Ariost és Tasso, Byron és Goethe ellenébe, vagy csak melléjük is? S mit Vörösmarty, Petőfi és Arany a tündéri és népies költői-beszélyben adtak, elég-e jelessége mellett is hogy e nemre büszkélkedve hivatkozzunk? S tovább vagyunk-e a *drámában*, te-

kintve a drámai eszmét, mint harminc év előtt? Bár közel húsz év óta nemzeti színpadunk van, nem kérdem, születtek-e drámáink mik szerzőjüket mint olyak túl fogják élni? de igen is kérdem, nem tapasztalunk-e egészben visszaesést? Visszaesést vagy a költői tartalomra, vagy a drámai életre, vagy a választott eszközökre nézve? Nem engedték-e magokat képes és nem-képes színiköltőink egy oly iskola által elkapatni, mely ott hol megszületett, a Szajna mellett, az életállapotok természetes és szükséges kifolyása, s a nemzet erkölcsi fejlődésében kóros és szükségkép átmeneti időszakot tüntet fel; de melynek másutt, hol a társas és nemzeti életnek mások állapotjai és bibéi, gyökere, sőt jelentése sincs? Ez, ragyogó tulajdonaival, melyeket elsajátítani nem oly könnyű, mint hibáit, elfogva tartja azon erőket is, melyek helyesb irányban s több stúdium mellett, kevés lángelme- és élettapasztalásuk dacára, a megindult nemzeti életelvű dráma folytatói, az egyedül helyes irány megerősítői lehettek volna. S e „sok eredeti drámánk közül, mennyit — mikép mondod — a divatos ízlés fel sem bírt élvezni,“ hány találta meg a sajtó által utját az öszves nemzethez? s a kinyomatottak közül is hány lett a magyar ember olvasmányává, jeléül annak, hogy a nemzet kebelében viszhangra lelt, hogy ezzel válrokonságban áll; Ha látni is, kíváncsiságból; olvasni azokat hány magyar kívánja? Lehet dráma színszerűtlen s mégis szívesen olvasható; de mily dráma az, melyet ha megelégedéssel néz is a közönség, olvasását nem kívánja? Az olyan a mulattató, de nem a költői, szerzemények közé tartozik.

Eredeti, vagy inkább nem fordított, *regények* és novellákban, igaz, szegények nem vagyunk: de több-e legnagyobb részök a francia novellistica ügyetlen és bűnös majmolásánál? A mi ott életvalóság, ha túlhajtott, ha torz valóság is, itt hazug affectatio; a mi ott csak pikant, s a társas erkölcsök állapotja mellett legalább tűrhető, itt szemtelen, aljas, s bűn a természet és erkölcsiség majestása ellen; a mi ott finom és szellemdús, itt esetlen és trágár. Ne örvendjünk, barátom, oly irodalomnak, melynek termékeit nem merheted látatlanban leányod kezébe adni, nem merheted mívelt nevelt nők társaságában pirulás nélkül felolvasni; melyekkel az ártatlanságot megvesz-

tegeted, a tisztaságot émyegteted. S e vádtól egészen még az Abafi költőjének művei sem mentek, mióta sorsa őt más világba helyezte át; s a most legolvasottabb regényíró, társai közt, legalább annál fogva érdemli hogy az legyen, mert ha szótárában ott áll is e bűn, azzal ő nem kacérkodik, s az neki sem hálló, sem cél.

Ha a *didaktikai költészet* alatt a szorosb értelemben vett tankölteményt érted, úgy *jelenleg* didaktikai költészetünk, igen is, nincs; a mennyiben a philosophiai elemet, mely, hogy a classica költészetet ne említsem, bensőleg egyesülve a költői eszmével, sőt mint a költői eszme maga jelenik meg minden nagy költőknél Dantétól, Goethe és Byronig, s nálunk Zrínyitől Vörösmartyig: „nem fog-e, valamint másoknál, úgy nálunk is hiányzani,“ erre jelen költői állapotaink közt nyugtató választ nem mernék adni. A költő, nemzete és kora műveltségének nemesített kifejezése tartozik lenni, a mit ez sejt, érez és cselekszik, az igaz, szép és jónak benső és szükséges egyesülete gyanánt népében öntudattá emelni. Ez az, mi által a nagy költők nem csak a műveltség zsengekorában, de minden időkbén nemzetök leghatályosb nevelői, irányadói, nemtői lettek. A „gondolat“ tehát az, mely minden valódi költészet lüktető pontját teszi, de nem a kiokoskodott, hanem az érzett és látott gondolat, mely nélkül minden költészet üres, és pusztá időtöltő divatickké sülyed. Megfelel-e jelenkori költészetünk azon magas hivatásának, mely azt a vallással és bölcsészettel egy karba helyzi, sőt ezeket magába felveszi? A néphez leszállás, ennek gondolkozás, érzés és kifejezés-módjának negédlése, a népiesnek — mely mint faj, sőt mint egyik fejlődési, még pedig zsengekori fejlődési fokozat, kétségkívül érdekkal, sőt a költészet nagy birodalmában jogosúltsággal is bír, — a műköltészet ellentéte gyanánt elvvé emelése, nem sülyedés-e? nem eltávolodás-e a költészetnek történetileg kimutatható rendeltetésétől? nem megtagadása-e a műveltségnek, és lemondás annak nyerevényeiről? itéld meg Tenmagad. E szakában tehát a költészetnek, melynek azonban a magyarok istene segedelmével mint átmeneti szaknak elmúlnia kell, nem várhatjuk azt, minek a költészetnek szerinted is lennie kell, hogy t. i. — a Te szavaddal élve — oktató legyen; sőt nem

talán a legközelebbi jövőben sem, s mind addig nem, míg oly férfiak is, mint Te, oly lelkesedéssel szólandanak egy népies költőrül, s felejtik hogy nem minstrelek és fahrende Sängerek emelték nemzeteiket oda, hol azokat a Shakespearek és Goethék hagyták.

Meglepetve láttam *történetírásunk* állása feletti megnyugvásodat. E térre van, úgy hiszem, legtöbb okunk fájdalommal tekintenünk, oly iskola hosszas uralkodását látván, melynek iránya, a kritika jelszavával kérkedve, minden kritikának megölő betűje volt. S ez irány mellett, mely a historiát közöttünk hitelbukottá tette, mely kevés az mit a jóból s legjobból vettünk mind eddig! S mennyivel csekélyebb még a részvét, nemzetnél, melynek nem csak dicsősége a múltban van, de, míg állott, életének és jogainak minden szála a történetben, s története egyszersmind jogkönyve volt! s melyben mégis Szalay László Története 500, gr. Teleki Józsefé alig 600 vevőt talált! *A tudomány egyéb szakai* állásáról biztató nézeted sem képes legközelebb kifejezett aggodalmaimat megnyugtattani; s ha veled együtt a közönségre vetek is: az irodalmat sem oldozhatjuk fel azon vád alól, hogy a nemzet valódi szükségeiről tenni sem eléggé tervszerűleg, sem elég lelkismeretességgel nem igyekszik.

A fordítások szükségességére nézve teljesen egyet értve Veled, méltán ohajtjuk, bár akadnának kiadók és szorgalmas írók, kik vállalva oda törekednének, hogy minden szakban, egyelőre legalább, jó és alkalmas munkák, nem, mint eddig többnyire, rossz és magyartalan, hanem *tárgyismerettel és gondos nyelven* készült áttételei pótolnák a tömérdek hézagot, s ne volnánk kénytelenek minden nyomon idegen vásárra szorúlni!

De elég. Most veszem észre, hogy majd engem is azon Aristarchusok közé számlálsz, kik a panaszban kedvöket lelik. Kedvet nem. De kötelességet teljesít, ki, míg a jónak méltánylást igyekszik szerezni, a hiányok és hibák iránt eszméltet, miket ismerni kell, hogy amazokat célszerűen pótoljuk, ezeket jóvá tegyük. S engedd, hogy midőn az írók ellenében a nem-írókat veszed oltalmad alá; midőn azt kiáltod fel: „Írjunk munkákat, melyek önként olvastatják magokat, s fogunk

olvasatni minden osztálytól!“ s oly *népszerűséget* követelsz az elsőbektől, melynél fogva munkáikban „nem-, rend- s korkülönbség nélkül mindenki egy vagy más élvezetet találhaszon“; midőn állítod, hogy ez teszi a classicitás lényegét, s hogy így írtak a rómaiak Caesar idejében stb.: ily nézetek hirdetése az, s nem mi Aristarchusok, mely hitelünknek — ha másoknál nem is, de — magunknál, kik annyira szeretjük a dolog könnyebb végét fogni, csakugyan ártalmas, mert minden alapos, tudományos, s a mélybe ható igyekvéstől elijeszt. Mert nem kíván-e mindenik ható erő bizonyos fogékonyságot és arányos készültséget, hogy hathasson? Honnan az ízlés, gondolkozás, érzésmód ezernyi különfélesége? Miért tetszik Neked és nekem sok, a mi másnak nem? Hitted-e, midőn Ossziánodat dolgoztad, hogy az nem-, rend és korkülönbség nélkül úgy fog szerettetni, mint szeretéd Te és mások? s hiszed-e hogy Ciceród, kinek mesterei fordítása emlékezetedet halhatatlanná fogja tenni irodalmunkban, nem mondom nálunk valaha ily „magamagát olvasatató“ nemzeti közvagyonná válhassek, mikép azt minden irodalmi műtől kívánni látszol; sőt hiszed-e, hogy Romában, Caesar korában is, az volt, az lehetett? Ó úgy azt kellene elismerned, hogy a fórumi s a rustica plebs, a lovagrend és Caesar szellemi szükségei és képessége, erkölcsi fejlettsége s összes miveltésége *egy* volt! El kellene ismerned, hogy a nő s az ifjú, a pór s a státusférfi, s ez ezernyi árnyalatai az emberi társaságnak azonos szükségeket érzenek, s azonos igényekkel járúlnak az irodalomhoz; és csodálnod kellene miért a páholy s a karzat nem egyformán szeret Hanswurstot és Garricket, s miért ragadtatol el oly tett által, melyet ezeren hidegen néznek. Hiszen még az égbolt csillagírásából is vajon ugyanannyit s ugyanazt olvassa-e ki a pázstor s a szerető leány, a bölcsész s a természetvizsgáló? Nem, barátom: a hány fő, annyi gondolat, s a hány kar és miveltés, annyi külön érzék a szépnek s az igaznak művei irányában. Jó és célszerű leszen tehát minden irodalmi mű, mely a *maga* publicumát elégítheti ki; s míg az egyiknek rendeltetése a tudományt megteremtteni, vagy gazdagítani, vagy új stádiumokba átvezetni; a másiké viszont, azt egy vagy más nem, és kor, és karok szükségei, képességei, s rendeltetéséhez alkalmazva terjesz-

teni; s az és ez a mű aszerint fogja magát könnyebben vagy nehezebben olvastatni, mikép a tárgyalás egyforma helyessége mellett, a tárgy, természeténél fogva, könnyebb vagy nehezebb felfogásu, s az olvasó előismeretei és gondolkodási képessége azzal kellő arányban állandanak. A népszerűnek fogalma tehát, ha az *általán érvényessel* egynek vétetik, valóban nem is létezik; ha ellenben oly tárgyalásra alkalmaztatik, mely teljesen előkészületlen olvasót tart szem előtt, s a tudás elemeitől fokozatosan emelkedik fel annak egészére, igen helyén lesz épen a készületlen olvasónál, de fogja-e az ily mű magát a felsőbb műveltségüvel, ki az előzményeket már bírja, kedveltet-hetni? Nagyon sokat beszélünk mi egy idő óta a népszerűről, s feledjük mi és mennyi az mit népszerűsíteni kell, sőt lehet; de azt is, hogy a népnek, ha azt saját gyakorlati köréből kivenni s rendeltetésétől elidegeníteni nem akarjuk, azon túl, mi őt vallásos, erkölcsös emberré, s közvetlen anyagi és polgári érdekei értelmes, szorgalmas és megelégedett művelőjévé teszi, vajmi kevés irodalomra van szüksége! Minden nemnek, kor-nak és rendnek tehát a magáét, s ebből annyit és úgy, a mennyi kell, s a mikép kell, hogy ne csak értse és szeresse, de egyszerűs mind szellemi önmunkásságra, gondolkodásra ébreszse. A mi önkényt olvastatja magát, a mi az olvasónak szájába rája bölcsességét, hogy lelki emésztő erejét lehető kényelmes nyugalomban hagyja s azt valahogy működésre ne hívja fel: vajmi könnyü, üres, és erőtlen portéka: de mely aztán, tudni-való, sem táplál, sem erősít, sem gyarapít. S valóban nem is az oka nagyaink és nem nagyaink részvétlenségének, hogy nagyon abstract módon írunk: mert hát miért nem lel olvasót az, mi nem ilyen? Csak is a tudomány szükségének nem érzése, a keleti kényelem, a lelketlen egykedűség; mely hogy az életnek a nemzet s az egyesek irányában napról napra komolyabb igényei előtt felriadva, valahára öntudatra és munkásságra serkenjen, adja a magyarok istene!

Te pedig, tisztelt barátom, nem tekintve e lelketlenséget, mely a jobbak legvalódibb törekvéseit is ez idő szerint eredményeiben még lankasztja; folytasd becses munkásságodat ezentúl is azon lelkesedéssel, mely irodalmunk jelen állapotjai irányában oly kedélyes elfogultságban tart. Napjaid és éjjeleid a

legnagyobb római író művei átültetésének szánvák; hadd legyen az lelkülete fenkölttségével, lángelméje világával, formái örökké fris szépségeivel Általad egészen a mienkké: s hidd hogy a kelet népének feltámadása nem álom, s hogy mit a bár nem egészen kedvező jelenben vetsz, a jobb jövődönék gazdag aratást biztosít. Élj soká és boldogul.

Bánfalván, pünkösdi szünidőmben, 1856.

EGYETEMÜNK RECTORAI ÉS CANCELLÁRJAI.

PAULER TIVADARTÓL.

I.

A legrégibb egyetemek, mint a bolognai, párizsi, salernói, montpellier-i, nem egyes alapítók akaratjából, bőkezűségéből vették eredetöket, hanem a középkor testületalkotási szellemében, tanítók és tanulók szabad egyesülései által létesülvén, mind azon jogokkal éltek, melyek önálló testületek lényegéből és szervezetéből folytak.

Azon egyetemek mintájára nyerék meg létegetöket a később keletkezett tudomány-egyetemek is; azon különbséggel, hogy ahhoz képest mint a haladottabb korú jogászoktól járt bolognai, vagy a szigoruabb fegyelem alatt állott szép-művészeti és hittanulóktól látogatott párizsi főiskola alkata szolgált előképökül, majd a tanítók és tanulók, majd csak a tanítók bírtak befolyással a testületi ügyek elintézésére, voltak teljogú tagjai a tudományos testületeknek ¹⁾; melyek pápák, császárok, királyok kitünő pártfogásában részesülvén, mint a műveltségnek mind annyi gyúpontjai, a középkornak legmagasztosabb intézményei közé tartoznak, s századok óta az európai népek kiképezésére döntő hatást gyakoroltak.

Önálló testületi szervezetök kifolyása volt a szabályalkotáson, saját törvényhatóságon, vagyonszerzési jogon kívül,

¹⁾ A páduai egyetemnél 1738. évig a rector mindig a tanulók közül választott: kivételként történt az német egyetemeknél is; gróf *Thursó Imre wittenbergi rectoriségának emlékéért újra élesztette fel báró Mednyánszky Alajos, a „Taschenbuch f. vaterl. Geschichte“ című évkönyvben közölt értekezése által.*

az egyetem főnökének szabad választása, melyet régibb főiskolákban az azokat alkotó „nemzetek“, a többieknél a tudományos szakok képviselői gyakoroltak.

A kitünő állás és tekintély, melyre ezen testületek emelkedtek, visztükrözött ¹⁾ főnökük rangjában és díszjogaiban, kiket később, főleg a XVI. századtól kezdve a „Magnificus“ (nagyságos) címmel ruháztak fel; cím mely némely országokban csak a hercegeket, nálunk legújabb időkig diplomatikailag csupán a főurakat illette.

Igy a párizsi egyetem rectorát Fülöp Ágost király 1200. évi kegylevelében sérthetetlennek nyilvánította; rangjában a püspöket előzte meg, sőt még a bíbornokokkal is vetélkedett ²⁾.

Németalföldön a leydeni egyetem rectorának elsőbbségét a tartomány helytartója kétségbe nem vette; Bécsben a városi tanács 1368. decemb. 20. kelt okmányában az egyetem rectorát „Durchlauch“-nak nevezte; ugyanott az hivatalos működésében a püspök fölött birt előranggal, és 1751. évig azon kitüntetésben részesült, hogy úrnapi járdalatnál a távollévő fejedelem helyét pótolván, közvetlenül a szentséget követte ³⁾.

Innen, és mivel az egyetemek főnökei a rendek nagymestereivel egyenvonalba tétettek, történt hogy uralkodó fejedelmek is e méltóságot felvállalták.

A helmstädti, hallei, erlangi, göttingi egyetemek fejedelmi alapítói a császári megerősítő levelekben azoknak „Rector magnificentissimus“-ai címével ruháztattak fel, melylyel a porosz, hannovér és bajor király maiglan is élnek, az egyetem kormányát szabadon választott prorektorokra bízván.

A freiburgi egyetem a múlt század utolsó évtizedében *Károly* főherceget, a jeni egyetem legközelebb (1853.) uralkodó fejedelmét, Szász-Weimar nagyhercegeét választá el rectorának ⁴⁾.

Az egyetemek az egyház különös oltalma alatt állottak, kiváltságolt testületei közé számítottak; az egyházi hatalom

¹⁾ Midőn Bazel 1501. a schweizi szövetséghez járult, Freiburg és Solothurn elismerte előrangját, mert főiskola birtokában volt.

²⁾ *Meiners*: Geschichte der hohen Schulen. III. köt. 115. l.

³⁾ *Kink*: Geschichte der k. Univ. in Wien. I. 111. l.

⁴⁾ Akademische Monatschrift. 1853. 450. l.

képviselőjeként jelenik meg a cancellár, ki rendszerint a rector rangjában követte, de ünnepélyes tudoravattatások előtt, megadván a jelölteknek a felhatalmazványt (licentia), tudományos fokozatuk elismerését az összes nyugati keresztyénségben biztosította ¹⁾.

Az egyetem rectora és cancellárja, az előbbi a testületnek főnöke, az utóbbi a pártfogoló és örökdő egyháznak képviselője, voltak mindenhol az egyetemek legelőkelőbb legfontosabb tisztviselői, melyekhez némely helyütt, mint Bécsben és Ingolstadtban, a fejedelmi felügyelő (superintendens principis) járult ²⁾.

II.

Pázmány Péter bibornok-főérsek által eredetileg Nagyszombatban alapított egyetemünknel is e két méltóságra akadunk, és a „Rector Magnificus“ nem különben „Cancellarius Amplissimus“ címei eredetével egykorúak.

Állásuk azonban a többi egyetemek e nevű tisztviselőitől különbözött, mi a nagyszombati egyetemnek első szervezetéből veszi magyarázatát.

A dicső alapító, a salzburgi érsek-fejedelmek példáját követve, kik egyetemöket szerzetes rendnek, névszerint a benediknek adták által, miután a bécsi egyetemnek hittudományi és bölcsészeti tanszékei is 1622. a Jézus társaságbeliek birtokába jutottak volna, az érintett két karból állott zsenge intézetének vezetését és kormányzatát hasonlóan ezen rendre bízta, érseki utódjai és az esztergami káptalannak egyedül csak az alapítványa fölötti felügyeletet tartván fen: „Salva tamen, (mint mondja,) in omnibus Professorum quiete, salvo item lectionum cursu, et modo Societatis, quem iuxta suum institutum in *regendis servat academiis*“ ³⁾.

¹⁾ A freiburgi egyetem cancellárja a bázeli, az ingolstadté az eichstädti püspök volt; — Bécsben a cancellári méltóság legrégibb idők óta a káptalan nagyprépostságával jár. A rector előrangját ufolag megerősítette I. Ferdinánd 1534. jan. 29. *Kink*: id. m. I. 290. l.

²⁾ Tübingában e hivatalt egyszersmind a cancellár viselte. *Meiners*: id. m. III. 148. l.

³⁾ Alapító levele *Fejérnél*, Hist. Acad. Scient. Pázm. Doc. Nro. VI. pag. 15.

Ezek szerint a Jézus társaságiak rendi intézeteitől különböző, önálló testületi szervezetről szó sem lehetvén, a császári és királyi megerősítésnél fogva minden szokásos kiváltságokkal megadómanóyozott nagyszombati egyetemnek rectora mindig ugyanaz volt a Jézus társasági collegium rectorával, és a szerzet szabályai szerint, a testület hozzájárulása nélkül a rend generálisa által neveztetett ki, mint *Kazy* írja : „Summa rerum penes rectorem est, qui e gravioribus Societatis Jesu viris a praeposito generali deligitur, praeestque universitati simul ac societatis collegio“ ¹⁾).

Nem történt e tekintetben változás a törvénytudományi kar felállításával, mert a rectorság a szerzetnél maradván, a jogtanárok az egyetem ügyeiben annak hatósága alatt állottak, saját tanulmányi körükben dekánjuk és az esztergami káptalan lectorától függvén.

Az egyetemi rectorság ahhoz képest nem is változott félében vagy évenként, mint az más főiskoláknál szokásban volt, hanem ugyanazon egyéntől mindaddig viseltetett, míg szerzete főnökségétől más rendeltetést nem nyert.

A cancellári méltóság is inkább csak nevére mint lényegére nézve hasonlított a többi egyetemekéihez; a nagyszombati főiskola egyházilag szervezett rend kezében lévén, a cancellárnak nem lehetett azon jelentősége mint másutt, az egyháznak külön képviselőre szüksége nem volt.

Hogy a licentia általa adatott, csak az egyetemeknél általában elfogadott szokás szerint történt, miután a szerzet úgy is pápai engedélyeknél fogva mind saját tagjait, mind tanulóit az egyetemek módjára akadémiai fokozatokra a hittan és bölcsészettől emelhetette, és a rend főnöke ama jogát az egyes tartományok és collegiumok előjáróira is ruházhatta ²⁾).

¹⁾ Hist. Univ. Tyrnav. 135. l. A bécsi egyetem hittudományi és bölcsészeti tanszékei átadásával a Jézus társaságbélieknek, hasonlólag az egyetemi rectorság, összekapcsoltatása a collegium főnökségével, midőn a sorozat a két említett karon volt, célba vétetett, de az egyetem ellenzésénél fogva arról a szerzet az ugynevezett sanctio pragmaticában 1623. oct. 23. lemondott. *Kink* : id. m. I. 358. l.

²⁾ „ . . . Universitatum more iisdemque privilegiis“ mondja III. Gyula pápa 1550. évi engedélyében; a feltételeket közelebb IV. Pius határozta meg 1561. *Kink* : id. munk. I. 306, l.

A cancellári hivatalra a kinevezés hasonlólag a rend főnökei által történt, és azzal 1721. óta *Károly* császár és király rendelete szerint egész az egyetem átalakulásáig a könyvbírálat minden az országban megjelent nyomtatványokra nézve, egybe volt kapcsolva.

A kinevezett rectorok és cancellárok rendszerint ugyan az iskolai év elején November havában kezdték meg hivataloskodásukat, de gyakran időközben is beállott a változás, így hogy többeket ne idézzek, a hittudományi kar tudorkönyvében, melyről alantabb szövegek, olvassuk, hogy *Bernardi* Péter 1692. *Szdellár* Ferenc 1736. a polgári év első havaiban vették át a cancellárságot; 1745. évben pedig: „Adscriptus est huic albo R. P. Andreas Patay in Magnificum Rectorem huius Universitatis 23. Maii installatus.“

A törvénykezési hatalmat, melyet Nagyszombat városa többször kétségbe vett, míg az 1687. országgyűlésen azon ügy eldöntése az udv. cancelláriához utasított, a rector nem gyakorolhatván, azt a felség által kinevezett egyetemi bíró kezelte, ki rendesen kitünőbb állású férfiak sorából választott.

III.

Az egyetem ezen szervezete 1770. évig maradott fen; ez évben *Mária Terézia* királyné a *Pázmány*féle egyetemnek 1769. december 14. elrendelt átalakítását foganatba vetette.

Az egyetem érsekiből királyivá lett, alapítványa a földvári apátság jószágaival, köre az orvosi karral, több új tanszékek felállításával öregbült, a tanulmányok új rendszere életbe léptettetett.

Az alapító dicső királyné, ki utóbb is kegyeinek számos jeleivel tetézte ezen főiskolát, kijelentett akaratja lévén, hogy a nagyszombati egyetem a bécsinek mintájára szerveztessék, a rectorok és cancellárságra nézve is kitűzte a követendő irányt.

A rectori méltóság a collegium előjáróságától elkülönítetett: és az 1770—1. iskolai év kezdetén legelőször szabad választás útján töltetett be; a cancellárság a bécsi egyetem példájára, hol V. *Orbán* pápa rendelete folytán azt a káptalan

nagyprépostja viseli, az esztergami káptalan egyik előkelő tagjára ruháztatott ¹⁾).

Ezen intézkedéseket az 1777. tanulmányi rendszer állandósította, midőn XVI. §. rendelkezett: „Rectoris magnifici munus iis duntaxat Doctoribus convenit, qui inter alios eruditione vel dignitate eminent; estque more recepto magistratus iste annuus. Officium cancellarii perpetuum est, atque adeo auctoritate regia conferendum.“

A bécsi egyetemenél a legrégibb időktől négy nemzet, névszerint 1384. óta az ausztriai, rajnai, magyar és szász létezett, melyek harmadikához a csehek, lengyelek, morvák, szlávok és görögök is számíttattak ²⁾); azoknak procuratorai választák a rectort.

Ámbár pedig már az erfurti egyetem 1392. történt alapításánál, a nemzetekrei felosztás elmaradt, és a XV. század kezdete óta sehol sem honosított, még is a nagyszombati egyetemenél, nem sokára átalakítása után, a rectorválasztásnál alkalmazásba jött.

A tanárok a végett négy nemzetre, ugymint magyar, német, horvát és csehre osztottak; mindegyiknek szabadságában lévén meghatározása azon nemzeti testületnek, melyhez csatlakozni kíván. Azoknak képviselői választák meg a karok rendje szerint a rectort.

Sőt már ezen választásokban, hasonlólag a bécsi egyetem példájára, hol a tanító és nem tanító mesterek (magistri regentes et non regentes) közti régi különbség végre oly visszaszűkülést vón, hogy a tanárok majdnem az egyetem testületén kívül állottak, és az eredetére, történeti múltjára és rendelkezésére nézve tanító intézet főnökei, képviselői nem-tanárok voltak, a karba kebelezett nem-tanító tagokat is részt venni szemléljük.

Az egyetem 1777. Budára történt áttételével a nemzetek szerinti rectorválasztás, mint hazai egyetemünk viszonyaival kevésbé összeegyeztethető, megszűnt, és e jog ismét az évenként Sz. Katalin napján (nov. 25.) választott dékánok mint

¹⁾ *Kovachich* : M. G. Merkur. II. évi foly. 101. l.

²⁾ *Wenzel* : Az egyetemi nemzeti intézetekről. 1850. Acad. Értesítő. II. szám.

karaik képviselőire ment által, kik sz. András napján (nov. 30.) vevék azt gyakorlatba.

Az 1806. évi tanulmányi rendszer 153. §. a szavazatok összeütközésének kikerülése végett a dékánokon kívül, a karok idősbjeit is (Seniores Venerabiles) ruházta fel szavazási joggal; a választást titkos szavazás útján teljesítendőnek rendeli: „*Quare tam Rector Universitatis quam Facultatum Decani sine omni ordinis vel annorum praerogativa, semper liberis atque secretis suffragiis eligentur, — — — — —. Ne vero aut conflictus suffragiorum in deligendo Rectore, vel in quemvis alium quam Facultatum ipsarum ordinem conspiratio suboriat, ius suffragandi praeter Decanos etiam quatuor Facultatum Senioribus in hac electione adtributum est.*“¹⁾

Később (1810 évben) célszerűbbnek tartatott a dékán és rector-választásoknak áttétele az iskolai év utolsó napjaira; azóta a dékánválasztások augusztus 25., a rectorválasztás éhó 30., — a szünnapok megváltoztatása után pedig (1833.) július 25. illetőleg 30. mentek véghez.

A mi a rector-választás rendjét s módját illeti, az arra kitűzött napon az egyetem rectora, tanácsa és tanárai egybeülvén, az újonnan megválasztott dékánok és seniorok melleszobába vonulnak, hogy a választáshoz fogjanak.

Itt azon kar jövődó dékánja (designatus decanus) melyen a rector-választási sorozat van, hármat jelöl ki, kik közül a választás oly módon történik, hogy egyenlő szavazatok mellett, a kijelölt dékáné bír döntő hatással.

A választás befejezése után a választók visszatérnek, és a kijelölt dékán az újonnan választott rector nevét ünnepélyesen kihirdeti; mire az a megtiszteltnek a hittudományi kar jövődó és a kijelölt dékán által tudtára adatik; a méltóság elfogadása esetére arról a gyülekezet biztosítván, szétoszlik.

A rectori hivatalbai iktatás a szünnidő utolsó napján (sept. 30.) történt; az összes egyetem jelenlétében a lelépő rector a lefolyt tanulmányi év történeteit adja elő, a jegyző

¹⁾ A megválaszthatási képesség a tanárok és társas tagokra nézve fentartatott. R. E. 157. §.

által az egyetemi alapítványokról számadásokat olvastatja, majd a benne helyezett bizalmat megköszönvén hivatalát leteszi, mire neki a hittudományi kar dékánja az egyetem köszönetét hivataloskodásaért jelenti ki.

Ezek után az új rector és dékánok foglalják el székeiket; az egyetem jelenleges főnökét saját karának dékánja beszéddel üdvözlí, mire a rector válaszolván, új hivatalába lép; beszédje után a tanárok távoztával a tanács első ülésében a tanulmányi év kezdete iránt intézkedik.

A hivataloskodásában akadályozott, vagy távollévó rector helyét elődje mint Pro-Rector pótolja; — díszjelei a *Pázmány Péter* által adományozott, az egyetemmel egykorú, gazdagon megaranyozott ezüst rectori jogar ¹⁾ és a *Ferenc* császár és királytól 1819. évben nyert csillagos arany érem és nyaklánc. ²⁾.

A cancellári méltóság az egyetemnek 1784. évben Pestre történt áthelyezése óta megszűnt.

Az 1806. tanulmányi rendszer ugyan az egyetem alelnökére ruházta a cancellárságot, és *Petrovics* József hétszemélynökké azzá 1811. ki is neveztetett, a nélkül azonban hogy a cancellár előbbi hatásköre feleledt, helyét az egyetemi tanácsban elfoglalta volna.

IV.

Az egyetem első századbéli rectorainak emlékét *Kazy* tartotta fen; az átalakítás utániak névsorát 1786-ig *Kovachich* adta, kiegészítve és folytatva az egyetem alapításától az újabb időkig *Fejér* György, egyetemi történetében.

Miután azonban az egykoru feljegyzésekből meggyőződtem, miszerint az utóbb említett sorozat is tökéletlen és csonka, újabb kiigazított kiadását sem érdektelen sem fölöslegesnek nem vélem.

¹⁾ Ezen jogar 1635. 500 forintnyi értékben készült Bécsben, és harminc fontot nyom; a bécsi rectori jogar 9 márkát 3 ötotet tesz és 1752. 153 forint 47²/₄ kr. becsültetett. *Dertsik* : Sermo dum R. Univ. Hung. biseular. memoriam celebraret. 71. l. *Kink* : id. m. 112. l.

²⁾ Hasonló díszérmekkel a bécsi egyetem rectora és dékánjai tiszteltetvén meg 1804. annak értékét 3225 forintra teszi *Kink*: id. m. 113. l.

Forrásul használtam az egyetem legrégebbi anyakönyvét, melyben a tanulók nevei jegyeztettek be az évi rector és cancellár megemlékezésével ¹⁾; és a hittani, bölcsészeti tudorok és babérkoszorúsok (baccalaurei) névjegyzékét tartalmazó, hasonlólag az egyetemmel egykorú emlékkönyvet, mely a hittudományi kar levéltárában őriztetik, és velem valamint az előbbi is szives készséggel közöltetett. ²⁾.

A hivatalbai lépés rendszerint novemberben történnén, a bekövetkezett év számát jegyeztem fel; egyébiránt hogy változások évközben is fordultak elő, fenebb érintettem meg.

Némelykor, főleg a XVIII. század első éveiben, a *Rákóczy*féle mozgalmak korában, midőn a jezsuiták nagy részenevezetesen 1707. mind azok, kik az egyetemnél nem voltak alkalmazva, Nagyszombatot elhagyni kénytelenültek, helyettes rectorok vitték az egyetem kormányzatát, sőt akkor a rectori és cancellári hivatal egy személybeni egyesülésére is akadunk. — A Jézus-társaságból volt rectorok és cancellárok nevei következők :

1635—36. Rector. (R.) *Dobronoki György* hittudor (ht.) az egyetem első alapítványlevelében is megnevezett rectora.

1636—7. R. *Forró György* bölcs. és ht.

1638. R. Az előbbi.

Hely. Cancellár (C.) *Pechierolli Vitalis* bölcs. s ht.

1639. R. Az előbbi.

C. *Bastianchich* Mátyás bölcs. s ht.

¹⁾ Címe ezen nevezetes ereklyének következő: Album seu Matricula Almae Universitatis Tyrnaviensis S. J. Urbano VIII. Pont. Max. Ferdinando II. Rom. Imperat. Rege Ungariae, Ferdinando III. Ungariae et Bohemiae Rege, Eminentissimo Petro S. R. E. Presbytero Card. Pázmány Archi-Episc. Strigoniensi, Academiae Fundatore, Excellentissimo Comite Nicolao Ezterhási Regni Ung. Palatino viventibus faventibus Anno Christi 1635. A második lapon íróhártyán a bold. szűz képe azon körirattal: Patrona Hungariae. Mater Universitatis Tyrnaviae; a harmadikon *Pázmány* család címere saját kezű aláírásával látható.

²⁾ Címe: Album seu Matricula Almae Univ. Tyrnaviensis S. J. continens nomina eorum, qui academico ritu in Doctores aut Baccalaureos Theologiae et Philosophiae sunt promoti ab Anno 1636. qui est alter ab erecta eadem Universitate.

1640. R. Az előbbi; utóbb *Bellecius* Péter böls. t. C. *Pizoni* Ferenc böls. s ht.

1641. R. *Bellecius* Péter. C. *Pizoni* Ferenc, utóbb *Turkovich* György b. s ht.

1642. R. Az előbbi. C. *Turkovich* György, utóbb *Palkovich* Márton b. s ht.

1643. R. Az előbbi. C. *Palkovich* Márton.

1644. R. és C. az előbbieik. ¹⁾

1645. R. *Dobronoky* György. Hely. C. *Jászberényi* Tamás.

1646. R. *Keresztes* István b. t. Hely. R. *Lippay* János.

1647. R. Az előbbi. C. *Stainaperger* Eustach b. s ht.

1648. R. és C. az előbbieik.

1649. R. *Palkovich* Márton b. s ht. C. Az előbbi.

1650. }
1651. } R. s C. Az előbbeniek.

1652. R. Az előbbi, utóbb *Turkovich* György b. s ht. C. Az előbbi.

1653. R. *Turkovich* György C. Az előbbi, utóbb *Palkovich* Márton. b. ht.

1654. R. Az előbbi. C. *Palkovich* Márton.

1655. R. *Palkovich* Márton b. ht. C. *Sicuten* Mihály b. s ht.

1656. }
1657. } R. s C. Az előbbieik.

1658. R. *Trinkellius* Zakáriás b. ht. C. *Palkovich* Márton.

1659. R. s C. Az előbbieik. Hely. C. *Juranits* Márt. ht.

1660. R. Az előbbi. C. Az előbbi; utóbb *Topos* Ferenc b. s ht.

1661. R. Az előbbi. C. *Topos* Ferenc.

1662. R. *Juranits* Márton ht. C. Az előbbi. ²⁾

1663. R. s C. az előbbieik, utóbb *Topos* Ferenc Cancellár (egyszersmind Hely. R.)

1664. R. *Vid* László ht. C. Az előbbi.

¹⁾ 1644—1646. a *Rákóczy*féle háború miatt leckek nem tartattak.

²⁾ 1662—1666. a török háború miatt megszűnt a tanítás.

1665. R. s C. Az előbbiek.
 1666. R. Az előbbi, C. Az előbbi, utóbb *Gaseczky* Szaniszló b. s ht.
 1667. R. Az előbbi, C. *Gaseczky* Szaniszló.
 1668. R. Az előbbi, utóbb *Gribóczy* Mihály b.s ht. C. Az előbbi, utóbb a *Reffinger* György b. s ht.
 1669. R. *Gribóczy* Mihály. C. *Reffinger* György.
 1670. R. és C. Az előbbiek.
 1671. R. Az előbbi, utóbb *Sennyey* László b.s ht. C. Az előbbi.
 1672. R. *Sennyey* László, C. Az előbbi utóbb *Ivul* Gábor b. s ht.
 1673. R. Az előbbi, C. *Ivul* Gábor.
 1674. R. Az előbbi utóbb *Gribóczy* Mihály, C. *Topos* Ferenc.
 1675. R. *Gribóczy* Mihály, C. Az előbbi.
 1676. R. és C. Az előbbiek.
 1677. R. Az előbbi, utóbb *Szarka* Gáspár ht. C. Az előbbi, utóbb *Gribóczy* Mihály.
 1678. R. *Szarka* Gáspár. C. *Gribóczy* Mihály.
 1679. R. Az előbbi, C. *Szaikovich* István ht. ¹⁾.
 1680. R. és C. Az előbbiek.
 1681. R. *Bánki* János b. s ht. C. *Szarka* Gáspár.
 1682. } R. és C. Az előbbiek. ²⁾.
 1683. }
 1684. R. Az előbbi, utóbb *Vid* László ht.
 1685. R. *Vid* László egyszersmind tartományi alfőnök. C. *Gribóczy* Mihály.
 1686. R. Az előbbi, utóbb *Sennyey* László. C. Az előbbi, ut. *Szentiványi* Márton b. s ht.
 1687. R. *Sennyey* László. C. *Szentiványi* Márton.
 1688. } R. és C. Az előbbiek.
 1689. }

¹⁾ Ez évben döghalál miatt elszéledtek a tanulók; 1680. tavaszkor kezdetvén meg újra a leckék.

²⁾ 1683. Nyarán a török és *Tököly*féle háború miatt a leckék megszűntek; 1684. az alsóbbiskolákat kezdték meg; 1685. a bölesészetet és egyházi jogot; a hittudományt 1689. végén.

1690. R. *Gribóczy* Mihály, ut. *Szentiványi* Márton. C. *Sennyey* László.
1691. R. *Szentiványi* Márton, C. Az előbbi.
1692. R. Az előbbi, C. *Bernardi* Péter ht.
1693. R. és C. Az előbbiek.
1694. R. *Despotovich* János ht. C. Az előbbi. HC. *Semler* Ambrus ht.
1695. R. Az előbbi, C. *Szentiványi* Márton.
1696. R. és C. Az előbbiek.
1697. R. *Kecskeméty* János. C. Az előbbi.
1698. } R. és C. Az előbbiek.
1699. }
1700. R. *Sennyey* László. C. Az előbbi,
1701. R. és C. Az előbbiek.
1702. R. *Zanger* János ht. C. *Kärchne* Simon ht. HC. *Kiris* Ferenc.
1703. R. és C. Az előbbiek.
1704. R. Az előbbi, ut. HR. *Berzeviczy* Henrik bt. C. *Szentiványi* Márton, HC. *Podhorányi* László b. s ht. ¹⁾).
1705. HR. *Berzeviczy* Henrik HC. *Podhorányi* László, ut. *Dubovszky* János.
1706. HR. Az előbbi. HC. *Cseles* Márton b. ht.
1707. HR. Az előbbi, ut. *Páhy* János bt. HC. *Podhorányi* László.
1708. HR. *Páhy* János, C. *Kapy* Gábor b. ht. utóbb egyszersm. HR.
1709. HR. *Kapy* Gábor, egyszersmind C.
1710. R. *Wenner* Jakab egyszersm. C. ²⁾).
1711. R. és C. Az előbbi.
1712. R. és C. Az előbbi, HC. *Tapolcsányi* Lőrinc b. ht.
1713. R. *Kapy* Gábor b. ht. egyszersm. C. HC. Az előb.
1714. R. és HC. Az előbbiek.

¹⁾ 1703—1705. a harcias mozgalmak miatt nem voltak tanítások. 1704. a rectornak, Szerdahelyi Gábornak és a német származásu jezsuitáknak Bercsényi rendeletére Nagyszombatot el kellett hagyni, kiket maj. 10. 1707. mind azok követtek, kik az egyetemnél nem tanítottak. — A tanítások azonban folytak.

²⁾ 1710. Döghalál miatt a leckék megszűntek. 1711. máj. 6.

1715. R. Az előbbi. C. *Szerdahelyi* Gábor b. s ht.

1716. R. Az előbbi, ut. *Horváth* András b. s ht. C. Az előbbi.

1717. R. *Horváth* András, C. Az előbbi.

1718. R. és C. Az előbbiek.

1719. R. *Tapolcsányi* Lőrinc b. ht. C. Az előbbi.

1720.} R. és C. Az előbbiek.

1721.}

1722. R. *Kiris* Ferenc b. s ht. C. *Tapolcsányi* Lőrinc.

1723.} R. és C. Az előbbiek.

1724.}

1725. R. Az előbbi, ut. *Raicsányi* György b. s ht. C. Az előbbi.

1726. R. *Raicsányi* György, C. Az előbbi.

1727. R. és C. Az előbbiek.

1728. R. Az előbbi, ut. *Tapolcsányi* Lőrinc, C. Az előbbi, ut. *Raicsányi* György.

1729. R. *Tapolcsányi* Lőrinc, C. *Raicsányi* György.

1730. R. *Kecskés* Ferenc ht. C. *Huszár* János ht.

1731. R. és C. Az előbbiek.

1732. R. Az előbbi, C. *Csepelényi* Ferenc.

1733. R. *Fitter* Ádám ht. C. Az előbbi, ut. *Mindszenti*

Antal.

1734. R. Az előbbi, C. *Kornéli* János ht.

1735. R. Az előbbi, C. *Kazy* Iván ht.

1736. R. *Kazy* Iván, C. *Szedellár* Ferenc ht.

1737.} R. és C. Az előbbiek.

1738.}

1739. R. *Graff* Gábor ht. C. Az előbbi. ¹⁾

1740. R. és C. Az előbbiek.

1741. R. Az előbbi, C. *Kazy* Iván.

1742. R. Az előbbi, ut. *Kazy* Iván, C. Az előbbi, ut. *Graff* Gábor.

1743. R. *Kazy* Iván, C. *Graff* Gábor.

1744. R. és C. Az előbbiek.

1745. R. Az előbbi, ut. *Patay* Endre ht. C. Az előbbi.

1746. R. *Patay* Endre, C. Az előbbi.

¹⁾ Döghalál miatt leckék nem voltak.

1747. R. és C. Az előbbiek.
 1748. R. Az előbbi, ut. *Kunics* Ferenc ht. C. *Turóczy* József. HC. *Répszely* László ht.
 1749. R. *Kunics* Ferenc, C. Az előbbi.
 1750. } R. és C. Az előbbiek.
 1751. }
 1752. R. *Kéri* Ferenc b. ht. C. Az előbbi.
 1753. R. Az előbbi, C. *Graff* Gábor.
 1754. R. és C. Az előbbiek.
 1755. R. Az előbbi, ut. *Kunics* Ferenc, C. Az előbbi.
 1756. R. *Kunics* Ferenc. C. *Prileszky* Iván.
 1757. } R. és C. Az előbbiek.
 1758. }
 1759. R. Az előbbi, ut. *Kéri* Ferenc, C. Az előbbi, ut. *Hávor* Iván, HC. *Schmitth* Miklós.
 1760. R. *Kéri* Ferenc, C. *Hávor* Iván.
 1761. R. Az előbbi, C. *Schmitth* Miklós.
 1762. R. Az előbbi, ut. *Kéri* Bálint, C. Az előbbi, ut. *Prileszky* Iván.
 1763. R. *Kéri* Bálint, C. *Prileszky* Iván.
 1764. R. és C. Az előbbiek, HC. *Tolvay* Imre.
 1765. R. *Schmitth* Miklós, C. *Muszka* Antal.
 1766. } R. és C. Az előbbiek.
 1767. }
 1768. R. *Prileszky* Iván, C. Az előbbi.
 1769. } R. és C. Az előbbiek.
 1770. }

V.

A teréziai reform óta, választott rectorok állván az egyetemi hatóság élén, azok évenként a karok rende szerint változtak.

A budai korszak első évében (1777—78.) az orvosi karon lévén a rectori sor, az egyetemnek kir. tanácsa (Senatus Regius), mely az egyetemi hatóság (Magistratus) fölött állt, s b. *Patachich* Ádám kalocsai érsek mint elnök és a négy kar igazgatóiból alakult, azon oknál fogva mintha a budai egyetemet ujonnan létesültnek kellene tekinteni, a rectori sorozatot a hittudományi karral rendelé megkezdetni.

Valóságos oka ezen intézkedésnek azonban, mint *Katona* István igen érdekes, és e kor, főleg pedig a kir. tanácsnak az egyetemi testület irányábani viszonyaiba mély bepillantást engedő jegyzeteiből tudjuk, sajátlag az volt, hogy az egyetemnek azonévre várt ünnepélyes beiktatása, főpap rectorasága alatt tartassék, holott ép ezen rendelet folytán történt meg az, minek általa elejét venni óhajtották.

Az egyetemnek 1784. Pestre történt áthelyezésénél, hit-tudományi kara már april havában Pozsonyba tétetett által; az új hittani kar csak 1786. az egri, zágrábi és kolosvári növendékházakból alakított pesti középponti papnöveldével együtt nyitattott meg; minélfogva egy ízben (1785—6) a hittudományi kar tagjai a rectori sorozatból kimaradtak. ¹⁾

József császár halála után 1790. a középponti papnövelde feloszlattatván, csak 1805., még pedig módosított alakban, állíttatott vissza; ezen egész időközben hittani kar nemlétében a rectoraság a három fenmaradott kar közt változott.

Az átalakítás utáni rectorok és cancellárok sorozata a következő.

A.) Nagyszombatban.

1771. R. Buzini gróf *Keglevich* Zsigmond, vál. makári püspök, rátóti és esztergami prépost; esztergami kanonok, ht. C. *Bányay* László, budaszigeti apát, esztergami olvasó kanonok, káptalani helyettes és ügyhallgató († máj. 29. 1771.)

1772. R. Az előbbi. C. *Galgóczy* János, vál. traguri püspök, lekéri apát, esztergami nagyprépost, káptalani helyettes és ügyhallgató.

1773. R. *Lahics* György Zsigmond jogtud. egyházi jog tanára. ²⁾ C. Az előbbi.

1774. R. *Prandt* Ignác orvostudor, kór- és gyógyszertan tanára. C. Az előbbi.

¹⁾ Az ide vonatkozó körülményeket ld. *Kovachich* Merkurjában I. év foly. 808. l.

²⁾ Ezen híres kanonista az egyetem első világi rectora volt. — Bécsben is csak 1534., Ingolstadtban 1642. óta, lehetnek nős férfiak rectorokká.

1775. R. *Weisz* Ferenc bt. csillagda igazgatója s csillagászat tanára. C. Az előbbi.

1776. R. *Csapody* Lajos ht. egyet. könyvtárnok és gymn. igazgató, volt hittanár. C. *Richvaldsky* György esztergami prepost, esztergami kanonok.

1777. R. *Zelenay* János jt. hazai jog tanára. ¹⁾ C. Az előbbi.

B.) Budán.

1778. R. *Nagy* István themisci püsp., érseki helyettes és ügyhallg., a hittud. kar volt igazgatója. C. Séllyei *Nagy* Ignác fejérvári megyés püspök, ht. utóbb val. belső titk. tanácsos.

1779. R. *Nittray* Gábor b. s.jt. hazai jog tanára. C. Az előbbi.

1780. R. *Winterl* Jakab ot. vegytan és fűvészet tan. ²⁾ C. Az előbbi.

1781. R. *Mitterpacher* József ht. felsőbb mennyiségtan tanára. C. Az előbbi.

1782. R. *Hubert* Ferenc ht. hitágazattan tanára. C. Az előbbi.

1783. R. *Gyurkovics* Ferenc jt. politika tanára. C. Az előbbi.

1784. R. *Shoretics* Mihály ot. különös kór- és gyógytan tanára. C. Az előbbi.

C.) Pesten.

1785. R. *Horváth* Iván bt. természettan tanára.

1786. R. *Barics* Béla jt. államisme tanára.

1787. R. *Trnka* Vencel ot. élet és bonctan tanára.

1788. R. *Dugonics* András bt. mennyiségtan tanára.

1789. R. *Chiolich* Miksa ht. erkölesi hittan tanára.

1790. R. *Markovics* Mátyás jt. egyházi jog tanára.

1791. R. *Winterl* Jakab ot. vegytan s fűvészet tanára.

1792. R. *Rausch* Ferenc bt. gyakorl. mértan tanára.

¹⁾ 1777. august. 24. zárattak be Nagyszombatban a leckék; az ottan maradt *Zelenay* helyét, Budán az új választásig *Lakics* pótolta.

²⁾ Ez évben június 25. ment véghez az egyetem ünnepélyes beiktatása.

1793. R. *Stuhr* József jt. római és fenyítő jog tanára.
 1794. R. *Rácz* Sámuel ot. élettan tanára.
 1795. R. *Schönwisner* István bt. egyetemi könyvtár igazgatója.
 1796. R. *Demién* Antal jt. természet és magy. közjog tan.
 1797. R. *Stipsics* Ferdinánd Kár. ot. ált. kór és gyógyszer-tan tanára.
 1798. R. *Domin* József Fer. bt. természet-tan tanára.
 1799. R. *Kelemen* Imre jt. hazai jog tanára.
 1800. R. *Schönbauer* József ot. különös természetrajz tanára.
 1801. R. *Mitterpacher* Lajos bt. ált. természetrajz tanára.
 1802. R. *Markovics* Mátyás jt. egyházi jog tanára.
 1803. R. *Stipsics* Ferdinánd Kár. ot. ált. kór és gyógyszer-tan.
 1804. R. *Trenka* Mihály bt. történelem tanára.
 1805. R. *Demién* Antal jt. természet s magy. közj. tan.
 1806. R. *Stipsics* Ferdinánd Kár. ot. ált. kór és gyógyszer-tan.
 1807. R. *Szűcs* István bt. bölcsészet tanára.
 1808. R. *Vrana* István ht. hitágazattan tanára.
 1809. R. *Kelemen* Imre jt. hazai jog tanára.
 1810. R. *Bene* Ferenc ot. állodalmi orvostan és orvosi elemélet tanára.
 1811. R. *Bruna* Ferenc bt. felsőbb mennyiség-tan tanára.
 1812. R. *Korbélyi* Mihály ht. egyházi történelem tanára.
 1813. R. *Sax* Mihály jt. politika tanára.
 1814. R. *Eckstein* Ferenc ot. gyakorlati sebészet tanára.
 1815. R. *Stipsics* Manó bt. éremitan tanára.
 1816. R. *Láng* Iván Fort. ht. hitágazattan tanára.
 1817. R. *Brezanöczy* Ádám jt. egyházi jog tanára.
 1818. R. *Lenhossék* Mihály ot. élettan tanára.
 1819. R. *Schmidt* György bt. gyakorlati mértan tan.
 1820. R. *Tumpacher* József ht. új szövets. bibliai tanulm. tanára.
 1821. R. *Vuchetich* Mátyás jt. római és fenyítőjog tan.
 1822. R. *Schuster* János ot. vegytan tanára.
 1823. R. *Tomcsányi* Ádám bt. természet-tan tanára.

1824. R. *Batthyány* Alajos ht. esztergami kanonok, a középponti papnövelde igazgatója.
1825. R. *Markovics* Pál jt. természet és m. közjog tan.
1826. R. *Reisinger* János ot. külön. természetrajz. tan.
1827. R. *Krobot* János bt. nyitrai kanonok, bölcsészeti kar igazgatója.
1828. R. *Vass* László ht. egyházi történelem tanára.
1829. R. *Rötth* József jt. gróf Károlyiak ügyigazgatója.
1830. R. *Stáhly* Ignác ot. bonctan tanára. ¹⁾
1831. R. *Faliczky* Mihály bt. ált. természetrajz tanára.
1832. R. *Fischer* Bertalan ht. erkölcsi hittan tanára.
1833. R. *Frank* Ignác jt. hazai jog tanára.
1834. R. *Veleczky* János seb. t. elméleti sebészet tanára.
1835. R. *Schedius* Lajos bt. széptan tanára.
1836. R. *Dertsik* János ht. apát, esztergami kan., a hit-tani kar és középponti papnöv. igazgat. ²⁾.
1837. R. *Vizkelety* Ferenc jt. egyházi jog tanára.
1838. R. *Böhm* Károly ot. álladalmi orvostan tanára.
1839. R. *Wolfstein* József bt. mennyiségtan tanára.
1840. R. *Oswald* Ferenc ht. hitágazattan tanára.
1841. R. *Virozsil* Antal jt. természet és magy. közjog tanára.
1842. R. *Birly* Flórián ot. szülészet tanára.
1843. R. *Degen* János bt. számviteltan tanára.
1844. R. *Filinger* Lipót ht. új szövets. bibliai tanulm. tanára.
1845. R. *Vizkelety* Ferenc jt. egyházi jog tanára.
1846. R. *Fabiny* Tófor ot. szemészet tanára.
1847. R. *Verney* József bt. bölcsészet tanára.
1848. R. *Szabó* János ht. ó szövets. bibl. tan. tanára.
1849. R. Az előbbi, HR. *Frank* Ignác jt. haz. jog t. ³⁾.

¹⁾ Ez évben üllte meg az egyetem ünnepélyes beiktatása felszázados emlékét.

²⁾ Az első alapítás kétszázados emlékünnepe junius 26.

³⁾ 1848—49. tanulmányi évben leckék nem tartattak.

1850. Ideigl. R. *Virozsil* Antal jt. természet és fenyítő-jog tanára.

1851—1856. IR. Ugyanaz.

VI.

Ezen névsorozatból következő adatokat vonhatunk ki. Míg az egyetem a Jézus-társaságiak kormányzata alatt volt, 33 tagja állott mint rector ezen intézet élén¹⁾; ezek közül 9 több ízben, nevezetesen hét kétszer, kettő (*Gribóczy, Senyey*) háromszor volt megbízva ezen hivatallal.

Cancellárja az egyetemnek ez időben volt 34; kiknek számából többen e hivatalt ismételve viselték; sőt tapasztaljuk hogy a rectori és cancellári hivatalt gyakran ugyanazon egyének felváltva látták el.

Az átalakulás óta összesen 70 egyén, és pedig 16 hittudós, 17 jogász, 17 orvos és 20 bölcész viselte e méltóságot. Cancellárja volt ezen idő alatt az egyetemnek 4.

Azok közül 66 tartozott az egyetem tantestületéhez, ide számítva a karok (2) és a könyvtár (2) igazgatóit is; 4-en választottak a társas tagok sorából, és pedig 3 hittudós és egy jogász. — Vallásra nézve mind katolikusok, kivéven kettőt, kik ágostai hittételűek, (*Schedius, Fabiny*).

Kitűnik abból, miszerint ezen egyetem mindenkor úgy becsülte meg önmagát, hogy rendszerint működő tagjait hívta meg saját ügyei vezetésére, a nélkül hogy a tanári testületen kívül lévő, más érdemes férfiaktól, egyáltalán tagadta volna meg ezen kitüntetésbeni részesítést.

Két hittudós két évig egymás után hivataloskodott t. i. a legelőször és legutólszor választottak; (gr. *Keglevich; Szabó János*.)

Ideiglenesen jelenleg a rectorságot jogtudós hét évig viseli. — (*Virozsil*).

Valamint 1780. jun. 25. az egyetem ünnepélyes beiktatása orvos rector alatt történt, úgy annak félszázados emlékezetét is orvos kormányza alatt üllötte meg. (*Winterl, Stáhly*).

¹⁾ Ezekhez járúl még 2 helyettes rector a XVIII. század elején.

Két ízben választattak meg öten; — 4 jogász: *Markovics Máttyás, Demién, Kelemen, Vizkelety*, egy orvos *Winterl*; három ízben egy orvos: *Stipsics* Ferdinánd Károly.

Mit hozand egyetemünk rectorságára a jövendő, a bekövetkezendő szervezéstől tétéleztetik fel.

A HADI TÖRTÉNÉSNET.

KISS KÁROLYTÓL.

Korunkban a történészetnek hazánkban is bő aratása van; gondoskodjunk tehát a történelmi adatok gyűjtögetéséről, nehogy jövendőben a történetek nyomozói által azzal vádoltassunk, hogy hazánk történelmére nem figyeltünk, iránta hidegek voltunk, az egymásra következett, a számításban nem is állt, eredményben dús események leírását külföldiekre bíztuk; kik bennünket nem értenek, nem ismernek, felfogni nem képesek érdekeinket, fájdalmaink, örömeink velök nem közösek, s így mi velünk, körülöttünk, s ellenünk történt, híven, valóságban le nem rajzolhatják. A harcias események mint mindig, úgy ezutánra is, bárha azokat a gondos diplomatia alkudozások utján mindenkép háttérbe szorítani igyekszik is, az állodalmak egymáshozoi viszonyai rendszerítésében jelentékeny szerepet játszanak; figyeljünk tehát a hadi történelemre is.

Irtak többen a külföldön jeles értekezéseket a hadi történészetről, e tárgyban alapos szabályokat raknak élénkbe, és azért mégis alaposan szerkesztett hadi történelem vajmi kevés van. Hazánkban tudtomra e tárgyról még nem írt senki, de hadi történelmet sem, pedig erre tárgy s alkalom lett volna elég, mert elődeink ide költözése óta, harca, küzdelme volt a nemzetnek elég, panasz ebben nem lehet; de panasz elég, hogy a nemzet sokszerű harcviseléseit figyelemre nem vette senki, azokat a történészet utján hadtudományilag le nem írta, s így legnevezetesb harcaink a tudományra nézve elvesz-

tek helyrehozhatatlanúl. Legyünk tehát e tárgyban mi legalább szemesebbek, szorgalmasabbak, nemzetesebbek!

Miként kell hadi történelmet írni? megfejttem úgy mint felfogásom szerint célszerűnek találom, s mint több szakértőknek különféle katonai folyóiratokban megjelent értekezéseiből *) magamnak itt s ott följegyezgettem; de minekelőtte a kitűzött kérdésre felelnék, vessünk egy pillanatot a történelemírásra általában.

Az ember természeti hajlamánál fogva óhajtja tudni: mi történt. A szellemileg kimívelt azonban még többet is akar tudni; ő t. i. fölfedezni törekszik a megtörtént események okát, s azoknak a közéletre vonatkozó hatását is. Ésisgy azon arányban növekedik előtte a história becse, a mennyiben tudni vágyódása e részben is kielégítettik.

Az eseményekkel egykorúak előtt jobbadán titok marad az esemény indoka; az eseményt látják ugyan, de ennek végeredménybeni hatása előttök még bizonytalan, mert azokat csak évek hosszabb sora érleli meg; annak a társadalmi életre vonatkozó hasznosságát vagy ártalmasságát a későbbi kor tárja csak előnkbe. Egész nemzedék hal ki, mielőtt a megtörténtekeket teljes valóságukban megtudhatnók, azokat minden tartózkodás nélkül a világ elé terjeszthetnők. A kortársak közül tehát senki alapos történelmet nem írhat, tőlök ilyesmit méltányosan nem követelhetünk, de ők gyűjthetik össze az adatokat, ők szerezhetik be a jövőndő történelem épületéhez szükséges anyagokat.

Ha azonban az eseményekkel egykorúak nem törődnek azok indokaival s hatásaival, csak híven és egyszerűen leírják: mik történtek, krónikát írnak: ez által is ők nem rossz adatokat nyújtanak a jövőndő irónak; de a ki tovább is akar na menni a történetírásban, azaz: kísérleteket tenne az ese-

*) Az Östr. Milit. Zeitschrift, eme, több éveken át, az úgy nevezett Wissenschaftliche-Corps-okból a cs. kir. osztriai hadseregben folyt, s ott elterjedett tudományosságnak, értelmiségnek gazdag csatornája, a hadtudomány és harcművészet tartományaiból igen sok, és kitünő értekezéseket foglalt magában, írt a hadi történeletről is, ebből magamnak sokat feljegyezgettem, miket jelen értekezésemben lehetőleg fel is használtam.

mények indokainak, hatásainak kikutatásában, szemlélődéseinek eredményét papírra tenné, akarata ellenére is tán egy bizonyos párt nézeteit teszi magáévá, mert ha csak saját nézeteit követné, nem juthat az okozatok rejtélyes bonyodalmaiba, a valóság utáni tapogatódzása közben könnyen tévedésbe eshetik, és mivel a szemeláttára történt eseményeknek a társadalmi életre vonatkozó hatása is fejlődésében még csak átmeneti korszakot képezve, nem változhatott át befejezett ténynyé, a jövő meghatározásában tájékozni magát épen nem tudhatja; más részről pedig az események gyorsasága bámulásba hozza, azok nagyságán elámúl, de miként fognak azok végződni? azt csak az események ura, vezetője tudhatja. Azért bölcsen mondja Guizot Washingtonról írt munkájában: „hogy az állodalmak életében tünedeznek fel oly események, melyeket az isteni gondviselés az ugyanazon kor emberei felfogása elől elrejt, és oly nagyok azok, oly bonyolultak, hogy sok ideig az ember gondolatait túlszárnyalják, és habár a jelenben fénylenek is, de sokáig fölfedezetlenül maradnak a jövőnek azon mélységében, hol a világ sorsát döntő csapások történnek.“ Tévedhet továbbá az események szemlélője, mert látása majd tömérdek fény, majd az áthatlan homály által elvakítva, nem képes az egészet tiszta valóságában felfogni, kénytelen leend más nézetei után indulni, mi őt könnyen tévedésekre vezetheti; és elvégre is az események újdonságánál fogva a szemlélődő nem támaszkodhatik valamely megerősödött állásponthoz, ingatagságba esik, s így mindinkább a szüntelen habozás és kétkedés közt az alaptalanság örvényébe sodortatik; s mind ezek következtében az ámbár nagy szorgalommal és észmegfeszítéssel összehordott munka ki nem állhatja a valóság után sovargó bírónak szigorú rostálását, s a történetírásra nézve haszontalan fáradozásnak tekinthető.

A történetírásra nagyobb hatással bírnak azon nevezetesebb egyének emlékiratai, kik az általok följegyzett eseményekkel közelebről megismerkedtek, s azon pártnak, melyhez ők is tartoztak, titkaiba avatvák; a párthívek sokszerű rejtélyes, s nem ritkán szenvedélyes ármányaiba pillantanak: olyszerű eseményekről lebbenthetik fel a fátyolt, melyekről

az avatlanak még képzelete sem lehetett. Az ily memoírok minden egyoldalúságok mellett is, hasznos szolgálatot nyújthatnak a történelemre; de mivel azok kellemes és gyönyörködtető előadási modoruk által a valóság rovására ártalmasak is lehetnek, s miután az ily emlékiratok olvasásával az azokban szerepelő hősök iránt némi előszeretet fog el bennünket, személyességök érdekessé válandik előttünk, és így igen könnyen azok iránti vonzalomból mindent valónak tartunk, mit az emlékirat előnkbe tár. És miután az ily memoírok írói csupán gyönyörködtetni és kellemes időöltést szerezni törekednek, igen természetes, hogy jobbadán mindig irtóznak a história komoly valóságától; azért is igen ovatosaknak kell lennünk annak elhatározásában, mit tekinthetünk a memoírokban történelmi anyagúl, mit nem.

A mondottakból azt következtethetni, hogy majd csak század év után, miután t. i. a gondosan elzárt archivumok kinyílnak, midőn a bennök elrejtett okiratok világosságra jöhetnek, midőn a történelmi anyagokat gyűjtögető, mindent, mit talált, gondosan el is rendezhet, mindenben magát bizonyossággal tájékozhatja; midőn az akkor egymással surlódásban volt, uralkodott pártok magán érdekei végkép elenyésztek: akkor válhatnak csak a memoírok és más hasonnemű történelmi adalékok hasznavehető történelmi anyagokká; azoknak szorgalmas átvizsgálása, megbirálása, megválasztása után kezdheti meg majd a történész fenséges csarnokának építését.

De vajjon mi tulajdonokkal kell birnia a történésznek, hogy annyi fáradozással megkezdett épületét szerencsésen be is végezhesse? A történésznek a természettől higgadt kedélylyel, éles ítélőképességgel, élénk világos elmével, eleven phantasiával kell megáldva lennie; képes legyen lelki nyugottságának phantasiája erejével életet adni, képes legyen minden jó, és fenséges iránti vonzalmát hideg s tántoríthatlan részrehajhatlanságával összehangzásba hozni; a bölcsészet magasztos felfogása, s minden tudomány iránti szeretete által felkészülve vissza ne rettenjen a légfárasztóbb kémlelődésektől se; az emberek belérzetéhez juthatásnak kulcsa birtokában, az események kuszált gomolyát legombolyítani hatalmá-

ban legyen; csak így leszen képes a történetek fonalának kezdetét és végét az emberiség történelméhez hurkolni.

Valamint a hajdan világitó fényt terjeszt a jelen korra, úgy ez is világot vet vissza a rég múlt idők eseményeire, és több század év előtt alig figyelemre méltatott államcsíny csak a jelenben érlelheti meg édes vagy keserű gyümölcsét. Az események mérhetlen tartományában nincs általános merev életnélküliség, nincs semmi eredménytelen, de az emberi elme nem képes mindig a számtalan finom fonalak összeszővődését figyelemmel kíséreni; szükség tehát azoknak legalább főbb vonalait szem előtt tartani, de minél terjedelmesebb a történelem, annál összekuszáltabbak benne a főbb vonalak, melyek segítségével magunkat a bonyodalmak tömkelegében tájékozhatnók. Csak egy isten mondhatná meg: miért sorvad el szemmel alig látható rostjaiban a kicsin facsemete; csak egy isten írhatna abszolút igaz történetet; ennek eszményét csak megközelíteni is már dicséretre érdemes törekvése az emberi tevékenységnek.

A történetíró legelső, legnyomatékosabb feladata a történelem terjedelméhez mérve az események főbb vonalait megválasztani, s azokat minden átalakulásaikban figyelemmel kíséreni; ha ő több ily sokfelé elágazó vonalat veendő szemügyre, igen könnyen zavarba jöhet; ha talán igen keveset, a történelemben hamar hiányok támadhatnak. Mindkettő baj!

Minden históriában, legyen bár annak tartalma az összes nemzet, vagy egyes álladalmak története, kifejtve kell abban lenni a nemzet vagy állodalmak keletkezése, létele, netaláni megszűnte vagy újra fölbredése hív rajzolatának. Az előadásban azonnal szembetűnjék a történetben előfordult activ és reactiv hatásának egyenes vonalban tovább meg tovább haladása. Az egyes tények közremunkálása által elért cél felderítő világot vessen azon ösvényre, melyen át a célhoz jutástörtént; itt kitűnedezzék, de ne csalékony csillámban, se jóslói ábrándozásban, hanem szerény egyszerű kiszámításokban a jövődönék sejtelme is.

Mikép valamely remekmű megtekintésénél alig-alig jut eszünkbe a művész, mert el vagyunk ragadtatva a remekáttal; úgy szinte egy jól kidolgozott történelem átolvasásakor is a

szerző személyének igénytelen szerénységgel háttérben kell maradnia. Mi köze is a történetnek a szerző személyével. A munka jelességének önmagában kell megalapítva lennie, mert a classicitás megalapításában a szerző személye igen gyenge tényező lenne, ha egyébkép a munka már magán viselné a silányság bélyegét. A történeiszet ne foglalkozzék példák gyűjtögetésével, hogy ilyesek által egy bizonyos tan megismertetésére és szilárdítására dolgozzék, mert annak a társadalmi körre vonatkozó értéke és hasznavehetősége fokozatát csak a közélet bizonyíthatja be. Ha a históriát alsóbb rendű célok elérésére akarnók felhasználni, megsemmisítenők benne a históriát magát, s épületes tankönyv válnék belőle, nem pedig az emberi nem sürgé életének eleven rajza, sem az egymásba hányt s kevert ösképletek világosságba hozott festvénye. Tanítványok számára nem írunk történetet, hanem oly érett korú férfiak s hölgyeknek, kiknek lelke a história szellemét fel foghatja, a történet vonalát lépésről lépésre a kitüzött irány felé kísérheti.

Mindezekből kiviláglik: minőnek kell lennie az úgynevezett kritika históriának; mely ha alaptalanúl iratik, nem egyéb némi aprólékos példázatok és felállított tanok összevarrásánál. Később még visszatérek e tárgyra. Kiviláglik továbbá, hogy az avatlanok számára más, a szaktudósok számára ismét más történelmet írni teljes alaptalanság lenne. Hadi történelmet kiváltkép per absolutum csak a hozzá értők számára írhatni, a haditörténeiszetnek az események sorozatából mit sem szabad mellőznie, mi az egésznek értelmezésére szükségesetlik. De tulajdonkép senkinek, ki az állodalom polgárának minden kötelességét szivén hordozza, kinek vérévé vált a közteherviselésvitázhatlan jogossága, senkinek sem kellene a hadügyben oly járatlannak lennie, hogy egy jól szerkesztett s világosan írt hadi történelmet meg ne értsen, mert a háború mi más egyéb mint az emberi erőnek tényekbeni nyilvánulása? létezett ez mindig, és bár mit végezzenek is a világbéke congressusai, örökké létezni fog, míg t. i. a világgömbön emberek mozognak. Ezért is minden polgárnak a hadi tudományt, vagy legalább a haremüvészetet, mint a religiót, elemeiben tanulnia kellene. A religió által megismerkedik az ember iste-

nével, békébe jön önmagával, s lelkisméretével; a haditudományok által védeni tanúlja hazáját s polgári jogait, védeni fejedelmét mindennemű megtámadások ellen.

A történetírásról általában most elősorolt elvek különösen a hadi történeiszetre is alkalmazhatók; minekutána a hadi tudománynak s elveinek a társas életbei hozatala a harcias eseményekben gyökerezik, a hadi történetek írásában legyünk annál részrehajlatlanabbak, mert ezen írói erény nélkül a hadi tudományok alaposságában kétkednünk kellene, s így kétkednünk a történelem ítélőszéke igazságában is. Meg van pedig mondva, miszerint a történelem lapjain emeli fel csarnokát a világ törvényszéke, legyen tehát a történelem való és igazságos, és igyekezzék az események legmélyebben fekvő rétegeig juthatni, hogy így mindenkit az események legtisztább forrásából merített véleményben gyökerezett birálattal, mint érdemi, megítélhessen.

A harcok kortársa, vagy az azokban maga is résztvett, csak naplókát írhat; írhat még hadi krónikát is. Ha az író maga a hadvezér, vagy ha nem is az, de alkalma elég volt a hadvezér közelében lenni, terveibet tekinthetni, s intézményeivel megismerkedhetni, szerkeszthet ugyan a történetírásra igen nyomatékos memoirokat, de a szó valóságos értelmében hadi történelmet nem, mert a hadjárat bevégeztével, de még az egész háborúnak befejeztével sincsenek az eredmények s azok hatásai kifejlődve, a kitűzött cél még koránt sincs elérve, mind ezt több éveken át a tűzpróbát kiállott siker koszorúzatja csak meg.

Történetileg leírható egy erőd megtáborlása is, egyes ütközetek eseménye, vagy valamely hadjárat folyama: az egész háborúé, egész terjedelmében, már tekintélyes tárgy a történelmi irodalomban. De mivel ezen egymástól lényegben különböző történelmi esetek különböző szerkezetet is igénylenek, azért a történeisznek e tárgyban némi szabályokra is kell figyelnie. Egy táborlat vagy ütközet leírásánál megemlítenődök p.o. oly hadi munkálatok és mozgalmak is, melyek annak kiegészítő részletei ugyan, de bizvást kimaradhatnak oly történelemből, melynek tartalma ugyanazon hadjárat leírása lenne, melyben t. i. azon táborlat vagy ütközet történt; úgy

viszont a mi egy hadjárat történelméből ki nem hagyható, felesleges volna azt az egész háború történetében elősorolni. Ebből következik, hogy egyes hadjáratok eseményeinek egybevonása még korántsem történelme az egész háborúnak, mert ennek alaprajzát mármagasabb szempontból kell felfogni, mert csak így lehetséges az elbeszélő egybefüggést a tárgy terjedelmével összeegyeztetni. A hadi történéssznek ez elveket szemelől téveszteni nem szabad, s nem lehet.

Azért is alaposan mondja az Östr. Militär. Zeitschriftben egy e tárgyról értekező; hogy a világ közönséges történelme az egyes háborúk történelmét átdolgozatlanul nem hagyhatja, mert amabban más főbb vonalak szövődnek össze, minden egyes históriai anyag egészen más viszonyban áll, mint szövődik p. o. és mint áll az egyes háborúk történelmi rajzolatában.

Minekeltötte a haditörténelem szabályainak elemzéséhez fognánk, s azon irányt megalapítanók: miként kellene annak szerkezetét rendezni, vessünk egy pillantást a hadi történelemhez megkívántató anyagok megválasztására, azoknak megbírálására, mert valamint anyag hiával nem írhatunk történelmet, úgy ha silányak anyagaink, silány lesz természetesen históriánk is.

A háború folyama alatt nyilvánított okiratok, s kivált a harcoló felek csatatudósításai, a falragaszok, kiáltványok, szóval az úgynevezett bulletinek biztos adatokul nem tekinthetők, mert tudjuk, mily a népet tévutakra vezető ámitásokkal, a megtörtént tényt egészen elferdítő valótlan szerkezetben jelennek meg azok. Azt tartják ugyan, miszerint az ily harcfillentések gyakran igen is nagy fontosságúak, hasznosak is: lehet, de históriai adatoknak felette rosszak. Rosszak továbbá a hírlapok tudósításai is, mert tudjuk, mily befolyásuk van a harcoló felek vezéreinek a lapok szerkesztésére. De azért még sem egészen mellőzendő materiálék: csak hogy igen ovatosaknak kell lennünk annak megbírálásában: hol van bennök és mennyire elferdítve a tény a história rovására. Mindezeknél nagyobb fontosságúak és hitelesebbek a naplók, ha t. i. azok szakértő férfiak által, közvetlenül a hadvezér felügyelete alatt szerkesztvék; de legnagyobb nyomatékkal bír-

nak a harc folyamáról magának a hadvezérnek a fejedelemmel, hadügyministeriummal, a hadtestek vezéreivel, vagy meghittebb barátjaival folytatott levelezései. Szinte nevezetes anyagokul tekinthetők a hadvezérek, vagy a tábornoki kar tisztei, vagy más a harcviselés titkaiba felavatott férfiak emlékiratai, úgy a különféle harcesemények szemtanúinak hív jegyzetei. A korbéliek által összeírt hadi történelmet, mivel azok mindenről megkivántató felvilágosítást nem adhatnak, csak igen nagy ovatossággal lehet kútfőül használni, úgyszinte a biographiákat is, mert ezek aligha nem egyebek, kivált ha azok az illetők éltében iratnak, az ünnepelt hősök magasztalásainál, vagy a pártérdekből üldözött egyének ócsárlásánál.

A hadi történelem tárgya lehet valamely egyes, elkülönített, de magában befejezett harcias esemény; egy vagy több hadjárat, vagy az egész háború; vagy egy egész nemzet összes harcviselése. Az egyes harcesemények sorához tartoznak: a várak megtáborlásai; nagyobb csaták, ütközetek; elkülönített nagyobb hadcsapatok száguldozásai, s több efélék. Ezek jobbadán előrajzvonalai a hadi történelemnek.

A vártáborlat történelmében élé kell fordulnia a megtámadás és a védelem tökéletes leírásának; a mindezekre vonatkozó körülményekkel s intézkedésekkel a történelem bevezetésében kell ismertetni az olvasót. Erőditési szempontból a vár; stratégiai tekintetben annak fekvése; a harcszínhelyeirei hatásban a vár vidéke körülményesen leirassék, tervrajzban szemléltetővé tétessék. Az olvasónak ki kell tanulnia minő segédeszközökkel rendelkezhetett a támadó fél, minőkkel a védelmező, s minőknek voltak észrevehető hiával; minő lelki és elmetehetséggel bírtak az ellenfelek parancsnokai; meg kell az olvasónak tudnia mi szempontból fogta fel a táborló a megtámadott várat, és felfogása szerint miként kezdé meg a támadó munkálatokat. A táborlat folyamának leírása naponkénti legyen, és a védelmi ellenhatásnak növekedő, úgy gyengébbedő ereje, és az ebből következett eredmény; minő erőditési munkálatot vitt végbe a táborló fél, minőt a megtáborlott várhad; a gátművek mennyire haladtak naponként előre; nem történt-e e tekintetben az eddigi szokot-

taktól némi eltérés, s a többi. De mind e mellett a hosszadalmas leírásoktól óvakodnunk kell, és mindig csak azt tartanunk szemünk előtt: mi tartozik lényegesen az erőd megtámadásához, mi annak védelméhez. Ha a történetíró minden álgyulövést, minden bombavetést naponként eléolvasna, minden megholtat vagy sebesültet följegyezgetne; minden felásott földhantot, minden lerakott gátnakosarat számba venne, mind azzal csak azt tanusítaná, hogy nem tudja megkülönböztetni a történelmet a naplóírástól. Valamint a festett képen a főbb alakzatok az előtérben állanak, a mellékesek pedig csak a hátmögől tűnedeznek elé; úgy a táborlat rajzolatában is a hatást szült nevezetességeket kell kiemelni, a csekélyebbek csak általánosságban jöjjenek említésbe.

A most elősoroltak után a táborlat történetírása schemáját tovább fejtegetni tán szükségtelen is; forduljunk tehát az egyes ütközetek történelmi írásmódjához. Az ütközet összecattanása vagy az ellenséges intézkedések és tervezett mozgalmak következtében történik, vagy a harcias körülmények egybevágó véletlenségéből. Mind ezeknek értelmes előadása nem mellőzhető előzményül álljon az ütközetek történelmében. Ennek olvasásakor már mindenki kitudhassa az összeütközéssel mit szándékolt a hadvezér elérni, vagy meggátolni. A csatatért úgyszólván kézzel fogható világossággal szükség leírni, nem különben az ellenséges hadaknak az ütközet előtti állását, a gyalogság, lovasság, és a lövegek számát, ide mellékelve az úgynevezett csatarendet is (*l'ordre de bataille*). A harcosok hadias képessége valóságban adassék elé, a hadvezérek lelkülete s elmetelhetsége, tábornokainak hasznavehetősége, a hadsereg morális és physikai ereje, a földnépének hangulata — mint főtényező elemek a győzelemben s a veszteségben is, különösen megemlítendőek. A történésznek mindezt méltó tekintetbe kell venni. Mindezek az olvasóban a képzelő tehetséget ébreszszék, miszerint ő szinte láthassa a hadvezéreket, s a seregeket, mozgalmak, tevékenységek minden körülményeiben, a harcnak minden pillanataiban; az ugyanazon egy percben történt mozgalmak, a csataszín bármily terén történtek azok, ugyanazon egy időben adassanak elő, mert mi sem untat inkább, s mi sem teszi az előadást értelmetlenebbé, zavartabbá

mint ha az ütközet leírásakor az egészet részletekre szabdálja az író, minden részletet elkülönített állásból szemléli, mind azt, mi csak az ily elszeldelt részletnél történt, elejétől utóljáig elbeszélgeti, és csak azután fog egy más részlet rajzolásához: miből az következik, hogy az egymást felváltva egymás után következő, egymásba vágó események egysége, gömbölyűsége egészen elvész. Az ütközetek leírásánál mindennek saját csoportozatában kell előtűnnie, egyes zászlóaljok végrehajtásait vagy elmulasztásait egyenként előszámlálni haszontalan fáradozás lenne; ellenben az elszánt vitézi bátorságot, a lángész jellemzését, bár ez által csak egyesek jeles tetteit állíthatjuk elé, ki kell emelnünk, hogy azok még azutóknak is például szolgáljanak. Az ütközetek leírásához csatoltassanak tervrajzok is, de melyeken csak a főbb mozgalmak és a harc legjelentékenyebb momentumai mutattassanak fel. Minden egyes zászlóalj állását a tervrajzban kimutatni akarni haszontalan fáradozás volna, minek létesítésére iszonyú nagy lapok szükségeltetnének, a rajz tartalmának áttekintése mégis nehéz lenne, s így a részletek előadása mellett, s miatta szenvedne az egész. De mi az ütközet eldöntő pillanatára hatott, azt mindig szembeszökőleg kell kiemelni. Nem elég azonban, hogy az ütközet történelmét az elestek vagy sebesültek felszámlálásával, az elfoglalt lövegek, zászlók vagy más egyéb trophaeumok megemlítésével befejezni elégségesnek tartjuk: a szakértő s a tudnivaló olvasó többet óhajt; azt kívánja p. o. tudni, mit követett el mindent a győző diadalának tökéletes sikeresítésére? vagy a vesztt fél hátrálatának biztosítására? vajon az ütközet megfelelt-e a tervezett célnak? mert mi sem csökkeneti, mi sem teszi kétesbbé a hadvezér tehetségét, mint az, ha p. o. csatát ad, vagy elfogad, s ha győz, győzelmének sikert nem tud szerezni, ha megveretik, hátrálata biztosításának elhanyagolása miatt a tönkre veretés veszélyének teszi ki hadait; hacsak a csataadásra vagy annak elfogadására kényszerítve nem volt, mert ily esetek számításain kívül történnék.

(Vége következik.)

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VI. ÉV.

1856.

V. FÜZ.

I. RÁKÓCZY GYÖRGY S BETHLEN ISTVÁN VERSENYGÉSE.

SZILÁGYI SÁNDORTÓL.

Bethlen Gábor halála után özvegye lett erdélyi fejedelemmé. Katalint saját gyengesége s kegyencei hitványsága buktatták meg. Id. Bethlen István sem bírta hosszabb ideig a fejedelmi palástot, s bár azt, legalább színleg, a topai egyezkedésben Kassai és Gelei közbenjárására, önkényt engedte át Rákóczy Györgynek, a jó békesség nem állott helyre köztök. A Bethlenek gazdagsága s az ifjú István grófnak esze félelmesnek tetszett az előreláto és fősvény fejedelem előtt. Az ifjú István halála és Zólyominak — az exkormányzó vejének — fölségsértés miatti elfogatása s elzáratása sem nyugasztalhaták meg egészben.

1635-ben Bethlen Péter (öreg István fia) egy jószágigazgatóján véletlenül oly terhes sebet ejtett, hogy az néhány nap alatt meghalt. Péter a meggyilkolt anyjával ¹⁾ — az erdélyi

¹⁾ Bethlen János (Commentarii I. k. Lib. I. Cap. III.), atyját említi, de összevágó adatok nyomán állíthatni, hogy tévedett.

törvények értelme szerint — ki akart egyezni. De Rákóczy fel akarta ez alkalmat használni a Bethlenek tetemes erdélyi javainak lefoglalására, s rávette az asszonyt, hogy keresetét a közvádlóra bízza. Ekkép Bethlen Pétert, mint kinek kezén voltak részben atyjának erdélyi jószágai, „personalis comparitióra evocáltatá.“ Bethlen Péter Ecsedre menekült — de ez eset alkalmat szolgáltatott, hogy a rég lappangó viszály kitörjön, s hogy Bethlen István többszörös sérelmeiért (l. I. sz. a. oklevél) elégtételt keressen. Az öreg gróf bízott nagy testvére emlékezetében, az erdélyi rendekben, kik a közvádló zsarolásaiért, a jószágconfiscatióért, Zólyomi javadalmaibóli kizáratásukért rég óta zúgolódtak, a nádorban ki Rákóczynak ellene volt, s a törökben, ki a fejedelemnek a lengyel hadjárat korábbi eljárása által sértve érzé magát, s Budára ment vezír Husszein basától segélyt nyerendő; az erdélyi rendek hangulatát egy hozzájuk küldött levél által igyekezvén maga részére nyerni.

Husszein jól fogadta a trónkövetelőt, Pesten elszállásolá s egy csauzt küldé Stambulba, pártfoglaltjának megnyerendő a portai segélyt. Bethlen István pedig Laskai Jánost küldé a csauzzal a nagyúrhoz követül.

A fejedelmet e körülmény nem kis zavarba ejté. Kolosvárra febr. 2-kára országgyűlést hirdet. Könnyek közt emelt Bethlen István ellen panaszt, a rendeknek fényes ígéreteket tett, hosszú oratióval igyekezett kimutatni, hogy ő a sértett fél, mindenek fölött pedig azt sajnálta, hogy ennyire ment a dolog, melyet szép szóval is el lehetett volna igazítani. Az országgyűlés elérzékenyült, s mert még nem tájékozhatta magát a fejedelem, hogy ki lesz vele, s ki lesz ellene, s mert jól látta, hogy hatalmasabb versenytársa támadt a csendes természetű s öreg grófban mint Székely és Zólyomi voltak, egyelőre követeket küldött a portához, Bethlenhez, a német és lengyel udvarokhoz.

Nem sok idő kellett rá, hogy Rákóczy megtudja, miszerint egyik követsége sem remélhet kedvező választ. A császárt elfoglalta a 30 éves háború, s nem sok kedve volt az erdélyi viszonyokba elegyedni. A lengyel udvar egyenesen tagadó választ adott. A portát, bár ettől kapott a fejedelem

határozatlan biztatásokat, már maga részére nyerte Bethlen István; ez pedig oly lépést tett, honnan vissza nem léphetett. Említi ugyan Bergman (Ungarisch Polnische Kriegsthaten Trauschnál II. k. 9. l.) hogy Rákóczy e szorongattatásai közepett ajánlá magát bizonyos feltételek alatt a fejedelemségről lemondani, — de az eziránti egyezkedés csakhamar dugába dőlt, mert a fejedelem kívánata, hogy Erdélyben szerzett vagyonát is megarthassa, egyenesen visszautasított.

A tél vége, az egész tavasz s a nyár eleje apróbb csatázások s diplomatizálással telt el. A fejedelem Huszt várát ostrommal véteté körül, a megyéknek és székeknek parancsot adott, hogy készen legyenek, a császártól diplomát sürgetett Bethlen ellen, s a magyarhoni rendeknek panaszkodék, hogy Bethlen Péter, ámbár magán személy, s hadnagya Párducz Lukács hadat gyűjtenek. (L. II. sz. al. oklevélt). Midőn végre Ali csauz Fehérvárra érkezett parancsolattal, hogy a fejedelmi székbe István gróf ültetessék, Rákóczy az erdélyi hadakat sept. 16-ára Tordára rendelé, honnan azonban csak oct. 2-án indúlt el Várad alá.

Bethlen István e közben török segítséggel s felkelőkkel megindúlt, s útját Gyula felé vette. E hírre Ibrányi Mihály váradi kapitány, Kornis Zsigmond bihari főispán s Huszár Mátyás marosszéki főkapitány Szalonta és Madarász közt táborba szállottak, várva a fejedelemnek és seregének megérkezését. S most az öreg gróf meg akarta a két had egyesülését gátolni. Oct. 6-kán ¹⁾ tehát a temesi szerdár 12,000 lovas és 2000 janicsár s néhány ágyut útnak indít Szalonta felé, mely fáradalmas út után, mocsárokon át az nap estenden oda megérkezett. Bethlen, hogy magyarjait megismerhesse, karokra kendőt köttetett. A fejedelmi seregből néhány száz ember épen ezt tevé, s ezeknek így sikerült a fölkelőket oldalban megtámadhatni. Mind a mellett is a csata eldöntetlen maradt, haugyan azt mondhatni oly ütközetről, melyben — Szalárdi s Kemény egykorú tudósításaik szerint — mind két fél megszaladt. Annál szerencsésebb volt a Győri Jakab cselfogásos támadása, ki mint kém kitanúlván az ellenség állását, s annak

¹⁾ Hammer oct. 3-kára teszi.

remegését hasznára tudván fordítani, egy éjjeli támadással alig pár százra menő lovas csapattal, a török serget, mely a fejedelmi derékhadat vélte megérkezettnek, szétveré.

A fejedelem a megveretés s diadala hírért csaknem egy időben kapván meg, folytatta útját Várad-Ösiig. Itt a sarkadi kapitány Csatári János értesíté, hogy a nagyvezír hada Gyulától Illye felé indult, ez úton szándékozván bevinni Erdélybe István grófot. E hírre a fejedelem haladéktalanul megindítá hadait, s Boros-Jenőnél szállt táborba: elvágandó ekkép a nagyvezír útját Erdélytől.

A török csapatok Lippa alá érkeztek, s az apróbb csatározások hosszú sora után, melyeknek nem lett más eredményök, mint hogy a magyar hadak gazdag zsákmányra tettek szert, végre ellenök indítá a fejedelem táborát, mely egész Paulisig (Szalárdi Pál Élésnek, Kemény Autobiogr. Pál Illyésének nevezi) csaknem minden nagyobb ellentállás nélkül nyomult. A rossz őszi idők már beálltak, a szakadatlan esőzés és fáradság a tábor tüzeit lelankasztá, az utak járatanakká lettek, a Maros kiáradt. Nem vala tehát tanácsos végletekig vinni a hadfolytatást, s óhajtanónak látszott, bár keményebb feltételek alatt is, megkötni a békét, a már megkezdett alkudozások alapján.

De azt már előbb és más okok is szükségessé tették. A fejedelemnek kevés reménye volt a német udvart közös hadjáratra bírni, s hogy alkudozásai e részről sikertelenek, meggyőződött Homonnai János kassai generalis elfogott leveleiből, ki a török parancsnokot értesíté, hogy ő a jó szomszéd-ságot nem fogja felbontani, s a császár tagadó válaszából azon levelére, melyben ennek kiadatását kérte. Midőn tehát a paulisi tábor előtt egycsaul a békealkudozás eszméjét megpendíté, a magyar hadak főgenerálisa Kornis Zsigmond hajlandónak mutatkozott arra. Zálogok cseréltettek a táborszíne előtt, magyar részről Kemény János és Farkas Ferenc, az ellenség közl a tömösvári és lippai bégek. Kemény és a tömösi bég kezét szorítva vágtattak el egymás mellett s ment mindenik az ellenség táborába. A nagyvezír első feltételei elfogadhatlanok voltak, legalább Kemény nem bátorkodott azok alapján az ország és fejedelem megkérdezése nélkül alkudozni.

Ő tehát és társa visszabocsáttattak oly utasítással, hogy a fejedelem rendes követséget küldjön.

Az új követség tagjai voltak : Kemény János, Haller István, Szalánczi István ¹⁾, Csulai György udvari hitszónok. Ezek hosszas alkudozás után dec. 4-kén csakugyan végrehajták a békét (L. III. sz. a. oklevelet) vagy részint a topai egyezkedés alapján.

A praetendens ezzel letúnt a történet színpadjáról, bár még 12 évet élt csendes visszavonultságban. Több erő és több kitartás tán megszerezhetnék volna neki a trónt. De nagyravágyás nem volt eredendő bűne. A párttusákat hazája keblében nem látta szívesen, ki készebb volt lelépni a trónról, mint azt vérrel biztosítani, most is hajlott a békére, mihelyt méltányos követeléseit kielégítve látta. Rákóczyt a rendek kérelmére következő évben új athnaméval biztosítá a porta.

O K L E V E L E K.

I.

Id. Bethlen István levele az erdélyi főurakhoz.

Prudentes ac circumspecti viri, Domini Amici Observandi, Officiorum meorum paratissima commendatione praemissa.

Minekutánna azon idvesült kegyelmes Urunk ö Nagyságának szegény hazánknak Erdélynek, nem mostoha, hanem édes Attyának halála után a Felséges Catharina fejedelem Aszszony megesmévén az Erdélyi Fejedelemségnek gubernálására s directiójára való elégtelenségita nemes országban lévő három nemzetről álló minden rendeknél ő Felségéhez való kötelességit felszabadította volna, a nemes ország nem akarván csak egy napig is interregnumban lenni, hozzám, jó akaró Attyafiához s magok egyik Tagjához, ezt a jó akaratját mutatta volna, hogy unanimi consensu et voto szegény hazánknak gondviselésire választottak volna (kire ha valakit igérettemmel, adományommal, kényszerítéssel az egész Stá-

¹⁾ Szalárdi Szalánczi helyett Bassa Tamást említi.

tusok között csak egy embert egy igével is kértem, conscientiose recognoscálják magok ő kegyelmek). Ez alatt a mostani Fejedelem ő kegyelme, Pataki házából Erdélyi fejedelemségre indult volna, és azután egy néhány úttal ő kegyelme engem megtalált volna, kérvén azon, hogy a keresztyén vérontásnak eltávoztatásáért cedálnék az ő kegyelme kívánságának, utójjára pedig Topa nevű faluban, mikor egymással megegyeztünk volna, és Kassai István és Gelei István ¹⁾ Uraimék voltának közöttünk a Mediatorok; végezetre egyedül Kassai István uram által reménykedett volna, hogy ne hagynám a veszedelemben, mert ő kegyelme immár mind magának, feleségének, gyermekinek megmetszette torkát, holott gonosz akarói a mi alkalmatosságot régtől fogva veszedelmére kívántak, azt immár megtalálták, mely miatt semmi képen nincs módja a regressusban, mert veszedelemre nem mehet vissza. Ő kegyelme felől pedig én olyan reménységtől viseltetvén, hogy szegény Hazánknek építője, és szabadságában megtartója s békességiben megerősítője leszen, a közönséges jóra s a keresztyén vérontásnak eltávoztatására nézve. Sok szók után arra mentem volt, hogy a Nemes országnak hitit felszabadítсам, és ujonan való libera electióra szabadságot engedjek, ő kegyelmét jó commendatióm által promoveáljam; mellyeket mikor a szerént praestaltam volna, s a nemes ország ő kegyelmét azon Segesvári gyűlésben bizonyos conditiók alatt választotta volna a Fejedelemségre, mely conditióknak megtartására Inauguratiójakor erős hitttel kötelezte volna magát a Nemes országnak, melyek között legelső conditio is ez vala, hogy ő kegyelme elébbeni uraságomban, javaimban és jószágaimban oltalmaz és manuteneal, és ő kegyelme becsületemet meg nem sérti. De ime azonban reménységem kívül nem hogy ő kegyelme azokhoz a conditiókhoz tartotta volna magát, de azokat hova tovább effectuálta, a ki elővészi azon Articulust, s megolvassa a conditiókat, világosban megláthatja és eszében veheti, egyszersmind megítélheti azt is, ha a legkissebb subditus is köteles-e tovább ő kegyelmének a hűségre? Szóltott azon conditiók között a nyolczadik conditióban az idvezült Urunk ő

¹⁾ Szalárdi II. k. 9-dik rész Dajka Jánost és Gelei István említi.

Felsége inauguratiojaker 1613-ik esztendőben emanált Articulusnak observálására esküdött meg ő kegyelme, mely formalibus verbis így vagyonabban az 1613. esztendőbéli Articulusban inseralva: Miért, hogy a fejedelemséggel és annak auctoritássával az eddig való Fejedelmek sokan abutálván, a libera electiónak jussát sokan elfelejtván, rapinam arbitrati Principatum, mindjárt a törvényteleniségre és sok illetlen dologra hanyat homlok mentenek, melyből iszonyú veszedelme következik mindenkor hazánkknak. Végeztük azért, hogy a költsos Városoknak, Tanácsoknak, Ispányoknak, székely és egyéb kapitányoknak, Tisztviselőknak legyen auctoritások arra, hogy ha a fejedelem exorbitálna, és contra juramentum nobis praestitum valamit innoválna hitek felszabadulván és öszvegyülvén ellene állhassanak absque nota infidelitatis juxta contenta Decreti. A mi a magam állapotját illeti pedig, azon fellyül megnevezett betsületes keresztyén Authentica personákból álló Mediatorok, Istennek tartozó lelkek esméreti szerint, az Isten és az ő angyali és a világi ember előtt tégyenek tanubizonyoságot felőle, ha a topai végezésünknek idején is, sőt annak előtte kivántam e én elsőben a mostani Fejedelemtőlő kegyelmétől egy szóval is valaminemű adományt és ígéretet? de mikor utóljára a keresztyén vérontásnak s magam gyermekeim veszedelmeknek eltávoztatására és a közönségesb jóra való reménységre nézve megegyeztünk is, s a veszedelemben ő kegyelmét nem hagytam, és ő kegyelme maga szabad akaratjából való Oblatiót e két betsületes személy által offeralta volna, én is pedig magamnak gyermekeimmal együtt javaimban és jószágimban való megtartására kivántam volna jövődöre az ő kegyelme Reversalisát a mellett a Collegionnak építését; nem hogy azokat ő kegyelme effectualta volna, de a mi nagyobb, mikor olyan szükségében hadainak fizetésére inauguratioja után másod nap, elsőben is az idvezült Kegyelmes Urunktól a Fejérvári collegium számára testamentumban interesre legált húszezer forintot, annak építésére rendelt hatezer forintot, monumentumára legált pénzből tízezer forintot költsön elkért volna, vetvén okúl; mivel hirtelen jött ki Patakból, nem nyúlhatott az ő kegyelme pénzihez, nagy erős ígéretekkel fogadván, hogy mindjárt meg hozatja Patakból, és fogyat-

kozás nélkül magadja, melyet sokszori requisitiómra sem adta meg ő kegyelme a Collegiumnak. A Collegiumon isöt esztendő alatt mit épített ő kegyelme ám megláthatni. Mely interesre legált húszezer forintra (a mint nekem az idvezült Erdélyi püspök Keserű János uram mondotta) a Kolosváriak minden esztendőre kétkétezer forintot ígértek volt, mely eddig tíz ezer forintra nevedett volna, és így gátolá meg ő kegyelme szegény hazánkban az isten igaz tiszteletinek progressussát is annak a jövedelemnek elvételével. A monumentumra legált költsön elkért tíz ezer forintnak hét ezerét eltartá ő kegyelme csak három ezerét reputálván ki valami régi Máramarosi restantia adókból. Sőt annak is oda nagy része mái napig is, így fizeté meg ő kegyelme ilyen nagy szükségének idején nagy erős ígéretere a költsön adott summát. Látván azért, nem hogy szegény hazánkknak megromladozott régi szabadsági jó rendtartási helyre állatnának, de napról napra kissebbedik és romol szabadsága, melyet mind a három nemzetből álló státusok közzül főképen e szegény község valóban érez mely szegény hazánkknak régi megrögzött igazságiban szabadságiban és jó rendtartásiban megbántódását értvén a hatalmas Tsászár és Fényes Porta, én úgy is hallom, hogy a mint nem akarja tovább szenvedni hazánkknak romlására ő kegyelmét, szegény hazánkknak is hazájában nem hogy jöendő szükségire való repositumra volna valami gondviselés, de sőt azt ellenben tsak mind kihordatja ő kegyelme hazánkbnál, melyért az emberek immár Erdélyben nagy sokan engem vetnek okúl, hogy én cédáltam az ő kegyelme akaratjának, noha valamit én tselekedtem, hogy mindent a közönséges jóra való reménységért tselekedtem, ezzel bizonyítom meg. Hogy magamat földig megaláztam, és világ tsudájává tettem, melyért méltán nem is érdemleném a kárhoytatást. Azért a mint hogy akor is soha Hazám szabadságát el nem adtam hiteknek felszabadításával, és az új electióra való engedelemmel, így most is a nagy kegyelmű Istennek szent segítségét alázatosan implorálván, im azon édes Hazámért, és annak megromlott szabadságinak, régi jó rendtartásinak, és jó szokásinak helyire állatásáért, és magunk oltalmáért, hogy az hatalmas Tsászár haragja miatt megkövetkezendő utolsó veszedelmünket eltávoztathassam,

életemet, értékecskémeket és minden jószágomat a szerencsének bizonytalan kimenetelire vetem. Istenemnek kegyelmességéhez való oly bizodalommal, hogy az igaz igyet ő szent felsége nem deserálja, hanem megsegíti oly intentummal is, hogy csak az istenemnek kegyelmessége által szegény hazámnak a mostani szabadtalanság és nehéz iga alól való felszabadításában segíthessek, és szolgálhassak, valakit a nemes ország ennek gubernálására elégségesnek itél, és unanimi consensu et voto választ, ha csak ötven ház jobbágyú nemes ember léssen is, én is szintén úgy uralom, mintha atyjáról és anyjáról koronás királyi nemből való volna. Annak okáért tiszta lelkiismerettel mérem hívni bizonyosságul istenemet, hogy ez igyekezetemre se dominandi libido, se egyéb telhetetlenség nem indított, hanem indított hazámhoz és istenemhez való szeretetem s a magunk oltalma, mely maga oltalmát csak egy csúszó mászó férgecskében is beoltotta a természet, mert én contentissimus lettem volna mea sorte csak én azokban kevés hátramaradott napjaimat töltöttem volna el az istennek való szolgálatban, onnét is szegény hazámnak erőm szerént szolgáltam volna, melyet én isten után legfellyebb a mostani fejedelem ő kegyelme alatt és guberniuma alatt reménylek vala assequálhatni, holott a tavalyi Szász-Sebesi táborban való szállás előtt is mikor ő kegyelme kényszerített volna a bemenetelre megírtam ő kegyelmének, és sincere offeráltam magamat ezzel, tsak ő kegyelme tegyen securussá, hogy engemet gyermekeimmel együtt javaimban és jószágimban megtart, reversalisának continentíája szerént, minthogy ő kegyelmének egy talpni földét és egy pénzt érő adományát sem kívántam, az ő kegyelme szolgálatjára bemegyek, hűségire bizonyos jó módok alatt megesküszöm és ő kegyelmének hazámmal és nemzetemmel együtt életem fogytaig igyekezem szolgálni híven és igazán, mely sinceritasom oblatióját is ő kegyelme semmiképen nem acceptálta, mely kívánságomra maga adott nekem okot, mivel az ő kegyelme egy néhány rendbeli írásból s mind pedig az ő kegyelme hozzánk való maga viseléséből, és azoknak circumstantiaiból, a fiscalis várakból országunknak régi megrögzött szokása ellen, az ő kegyelme praesidiumának bevétele felől csinált articulusból (melyet soha a nemes ország postulatum-

ban ő kegyelmének fel nem küldött) világosan kitetszett, hogy ő kegyelme Topán nekünk adott reversalisához nem akarja magát tartani, melyet utóljára valóban meg is mutata ő kegyelme; mert országunknak és nemzetünknek megrögzött egy néhány rendbeli irott törvénye ellen meggátolá fiannak is véletlen szomorú történetből való esetében a sérelmes féllel való megbékélésit, mert noha egy felől szóval ugyan megengedné ő kegyelme, hogy már a békességet (?) de más felől a sérelmes asszonyt megintette ő kegyelme, hogy meg ne békélnék az ő kegyelme híre és engedelmé nélkül; melyre nézve a sérelmes fél nyilván tett olyan feleletet, hogy neki nincsen feje arra, hogy fejedelem híre nélkül megbékéljék, azért ne ő vele, hanem a fejedelemmel békéljék meg a fíjam, melyre elegendő authenticum documentumunk is vagyon. Akarom azért mentől hamarább és rövidebb irással lehetett mostani intantumunknak okát kegyelmeteknek in rei veritate megírni, kérvén szeretettel kegyelmeteket, sőt ugyan lelkök esméretére obtestálom, hogy e levelemet kegyelmetek ne titkolja el, hanem közölje másokkal is. Tartsa meg isten kegyelmeteket fejenként jó egészségben. Datum in Arce nostra Ecsed die 12 Januarii Anno Domini 1636. ¹⁾ Prudentum ac circumspectarum Dominationum vestrarum Amicus ad officia paratissimus

Comes Bethlen m. p.

II.

I. Rákóczy György levele a magyarországi rendekhez.

Spectabiles, Magnifici, Generosi, Egregii et Nobiles Domini
Fratres, Amici et Vicini nobis honorandi.

Minekutánna Bethlen István uram Ecsedből római császár ő felsége ditiójából Budára való menetelit végben vitte volna, noha felértük elménkel, hogy ő felséginek is hírével fog lenni, mindazáltal mijs nem csak ő felségét, de még a fő tisztviseleket is az ő felsége birodalmában késedelem nélkül igyekeszünk tudósítani, minden szükséges dolgokat megis irtunk, ez alatt Kgltek köziben is méltatlan rágalmozó leveleit

¹⁾ E levelet latin fordításban közölte a Guncsek Supplementumaiban Trausch Chronicon etc. II. k. 10—14. lapokon.

küldvén Bethlen István uram, alkalmatosságot szolgáltatott, hogy mi is kegyelmeteket tudósítanánk az ellen igazsággal, kit mivel kegyelmetek mind jól ért, bővebb írással most erről kegyelmeteket nem látjuk szükségesnek lenni, hogy terheljük; ő felsége is kegyelmesen declarálta vala magát, sőt kegyelmeteket tudósította vala ő felsége hogy Bethlen István török közben való menetelit, az ő felsége ditiójából s nemzeti ellen veszedelmes háborúságra s indulásra igyekező szándékát, akaratját semmiképpen nem apróbálja, magát ő felsége subditusival együtt a velünk való közönséges-békességhez akarja alkalmaztatni mindenekben, kiben mi is meg voltunk nyugodva. Ez alatt ő felsége Tiszán innét lévő tisztviselőjét is Bornemisza János uramot is levelünk által intettük, s kértük vigyázzanak Bethlen István jövő járó embereire, levél s követség hordozó szolgálaira, kik Budáról s Ecsedből jönnek s mennek. Arról is tudósítottuk őket idejekorán, Bethlen Péter miképen conscribáljon az ő felsége ditiójából hadat, kikkel ditiókat akarja invadálni, hadnagyinak neveket is megjelentettük, Párducz Lukátsot, ezt is érteni adtuk ő kegyelmeknek császár ő felsége nekünk adott diplomája ellen cselekeszik Bethlen Péter, és az nemes országnak constitutiója ellen privata persona levén, hadat nem szabad volna gyűjteni, mely két dolgok is nagy vigyázásra és gondviselésre serkengette volna ő kegyelmeket, bátor parancsolatja is ehez nem járult volna ő felségének, melyről mi úgy voltunk informatusok, ő felsége is ezen dolog felől serio parancsolt volt ő kegyelmeknek, mindazáltal mi hasznát vettük admonitiónknak ő kegyelménél az idő megmutatta kegyelmetek is tapasztalhatja s láthatja Bethlen Péter minden bántódás, ellenzés nélkül szabadosan az ő felsége ditiójában gyűjtván hadait, Ecsed, Kálló, Szathmár körül jószágiban lakú hajdúit is felültetvén, elhittük híriovel vagyon kegyelmeknek, ez elmúlt napokban Huszt alatt vigyázó egynehány szolgálóinkat, s azon vármegyebéli nemességet mint invadáltatta véletlenül az ő felsége ditiójából által jöven minden bántás nélkül prédával megrakodván, Ecsedbe bátorsággal és nagy latorsággal visszamentenek Bethlen Péterhez, kiknek szolgálóink igen könnyen resistalhattanak volna magunk ditióján kívül is, de vártuk az ő felsége kegyelmes resolútiója sze-

rént való gondviselését Bethlen Péterre, és tisztviselő uraim vigyázását is és compescálását s kegyelmeteknek is a miben édes hazájának és nemzetinek békességes megmaradására való vigyázás incumbál. Irtunk ő felségének is császárnak, ez mostani hostilitássáról Bethlen Péternek, nem tagadhatjuk, expostulációval, az ő felsége diplomája és a nemes Magyarország Soproni constitutiója szerint való satisfactiót kívánunk ő felségétől, Bethlen Péter és szolgálai felől, várjuk rövid nap az ő felsége resolutióját és kegyelmes diplomáját. Nem tagadhatjuk igen megbántódva nem voltunk, és háborodott elmével ez mostani méltatlan és véletlen casuson, mert noha Bethlen István uram éjjel nappal a portát futja, a budai vezírt incitálja, a portához is folyamodott promotioért, sok közönséges ártalmas ígéretil, vádolásával, adományjával instálta ellenünk, hostilitásra nem indíthatta, oly igen szem előtt viselte a porta Erdélylyel s fejedelmével való régi végezését és békességét, sőt Budán az elmúlt napokban mi esett azokon, kik Bethlen István uram mellett fegyvert akartak vala vonatni a vezírrrel s Erdélylyel s mi velünk való szép békességeket fel akarták volna bontani, reméljük hallotta kegyelmetek. A fényes portáról is im csak 12 die mensis praeteriti Junii érkezvén fő ember követünk postán, nekünk istennek hálá, onnét is kívánságunk szerint való válaszuk vagyon. Elsőben is minden reménységünk és elmélkedésünk kívül az ő felsége ditiójából ő felsége háta megett és birodalma alatt nyugovó emberről kezdeték az hostilitas, égetés, rablás, öldöklés, ditióknak haddal való invasiója, kire mi sem ő Felsőségének sem édes Hazánknek Magyarországnak okot nem adtunk.

Ha azért Bethlen Péter mostani nyereségét ilyen könnyen megemésztvén minden bántás nélkül, a büntetetlenségnek reménységétől viseltetvén, és azt ha continuálni kezdi a hostilitast, ki ellen Isten segítségéből immár értvén a dolog miben legyen, szolgálaink is vigyázásban lesznek, ha ugyan derekasb erővel jó is ditióknak ellen. De minekelőtte megis vagyunk és Országunk oltalmazásához derekasban fognánk azt küllyebb is kellene annál terjesztenünk arról a részről, megemlékezvén Császárral ő Felsőségével való közönséges békességünkről. Akarók kegyelmeteket is Levelünk által praemone-

álni és protestálni solemniter Kegyelmetek előtt, hogy ha az ő Felsége Tisztviselőji (kiknek irtunk ezen dologról) kegyelme-
 tek is, a miben kegyelme-tek úgy mint ő Felsége híveinek és hazájának igaz fiainak incumbálhat, Bethlen Péterre nem vigyáz, és sem magát sem szolgálait, kik mostan is Etsedben Etsed körül bátorságban lakoznak, ditióknak és híveinknek abban hostiles járásit nem compescállyá s érdemek szerint is szolgálainknak s híveinknek kárvallásokról satisfactio nem adatik, ezután is ha ellenünk és ditiónk ellen való hadgyűjtés engedtetik neki, többször immár Bethlen Péter hadait határunkban nem várhatjuk, hanem az hol gyülekezésüket, lételeket, lakásokat hallhatjuk, ott kerestetjük fel őket, mindazáltal azzal a magunkra való vigyázással ő Felségével és a Nemes Magyarországgal való közönséges békeségünket nem akarjuk felbontani, sem kegyelme-teknek való kártételére nem igyekszünk, ha egynehány rendbeli irásunkra a vigyázásra való mozdulás léssen vala idejénkoránt, ennek könnyebben is eleit vehette volna kegyelme-tek az ő Felsége Tisztviselőjével együtt. Mivel pedig mostan is bizonyosan és igen nyilván hozták, hogy Bethlen Péter ujabban conscribál hadakat, kétele-
 nek vagyunk véle késedelem nélkül Országunknak rész hadai-
 ban felültetvén a Kegyelme-tek Szomszédságában magunk birodalmába szállítani, nem akarván többször véletlenül s készületlen is találtatni. His eisdem benevole propensi manemus felicia quaeque ipsis exoptamus. Datum in Civitate nostra Alba Julia. Die I-ma Mensis Julii. Anno Domini 1636.

Earumdem dominationum Vestrar.

Frater, amicus et vicinus benevolus.

G. Rákóczy.

III.

*Öreg Rákóczy György és öreg Bethlen István közt való bé-
 kesség. Szászváros. 1636. Dec. 4.*

Nos Georgius Rákóczy Dei gratia princeps Transsilvaniae Recognoscimus per praesentes et notificamus, quibus expedit universis. Mivel az múlt napokban a Tekintetes és Nagyságos Gróff Bethlen István Uram Hunyad és Máramaros Vármegyéknek örökös Fő Ispányja, Etsedből Római Császár

Birodalmából felkelvén és Budára menvén, mind a Budai vezírt ö Hatalmasságát s mind a Fényes Portát futván ellenünk, abból igen veszedelmes háborúság következett vala; sőt a do-log ugyan fegyverre is költ vala közöttünk és a Budai vezír ö Hatalmassága hadai között. Nem akarván azért a szegény Népnek és országnak több nagyobb pusztulását és ártatlan keresztyén vérontást continualni, a Budai vezír ö Nagysága is interponálván magát, és becsülletes Híveink és országnak három Nemzetből álló Statussi is instalván, az közöttünk való egyességnek és békességnek megújításáért. Mi azért mind az Interpositiókra nézve, mind ö kegyelmekhez Bethlen István Uramhoz akarván keresztyéni affectusunkat inkább követni; hogy nem a gyűlölséges egyenletlenséget üzni, ö kegyelmével Bethlen István urammal és az ö kegyelme tekintetiért Fiával is Bethlen Péterrel és hozzá tartozó szolgálival ez ide alább megírt Articulusok szerint való Reconciliatoria és Patificatoria mentünk.

Az néhai idvezült kegyelmes Urunk és Fejedelmünk Bethlen Gábor ö Felsőge a mellyhúsz ezerforintot Testamen-tomban az Fejérvári Collegiumnak legált és mi az ország bi-zonyos szükségére Bethlen István Uramtól kezünkhöz vettünk volt, azt az húsz ezer forintot két esztendő alatt a szent békes-ségnek Confirmálásától fogván, kész pénzü az Erdélyi Püs-pök kezében megadjuk. Az interessét is azon húsz ezer forint-nak számot vetvén Püspök Urammal felölle, holott adtunk is meg benne, valami restálni fog abban is, azt is azon két esz-tendő alatt megadjuk.

A Fejérvári Collegium építésére legáltatott summát reá költyük. Zólyómi Dávidat a mint a Budai vezír ö Nagysága Hatalmas Császár akaratjából intercedált érette, és megis ígértük ö Nagyságának. Az ö Nagyságától nekünk s az or-szágnak adatott Levele szerint jó módok és Conditiók alatt elbotsáttatjuk.

Medgyesen Bethlen Péter perben lévén Kún Istvánné Asszonyommal ¹⁾ Hunyadvára és több Jósági felől a szegény

¹⁾ Szécsi Mária, ifjú Bethlen István özvegye, előbb Kún István, az-után nádor Wesselényi Ferenc neje.

Iffjú Bethlen Istvánnak, s a Pernek is kimenetele bizonytalan levén, s Kún Istvánné kezénél levén mind Hunyad, Déva s a több Jóságok is. Hogy azért Hunyadhoz kiváltképpen mentől hamarabb hozzá juthatna Bethlen Péter úgy ment a Békességre Kún Istvánnéval, kérvén minket hogy interponálnók magunkat: kit mi megcselekedvén és a Hunyadi Jussunkat is, kit a haeresek szerelmes háza népei transferáltak volt reánk, nem kitsiny summájért nem islevén Bábolnához Bethlen Péternek semmi közi, Monorának impetitora levén; mindezekre nézve Bábolnát és Monorát úgy adta nekünk; Bethlen Péter Hunyadot sok szép Jósággal apprehendálván. Ezekre nézve cedált Bethlen Péter Fogarassi Jussának és Bábolnát Monorát is úgy eresztette kezünkben. Noha azért mi mind Bábolnát Monorát igaz Törvény szerint megtarthatnók az Fogarassi Jussért is semmivel nem tartoznánk, mivel már a Reconciliatio szerént mindenek Bethlen Péternek kezében visszamennek, mindazonáltal a közönséges jó Békességre nézve, s akarván Bethlen István uramhoz ö kegyelméhez így is sincerus affectusunkat megmutatnunk Bábolnát azokkal a Falukkal a mellyekkel mi kezünkben kelt Bethlen István úrnak cum libera dispositione hat ezer Tallérban inscribállyuk. Az evictiót is Bábolnában Bethlen István uramnak minden Legitimus Impetitorok ellen négy ezer Tallérig magunkra vesszük. Monorát pedig Bethlen Péternek hat ezer Tallérban inscribállyuk.

Máramarosnak szokott contributioját Bethlen István úrnak vita durante, Metesdet és Gaurát noha mi nyolcz száz forinton váltottuk ki, de azt a két Falut is azon nyolcz száz forintban inscribaljuk Bethlen István úrnak. Mindezeket a Jóságokat pedig remittállyuk és inscribállyuk ö Kegyelmeknek Bethlen István úrnak és Fiának Bethlen Péternek ea conditione, hogy ö Kegyelmek is Fogarasi praetensiójokat és Jussokat in perpetuum remittállyák.

A szegény Fejedelem monumentumára legált két ezer forintot Bethlen István uramnak lakó helyére való szállása után huszadnapra Erdélyben folyó pénzül megküldjük ö kegyelmének.

A melly Articulusokat az ország Bethlen István uram-

nak Etsedből való elmenetelinek alkalmatosságával írt, melyeket ő kegyelme betsületinek sérelmével írt Articulusoknak tart lenni, mindazokat az ország jövődjő közelbik gyűlésében in ea parte a mennyiben ő Kegyelme, fiára, és az Amistia a kiket béfoglal, tartoznék ujjabb Articulussal abrogal(juk?) mivel már a reconciliatio közöttünk vége ment.

A Fiscalis várak felől a mint az ország deliberált és Articulist is írt rólla két ízben is, mivel az nem csak Huszt várára néz, hanem az országnak több várait is comprehendállya, s abban az ország maga közönséges securitassát látja ennek előtte való sok exemplumokból. Annakokáért az ország azt az Articulist épen nem tollálhatja a több Fiscalis várakra nézve; de Huszt várát és Bethlen István Uramot az ő kegyelme tekintetiért az alól az Articulus excipiállya és Immunissá teszi; miis hasonlóképen az országgal együtt, holott ő kegyelme is reversalist ad mind minékünk s mind az országnak, az ország és mi kívánságunk szerint.

Az igaz sincera Reconciliatio és Hazájához való szeretet is azt kívánnya, hogy Bethlen István Uram ide bé Hazájába Erdélybe jőne és szolgálna hazájának. Mindazáltal ha Római Császár ő Felsege birodalmában akar is lakni, abban is ellene nem tartunk, tsak hogy ha azt kívánnya ő kegyelme, hogy Inaugurationkor emanáltatott Articulus őkegyelmének is suffragállyon, holott az az ország Fiai kedvekért íratott, ő kegyelme is Bethlen István uram és Bethlen Péter alkalmaztassa magát ahoz. És a mint mi azt effectuállyuk a mi részünkről ő kegyelmek is részökről praestállják hozzánk mint ország Fejedelméhez s hozzájok tartozó kötelelességeket, mellyről ő kegyelme is Reversalist is adjon.

A szegény idvezült Urunk a melly fizetést deputált volt az Illyei Praesidium tartására megadatjuk Bethlen István uramnak.

Bethlen István Uramnak és Bethlen Péternek minden Várakat Jóságokat restituáltatjuk, és eddig történt minden dolgok és cselekedetek in perpetuam oblivionem et Amnestiam mennyenek közöttünk.

Mind Magyarországi s mind Erdélyben való ő kegyelme Bethlen István Uram és Fia Bethlen Péter szolgálinak Ge-

neralis Amnestiat adunk, Erdélyi birodalmunkban levő Jószágokat is szolgálainak restitultattjuk.

Ha mikor kívántatik Bethlen István Uram és szolgálj dolgaiban Római Császárt ö Felségét illendőképen és sincere requirallyuk, intercedalunk is dolgaiban.

Mind az három Nemzetből álló Betsületes Híveinknek hozzánk való tökéletes igaz hűségekben mi megnyugottunk, kit mostani expeditionkban is igen ditséretesen megmutatának Amnestia nélkül ö kegyelmök nem szükölködnek Országúl. Mindazáltal Bethlen István Uram Instantiájára, ha kik titkon irógatók, izengetők találkoztak volna, legyen abból is Amnestia, tsak ezután megemlékeztvén Fejdelmeknek és Hazájóknak tartozó kötelességekről legyenek tökéletes hűséggel és igazsággal hozzánk.

Huszt Várának épületiről a szegény idvezült Urunk idejében a melly Articulusokat írtak az országban observatassanak ezután is.

Az Erdélyi Nemesség közzúl ha kik Bethlen István Uramot és Bethlen Pétert szolgálni akarják Erdélyi Birodalmunkban, arra is szabadságot adunk. De azzal azért őket hozzánk és hozzájuk tartozó kötelességektől immunissá nem teszszük.

A jó egyesség és szent Békesség közöttünk meglévén és Confirmáltatván, ha ö Kegyelme vagy Erdélyi Jóságában vagy Erdélyi birodalmokon által Etsedi Jóságában akar menni, maga fia és hozzájuk tartozók szabadosan és minden bántás háborgatás nélkül való jövedelek és általmenetelek léssen, kiről ö Kegyelmét ezen diplománk erejével assecurállyuk s külön Salvus conductust is adunk.

A Kopán emanáltatott Reversalisunkban a mit még nem praestáltunk volna, azt is praestálllyuk, arra nézve confirmaljuk is excepta Arce Fogaras et bonis ejusdem.

A Bethlen Péter ellen való Causát a megholt legény halála felől totaliter et simpliciter deponaltatjuk, a sérelmes Aszszonyt is serio a Békességre megintetjük.

Ha kik Bethlen István Uramnak és Bethlen Péter szolgálit gyaláznák, mostani tselekedetekért az Amnestiának tenora ellen az országnak vagy on arról Törvénye ; az laesa

Pars keresse reá érette, s poenában incurral az Amnestianak meg nem tartásáért.

Mivel pedig ö Kegyelme Bethlen István Uram mi tölünk és az egész országtól is mindezeknek effectualásáról assecuratiót kíván, hogy ebben is az ö Kegyelme kívánságának eleget tegyünk, s elméjét megnyugossuk; Igerjük, fogadjuk és assecuraljuk ö Kegyelmét Bethlen István uramot Bethlen Pétert és hozzájok tartozókat, a mi keresztyéni hitünk szerint is jelen való Diplomának erejével hogy az fellyebb megírt Articulusokat és conditiókat minden részeiben és czikkelyeiben igazán sincere megálljuk megtartsuk és mindeniket az ö erejében a mint rendel meg irtuk effectuállyuk. Bethlen István Uram és Bethlen Péter is a mi és az ország kívánsága szerint való Reversalist in omnibus punctis az oda küldött minuta szerint megadván s azt megadván totaliter effectuállyon s az mint az igaz és tökéletes keresztyén reconciliationak és Pacificationak is tökéletes igazsága kívánja. Mind ezeknek nagyobb erősségére és örökös állandóságára, Bethlen István Uramnak és Fíának Bethlen Péternek s hozzájok tartozóknak adtuk e mi kezünk írásával is szokott Fejedelmi Pestsétünkkel megerősített Diplománkat, Annuálván annak is hogy a Nemes Erdély Országá is, s mind az három Nemzet ezeknek effectualása felől hit alatt való assecuratiót adgyanak. Datum in Civitate nostra Szászváros. die quarta mensis Decembris. Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Trigesimo Sexto.

G. Rákóczi.

A HADI TÖRTÉNÉSZET.

KISS KÁROLYTÓL.

(Vége.)

A mi a történelmi nyelvet illeti, annak egyszerűnek, világosnak és tisztának kell lenni s mellőznie minden rhetori pöffeszkedést. A történelemnek könnyen felfogható értelme csalhatlan jele a fenségesnek, a valónak. De a nyelv egyszerűsége mindig összefér a phantasia elevenségével, mert emen-

nek kell a történelemnek zománcát megadni, e nélkül az ütközetek előadása hideg, és élet nélküli maradna.

Most már egy egész hadjárat történelmi leírásának módjára térjünk. Ebben a harcok színhelyét, a hadak számerejét, állásuk minőségét kell megemlítenem. Nem mellőzhetjük a mindkét fél hadvezérének jellemzését sem, s ha az elbeszélés folyama alatt alkalom nyílnék, a más tábornokokat is rajzolatunkban megemlíthetjük. Kell tudnunk, hogy a harcmunkálatok rendezetében a főhadvezér saját nézetei szerint intézkedett-e? fel volt-e teljes hatalommal ruházva? vagy csupán csak a kabinet határozataihoz kellett magát szorosan tartania? Tudnunk kell: minő tervek készítették a harc folytatására? minő segédeszközökkel rendelkezettek a harcoló felek? Meg kell azt is tudnunk az előbbi év hadjáratának végzetével minő állodásban, helyzetben, állapotban, maradtak az ellenséges hadak; megemlíttessék: télen át nyugodtak-e a fegyverek, vagy nem; a netaláni szünidőt mire használták a harcoló felek.

Valamint a csaták leírásánál említettük már, figyeljen a történész nehogy a történelem történetecskék elmesélésévé fájúljon; úgyszinte a hadjáratoknál is ovatosnak kell lennie, nehogy az osztagok apró csatázásainak rajzolatába bonyolodjék. De mi tartozik tehát tulajdonképp a hadjáratok történelméhez? tartalmába vegyen-e minden harcias eseményt? minden erre vonatkozó intézkedést, minden sikerült mozgalmat? E kérdések elsejére nem könnyű a felelet. Nem tagadhatjuk, hogy ugyan azon egy hadjáratról írt két történelem mindkettő a maga nemében igen jó lehet, habár az egyik nagyobb terjedéssel rajzolja is az eseményeket, a másik ellenben rövidebb foglalatban meríti ki: csakhogy a terjedtebség az egyikben, a rövidebség a másikban mindig megegyező arányban álljon az egészhez. Szabályul vehetjük a következő elvet: a hadjáratok történelme foglalja magában mind azon eseményeket, mik az egészre némi befolyást gyakorlottak. Ezen elv megalapításából önkényt következik, hogy a hadjáratok történelmében szükségtelen minden parancsot, intézményt, s más egyéb rendelkezést szórul szóra egész tartalmában a történelem szövegébe iktatnunk; elég ha annak értel-

mét és szellemét megérintjük, mert a haremunkálatra vonatkozó, rendeletformában kiadott, intézkedései a hadvezérnek egész tartalmuk minőségében csupán a hadi történeti adatok gyűjteményébe valók. A mi pedig az ellenséges hadak idestova mozgásait illeti, elég azt megérinteni, hogy a hadak innét amoda nyomultak; e vagy ama hadtest onnét emide vonúlt; azonban néha azt is érintésbe kell hozni, miszerint a hadsereg mennyi csapatban, minő összefüggésben, minő számerővel s állapotban tette mozgását; le kell írunk a vidék s utak milyenségét. Nem szükség azonban, s fárasztó munka is volna elősorolni, a csapatokban névszerint, mely ezredek vagy zászlóaljak osztályozvák, mert már azt úgyis megemlítettük, hogy a csatarendet a lehető valósággal a munkához kell csatolni. Különös körülményekben azonban egyes ezredek is névszerint említésbe kell hozni, ha azok t. i. az ütközet eldőntő pillanatában bátor felléptők által a már hanyatló csatának kedvező fordulatot adtak, vagy más egyéb vitéz tett által nevezetességre vergődtek. A hadvezér igen keveset láthat s vehet észre saját szemével, azért kénytelen előörsei, kémei, utazók, vagy nem ritkán az átszököttek tudósításait is haremunkálati tervezéseikor figyelembe venni. A történelemben tehát meg kell azt is említeni: mi lehetett oka, ha a hadvezér netalán ilyen és nem másképeni intézkedéseinek óhajtott sikerök nem volt. Szükség továbbá a hadvezérnek végre nem hajtott vagy hajthatott intézkedéseit is említésbe hozni, mert ezekből tet-szenek ki a hadvezér nézetei, ítélőtehetsége, s ezek ismertetnek megaz olvasóval több körülményeket, leginkább a hadvezérnek a kabinet iránti viszonyait, mely már, mint egyszer mondtuk, a hadak vezényletében nagy befolyást szokott gyakorlani. De minden nagyobb vagy kisebb hadosztagok parancsnokaitól érkezett tudósításokat és jelentéseket előhozni; minden kisebbszerű intézkedéseket s rendeleteket elősorolni, nem csak haszontalanság, hanem a történezszer lényegével ellenkező eljárás is volna.

Egy élénk hadjáratban számtalan összeütközések esnek, ámbár közölök koránt sincs ám egyis minden következmény nélkül; de mivel azok jobbadán közvetőleg oly igen jelentéktelenek lehetnek, miszerint azok, a nélkül hogy a történelem

lapjain hiány támadna, még az emlékezetből is könnyen kienyésznek: az olyanok bizvást kihagyhatók, mert ha a történetben minden ilyes apró előörsi csatázásokat; a cirkáló őrzé-
 ratok összekoccanását részletesen elé akarnók sorolni, kétség-
 kívül sok ilyes apróságok untató ismétlésével meggyengítenők
 a jelentékenyebb esetek érdekességét. Még a nagyobb csaták-
 ban, főbb ütközetekben sem kell egyes csapatok tusáit emlí-
 tésbe hozni, mert ezek az egészre nézve csak mindennapisá-
 gok, mikkel a történetírónak bíbelődni nem kell. Sok olyas,
 mi egyes ütközet rajzolatából ki nem hagyható, bizvást el-
 maradhat a hadjáratok történelméből. Minél magasabb pon-
 ton állunk, minél távolabbra látunk, szemünk elől annál
 több apró tény elenyészik, a melyek tán közelebről tekint-
 ve, figyelmünket ki nem kerülnék.

Említettük azt is, hogy egy, a hadseregtől különvált
 osztag harcias munkálatának történelme épen nem függelék-
 ke a hadjárat történelmének, hanem annak vele szoros ösz-
 szeköttetésben álló kiegészítő része; ellenben ha az állodalom
 péld. ugyanazon egy időben Németországban és az olasz fél-
 szigeten is háborút viselne, a két különvált hadjárat két kü-
 lön történelem tárgyanyaga lehet ugyan, de mind a mellett
 is a németországi hadjárat történelmében az olasz félszigeten
 folyt hadjárat főbb momentumait is érinteni kell, mert ugyan
 azon ellenséggel harcoló két hadsereg egymással szoros kap-
 csolatban marad, bármi távul harcoljának is egymástól.

A hadjáratok történelmében a politikai viszonyok már
 jelentékeny szerepet viselnek, holott azok az ütközetek vagy
 táborlatok történelmi rajzolatában még említésbe sem jönnek,
 mert mikép lehetne p. o. a spanyol öröködési háborúnak tör-
 ténelmét megírni a nélkül, hogy a harcot viselő hatalmassá-
 goknak a spanyol trónhoz jogait, és más akkorban fenforgó
 politikai viszonyokat említésbe hoznánk?

A hadjáratok történelmének ott kell végződni, hol meg-
 szűnnek a csaták, midőn t. i. a hadak téli tanyára szállnak.
 Megtörténik ugyan, hogy egy évben két hadjárat is van, mint
 volt p. o. Magyarországon 1849-ben; ellenben egy hadjárat
 gyakran két éven át is elhúzódik, péld. az 1795-beni, a veró-
 nai ütközettel kezdődött, hadjárat 1800-ban a marengói üt-

közettel lön befejezve; az 1812-ki hadjárat pedig az osztrák hadaknak a szász határszéleken átnyomulásától kezdve, 1814-ben a párizsi békekötésig tartott. A hadjáratok történelme tehát, mint akármely más művészeti tárgy, magában befejezett tökéletes egész legyen. Valamint kezdetben meg kell említenünk, mi volt kitűzött célja a hadjáratnak; minő segédeszközökkel rendelkezhetett a hadvezér hogy célhez juthasson; úgyszinte a hadjárat folyamában az ellenség legyőzésére irányzott törekvések hatását is meg kell érintenünk, nem különben végzetül ki kell emelnünk a hadjáratnak mi sikere lön, vajon az-e, melyet vele az állodalom elérni akart; a kitűzött cél elérésére vajon felhasználtattak-e minden segédeszközök, avagy történtek-e némi elmulasztások?

A hadjárat történelméhez nem szükségeltetnek az ütközetek felvilágosítására külön tervrajzok, elég ha jó helyrajzi ábrasz csatoltatik hozzá. Külön tervrajzok csak akkor volnának szükségesek, ha a hadjárat alatt keletkezett, az egészre nagy változást okozó ütközetnek részletesebb leírását a história tökéletessége tekintetéből el nem mellőzhetnők.

Midőn már véleményünket kimondottuk: miként gondoljuk célszerűnek a hadjáratok históriáját írni, fordúljunk egy egész háború történelmének szerkezetéhez.

Ki ily nagy munkához szándékozik fogni, a politikában s más államtudományokban is jártasnak kell lennie; értse felfogni azon korszak szellemét, melyről írni akar, tudnia kell mi szándékuk volt a kabineteknek, mi eszközökkel rendelkezhetek ellenben minőben szenvedtek hiányt. Nem elég a háborút viselt állodalmak physikai erejét, hadaik állapotát, azok készleteit ismerni; ismerni kell még azon állodalmak beléletének szellemét is, egészen be kell hatni az írónak azok morális létezése körébe is. És csak az, ki mind ezt szellemileg és elméletileg felfogni képes, ki a történeti eseményeket észtehetségével kellőleg felvilágosítani, phantasiája erejével élenkíteni tudja, képes eleven képletekben az olvasót az állodalmaknak a háború előtti állapotával s viszonyaival megismertetni, csak az fejtheti meg okát: miért nyúltak azok politikai követeléseik támogatására fegyverhez. Ily és hasonnemű ismeretek szük-

ségesek a harcias történetek elemzésére is: ezek nélkül kontár kezek közt nyögdecsel a história.

Minél terjedtebb, s több tárgyakat tartalmaz a leírandó harcias esemény, minél magasabb szempontbóliak azok rajzai, annál élesebb láteróvel kell bírnia a történetírónak, annál feszültebb szorgalmat kell kifejtenie, miszerint könnyebben beláthassa a történelem tágas tartományait, azokban magát tájékozhassa, s mindent mit látott, elrendezhessen s értelmesen elé is adhasson. Ha a történelemben magasabb szempontból indulunk, nagyban is kell mindent végrehajtanunk. A harcok színhelye, a határszélek fekvése és állapota magasabb stratégiai nézetből adassanak is elé. Itt már több követeltetik a földtér kedvezményei és hátrányai csupán taktikai lerajzolásánál. Egy valódi hadi történelmet, ha nem állítom is absolute, hogy csak katona írhat, de hitem az, miszerint csak az írhatja, ki tökéletesen be van avatva a hadügy sokfelé ágazó rétegeibe, mert ki rajzolhatná le jobban s elevenebben a harcias életet s annak fürge mozgalmait? ki bírálhatja meg a hadvezérek stratégiai intézkedéseit? ki a jól kidolgozott tervezetek taktikailag helyes vagy nem-helyes végrehajtását? csak az, ki maga is katona, és egészen ismeretes a hadtudomány minden fokozataival.

A hadi történész egyik vagy másik históriai tárgy rajzolataiban mennyire terjeszkedhetik ki, előleg szorosán meghatározni nem lehet; azért a háború történelmére nézve is e tárgyban csak általános szabályokat állíthatunk fel.

A háborúk történelméhez tartoznak mindazon események, mik csak némi világot vetnek a történelemre, s a vég eredményre némi befolyást is gyakorlottak; de több oly egyes eset, mely a hadjáratok történelmében még helyt foglalhatott, a háborúk történelméből egészen kihagyandó. Ezen szabály következtében egyes csapatok vezényletének részleteivel bíbelődnünk nem kell, hacsak azon csapatok valamelyikének mozgalma valami nagyobb eredményt nem okozott. A mozgásba indított csapatok számát vagy erejét sem szükség mindig kimutatnunk, de a mozgalmak indokát s kitüzött célját igen. A hadaknak csak azon taktikai állodását kell pontosan előadnunk, melyben jelentékenyebb összeütközések tör-

téntek; de mivel a háborúban ok nélkül mi hadmozgás sem történik, vagy legalább történnie nem kellene, azért a hadosztagok mozgásának, vagy állodásba vergődésének stratégiai okát és célját mindig, és pedig értelmesen meg kell fejtenünk. Az előőrsök apró harcainak alig szükség említésbe is jönni, ellenben a nagyobb csaták és ütközetek leírásában azt ugyanis ki kell emelnünk: mi folyt be határozottan a nap eredményére? mi tényt lehet sorsdöntőül tekinteni? mi okozta az ohajtott siker bekövetkezését, vagy mi akadályozta azt? A jelentékenyebb vállalatok és csaták elintézésénél csak a stratégiai tervezeteket kell megemlítenünk, annak taktikai végrehajtása taglalatába bocsátkozni nem szükség. Ellenben világosan ki kell emelnünk a helyzetek minden pillanatában az ellenséges hadvezérek egymás elleni nézeteiket, s azok következtében létre jött intézkedéseket. Mi a háborúnak egyelőre nem látott, a számításból egészen kimaradt fordulatot adott, és az állodalmak eddig viszonyait megingatta, vagy lényegében meg is változtatta, azt a történelemben igen is ki kell emelnünk, mert ily változásokat gyakrabban inkább politikai, mint katonai események idézhetnek elé.

A történetíró a politikát soha se téveszsze szemei elől; a státusoknak egymás iránti vagy elleni viszonyait, a kabinetek nézeteit rajzolatából soha ki ne hagyja, mert maga a háború által nem jöendhet mind az világosságra, mi a háború időszakában történt. Hányhadvezér gáncsoltatik némi vállalatokért, melyeket pedig nem ritkán saját meggyőződése ellen is végre kellett hajtania!

A történelem nevezetes hadvezéreket, mutathat fel, kiknek lángesze sikerdús győzelmeket vívott ki a csatamezőkön; mégis a világ történetében a birodalmak területét, az állodalmak egész helyzetét megváltoztató, alkotmányokat megrendítő háborúkat jobbadán csak oly hadvezérek vezénylettek, kik egyszersmind fejedelmek is voltak, mint p. o. a *makedoniai Sándor*, *Atila*, *Dzengisz*, *Ozmán*, *Timurlenk* hajtandában, újabb korban *Gusztáv Adolf*, *II. Fridrik*; a legújabb időben is *Napoleon* harctetteiben bebizonyúlt, mi roppant előnyben munkálhat az oly hadvezér, ki fejedelem is egyszer-

smind, és később az ellene szövethetzett három nagy hatalmaságnak a harcok forrongásai közt személyes jelenlétök.

Nem kis nehézséggel jár a háborúk történelmében az egymásra következett hadjáratokat szoros összefüggésben előadhatni, mert azoknak történeti rajzolata igen könnyen egy magában is már bevezett egészszé válhatnak, ebből pedig az elhanyagolt figyelem mellett egy tökéletesen kikerekített egész munka helyett valami hanyagon összehányt s vetett részletek összeférelése támadhatna. E balságot csak úgy kerülhetjük ki, ha az előbbi hadjáratnak a következőrei befolyását szorosán tekintetbe veszszük, s a háborúnak kitüzött célját soha szem elől nem veszítjük; továbbá ha mérlegre teszünk mindent, mi e végett, akarhány hadjáratban is, történt.

A háború történelmébe foglaltassék mindazon hadjáratok története is, melyek bár egymástól messze országokban, de ugyanazon cél elérésére vívattak, p. o. folyt a haború a rajnai alföldön, de folyt ugyanazon időben ugyanazon egy célra a Rajna felvidékén is, az olasz földön is; és ha mind e mellett a rajna-alföldi háború történelme egyedül az ott történt harcias eseményekre szorítkoznék, mind azt pedig elhallgatná, mi a Rajna felvidékén és az olasz földön történt, nem lenne egyéb a rajna-alföldi hadjárat történelménél.

Igen nehéz a háborúk történelmébe a hadjáratok eseteit is beszöni a nélkül, hogy a történet fonala vagy el ne szakadjon, vagy össze ne kuszálódjék az által, hogy az előadás egy tárgyról a másakra át-átszökdéssel, mert ha e balságot mellözni akarva a külön hadjáratok eseteit egymás után terjesztenök elő, igen könnyen felbontanók az egésznek egymásba vágó tartalmát, s így fárasztó ismétlésekbe esnénk. Az ily munka alatt tünik ki leginkább a történetiró elmetehetsége, ha ő t. i. mindent, mi a történelem szabályaival megegyeztethető, a legszebb rendben, értelmezésben, az eseményeknek egymás-sali szoros kapcsolatában, szembeötlő csoportozatokban képes előadni.

Valamint a háborúk történelmének a harcoló hatalmaságok politikai viszonyainak előadásával kell kezdetét vennie, úgy szinte azzal kell annak bevezödni is. Ekkor szemlélhetővé kell tenni a csatázott erök lassankénti nyugalomra téré-

sét; a bevégzett harc által mit vesztettek, vagy mit nyertek a hadakozó felek; vajon a viszály lángja végkép elenyészett-e; vagy csak hamvak fődik-e a parasztüzet.

Sok háború vagyon történetileg megírva, de vajmi kevés a történelem szabályai szerint szerkesztve. Például vegyük, ha tetszik, *Tempelhofnak* ismeretes *történelmét a két éves háborúról*; látni fogjuk mennyiben igazságos az Öst. Milit. Zeitschriftben megjelent bírálata: „Ha azt csupán úgy tekintjük, mint történelmi adalékot, igen hasznavehető dolgozatnak vehetjük; ha tankönyvül akarnók használni, szinte dicséernünk kell azt, mert igen sok célszerű szabályt foglal magában, s a hadtudomány némely szakaiban becses értekezéseket ad; de mind e mellett a háborúnak magasabb elveit nem találjuk benne kifejtve, s mi legfeltünőbb, gyakran a véletlent, semmi kombináción nem alapúlt mozgalmat, mint nagyobb nyomatékú és elhatározó tényt adja élénkbe. A munkában igen sok a történelem lényegéhez aligha tartozandó, nagyon fárasztó egyenkéntiség fordul elé, és az ilyenek halmazában minden egybefüggés, minden belélet nélkül nehezkésen, egész az unalomig döcög az előadás a történelem ösvényén. Apró előőrsi harcokat hosszadalmasan rajzolgat, s mindazt, a mi csak a porosz becsületességet magasztalhatja, említés nélkül nem hagyja soha. Az ellenfél tényei csak az árnyékoldalon foglalnak helyet. Az egymásra következő, az ugyanazonegy időben történt hadjáratok kapcsolatban sincsenek egymással, sem az egészszel összhangzásban nem állanak, a töredék töredékre halmazva, s a politikának a történetrei befolyására majd semmi tekintet nincs. A szerző mint pártfél nem bírt elég erővel történetírói függetlenségre vergődnie, mindenből kitetszik, miszerint ő sokkal közelebb élt azon események korához, melyeket leírt, hogysesem mindent tisztán felfoghatott volna, s majdnem egészen hiával volt azon anyagoknak, melyek segédelmével a történelmet a poroszokkal harcba keveredett hatalom irányában is kiegészíthette volna; végre a szerző jellemében nem találjuk fel azon philosophiai lelket, s azon phantasiai erőt, melyekkel minden történetírónak bírnia kell. Minden porosz hazafi nagy becsben tartja, és helyesen is, e nemzeti művet, melynek érdemeit a külföld is méltányolva ismeri

ugyan el; de a mellett a hétéves háború történelmének még sem tarthatja, hanem, bár igen gazdag, de azért mégis elég zavaros kútforrásnak, melyből merengetni csak nagy ovatosággal lehet.“ Ezen bírálatot hosszasabban csak azért hoztam elé, mert ebből kitűnnek azon elvek, melyekhez magát a történetírónak tartania kell.

Szóljunk végre a bíráló (kritikai) hadi történelemről is, arról t. i. melyben a szerző azon szándékkal lép fel a történelmi irodalom terére, miszerint bírálata alá vett hadi eseményeket a kritika szövéténekével felvilágosítson, az azokban előfordult helyes és siker-koszorúzza működéseket jóváhagyólag a világnak bemutassa, a kártékony hatásúakat pedig, a hibák kimutatásával, megróhassa, szakértő pontossággal fölfedezhessen minden oly elmulasztásokat s tévedéseket, melyek a hadsereget veszélybe hozták, a győzelmet lehetlenné tették.

Sokan a bíráló haditörténetet nem helyeslik, bár mi ingerrel bírjon is az. Nem látszik helyesleni azt maga azon tudós haditiszt sem, kinek egyébiránt az Öst. Milit. Zeitschriftben tárgyalt történelmi alapelveit elfogadom; ő t. i. azt állítja „hogy az embernek természetében van már, miszerint mind azt, mi megtörtént, becsmérteni, gáncsolni, néha talán kigúnyolni is szereti; az ily gáncsoló iratokat forró vágygyal olvasni kedvelli. Ez pedig onnét ered, mondja, mert az olyanok olvasása által megkímélve érzi magát a tunya az el-mélkedés fáradsalmaitól, és csupán önzésből jól esik lelkének, ha sajátának képzelt véleménye egy nagyobb tekintetű egyéniség véleményével találkozik; minden gyengé jellemű ember legelőbbszer is önmagát veszi tekintetbe, midőn gondolatait, s véleményeit mások által is látja támogattatni, az ilyenek mindig nagy étvágygyal rohannak a bíráló történelem terített asztalához, s annál jobban érzik magokat, minél élénkebben vagdalkozik maga körül a semmit nem kímélő bíráló, s minél élesebb bonckés alá veszi az eseményeket.“

Sokan már csak azon elvből sem helyeslik a bíráló történelmet „miszerint nem szabad a történetírásban a szerzőnek saját személyét követeléscivel előtérbe tolni, ezt pedig mellőzni aligha lehet, ha a szerző saját nézeteit a történetben

szereplők tényeivel párhuzamba teszi, teszi pedig, ha a hadvezérek intézkedéseit gáncsolja vagy helyesli. Ezek azt állítják, hogy a történetből magából tünezzék ki: akarta-e a hadvezér a jót? törekedett-e a lehetséges tökélyre hadmunkálataival felvergődni? megválasztotta-e e célra a valódi eszközöket? és hamar ugyan a szerző az olvasó elmetehetségének segítőleg tájékoztató iránt akarna is adni, vagy ha a hadügyben járatlant a háború theoriájával meg akarná ismeretenni, tegye azt egy külön jegyzékben, vagy a munkához csatolt külön értekezésben, csak a történet szövegébe theorai oktatásokat ne szórjon.“

A tudós értekező, mint látjuk, irtózik a bíráló történelemtől; de bár mindenkép ki akarná is azt kerülni, szükségét már csak az által is el látszik ismerni, mert annak surrogátumát a história szövegéhez csatolandó értekezés formában hozza indítványba.

De minek ezen félszeg legyeztetés? mert szerintem minden, a ki elmetehetsége szüleményével, legyen az irodalmi vagy művészeti, az élet körébe lép, a publicum emberévé vált; mert nyilvános felléptével egyszermind a világ ítélőszéke elébe is lépett, s így fölléptének eredménye, s annak a társas életre vonatkozó alkalmazása a közönség ítészetének ki van téve; mert a közönségtől senki el nem veheti azon szabadságot, miszerint mit ő lát, hall, vagy olvas, minek befolyását nem csak az irodalom vagy művészet körében látja, hanem érzi annak hatását az állodalmi, érzi még a családi körben is, bírálata alá ne vegye. Az író munkája, legyen az bármi osztályból, a bírászat rostáján át tisztúlhat csak meg netaláni salakjától; a festész, a szobrász művei ki vannak téve a legszigorúbb bírálatnak; az architektust építései; az erőművészt gépei ajánlhatják csak; az orvost gyakorlati ügyessége teszi közhirűvé; a diplomatát az országot boldogító hivatalkodása teszi nevezetessé; a parlamenti tagot szónoiki tehetségében, mindent magával ragadó ékesszólásában bámulja a hallgató: csak a hadvezér állana minden bírálaton felül? Nem! Mert a hadvezér, tudományának gyakorlati oldalával csak a haremazon léphet fel, publicuma annál nagyobb, minél nagyobb érdekek vannak stratégiai működé-

seivel egybekötve : az állodalmak léte vagy felbomlása; dynastiák fenmaradása vagy elenyészése; ezerek élete s halála, boldog- vagy boldogtalansága van azzal kapcsolatban. Vajon miért ne lehetne tehát a vezérlete alatt történt harcias munkálatokat bíráló alá venni? Igen is lehet, és kell is, bár ha azok a stratégia alapelvei szerint intézve eredményben sikerültek, avagy az előre nem látott balesetek közbejöttével hiusultak is; hogy okúljon az által a jövő hadvezér, miszerint ő majd hasonló körülményekben mi eszközökhöz nyúljon, a vezérlete alatti hadak zászlaira mi módon tűzhesse fel heryadatlanul a győzelemkoszorút? Lehet is, kell is, hogy az utókor előtt is mentve és tisztán álljon a derék, de az elmellőzhetlen akadályok, vagy netalán a hadak gyávasága miatt szerencsétlenné lett hadvezér. Lehet is, kell is, leginkább akkor, midőn ügyetlen, vagy nem tiszta jellemű vezérekre bízta az állodalom hős hadainak vezényletét, miszerint azok lakoljanak a késő utókor emlékezetében is, emezek hír s neve pedig mosoktalanul fenmaradjon örökre.

Átlátta már ezt maga a „Grundsätze der Strategie“ fenséges szerzője, midőn t. i. a hadtudomány alapelveinek megvitatása után tanpéldául az 1796. hadjárat történelmét bemutatja. Előadásában a hadjárat alatt a vezérek által itt is ott is elkövetett elmulasztásokat szigorú bíráló alá veszi, s nem hallgatja el a fenséges szerző, saját tévedéseit is, jól tudva azt: mennyiben okúlhat a figyelmes olvasó a haditörténetek bíráló leírása által.

De midőn a bíráló történelem hasznosságammal vívni, nem akarom ez által azt állítani, hogy minden haditörténelmet bírászatilag kelljen szerkeszteni, mert a fennebb kifejtett szabályelvek szerint leírhatja ugyan valaki alaposan valamely háborúnak egész történelmét, de azért még nincs meghivatva minden stratégiai intézkedéseket bonckés alá venni.

Szóljunk végezetül a történelmi kútforrásokról is. Megérintettem már, miszerint a történetíró kénytelen nem ritkán zavaros forrásokból is meregetni; ez okból ismerni kell neki minden forrásokat, ismerni mind azon viszonyokat, s időszakot, melyben azok létrejöttek, ismerni az írók jellemét, politikai véleményét s több eféléket, mert csak ily ismeretek mel-

ett használhatja, s ítélheti meg a történetírásra megkívántató adatokat.

A történelemnek hitelességet adni csak a kútfők világos kimutatása által lehet, csak azok segítségével mutathatni meg a megtörténtek valóságát, és az olvasó, a történetbuvár csak azok által tétetik képezzé megvizsgálhatni: vajon a szerző a kútfőket ismerte-e, méltányosan felhasználni értette-e?

A történelem szövegében a kútfőket elősorolni szükségtelen, ez eljárás a szerkezetben csak zavarná az értelmet. A kútfők megemlítése elég ha jegyzékben mint toldalék áll, vagy a bevezető előszóban; de hol az eddig ismert tényektől lényegben különböző állítás jönne elő, a szerző saját igazolására a különböző adatokat jegyzékben adja elé.

A történelmet, hacsak bíráló históriát nem akarnánk írni, ellenkező vélemények küzdterévé soha se tegyük; a história méltósága megkívánja, hogy mi benne előadva áll, kétségtelen auctoritásra legyen alapítva. A hiányok kiegészítése tekintetéből a véleményeket említésbe hozhatni ugyan, de csak mint puszta véleményeket. A valószínűt mint valót előadni megrovást érdemelne.

„Ki nem fogja fel a történelem becsét! szólal fel egy német író, a história méltóságáról írt értekezésében, ki ne hódolna a történelem magasztosságának! Tükre ez a múltnak, oktatója a jelenkornak, jóslója a jövődönnek. A történelem fűzi össze a népeket a korrall; a történelem az, az egész emberi nemre nézve, mi egyes embert véve fel az öntudat és emlékezet. Az embereket és népeket tényeik adják át az utókornak, és mindezt históriává szervezi a történész, ez pedig azt hagyományként átnyújtja a közönségnek. Ha netalán a história a tökéletlenség és egyoldalúság bélyegét viselné is magán, ezt a történésznek vétkül ne tulajdonítsuk, okot erre magok az emberek, magok a népek szolgáltattak, kik t. i. saját történelmüket elhanyagolták, adatokat az utókor hasznávételeire nem gyűjtögettek.“

E szemrehányás nem alaptalan, mert p. o. a hajdan történetét főleg csak római és görög írók után ismerjük; régi perzsa, vagy karthagói történészek vagy nem léteztek, vagy elvesztek munkáik. Mi egészen más színben jelennék meg a

galliai háború, ha annak történetét, mint a romaiak részéről Caesar írta meg, a gallok részéről is megírta volna valamelyik gall hadvezér. Ha most a hajdan menségére mondhatni azt, miszerint akkor hiányzottak a mostani célszerű írósegédesz-
közök, s így sok ország s nemzet a világ színteréről végkép leenyészett a nélkül, hogy a katastroph okát tudnók, ismer-
nök; a kútfők e részben hiányzanak végkép, kutatásokat tenni képesek nem vagyunk, a balság tehát menthető, s megbocsátható: de hogy ha még az újabb kor történelme is egyoldalúnak s valótlannak látszik, és ha majd a legújabb ese-
ményeket hiteles adatok után egész valóságokban az utókor meg nem ismerhetné, a balságot csak az akkor élt nemze-
deknek tulajdoníthatni; a jelenkor netaláni elmulasztásaiért pedig majd csak az utókor vádolhatja a most élőket. Gyak-
ran ugyan nem a kútfők hiánya miatt tökéletlen a história, hanem bizonyos fonák nézetből, s valami aggodó feltékeny-
ségből az elzárt levéltárak ki nem nyitása, melyeknek sanctuá-
riumához semmikép nem férhet a történetbuvár; de remé-
nyünk lehet, miszerint a mostani kormányok loyaltása sza-
badabb nézetekből indulva, a régi oklevelekhez és kéziratok-
hoz juthatást gátolni nem fogja többé, s így majd a törté-
nész az eddig szigorúan őrzött titkok fölfedezésével számos történeti kételyt megoldhat, sok homályt földeríthet; a múlt-
ra nézve tehát reményünk lehet, de jelenben még méltányo-
san nem követelhetjük, hogy az újabbkori események iránt felvilágosítást adható okiratok előmutatásával kitarják elöt-
tünk a jelenkor titkos eseményeit, mert ez által csak a párt-
szellem és viszály lángja nyerne újabb megújabb gyúanyagot. Majd midőn a mostan élők onokái is aligha élnek, és egy
századév túltreppent az események felett: akkor minden ag-
gály nélkül kinyithatják záraikat a levéltárak, átnyújthatják elrejtett kincseiket a tudnivágyó közönségnek, majd akkor a
történész minden kútforrásból meríthet, megválaszthatja a
tisztát a zavarostól, s a történelmet tiszta valóságában köz-
re bocsáthatja.

De jelenkorunkról is lehet, s kell is már most írni, mert a szemtanúk tudósításai, az eseményekben résztvevők dús forrásokat jelölhetnek ki a jövő történetíró tájékozására,

habár azok egyéni álláspontból volnának is írva. Szerezzünk tehát történelmi anyagot minél többet, minél tökéleteseket, alakuljunk egyesületbe, mert a társak összesített erejük kifejlése által sok nehézségek elháríthatók, milyeneket egyesek legjobb igyekezete sem győzhet le.

Ki van fejtve, megmutatva: a hadi történelmet mikép kell írni, mikép szerkeszteni; megmondva, mikép kell a történeti forrásokat méltányosan fel is használni, de minden utasítás, minden kútfő létezése, minden segédeszköz kéznél forgása mellett is csak az írhat talpra esett hadi történelmet, ki már a természettől megáldva elme s lelki tehetséggel a történetírásra hivatva van, ki magának folytonos tanulás által felvilágosodott képességet és hasznos ismereteket szerzett, ki azon kornak, melynek történelmét írja, szellemét kellőleg fel is foghatta, ki magát túl tudja tenni minden követeléseken, s végre feledve s nem tekintve azon állodalom külön érdekét, melynek péld. ő polgára, egyes egyedül csak a valóságot tartja szem előtt, s az igazság mellett rendületlenül áll.

De ha mind ezen szép tulajdonokkal bírna is a történész; ha nem számol magával, mérlegbe nem veti a felvállalt munkával saját tehetségét, tévedésbe jöhet, mert érti tán valaki egy erőd megtáborlatát igazán, helyesen, leírni, de a mellett aligha képes lenne az egész háború történelmét szakértőleg előadni; a ki pedig ehez tökéletesen értene, aligha össze nem rogyna egy egész állodalom történeti rajzolatának ropant súlya alatt. Azért tehát minden, a maga körében, mert csak abban mozoghat bátran, tevékenyen, s haszonnal, ernyedetlenül munkáljon, és hasson. Ha egyebet nem tehet is mint fürkészeteket a történelem tartományában, s anyagokat gyűjtött a történelem nagy épületéhez, már is hálára méltó érdemeket szerzett a históriai irodalomban.

KÖZLEMÉNYEK AZ ERDÉLYI M. NYELVMIVELŐ
TÁRSASÁG IROMÁNYAIBÓL.

VASS JÓZSEFTŐL.

I.

KOLOSVÁR SIRALMAI 1699.

Bokros jajszó-kiáltás.

Azaz

Kolozsvár városának szörnyű tüzzel való megégéséről szerzett
siralmas, jajjal teljes három énekek.

Melyek közül a két első énekek a másodszeri égést, mely
1655-d. esztendőben, Szentgyörgy havának 3-dik napján dél-
után, az harmadik pedig az 1697-d. Pünkösthavának 6-dik
napján, véletlen és reménytelen történt égését példázzák. —
Kolozsvárott. Anno 1699.

Harmadik égésről való ének. 1).

Márványkő-falai Priamus várának,
Xanthus vize mellett híres Ilionnak,
Tróján hogy erőt von tüze Vulcanusnak,
Phrygiában pusztán és csonkán állanak.

Világ hét csodái között Joniumban
Épült szép machina görög tartományban,
Diána temploma a nagy Ázsiában,
Megége egy lator miatt Ephesusban.

Aeneás azt látván, hazája városát,
Antenorral együtt siratták meg Tróját,
Siratják görögök templomok romlását;
Siratja Ázsia szörnyű kárvallását.

Én is bús szívemnek nyitottam mostan zárt,
Hogy hazám városát sirassam, Kolozvárt,
Kiben nem Vulcanus sebes lángja tett kárt,
Hanem isten tüze, kit jó lélek nem várt.

1) A két első éneket, mint lelketlen szóhalmazt s minden tény nél-
küli jeremiádot, nem tartottam lemásolásra érdemeseknek. — Rájok
illik: „Ha megtartatnak, nem nyereség; ha elvesznek, nem kár.“ V. J.

Olvassuk, ama szent evangéliumban
 Korazimról mit írt idvezítők abban:
 Szintén oly jaj hallott akkor Kolosvárbán,
 Mikor romlása lón szép pünkösthavában.

Kilencvenhetedik ezer hatszáz felett
 És hatodik május hogy délszínben fénylett,
 Gyönyörű Kis-Szamos vize partja mellett
 Egynehány órák közt Kolosvár elégett.

O! délszínben fénylő napunk, szép planétánk,
 Beh ártalmas üdöt fordítál mireánk,
 Kiért utcáinkon hármás jajt kiált szánk,
 S két szemeink sírnak, gyászba borúlt hazánk!

Mely siralom és gyász minden oka bennünk,
 Isten ellen sokszor cselekedett bününk.
 Térésünket várta, de hogy meg nem tértünk,
 Vakmerőségünkért, látjuk, mint bánt vélünk.

Lám irgalmát hozzánk mindenkor mutatta,
 S két aranyvedriből lelkünket itatta,
 Prófétái által ezt prédikáltatta:
 Hogy térjünk s ne veszszünk, szája kiáltotta.

De hogy isten látá vad természetünket,
 Gyémántnál s acélnál keményebb szívünket;
 Miként Egyiptomra, hozzá veszélyünket:
 Úgy reánk is küldé emésztő tüzeket.

Mely tűz erejétül Kolosvár városa,
 Magyar Izraelben kinek nem volt mása,
 A kiben zeng vala Múzáknak chorusa,
 Jaj! elromlék hazánk szép metropolisa.

Együtt piaca, két templomok s tornyokkal,
 Abban öt harangok, és egy nagy órával.
 Kik is szép pyramisformájú voltokkal
 Hamuban hevernek, faalkotmányokkal.

Mely nagy kárt és romlást ha mely szemfény látna,
 Nincsen oly keresztény, ki azon ne sírna,
 Hanemha a pogány vagy Phalaris volna,
 Vagy Néroré szívével és lelkével birna.

Vajha Zsigmond császár, kinek idejében
Épült nagyobb templom tornyostul elsőben
Ezer négyszáz tizenkilenc esztendőben,
Ha, mondom, életre jöhetne ez helyben.

És magával együtt Izabella fiát,
János királyt, kisebb templom patronusát,
Sírból ez világra hozná, s ketten kárát
Néznék nemzetünknek, s ez helynek romlását!

Bizony kívánnának inkább visszamenni,
És a koporsóban örökké nyugonni,
Mintsem ők szemekkel ilyen romlást nézni,
Melyeket bűnünkért szoktunk mi szenvedni.

Hát te, dicső hírrel fénylő magyar Átlás,
Vitéz magyarok közt győzhetetlen nagy Márs,
Jó Hunyadi János, ki voltál bölcs Pallás,
Itt te's mit mondanál? holott van ily romlás.

Főképen ha látnád néhai házadnak,
Ott lévő scholának s más két templomának
És renddel ott épült utcáknak, soroknak,
Hamuvá válását az egész Óvárnak.

Holott régen lakol vala nagy haszonnal,
Óvár közepében gazdával, egy szászszal,
Mikor nemzetedért véres triumphussal
Szemben harcolsz vala dühös pogányokkal.

Elromlott az Óvár, kiben akkor éltél,
S jó Pannoniában gubernator löttél;
Kiből Szentimréhez Mecset bégre mentél,
S Herkules módjára vele kopját törtél.

Elpusztult, a kiben laktál jó társaddal,
Szilágyi Mihálynak testvér szép hugával,
A hol isten téged két jeles fiakkal
Megáldott volt régen, Lászlóval, Mátyással.

Kiknek születésök földje az Óvár lön,
S Kolosvárt születék Mátyás, ki király lön,
Emberi ellenség a kin erőt nem vön,
De mindenek ellen ő diadalmas lön.

Ennek idejében Kolosvárral egyben
Pannonia örült a szép békességben,
S fénylett a jó aranyidőben sok részben;
De azok elmulván, mentenek mind füstben.

Im látjuk, Kolosvár piaca áll pusztán,
Hol a hamis bíró megfúlt volt három fán.
Sarcoltatóknak is nincs most kezök csonkán,
Azért húznak vonnak sokat nem igazán;

Mivel elhúnyt szeme jó Mátyás királynak,
S számok szaporodott köztük a chánoknak,
Mint vérszipó nadály és éh szúnyogoknak,
Úgy megtöbbült számuk a sok Káinoknak.

Nálunk a virtusnak maradt csak galléra,
Kiért kün s ben rajtunk az isten ostora.
Minden rend megveszett s nincsen olyan óra,
Hogy bűnre ne futna, mint a juh a sóra.

Mely bűnnek nagy mérge isten eleiben
Felhatván, boszúját állá rajtunk isten.
S két hetekig lön nagy szárazság aerben;
Tűzgyulás indula rettenetes szélben.

Eredete ennek lön Magyar-utcában,
Egy szabó házában, tüzetlen szobában,
A fenn megemlített hosszú szárazságban;
Melynek nagy erejét terjeszté szél abban.

Olyan nagy erővel, kit semmi mesterség
Vizzel nem olthatott, emberi segítség
Ellent nem állhatott; mivel kénytelenség
Városból a népet kiüzte, a hévség.

Ott azon siralmas nép, együtt községgel
Hegyekre szaladott, mint a juh sereggel,
S romlását városnak siralmas szemekkel
Néztük, tüzes lángját, mint ment az égig fel.

Mely tűzben megsültek tizenöt emberek,
Monostor-, Híd-, Szappan-utcaik elégtének,
S a nagy templom körül lévő boltok, szerek
Fedelei egyig hamuvá lóttének.

És a plébánia-sor is ott egészen,
 Új collegiummal együtt azon rendben,
 Lábas-ház, és piac-sorok mentek füstben,
 Kismester-utcával s Hídkapuvál egyben.

Söt Magyar- és Közép-utcák is szomszédban
 Nem maradtak épen az emésztő lángban,
 Nagy kárák esének részszerént azokban,
 Mert megcsokonkulának rendekkel sorokban.

Két magas bástyák is itten elégének,
 S tüztől fedelei megemésztetének.
 Isten tudja számát leírni ezeknek,
 Mennyi kára lön ott kolosvári népeknek.

Mert a tűz egyfelől mit meg nem emésztött,
 Tűz elől szegénység ott miket félre tött;
 Az idegen nemzet, valamit lelt, elvött,
 Megbecsülhetetlen nagy romlás és kár lött.

Mert megemésztetett templomuk, scholájok,
 S hamuban hevernek utcánként szép házok;
 Sír a szegény község, sírnak a lakosok,
 S károkat siratván, vagynak kiáltások.

A kiknek javokat tűz megemésztette,
 S házoknak falait megfeketítette,
 És sokaknak kezét s lábát megpergelte;
 Söt éhvel halóvá s nyomorulttá tette.

De evvel sem szülvén hatalma a szélnek,
 Majorokra vivé erejét a tűznek:
 Kítől sok majorok, s azokban szép kertek
 Egész Szamospartig renddel elégének.

Így midőn siralmas nép isten haragját
 E szerént szenvedné, emésztő ostorát,
 És a tűznek látná mondhatatlan súlyát,
 Újrolag valóban érzé nagy hatalmát.

Egész két hetekig szörnyű rémulések,
 Lőnek villámlások és nagy mennydörgések,
 Mennykövek hullási s azoknak ütések
 Ott az égés után elkövetkezének.

Kiknek rettentésök miatt az emberek,
 Kiváltképen az ott lakó asszonynépek,
 Mint szarvasok, sokan idétlent szüλέnek,
 S némelyek majd csaknem kétségbe esének.

A farkas-utcai templom házatját,
 És boltjával együtt város egy bástyáját
 Megütvén, emberek szeleknek zúgását
 Hallák két hetekig tartó ostromlását.

Égéstől megmaradt falak s épületek,
 Fedél nélkül való nagy magas kémények,
 Sok helyen, szél miatt, házakra dőlének,
 Kiknek boltozatjuk öszvetöretének.

Mondhatatlan romlást azon hely szenvedé,
 Kit ki sem gondolhat az emberi elme,
 S mivel istentől volt olyatén érdeme,
 Hogy akkor szenvedjen: de jó segedelme!

Mikor a fertelmes szokott bünt elhagyja,
 Isten is hozzája nagy kegyelmét nyújtja,
 Romlásából viszont ismét megújítja,
 És ilyen ostorral, ha megtér, nem bántja.

Siess kegyelemre azért, jó istenünk!
 S ostorodat ne küldd hazánkra ellenünk;
 Mert tebenned vagyon hitünk s reménységünk,
 Paizsunk csak te vagy s minden segedelmünk.

S száraz polyva ellen tüzedet ne gerjeszd,
 Méltó haragodat mireánk ne ereszd;
 Sőt hazánkat minden romlástól védelmezd,
 S boldog állapotra rendét s sorsát szerezd.

Hogy jó rendben s sorban lévő kereszténység
 Tégedet imádjon, mert te vagy nagy felség!
 Mennyben uralkodó egy igaz istenség.
 Amen! Amen! Legyen siralmamban már vég!

ADALÉK A PROTESTÁNS ÜGY TÖRTÉNETÉHEZ AZ 1655-KI ORSZÁGGYÜLÉSEN.

P ÁUR IV ÁNTÓL.

Az első evangélikusok, kik otthon csendesen tűrtek, titkon talán gyűlöltek, vastag iratcsomagokban hozták a megyékből mint követek az 1655. évi pozsonyi országgyűlésre fel sérelmeiket. Előttem fekszik egy nevérol ismeretlen, hihetőleg evangélikus vallásu egyén naplója az országgyűlés összes munkálkodásairól, mely 78 levélből áll; az irás biztos kezet s következetes helyesírást tanusít, s mind evvel, mind papirosával s bekötésével (zöldre festett hártya) azon korra mutat; cím nélkül van, melynek tiszta levél hagyatott; de hátul csonka, s a közös (nem vallási) sérelmek 90-dik számával megszakad. Ezen eredeti napló nyomán a k. előadások, március 10. délut. 3 órak., Orosy György személynök kiadója Klobusiczky Zsig. által a követházban (reggela pozsonyi várbán kihirdetttyén) tollba mondattak. Egy holnapra rá, ápril 15. az evangélikusok benyújtott folyamodványok és sérelmeikre válaszleiratot nyertek, de már másnap ismét folyamodvánnyal járultak a trón zsámolyához, s az azt benyújtó küldöttség személyes kihallgatásban fogadtatott. A küldöttség élén Ostrosics Miklós állott mint szónok, mely kivüle Bocskay István országnagy, Gehöczy László, Battka Ferenc, Ráday András megyei követek, és Czimmerman Zsigmond városi követből állott. E felterjesztésre következett a korlátnok válasza, mely így találtatik feljegyezve a különben egész terjedelmében latínul írt napló 38. levelén :

„Porrecta Supplicatione secundaria S. Maiestas per D. Cancell. sic se resolvit :

Eő fölséghe ennékem megh parancsola hogy az kik kgetek közül az Audiencián voltanak, azokat hivassam, és mint hogy elis jött kgetek Eő fölséghe azért kgetekk én általam azt izente. Hogy eő fölséghe. elsőben maga elolvasta kgetek Instantiáját, tudni illik Evangélikus Status Instantiáját, ennek utánna az egész Titkos Tanács el olvasta, Eő fölséghe

azért Ultimarie ugy Resolvallya magát, hogy előbbi Decretumának inhaereal, és abban semmi Mutatit nem teszen, kgmetek is ahoz tartsa magát. Noha kgmetek azt írja, hogy Eő fölséghe sem adott többet, mint az Cathcus Status igére, arra Eő fölséghe azt mondgya, hogy solutá Diaetá megh parancsolya, hogy statim mindenut ki menyenyenek nem intra spacium Bimestre, aut Trimestre, sed solutá Diaetá mindenütt az Vice Ispanyok suo processu Juris, Vigore Articular: procedallyanak, és ha kik nem éselekednék, Palatinus Urunknak is megh parancsollya, hogy azokra vigyázzon és animadvertallyon, sőt ha ugy kívántatik maga is Eő fölséghe kész léssen, azokat is megh büntetni, az kik nem admittalják. Ebben azért kgmetek acquiescallyon, mert ez az Eő fölséghe Ultimaria Resolutioja, és Eő fölséghe azt parancsollya, hogy holnap fogjon az Ország dolgához kgmetek.)

E tagadó válasz feletti fájdalomban az evangelikusok tán fel sem foghatták akkor s helyzetökben, e szavak egész érvényét; de vigaszúl simúlhattak szíveikhez az anyanyelv édes hangjai, egy a classicai nyelven is híres szónok főpap ajkairól, kit az ország atyja oly szelidítőleg használt közlönyül. De érdekes e diplomatai kétszáz éves országgyűlési viszhangja nyelvünknek előttünk kivált, kiknek megélni engedtetett ama parlamentaris küzdelmek vég eredményét, mit *arany betűkkel* közlött a sajtó, akkor alig megbírható öröme-re fajunknak.

Alkalmat ad egyúttal e rövid bár, de mint államférfiútól eredett, még is nyomos szónoklat egyes fordulataival némi történelmi s államjogi elmékedésekre. Feltűnő ugyanis a cím, melylyel a folyamodók irányában él a korlátnok; mert még világosan evangelikus státusnak nevezi; de nincs valamennyi mérleg között érzékenyebb a diplomatai nyelv mérlegénél, kivált a címben. E címetet már tíz évvel azelőtt Esterházy Miklós a nádor okadatolva megtámadta (I. annak Intő Levelit Rakóczy Györgyhöz Toldy kiadásában (Nemzeti Könyvtár) 230 l.) így írván: „A mi az evangelikus státusnak nevezetit illeti, nem mondhatok most is egyebet annál, mit azelőtt írtam megjelmednek, hogy soha nem hallottam, sem in quaestione nem emlékezem, hogy volt volna a status evangelikus-

nak nevezeti: holott nem nevezi az articulus is státusnak a más félt, a hol a palatinusságról is vagy a kérdés, hanem hogy totidem evangelicae confessionis personas nevezzen ő fölsége. Nincs azért itt is a státus neve, s annyival inkább pórjaink nem értetnek oda, noha az utólszori gyűlésben állatták némelyek, és őket is a státusok közibe akarták számlálni: de akkor is azt mondtam, hogy nem hallottam, s nincs is semmi végezésünkben. Akármit valljon is azért a pór, de azzal ugyan nem leszen státussá.“ Az 1662 évi országgyűlésen az evangélikusok folyamodványára érkezett k. leirat már nem tartalmazta az addig követelt címzetet, s a folyamodók azon kérelemmel nyújtották vissza, hogy azzal elláttassék, s jött a válaszleirat: „statui acatholico“ címezve *először* (Berzevichy Nachrichten über den jetzigen Zustand der Evangelischen in Ungarn. 31. 1.).

A kézirati napló után közlöttem válaszban továbbá az evangélikusoknak megígértetik az alispánoknak megyénkenti *azonnali* kiküldetése, s e működés a *nádor ellenörködése alá helyeztetik*. Mily rövid idő kellett tehát, hogy a király a nádori hivatal üdvös hatásáról meggyőződjk, midőn e méltóság tekintélyét s tágas munkakörét ily sietve, előbb maga az udvar által ellenzett ez országgyűléseni betöltése után negyed hétre már igénybe venni szükség támadott. Vonatkozólag e nádorválasztásra, a k. előadások első pontja, már a maga szerkezeténél fogva, nem látszott elég szilárd feneket ígérni a honatyáknak, hová reménységök horgonyát vethessék küldőik meghagyása teljesítésére; mindősze is csak ennyiből állott a napló szerint: „Constat fidelibus statibus et ordinibus Spectab. ac Magnif. Comitum Paulum Pálffy regni palatinum ex hac vita decessisse, de qua materia habentur plures articuli et constitutiones regni.“ Az elsőt a megyék a velök már előbb tudatott gyászírben, a másodikat a törvénykönyvben olvasták; a tárgy fontos, az időpont kényes, s a kedélyek mindkét részről feszült várakozással eltelve, s ím a kezdeményezést — s joggal, hogy a kétes állapotból meneküljön — a kormány ragadta meg. Az országgyűlés megnyílása után már harmadnapra (marc. 13) hozta a korlátnok, Széchényi György veszprémi püspök, Batthyányi Ádám, Nádasdi Ferenc, Pálffy

Miklós, Czobor Imre, Kéry János és Zay László fényes környezetében, a k. leiratot, mely a nádorválasztást „ob vitandas summo opere nocivas et perniciosas inter Magnates dissensiones“ a három év múlva tartandó országgyűlésre *elhalasztani kívánta*. Nem így a követház, nyomban és ülőhelyökben fogalmazták e leirat ellen a rendek feliratjokat, melynek a naplóban úgy, mint az azt előidéző k. leiratnak is szövege fenntartott; de mely tervben maradt, mivel a korlátnok s késérete a király nevében engedett. Ez erélyes hangú feliratot kiváltkép az evangélikusok hozták létre, mint a naplózó megjegyzi, s mint hihető azoktól, kik akkor az ellenzéket képviselték; pártjok önző nézetétől vezetve tán, mert ha vallásuk keblebelire esendett a választás, ügyöket is mentve hihették; de minden esetre a törvények megtartása melletti bátor s azért dicséretes buzgalommal is. Már azon hó 15. örvendeztetete meg a király a rendeket a szokásos négyes kijelöléssel, melyet azonban már nem ama főurak fényes koszorúja hozott, hanem az árván állott német úr, gróf Goldeck ¹⁾ (antea Prikelmár dictus) nyújtott át. És e fényes siker is eléggé tanúsítja, hogy a tervben maradt felirat, melyhez oly rögtön fogtak a rendek, legalább elhevenyészettnek nem mondható, sőt hogy morális súlyával döntőleg hatott. A négy jelölt közül ²⁾ Wesselényi Ferencre esett még az órában, 212 szavazattal, a választás, „qui statim hora undecima in arcem posoniensem curru vectus“ a király s az országos rendek előtt letette esküjét. Ily hosszúra sodortam a Szelepcsényi magyar válaszában említett,

¹⁾ Ezen úr keresztnéve nincs kitéve: a naplózó hézagot hagyott számára; vajon más helyt át van-e adva a magyar történelemnek, nem tudom; sejttem azonban hogy egyike azon két titkos tanácsosnak, kiket III. Ferdinándnak a magyar országgyűlésre küldetni ajánl Esterházy Miklós a nádor (L. ennek Munkáit, a Nemzeti Könyvtárban 391—392 l.) midőn így szól: „quibus congregatis mitteret in medium eorum S. M. certos ex intimis etiam, et arcanis Consiliariis, utpote D. Verdenberg et D. Pruchermar (?) adiunctis illis duobus Theologis“ stb; sejttem mondom, hogy ezek közül egyik gróf Goldeck, még akkor Prikelmár, lehetett: kinek neve azonban olvashatlanúl levén tán írva, Toldyjónak látta, pontossága szerint, erre az olvasó figyelmét kérdőjellel felhívni. A keresztnév itt is hiányzik.

²⁾ Neveik Schmitthnól is olvashatók.

nádori hivatalhoz kötött történelmi fonalat, de hogy az evangélikusok ügyállását az országgyűlésen egészen körülvonozzam, hátra van még megmondanom, hogy a nádori hivatal betöltésével mily phásisba lépett az, vagy inkább milyen ment keresztül a törvénytárba igtatott 1655. 18. törvénycikk. E kézirati naplóból kitűnik, hogy az evangélikusok a Szelepcesényi által közlött királyi határozatban meg nem nyugodtak; mert ott áll egy harmadik folyamodvány ¹⁾, az arra adott királyi válasz, s egy Leopold főherceghez nyújtani kívánt (verum ob denegatam audientiam exhiberi nequivit ²⁾) tehát negyedik folyamodvány mintája is. Ily kimerülve bár, de el nem merülve, a remény utolsó mentőszirtje után nyújtották karjaikat, s az újonnan választott nádornál a köztök s a király közti közbenjárást, e hivatalával járó legszebb joga érvényesítését, kérelmezték, s egyúttal egy hozandó törvénycikk tervezetét nyújtották be hozzá, mit a katolikusok magok részéről szinte egygyel ellensúlyoztak. Bármilyen érdekes e két irat egymással s azoknak a törvénytárba igtatott törvénycikkeli összevetése, azok közlését elhalasztván, megelégedjünk azon felsohajtást: Hány ily „Vestigia Comitiorum-ot“ lehetne összeszedni, mik felderítő pillantást engednének vetni azon, mostanság még nagyrészt homályos műterembe, hol őseink törvényeinket kovácsolták — Kovachichunk ha még egy támadna!

Az akkori vigasz nélküli állapotok legjobban kitűnnek azon szavakból, mikkel a király is késznek nyilatkozik azokat megbüntetni, „*az kik nem admittálják.*“ Szomorú! Itt tehát oly törvényről van szó, „*cujus praevaricatio in antecessum praevideri potest,*“ mi tehát nem elégséges törvényhozói eszélyről tanúskodik, vagy az állampolgárok közt felmerülő oly fogalomzavarról, mely ha nem anarchia is, de az ikertestvéri hasonlatosság vonásaival bír. Ez ellenszegülők alatt pedig nem mások, hanem a földesurak értettek; nem menthetők, igaz, mert ki ellen a törvény szól, a mellett semmi sem szól;

¹⁾ Szónokolt Barna György.

²⁾ A főhercegnek koronáztatása ez országgyűlésre tervezetett, s teljesített is.

de nézzük, mily tényezők befolyása alatt állott kedélyök. Többnyire vérhatalommal felruházva, de mindegyik, jobbagyai felett birói s rendőri hatóság lévén, hogy a hatalom minden fonalai vaskeztyűs lovagi markában központosúlnak, s akarata végrehajtásában biztos támasza legyen, s tőle függő erőre számolhasson, vezényletök alatt a várkastélyaikban elhelyezett fegyveres őrcsapat is; akármely oldalról jött lökés kellett tehát csak, s mi csoda, ha a mérséklet vonalain átragadtattak. De kulcsa e merevségnek még más, úgy szólván szellemibb rúgóban is feltalálható: a földesúr — patronus is volt; s ha tömegesen történt a jobbagyok áttérése, s ezek kezébe került a templom kulcsa ¹⁾, e joga tényleg megszűnt, mintegy a föld elveszett lába alól. A vélemény szabadságával ellenkezett, hogy az urodalmi poroszló az úr szőlőjébe erőszakolja a tömeget, s a lelkesmeret kényszere alatt, épen tartani kívánta más részről a patronus azon kötelezettségeit, melyek kegyeletes ősökötől szálltak rá, mikről, ha a családi levéltárban fentartott alapító okmányok s a szentély feletti márvány címer holtbetűi nem szóltak elég hangosan, a megkonduló ércnyelvek zúgtak le fülébe. Itt jog jog ellen állott, s mi benne leginkább lélekemelő, mindkettő, tehát a patronusé is, egyiránt messze az anyagi haszontól ²⁾.

Végre e válasz rekesztő soraiból: „*eő Fölséghe azt parancsolya, hogy holnap fogjon az ország dolgához hgmetek*“ meg tanuljuk ismerni az akkori országgyűlés egy része néz-pontját, melyet elfoglalván, a protestáns ügyet ország ügyének nem tartva, azt a ház teendői sorából kitagadhatni vélekedett; mit a következés — nem igazolt.

1) Mi nem mindig „*articulariter*“ történt.

2) „*És így fenmarad az, hogy a katolikusok pórjai mellett s nem religiójok mellett azoknak is, vonta kardját ki ellenünk kegyelmed; hanem hogy a mi fundusinkon való templominkat cum praejudicio juris patronatus nostri pórjainknak adja kegyelmed. Itélje meg isten ha elég és igaz ok-e ez ilyen rút fegyverfogásra?*“ *Esterházy Miklós Intő Levelei Rákóczy Györgyhez*. Toldynál, Nemz. Ktár, 237. l.

I R O D A L O M.

— Encyklopaedia. — *Jelenkor*. Politikai és társas élet Encyklopaediája. Különös tekintettel a hírlapok olvasóira. (Az Újabbkori Ismeretek Tárának folytatása). Első évfolyam. Pest, 1856. kiadja Heckenast G. 1—4. füzet, 1—192 l.

— Irodalom. — *Magyar Irók*. Életrajzgyűjtemény. Gyűjté *Ferenczy Jakab és Danielik József*. Kiadja a Szent-István-Társulat. Pest, 1856. Emich G. nyomd. N8r. VIII, 641 és X l. füzve.

Toldy Ferenc Irodalmi Archépei és Újabb Beszédei. Kiadta *Tárkányi*. Pest, 1856. Emich G. nyomd. N8r. IV és 261 l. füzve 1fr 20kr.

— Szépirodalom. — *Arany János kisebb Költeményei*. A költő arcképével. Pest, 1856. Kiadja Heckenast Gusztáv. K8r. I. 240 l. II. 252l. Díszes kiadás, füzve 2 fr 30 kr.

Madarak Pajtása. Irta *Lisznyai Kálmán*. Pest, 1856. Kiadja Müller Gyula. 16r. XIV. és 544 l.

Falu pacsirtája. Irta és kemenesi barátainak ajánlja *Szelestey László*. Kiadta *Friebeisz István*. Második olcsóbb kiadás. Pest, 1856. Müller Gyula bizománya. Nyomt. Müller Emilnél. A költő arcképével. K8r. 181 l. Ára 30 kr.

Dalkönyvecske a Magyar Nép számára. Pest, kiadja Lampel Róbert, 1856. K18r. 333 l. Csinos ábrás kemény kötésben 40 kr.

E rendkívül olcsó és csínosságával ajándéknak is beillő gyűjtemény két fő szakaszban: „Nemzeti Dalok“ és „Szerelem, Bor, Természetdalok“ jómegválasztással közöl sok szépet lyraiköltészetünkéből, s különösen az első szakaszban nagy részét azon énekeknek, mik minden magyar szívnék kedvesek és drágák.

Virágregék. Irta *Tompa Mikály*, kiadta *Friebeisz István*. Második bővített kiadás. Pest, 1856. Lauffer és Stolp bizománya. 8r. 165l. füzve 1 fr 12 kr.

A Karthausi. Irta *b. Eötvös József*. Negyedik javított kiadás. Négy rész két kötetb. Pest, 1856. Kiadja Heckenast G. 16r. 407 és 458l. füzve 2 fr.

Az Ördögös Orvos. (Regény *Sue Jenőtől*). Három kötetben. Pest, nyomt. Emichnél, 1856. 8r. I. 138 l. II. 142l. III. 100l.

Téli Könyvtár. XIV—XVI. k. *Kalmár és Báró*. Freytag Gusztáv „Soll und Haben“ című regénye után németből fordítva. I—III. rész. Pest, 1856. Heckenast G. tulajdona. K16r. 166, 158 és 146 l. Minden kötet 30 kr.

Színezett Lapok a történet könyvéből. Irta *P. Szathmáry Károly*. Első kötet. Pest, 1856. Müller Gyula sajátja. 16r. 255 l.

— Bölcsészlet. — *Bölcsészeti Előtan*, azaz Tapasztalati Lélektan

és Gondolkodástan, a felgymnásiumi ifjuság használatára, főleg Dr. Beck után készítette *Rohrer Antal* kegyesrendi tanár. Pest, 1856. Kiadja Heckenast G. 8r. XI és 223 l.

A Tapasztalati Lélektan és Tiszta Logika vázolata. Irta Dr. Beck József, bádeni nagyhercegi titkos udv. tanácsos. Ford. Greguss Ágost. Pest, Heckenast tulajd. 1856. 8r. IV és 180 l.

Szilasy János Philosophiai Tanulmányai. A szerző arcképével és életrajzával. Pest, Eggenbergernél, 1856. N8r. VIII. és 217 l. füzve 1 ft.

— Nevelés, ifjusági iratok. — *Népszerű Neveléstan* szülők, nevelők s tanítók számára, *Van de Kamp* után Dr. Zimmermann Jakab cs. k. képezdei tanár által. Pest, 1856. Kozma bet. 8r. 86 l. füzve 40kr.

Néptanítók Könyve. Szerkeszti és kiadja *Szeberényi Lajos*. II. kötet I. füzet. Szarvas 1856. Réthy Lipót gyorsajtóján. 8r. 72 l. Hozzájárul: *Kis Kert*, 1856. Első év. 16 l. Egy [6 füzetnyi] évi folyam előfizetési ára 2 fr 30 kr. a Kis Kerttel 3 fr.

Nevelési Galyfűzér „Szirmok“ című toldalékkal gyermekek számára, Irta *Ney Ferenc*. Második füzet. Pest, 1856. Emich bet. 8r. 69—116 és 33—84 l. Ára füzve 40 kr.

Családképek. Költeményfűzér. Irta *Ney Ferenc*. Pest, 1856. Emich G. bet. 8r. (XII és) 272 l. Füzve 1 fr. 30 kr.

Ifjusági Iratok. Kiadja a Szent-István-Társulat. IV. füzet: *A Bra-
mínok*, vagy a keresztény religio diadala. Irta *Lemercier Adorján*, franciából, az ötödik kiadás szerint ford. *Alvinczi*. Pest, 1856. nyom. Herz János. 16r. 154 l. Díszkötésben 24 kr.

A Mivelt Társalkodó, vagyis az illendőség és jó erkölcsi magaviselet szabályai. Toldalékkal életre hasznos tanuságok gyűjteménye. Irta *Sasku Károly*. Második kiadás. Pest, 1856. Kiadja Heckenast G. 16r. VIII és 415 l.

Elbeszélések és Történetek. Mullattató és szívképző olvasmány az ifjuság számára. Franciából *Blanchard M. A.* után. (Magyarul és németül). Pest, 1856. Geibel Armin sajátja K16r.

Tamás Bátya, gyermekek számára kidolgozta *M. Rókus*. Pest, 1856. Bucsánszky tul. képekkel. 8r. 36 kr.

— Nyelvtudomány. — *A Magyar Helyesírás* ügyében a m. akadémiai nyelvtudományi bizottmány előterjesztése a nyelvtudományi osztályhoz. Pest, Eggenberger Ferd. nál. 1856. N8r. 16 l. füzve 6 kr.

Magyar Nyelvoészet, szerkeszti *Hunfalvy Pál*, kiadja Müller Gyula. Pest, 1856. N8r. V—VIII. füzet. 177—336 l. Tíz füzet ára postán bérmentes megküldéssel 5 fr.

Magyar Mondattan az Irálytan elemeivel összekötve. A III. és IV. gymn. osztály és ezekkel párhuzamban álló reáliskolák számára, írta *Warga János*, a nagykorösi hely. h. főgymn. igazg., a m. nemz. akad. tagja. Második egészen újra dolgozott kiadás. Pest, Kilián tul. 1856. 8r. 96 l.

Új teljes Magyar és Német Szótár, tekintettel az egyes szavak helyes

kiejtésére, rokonságára, valamint azoknak hajlítása, füzeté és különböző értelmeinek körülírás által meghatározott szabatos előadására, különös figyelemmel levén a természettudományokban, az új törvényhozásban, a kereskedelemben stb szokásos szak- és műszavakra, írta *Dr. Ballagi* (Bloch) *Móric* tanár. *Magyar-német rész.* 8r. Első és második füzet, 1—28. ív, három hasábra. Pest, 1856. Heckenast Gusztáv tul. 1—448l. füzve.

Ahn F. Gyakorlati Tanmenete a francia nyelv gyors és könnyű megtanulására. . . újra átdolg. *Mutschenbacher Alajos.* Negyedik kiadás. I. folyam. Pest, Emich G. tulajd. 1856. 12r. 216l. füzve 30 kr.

— Történelem s rokon. — *Egyetemes Történelem*, melyet érettebb ifjak és olvasók számára írt *Maár Bonifác.* IX. füzet (vagyis az I. kötet második részének, s egyszersmind az ókornak vége). 1856. Ny. Sauervein Gyéza Györött. N8r. 497—979 (és X) lap, füzve 1fr 30kr.

Világtörténelem. Irta *Cantu Caesar.* A hetedik turini olasz kiadás után. Első kötet: I. és II. korszak. Kiadja a Szent-István-Társulat. Pest, nyomt. Kozma 1856. N8r. 366l. füzve 1 fr 20kr.

Az ó, közép és új korbéli Földírat és Történelem Alaprajza. . . *Pütz Vilmos* után magyarította *Vincze Paulin.* . újra dolgozta *Baranyai Zsigmond*, kegyesrendi tanár. III. kötet: Újkor. Harmadik bővített és javított kiad. Pest, Emich G. sajátja. 1856. N8r. 156l. füzve 40kr.

Magyar Történelmi Tár. A történeti kútfők ismeretének előmozdítására kiadja a *Magyar Tudományos Akadémia* Történelmi Bizottmánya. Pest, Eggenberger Ferd. akad. könyvtárusnál. 1855. (1856). I. köt. X és 266, II. köt. 215l. és 100 pecséttrajz. füzve 4fr.

Erdélyi Történelmi Adatok. Szerkeszti és kiadja gr. *Mikó Imre.* Koltovár, 1855—56, Stein János bizománya. K8r. I. köt. XXXI és 368 l. II. köt. IV és 400 l. füzve 3 fr.

Történelmi Emlékek a magyar nép községi és magán életéből a XVIII. század végeig. Kiadják *Lugossy József*, *Szabó Károly*, *Szilágyi István* és *Szilágyi Sándor.* I. kötet: *Nagykőrösi Krónika*, írta *Balla Gergely.* Jegyzetekkel s oklevélzárral ellátva kiadták Szabó Károly és Szilágyi Sándor. Kecskeméten, 1856. Szilády K. nyomd. (Pesten, Kilián György árúja). 8r. öszv. 160l. füzve 1fr.

Ezen nagy és minden tekintetben jelentős gyűjteményekhez külön vezéreikben fogunk visszatérni.

Miksa bajor kir. hg Utazása Keleten 1838-ban. Fordítá *Dr. Bach Miklós*, a bécsi orv. kar tagja. Pest, kiadja Emich G. 1856. N8r. VII és 136 l.

— Törvénytudomány. — *Romai Magánjog*, többnyire *Haimberger* és *Schilling* Brúnó után írta *Dr. Henfner János*, cs. k. egyetemi rend. nyilv. jogtanár. Harmadik kötet, külön rész harmadik könyve: *Dologhozi jogok*, és általános toldalék: az egész munka szövegében előforduló latin érteményezések, jogszabályok, és műszavak magyarítása. Pest, Heckenast Gusztáv sajátja. 1856. N8r. 270l.

Elméleti s Gyakorlati *Útmutató Urbéri Ügyekben*. Irta *Tóth Lőrinc* h. ii. s m. akad. tag. Pest, kiadta Heckenast G. 1856. 8r. I. II. füz. N8r. 1—128 l. Az egész munka ára füzve 2 fr.

Az Urbéri rendbesszedő Perek természetének rövid vázlata. Irta *Bay Ferenc*. Debrecen, nyom. a város nyomd. 1856. 8r. 32 l.

Az Urbéri Törvényszékek Teendői, és a volt jobbágy és földesúr közötti jogviszonyoknak s azok rendezésének ismertetése. Irta *Szokolai István* jogtudor. Az író tulajdona. Pest, 1856. Müller Emil nyomd. N8r. 240 l. füzve 1 fr 40 kr.

A Bűnvádi Eljárás gyakorlati tana, mintákkal, mint szinte a falusi jegyzők számára egy utasítással a büntető előintézkedéseket illetőleg, mintákkal. Szerkeszté *Bauszner József*, hely. államügyész (Nagyváradon). Pest, 1856. Geibel bizománya. N8r. Három részben: I. 194. II. 196. III. 316 l. füzve 3 fr.

Az előleges Biztosítási Közégek a polgári eljárásban. Irománypéldákkal világosítva írta *Hegedűs Lajos Kandid*, jogtudor, cs. k. törvényszéki segéd s a pesti egyetemen a bányajog magán tanára. Pest, Magyar M. bizománya. 1856. 8r. 50 l. füzve 24 kr.

Betűsorozatos Tárgymutató mindazon törvényekhez, rendeletekhez utasításokhoz . . melyek az országos törvény- és kormánylapok eddig kiadott hat évi folyamában, úgy a külön kiadott pótkötetben megjelentek. Irta *Szilágyi Virgil*, hites ügyv. Pest, kiadja Heckenast G. 1856. N8r. füzve. 2 fr.

Az 1855. aug. 18-diki Ausztriai Concordatum fölvilágosítása. Németből fordítva s a Concordatum deák és magyar hivatalos szövegével. Pest, 1856. Heckenast G. sajátja. N8r. füzve 1 fr. postán 1 fr. 10 hr.

A MUZEUM TÁRCÁJA.

TUDOMÁNYOS LEVELEK.

Közölve voltak velem egy kolosvári barátom által néh. *gróf Kemény József úr* némely levelei még a gróf életében; melyeket mind tudományos tartalmuk, mind kedélyes hangjoknál fogva már akkor nyilvánosságra méltóknak tartván, eventuais kiadhatásukra írójoktól engedelmet kértem, és nyertem is. Azóta tárcámban nyugodtak; most, e felejtethetlen barátom halála után, midőn ő e tárgyakhoz már nem adhat többé semmit, talán idején van azokat az irodalomtörténet érdekében közzé tenni, még pedig úgy, mikép azok rögtönözve voltak, e szeretetre méltó egyéniség eredeti fris színével. Ez uttal adok egyet; jövőkor még egy párt. *T. F.*

I. Adatok Szacsvai Sándorról.

Mike Sándor erdélyi országos levéltárnok úrhoz néhány levele gr. Kemény József úrnak.

Kedves Mike bácsi! Idei nov. 14-kei becses levelének tárgyaira egyszerre rögtön nem felelhetek, mert azok kutatásokat, s következőleg időhaladékat kívánnak; de egyébiránt is úgy el vagyok foglalva mindenféle, okkali s oknélküli irogatásaim által, hogy néha szinte nem tudom hol áll a fejem. Most tehát tisztelt levelének csak is első tárgyát ölelem fel, és csak is tudós *Szacsvai Sándor* iránt tészem meg breviter et confuse feleletemet.

Nem bámulhattam eddig azon eléggé, hogy magyar és erdélyi tudós honfiaink mostanig semmit se tettek Szacsvai Sándor emlékének fentartására; nincsen biographusa, holott a maga idejében jelesebb, eszesebb, és genialisabb honfiaink sorában tündöklött. Sándor István „Magyar Könyvesháza (Győrött 1803) pag. 277. róla szigorúan csak ennyit említ: „Szacsvai Sándor háromszéki székely.“ Ennyiből áll tehát egy oly embernek literaturai emléke, kinek neve, ha német lett volna, egy Blumauer, Weber stb sorában a Conversations-Lexikonokban fennmaradott volna. Nem ok nélkül említem Blumauert, mert Szacsvainak satirikus versei ép oly csipősek és szeszesekek, mint Blumauernek német költői munkái; s nem is ok nélkül hozom elé Webert, mert Szacsvainak „Az Izé“ című írása szintoly elmés, mint Webernek elhírelt Demokritusa“ stb.

Szacsvai Sándor literaturai pályáját kezdette meg 1786. Bécsben, ott szinte a legelső magyar ajku újságlapokat bocsátván közre, a melyeket 1792-ig folytatott ¹⁾. Ezen újságnak lapjai már igen is ritkák; erről bizonyoságot tehet Burián barátunk. Könyvtáromban megvoltak egészen, de az 1848-beli pusztító rabló idők csakis az 1791-beli részét hagyák meg nekem. A ki Szacsvainak ezen lapjait átolvasta, meggyőződheték könnyen, hogy ő nem volt csak mázoló, hanem egy szeszesen gondolkodó, és az akkori politikát, s némely helyeken csipőleg, rostáló journalista s publicista; de a minek végre a leve az eredménye, hogy újságát azon szellemben 1792-n tul többé nem folytathatta, gáncsak és akadályok tétetvén journalistikai és publicistikai működései ellen.

Lejövén Erdélybe Szacsvai, 1794-ben írta nem igen eszes, de az akkori erdélyi nagy urakat nagyon sértő pasquillusát, melynek ez a kezdete:

„Hideg fagyas nagy úr, hazánk elefántja,

Nehéz sarka földünk tapodja, nem szántja stb.

(másolatban megvagyon gyűjteményemben, udvarolhatok vele). Gróf

¹⁾ 1793. folytatta ezen újságot Decsy Sámuel. Erdélyben jelent meg a legelső magyar hírlap 1790-ben Szébenben.

Kemény Farkas, a statuum Praeses, 1805-ben elhalálozván, ezen pasquillusnak eredeti példánya megtaláltatott irományai között, melyre Kemény Farkas saját kezével ezeket írta vala: „Szacsvai uram fickándozó elméjének pizszkos szüleménye.“ Ezen példány jutott későbbre Kanyó úr birtokába, a ki aztat azután Döbrentei Gábornak ajándékozta.

Szabad szellemű s tollú ember lévén Szacsvai Sándor, és az idejébéli p... obscurantismus ellen harcolván, az által magának sok p... és egyéb ellenséget is szerzett.

Legelső alkalmat nyújtott erre azon körülmény, hogy 1786-ban egy névtelen szerzetes barát ily című könyvet „Pápista oktatás“ bocsátott közre, és abban a más vallásukat kárhoztatván, Szacsvai Sándor igen eszesen, de egyszersmind igen sujtólag, és a római vallás némi hitágazatait megtámadólag felelt meg, ily című, és akkor a censura által keményen eltiltott röpirata által: „az Izé purgatoriumhoz való utazása.“ — Közlöm itt ezen röpiratnak példányát, mely már jelenleg igen is ritka, s szinte felejdékenységbe merült; méltó, de sőt érdekes, ennek átolvasása; tegye meg ezt barátom uram, és át fogja látni, minő szellemű volt Szacsvaink, és miért lettek. . . . ink Szacsvainak kibékülhetetlen ellenségei.

Nem sokára azután közrebocsátott egy *Leo Seitz* nevű pozsonyi dominicanus vagy cistercita barát, a ki magát Máriafi Istvánnak keresztelte el ¹⁾, négy darabban következő című munkáját: „Igaz Magyar; azaz: Az igaz magyaroknak Máriához, az ő nagy asszonyokhoz való különös ájtatosságairól. Párisban és Berlinben (valójában pedig Pozsonyban). 1785—1790“ Srétben. Ezen munkájában Seitz Szacsvait szabad szelleméért és pennájáért vallástalannak nevezte. Erre Szacsvai 1787-beni Magyar Kurirjában Seitzot Bálaám szamarának gúnyolta. Haragba jövén tehát azért Seitz Szacsvaira, annak az itt alább említendő verseit küldötte által Bécsbe oly céllal, hogy Szacsvai azokat Magyar Kurirjában adná ki, de Szacsvai ezt nem tévén, Seitz, Igaz Magyarjának negyedik darabjában (a Toldalékban pag. 39) kinyomtatatta említett verseit, melyek (elég furcsán) így kezdődnek:

„Köszönti Máriafi a *szép fülű Kurirt*,
S köszöni, mit róla ez a drága úr írt.
Igaz Magyaromot ez úgy megdicsérte,
Hogy a nagy dicséret majd az eget érte.
Még pedig azt benne legjobban nevette,
Hogy ötet tréfából számárnak festette;
De első kezdője ő volt a tréfának,
Midőn engem festett Bálám szamarának“ stb.

De itt félbe szakasztom ezen verseknek további lemásolását, mert ide mellékelve küldöm barátom uramnak magát az egész „Igaz Ma-

¹⁾ Ez a fanatikus szónok, durva és izetlen író, de nem lelketlen, a nemzetiségért élt-halt magyar, servita barát volt Egerben. T. F.

gyart;“ abban meglelheti mind azt, a mit Szacsvai Seitzről írt, mind pedig Seitznek említett verseit.

Mind ezeket tudni szükséges, mert bizonyos lévén az, hogy Szacsvai csípős és kiméletlen tollával sértegetvén nem csak a papságot, hanem az erdélyi nagy urakat is, könnyen megértheti már, hogy Szacsvai Sándor minden éles esze és tudományos műveltsége mellett is miért vont légyen magára annyi ellenséget, és miért halt el azon méltányos dicséret és koszorú nélkül, melyet valójában megérdemlett volna.

Volt néhai atyámnak egy Hunyadi nevű praefectusa, ki lelki barátja lévén Szacsvainak, annak különböző versezeteit szorgalmasan gyűjtögette. Olvasgattam én azokat tanuló koromban, sokat nevettem rajtuk, mert ugyan szeszesek, és satirikusok voltak, tele tüzzel, ésszel és egészen Blumauer szelleműek; de volt benne néha scurrilitás is; egynehányat lopva le is irogattam magamnak, de hová lettek másolataim? azt már nem tudom. De emlékszem, hogy az egyiknek e vala címje „misemondás;“ egy más versezetnek e volt címje: „Gyónás,“ stb.

Aranka György írt, és sajtó alá is bocsátott egy „Budai Basa“ című regényt, melynek ő maga vala szerzője. — Ezt Szacsvai átolvasván, a könyv táblájára ezeket írta:

„Gyenge legény a Budai Basa,
Mert nagyobb volt eszénél a hasa.
Sokat firkált Aranka felőle,
De hej! lám, mi sült végre belőle?
Aranka cifrán bizonyította,
Hogy vékony esze csak híg rántotta.“

Apró adatok ugyan ezek, de mégis karakterizálják Szacsvai satirikus elméjét.

Ennyit tudok barátom uramnak Szacsvai biographiájából közölni, használja ezen adatokat tetszése szerint, örömemre szolgálna, ha hasznát vehetné.

Bé kell rekesztenem e soraimat, mert postalegényem nyomba megyen Tordára.

Tiszt. Vass József urat abinvisis köszöntetem. Leszen mentől előbb egy pár szavam hozzája (Mike bácsi közbenjárása által) a „*Béldi-Codex*,“ és a „*Benkő József*“ kézirata, vagy az oláhokról nyomtatott munkája iránt ¹⁾, mely előttem épen nem ismételtem, de ezekről bővebben mászor; most már kifogytam az időből.

Örömmel értettem az eredeti diaetalis articulusok elékerülését. Az oláh pórhadai irományokat köszönettel fogadtam, de erről is bővebben mászor, mert

„Tempus abit, fortuna volat, perpende Viator.“

Isten velünk, kedves jó barátom.

Gerend, 19. Nov. 1853.

Kemény József m.p.

¹⁾ Mind a két cikk megjelent az Új M. Muz. 1853-ki I. k. 413. l. és 1844. I. 424. l.

HISTORIAI FORGÁCSOK.

XXXVI. Pest, Pilis és Zsolt megye magyar nyelven írt levelében kéri Győr megyét, hogy kecskeméti adós kereskedők helyett más szinte kecskeméti ártatlan lakosokat le ne tartóztassanak, mert majd ők is tartóztatják a győrieiket, egyébiránt hiszik, hogy nem lefoglalás, hanem rendes perúton fogják ezután követeléseiket keresni, mit Győr megye jó akaratjától el is várnak s más állapotokban szolgálni el nem mulasztják. *Losonc városában* marcius 29. tartott nagygyűlésökből 1689.

Illustrissimi Rndmi Admodum Rndi, Sples, Mgei, Generosi, Egregij et Nobiles. Dni et Amici obssmi.

Salutem et Servitiorum nrorum paratissimam Semper Commendationem. Mai napon Celebratátot Generalis Congregationkk alkalmatosságával, Kecskemeth Varosanak lakosi alazatos könyörgő Supplicatiojokat be adván, keservesen panaszolkodnak vala előttünk. hogy a Kereskedés és Utazás közben, midön magok életekk tápláltatásokra, es Oeconomijoknak Secundaltatásira, s- egyezers s- mind ki terjedés és bé foglaláskepen azoknak kereskedésekbül s' utazásokbül következendő es származando kgl's Urunk eő Felsege Jövedelminek szaporításokra, s' a közönseges Jonak elő mozdítására inservialando s- nézendő dolgokban kj kj közülök maga hivatallya szerént fáradozna, gyakorta ottan ottan, hol Kecskemethj s. hol más helyeken ott a tájon lakozo Embe-reknél lévő adosságokert, es holmi praetextusbeli vétkes cselekedetekert, avagy ptensiojokert, az ollyatenokat is, az kik masoknak semmi adóságal nem tartoznának, avagy senkinek nem véttettének volna, mindazonáltal a Kecskemethj lakosok közül a kit hol megh kaphatnak, minden igaz ok nélkül, sokakat nehanszor ártatlanul, etiam vj et potentia mediante mind személylyekben, avagy azoknak szolgait, ugy Marhájo-kat s. mas minden fele Jozzagokat, gyakorta el adot Jozzagokk arrait is megh arestálni s el idegeníteni. sokan az kgték Varmegyeibli lakosok közül (a mint informaltatunk es ugyan Keczemetiek Instantiajara küldöt kgl's Urunk eő Felsege kgl'mes ptectionalissanak tenora tartya) csak semminek vélik. Mely sok rendbeli szapora Arestumoknak fogdosztatásoknak nagy alkalmatlanságitól, mint hogy az meg irt Keczemethj lakosok. felette igen gyakorta impetaltattanak, es meg karósitattanak. klgtek Vármegyejeben lakozo Nemessj es köz Rendek által, immaron az illyeten Rendeletlen állapotoknak el tavoztatására nézve, nemelyek ritkán, sokan pediglen nagy félelemmel s. tartozkodva adgyak magokat a meg irt Keczemetiek közül igaz kereskedesben, es más szükség dolgokk véghez vitelere él mulhataflan keppen megh kivanando utazásokra is. A kik ez szenyvedhetlen sérelmes nyavalyajoknak meg orvoslasi iránt, klg's Koronas Kiraly Urunkat eő Felséget, alazatos supplicatiojok által meg talalván. Magok részekrül Eő Felsegetül jo formában való kegyelmes ptectionalis Levelet nyertenek. Mellyet pub-

lialtatvan Varmegyenkben Instaltanak előttünk hogy ez irant a kik dolgokat pmovealhatnank, mind az nemes Varmegyéket közönségesen s- mind peniglen maganossan a Meltosagos Uri, Nemessi közönséges hivatalban levő nagy Rendeket és Tiszteket, pro adhibendo ejusdem mali remedio requiralnank. Mint hogy maskeppen is legh kivalkeppen az Eő Felsege ptectionalissa is az ollyatenokra szöll egyenessen.

Kgteket annakokaert szeretettel kérjük, in recentem memoriam revocalvan, a meg irt Keczkemethi lakosok kereskedésekbül s- azoknak bekeseges gyakorta valo utazásoknak alkalmatossagival következeskeppen származando, Eő Felsege Jövedelminek augmentumjt. Ugy az közönséges jónak promotiojat, s- egyzersmind kgtek igaz Haza fiuj Magyarásaganak Contestatiojara tartozando Orszagunk Törvényehez való kötelességét, ne engedgye megh klgtek, sött sub gravi animadversio nis poena irremissibiliter Contravenientibus infligenda tilcsa meg kgtek, hogy az illetén Országunk Törvénye ellen erőszak keppen hatalmas kodok kgtek Varmegyejeben az igazaknak artalmokra, és Artatlanoknak nyomorgattasokra affele rendeletlen fellyeb elő számlált formaban, való pcessusokat ne kövessenek, ha kjnek azok közül a mi Varmegyénkbeljék ellen valami kereseti es helyes Praetensioja vagon, kerjuk iterato klgteket ne neheztellye az ollyatenokat Causajoknak prosecutiojaban ad Ordinariam Juris Viam relegalni, maskepen ha ugyan nem supersedealnak, a kgtek paranesolyattara is. Mind Eő Felségét, s- mind Méltóságos Palatinus Fő Ispan Urunkat ő Herczegseget alazatossan meg keresni el nem mulattyuk, s- azonközben Jure Naturae patriaeque legibus id dictantibus a mi Varmegyénk lakosijs hasonlo dolgoknak el követésére kentelenitetnek excurralni, de ezekbül csak a Veghetetlen Nagy Zurzavarok, ellenséges gyűlölségek származnának, ha maskeppen ezen rendeletlen Törvény kívül való állapotok placidioribus Medijs nem tollaltatnak, a mint hogy Klmetek szep dextera synceritásban semit nem ketelkedven, el hiszük Országunk Törvényehez való szertetbeli kötelessége szerent, igaz Haza fiui Magyarásagát, a közönseges jóra nezendő dolgokban Contestalni, es ezen requisitionkhoz magát kesz indulattal accomodalni fogja klgtek. Mely kgtek Jo akarattyát, miis hasonlo, wagy más állapotokban recognoscalni el nem mulattyuk kgkk. De coetero easdem Illrmas, Rnd. Admodum Rnd. Sples, Magcas, ec. Dnationes Vestras diu felicissime valere desideram. Datum Ex Grali Congr. nra die 29 Men. Martij Anno Dni 1689. In Oppido Losoncz celebrata.

Earundam Illmar. Rndmar. Admodum Rndar.

Splium ittem ac Mgcars. Grosar. Egregiarque

Dnaonum Vestrarum

Amici Fratres ad seruiem. paratissimi

Universitas Dnor Praelatorum

Baronum, Mgtum et Nlium Cottum

Pesth Pilis et Solth Unitor.

Külcím :

Illustrissimis Rndmis Admodum Rndis, Spectabilib9 ittem ac Mgeis Generosis Egregijs et Nobilibus N. N. Supremo et Vice Comitibus Judlium ac Juratis Assessoribus, Toti denique Universitati Dnorum Magnatum et Nobilium Comitatus Jauriensis ec. Dominis Amicis Nobis obssmis.

A zöld viaszba nyomott zárt és egy váltókétgarasnyi nagyságu gömbölyü pecsét körirata :

„C. FRANCISCVS. WESSELENI. PALATINVS. I659.“ E köriraton belül van Wesselényi Ferenc nádor címere, egy felkutyorított kettős farku, nyelvét kiöltő álló oroszlán, első lábával egy kis koronát, másikkban az ország almáját tartván. E címert körülveszi a következő körirat : „SIGIL. COMITATVS. PEST. PILIS. SOLT.“

Győr megye jegyzője e levelet 1689 május 25. vette kezéhez és a junius 10. tartott gyűlésen felolvastván, határozottatott, hogy visszairassék, miszerint „ilyesmit csak a győri várbeliek, őrségbeliek cselekesznek, s nem a megye hatósága alá tartozók, amazokat ebben megakadályozni nincs hatalmukban, magok pedig ilyesmi ország törvénye elleni tettől őrizkednek.“

E korban a királyi védlevelek sem használván, valóban gyenge lábon állt, ez oklevél szerint, a kereskedő biztossága, mert minden percben attól tarthatott, hogy valamelyik városi lakostársa vagy nem azon vidéki lakos adóssága helyett őt tartóztatják le, e mellett maga családja és vagyonának mennyi hátramaradást kelle szenvednie!

A 3 egyesült megye ez időben is még — mint a török alatti hódultság korában — Losonc városában, Nógrád megye közepében, tartotta megyegyűléseit.

Győr vármegye levéltárából közli

Ráth Károly.

XXXVII. Gamauf Theophilnak a soproni Dobnerféle nyomdáról íd. Jankowich Miklóshoz írt levele.

Spectabilis ac Perillustris Domine, Domine singulari venerationis cultu prosequende!

Quo majorem voluptatem ex litteris Tuis humanissimis, adhuc die 10. Maii hujus anni ad me scriptis, sed duntaxat 9. Sept. mihi traditis perceperam, quatenus eae de singulari Tua erga me benevolentia ac ex-istimatione me certiore reddidere: eo sane acerbiore dolore illae me ad-fecere, quippe sitim Tuam laudabilem mihi indicantes, quam sedare, ac desideria aequissima profitentes, quibus satisfacere nequaquam valeo, sicque id efficientes, ut ex numero Deorum illorum, in quem me referre dignaberis, iterum proscribi debeam.

Ex Catalogo Bibliothecae Regnicolaris Széchényianae, prout etiam ex Wallaszkyo, et mihi jam ante plures annos innotuit, hic loci

aliquando Typographiam Dobnerianam exstitisse. Pleniorē hujus rei cognitionem consequi cupiens, tunc statim prout et nunc, accepta Tua honorifica provocatione, multum in eo desudabam, omnemque movebam lapidem, ut votorum et Tuorum et meorum compes fierem: sed semper, prout tunc, ita et nunc, tam frustraneo et infelici conatu, ut mihi certe, nisi Tua praepotens auctoritas me impediret persuassimum foret, illam Typographiam aut plane nunquam exstitisse, aut solummodo privatis usibus et impressioni exiguorum scriptorum v. c. Carminum occasionalium etc. inserviisse.

De Ferdinando etenim Dobnero, viro quippe, qui inde ab anno 1689., quo numero Senatorum hujatum adscitus, usque ad a. 1730., quo fatis functus est, sexies Judicis, octies Consulis munere in Civitate nostra defungebatur, et cujus aetas praeterea in illa Rákóczyana, etiam pro urbe nostra tristissima incidit tempora; de tali inquam viro vix fas est credere, ut ei otium pro tam allotrūis negotiis reliquum mansisset. Per filios suos, quos duos habuit, Sebastianum Ferdinandum et Abrahamum Aegydiū, quorum prior anno 1685., posterior anno 1693. natus, ille causarum Advocatum Sopronii, hic Notarium Civitatis egerat, per hos filios utique fieri potuisset, ut unus vel alter eorum Typographiam hic loci erigeret, sed vix alias, nisi ope patrociniū parentis, qui omnibus tribus sui temporis Imperatoribus ac Regibus Hungariae praecarus fuit. Verum de hoc patrociniū, prout de omni Typographia Dobneriana, ne ullum quidem vestigium mihi hucusque indagere licuit. Tabularium Civitatis nostrae, quod et olim et nunc denuo consului, nihil hac de re habet. Orationes funebrales in obitum Ferdinandi Dobneri, per Ministrum hujatē Pilgramum et Rectorem Gymnasii Haynóczyum habitae, quae mihi ad manus sunt, et in quarum priore etiam sic dicta Personalialia viri toga sagoque clari fusius habentur, alte de illa silent. Fasti Consulares, Judicarii et Senatorii, propria manu per eundem Dobnerum inde ab a. 1707. usque ad a. 1724. conscripti, quos aequo possideo ¹⁾, nihil de ea memorant. Sic in praesentiarum omnem Typographiam Dobnerianam pro terra mihi adhuc incognita habere cogor.

Sed cum praedicta ita se habeant, et cum praeterea de celebri olim familia Dobneriana, quae ultra centum annos Sopronii floruit, jam pridem hic et forsā nec alibi locorum, nemo quispiam supersit; cum denique nulla Matricula Collegii Cehalis Typographici ullibi in Hungaria existat, ad quod fortassis Typographia Soproniensis olim pertinuisset et in qua nomina Typographorum invenire liceret: nec pro futuro mihi ulla spes affulget aliquid certioris rescendi, nisi Tu Vir doctissime, ex penū Tua Completissima mihi succurrere velis. Quod a Te eo ardentius peto, quo certius est, quod solum Tua auctoritate fultus, non penitus negem exstitisse hic loci aliquando, aut plane floruisse Typographiam Dobnerianam.

¹⁾ Jelenleg Kazinczy Gábor úr könyvtárában. T. F.

Benevole itaque peperceris, quod tale responsum ad litteras Tuas accipias. Ne tamen plane frustra illas ad me dedisse Tibi contingat, id unum Tibi forsitan ignoti perscribere sustineo: in Catalogo nempe Széchenyiano valde erroneam nominum baptismalium Dobnerianorum conscriptionem locum habere, et omnia scripta, quae ab a. 1692., ut ex praecedentibus apparet, vix septem annos nato, tribuuntur, non ab illo, sed a patre Ferdinando profecta fuisse. Qua ratione autem talis error in praedictum Catalogum, errorum fere expertem irreperere potuit, cum scripta Ferdinandi nomen ejusdem expresse prae se ferrent, mihi non liquet. — Pro iis, quibus benevolentia Tua me beavit, profundissimas Tibi ago gratias. Equidem quae mihi de Gerengelio, de cujus Catechismo mihi quatuor editiones notae sunt, miseras, non erant mihi ignota, cum prima hujus Catechismi editio in Bibliotheca nostra Conventuali exstet, et ipse Viennensem de a. 1619., in qua etiam praefatio primae editionis exhibetur, possideam. Sed in tesseram benevolentiae Tuae erga me, praefationem mihi missam sancte asservabo. Dissertationem autem Tuam de diversis quinque versionibus hungaricis totius Scripturae sacrae nondum possedi, eo magis itaque aestimo donum mihi oblatum. Faxit Deus, ut mox etiam majus Opus, quod de hac materia sub incude habes, orbi literato communicare valeas.

Quae de lucubrationibus meis scire cupis, ea tam exigui sunt momenti, ut me illorum pudere deberet, nisi brevitate temporis, quod per omnes fere priores annos muneris mei hic transacti otio domestico sacrare licuit, aliquantisper excusarer. Deo volente hoc anno adhuc ad finem perducam historiam Ecclesiae nostrae Soproniensis, quam proh dolor! tam fuse contexeram, ut eam, si etiam typis ederetur, vix quispiam legerit. Finita hac, historiam urbis nostrae, cujus bona pars aequae jam composita est, adgredior, ad exitum illius vix perventurus. In haec Studia, relictis physicis et astronomicis, quae olim tractabam, et in symbolas ad Erschii et Gruberi Encyclopaediam, nunc omne tempus, quod mihi a munere reliquum est, converto.

Quae dum ex voto Tuo Tibi perscriberem, aestumatissimis Tuis favoribus me commendo ac omni venerationis cultu persevero Nominis Tui, Spectabilis ac Perillustri Domine, devotissimus cultor Theophilus Gamauf m. p. Sopronii die 9. Oct. 1834.

Cim: Spectabili ac Perillustri Domino Nicolao Jankowic'i Seniori de Vadas et Jeszenice, complurium Incl. Comitatum Tabulae Judiciariae Assessori ac Societatis eruditae hungaricae Socio Honorario, Domino singulariter colendissimo. Pestini.

Gamauf gyűjteményéből közli
Garády.

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VI. ÉV.

1856.

VI. FÜZ.

TERMÉSZETRAJZI PILLANTÁS ÉJSZAKAMERIKÁRA ¹⁾.

NENDTVICH KÁROLYTÓL.

Éghajlat. Fanövényzet. Öserdők. Szőlőtermesztés, gyümölcs. Gabna. A vidék: puszták. Az Erie és Michigan tavai. A Mississippi partjai. Ólombányák. Az Ohio. Az Alegháni hegyek. Hudson vize. Davenport.

Tartózkodásom ideje Amerikában oly rövid vala, hogy lehetetlen volt természeti tárgyak gyűjtésére még csak kevés időt és gondot is fordítanom. Még a legnagyobb és igen érdekes városokban is, mint például St. Louis, Cincinnati, Washington, Philadelphia, Boston és Baltimorban csak egy-két napot mulathattam, mi természet szerint elegendő nem volt még arra sem, hogy a város nevezetességeit nézzem, még kevesbbé arra, hogy rovarokat, csigákat, madarakat, vagy növényeket és ásványokat gyűjtsek, végre még geológiai kutatásokat is tegyek. Ezek mind nem vágnak szakomba, és ha egyet vagy mást az ide vágó tudományok közül űzők is, azt

¹⁾ Olv. a M. Kir. Természettud. Társulatban.

csak dilettáns módjára teszem, a mennyiben t. i. a természettudományok minden egyes ága egyaránt érdekel. De miután lehetetlen, hogy egy ember mindegyiket hasonló sikerrel űzze, én is csak egy szaktudományt választottam magamnak, a vegytant t. i.; s miután még tanár is vagyok, tehát az emberiség oktatásában teljes lélekkel részt veszek: senki sem tulajdoníthatja vétkemül, hogy inkább azon iparkodtam miszerint mulatásom rövid idejét arra fordítsam, hogy ama nagy nemzetnek, mely jelenleg a legérdekesb földünk kerektségén, institutióit, tanintézeteit, általában azon eszközeit nézzem és lássam, melyek által nagygyá és hatalmassá lett, és még nagyobb és hatalmasabb lesz jövőben; mintsem hogy mellőzve ezeket mind, a mezőkön vagy erdőkben bújdossam, hogy egynek vagy másnak kívánságát teljesítsem, s növényeket, madarakat, ásványokat, pilléket stb rakással haza hozzak, s az eddig ismert flórát vagy faunát tán egykét új fajjal gazdagítsam. A természettudományok magokban foglalják a természet minden részét, melyhez az ember is tartozik, és ha a természettudományok körébe tartozik az, hogy e vagy ama madár miként csiripel, miként építi fészket, hány tojást toj, és miként költi ki azokat, vagy miként keresi élelmét és hogyan neveli fiait; akkor tán nem derogál a természettudományoknak vagy a természettudósoknak sem, tanulmányozni az emberiség életrajzát is, és kutatni miként neveli az ember fiait, miféle eszközöket használ ő esze és szelleme fejlődésére, miként keresi ő táplálékát stb. Nem lehet az emberiséget érdeklő tárgy, mely a természettudományok egyik vagy másik ágába ne vágna, és az újabb természettudományok fő feladata nem épen csak a természeti tárgyak gyűjtésében és összehalmozásában, azok legkisebb különbségeik részletes és minutialis leírásában áll: azon túl vagyunk, ez a múlt század és a jelen század első negyedének feladata volt. Ennek szinte meg kellett történni. A természetvizsgálónak, kinek vég célja a természettörvények kutatása és fölfedezése, anyagra, és pedig rendszeresített anyagra van szüksége; de ha az egyszer megvan, akkor ő feladatának másik és sokkal nemesebb részéhez fog, t. i. azon törvények kutatásához, melyek az élő természetet uralkodnak, s annak fejlődésére lényeges befolyást gyakorol-

nak. Szomorú és lealacsonyító volna az ember magas szellemére nézve, ha feladata abban állana, hogy a természetnek ezer meg ezer alkotványait gyűjtse, és hasonlatosságuk szerint osztályozva szekrényekbe rejtse, és legfelebb változatosságokban gyönyörködjék. Nem volna hizelgő az emberi ész isteni származására nézve, ha geológiai kutatásunk célja csak az volna, hogy a földkéregnek, melyen járunk, egyes rétegeit ismerjük, azokat egymástól megkülönböztetni és bizonyos rendszerbe hozni tudjuk. Ez épen annyi volna, mint ha valamely könyvnek leveleit csak a szerint akarnók ismerni, a miként azok egymás után számaik vagy egyéb tulajdonságaik szerint következnek, s nem a könyv tartalmát, a szellemet, melyben az írva van. Szükséges mindenesetre, hogy a bő természet tárgyai minden szorgalommal gyűjtessenek, leírassanak, rendszerbe hozassanak: kikezt teszik, mindenesetre tetemes érdemeket szereznek magoknak; de elfeledkezni soha nem szabad arról, hogy ez nem a természettudományok vég célja. Hogy valamely nagyszerű épület felépíttessék, szükséges, hogy a napszámosok az anyagot összehordják, mások az épület egyes részeit adott terv szerint megalkossák, felépítsék stb. De az egész épületnek tervét csak *egy* készítette, csak ez tudja hogy mi akar lenni az egészből, miként fognak megfelelni az egyes részek a közös tervnek, s miként állanak azok összehangzásban egymással. Ezen egy, ki a tervet készítette, ki az egész épületnek minden részeit, minden zugát ismeri, az egyes részek valamint az egész épület célját tudja, és azt egész nagyságában felfogni képes, az a *mester*.

Ezreknek és ezreknek kelle gyűjteniök, az anyagot egymásra halmozni, leírni, rendszerezni stb, míg Humboldt, Kosmosát megírhatta. De ez is csak kezdete a végnek; vége pedig hol legyen, ki tudná megmondani? Tán nincs is vége. Az emberi tudománynak oly kevéssé lehet vége, mint nincsen a mindenségnek, és nincsen talán a világnak.

Céлом azon előadásokkal, melyeket a Természettudományi Társulat körében megkezdtem, az volt, hogy azt az amerikaiak szellemi életével megismertessem. Kezdettem a tanintézetekkel melyekben az amerikai, szellemi művelődését nyeri, átmenni akarván lépcsőnként a természettudományok-

ra, elmondani a fejlődés azon fokát, melyen e tekintetben állanak, a gyűjtemények gazdagságát és becsét, melyeket e nevezetes ország különféle városaiban látni alkalmam volt stb, elmondani azon általános benyomást, melyet a természet rám tett, és Amerikának flóráját és faunáját, a mennyiben t. i. azt általános vonalaiban megítélni lehet, összehasonlítani az európaival, végre előmutatni azon tárgyakat, melyek gyűjtésére rövid tartózkodásom alkalmat nyújtott.

E szándékomban mindazáltal megzavartattam a tisztelt Társulat több tagjainak türelmetlensége és azon nyilatkozása által, miszerint a tanintézetek leírása, és egyéb tudományos institutióknak megismertetése a Természettudományi Társulat körébe nem tartozik. Ők természeti tárgyakat kívánnak látni, azoknak leírását hallani.

Különös szerencsémnek tartom, hogy ezeknek kívánságát is teljesíthetem, és gyűjteményeimnek legalább azon részét előmutathatom, mely már eddig is rendbe szedve és determinálva van.

Kedves kötelességemnek tartom itt *Kovács Gyula* tisztelt barátom szivességét és fáradozásait köszönettel kiemelni, melyeket ő gyűjtött növényeim meghatározására s a meghatározottak megigazítására fordított. Nem különben van szerencsém *Frivaldszky Imre és János* uraknak is szives köszönetemet jelenteni azon szivességökért, melylyel azon kevés rovarok meghatározását felvállalták, melyeket Davenport vidékén gyűjtem alkalmam volt. Némelyeket közölök az illető munkák hiánya miatt meghatározni nem lehetett.

Amerika azon részének, melyet bejártam, természettudományi jelleme teljesen megegyezik a középeurópai jellemmel. Ámbár némely részei éghajlatukra nézve sokkal déliebben fekszenek, mint Európa legdéliebb vidékei, még is általános növényzetökre és faunájokra nézve annyira hasonlók Francia, Német és Magyarország vidékeihez, hogy első pillanatra alig találunk különbséget. Sokkal nagyobb a különbség felső és déli Magyarország között, mint e között és az amerikai szövetséges állodalom közép státusai között. Ellenben ha veszi az ember, hogy New-Yorknak éghajlati fekvése ugyanaz, mely Nápolyé, és St. Louis, Cincinnati, Philadelphia és Washing-

toné csaknem ugyanaz mely Afrika éjszaki részeé; akkor oly nagy különbséget találunk éghajlati jellemére nézve, mint Berlin és Nápoly vagy mint Pest és Constantine között. Midőn t. i. már Milánóban, általán éjszaki Olaszországban, sőt déli Tirolban is a déli éghajlatnak első insinuációit észleljük, N.-Yorkban, vagy Cincinnatiban ennek még legkisebb nyomát sem találhatni. Itt még májusban is minden évben bizonynyal elfagyna a citrom s a narancsfa, sőt voltak esetek mint péld. 1808-ban, midőn valamennyi citrom és narancsfa N. Orleansban, melynek éghajlati fekvése megegyezik Cairo fekvésével, elfagyott. N.-Yorkban, melynek éghajlati fekvése Nápolyéval összeszik, télen a folyók mind befagynak, és két-három hónapig folyvást szánkáznak, Davenportban, mely a Jowa statusban, a Mississippi jobb partján fekszik, s mely éghajlatára nézve Rómával egyezik, a Mississippi minden évben kétszer 24 óra alatt oly erősen befagy, hogy kocsik járnak rajta keresztül. Mindamellet nyáron a melegség rendkívül magas fokra emelkedik, s gyakran tűrhetetlenné lesz. A múlt nyár az amerikai szövetséges állodalmakban csak gyöngye volt, össze sem hasonlítható azzal, mely harmadéve volt; mégis voltak azalatt, hogy ott mulattam, julius, augusztus és szeptemberben napok, melyekben N.-York, Davenport és Philadelphia városokban a hőmérő 100 fokra emelkedett Fahrenheit szerint. A hőmérsék azonban 24 óra alatt oly rögtön és oly tetemesen megváltozott, hogy midőn előtte való nap a legkönnyebb nyáriöltözet alig volt tűrhető, más nap meleg téli ruhát valánk kénytelenek felvenni. Innét magyarázható az amerikaiánál azon általános elfogadott szokás, mely szerint ő még a legmelegebb nyáron is mindig meleg gyapot inget hord testén, mi által némileg a magyar bundát pótolja.

A tengéltre nézve is igen nagy a hasonlatosság a közép-európai tengélethez. Az erdők mind lombos erdők, melyekben ugyanazon nemeket találjuk fajokban képviselve, melyek a mi fajainkhoz annyira hasonlók, hogy néha csak közelebb vizsgálat mellett képes az ember a különbséget feltalálni. A quercusnem számtalan fajták által van képviselve, melyek közül némelyek igen szépek, nagy és fénylő levelekkel levén ellátva. Szintúgy az acer (juhar), mely közül az acer saccharinum

nem csak cukor tartalmánál fogva, hanem gyönyörű, finomra kivágott levelei tekintetéből is, nagy tiszteletben tartatik az amerikaiaknál. Vele a városok utcái, a nyilvános sétaterek, melyek ott squareknek neveztetnek, leggyakrabban vannak beültetve. A bikk, a szil és köris, a dió- és gesztenyefa mind megvan Amerikában is, csak más és sokkal számosabb fajok által képviselve. Így hiányzik például ott a mi közönséges dióknak, juglans regia, de azért helyettesítve van az több más faj által, melyeket az amerikaiak Hickorinak neveznek: szép és nagy lombosfa, mely kitünő leginkább igen erős fája által, melyből gyönyörű finom és könnyű hintóikat alkotják, úgy hogy az európai, ki azt legelőször látja, meg nem foghatja, hogy az a rossz amerikai kövezeten darabokra nem törik, oly igen finomra van kifaragva. El diófáknak gyümölcse azonban nem használható, miután héja igen erős, magva pedig kicsiny, s a tekervényes üreget akként töltve ki, hogy csak nagy ügygyel bajjal kapható ki belőle. Azon fák közül, melyek nálunk nem honosak, legnagyobb mennyiségben vannak elterjedve a platanus, és lyriodendrum tulipifera, a rhus typhinum st mások, melyek vegyítve alkotják az amerikai erdők tartalmát úgy, hogy azok sokkal tarkábbak, mint a mi erdőink, melyekben gyakran egy fajt látunk kiválólag mérföldekig elterjedve.

A mi pedig a szövetséges státusok őserdőit, legalább azon részben illeti, melyen keresztülmentem, azokra nézve meg kell vallanom, miszerint egészen más fogalmam vala rólok, mint miként azokat valóságban találtam. Láttam az őserdőket a Niagara vízesésnél, az Erie és Michigan tavak mellett, hol a vaspályák gyakran napokig huzódnak rajtok keresztül. Volt alkalmam Wisconsin belsejének, a Mississippi partjainak, Illinois és Indiána belsejének, az Ohio partjainak, végre az Alegháni hegyláncolat őserdeit látni. Én nagyszerű, csaknem felhőkhöz érő fákat vártam, miután többen közöltek, mint például a platanus és a lyriodendron, már nálunk is meg nem vetendő hatalmaságra fejlődnek; azonban, mennyire éreztem magamat megesalotva, midőn ezen őserdőkben, melyeket a híres amerikai fejsze még soha nem bántott, hatalmas és nagyszerű fák helyett törpe, fejletlen, már ifju korokban elhaló fákat lát-

tam. A híres lyriodendronból mindenütt csak bokrokat vagy fejletlen kis fákat, szintúgy a platanusból is sehol egész utamban oly fát nem láttam, milyenek Európában gyakran láthatók. Gyönyörködve emlékezem még mindig azon hatalmas bükkekre, melyeket a Bakony erdejében, Tátika környékén, látni alkalmam volt: hatalmas ágaik oly kört foglalának el, melynek átmérője 10—12 ölnyi volt, csúcsaik pedig csaknem a felhőkig éréknek látszának. Mindezekről még egyetlen egy összehasonlítható példát sem láttam az amerikai őserdőkben. A gesztenyefák is szépségre és hatalmasságra nézve szinte nem vetélkedhetnek Európa gesztenyefáival, a tölgyek pedig azokhoz képest, miket Angliában láttam, törpéknek tekinthetők. A legszebb fákat Amerikában is csak ott láttam, hol azok az emberi kéz gondos apolása alatt szabadon fejlődhetnek, s fejlődésükben más fák által nem akadályozva, ágaikat mindenfelé szabadon kiterjeszthetik, tehát Philadelphia és Harrisburg környékén, általában Pennsylvániában, hol a földművelés a legrégibb, és a föld viszonyai is a legkedvezőbbek.

Pittsburgból Harrisburgba az Alegháni hegláncolaton menvön keresztül, meglepett egy nagyszerű rhododendronfaj, mely hatalmas bokrokat alkotva, itt annyira el van terjedve, hogy az erdőt valósággal ellepi. Gyakran 3—4 ölnyi magasságra emelkednek, igazi hazája a rhododendron e fájának. Felsőleges látvány lehet, midőn tavasszal virágzásban vannak.

A szőlőtermesztésre nézve az amerikaiak nagyon hátra vannak; s mi szinte meglepő volt, tehát szőlőhegyet nem láttam. Legtöbbször a szőlőtermesztésben Ohióban mentek, hol azonban szinte többnyire csak egy faj van elterjedve, t. i. azon szagos fekete faj, melyet az önológok Izabellának neveznek. Zamatja kellemetlen, a pöszmétéhez hasonló, s a mi szőlőinkkel sem ízök kellemetességére, sem édességökre nézve össze nem hasonlíthatók. Megkísértették ugyan átültetni az európai szőlőfajokat Amerikába, de minden siker nélkül: egy pár év alatt annyira elfajultak és elvadultak, hogy lehetetlen volt bennök az eredeti fajra ráismerni. E szerint csak az amerikai vadon tenyésző fajoktól várható, miszerint gondos ápolás és nemesítés által teremthetők oly fajok, melyek jóság és kelle-

metességre nézve hasonlók lesznek az európai fajokhoz. Ellenben más gyümölcsfajokban Amerika csakugyan gazdag, különösen őszibarackokban, melyek szépek, nagyok, és nagy mennyiségben el vannak terjedve az Unió legtöbb státusában. A fajok azonban szinte nagyobbára különbözök a mi fajainktól. Leginkább feltűnt nekem egy narancssárga faj, melyet Louisvilleben, a Kentucki státusban, hol egy gyümölcskiállítást néztem, és Ohióban nagyon fejlődve láttam. Az amerikai barackok azonban, mint nekem látszott, zamat és édességre nézve szinte hátrább állanak az európai fajoknál. Kajszin barack az egész Unióban nem fordul elő. Szintúgy nem tenyészik ott a szilva sem. Nem különben gazdag Amerika részint sárga, részint görög dinnyékben. A sárga dinnye fajai, melyek különben is a Proteus szerepét inkább játszzák mint bármi más gyümölcs, ott hasonlók az európai fajokhoz és Cantalup általános néven neveztetnek. A görög dinnye faja alakjára nézve lényegesen különbözik a mi fajunktól, t. i. inkább hosszukás mint gömbölyű. Ízére nézve azonban megegyezik hevesi dinnyénkkel.

A mi a gabnanemeket illeti, melyek azon vidékeken leginkább természetnek, melyeket bejárni alkalmam volt, ezekre nézve is csak ugyanazokat találjuk ott is, melyek közép Európában a legközönségesebbek azon különbséggel, hogy rozst Amerikában igen keveset természetnek, miután ott fekete kenyeret nem eszik senki. A közönséges gabna csak buza, de mi erre nézve feltűnő, az, hogy sok helyen, mint teszem Jówában is, az erős telek miatt téli vetés nincsen, habár fekvése sokkal inkább délfelé van mint Magyarországé. A buzán kívül leginkább a tengeri van elterjedve, mely ott a Mississippin és az Ohió termékeny partjain igen buján terem, és rendkívül gazdagon fizet.

A vidékek általános jellemére nézve csak annyit mondhatni, hogy sokkal inkább uralkodó a síkság, mint a hegyes tájalkotás. Az ember N.-Yorkból egész a Mississippig utazhat, a nélkül hogy egy dombot is látna, annál kevesbbé hegyet. Az egész vidék merő rónaság, mely részint erdővel van ellepve, részint úgy nevezett prairikból áll. Az amerikai prairik hasonlók a mi pusztáinkhoz. Némelyek közölök termékenyek, és

számtalan tarka virágokból álló szőnyeggel vannak fedve. A virágok is hasonlóak a mi réteink virágaihoz, t. i. compositák, papilionáceák, campanuláceák, lithráciák st. efélék. A miben mégis a mieinktől különböznek, azon számos asclepiadaeák, melyek ott a réteken és az utak szélén nagy mennyiségben nőnek, főleg az *asclepias syriaca*, melyet nálunk kertekben tenyésztenek, ott oly mennyiségben találhatik, mint például az *euphorbia nicaeensis* nálunk a pusztákon.

Más prairik ellenben csak egyetlenegy fűnemmél vannak ellepve, mely addig terjed, a meddig a láthatár nyúlik. E fűnem igen finom, két három lábnyi magasságra emelkedik, és hegye barnás-veres. Miután mindig csak a vasút vagonjából volt alkalmam azt látni, nem vehetém ki vajon a poának, a festúcának vagy a panicumnak volt-e valamely faja.

Még az Erie s a Michigan tavak partjai is laposak, és minden természeti szépségtől annyira megfosztvák, hogy háttartalan lapos erdőkön, homokos partokon és pusztákon kívül egyebet alig lát a szem. Mindamellett az élénkség rajtok azon számtalan gőzösök által igen nagy, melyek a közlekedést a sok részben hatalmasan felvirágzó városok közt eszközlik. De még a Mississippi partján és Devonportról kezdve egészen le annak torkolatáig igen egyformák és unalmasak, és nagy részt összehasonlíthatók a Tisza partjaival Tokajon alul, azon különbséggel hogy rajta számtalan gőzösök járnak fel s alá, s hogy jobb és bal partján felvirágzó városok embriói találhatók, melyek idővel hatalmas óriásokká válhatnak. Csak Davenporttól kezdve felfelé szebb és inkább mulattatók partjai. Itt sok helyen kellemetes dombok emelkednek, melyeknek oldalán számos városok épülnek, melyek már bőlesejőkben kezdenek bírní jelentőséggel. Galena körül és a felett a Mississippi partjai már hegyesebbek kezdenek lenni. Én azonban csak Galenáig jöttem, hol az ólombányákat látogattam meg, melyek újabb statisztikai adatok szerint több ólmot adnak mint egész Európa összesen.

Az Ohiót Louisvilléből kezdve egész Cincinnatiig látam, gőzöson tevén rajta az utat. Ennek partjai már több változatossággal bírnak mint a Mississippié. A vidék dombos és szép erdőkkel fedve. A platanusok itt már sűrűn állanak a

parton; a mi pedig termékenységét illeti, sok helyen alig áll hátrább a Mississipp-i völgyénél.

Mentül inkább közeledik az ember Pittsburg felé, hol az Ohio az Alegháni és a Monongehela folyók egyesüléséből származik, annál hegyesebb lesz a vidék, míg Pittsburgnál már túlnyomók a hegyek, azon túl pedig az Aleghánik kezdődnek, melyek az egyesült státusok keleti részében az egyedüli hegyláncolatot teszik. Ezek délben már Alabamában kezdődnek, és éjszak felé terjeszkedve, Georgia, déli és éjszaki Carolinán, Virginián, és Pennsylvánián keresztül egész az Erie és Ontário tavakig nyúlnak. E státusok közül csak Pennsylvánián mentem végig keresztül, hol Pittsburg és Harrisburg között nyúlnak el az Aleghánik. Itt azonban magasságok legfelebb csak két ezer láb-ig emelkedik, s némileg a Mátrával hasonlíthatók össze, részint magasságuk, részint egyéb természeti jellemökre nézve. Mindazon státusok közül melyeket bejártam, Pennsylvánia a leghegyesebb, s a legszebb, de földművelésre nézve is a többieket mind jóval meghaladja.

Azon folyók közül, melyeket látni és melyeken járni alkalmam vala, a Hudson folyó, mely éjszokról Albany mellett elfolyván N.-Yorknál az Atlanti tengerbe ömlik, a legszebb. Partjai igen regényesek, csinos városok és gyönyörű falusi lakházak, a fel s alá járó gőzösök nagy száma, s buja tengélettel fedett dombok és kopár sziklák egymást felváltva, emelik e szép folyó gyönyöreit. A felső Duna legszebb részeivel méltán összehasonlítható, és minden tekintetben szebb a Rajnánál, habár egy szomorú korból a miénkbe átnyúló várromok nem tetőzik is be partjai kéjes dombjait.

Davenportban, egy új alig tíz év óta álló, a Mississipp-i jobb partján fekvő városban több napig mulaték úgy, hogy itt alkalmam volt több időt fordítani a vidék megismerésére és némely tárgyak gyűjtésére is.

Davenport vidéke annyira hasonló Magyarország több vidékéhez, hogy midőn azt legelőször láttam, élénken emlékeztetett hazámra, nevezetesen Pécsre, születésem helyére. Csak hogy Pécsen nincsen hatalmas folyó, mely annak gyönyörű és termékeny völgyét kétfelé osztaná.

Davenport völgyéhez termékenysége nézve csak a leg-

termékenyebb alföldi vidék hasonlítható, sőt még ezt is felülmúlja. A búza és tengeri rajta ritka bujasággal tenyészik, s midőn Fejérvári Miklós telkén, ki itt telepedett le, egy tenge-riszálnak magasságát mértük, azt 11 lábnyi magasnak talál-tuk; pedig Fejérvári úr telke nem épen a Mississippi partján, hanem attól távolabb, egy különben nem igen termékenyek látszó dombon fekszik. E vidéknek hasonlatossága még abban is egyezik hazánk alföldi vidékeivel, hogy ugyanazon beteg-ségek uralkodnak ott, melyek hazánkban honosak, t. i. makacs váltólázak és vérhas őszszel.

A rovarokat, melyeket amerikai utamban gyűjteni alkal-mam vala, csak itt gyűjtöttem. Részint magam fogtam a Mis-sissippi partján, részint a davenporti collegiumnak egyik tanára-tól kaptam, a ki azt hallván, hogy természeti tárgyak gyűjté-sével foglalkozom, maga ajánlkozott, hogy részemre gyűjt, s a legnagyobb készséggel egész gyűjteményét felajánlotta, melyből csak azokat választottam ki, melyek vagy épen nem, vagy hiányosan voltak meg. *(Folytatom.)*

ILLÉSHÁZY ISTVÁN NÁDOR ÉLETE ¹⁾.

PODHRADCZKY JÓZSEFTŐL.

„Primam esse Historiae legem: nequid Falsi dicere; deinde, nequid Veri non audeat: ne qua suspicio Gratiae sit in scribendo, ne qua Simultatis.“ — *Cicero de Oratore Lib. II.*

Az Illésházy ág is, mint az Eszterházy, Solomun nem-zetségből származott, melynek már 1186-ki oklevélben van nyoma Praynál De iure coronandarum Reginarum Hungariae Disquisitio p. 28. — 1238-ki osztályos levelök szerint Fejér Györgynél Cod. Dipl. VIII. 3. §. XVIII. p. 24. Pozsony vár-megyében fekvő két szomszéd Szerház és Illésház birtokuk-ról vették nevezetöket.

¹⁾ Lásd *Matthiae Bel* Notit. Nov. Hungariae. T. I. p. 67—70. 456. T. II. p. 115—116. sat. Taschenbuch für die vaterländische Geschichte von *Hormayr* und von *Mednyánszky*. Zweiter Jahrgang 1821. S. 288. Felső-Magyar-Országi Minerva. Folyó-írás 1826. 4-dik Negyed 4r. 887—892. l., a két utolsó munkában találtatik képe is; és *Homonnai Drugeth Bálint* Naplóját az 1839-ki Tudománytárban.

István elődei közül találom Györgyöt Pozsony vármegye küldöttjét az 1505-ki rákosi országgyűlésre Kemendi Lajossal. (Rákos mezei végzés Lethenyi Jánosnál: Béla királynak nevetlen Íródeákja. Pest 1790. 4. r. 65—71. l). Fia István nemzé Tamást, az 1553-ki soproni országgyűlésen szinte azon vármegye követét és alispánját; ez pedig első feleségével Kis-Magyarai Földesy Zsófiával, Zsófiát, Eszterházy Ferenc Pozsonyvármegyei alispán nejét, az Eszterháziak törzsanyját, s 1540-ben Istvánt a nádort, mint hitvesének egy még ma is fönlevő, saját kezű, 1604-ki február 29-kén írott levelében emlékül hagyta: hogy kevés napok alatt berekeszti életének 63-dik esztendejét.

Édes atyjának második feleségétől Csebi Pogány Annától születtek: Ferenc, Kata, és Brigitta, amaz Bosnyák Endre, ez gróf Londron Lajos házastársa. Minthogy István magtalan volt, mi a nagy emberek körül igen közönséges eset, vagy inkább szerencsétlenség, öcscsének Ferencnek két fiát, Gáspárt és Ferencet fiúsította s öröklítette. De Ferenc, mivel szent Ferenc szerzetese lett, örökségétől elesett, mire végrendelete szerint (mert kilépvén, Szirmai Katával, ennek halála után pedig Kemendi Péter leányával kelt egybe) egykor csak gyermekei számíthattak. — Gáspárnak Thurzó Ilonától két fia lett, György Forgách Mária hitvese, és Gábor Szécsy Éva férje, kik mind ketten magzat nélkül maradtak. György tehát II. Ferencnek hason nevű fiától Sárkány Erzsébettel nemzett fiát Miklóst fiúsította, mint Bél Mátyás írja: *Hoc in actibus eius laudaveris, quod cum improlis esset, haeredem ex Francisci, qui in Csallóköz insula superabant adhuc, sublegerit.* — Miklós és Balassa Erzsébet magzatai voltak Anna Mária gróf Erdődy László felesége, és József; ennek első hitvesétől Csáky Franciscától született János, ennek pedig István, kiben e derék nemzetség 1839-ben végkép kihalt.

Istvánt, a nádort, egyik életírója Pozsonyban jártatja iskolába; hol megkedvelvén a szelíd tudományokat, idővel Bán nevű jószágán Trencsén vármegyében egy új iskolát alapított. Kilépvén az életbe, Pálffy Miklós udvarába jutott, levelezője lett, s oldala mellett hadakozott. Tőle sógorának,

Lepoglavai Krusith Jánosnak, zászlója alá ment által. 1572-ben félre voná magát a tábortól, s Erdődy Péter horvátországi bánnak első feleségétől Tahy Margittól született leányát Annát, Szerdahelyi Derzsi István özvegyét, vette el. 1573-ban Pozsony vármegyében alispánkodott. 1577-dik évre, melyben csak 26 éves hitvese meghalt, az ottani magyar kir. kamara tanácsai sorában találom. 1580-ban Krusith János özvegyével Pálffy Katával, a hős Miklós testvérével, lépett másod házasságra, s 1582-ben Likavára birtokába; evel együtt járt Liptóvármegye főispánsága is. 1584-ben letevén kamarai tanács tisztét, magyar királyi tanács lett 400 forint fizetéssel; e hivatal hasonlított az utóbbi helytartósági tanácsossághoz. Azon évi nov. 12. pedig kir. udvarmesteri méltóságra emeltetett. Jó emléket hagyott azzal is maga után, hogy 1585-ben a rosenbergi templomot újra fölépíttette: *Tempore Rudolphi II. Rom. Imper. M. Dn. Stephanus de Illeshaza C. C. Liptoviensis, et M. Curiae R. H. et M. Dn. Catharina Palfy Consors sua reaedificari hoc Templum curarunt A. M.D.LXXXV.*

Meghalván 1586-ban Krusith János leánya Ilona, Dietrichstein Maximilián hitvese, Illésházy István Krusithnak minden jószágaira királyi adományt nyert. — 1592-ben fogott ama nevezetes Napló, vagy Krónikához, melyben érdekesen leírta az akkori eseményeket, s egész 1603-mig folytatta ¹⁾, míg Lengyelországba futott. — 1593-ban sajátjává tette Trencsén várát és urodalmát is, lefizetvén Forgách Imrének a zálogpénzt, melyben azt bírta. Gróffá nevezteté magát és maradékit; megszerzette Morvában Gödinget, és Hodolint. 1588-ban az ország jövedelmeinek szaporítására kinevezett biztosokkal a Dunától Liptóig terjedő részeken működött. Ugyanazon évben Magyarország, Ausztria és Stíria közötti határigazításra rendelt bizottmány tagjává neveztetett. 1596-ban részt vett a lengyel szövetségben. 1599-ben a lengyel határok megújítása s elintézésében foglalkodott. 1600-ban Trencsén, Szucsán, Bán és Surán urodalmakba örökös-kép iktatta magát. Trencsénnek örökös főispánságát is megnyerte.

¹⁾ Kinyomtatva (de még ki nem adva) *Kazinczy Gábor XVII. századbeli Magyar Történetírói* között. *T. F.*

Eddig csendes pályán vezeté Istvánt kedvező szerencséje; de egyszerre meggyültek bajai. Egészen váratlanul lépé meg egy Pilsenben 1602-ki január 14-kén kelt levél, mely Rudolf cs. és kir. neheztelését tudatá vele. Nem olvashatván e vádló levél tartalmát, el nem mondhatom, mely tetteivel harágitotta magára Rudolfot. Életírói beszélík, hogy István az 1599-ki országgyűlésen a trencsényi rendek kívánságát a tized dolgában a nyitrai püspök ellen hevesen vítatta; hogy az ő hatalma alól kijutni igyekező Szent-György s Bazin városokat zaklatta s hátráltatta. Ugyanis Rudolf cs. és kir. 1598-ki september 5. e két városnak engedelmet adott, hogy magokat kiválthassák: „Nachdem — unsere Vnderthanen bei beden unseren Herrschafften Sanct Georgen und Bösingen — anerbotten, das sie sich von dem Edlen unsern Rath und lieben getreuen Stephan Illyeshazy Span der Spannschafften Liptau, und Trenschin als ieszigen PfandtsInnhaber sollicher Herrschafften ab: und wieder zu unsern Handen lösen, auch die darauf liegende Pfandt-Summa der Ainmal hundert vierzig tausend Taller, auser vnsern entgeldts erlegen und richtig machen werden.“ (Bél Mátyás Notit. Nov. Hung. T. II. p. 115). Panaszaiknak kihallgatására Rudolf kir. biztosokat rendelt, kiknek 1601. január 18. adott utasításukban többi között ezek is mondatnak: „Quaenam essent illa gravamina, ac damna, quibus se (S. Georgienses et Bozinienses cum Arcium Pertinentiis) hactenus durius ab ipso Illieshazy habitos, affectosque fuisse conquesti sunt. — Saepofatus Illieshazy contra Inscriptionales ac Reversales Krusithij literas, pluribus modis egit, easque violavit — dicti Commissarii nostri — Arces et Bona eo spectantia ad manus recipient.“

Figyelmet vont magára az 1602-ki országgyűlés alatt ellene fölségsértés miatt indított kereset, miről egy egész regestrumot, melyben birái is megneveztetnek, közölhetünk:

1602. 15. Februarii Regales Rudolphi II. Rom. Imp. et Hung. Regis, Matthiae Andreassith de Nováky, ad Diaetam Poseniensem venturo, semetque Officii Palatinalis Locumtinenti, fine Revisionis Causae Stephani Illésházy Nota perpetuae infidelitatis puniendi adiuncturo sonantes. Orig.

1602. 15. Februarii Regales Rudolphi II. Wolfgango Unverzagt Consiliario Imperiali ad Diaetam Posonium semet Nicolao Isthvánffy de Kiss-Aszonyfalva Regni Hungariae Pro-Palatino adiungendo, sine Decisionis Causae Stephani Illésházy Nota infidelitatis puniendi venturo expeditae. In authent.

1602. 15. Februarii Mandatum Delegatorium Rudolphi II. in Causa Stephani Illésházy Notam perpetuae Infidelitatis incurrentis in proxima Diaeta revidenda, Joanni Listhio de Keopchen Sedis Judiciariae Assessori sonantes. Orig.

1602. 15. Februarii. Similes eius Regis in eodem negotio Litterae Joanni Ujfalussy Sedis Judiciariae Assessori expeditae. Sub Authent.

1602. 15. Februarii Simile eius Regis Mandatum in Causa Stephani Illésházy Nota perpetuae infidelitatis puniendi coram Pro-Palatino Regni occasione proximae Diaetae Posoniensis revidenda, Joanni Bossányi Sedis Judiciariae Assessori, et in praedicta Causa Coiudici sonans. Orig.

1602. 15. Februarii Mandatum Delegatorium Rudolphi II. Valentino Hethiey Officii Pro-Palatinalis Regis Hungariae Locumtenentis Protonotario, in Causa contra Stephanum Illésházy Nota perpetuae infidelitatis puniendum Coiudici ad Diaetam Regni Posonium indictam venturo, semetque Pro-Palatino adiuncturo sonans. Orig.

1602. 15. Februarii Mandatum Rudolphi II. Emericum Megyery in Causa Stephani Illésházy Notam infidelitatis incurrentis, in proxima Regni Diaeta revidenda pro Coiudice delegantis. Orig.

1603. 5. Januarii Mandatum Delegatorium Rudolphi II. in Causa Stephani Illésházy, occasione proximae Diaetae Posoniensis, coram Locumtenente Palatinali revidenda, non patet cui, sonans. Orig.

1603. 5. Januarii Simile Mandatum Rudolphi II. non liquet cui, in Causa Stephani Illésházy de Crimine laesae Maiestatis incusati, sub generali Regni Diaeta Posonii proxime celebranda, coram Pro-Palatino, vel Locumtenente Regio discutienda, denominato Coiudici directum. Sub Authent.

Addig is, míg pere kézre és világosságra juthat, ügyes baját egy névtelen, de egykoru íróval mondatom el, kit He-

venesi Gábor Gyűjteményében leltem: „*Illiesházi Istwan dolga így volt*: Zuhay Istuanual Pwspökkel es Bornemiza Boldisarral volt egy aztalnal ecczer Illieshazi Istuan, egykor az lakas között kerdi Illieshazi Bornemisza Boldisart, ha io kerdeni, vgy mond, miért megyen keglmed fel az Chyazarhoz? Mond Bornemiza neki: Ezert megyek, hogy tuggia w felsege az Romay Chyazarmely niomorult allapatban vagyon Erdely, Keriwk w felseget aggion fejedelmet keozinkbe, es viselyle gondunkot. Erre mond Illieshazi az bor között: Bizony szinte mintha Kis Farkashoz mennetek, annyt haznal ez ti oda menetek. Job volna Kis Farkashoz mennetek zc. Ez Kis Farkas Comaromban Vice Capitan volt az Magiar katonak között, valami chyufos ember, az hiszem, ez okaert Illieshazijs vgy mint Proverbiumba usurpalta *). Ezt haluan Zuhay Pispéök, hogy Rudolphus chyazart ollian emberhez hasonlitya: Nem illenek kegldehez, vgymond, vgy szolani az en kegielmes vram felöl, miért hogy Kegld is hwtös szolgálja w felsegenek zc. Ezen Zuhay szorul szora induluan, vgy felhaborodot, hogy Illieshazi dolgat ighen megh sulliosította minden vrak eleot. Ez volt első oka az Illieshazira valo haragnak az Chazartul.

Masodik oka ez volt: Bozin es Zentgeörgy varasokat Illieshazi birta felesege vtan. Ez Aszony Krusit Janos felesége volt az eleöt, Palfi Miklosnak huga, ez vtan vötte fel magát Illieshazi Istwan, vötte volt Illieshazi Inscriptiowal az felesége vtan valo ius kiwvl Bozint es Zentgeörgiöt, az az, adot volt az Chyazarnak ez ket varaskaert, chyak hogy az felesége vtan valo iussal birhassa, ket szaz es huz ezer forintot, hogy migh az chyazar ez sommat viszontagh le nem tenne Illieshazinak, addigh el ne vehesse twle. Történik illyén dologh azon közben, hogy immar sok eztendeig birta volna Illieshazi az varasokat, hogy az Boziniak es Zentgeörgyek keöniörögnek az chyazarnak, hogy aggyon nekiek libertast, tegye ez ket varost zabad varossa, eök azt az summat leteszik Illieshazinak. Így contentaluan Illieshazit az Chyazar azoknak az ket

*) „Semiliberi saltem simus: quod assequemur et tacendo, et latendo.“ *Cicero Lib. XIII. ad Atticum Epist. 31.* Seneca is mondja egy helyen: „Quoties inter homines fui, minor homo redii.“ A magyar példabeszéd is ezt tartja: „Ne szólj nyelvem, nem fáj fejem.“

varasoknak szabadságot ad. Mostan kwwel keritik meg h az varost w magok.

Zuhai Istwan Pispék is írt volt az Chyazar lewele mellet Illieshazinak, hogy ahoz tarcha magat, az mit az Chyazar paranchol, az sommat felvegye es ki vegye kezét az varasok birodalmabol. Ezen Illieshazi meg busuluan, hogy nem chak penze volna w neki az varosban, de vgyan mas igassaga is volna benne, mellyel birhatna az két varost, tudni illik felesége vtan való iussal; mely okert az Chyazar el nem vehette volna w twle az varasokat. Azert meg írta Zuhainak Illieshazi illien szowal: hogy w felesége, vgy mond, hwti ellen chyelekedik, hogy en twlem Bozint, es Zentgeorgyöt el vészi, es libertallia ez varasokat, mikoron soha libera varos ez elöt nem volt, es nem Austriahoz, hanem Magyar orszaghoz való varasok, kiknek az földes vrok ellen, nem adhat libertast az Chyazar. Ez mondasert, hogy az Chyazart, vgy mint hitellennek monta volna Illieshazi, oly nagy harag löt az Chyazartul Illieshazira, mikor Zuhai be monta volna az Chyazarnak, ez az herczegeknek, hogy Illieshazit mingiart teörwenre citaltatta az Chazar.

Fel ment Illieshazi Pragaba az teörwenre, Illieshazi nem vgy, mintha az Chyazarral akarna perleni, hanem, hogy chyak ne videatur subterfugere, et sponte succumbere velle accusationi, magat sistalta az Magyar tanach vrak eleot. Ez dolognak teörwenyebe voltak az Pwspök vrak, Locumtenens es töb egyeb, Cancellarius Pethe Marton zc. It addigh forgatta maga dolgot Illieshazi, hogy vegh nem leöt az dologban ot Pragaba, hanem az vtan Bechbe lattak ismet teorwent rea. De ott is addigh forgodot Illieshazi, hogy ki hewerte az teörwent.

Mikor igy veszekednek Illieshazi az törwennyel, Jo Janos is az Itelö-Mester nagy ereössen fogta az Chyazar partiat Illieshazi ellen, vntatta Illieshazit, hogy Trinchent aggya visza az Chyazarnak, es azon kiwwl aggyon az Chyazarnak Niolezwan ezer forintot, es meg szerzi dolgot. Illieshazi azt monta: Nem adok semmit, mert magamot bwnösse nem teszem; hanem ha az Chyazarnak penzre szwksege vagon, adok io moddal w felesegenek ha szaz ezer forint kell

is, chyak aggyatok io cautiót felöle: De miért hogy Trinczen enyem es penzen vöttem, semmikeppen mod nelkwl ki nem adom kezemböl. Kerte Illieshazi Jo Janost mind w maga, es mind mas által, hogy allion el rula, ne veszekegyek vele, mert oly nagy karba veszedelembé hozza, hogy feieys vtanna vesz. Mert annak előtte, vgy mint negy eztendővel, mikor ez Illieshazi dolga forrogna törwenbe, irt volt Jo Janos Illieshazinak, vgy mint baratianak egy levelet, az Nemetek dulasa kborlasa felöl. Mert Matthias herczegh ecczer valami nepewel megh szallot volt Keörmöndön az Jo Janos varosaba, ot sok dulas vtan fel giutatta volt az varost. Szabad akaratiok szerint chyelekettek e az Nemetek, vagy akarattiok ellen, történetből, nem tudom. Ez dologrul panaszolkodwan Jo Janos, illyen levelet irt volt Illieshazinak biztában: Ezt lattiuik, hogy mind Nemzetsegwnknek, marhanknak, es mi magunknak elkell fogyni ez Nemet Nemzetseg mia. Ha Chyazarhoz megywnk panaszlani papirossal adnak valaszt: ha herczegh vrunkhoz megywnk, Newetessel adnak valaszt. Azert most volna ideye, hogy dolgunkhoz latnank, es ne mulatnank. Ez lewelet megh tartotta volt Illieshazi, es mikor Jo Janosnak ellene valo nagy Kemeny teörekedeset latna, intette, kerte sokszor, hogy allion el rula, mert az mely verembe wtet akarya eyteni, w maga Jo Janos esik bele. Jo Janos semmikeppen nem lassodot, hanem az Chyazarnak hiwseget akarwan mutatni, vgian Illieshazi dolgat felettebb is suliosította. Illieshazi ez Jo Janoslewelenek massat Kechkes Andrással, ki publicus Notarius es Locumtenens Secretariussa, be íratta, es pechet alat massat vetette. Volt akkor Locumtenens Joannes Kutasy. De fwkeppen Zuhay Istwan pispek, es Jo Janos aggraualta Illieshazi dolgat.

Illieshazira eleözör löt teörwen Posonba, ot az dolgot kihewerte; onnat hiuattak Pragaba, ott is megh lattak ez dolgot, azt is elmulatta, harmadszor oztan Bechbe volt teörwenye. It Bechbenn is szallasara ment Jo Janosnak, kerte erössen, allion el rula, mert nem iol leszen dolga, söt az lewelet is megh monta es megh mutatta Jo Janosnak; de Jo vgian nem gondolt vele. Vegre monta Jo Janos, hogy ha Trinchent visza nem aggia az Chyazarnak, es 80. ezer fo-

rintot nem ad, holnap, vgy mond, az en szambol hallod megh az sententiat, mellyel nagioib kart kezdez vallani.

Innet kifordulwan Illieshazi, mond Jo Janosnak: „Hodie mihi, cras tibi.“ Es ezzel el megyen. Mas nap Illieshazi Bechyböl ki ment, es mintha vduarhoz akarna menni, az herczeghez, louara felwl, es az eleöt egy koehyat ki kwldötte wolt, es az Morua orszagh felöl valo kapun ki megyen. Innet ment Hodolin varaba, mely Moruaban vgyon, vötte volt ez varat Illieshazi három szaz ezer forinton es negyuen ezeren, az Grof Julius fiatol Vaichartul. Illieshazi feleseget Bechben hatta volt ez okert fwkeppen, hogy az chyzarnal es herczegeknel teörekednek dolga feleöl; de mikor latna Illieshazi, hogy semmit nem efficialhatnak, Hodolinbol Lengel orzagba ment.

Minek előtte penigh Bechyböl Illieshazi ki menne, egy inassat megh eskwtteti erre, hogy mikor Matias herczeg az Miserwl ki iw, az Jo Janos levelet aggia az herczegnek. Mert w maga Illieshazi nem akarta oda adni, tudvan azt, hogy immar az w dolganak chak nem vege vgyon, es Jo Janos ra mongya az sententiat, felt azert, hogy megh fogiak. Ezen keppen az Inas, mikor Matthias herczeg az Miserwl ki iwne, kezebe aggia az lewelet. Matias herczeg aggia Lippai Janosnak az Secretariusnak, ki mostan Jo Janos heliebe vgyon, es azzal forditattya nemetre Jo Janos lewelet. Ez lewelet Matthias herczeg aggia az Magiar tanacz eleibe, es minek előtte az sententiat kimondanak, kerdi az herczeg Jo Janostul, ki ez w lewelet nem tutta, hogy az herczegnel vgyon, es Kerdi Jo Janost az herczeg: Mikor, vgy mond, egy hwtös szolgaya valakinek az w maga vrat elarulta es bechwletlen szokkal seditiot, partolast akara inditani, mit erdemelne? Jo Janos arra igy felel: hogy Nota Infidelitatis volna az bwntetese es terhe. Igy Jo Janos az w maga nyelwewel kiteuen az teorwent maga. Az lewelet megmutatta az herczegh neki, es Jo Janos elyeduen, terdere esik, es gratiat ker, de semmi nem kel benne, hanem Posenba viszik fogua, es most is ot vagion fogwa, ha el nem valt dolga. (Az irás szélén olvasható: „Regen megh szabadult ioszag nelkwl).

Illieshazi Hodolinbol, mikor latta volna, hogy kegiel-

met nem impetralhat semmi keppen, minden elvihető marhayat, fwkeppen ezwstit, aranyat niolez szekerre rakwan, melliet mindeniket niolez niolez lu vont, eleözör Hodolinbol Trinchenbe ment, onnat Rosebergbe, es igy Lengiel orzagba, masfel szaz louagh keserte mind eleöl vtol szekeret es w magat, ¹⁾ es igy ment be Lengel orzagba.

Minek előtte el menne Illieshazi, Posonba, Nitran, es az Nagyszombati Captalanba protestalt, hogy kez teörüent allani mindenwt w felsegenek az Chyazarnek, chak legen orszag eleott igaz, es giwlósegh nelkwl valo teörüenne.

Ezek igy lewen, az utan az Chyazar Zinei Geörgyöt, ez Secretarius Cancellarius Vngariae, kwlte Lengel orzagba, panaszolkodwan az Lengel kiralnak, hogy nem kellett volna Illieshazit befogadni. Azert keri, hogy aggya kezhez, az mye ot volna Illieshazinak, az mind lenne öue az kiralye, chak Illieshazit adna kezhez. De immar Illieshazi ioszagot wewen otben, az Lengelek teörwenyek es szabadsagok ellen volt volna, ha ki attak volna. zc.

Ennek vtanna az felesege is Palfi Kata vtanna ment Lengel orzagba. Annak vtanna megh inuentaltatta az herczegh Illieshazi marhaiat, ioszaga kiwwl, maiorbeli marhaiat, borat, buzaiat, ökreit, barmait, menesit, es effele sok egyebet megh szamlalwan, az inuentarium szerint, ment öt szaz ezer forintra. Chyak Trinchenben es Likauan volt hetuen negy ezer keöböl buzaya, melynek keöblit ot akar mely könnyen el adhattak ket ket forinton.“ —

Illésházy István tehát, még minekelőtte Bocskai István valamit kezdett és mozdított volna, hátra hagyván minden jószágát, mit magával nem vihetett, és sok várait, Lengyelországba menekült. Onnan Bocskai Istvánhoz térvén, fő eszköze lett nem csak a bécsi békekötésnek; hanem Mátyás főherczeg Rudolf helyett történt elválasztásának is. Ezek pedig igy történtek: Erdélyben Basta György kegyetlenkedett: Magyarországbán pedig kivált a kassai generalis Johannes Jacobus Barbianus Comes Belgiojosae gerjesztett nagyingerült-

¹⁾ Tehát magyarban a *Lovag* sehogy sem fejezi ki a német *Ritter*, deák *Eques* azaz: Vitéz szó jelentését. P. J. (Nem fejezte ki akkor, de kifejezi most, mert a nemzetnek úgy tetszik. T. F.)

séget a kassai nagytemplom elvételével. E templom, mintegy 50 év előtt, mikor e város a reformációt bevette, a protestánsoké lett, most azt 1603-ki november 11-kén kelt es. kir. parancs következtében visszafoglalta, mit a névtelen író 1604-ki júliusra így ad elő: „Zuhay Istwan Egri pisek volt, es most is az. Egher elwezwen, azon gondolkodot, hol keshessen az w Capitularisinak helt az Captalannak. Kezdet practicalni az Nagy Zombati Apaczak Sollicitatora által, ki akkor Pragaban lakot, kinek neve Silkowith horwat nemből valo. Ez által impetralta Chazartul, hogy az Cassay Nagy Templomot deputaliak az Zuhay papiaynak az Captalannak; kinek in praemium laboris egy Canonoksagot ígért vgyan azon Captalan dioecesissebol. Igy extrahalta chazartul az parancholatot Zuhay. Igy lewen, az Chazar parancholt az Cassay Generalisnak Belgioiosonak, hogy oda helheztesse Cassaba (Jászóról) az papokot; es így löt kezdeti ez mostani tamadasnak.“ — És egy más helyen beszéli „1604. mense Aprili. mikor Basta Erdelből kitakarodnek, ment Cassara, latwan az ot valo Generalisnak sok mod nelkwl valo dolgait, es kiválteppen az religionak félhaboritasat, intette: hogy beket haggion affele dolognak, mert nem köwetkezik io belőle. En is voltam, vgymond, Cassay Capitan, de az mibe talaltam az varast, abban hattam, es tartottam wket. Eleg ellensegwnk volna kiwwl is, bar ne chynalnank az kebelwnkben is ellenseget magunknak. Vgy vagyon, hogy nemsok az magyar Nemzetsegh, de nem kel semminek velni, es contemnalni; mert ha öszwe giwlekezhetik, es partot vetnek, nagy vizet zawarhatnak, kiből nagy es rementelen dologh indulhat. Ezt sok fw ember hallotta Cassan Bastatul.“ —

Ily események közt jelentek meg a rendek 1604-ben Pozsonyban országgyűlésre. Különösen nagy hévvel vívtak az evangélikusok a kassai templomért, s a vallásszabadságnak biztosításáért, mond Horvát Mihály, Istvánffy és mások után. De Mátyás főherceg ezekre nem volt fölhatalmazva; közbenjárását mindazáltal ígérte a királynál, és teljesítette is ígértét, a tanácskozásokot oly ügyesen vezetvén, hogy a lecsendesült rendek 21 törvénycikket alkottak. De többen, nem nyugodván meg abban, hogy vallási panaszaikat a főhercegnek

beadták, szétoszlások előtt, Istvánffy Miklós nádori helytartónál oly értelmű óvást tőnek, hogy ha kérelmeik meg nem hallgattatnának, minden, vallásszabadságuk ellen kibocsátandó rendeletnek ellene mondanak, s ha e miatt a béke megzavartatnék, okai annak nem ők lesznek. (Horváth Mihály Szirmay Antal után Notit. Hist. Com. Zemplén 108).

Rudolf azonban ezt igen rossz néven vette, s a bécsi közönséges kamara s a jezsuiták tanácsára, egyszer mindenkorra véget akarván vetni az országgyűléseken a vallás végett támadható minden további vitáknak, a hozott törvénycikkeket megerősítvén, annak 21 cikkéhez egy 22-diket íratott, melyben a rom. kath. hitre néző törvényeket megújítja, az országgyűlésen minden vallási vitát megtilt úgy, hogy azok, kik e kedvetlen tárgy fölhozásával a gyűlést háborgatni merészlenék, mint veszedelmes újítók, az e tárgyban hozott törvények szerint bűnhődjenek. Ez lángot keltő olaj volt a kedélyek izzó parázsára. Az éjszakkéleti vármegyék Gálszécsezen Homonnai Bálint vezérlete alatt gyűléseket tartottak, azt üzenvén Barbiánónak, hogy a 22-dik cikk az egész szabott törvényeket megfosztá erejüktől; ők sem adót nem fizetnek, sem hadi szolgálatot nem tesznek, míg e cikk el nem töröltetik, s a protestánsoknak szabad vallásgyakorlat nem engedtetik. (Szirmay Horváth Mihálynál). Barbiano fenyegetve válaszolt.

Találkoztak mérsékeltebbek, kik egyenesen Rudolfhoz folyamodván, ügyöket s magokat kegyelmébe ajánlák. „Tagadhatatlan dolog ez, mond 1604-dik évre a névtelen író: hogy telen Somosj Barthath hitre, Niari Palt kwltek wltch az oda be valo (magyarországi) magyarok illi okon: hogy agion gratiath nekik ciazar, es ki iwnek; hol nem, az eő hitekre kihozzak Varad ala az Töröketh, ne legien se nektek, se nekwnk. Niari ajánlja a dolgot az Nemeth ciazarnal, de semmit nem impetralt. Ez Niari Palt vgian megh fogtak, (mondegy más helyen a névtelen író). Immar inneth talaltak magokban az oda be valo magyarok, hofi Bockait attrahaliak melleiek, deferaluan neki az fejedelemséget.“ Mire a szerencsi gyűlésen 1605-ki april 20-kán föl is emeltetett. „Bochkay Istwant valasztottak orzagul feyedelemnek in Congregatione seu Comitii ad Zerench die 20. Aprilis 1605. mond a névte-

len író. Most ez varmegyek attak hozza magukat: Bihar, Kraszna, Kwlseo Zolnok, Zaboch, Zathmar, Vgocha, Maramaros, Beregh, Vngh, Zemlin, Saros, Zepes, Gömör, Abawywar, Torna, Borsod, Nitra, Nograd, Hont, Zoliom, es ezek kewwl ket varmegye, ugy hogy mindenestwl bir most (1605-ki augustus 20-kán) huszon ket varmegyet.“

A magyarországi urak még azon napi gyűlésökből, melyen Bocskai fejedelemmé választatott, szorgalmazták az erdélyieket, nevezet szerint a székelyeket, elkezdett munkájok segéllésére; mert, hogy nem Erdélyben, hanem Magyarországon ütött ki a zendülés, e körülménynek kell tulajdonítani: mivel Bocskai István távollétében (1599-ben Báthory Zsigmondtól Napragi Demeter püspökkel Prágába küldetett, hol 15 holnapig volt tisztességes fogságban: „Bochkait Napragi Demeter pispek oltalmazta, ki ha nem löt volna, mond a névtelen író, talan vgian fogsagba eset volna“) változás történt: vonakodott Báthori Endre hűségére megesküdni, miért minden erdélyi jószágaitól elesett; többé nem ott, hanem Bihar vármegyei urodalmaiban élt (Bethlen Farkas Hist. L. X. p. 255—256).

Fölhivó levelöknek ez a tartalma: Generosis, Egregys et Nobilibus, Agilibus Dominis, Capitaneis, Judicibus, Vice Judicibusque Regiis, nec non Primoribus Primipilis, et Vniuersitati Siculorum Transsiluan. Dominis, Amicis et Fratribus nobis honorandis.

Akarok Kegteknek nagy eöruendetesen megh ielenteni, hogy mikoron ez mai napra ide Zerenchre, az mi kegelmes vrunknak, az felséges Bochkay Istwannak szép leveleire eöszwe gywltwnk volna, hogy communi voto, az elkezzet hadainknak ellensegwnk ellen valo giözedelmes véghez vitelirwl, es magunknak, orzagunknak megh maradasarol valami iot végezzenk; minek előtte az tractalasra kewltwnk volna, invocato nomine Spiritus Sancti, által lattuk azt magunkban: hogy mi, kik, mint egy eltewelyedet iuhok, paztor nelkwl, es kik az Német Nemzetségnek Kegyetlen igayat sok eztendőtwl fogwa, arannal dragab szabadsagunknak megh tööresewel, teörvénywnknek megh változtatásával, hazainknak, varosainknak, faluinknak puztulasawal, kedwwnk

ellen niakunkon viseltwk, es most fegywerwnk által nem kwlömben akarunk réghi szabadsagunkra vtat nytni, mint az tengeri haboktul hanyattatot hayok igyekeznek az bekesiges partra kiutni: által lattuk, mongiuk azt, hogy minden vegezeswnknek erősségek chak abban allana, ha oly feiedelmet, gondwiseleöt tamaztana Isten eleonkben, ki pro aris et focis mind offensive, mind defensive, velwnk elne es halna. Mierthogy penigh mindniaiunknak luce meridiana clarius est: hogy mingiarast az eleiin is ez változasnak, mikor az Romai Chazar, amaz Istentelen, Kegyetlen Jacobus Barbianusnak chelekedeti által. nemzetwnket megh kezte keserwesen hytiben haborítani, azonnal mérgét eleözör is nagy artatlanul, az mi Kegelmes vrunkon feyedelmwnken akarta kiontania, akaruan szép varaitul, ioszagatul, iambor keresmenyetwl istentelenwl megh fosztania: Mely mi Kegelmes vrunk ifusaganak ideiét vdvari zolgalattiaban elteöltwén, annak vtanna Kegltek közeot laktaban mind tana-chyawal, mind fegyweréwel, mely hasznoson szolgált legyen az Romai Chyazarnak, Kegltek bwsegesen tuggia, melynek mi lehet az emberi tarsasagh közeöt nagioib bizonsaga ennel, az mikor (kit Kegltek tud egész orszagul) Cardinalnak feyedelemsigiben, nem akarvan az Romay Chyazarnak ecczer kötelezet hiwseget megh változtatni, kesz volt inkab gialazatos halalt szenvedni. Ez Barbianus eö felsegewel valo kegyetlen-sigiben is mind föttig (bizwan teökellertes igassagaban) tamazkodot orszagunknak zabadsagara, kész volt az teörwénre, kész volt maga eligedendő mentsegere: de mégh chak azt sem engette eö felsiginek megh, hogy maga igaz mentsegeiért lewelét, auagy emberét szabad legyen felkwldeni az Romay Chazarhoz. Ot immar annak utanna, noha viselte w felsigit az maga életének megh oltalmazasa is, hogy niakon keötwe artatlanul az dwhös Nemetsig kezében ne essék, minthogy mégh az oktalan allatok is, az w tehetségek szerint az halált, az menyre lehet, elkerwlik: de mindazon által latwan szegen hazank romlasát, es az Magyar Nemzetsig feleöl valo vegezéset, az kegyetlen Nemeteknek, hogy telliessiggel kiteöreölyenek ez földrwl, es megh giözzettetwen az Magyar vitezleö rendnek kiresektwl, kik mégh akkor az Barbianus mellet Ro-

may Chazar számára voltak; vgy keöteötte w felsege az kardot oldalara fel, azokkal egyetembe, kikkel ez oraiglan minemw szeretettel szolgált legyen hazánkknak, mely aldasi leöttenek w felsegén az Nagy Vristennek, azt mi nekwnk nem szwksigh eleö szamlalnunk, mert Kegltek is iol tuggia. Ez mellet megh tapasztaltuk ezt w felsigiben, hogy az Vristen beölchyesignek, igazság szeretesnek es okossagnak lelkelw vgy megh ayandekozta w felsegét hogy mindniaiunknak chyendesen lelke raita megh niughatik. Nem akarwan azért eny okért w felsegenek haladatlanok lenni, az Vristennek buzgo szywbeol köniöreöghwen, az mi réghi szokot libera electionk szerint, nagy eöreömmel, nagy egyenleö sziwel, ez mai nap valasztottuk eö felsegét feiedelmwnknek ily reminsegh alatt, hogy az hatalmas vristen, az w felsége gubernatioia által minden szomorusagunkat eöreömrre, rabsagunkat szabadsagra, keserwes ighankat szabadsagos vrasagra forditya, kit az szent vristen az w nagy newéért tegyen w felsiginek szerenchyesse, nekwnk penigh haznossa. Miel hogy penigh ertetw az, hogy tw Kegelmetek is le razwan magariul annak az Kegyetlen Nemzetsegnak igayat, vgian ezen akarattal valasztotta legyen w felseget feyedelmeknek es vroknak, azon az vristennek nem giözwk elégh halakot adnia; eörwendezwen azon, hogy Kegltek Nemes orszagawal eözwe, kik ez eleöt valo eztendökben kwleömb feyedelemsigh alatt voltunk vetetwe, most egywe hozot bennwnket, es magunk Nemzetéböl kedwes feyedelmet adot köözinkbe. Keglteket keriwk szeretettel, mint mi nekwnk io vrainkot, atyankfiayt, hogy Kegltek abban az io akarattal feyedelmwnkhez eö felsigihez, mi hozzánk is orszagostul maraggion fottigh megh: seöt az kik kewesen még h Romay Chyazarhoz vonnanak is, azokat is mind szep zawaywal, mind egyeb keppen vonnion w felsege hiwsege ala, hogy immar lehesswnk egy membrumok ez keues Magyar Nemzetsignak reliquiay, szerethesswk egy mast, eörwendezwen szép szabadsagunknak, nem kwlömben, mint az rekezbeol kiszaladot madarak; kerwen is arra Keglteket, hogy elkezdet dolgainkban mind szép hadaiwal, mind egyeb képpen Kegltek legyen mellettwnk. Mi twlwnk viszont, ha az szwksigh vgy kivannia, Kegltek minden wdöben azt varya,

hogy így szép igyenessegünk által romlot országink épülhes-
senek, szabadságunk nyilvános, és minden szomorúságunk
forduljon bekesseges örömré. Kit hogy Kegltéknek velünk
egyetemben az szent vristen, az w Nagy Newének dichirety-
ért megh engedgyen, szíwünk szerint kiwannyuk. Tarcha
megh Isten Kegltéket. Datum ex Arce Zerench, die 20. Men-
sis Aprilis, Anno Domini Millesimo, Sexcentmo et Quinto.

Gen. Egr. ac Nob. Do. Vrarum

Amici, fratres et vicini. Vniversi Barones,
Proceres, Magnates, ac reliqui Status et
Ordines Regni hungariae pro nunc in Zerench
ad Generalem Diaetam congregati.

1605-ki február 21-kére írja a névtelen író: „Volt az
Nemeseknek es az Zekelyeknek giwlesek Zerda nevű helien
Marosszekben, megh eggyeztenek, es az Zekelsig is megh es-
kwt Bochkainak. Az nemesek, kik ott voltanak Zerdaban es
ez vegezest chyelekettek az Zekelyekkel eggywt, ezek: Bor-
nemisza Boldisar, Mindzenti Benedek, Bogati Menyhart, Vas
Ferencz, Bornemisza Gaspar, es többen, köweteket is kwl-
döttek Bochkayhoz, kik ezek: Kemeny Boldisar, Angilosi
Janos, kit tawaly it az giwlesben Prothonotariussa valasztot-
tak, Pato Menyhart is az Maros Szeki Capitan, es Nagy
Menyhart ki mentenek. Az szaszsagh köze is el bochatot az
Szekelsegh, hogy ha megh nem hodolnak, reaiok mennek.“
— És 1605-ki majus 2-kára „Batori Istwan az Echyedi megh
eskwt Bochkay Istwan hiwsigire ez vrak eleöt: Rakoczi Sig-
mond, Homonnai Balint, es Barchay Janos eleöt. 1) Magyar
országba való fw Generalisnak rendeltetet Batori Istwan.“ —

Jó János hírei:

Mgfcó dno Thomae Nadasdi Libero Baroni a Kabold, Supre-
mo Capiteano in Kwszegh, dno et affini obseruandmo

Az miket Keglméd dictus vramnak írt, megh ertettem.
Az feyedelem allapattiarul írni sok dologh volna, hanem bizo-
nial el higgye Keglméd, hogy megh fogiatkozot allapotban va-
gyon. Mert az Imperiumban sem vadnak iol contentusok fw-
keppen azert, hogy senkinek sinchyen sem eligedendw, auagy

1) „Eggik tanachya Bochkynak ighen fw bator vitez ember.“

vgyan keözep szerent valo satisfactioiok is. Segitsige keues lehet a kiwwl, az ki az w magok insurrectioia, de az mint lehet, akarki elgondolhattya, mert mind azon gaz porsagh. Azt itilem, hogy mostanaban bizony bizwast mehet ez az nep, es sehol senki ellene nem tamad. Jelesben, ha az egetesnek, es rablasnak beket hadnak, hanem inkab mind az egéz feöld ide haiol, mind Austriaban, es mind Moruaban, es Cheh orzagban. Mert maid inkab ohaytiak az Bochkay iöwetelet, chyak öket ne banchyak, es hitekben ne haborgassak. Az mi az alkuast illeti, azt bizonnyal mondom, hogy az Chyazar mellet valok az fégyuerkedest consulallyak; de ha az herczegnek fogaggyak szawat, alkalmason megyen az dologh. Mind azonaltal kiki mind azzal biztattya magat, hogy megh vnnya az Magyar ezt az elkezdet dolgot, es wk triumfalnak. Az nemet tabor, ha ez a nepsegh menten megyen, tudom bizonni, auagy hogy ala sem iw, auagy ha iw is, Augustusnak előtte nem iw; ki tuggia peniglen howa iw. Inkab hizem, hogy chyak Bechyet akaria oltalmazni. Ighen megh yettenek az Nemetek, es nem chak Bechböl, de onnan felwl is mind hordozoskodnak. Vram ne kesetek, ha mi iot akartok chyelekedni, mert az Dunan tul valok is menten mennek. Nem írhatok sokat, hanem commendalom magamat. Datum ex Kabold 4. Juny 1605.

Servitor et affinis deditissimus

Joannes Jo.

Az elkeseredés közönséges volt a két hazában, melyet a névtelen író így fest: „Laesa patientia fit furor.“ Ez reghi bölch mondas. Et Seneca Lib. I. De Clementia: „Nescis, quanta rabies oriat, ubi supra modum excreverunt odia. Quae odia? Non illa ciuilia, quibus improbos odimus: sed Affectus illi atrociores, quibus ex metu origo cum cupiditate ulciscendi. Quae odia, cum semel insita animis hominum sunt et inusta, incredibile est, quantum valeat ad pestem.“ Ez volt az oka az Magyarok feltamadasanak; az sok időtül fogua valo niomorusagh, boszusagh, puztitas, dulas, fosztas, melyet ötven eztendőtül fogua az Nemet mia az Magyarok szenuettek. Noha sok időre, de vegre erupit dolor, indignatio et ulciscendi cupiditas. Nimirum tensus rumpitur funiculus, az

mint vulgo mongyak. Qui nimium emungit, elicit sanguinem, inquit Salomon. Generosus animus perpetuo, et omnibus, quibus potest, modis, se ex servitute expedire conatur.“

Bocskai István pedig a hajdúknak 1605-ki decemb. 12. Kassán adott levelében fölkelése okát, s győzedelmeit, isten gondviselésének s igazságának magasztalása után, e renden beszéli: „Nostro tamen aevo, contra infensissimos Imperatoriae Maiestatis Exercitus, Sole ipso clarius enituit, qui nomine et specie Auxilii, ob Turcarum imminentes vires, Patriam nostram ingressi, munitissima quaeque Regni Hungariae Praesidia, non solum occupaverant; verum extremo prorsus excidio, immanique, et inaudita crudelitate, deleta Transilvania, universaque Nobilitate oppressa, Orthodoxarumque Religionum, et patriarum Legum Libertatem omnem, in amplissimo etiam Hungariae Regno infestare, et penitus sufferre praesumerant, ita: ut nemo sub eorum tyrannide vel hiscere, nedum caput erigere audebat; nisi Praepotentissimus Deus, praeter omnem hominum spem, ac cincto femori nostro Gladio suo, et animo addito, manu admodum exigua, Gedeonis instar, victricia Nobis ab Hostibus reportare Trophaea concessisset. Siquidem delati falsis criminationibus apud Generalem Johannem Barbianum Cassoviensem, alias Filium nostrum adoptivum, is, praeter omnem viam Juris, nihil tale merentibus ⁴⁾. Arcem unam nostram Szent Jób nuncupatam, per insidias occupavit; alteram Kerekianam, aperta obsidione

⁴⁾ Péchy Simon Bocskay titoknoka s ezen adománylevélnek fogalmazója, nem tudta, vagy tudni nem akarta okát, miért támadta meg őt Barbiano; a névtelen író ezt is híven följegyzette „Vegez Betlen Gaborral, ki az Törökök közt volt, es az töb fwb magyarokkal is, hogy az Erdely feyedelemseget szerezzek neki az Török Chyazartul. Betlen Gabor megh gondolwan az w ifusagat, hogy w neki nem illendő az Erdely feyedelemsegen kapni, Bochkainak szerzi az vajdasagot. Errwl az Török lewelet is ad, hogy Gabor Bochkaynak kwlgye. Ez lewelet ezen (1604) niaron Tömösvár alat az Betlen Gabor ruhaiwal egywt el nyerek az magyar haiduk Dauallus Comes (Henricus Davallo Comes Don Pier) mikor Temesvarra wtöt volna. Ez lewelet latwan az Cassai Generalis, valami giwlest hirdet Cassara, es Bochkayt is oda hiwattya. De Bochkayt ezt megh ertwen, mint legyen az w dolga, nem megyen Cassara, hanem inkább magat mint oltalmazhassa, azon lezen.“

tentavit; sed opera militum Haydonum, bene nobis faventium, repulsam inde passus, clam et palam vitae nostrae necem, et extrema quaeque machinatus est. Metuentes igitur, paratissimas illius Copias (cum plus, quam Decem Millia Armatorum in Castris, prae manibus haberet) eorundem militum Haydonum opera ex tertia Arce nostra Sólýomkeő vocata, quae loco impedittissimo, inter caules montium sita est, in campum deducti, raptim cursim, collecto validiore Exercitu, cum Generalis adventum duntaxat Magnifici Joannis Baptistae Peczen prestolaretur, qui cum Peditum Tribus Millibus, et Mille Quingentis Catafractis Silesianis iam iam appropinquabat, quo coniunctis viribus, facilius in perniciem, iam non modo nostram, sed totius Gentis Hungaricae conceptam, vires effunderet; Nos, celeritate coniunctionem illorum, praesentissimo misericordis Dei Auxilio, praevinentes, ante crepusculum Aurorae illucescentis Decimi Quinti Diei Mensis Octobris, Anni Millesimi Sexcentissimi Quarti, ad villam desertam Almosd nuncupatam, Peczianas Copias, quae pars non modo fidentior, sed etiam validior omnium illorum Exercituum fuit, ipso etiam Duce in captivitatem nostram redacto, inopinate adorti, ad internationem devenimus. Quam cladem cum Generalis intellexisset, incredibili percussus formidine, fuga nimis tumultuaria sibi consulendum putavit, quibus nostri a tergo inhaerentes, partim in itinere, partim vero ad ripam Tibisci fluminis maximam, praesertim in Exercitu Rasciano ediderunt stragem. Tibisco vero itidem traiecto, et Casovia Regia occupata, maiorem Superioris Hungariae Partem, quae iam antea a Caesarianis multorum Annorum spatium, aequae in Immunitatibus nobilitaribus, ac etiam Religionis Libertate, multis modis erat oppressa, et quae earundem vindictandarum occasionem avidè expectabat, in verba nostra, alios invites, nonnullos spontaneos, iurare coegerunt. Cui tamen late furenti Incendio, Imperatoria Maiestas obviam ire statuendum rata, Georgio Basta in mandatis dedit, ut cum expeditissimo, ac validissimo illo Exercitu, quem eo Anno contra vires Turcarum, et Summum Vezirium praeparaverunt, Nobis occurreret. Cum eo postea, varia fortuna dimicantes, ad villam quidem et Castellum Osgyan pars quaedam

nostratium infeliciter; ad pagum Edelény longe felicius; deinde, nunc victi, nunc victores, omnem fortunae aleam, et belli iniurias, tam constanter et fortiter tota ea hyeme pertulimus, ut insequenti vere, tentatis aliquot contra Hostes impulsionebus, ex Superiore Hungaria, vix ordinibus, uti par erat, seruat, et fere praepropera festinatione, Bastam cum omnibus suis Copiis eiecerimus; quibus nostri ubique a tergo inhaerentes, Posonium usque persecuti, ubique aperto Marte, manus conserentes, victores facti, Pars Moraviam illico: Pars vero, traiecto Danubio, Inferiorem Austriam, et Stiriam incendio, rapinis et populationibus, late vastarunt. Unde factum est, ut Imperatoria Maiestas, per certos Legatos, Pacem a Gente Hungara petere, et amissas Legum, Religionumque Libertates, haud gravatim et clementer in integrum restituere non dedignata fuerit.“ —

Győzedelmeit s a fölvelt ügyet igen elősegíté az is, hogy Bocskai még mint erdélyi fejedelem az ozmán császárt részére meg tudta nyerni: „Az Kapuchy Basa, mikor Bochkainak oldalara keőteőtte az Török Chyazartul kwdöt Kardot, de more gentis, igy szolot —mond a névteleníró—: Ezt, te Nagos Bochkay! ki hatalmas chyazar fia vagy, tuggiad, hogy valakinek ezt oldalara kötik, annak soha sem penze, sem hada el nem fogy. Ha ez vegre keőtöd fel, boldog léz, giőzedelmes lész. Ha penigh ollian orczat akarsz előtte viselni, mint az előbbi, tauol nezzed; kit az hatalmas Chyazar nem remel felöled, ne lassad se te magadnak, se nemzetesegednek vtolso veszedelmét. De hogy az ne legyen, az Nagy Isten viselleye vgy az te igyekezetedet, es minden szerencsedet; azt mongia az giőzhetetlen Chazar: hogy te lehess az, ki az te Nemzeteseged keőzt nem kwlömben twndökölhessel, mint az szep chillagok keőzt, ez szep hainal chillag; chinalhass allando megh-maradast az te Nemzetesegednek, es lehess latoja azoknak az sok ioknak, kik az hatalmas chazartul reatok köwetkeznek. Tietek mind az haza, s mind az nyugodalom: az hatalmas chazare mind az keölchegh, mind az hadakozas. Most mutattia azt megh az ti nemzetesegtekhez, az kit soha senkihez nem mutatot. Végző baratsagunk ez veletek az ioban, végző az gonozban is: ha iol nem viselitek magatokat. De mindent jól megh lassatok, fe-

iwnek felet az Isten, ki mindent iol lát; oka veszedelmeteknek magatok, semmit abban az chazarnak ne tulaidonichatok.“

A fényes porta, legalább Magyar-s Erdélyországban térítő soha sem volt; hitért senkit nem zaklatott, mindegyik felekezet, hacsak egymást föl nem adták, mert ez is megtörtént, vallását szabadon gyakorolhatta; hol egymást nem túrték, rájok iratott, s békét parancsolt, miről nem egy levelet olvastam. Adón és hűségen kívül a többivel nem igen gondolt. A keresztyének pedig, holott vallásuknak szeretet s békesség a lelke és fő ágazata, nem tudtak megférni! — Nem csoda ha a szenvedő felek inkább Konstantinápoly, mint másfelé húztak; mert hit az, miért az ember él és hal: erősebb mint a vérség és nemzetiség, azért még ezeket is hátraveti, megtagadja.

De térjünk az előbbi útra. Mind ezeket, a mik történetek, megértvén Rudolf, hogy hova tovább, több több baj és háborúság ne vesztegetné országait, magát arra határozta, hogy Bocskai Istvánnal, kinek a nagyvezír, I. Achmet ozman császár nevében arany lemezzel bevont, s drágakövekkel kirakott koronát tett fejére, s őt Magyarországi királynak ismerte el és nevezte; megbékéljen. Telhatalmu képviselőjévé e dologban rendelte testvéröcsését főhg Mátyást, a ki is a következő 1606-dik évben, Illésházi István közbenjárásával, július 23-kán az ohajtott békességet Rudolf császár és Bocskai István között megszerzette, mely Bécsi Békekötésnek (Pacificatio Viennensis) neveztetik. Azon cikk záradékával azonban, mely a rom. kath. vallást illeti „Absque tamen praedudicio etc,“ még sem elégedett meg Bocskai, s ámbár e békeszerződést Rudolf ünnepélyesen megerősítette már, ő mindazáltal határozottan kijelenté, hogy mind addig nem járuland hozzá, míg a kétés értelmű záradék ki nem hagyatik. ¹⁾ E

¹⁾ Az 1608-ki országgyűlésen e záradék erejénél fogva követelék a rom. katolikusok: „Deinde Articulus condendus esset: ne Domini Lutherani, vel Calvinistae prohibeant in suis Bonis concionari Catholicos. sat.“ Ezért, s minden utóbbi következkéért e záradék kihagyatott; mi ellen azonban Forgách bíbornok a többi főpapokkal a pozsonyi társas káptalan előtt óvást tett. (Kazy Hist. L. 1. p. 80). De ezt a rendek protestáns része azért tette, nehogy később vallásuk szabadságában akadályoztassanak.

végből Illésházy 1606-ki szeptemberben még egyszer Bécsbe utazott, s Mátyás főherceg Bocskai megnyugtatóására e menedéklevelet adta :

„Nos Mathias Dei gratia Archi Dux Austriae etc. Memoriae commendamus, tenore praesentium significantes, quibus recognoscimus et notum facimus : quod, cum Spectabilis ac Magnificus Dominus Stephanus Boczkay de Kys-Maria, eique adhaerentes Hungari, ac vniti in Tractatu proximo cum Iphis proxime concluso, super quorundam Articulorum Correctione, Additione et Explicatione, Scripto singulari die Nonna huius Mensis Septembris oblato supplicassent, ob certas vero causas Illis expositas, cum huiusmodi Correctionem, Immutationem, et Additionem Tractatus iam hic conclusus et a Sua Maiestate confirmatus amplius non patiat; Ideo Nos ea omnia, quae per Paragraphum ultimum Articuli Primi in medium adduxerunt, ad proximam Diaetam revidenda, explananda et complananda remittimus ; prout etiam in hoc Domini Ablegati, ex rationibus supra memoratis quoque consenserunt. Quod vero praedictum Paragraphum ultimum concernit, sicut omnia in dicto Tractatu, bona fide acta fuerunt : ita etiam dictum Paragraphum in dictis verbis : „Absque tamen praeiudicio etc. usque ad finem, non mala fide additum esse ; sed, ut utraque Pars in earum Religione, Confessione, Usu, Exercitio et Templis non turbetur. In cuius rei Testimonium has Litteras propria manu subscripsimus, et Sigillo nostro communiri fecimus. Datum Viennae die 25. Septembris Anno Domini 1606.“

Mathias. m. p.

Franciscus Nagymihal
Secretarius. m. p.

Bocskai ebben a menedékben végre megnyugodott, s nem sokára megholt: „1606. 29. Novembris, hora 5. diei Illustrissimus Stephanus Boczkay Sacri Romani Imperii, et Transilvaniae Princeps, Sicularum Comes, finem vitae suae et regiminis clausit Cassoviae; cuius cadaver tandem anno mox sequenti 2. Februarii pompose Cassovia eductum, 22. Februarii, paucissimorum asseclarum suorum; multitudo siquidem

ad ciendas novas turbas formidabilis erat : Albae Juliae in Transilvania sepultum.“ *Závodszy György.*

Történt azonban, hogy holta után, 1608-ban az általa 1605-ki december 12-kén és 1606-ki szeptember 2-kán megnevesített, és lakóhelyekkel megajándékozott hajdúk, a bécsi békekötés ellenére, háborgattattak; ezért közöttök lázadás támadt, kiket Illésházy István többed magával Érsekújvárratt lecsendesített :

„Nos Joannes Prayner Liber Baro Supremus Capitaneus Jauriensis, et Artellariae Campestris Magister. Comes Georgius Thurzo etc. Stephanus de Illésháza Curiae Magister. Sigefrides L. B. a Kolonich Eques Auratus, S. C. Rque Mattis Partium Regni Hungariae Cis-Danubianarum Generalis Capitaneus, Consiliarius et Agazonum Magister, Adamus a Puchaimb etc. significamus tenore praesentium Nos de Haydonibus sub Ductu et Capitaneatu Andreae Nagy existentibus, unanimi voto et consensu, talem fecisse Conclusionem : Quod omnia hactenus per ipsos perpetrata quaevis facinora illis condonantur, neque eos propterea vel occulte, aut aperte tam per Nos, quam per alias Nationes punire liceat. Et quicquid illis per Illustrissimum quondam Stephanum Bocskaium etc. et Status ac Ordines Cassoviae congregatos, vltra Tibiscum collatum fuit, id eisdem restituitur. Ad quae componenda et transigenda Commissarii Cassoviam expediendi, quoscumque Aly Bassae Budensi (suo) tempore perscripturi sunt, ii personas delegatas ad Haydones expediant, et eos condescendere faciant, restitutis illis Praediis illis; qui tamen intra tempus illud, nemini aliquod damnum inferre, sed de facto, ultra Tibiscum recedere, ibidemque, usque adventum Commissariorum, pacifice commorari tenentur. Quodsi non curata hac nostra Transactione, ipsi Haydones proterviae suae insisterent; ex tunc contra illos insurgentes quicquid illis illuc contigerit, sibi ipsismet imputent. In quorum fidem et testimonium, hasce Literas nostras Chyrogapho et Sigillorum munitione roboratas dedimus. Actum in Uyvar die 27. Martii 1608.“

(Vége következik.)

CLASSICA LITERATURA.

AZ ILIÁSZ II. ÉNEKÉBŐL.

ZOMBORY LIPÓTTÓL. ¹⁾.

A NÉPGYÜLÉS.

- Mély álomban aludtak egész éjjel valamennyi
Istenek és lovakok; csak Zevszt nem fogta az álom;
Mert ő nyugtalanul forgatta eszében Achilles
Üdvét; s a danaok vesztét forralta agyában.
5. Végre, e gondolatot látá legjobbnak, ugyan hogy
Legközelebb Atrevszfira egy tév-álmot eresztend ...
A mire is csakugyan szaporán így szól vala ehhez:
„Most sebesen szárnyalj tév-álom, a fürge hajókhoz,
A danaokhoz; eredj Atrevszfia hős Agamemnon
10. Sátrához, s neki add ott értésére e szókat:
Állíttassa hamar csatarendbe a fürtös achájok
Hadseregét, minthogy most ő könnyen beveendi
Trója erős várát; többé nem kétes a végzés
Fenn az olümpi tetőn; én birtam az isteneket mind ...
15. Hérét kéréssel; s a vész leng Trója fölött már“.
Zevsz így szóla, s az Álom amint hallotta e szókat,
Tüstént elsietett, s menvén az acháji hajókhoz,
Felkeresé: sátrában aludt, édesdeden alva,
Ott vala, mélyen aludt Atrevszfia hős Agamemnon.
20. Akinek is fejrészénél állott meg az Álom;
Ál külsője szakasztott hős Nélevsz fia Nesztor,
Mint kit minden öregje fölött tisztelt Agamemnon;
S Nesztor képében kezd szólni az isteni Álom:
„Még alszol? daliás Atrevsz fia, nagy birodalmu
25. Hős! Tilos ám álomban tölteni hősnek egész éjt.
Éber fő legyen az, kire üdvét bízza az ország ...
Fel hát, halld szavamat, mert engem most ide Zevsz küld,
Aki neked nagyban kedvez, s rajtad könyörült már:
Állíttasd szaporán csatarendbe a fürtös achájok
30. Hadseregét, minthogy most már könnyen bevedend

¹⁾ Úgy hiszem érdekelni fogja, kivált új, olvasóinkat e műversenyző
mindinkább előhaladó munkájának e töredéke. 1854-ben II. köt. 409
s köv. ll. adtuk az egész I. éneket. Szerk.

- Trója erős várát; többé nem kétes a végzés
 Fenn az olümpi tetőn; rá birta az isteneket s Zevszt
 Héré kéressel: s a vész leng Trója fölött már ...
 Ezt jól tartsd meg eszedbe, hogy el ne felejtst ha felébredsz.“
35. Szólva az Álom odább szállott; ott hagyva magában
 Gondolkodva a hőst, dolgokról, mik csupa álmok,
 S míg ma hívé Priamosz várát bevehetni a jámbor,
 Zevsz tervét távolról sem sejtvé, ki Achája
 S Trója vitézeinek sok bajt s részt szána e harcban:
40. Ébred a hős, még csengve fülében az isteni szótát.
 Ül, s puha öltönyeit felhuzza magára; csinos volt
 Mind és új szövet; és fellökte azokra palástját;
 S tiszta arany rojtos saru díszlett hősi bokáján ...
 Majd az ezüst kaposos kardot vállára kötö fel,
45. S a hervadhatlan fejedelmi botot, mit örökle,
 Felfogván, nagyban sietett az acháji hajókhöz,
 Kéjtől ittasan, érc szerelésű hadseregéhez.
 Majd kipirult az olümpi tetőn is az isteni hajnal,
 Zevsz s más mennybelieknek a nap jöttét hírül adva ...
50. És Atrevsz fia hángosan adta elő a parancsot,
 Hogy mind gyűjtse tanácsba a hírnök a fürtös achájok
 Népeit; és a hírnökök öszvehivák hamar őket
 Harsány szózáttal, s perc múlva begyűlt az egész töm.
 S most a tekintélyesb öregekkel tartva tanácsot
55. Püloszi tisztes öreg Nesztor sátrában, először
 Majd indítvánnyal lép fel, mire öszvegyülének,
 Szólva: „barátim, az éjjel az isteni Álom előttem
 Nesztor képében, mint élő mássa, jelent meg;
 És fejrészemnél állván, így kezdé beszélni:
60. „Még alszol? daliás Atrevsz fia, nagy birodalmu
 Hős! Tilos ám álomban tölteni hősnök egész éjt.
 Éber fő legyen az, kire üdvét bizta az ország ...
 Fel hát, halld szavamat, mert engem most ide Zevsz küld,
 Aki neked nagyban kedvez, s rajtad könyörült már:
65. Állítsad szaporán csatarendbe a fürtös Achájok
 Hadseregét, minthogy most már könnyen bevedend
 Trója erős várát; többé nem kétes a végzés
 Fenn az olümpi tetőn; rá birta az isteneket s Zevszt
 Héré kéressel: s a vész leng Trója fölött már...
70. Tartsd meg eszedben. „Imígy szólt, s elszállott nyomon, én meg
 Erre felébredtem, mig előbb édesdeden alvám ...
 Lássuk azért, ha kiállanak-é az achájok a harcra?
 Szóval ugyan teszek én legelőbb kísérletet, úgymond,
 A lehetőségig, s a futást fogom adni parancsul
75. Fürge hajóinknak, ti pedig majd álljatok ellent

- Téltul okos szóval.“ S leül. És Nesztor kele most fel
 A homokos Pülosz fejedelme, s az argosziak közt
 Bölesen kezdi: „barátim, népvezetők s fejedelmek,
 Hogyha a fürtös achájokból más mondja ez álmot,
 80. Azt mondnök, hazudik; s inkább el kellene tőle
 Fordulnunk, hanem ezt hadaink legfőbbike látta...
 Lássuk azért, ha kiállanak-é az achájok a harcra?“
 Ekként szólva pedig kifelé kezdett a tanácsból
 Menni; s felállott mind s hódolt a népvezetőnek
 85. A fejedelmi botot viselő kar; s gyült be a nép is.
 Mint mikor a népes méh rajzik a szirtüregékből,
 S egymást éri az újra meg újra jövő bogaraknak
 Serge, miként szőlőfürt úgy függvén a virágok
 Dús szálára tapadva tavasszal, több csapatokban
 90. Tétova repkedvén: ép úgy gyült most ama népség
 A roppant parton sorjával a fürge hajókból,
 Sátrakból, a tanácsba, csoportonként; közepette
 Állva az isteni Hír, Zevsz biztosa, ösztönözöleg
 A haladásra a néptömeget, míg végre begyűltek...
 95. Zúgva a töm s a föld is rengve alatta, amint már
 Ült lefelé a tömeg, nagy zaj lön, szinte kilenc fő
 Hírnöknek kellett kiabálni torokszakadásig,
 Hogy lecsitítsa, s a Zevsz avatotta királyokat egyszer
 Hallgatnák. Alig ült le a nép s helyt foglala csendben,
 100. Felkelt rá a király Agamemnon, s a fejedelmi
 Pálcát markolván (mit Héphesztosz maga gyárta,
 Adva Kronoszfi király Zevsznek, s ez az Argoszölőnek,
 Ez pedig adta Pelopsznak a délceg mének urának,
 S újra Pelopsz a népvezető Atrevsznek adá át,
 105. S végre a haldokló Atrevsz oda adta Thüesztesz
 Marhatenyésztőnek, dúsgazdag nyájak urának,
 És ettől Atrevsz fia hős Agamemnon öröklé...
 Hogy vele nagy birodalma terén, a sok szigeteken,
 És az egész Argoszföldön sikeritse parancsát)
 110. S rátámaszkodván, szava jól gördülve imígy folyt:
 „Óh, danaok védhősei, Áresz népe, barátim!
 Ádáz romlással hallóza be engemet a nagy
 Zevsz, a kegyetlen; mert megigérte s fejével is intett
 Rá, hogy Trója erős várát feldúlva fogok hon
 115. Téрни: s gonosz cselet vet nekem újra, javalva, hogy annyi
 Gyászos sérvek után, most menjek vissza kudarcgal
 Argoszhonba. De így végezte a főhatalom, Zevsz!
 Ő, aki oly sok erős métek várát kidulá már,
 S még kidulandja, mivel minden hatalom, keze közt van.
 120. Hallani is szégyen lesz még az utódok előtt is

- Azt, hogy Achája hiába vivé roppant hadait kis
 Számú nép ellen, miután nincs semmi eredmény ...
 Mert, ha a tróok a hadsereget mivelünk meg akarnák
 Mind a két részről számlálni, kikötve előre
125. A békét, és öszvesen a polgárt valamennyit
 Olvasnák amazok, mi pedig tizedekre oszolnánk,
 Hát vegyük azt, hogy a tróokból valamennyi egyes tölt
 A tizedeknek bort, nem jut pincérje bizonynyal
 Sok tizedeknek még. Oly annyira többnek itelem
130. Én az achájokat a tróoknál, a kik a várban
 Léteznek. Noha láncsavivók is akadnak ugyan több
 Métekből, akik engem gátolnak nagyon, és kik
 Nem hagyják, bármint akarom, végtére bevennünk
 Trója erős várát. Legurult már szinte kilenc év
135. A nagy Zevsz jóvoltából, s mind megrevesedtek
 Már a hajófák is, s pórázai szinte avulnak ...
 Tán nőnk s gyermekeink ott ülven hajlokainkban,
 Várnak ránk, s minékünk eddig befejezve, hiába,
 Még mindig nincsen munkánk, mi miatt ide jöttünk.
140. Hát, amit én mondok, mind hallgassuk meg; az édes
 Honba hamar fusson kiki vissza a fürge hajóval,
 Mert nagy téreivel Tróját már úgy se veszük be.“
 Így szólt. S mondására azok szive lelke megindult
 Mind, kik előtt a tanácskozmány csele nem vala tudva.
145. S megmozdult a tömeg rá, mint mikor égboruláskor,
 Zevsz atya fellegiből rohanó ellenszelek által
 Felbojtott tenger tornyos hulláma ha mozdul;
 Avvagy, mint mikor egy roppant nagy terjedelemben
 Fekvő messze mezőn a vetést megfúvja a szellő,
150. S meg-megkapva felül sok ezernyi kalászkodat ingat.
 Úgy mozdult e tömeg, s rohanának a fürge hajókra
 Mind, katonás dühhel, porfelleg szállva utánok;
 S biztatván egymást, fogták a hajót, bevezették
 A vész hullámos tengerre, s kitisztogatták rá
155. Öbleit, és az eget verdeste a honsietőknek
 Víg dala; s felvontatva az ászoktalpakat is mind,
 Már a szökés sikerült is volna az argosziaknak,
 Hogyha beszédével Pallaszt nem kérleli Hére:
 „Édesem, ah, vértés Zevsz gyermeke, Pallasz-Athéne,
160. Hát így futnak az argosziak haza a morajos nagy
 Tengereken, s a dicsőséget tróok- s Priamosznak
 Hagyják, s argoszi gyöngy Ilonát, ki miatt az achájok
 Ezrei Trója alatt elvesztek távol a hontól?
 Menj az achájoknak jól fegyverzett seregéhez
165. S mindenkit lebeszélj nyájás szavaiddal. Azért is

- Futni ne hagyj nekik a kettős evezővel a tengert“.
- Igy szólt. S nem vonakodva a kék szemű Pallasz-Athéne,
Nem késett, de sietve leszállt az olümpi tetőkről,
És hamar ott termett az achájok fürge hajóin ...
170. Ott leli Zevsz esze hű mását, a kis isten Odüsszevszt,
Állva, nem is bántván jól készült fürge hajóját ...
Mert neki fájt szive lelke nagyon: s mellette megállván,
Szólt hozzá a kék szemű Pallasz-Athéne sietve:
„Laertes fia, isteni faj, te hatályos Odüsszevsz!
175. Hát csakugyan csufosan haza szöktök a harc mezejéről
Jól készült kettős evezővel a fürge hajókon?
Hagyva dicsőséget vele a tróok- s Priamosznak,
S hagyva az argoszi gyöngy Ilonát, ki miatt az achájok
Ezrei Trója alatt elvesztek távol a hontól!
180. Menj az achájoknak jól fegyverzett seregéhez,
S mindenkit lebeszélj nyájias szavaiddal. Azért is
Futni ne hagyj nekik a kettős evezővel a tengert“.
- Igy szólt. Ő pedig értve az istennő szavait, kezd
Futni, lelökve palástját is, mit hírnöke vón fel
185. Evribatesz, ki is őt ide is követé Itakából ...
Majd Atrevsz fia hős Agamemnon, elébe jövén most,
Ettől kapja el a hervadhatlan fejedelmi
Ős pálcát, s azzal sietett az acháji hajókhoz,
S a kit előlkapa, fejedelmet, vagy akarkit a főkből,
190. Annak ugyan neki esve mohón, szépen lebeszélte:
„Jó ember, nem kell mindjárt megijedni. Azért is
Ülj te magadnak, s másokat is szólíts maradásra.
Mert nem tudni, miben töri hősi fejét Agamemnon.
Most az Achájokat ő kísérti, de tán üti is majd ...
195. Mert sok nem hallotta tanácskozmányi beszédét ...
S még az achájoknak baja gyúlne, ha megharagítják ...
És nagy a Zevsz avatotta király fejedelmi haragja! ...
Mert becse van Zevsznél a bölcsnél, s kedveli őt Zevsz“.
- Vagy ha a pórságból látott valakit zavarogni,
200. Rá emelé a királyi botot, s megszigta lehordva:
„Ülj veszteg, te cudar, s hallgasd mások szavait, kik
Náladnál százszorta különbek, gyáva, te, árnyék!
Nem számítsz jámbor, se csaták mezején, se tanácsban!
S csaknem uralkodik itt valamennyi acháji bitang már?
205. És nem is ér a sok ur semmit. Fejedelme, királya,
Egy legyen a népnek; kit az égi Kronosz fia rendelt,
Adva jogot s pálcát neki, hogy sikerítse parancsát“.
- Útba eként igazítva a hadsereget, valamennyin
Tódultak sátor- s a hajókból újra gyülésre ...
210. Nagy zajjal ... valamint mikor a morajos hab

- Ott morog a partnál és viszamorogja a tenger.
 És míg a többi leült mind elcsilapodva egészen,
 Therszitész pedig egymaga még fecsegett, a garázda
 Mosdatlan szájhős, a ki holmi sületlen epés szó-
215. Halmazzal fejedelmeket is megugatni merészelt,
 Némi nevetséget keresőleg az árgoszi népnek ...
 Trója alá ez a hatalmas potom ember is eljött;
 Kancsal, sánta, ducos hátú, szűk melle behorpadt,
 S fenn főrésze hegyes csúcsban végződve, alig volt
220. Gyéren már itt ott egy két hajszál feje búbján ...
 A ki gyűlölve Achillest és a hatályos Odüsszevszt,
 Őket szokta gyalázni leginkább, s hős Agamemnon
 Sem kímélve, beszélt csacsogásaival neki is sok
 Csúfságot, s csuda módon ahogy haragudtak ezért rá
225. Lelkökből mind méltatlankodván az achájok ...
 S ő Agamemnon nagy harsány szóval gunyolá most:
 „Mít pityeregsz ismét Atrevsz fia, köpd ki, mi kell még?
 Táboraid tele tömvék ércekkel, s a menyecskék
 Szébbjeivel; miket is legelőbb mi achájok
230. Szoktunk adni neked valamely métet ha bevettünk ...
 Tán arany is kell még? mit a trói lovag seregekből
 Olyik nyújt, fia megváltása fejében, a kit majd
 Én vagy más az achájokból megkötve hozandunk ..
 Tán minden némbert temagad fektetsz le ezentúl
235. Sátoradban szép szenvedelemmel? Azonban Achája
 Hadseregét a királynak roszra vezetni nem illik ...
 Óh, gyávák, nem is ember achájok, némberek inkább!
 Térjünk vissza hajóinkkal, s ezt hagyjuk a díjt itt
 Főznie Trója alatt, hadd lássa, ha némi segélyül
240. Voltunk néha mi is neki vagy sem? Mint ki Achillest
 Csúffá tette, a nálánál százsorta különb hőst ...
 Erva díját, mit erővel vett el tőle; nem is volt
 Egy csep epéje Achillesnek, mint szende galambnak,
 Mert, Atrevszfi, utólszor tettél volna bitorlást!“
245. Így szólt. S megesufolá a népvezető Agamemnon
 Therszitész; ki előtt hamar ott volt észdus Odüsszevsz.
 Torzul nézte, s nagyon szigorún torlá meg e szókkal:
 „Therszitész, szájhős, szünj, bár harsány papoló vagy,
 És ne kívánj a királyokkal, magad egy, külekedni ...
250. Mert én náládnál gyámoltalanabbat azok közt,
 A kik Atrevsz fiait követék ide, nem tudok, és így
 Nem fogsz birni királyokat ócsárolva papolni,
 Bojtván őket, a hontérést pengetve bolondúl.
 Még azt sem tudjuk, hova üthetnek ki a dolgok?
255. Jól érendünk-é? balul-é? mi achájok a honba?

- Mért ülsz itt a népvezető Agamemnon Atrészfi
 Ellen gúnyt szórván, hogy a hős Danaok (helyesen) sok
 Díjt adnak neki. S még őt rágalmazva papolsz itt?
 Mondom azért, mibe is fog telni, ha én valahol még
260. Mint itt most, így félre beszélve talállak, Odüsszevsz
 Vállai közt ne legyen feje többé, s Télemachosznak
 Apja tovább ne legyek, ha nyomon meg nem kaparítlak,
 S nem vetkeztetlek le, letépve palástot
 És köntöst rólad, s a mivel betakarva szemérmed,
265. És miután a gyűlésből is csufosan kibotoztlak,
 Szép énekszóval kotródol a görbe hajókhoz.“
 Szóla, s lapockáján s hátán botjával útést tön
 Rajta, hogy elgörnyedt s kínjában könyje kiesordult,
 És kék foltba lenyomva maradt hátán az aranybot,
270. Mint vastag póráz, kidagadva. S leült megijedve.
 Fájt neki, s csak lesütötte orát, könnyezve: azok meg,
 Bár bosszankodtak rá, jó ízűt nevének
 Rajta, s egyik szomszéd szólt a másikhoz, a mint rá
 Néze: „nagy isten! Ezer mást is jól végze Odüsszevsz,
275. Mint ki tanácsban erős, s jól tervez a harcban,
 Mégis a legszebbet cselekedte az argosziak közt
 Most, hogy e rút szájhóst a tanácsból így kiriasztá,
 Mert nem is ösztönözendi szilaj természete többé,
 Hogy fejedelmeket ócsárolva papoljon ezen túl“.
280. Szólt. S majd erre királyi botot markolva Odüsszevsz
 Ostromhős állt fel, s a kék szemű Pallasz Athéne
 Hirnök képében csitította körülte a népet,
 Hogy meghallhassák az achájok elöl is utól is
 Mondását, s érthesse javallatait kiki tisztán.
285. S bölcsen szólt nekik így: „Atrészfi, a firtös Achájok
 Téged az értelmes szavu emberi nemzet előtt most
 Nagyban akarnak csuffá tenni, király, miután ők
 A fogadást meg nem tartják, mit tettek az áldott
 Argoszból jövet egykoron, azt mondván, hogy előbb nem
290. Térnek hon, míg Trója erős várát földig nem alázzák.
 Szoktak ugyan kis gyermekek és az anyák is azokkal
 Sírni együtt, vágyván hontérni, mivel kiki küzd s tör,
 Bánatos érzés közt élvén, haza jutni idővel . . .
 Minthogy ugyan ki csak egy hót is van távola nőtől,
295. Már nehezen türi barna hajóján, melyet a téli
 Zord vihar és tenger zaja fog le, pedig minekünk itt
 Most a kilencedik év lejtette körül a napot már:
 Engem azért, az achájok a szélgyors görbe hajóknál
 Hogy nehezen türnek, nem bosszant; mégis azért nem
300. Szép ily hosszas időszak után hontérni potomban . . .

- Hát csak tűrni, maradni barátim, még keveset, hogy
Lássuk meg, ha valót jósolt-e Kalchasz, avagy nem?
Mert jól emlékszünk, s ti tanúim vagytok ugyan rá
Mind, kiket eddigelé a halál el nem ragadott; pár
305. Nappal előbb, a mint az acháji hajók nyomulának
Aulisz alá, tróók- s Priamosznak hozva ezer vész, ,
S egy kútforrásnál a száz tulok áldozatot meg-
Tettük a mennybelieknek a szent oltárokon egy szép
Ősi juharfánál, mi alól egy tiszta patak folyt:
310. Itt nagy jel tűnt fel. Sárkány ugrott ki az oltár
Beljéből, szörny; háta kirakva piros pikelyekkel;
És hogy üzöbe vevék, a juharra kigyózva kapott fel,
Mely' sudarán lombfedte madárfészek vala rakva.
Benne verébanya, és vele nyolc fia, ülve kilencen.
315. S a sárkány, kit Zeusz maga küldé világra, ezen nyolc
Kis csipogó fiakat felfalta keservesen, anyjok
Sajnálván fiait, folyvást reszketve fölöttök.
Ezt is, amint környöskörül ott nyögdele, befalta
Szinte szegényt, szárnyánál fogva, s mohón megemészté,
320. Mint fiait. Csoda volt ez, amint kimutatta az isten;
Mert átváltoztatta az égi Kronosz fia kövé.
És mi csodáltuk a tény, a kik ott környöskörül állánk,
Mint jött a szent áldozatokba e szörnycsoda? ÉS rá
Szólt Kalchasz jósolva, miért bámultatok el mind
325. Fürtös achájok? E nagy jelt Zeusz maga bölcsen adá most,
Ily későn; mert a siker is későre haladt ám,
Míg maga megmaradand a dicsőség fénye örökké . . .
A mint ez megevé a verébfákat s az anyát is,
Mely azokat kiülé, nyolcat, s a kilencedik ő volt:
330. Így harcolva kilenc évet mi is, a tizedikben
A tágutcás Trója erős várát beveendjük . . .
Igy szólt, s ez mind teljeseedik most. Hát, ti maradni
Fogtok még most itt, fényes szerelésű achájok!
Míg Priamosz roppant várát beveendjük.“ Imígy szólt.
335. S lőn zaj az argosziak közt, s majd az acháji hajókról
Rá a nép harsány lármája feelve, dicsérték
Mind a beszédet, amit mondott a hatályos Odüsszevsz.
Erre az ősz lovag állván fel, gérénei Nesztor,
Szól köztök: „Jó isten, hogy tudtok ti beszélni
340. Mint kis gyermekek, a kik nem gondolnak a harccal?
Hát, eskünk s a szerződések hol maradának?
Hát a terv, s a hősök gondjai füstbe menendnek?
S a borozási szövetség? s kézszerítés? mibe bízunk!
Hasztalan itt most szóval okoskodnunk, okot erre
345. Úgy sem lehetvén, késsünk bár meddig is itt még!

- Eddigi elvedhez te azért, Atrevszfi, maradj hű.
Adj te az árgosziaknak az ádáz harera parancsot,
S azt az achájoktól külön-érző egynehanyat hagyj
Pangani, mert ők nem fogják kivihetni, hogy Argosz
350. Honba előbb térjünk, mint vértés Zevsz akaratját
Megtudjuk, mi igaz, mi hamis van benne? hogy az nap,
Ahogy a fürge hajókra ülének az argosziak, vést
Hozva a tróoknak, legfőbb Zevsz, gondolom, épen
Jóslatosan mutatott jelt, és megigérte kegyét, mert
355. Jobbról villámlott. Hát itt üljön kiki, mígnem
Ő is a tróoknak feleségét élvezi, bosszút
Állva a gyászba borult elrablott gyöngy Ilonáért.
Hogyha pedig vagy egy oly roppantul vágy haza menni,
Úgy érintse ugyan jól készült barna hajóját,
360. Hogy valamennyi előtt ott éri a gyász a halállal.
Ellenben, te király, magad is fontold meg ugyan jól
A dolgot, de azért mást is hallgass meg azonban.
És bizonyára, nem is megvetni való a beszéd, mit
Hozzád intézek. Neked el kell most különöznöd
365. Hadseregében előbb a legénységet faja, és úgy
Végre családja szerint, hogy fajnak a faj, s a családnak
Szinte család nyujtson segedelmet. Hogyha te ezt így
Önként megteszed, és az achájok is elfogadandják,
Meg fogod a bátor harcost ösmérni s a gyávat.
370. Mert erejéhez képest fog mindenki csatázni,
S meg tudod, istenek ellenzése, a gyáva hadak, vagy
Harc-avatatlanság, nem hagyja bevenni a várat?⁴⁴
S hozzá szólva felelt neki rá a király Agamemnon:
„Most az achájokat újra legyőzted, öreg, szavaiddal.
375. Bár, óh, Zevsz atya, s Pallasz, s Phöbosz Apollon, Achája
Népeiből nekem ily tized adna tanácsosomul, hát
Úgy, bevevén és feldúlván a király Priamosznak
Ős várát, hamar ejtnők azt kezeinkbe, hanem hajh,
Vértés Zevsz számomra teremte keserveket, engem
380. Pörbe s hiába való versenygésekbe keverve! ...
Mert a leányért versenygünk csak, Achilles is én is
Egymással civakodva; hanem magam én leszek első,
A ki kezet nyujtok neki, hogyha tanácsba jövendünk,
S egy cseppet sem fog soha a tróok baja szünni ...
385. S most kiki enni mehet, s azután készüljön a harera,
Jól hegyesítse ki a dárdát, s készítse a vértet,
S abrakot adván a délceg ménnek kiki bőven,
Nézze körül szekerét, s gondoljon a harera, miként fog
A dühös Areszszel szem közt harcolni egész nap?
390. Mert ezután nem lesz többé egy szikra szünet sem

- És a vivót heve közt üzi szét a közbe jövő éj.
 Majd izzad mindenki melén a hőst fedező vért
 Szítja, s a dárda körül keze is meg fog merevedni,
 S izzad a húzástól fényes szekerében a mén is.
395. S csak tudjam meg, hogy szeret a hegyes orru hajoknál
 Némelyik heverészni, tudom, nem fogja kezével
 A madarak s kuvaszok seregét is elűzni magától.⁶
 Ő ugyan így szólt. S Argosz népe kiáltva nagyot rá,
 Mint a magas parton, ha a hullámok tolakodnak
400. Innen is onnan is, a rohanó széltől a kiálló
 Szirthez ütődve, mit a vihar, és szélvész dühe el nem
 Hagy soha; úgy iramodtak ezek; s elszórva hajókon,
 Sátrakban, s gerjesztve tüzet, nagyban lakomáztak ...
 Mindenik esdve, ki egy, ki pedig más isten előtt, hogy
405. Távozzatna halált s veszedelmet tőle a harcban.
 S rá Agamemnon ötöd füves állatot áldozza, hizlalt
 Szép tulkot, legfőbb Zevsznek, s meghívta Görögthon
 Mind valamennyi tekintélyesb öregét, legelőbb is
 Nesztort, majd rá Idomenevszt a királyt, azután rá
410. Mind a két Ájászt, és Tüdevszfit; hatodiknak
 Észre, Kronosz fia Zevsz mását, a kis isten Odüsszevszt ...
 Önként érkezvén a nagy harcos Meneláosz,
 Bölesen tudva, miként el van foglalva fivére.
 S hogy körül állották a tulkot, hintve az árpát,
415. Köztök emelve fohászt, így szólt a király Agamemnon:
 Óh, te dicsőséges, villámzó, égi lakos, Zevsz!
 El ne nyugodjék a nap előbb, beköszöntve az alkony,
 Míg Priamosz ragyogó teremét földig nem alázom ...
 És minden kapuját izzó tüzzel felemésztsem,
420. S meltáján vassal hasitom fel a hektori köntöst,
 S ott körülötte a sok bajtársak hasra nem esnek ...
 Mind a porban markolván, dermedve, a földet.⁶
 Így szólt ő, de nem inte Kronosz fia semmi javallást,
 Mert elvette az áldozatot, szaporítva baját is.
425. Majd a hátra szegett gégét metszvéen legelőbb is,
 Fejtve a bőrt lefelé, s aztán vágván ki a combot,
 Hájjal kétszeresen bevonák; s nyers húsdarabokkal
 Megtömték, s hozzá dült fát használva, hasábon
 Égették, s az aprólékot felszúrva süték meg
430. A tűz lángja fölött, s miután megsültek a combok,
 S izlelték az aprólékot, mind feldarabolták
 A többit, s nyárson megsütve, a mint kiki tudta,
 Végre lehúzták mind, s mire majd végezve a munkát,
 Kész lön a vendégség, nagyban lakomáltak utána
435. Vendégeskedvén, hogy több sem kell vala hozzá.

- És mire étel-ital vágyát mindenki betölté,
 Kezd a lovag gérenei Nesztor szólni nekik most :
 „Óh, te dicső Atrevszfi király, Agamemnon,
 Itt mi tovább ne időznénk, sőt ne halaszszuk a nagy mût
440. Messze, amit kezeinkbe fog adni az isteni végzés.
 Hadd gyűjtsek hát a páncélos achájokat özsves
 Hírnökeid harsány riadóval mind a hajókhöz :
 Én az achajok népes táborait teveled majd
 Eljárnám, mielőbb felidézvén a dühös Áreszt“.
445. Így szólt; s nem vonakodva, reá, a király Agamemnon,
 Harsány hírnökeit megbizta parancsaival, hogy
 Hívnák harcra a fürtös achájokat özsvé; kik őket
 Özsvehivák; a kik is rögtön mind özsvegyülének.
 S kik körülötte valának, Zevsz avatotta királyok,
450. Elkülönözni menének: köztök a kék szemü Pallasz,
 Drága becsü vértjével, a romlatlan s az örökké
 Tartóval, melyről száz bojt csüngött le, aranyból
 Kötve; miből egy, száz tulok árát érte-meg; ezzel
 Tüntetvén ki magát, az achajok sergei közt járt,
455. S ösztönözé őket, kitkit fellelkesítőleg,
 Hogy harcolnának nem szünve az ütközetekben.
 És mindjárt édesb lón most nekik a csata gondja,
 Mintsem a hontérés a fürge hajókon ezentúl.
 Mint mikor a tüzvész a bércen a rengeteg erdőt
460. Pusztítván, a nagy fénytenger messzire látszik,
 Úgy ezek indulván, a csudálatos érc ragyogása
 Messzire csillámlott, s az eget s levegőt besugárzá.
 S mint mikor a vándor madarak nagy sergei, darvak,
 Vadludak, és hattyúk hosszú nyakaikkal a légben
465. Repkedvén a Kaüsster partjain, Ázsia roppant
 Térségén suhogó szárnyakkal a földre lecsapnak,
 Zengön, szemközt ülve le egymással, s a mező is
 Hangzik rája; csoportonként úgy ömle azoknak
 Roppant serge, Szkamander messze vidéke felé most:
470. Úgy a hajók-, mint sátrakból, szólván sereg és mén
 Lába alatt a föld szörnyen; s ellepte Szkamander
 Zöld partját a temérdek nép. Amennyi virág van
 S lomb kikeletkor; a mennyi rovar dong, nagy tömegekben
 Szállongván, a juhászi tanyán, ha kinyílt a tavasz, tej
475. Szomja miatt, mint a raj; a fürtös achajok is annyin
 Álltak a vér mezején, öldöklés vágyai égvén
 Keblökben; s mint nagyszerü kecskéek nyájait őrzök
 Özsveteremti hamar, ha legelvén özsvé vegyültek;
 Őket is a vezetők úgy elkülönözve hozák most
480. Rendbe nyomon, mind, harcba menendőket soraikkal;

A kik közt a király Agamemnon ugyan maga olyan
Volt, mint villámzó Zevsz, szemre, de főre is, épen,
Övre miként Áresz, mellére pedig Poszeidon.

Mint a csordában maga legkitünőbb az egész közt

485. A bika (felmulván nagyban valamennyi tinókat)

Úgy kiemelve Atrevszfit is az nap a had sorain Zevsz,

Öt valamennyi fölött kitünőleg tette dicsővé ...

I R O D A L O M.

— Mathem. és Természettud. — *Tanmódszerü* (methodica) *Számtanítás*, vezérkönyvül népiskolatanítók számára s magánhasználatra *Diesterweg* után *Veres László*, a helv. h. debreceni főisk. neveléstan s francia nyelv tanára. Debrecen, a város nyomd. 1856. Telegdi Lajosnál. N8r. 254 l.

Gyakorlati Számolókönyv népiskolák növendékei számára. Irta *Veres László*, debreceni főisk. tanár s az elemi főiskolák felügyelője. Debrecen, városi nyomda, 1856. K8r. 127 l.

Mértani Nézlettan algymn. és reáliskolai használatra Dr. *Mocnik Ferenc* után ford. *D. Szabóky Adolf*, kegyesrendi tanár. Két füzet. Pest, 1855—56. Lampel Robert sajátja. N8r. 107 és 104 l. 153 és 113 a szöveg közé nyomott fametsz. 32 és 36 kr.

Algebra, felsőgymn. és reáliskolák számára, Dr. *Mocnik Ferenc* után ford. *Dr. Arenstein József*. Pest, 1856. Lampel R. sajátja. N8r. VI és 255 l. füzve 1 fr 20 kr.

Méhész-Naptár. Dzierzon módszere és a bajorhoni Méhészujság után saját tapasztalattal igazolva és bővítve kiadja *Sághy Mihály* kámoni földbirtokos. Szombathely 1856. Bertalanffy Imre gyorssajtóján. Sr. 84 l. füzve 30 kr.

Oktatás a Gyümölcs- és Eperfatenyésztésben. Vezérfonalul a nép és népiskolák számára. A cs. k. földmivelési és bányauági magas ministerium által jutalmazott pályamunka. Készítette *Gönczy Pál*. Pest, Heckenast sajátja. 1856. Sr. 112 l.

— Egély. — *Mennyei Arany Kulcs* . . 14-dik kiadás. Pest, 1855. Trattner-Károlyi tulajdona. K12r. 331 l.

Bujdosásnak Emlékezetköve . . Bővített kiadás. Komárom, Szigler testvérek sajátja. 1855. 18r. 248 lap.

Krisztus Atyafiságának Könyvei . . . összeszedte . . . *Kókai Benedek* . . . Pesten, Trattner-Károlyi tulajd. 1856. Sr. 380 l.

Hétfájdalmu bold. szűs Mária nyomait követőknek Mennyebe vezető *Arany Koronája* . . Imáds. és Énekes Könyv. Szerzette *Ács Benjamin* atya, sz. Ferenc rendi áldozár, pesti hitszónok és missionarius. Pest, 1856. Bucsánszky költs. 4r. X és 384 l.

A MUZEUM TÁRCÁJA.

TUDOMÁNYOS LEVELEK.

Gr. Kemény József, Mike Sándorhoz.

II. *Benkő Józsefet, s a Hóravilág irodalmát illetők.*

Kedves Miko bácsi! Ime! következik utolsó levellemnek folytatása. Barátom uramnak, idei nov. 14-ről i becses levelében, e sorait olvasom: „Benkő Józsefnek egy, legalább előttem, s még biographussa előtt is ismételten munkájából három ívet láttam itten Pákei Lajosnál, melyek a néhai Sala Mihály írásai között találtattak. Címje ez: „Az Erdélyi Oláh nemzet képe. Lefesté III könyvekben Benkő József sat. Pozsonban. 1785.“ 8-rét. Az Egyvelegem III. kötetében bővebb jegyzékre fog Nagyságod találni. Közélebből a lyceumi könyvtárnok Vass József urat is figyelmeztetve, felírt Toldy Ferencnek, s gondolom, az Uj Muzeum octoberi füzetében leszen róla említés. Nincsen-e meg Nagyságodnak egész kiterjedésében?“

Barátom uramnak e soraira való válaszom ez:

Benkő József említett munkájának címje barátom uram levelében hiányos, mert annak hív, és egész címje ez: „Az erdélyi oláh nemzet képe. Lefesté III könyvekben (így) Benkő József, Közép-Ajtai prédikátor, Erdővidéki Esperest, és Hárlemi tudományos társaságbeli tag. Első könyv (így). Pozsonybann (így). nyomtatott Pátzkó Ferentz Ágoston által. 1785.“ — 8rét. Ezen munkának első nyomtatott íve előttem igenis már 1836-ban ismeretes vala, mert akkor ezen első ívre Bécsben akkori erdélyi udvari titoknok Jancsó Imre barátomnál, egy könyvbörítékon, mint haszon nélküli papírra akadtam, s én figyelmeztettem őtet ezen curiosumra, és arról gyűjteményei számára jegyzéseket is írtam Bécsben még 1836-ban, melyeket Benkő Józsefnek az „Oláh Zenebonáról“ írt, és itt alább bővebben említendő munkájához írt előjáróbeszédembe (Praefatio) foglaltam. (Lásd ezen levellemnek záradékját). Mivel pedig Jancsó Imrénének könyvei gróf Teleki József által az akademia könyvtára számára megvételtek, azért hihető, hogy az említett nyomtatott ív azok között megtalálható. Ezt Toldy Ferenc barátunk könnyen felkeresheti az említett Jancsó-féle könyvek és gyűjtemények között ¹⁾. Lejövén 1837-ben Bécsből, történetesen említém Benkő Józsefnek ezen munkáját néhai Göbbel Fridrik barátomnak († 1845), a ki azt jelenté nekem, hogy ezen munkának nyomtatott első ívei megvolnának Bonoidán, néhai kormányzó gróf Bánfi György könyvtárában; de én azokat soha sem láthattam, pedig megígérte vala Göb-

¹⁾ Nem találtatott még eddig meg. T. F.

bel barátom, hogy azokat számomra meg fogja szerezni. Boncidán kéne tehát ezen négy ívet felkeresni. Göbbel szavainak hitelt lehet adni, mert ő életében egy szenvedélyes bibliographus volt, amit talám barátom uram is tudhat. Minő vélekedésem lett légyen pedig már 1836-ban Benkő Józsefnek ezen munkája iránt? azt itt nem említtem, mert a fenn említett előjáró beszédemből Vass József barátunk (kit igen szívesen köszöntetek) könnyen megértheti. Említtem pedig itt még azt is, hogy Benkő Józsefnek ezen csonkán kiadott munkája, és annak példányai oly ritkák, hogy annak létezése még Sándor István előtt is, a ki minden magyar nyelven nyomtatott könyvek címjét vas szorgalommal összevérvá ily cím alatt: „Magyar Könyvesház. Győrött. 1803“ közre bocsátott vala, isméretlen maradott. — (Lásd az említett könyvnek 102. 163 és 164. lapjait.)

A mi pedig barátom uramnak azon kérdését illeti: „nincsen-e meg gyűjteményimben Benkőnek ezen munkája egész kiterjedésében?“ — arra feleletem ez:

Benkő Józsefnek „az erdélyi oláh nemzet képe“ cím alatti munkája gyűjteményemben nincsen meg, de talám egyebütt se található. A mi pedig az említett című, Benkőféle munkának azon részét illeti, mely a *Hóra-világ* leírását érdeklí, arra *talám* egy *Iggemmel* felelhetek, s még pedig a következőkben:

Szászvárosi reform. tanár, azután pap *Kerekes Ábel* (a ki 1815-ben ily című munkáját kívánta sajtó alá bocsájtani: „Historiai darabok és apróságok, öszveszedte s kiadta Kerekes Ábel, tanító a reform. szászvárosi Gymnasiumban 1815 *) — fáradhatatlan gyűjtő lévén, megszerezte volt magának Benkő Józsefnek ily című eredeti kéziratát: „Az 1784-ben támadott Oláh zenebonának leírása. Készítette Benkő József.“ Ezt közölvén velem Kerekes Ábel (a kinek én is több eredeti, historiai tartalmu fejedelmi leveleket közöltem vala), én Benkő Józsefnek említett kéziratát még akkor híven lemásoltam, és azt idemellékelve küldöm is barátom uramnak. E lehet tehát Benkő József fenérintett munkájának azon része, melyet említett című munkájában: „Az erdélyi oláh nemzet képe“ kívánt kiadni.

Ha pedig uram barátom azt kérdezné tőlem: „hol vagyon jelenleg Benkő Józsefnek e tárgyról eredeti kézírata?“ úgy arra is meg tudok felelni. Kerekes Ábel halála után annak minden gyűjteményeit megvette volt báró Nalácz József (azutáni erdélyi udvari tanácsos), későbbre pedig báró Nalácz József is Bécsben elhalván, annak könyvei, gyűjteményei stb ugyan ott licitáltattak, és név szerént Kerekes

*) Ennek eredeti kézírata megvolt gyűjteményemben, de az 1848-ik beli pusztító román csordák azt itt Gerenden öszveszakasztották olyanmire, hogy ezen kéziratnak csak is címlapja és előjáróbeszéde maradott meg, a mint ezt barátom uram az ide mellékelte töredékből láthatja.

Ábel gyűjteményét megvette azon alkalommal udvari tanácsos báró Apor Lázár, következésképp ott vagy onnan jelenleg is Benkő Józsefnek csak most említett, de általam már azelőtt lemasolt kézírata.

De volt Benkő Józsefnek a Hóra mozgalmáról még más kézírata is ily cím alatt: „Az 1784 beli oláh támadásnak történetét érdeklő adatok, akkori eredeti levelekben, és hivatalos irományokban, melyeket leírt, és rendbe szedett Benkő József.“ — Ezen kéziratnak eredeti példánya meg volt néhai Demény Sámuelnél, a ki azt velem közölván, én azt saját kezemmel írtam vala le; de ezen másolatomra még nem akadhattam, félek, hogy az is az 1848 beli gerendi pusztítás alkalmával semmivé tetetett. Említett Demény Sámuel gróf Kemény Sámuelnek volt praefectusa, leányai ma is élnek Kolosvárt — ott kellene ezen kézirat iránt puhatolni.

Tisztelendő Vass József úr mit írt legyen az Új M. Muzeum számára Benkő Józsefnek „Az erdélyi oláh nemzet képe“ című munkája felől? azt nem tudom, de meg fogom majd olvasni az Új M. Muzeum későbbi füzetében, addig is pedig közölheti uram barátom velem ezen levelemnek egész terjedelmét, ha azt akar minéműleg is használhatná, azon nagyon örvendének; mert jó szívvvel szolgáló csekély tudomással mindenkinek, de főleg olyannak, a ki hazánk történetét alaposan s hitelesen felvilágosítani törekszik. Sajnálom hogy csak most tudám meg, hogy oly közel hozzám lakik egy oly egyén, a ki szereti és tudja hazai történeteink kútforrásait felkeresni, és a közjóra használni, (értem itt Vass József urat), s most kezdem sajnálni, hogy a sors engemet tőle nem sokára messze földre el fog vinni, mert előbb vagy hátrább még is csak Bécsbe kelletik visszamennem — onnan visszajövök-e többé? azt csak az egek tudják, — napról napra gyengülök, vénülök.

Singuli de nobis anni praedantur euntes,

Eripiunt oculorum aciem, gustumque legendi;

Jam caput, et nervi, defessaque dextra tremiscunt,

Ipsa etiam mecum lassata Minerva senescit.

De nem említem többé ez úttal ajövendőt, hanem visszatérek jelenlegi levelem tárgyához.

Barátom uramnak „Egyveleg“ cím alatti gyűjteményét örömmel vettem, és még nagyobb örömmel olvasom jelenleg is; megvallom, néha irigységgel tekintem némü ritka tartalmát: becses egy gyűjtemény ez, s valóban kár volna, ha az valaha rabló kezekre jutna. Reményem, hogy azt legfeljebb egy hét múlva visszaküldhetem; addig barátom uram szívességéből holmi jegyzéseket fogok belőle készíteni. Addig is pedig a következőkre figyelmeztetem uram barátomat.

A Hóra csordája történetét érdeklik még a következő kéziratok és könyvek:

a) „Hóra támadásnak története, akkori levelekben s irásokban. Gyűjtötte *Aranka György*“ — mintegy 300 lapból álló kézirat (másolatban megvagy on nálam, de úgy veszem észre, hogy ezen kéziratnak

nagyobb része le vagyon írva a fennmilitett „Egyveleg“ III. darabjában, ha kivanná uram barátom, örömmel közölni fogom ezen kéziratot).

b) 1784-ben jelent meg Bécsben a Hóra pórhadának története ily cím alatt „Umständlicher Bericht von den in Siebenbürgen entstandenen Unruhen, aus wahrhaften Nachrichten gesammelt von G. M. Wien mit von Ghelenschen Schriften. 1784“ — 8rét. (megvagyon könyveim között).

c) 1801-ben Lipsén jelent meg egy ily című könyv: „Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Jakobinismus, von Abbe Baruel, Munster u. Leipzig bey Peter Waldeck, 1801. — Ezen munkának II. kötetében megvagyon a Hóra-támadásnak története, a melyben II. József császár nem igen kíméltetik (megvagyon nálam).

d) „Collectio ordinationum Imperatoris Josephi II. Pars I. Dioszegini. 1790.“ 8rét. Ezen könyvnek (mely nagyon ritka, de megvagyon nálam) 148. lapján találatik: „Species facti de lanienis per gentem Valachicorum in I. Cottu Hunyad cum Zaránd unito, ao 1784 sub decursu mensis novembris, Commissario Regio Comiti Antonio Jankovich exhibita.“

e) „Gróf Sztárai Mihálynak tiszti igyekezete, és a nemességnek kész ajánlása Hóra támadása lecsendesítésére.“ Lásd Tudom. Gyűjt. 1821. II. pag. 73—86.

f) „Dévai mezőn a Hórákkal történt csatáknak rövid, de igaz leírása.“ Lásd Tudom. Gyűjt. 1821. XII. p. 81—91.

g) 1790-ben jelent meg Szebenben Hochmeister Már. sajtójában egy német kalendárium, és abban az említett oláh támadásnak története — az ezen kalendáriomban közrebocsátott története a Hóra-lázadásnak a legnagyobb ingerültséget okozta az akkori erdélyi országgyűlés alatt ugyannyira, hogy ezen kalendáriumnak példányai confiscáltak, és Hochmeister Mártonközkereset alá esett. Figyelmeztetem uram barátomat a „Protocoll. Diaet. anni 1790/91“ 98—99. 104. és 105. lapjaira, a honnan erről bővebb és hiteles tudomást meríthet. Én ezen kalendáriumot eléggé keresttem mindenütt, de soha se láthattam — adja isten, hogy barátom uram akadhasson arra, mert úgy talán valaha még is megláthatom ezen ritka kalendáriumot. Ennyit ezúttal a Hóra világról, mely tragoediának második editióját legközelebb in natura értük ¹⁾.

De hogy leveletem ott végezzem be, a hol kezdettem, visszatérek Vass József barátunk kedvéért, Benkő Józsefre.

Ezen tudós honfinknak „Transsilvaniáját“ (melynek „Generalis“ része két kötetben Bécsben 1778-ban jelent meg) mindenki ismeri, de

¹⁾ Ide sorolható még egy szemtanu e darabja: Mátisfalvi Göttfy László háznépének Hóra Pórhada miatt esett romlása, Mátisfalvi Borbálától. Pest 1823.

ki tudja azt, hogy Benkő Józsefünk, ezen munkáját egy más cím alatt, és Mária Therésiának ajánlva akarta kiadni? Adja által barátom uram Vass József úrnak Benkő József saját kéziratát, melyet ily cím alatt „*Princeps Dacicus*“, levelemhez mellékeltem. Csekélység ez ugyan magában, de érdekes, mert Benkőnek saját kezeirása. Miért nem ajánlhatta Benkő Transsilvániáját a császárnénak? azt nem tudom; de hát a néhai boldog emlékezetű guberniumnak levéltárában nem lehetne-e ennek nyomára akadni?

Benkő Józsefet még életében azzal vádolták, hogy „Transsilvániája“ csak *furtum literarium*, nem pedig valami eredeti munka lenne, és hogy azt enyedi ref. pap Hermányi *Dienes József* *) , a ki Benkőnek gyámoltója vala, s kinek irományai halála után Benkőre maradtak, készíttette, és írta volna. Ezen vád ellen terjedelmesen védelmezte magát Benkő következő című kéziratának előjáró beszédében: „Synodi Erdődienses geminae, prior Generalis anno 1545, altera Partialis anno 1555 celebratae.“ — Ezen kéziratnak eredeti példánya birtokomban van, és annak említett előjáró beszédében foglaltatik Benkő József saját autobiographiájának egy része, mely nélkül Benkő József életrajza csak hiányosan iratik meg. De akár hogyan is mentegette magát Benkő József az érintett vád ellen említett előjáró beszédében, ez azért „Transsilvániájára“ nézve mégis plagiatust követett el. — Tudom, hogy midőn ezt erősítem, akkor egy *nagy szót* mondok, de az azért még is úgy van. Benkőnk ugyan nem Hermányi kézírásaiból merítette s lopogatta Transsilvániáját, hanem „Transilvániájának“ két első darabját saját alá adván, egyebet nem tett, hanem 1679-ben született tudós hálai tanár *Schmeitzel Mártonnak* ily című kéziratát: „*Notitia Principatus Transilvaniae geographice, historice et politicae adumbrata*“ mutatis mutandis, et additis addendis saját nevére átruhazta, s átformálta. Aki ezen állításomnak hitelt nem adna, az vesse össze Benkő Transsilvániáját és Schmeitzelnek említett kéziratát, és alig hiszem, hogy Benkőnket a plagiatusi vád alól merőben kimenthesse. Hogyan juthatott Benkő ezen hálai kézirathoz, azt nem tudom, talán megvolt a Hermányi Dienes József gyűjteményében; de hogy Schmeitzelnek most említett kézirata *jelenleg birtokomban van*, az bizonyos. De azért még is fejet hajtok Benkő József előtt, mert érdemei a hazai történet mezején *számtalanok*, bizonyítják azt gyűjteményeimben nagy számmal meglevő kéziratai. „*Suum cuique.*“

De már ideje, hogy bévégezzem ezen levelemet, melyet pár nap

*) Kár, hogy tudós honfiaink ezen tudós reform. papról szinte semmit sem tudnak, pedig Bod Péter, elhírelt „Szent Polikárpussát“ Hermányi kézírataiból merítette (vagy is inkább lopogatta). Régi szándékom, ezen tudós férfinak biographiáját megírni, és tudós, hazai működéseit, munkáit, és kéziratait elszámolni, majd szakasztok magamnak erre időt.

múlva folytatni fogok, mert vagyon még egy pár szóm Vass József barátomhoz a „*Béldi-Codex*“ tárgyában.

Bocsánat, kedves Mike bácsim! ezen hosszú, es unalmas levelemért, de bizony! nem tehetek róla, mert a mit ezen levelemben pennára tettem, a már régtől fogva döglött bennem. Ilyes tárgyáról még sokat mondhatnék, írhatnék, de nincsen arra időm, holott egész nap mind irkálók, firkálók: fogom-e életemben még örömét élni irogatásaimnak? azt nem tudom; de tudom, hogy halálom után ki fog tűnni, mennyit dolgoztam életemben. Hej! sokat tudok a múltrol, s talám a jelenvalóról is. De jobb most ezekről hallgatni. Isten velünk jó barátom. Gerenden nov. 21. 1853. *Kemény József*.

P. s. Szacsvai Sándor biographiájához még közölhetek egy adatot. Idősb gróf Teleki Domokos M. Vásárhelyről sept. 12. 1790. Aranka Györgynek Kolosvárra ezeket írta vala: „Ezekben a napokban megküldé nékem Szacsvai uram, Kurírjával egy Pesten nyomtatott nagyon cifra titulusu könyvét: *A Hazafiak tüköre. Magyarok! a ki jól köt, jól old.* *) Nem tudom olvasta-e méltóságos úr ezen cifra munkát, de még is megküldöm. Szacsvai uram szeretné ottfen a concipistaságot elnyerni, de ha úgy ír, a mint firkál, úgy bajosan fog célt írni. Sámuel bátyám (Teleki Sámuel cancellár) sem igen kedvelheti ökemét, pedig ezse elég vagyon. Bizony jó, ha az ember moderate mártja tollát a kalamárisban. Hiszem! én is irogatok néha verseket, de meghúzó ott, a hol kell, a bagariát (így!) Ezt teszi a méltóságos úr is, et quidem recte, et prudenter id facimus. De lássa hitvány feje mit ér vele.“

III.

Még valami Szacsvai Sándorról s a Hóra-dolgokról.

Kedves Mike bácsi. Bocsánat, ha gyakorti leveleim által netalán terhére vagyok, de nem tehetek róla, nem jut nékem is már minden mindjárt eszembe. Kezdek már én is, mint hajdon a néhai Csucusj nevű cigány muzsikus, mindennapegy-egy nótát felejteni; de utánna gondolván, ki kell azt pótolnom, a mi akkor rögtön eszembe nem jutott vala. Azért ime! még valami Szacsvai Sándorról.

Szacsvai biographiájában figyelmeztesse uram barátom az olvasót, hogy Szacsvainak a „Magyar Kurir“ kiadásában kettős az érdeme: 1. hogy ő volt a legelső a ki Bécsben (egy merőben német szellemű nagy városban) akkoron egy magyar érdekű s szellemű magyar újságot mé-

*) Ezt a könyvet soha se láttam; említi mindazonáltal azt Sándor István „Magyar Könyvesház“ pag. 179. Nincsen-é meg Buriánánál? szeretném elolvasni.

részlett és tudott hűzamos időre alapítani; ez a mostani időben aligha sikerülhetne.

2) Hogy Szacsvai a „Magyar Kurir“ írása s kiadása által, a magyar nyelvet nem csak sok idegen szavaktól megtisztította, hanem a magyar helyesebb írást is előmozdította. — Tudós Eder Károly a következő című könyvben „Siebenbürgische Quartalschrift.“ IV. pag. 283. igen helyesen ezeket írta vala: „Seit dem Herr Szacsvai den Magyar Kurir, die erste ungarische Zeitung in Wien schrieb, fangt mit der ungarischen Sprache eine neue Periode an. Er fühlte die Armuth derselben an Worten, und Wendungen zu sehr, als dass er nicht nach dem Beispiel anderer Nationen neue Wörter gebildet, alte hervorgesucht, einsteilen auch fremde geduldet, oder wie es mit den Wendungen und Verbindungen meistens der Fall war, ihnen das Bürgerrecht gegeben hätte.“ — De voltak Szacsvainak mindjárt eleintén e tárgyban irígyei, így p. o. ellenére adatott ki az ily című magyar újság: „Magyar Mercurius“; és azután a Magyar Hírmondó, melynek kiadói valának Görög (későbbben V. Ferdinánd magyar nyelvtanítója *) és Kerekes; de ezek el nem nyomhatták a „Magyar Kurir“ tisztább és helyesebb magyar írásbeli kedvességét, és érdemét. Nem ezek, hanem Szacsvainak csipős tolla buktatta meg a „Magyar Kurirt“, és Szacsvainak azutáni működései, a miről előbbeni leveleimben adatokat is mutattam már. Sokat ártott azutáni időben Szacsvainak az is, hogy Aranka Györgyöt nem igen kedvelte, nem igen dicsérgette. Aranka György hizelkedett az akkori erdélyi nagy uraknak, a mit tenni Szacsvai nem tudott, s nem is akart. Aranka ez által szerzett magának költői és tudós hírt, de még hivatalt is; a sokkal tudományosabb Szacsvai pedig a hivatalnak küszöbére se tudott behatni. „Fortuna non omnibus eadem.“

Hóra-világról való gyűjteményét uram barátomnak három nap múlva Hutter ur által vissza fogom küldeni, abból a szükséges excerptákat már megtettem.

De már szemtelenkednem kell. Nem lehetne-e Steinnál Kurznak a Hóra-zendülésről nyomtatott német munkáját (úgy tudom, egy ívnel több ki nem nyomathatott) a Hóra és Kloska képével megkapni? ha igen, úgy mi az ára annak? — ezt írja meg uram barátom nekem, hogy a pénzt rögtön küldhessem meg: Nem találkozik-e valaki Kolosvárt, a ki uram barátom gyűjteményéből a Hóra-féle pénzeinek képét nekem lerajzolgatná; jó szívvel fizetek érte, csak tudnám, mi a díja. — Albáknak képe nem kell, mert e megvagyon nálam sokkal csinosabban lerajzolva.

Kolosvári piarista Páter Jezionosskinak (a ki ha nem csalattatom Kolosvárt holt meg circiter 1806-ban, és a kinek szép régi pénzek gyűj-

*) Sót, nevelője. T. F.

teménye vala) megvett 1805-ben Hórának fenérintett pénzét; ezt én tulajdon szememmel láttam akkor, pedig mostani numismaticusink tagadják annak valódi létét, és azt csak koholmánynak mondják. Be érdekes lenne kipuhatolni, hová lettek Páter Jezonosski régi pénzei? Hóra pénze minden esetre *nagyon nagy* ritkaság. — Báró Bruckenthal Sámuel gyűjteményében bizonyosan nincsen meg, mert én azt ott magam siker nélkül kerestem, holott Bruckenthal az akkori idöket *tettlegetesen és hatalmasan érte*.

Hogy Kurz Antalnak fenemlített német könyve egészen ki nem jöhetett, abban nincsen sok kár, mert ő ezen könyve által nem a maga munkáját, hanem csak *Hermann Mihálynak* a Hóra-világróli leírását akarta kiadni, annak csak is egy bevezetést készítvén. *Hermann Mihálynak* (a ki brassai szász vala, a Hóra-világot érte, és 1807 elhalt) most említett leírása megvagyon kéziratban nálam ily című, négy vastag kötetből álló munkájában: „Das alte, und neu Cronstadt“; ebből akarta Kurz a sokszor érintett leírást sajtó alá bocsátani.

Hórának csákánya (uti praetendebatur) megvolt gyalakuti gróf Lázár Józsefnél; ezt én magam láttam Gyulakután, de most hová lett? azt nem tudom. Emlékszem, hogy annak teteje gyengén meg volt aranyozva. Néhai atyámtól hallottam, hogy látta volna ő Fejérvári Gábornak gróf Piklernél Hórának réz nagy gyűrűjét, melyre e vala metszve: „Hora, Caesaris gratia Rex Olahorum.“

A Béli codex iránti észrevételeimet és a pataki család genealogiáját és irományait pár nap múlva el fogom küldeni uram barátomnak; megtettem volna ezt eddig is, de el valék foglalva holmi bécsi, terjedelmesebb tárgyú irományokkal, levelekkel stb. Isten velünk, jó barátom. Gerenden nov. 23. 1853.

Kemény József m. p.

HISTORIAI FORGÁCSOK.

XXXVIII. A soproni nemes tanulók szövetségének mestere évenkénti számadásra s az azt követni szokott ebédre hí 1623-ki máj. 27-én.

Edler Ehrnvester Fürnember Innsonders Günstiger Herr Rättinger *), dem Herrn seint unsere geflissene Dienst zuvor, Vnnd geben demselbigen hiemit günstlichen Zuvernemben, Wassmassen Einer Löblichen Studiosorum Nobi: Soproni: Confoederation, der 5 Täg Juny, welcher Ist der heilige Pfüngst Montag, Inhalt beschehener Foundation, vnnd hierdurch erzaigter des herrn fundatoris affection gleichsamb sol-

*) Valószínűleg nem tulajdon, hanem köznév = Raittinger = Rechenmeister.

Gamauf jegyzése.

lenniter sey Zu begehen vnd Zu halten, Wann dann in den Legibus mit welcher ein Löbliche Confoederation vnder einander verbunden, versehen, dass ein Jeder Magister Foede: neben seinen Collegis, Jährlichen Zubemelten Tag, seiner verwalthung Empfangs vnnnd Ausgebens Raittung zu geben schuldig, Also gelangt an den Herrn vnser freundlich bitt, er wolle auf obbemelten Tag vmb 12. Vhr zu anhörung solcher Raittung vnnnd anderer Notturfft betrachtung, In des Herrn Magistri foederis behaussung erscheinen, vnd Volgents nach vollendung derselbigen, vmb 4 Uhr sambt seiner lieben Haussfrauen, ohne weittere ersuechung, zu dero gewöhnlichen, nach vermögens, angestelter Mallzeit, sich freundlichen verfüegen, Sindt auch solche willfertigkeit, hinwider Zu sondern Danckh Zubeschulden gefissen, Benebens vnss samentlich Göttlichen bewahrung entphelhendt. Actum Oedenburg den 27. May Anno 1623. D. H. D. Willg. Daniel Jessenzky Mag: Foed: Matth: Ainfaldt m.p. Johannes Nagy.

Kivül: 1623. 27. May. Invitatio Studiosorum Nobilium Soproniensium Confoederationis ad comparandum pro Revisione Rationum, et Convivio apud Magistrum foederis pro Die Lunae Pentecostes (Sopron városi levéltárból 1. lád. III. füz. 110. sz.)

Gamauf gyűjteményéből közli
Garády.

XXXIX. A szentmártoni convent Lajos király parancsára Némai Lőrinc, Sebestyén és Balázs (János fiai) Mosony-hispervati birtokának határait kijelöli, Sept. 21-d. 1362.

Excellentissimo principi domino Lodovico dei gratia inclito regi Hungarie suo domino gratioso, Conventus monasterii sancti Martini de sacro monte Pannonie orationes in virginis filio cum assiduitate humiles et devotas. Litteras vestre serenitatis reambulatorias sigillo vestro anulari vallatas cum omni reverentia debita suscepimus in hec verba:

Lodovicus dei gratia rex hungarie fidelibus suis Conventui sancti Martini de sacro monte pannonie salutem et gratiam. Dicitur nobis in personis Laurentii, Sebastiani et Blasii filiorum Johannis de Néma, quod quedam possessio ipsorum Musonykysperuad vocata, in Comitatu Weszprimiensi, apud manum eorum pacifice habita et existens metarum erectione, et ab aliorum possessionariis juribus legitima separatione plurimum indiget, quare fidelitati vestre firmiter precipiendo mandamus quibus vestrum detis hominem pro testimonio fidedignum, quo presente Johannes filius Cosme, vel Andreas de Olup, aut Nicolaus dictus Fudur, sive Nicolaus filius Martini de Néma aliis absentibus homo noster, ad faciem dicte possessionis convocatis legitime universis vicinis ac commetaneis suis accedendo reambulet ipsam per suas veras metas et antiquas, novas juxta veteres in locis necessariis erigendo, reambulatamque et ab aliorum possessionariorum portionibus seu juribus distinctam committat

et relinquat prescriptis filiis Johannis jure quo ad ipsos pertinere dignoscitur sub eisdem metis et terminis perpetuo possidendam si non fuerit contradictum. Contradictores autem si qui se obtulerint citet ipsos contra prefatos filios Johannis in nostram presentiam ad terminum competentem, valorem contradictionis eorum reddituros, et posthec, seriem promissorum cum cursibus metarum, nec non cum nominibus contradictorum et citatorum ac termino assignato, prout necesse et expediens existit nobis fideliter rescribatis. Datum in Wysegrad sabbatho proximo ante festum sancti Augustini episcopi et Confessoris. Anno domini 1362.

Nos igitur celsitudinis vestre edictis obedientes in omnibus ut tenemur, una cum prenotato Andrea filio Petri de Olup homine sublimitatis vestre videlicet discretum virum Dominicum plebanum ecclesie beati Andree Apostoli de Nylka, capellanum et hominem nostrum, ad premissa mandata vestra efficaciter peragenda direximus pro testimonio fide dignum, qui tandem ad nos reversi nobis uniformiter recitarunt, quod dominica die proxima post festum exaltationis sancte crucis nunc preteritum, idem homo noster, presente testimonio nostro jam dicto, ad faciem supradicte possessionis Musunykyssporwod appellate, vicinis et comitaneis suis omnibus legitime convocatis, et qui interesse ibidem voluissent presentibus accessisset, quam possessionem hoc ordine reambulasset juxta demonstrationem Laurentii et Blasy filiorum Johannis de Nema, pretactorum, incepisset enim primo a parte septemtrionali juxta ripam Fuzegwyz vocate, ubi penes unam metam angularum repertam veterem aliam novam apposuisset, ab inde paululum versus orientalem plagam tendendo juxta terras incultas Jenslini teutonici et fratrum ejusdem de Wrs aliam metam antiquam adjunctione alterius nove firmasset, post hec ulterius directe ad eandem plagam procedendo, inter terras incultas dicte possessioni Wrs contiguas, in alio loco, juxta metam veterem, novam aliam elevasse, unde amplius progrediendo, super quoddam fossatum, quod dictam possessionem filiorum Johannis Kysporwod nominatam, ab occidente, possessionem autem Wrs predictam ab aquilone et terram honorabili Capituli Jauriensis ecclesie Arnoldfeuld vocatam ab oriente separaret, duas metas angulares invenisse, penes quas tertiam metam novam erexisse, inde reflectendo ad partem australem, supra jam dictum fossatum quemadmodum se extenderat modico ultra viam Balwanut nuncupatam, quatuor metas antiquas in diversis locis repertas, novis metis in cujus fossati fine quartam metam veterem inventam, pro additio nunc mete altius renovasset angularem, ex hinc revertendo ad aquilonem, et viam prelibatam transsiliendo, et sic juxta eandem in altera sui parte directe gradiendo, alias quatuor metas vetustas in locis variis renovasse, et sic ad prefatum locum Fuzegwyz tandem redeundo, versus meridiem ultra memoratam viam, in medio ipsius Fuzegwyz cum aque meatus, possessiones prescriptas videlicet Wrs Jauriensis et Kysporwod Weszprimiensis comitatum distingveret, quar-

tam metam inibi habitam per adjectionem mete alterius similiter renovasse, ubi ab ulteriori reambulatione substitisset, exquo ad presens amplius progredi, vel metas reformare seu ponere necessarium non fuisse, ipsam itaque possessionem Kysporwod, modo premissa circumgiratam, et ab aliorum possessionibus metaliter separatam, dictus homo vester presente testimonio nostro quo supra, pretitulatis Laurentio, Sebastiano et Blasio filiis Johannis de Nema, Jure quo ipsos contingere dignoscitur assignasset, commisisset et relinquisset perpetuo pacifice possidendam sub metis et terminis presignatis, nullo penitus prohibitore aut contradictore inibi existente. In cujus rei evidentiam et memoriam presentes litteras nostras eisdem filijs Johannis, ad ipsorum petitionem instantem sub sigillo nostro in filis serici appenso munitas concessimus vestre excellentie litteris mediantibus. Quamprimum eisdem filijs Johannis ad recipiendum easdem facultas asseruerit, confirmandas. Datum in festo beati Mathei Apostoli et Evangeliste. Anno domini supradicto.

Jól megőrzött 2 $\frac{1}{2}$ arasz hosszú, 1 arasz széles pergamenten. Öszszefont sötétveres és (már fakult) sárga cernán függő pecséttel, de a melynek köriratát kivenni nem lehet.

Ezen oklevélből kitünik, hogy a Némai és Alapi nemzetségek Győr megyében birtak jószágokat. Maig is fönállanak Öreg-Néma, Kis-Néma és Csák-Néma puszták, ugy Közép-Alap, Rét-Alap és Püspök-Alap majorságok ezen megye Pusztái most Szent-Mártoni-Járásában. Wrs, ma Örs, helység épen ezen pusztákkal határos. — Mosonkispervat, most Pervatrétnek neveztetik, s fekszik Veszprém megye éjszaki csúcsában, határos Csák és Öreg-Néma pusztákkal.

Állott már ekkor Nyalka (Nylka) helysége is sz. András apotolról nevezett egyházával és Domonkos népészével, és még is az 1846-dik évi szentmártoni Benedekrend névtára kiadója a 97-ik lapon azt mondja, hogy „Parochia nova, erecta a. 1817.“ s mindjárt utána hozzáteszi hogy „Matricas habet ab a. 1720, mely leginkább bizonyítja, hogy már régenten is kellett itt szentegyháznak létezni. Nyalka fekszik Pannonhalma — Szent Márton hegye — keleti tövében, s a szerzet birtokában volt. Fizegviz, most Bakonyfolyásnak neveztetik, patak s Gönyütől keletre a Dunába ömlik. Bálványut, mely a mint a tájékozásból kivehető, a hársonyosi hegyen fenállhatott bálványok felé vihető út lehetett.

Ráth Károly

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VI. ÉV.

1856.

VII. FÜZ.

AZ EMBERISÉG ESZMÉNYI KIFEJLÖDÉSE

GYÖRY SÁNDORTÓL.

Minden tetteink utolsó indító oka, igazgatója és rendezője az ész lévén, az emberiség mostani kifejlődésének világos áttalláthatására legelsőben is azon tudományok mibenlétére kell fordítani figyelmünket, melyek egyenesen az emberi észbe belé adott alaptételeken nyugszanak, s azokból vévén eredetöket, egyedül az elvont ész további munkás ereje által fejlődnek mind nagyobb terjedelemre, mind nagyobb világosságra. Ezen tudományokat a philosophia nevezete alatt ismerjük. Ha tehát az emberiség kifejlődését tökéletes összefüggésben igyekeznök előterjeszteni, egész a régi időtől fogva a mai napokig, sőt egyszersmind kiterjesztve a különféle népekre és tartományokra, úgy, mind azoknak értelmi kifejlődését külön-külön tekintetbe kellene vennünk, kimutogatnunk azon szemléleti és erkölcsi igazságokat melyeknek birtokában voltak, s a melyek vezérlete után intézték mind köz, mind magános foglalkozásaikat, végezetre pedig öszvehasználnunk egymás között azon eredményeket, melyekre társas életi öszvesített

munkásságuk által az emberiség vég céljának elérhetésében felvergődhettek. Erre több tudományos ismeretek, nagyobb előkészület, hosszabb idő s türelmesebb munka kívántának mint sem azt egyesektől várni lehetne, de különben is a reánk nézve legérdekesebb álláspont minden esetre az lévén, honét a mennyire lehet a mai idők műveltségi állapotjára s kifejlődése körülményeire vissza tekinthetünk, sem a homályos régi idők rejtekeiben nem szükség búvárkodnunk, sem a műveltségben még mind e mai napig felette távol álló népek kifejlődése körül elmélkednünk, sem a legkisebb aprólékos részletekbe bocsátkoznunk, hanem ezek helyett megérhetjük az alapvonatok vázolatával, melyekre köztudomásu ismereteink legbiztosabb adatokat szolgáltathatnak, s a szorgosabb vizsgálódás, tovább folytatott elméleteit azokhoz kötheti. Tehát az európai művelt nemzetekre figyelmeztvén, a közelebbi időkre térjünk.

Kant egyfelül a scepticismussal, másfelül a dogmatismussal ellentétben a kritika philosophiát alapította, s itt kezdődik tulajdonképen az újabb philosophia korszaka. Azóta megszünvén az értelmi világnak azon ingerültsége, melyet ezen nagy férfiú szellemi hatása okozott, higgadtabban lehet rendszeréről itélni. Fő vonat melyre elméleteit alapítá ez: hogy az embernek mindenek felett ismerő tehetségeinek korlátait kell meghatározni, hogy se azt bizonyosnak ne vélje a mit bizonyosan nem tudhat, se azt, a mit tudhat, mint bizonytalant félre ne vesse, s ezen alapeszme, melyet ő kriticismusnak nevezett, látnivalóképen a scepticismus és dogmatismus között közép helyet foglal.

Úgy látszott eleintén, hogy e leszen az egyenes út a mind eddig oly ingadozó alapokon épült philosophia biztos megalapítására. Sokan nyilván is kimondották hogy a philosophia nem lehet más hanem egyedül kritika, különben elkerülhetlenül vagy dogmatismusra vagy scepticismusra vezet. Ha a kritika szó értelmének önkénytes jelentést nem tulajdonítandanak, igazuk lett volna, a mennyiben, valamint más tudományok e részben dicséretes példával mentek elő a philosophiának is a maga állításait és tanitmányait, mielőtt elfogadná, szigorú vizsgálat alá kell venni, az elismert igazságo-

kat elfogadni és rendszerezni, a meg nem állhatókát félrevetni. Hanem Kant és követői a kritikán más valamit értettek, tudniillik az emberi észtehetségek korlátainak kimutatását, melyeken túl ismereteink nem terjedhetnek. Szoros kritika szerint a lett volna tehát az első kérdés: vannak-e az emberi észnek, vagy mint ők magokat kifejezék a tiszta észnek (reine Vernunft), ilyen korlátai, mert ha nincsenek, természetesen hiába keressük azokat, ha vannak s ki tudjuk azokat mutatni, úgy philosophiánk ismét dogmatismussá, ha pedig semmi bizonyos eredményre irántok nem juthatunk, scepticismussá, vagy ingatag vélemények rendszerévé válik.

Nem is lett a kritika philosophiának várt eredménye, mert csak addig mutatott ragyogó jeleneteket, míg a hosszadalmas vitatkozások között, leplezetlenül kiburkoltatván titkai fátyolából, a maga egyszerűségében alig volt több a scepticismusnál. Ugyan is a tiszta ész vélt korlátait kimutatván, a tünt ki belőle hogy mi a dolgok valóságát (Ding an sich) nem ismerhetjük, csupán a tüneményeket (Erscheinung), következőleg azokról a mik tünemények alakjában előttünk fel nem tűnnek, hanem csak fogalmainkban léteznek, minemüek isten, lélek, szabad akarat stb, vagy is, az ismereteink korlátait túl hágó dolgokról (transcendens) tiszta észtehetségeink erejénél fogva nem tudhatunk semmit. Ezen tanítmánytól visszaborzad az emberi természet, azért is annak megnyugtatósára a cselekvő ész segedelméhez kelle folyamodni. Ezen nézetből indulva már most az erkölcsiség fő elvét sem lehete önkénytes szabad vizsgálat tárgyává tenni, mint minden okszerű bölcselés legfőbb kívánata hozza magával, hanem oda kellett idomítani, miszerint, a szemléleti hiányos eredmények általa helyre hozassanak. Az erkölcsiség elve kétféle oszlik ellentétben egymással. Egyik a boldogság elve, melynek a lehető legnagyobb fokozatban elérhetése legyen cselekvéseink indító oka és szabályozója; másik, ennek ellentéte, hogy tetteink végrehajtásában a boldogság elérhetésére tekintettel ne legyünk. A kritika philosophia a szemléleti ész által eltévesztett fővalóhoz akarván bennünket vissza vezetni, kénytelen volt ezen utóbbit választani, mert céljához egyedül az által juthatott illetéknépen: Teljesítsük az erkölcsi törvényeket, nem azért

hogy általok boldogságunkat eszközöljük, hanem azért mert törvény. Ugy de, ha a törvényt teljesítjük, lehetetlen hogy a fővaló tetteinket jutalom nélkül hagyja: a cselekvő ész kívánata, hogy az megjutalmaztassék, tehát kell lenni fővalónak, akaratszabadságnak, lélek halhatatlanságának sat.

Méltán kérhetjük, vannak-e korlátai a szemléleti észnek, melyeken túl nem hághat? vagy pedig, nem valóságos dogmatismus-e a dogmatismus ellenében, elvül állítani fel, hogy észtehetségeinknek korlátai vannak, melyeken túl minden ismereteink üres szemlélődésekké válnak? Ha korlátokat vonunk, s azt mondjuk azon túl ismereteink nincsenek, nemde azt mondjuk hogy az általunk felállított dogmatismus körén belül vannak ismereteink, azontul pedig a scepticismus tartománya kezdődik? s nem a dogmatismus s a scepticismus hiányait öszvesítjük-e inkább, mintsem azokat mind két felől elhárítanók s kikerülnők? Kinek van tehetségében a szemléleti ész korlátait kiszabni, általánosán mindenre nézve? kiki legfelebb is a maga észtehetségeinek korlátait ismerheti, és szabhatja meg, de hát ez azután kit kötelez? kit korlátol hogy rajta túl ne hágjon? Mind ezek nem azt mutatják hogy minden józan philosophiának kritikának kellene lenni, hanem éppen ellenkezőleg azt, hogy a kritika philosophia ilyen értelemben véve lehetetlen.

Aminthogy a kritika philosophia szomorú credményei nyilván ezt bizonyíták. Miután fentebbiek szerint a szemléleti ész semmi biztos alapokra a maga elméleteiben nem támaszkodhatott, látnivalóképen hiába volt annak a cselekvő észben is más valami gyámolt keresni. Cselekvőségünk nem csupa akarat hanem valóságos tettekhez kötött cselekvőség, de ha azt mondjuk: mi csak a tüneményeket ismerjük, a valóságot nem, minden bizonynyal cselekedeteink valóságát (Ding an sich) sem fogjuk ismerni, hanem csak tüneményeit (Erscheinung), nem fogjuk tudni mi a jó erkölcsileg mi nem? mert az erkölcsiségben éppen ez a valóság. Továbbá cselekvő eszünk törvényeinek vizsgálatában le kell mondanunk a szemléleti ész vezérletéről, s akkor honnét tudjuk meg mi az erkölcsi törvény? Mindjárt az első lépésen ellenkezésbe jövünk magunkkal, midőn alapelvünket fel akarjuk állítani, *tegyük azt a mit az*

okos lények általános cselekvési törvénye megkíván, mert itt nyilván cselekvő eszünk az általános szemléleti ész vezérletére vissza kényszerül. Azután, az okos lények általános cselekvési törvénye mi lehetne más mint az elérhető legnagyobb boldogságra törekvés? Okos lények cselekvésének szükségképpen céljának kell lenni. Ezen cél nem lehet tökéletes közönöség, mert az, cél sem volna, boldogtalanság sem, mert az, ellenkeznék az okos lény természetével. Tehát boldogság, még pedig az ész elutasíthatatlan kívánata szerint az elérhető legnagyobb boldogság. Mennyire lehessen pedig ez elérhető, a társas életi viszonyok között, s az eszközök okos megválasztása által, az ismét más kérdés, s nem ide tartozik.

De ha az okos lények általános cselekvési törvénye szükségképpen célt teszen fel, mert céltalan okos cselekedet nem képzelhető; ha továbbá ezen cél a boldogságra törekvés, miképpen jöhet a cselekvő ész önmagával ilyen nyilvános ellenkezésbe, hogy előlegesen tetteink vég céljára ne tekintsen, hanem a törvényt teljesítse mert törvény, azután pedig ha teljesítette, a legyen kívánata hogy a jótettek elvegyék a magok jutalmát, s ezeknél fogva meggyőzessék felőle hogy van egy fővaló, jutalmazója a jó tetteknek.

Míntehogy tehát a szemléleti ész határait kimutatni nem lehet, a kritika philosophiát csak hamar nyomban követte az általános, mely nem csak általhágtá a kitűzött korlátokat, hanem épen ott véli szemléletei alapját leteendőnek, hol a kritika philosophia a túlmenetelt lehetetlennek vitétte.

Fichte alapeszméje ez: Az *ÉN*, *ÉN*; *ÉN* = *ÉN*. Hogy ezen rejtélyes mondatot megérthessük, tudnunk kell elsöben mi az én? Erre a felelet: a mi magának alanyul és tárgyul szolgálhat, azaz minden okos lény, mert minden okos lény alany és tárgy egyszersmind önmagának, midön önmagára gondol. Ezentul mehetünk ezen tétel értelmére az én, én; én=én. Azaz: én tökéletesen meghatározza magát, elválasztja magát minden egyéb tárgytól, úgy hogy semmi más egyéb ne lehessen, hanem csak az, a mi. Az *ÉN*-nek tehát ellentéte a nem *ÉN*; az *ÉN* ellenébe teszi magának a nem *ÉN*t, azaz: megkülönbözteti magától mind azt a mi nem *ÉN*. Ha ezt nem tenné, nem választhatná magát külön a mindentől, mert az *ÉN* és a

nem Én együtt az egész mindenség; midőn pedig ezt teszi, külön választja magát minden egyéb kultárgyaktól, vagy is korlátokat tesz önmagának. Ebből azt hozni ki, mintha az Én önmaga teremtené magának a világot, túlságos következtetés. Mert ez nem tesz egyebet, hanem hogy az Én-nek kultárgyakról ismerete csak ennyi hogy azok nem Én, és azok ötet korlátolják, mert ha nem korlátolnák, nem volna véges Én, hanem végetlen.

A végetlen Én nem lehet korlátolva, különben nem volna végetlen. A végetlen Én-re nézve nincs nem Én, benne az alany és tárgy, eszményi és való (ideale et reale) összeolvadnak. A nem Én a világ, a természet; tehát a végetlen Én-re nézve nincs világ, nincs természet, mert minden őbenne s ő általa létezik. A végetlen Én a végetlen értelmiség (intelligentia) és végetlen valóság (realitas) együtt és egyszersmind elválaszthatatlanul. Csupán a véges értelmiség különbözteti meg magát és a kultárgyakat, a természetet és világot, mely épen az által lesz végessé, mivel ő a végetlennek része, mivel mint ilyen a természet és világ által korlátoltatik.

Hogy kell lenni végetlen valónak, belső meggyőződésből tudjuk, megmutatni pedig nem lehet, mert minden létnek oka egy másik előbbi lét, s ezen láncolaton a fővaló létinél felebb nem mehetünk. A fővalónak ezen létele élő és munkás, minél fogva kinyilatkoztatja magát, s ezen ön kinyilatkoztatása a világ és természet. Világ és természet csak véges Én-eknek létezik. Véges Én-ek vagyunk mi a végetlen Én-nek elszaggatott részei.

Schelling, a nélkül hogy Fichte elveivel ellenkeznek, lényegesen különbözik tőle, azoknak alkalmazásában kivételben és rendszeresítésében. Fichte, mint láttuk, a végtelen Énben az alanynak és tárgynak ugyanazonságát helyezé, s midőn szemléleteit végezé, ezen eredményhez jut: csak a véges Énnek tűnik fel a világ, a végetlen előtt nincs világ, nincs természet. Ugy de előlegesen azonosnak tétetett fel az eszményi (ideale) a valóval (reale), még is végtire a világ, a természet, a való, a végetlen Én fogalmában semmiségbe enyészik el.

Fichte philosophiájának ezen így mondatott egyoldalúságát akárván elkerülni Schelling, a tudást két sarkpontból

(polus) állónak tanítja, melyeknek egyike az alanyiség (subjectivitas) másika a tárgyiség (objectivitas), állítván: hogy ha az egyikből indulunk ki szükségképen a másikra kell jutnunk. Innét a philosophiának két irányt tűz ki, egyiket a tárgyiség pontjából (objectivitas) az alanyiséget vagy értelmiséget keresni: *természetphilosophia*; másikat, az alanyiságból (subjectivitas) a tárgyiségra jutni: túlhágó philosophia.

Mindennek fő elvé az általános *Én* vagy tiszta *öntudat*, az alanyinak és tárgyának ugyanazonsága. Minden onnét ered és oda tér vissza. Az általános ugyanazonság általános egész, s az általános egésznek lényege a megoszthatatlanság. Az egyes lét, csak meghatározott formája az általános létnek nem pedig önálló lét, mert az, csak az egésznek lehet tulajdona. Az egyes dolgok fogalma az istenségben soha sincs elválasztva a mindenségtől, végest végtelent ugyanazoney isteni ismeret alá foglal, melyek közül a végtelen maga az isteni lélek, a véges pedig hasonló a végtelenhez, hanem önön szabad akaratja szerint, az időnek és változásnak alávetett istenség. A gondolat nem az én gondolatom, a lét nem az én létem, hanem az istené, mert minden az istenben foglaltatik. Az ész nem tehetség, nem eszköz, hogy valami cél elérésére használtathassék, nem mondhatjuk hogy birtokában hanem hogy birtoka alatt vagyunk az észnek, s ezen ész nem más mint isteni tudat, maga az isten sat. . . .

Hegel a *tiszta létet* teszi okfövé. De hát mi az a tiszta lét? holott mindennek a mi van tárgyának kell lenni, s a létet és tárgyat egymástól el nem vonhatjuk, elvont vagy tiszta lét, tárgy nélküli lét nem gondolható. Hogy ezen ellenvetésre felelhessünk, nem a tárgyat kell elvonnunk a lételtől, hanem a lét fogalmát kell fejtegetnünk.

A lételt időben terjesztjük elő, az idő minden percben múlik és előkerül, nekünk nincs lét, csupán múlt és jövődség. A tárgyakra mi ruházzuk a létel fogalmát időben, tehát azoknak nincs tiszta létök. Tiszta lét, az idő fogalmától elvont lét, mely nem a múltnak és jövődönök öszvetett fogalma, hanem egyetlen egy, az időtől független fogalom. Tiszta lét minden lételnek (werden) kezdete, vagy öröklét melyben nincs múlt és jövődö. Csak a tiszta lét az, a mi van, minden

egyéb létezik, azaz minden percenetben elenyészik s ismét megújul. A végetlen, az örökké való van, a véges, a mulékony létezik.

Meghatározatván a tiszta lét fogalma, mi a van? kérhetjük azt is, mi az a mi van? Semmi sem lehet más, hanem az, a minek tiszta létet, az idő fogalmától független kezdetet és örökkévalóságot tulajdoníthatunk. A véges dolgok létezése, örök változás, örök egymásból következése az okoknak és eredményeknek, a közvetlenül elmúlt, oka a közvetlenül leendőnek, s ez ismét oka a másiknak végetlenül. Az okok s következesek láncolata, az öröktől fogva örökké létező mindenség törvénye, isteni végetlen eszme. A végetlen eszme van, a kultárgyak csak léteznek, azaz: percről percre más változásokba mennek által, a végetlen eszme örökké megállapított törvényei szerint.

A végetlen eszme mint tiszta lét, és kezdet (momentum abstractum) oka a közvetlen lételnek (unmittelbares werden), másképlételnek (andersseyn, momentum dialecticum), s ezen közvetlen létel, valamint minden reá következő lételek s változások, az okoknak és okozatoknak végnélküli láncolata, a végetlen eszme törvényei szerint származván, bennök az eszme mindenütt önmagát s ön munkásságát találja fel (momentum speculativum). A magát gondoló eszme (die sich denkende Idee) lélek. S így Hegel philosophiája három részre oszlik: a) Tiszta eszme philosophiája, b) A másképlét vagy természet philosophiája, c) Lélek philosophiája.

Az általános philosophia, mint egy másik új korszak az elméleti világban nagy részvétet gerjesztett és szintúgy számos követőkre mint megtámadókra talált. Honunkban is látszottak némi fellobbanó jelenetei, de a melyek mélyebb nyom nélkül enyésztek el. Legkellemetlenebb benyomást talán az tehetett az elmélkedni szerető közönségre, hogy a legmélyebb gondolkozó fők, milyenek minden kétségen kívül az általános philosophia alapítói, úgy hurcoltattak meglehet méltatlanul, meglehet legalább nagy részben, a fel nem világosított nagy közönség érvénytelen ítélő széke elibe, mint éretlen gyermekek, vagy szinte tébolyodottak. Ha megengedett a vád, megengedett a mentség is, s mind két részről

állottak fel védelmezők: megengedhető talán ez is hogy okokkal támogatott szabad véleményt lehessen kimondani.

Az általános philosophia követői közönségesen idealismussal, még pedig semmiségbe sülyedő idealismussal, pantheismussal, atheismussal, erkölcs-elleniségre vezető elvekkel, fatalismussal, vádoltatnak, és minden egyébbel, ha van még valami mely irántok gyűlöletet gerjeszthet. Ezen vádaktól távol volt azon férfiak nyilvános élete, a kiknek tanitmányait látjuk előnkbe terjesztve, és ha a philosophiában elégnék tartatik néhány betanult szavakkal vitázni, azoknak értelmét hol ide hol amoda húzni vonni, azokhoz következtetéseket aggatni, mind addig mígnem feltett eredményünkhöz jutunk, úgy hadd menjen a maga útján, nem sokat törődünk vele. Hanem philosophnak főképen tisztbe az igazságot nyomozni s fogalmainkat világosságra hozni, mely philosophhoz illő szempontból indulván meg kellene inkább cáfolni a tévelygő nézeteket, nem pedig erőszakosan ezt vagy amazt kihozni, kimutatni a tévelygés eredetét s útba igazítani, elválogatni egymástól a zavart fogalmakat, nem pedig minden igyekezettel még inkább öszve vegyíteni. Fogjuk fejtegetés alá elsőben az idealismust.

Eszméink kétfélék, ugymint: a melyeknek tárgy felel meg vagy a melyeket tárgyaktól vontunk el, és mások ismét melyeket önkénytes képzeletünkben magunk támasztunk magunknak, tárgyaik azonban nincsenek, milyenek szárnyas ló, aranyhegy sat. Üres idealismus volna mely emez utóbbiaknak létet tulajdonítana, hanem ilyen okos bölcselő még kétségen kívül nem volt, azért is haszontalan szóvesztegetés valakire üres idealismust, semmiségbe sülyedő idealismust erőszakolni, s ezt a kinek tetszik tartsa fel vagy önmaga számára, vagy azon könnyen hívőkére, a kik amit másoktól hallanak, további gondolkodás nélkül beveszik. A kérdés tehát itt legelsőben is az, hogy az általános philosophiában üres idealismus, semmiségbe sülyedő idealismus, nihilismus foglaltatik-e vagy sem? vagy pedig idealismus a minek tárgya van és így üres nem lehet, nihilismusba nem sülyedhet. Miképen merülhetek volna abba a megnevezett mély gondolkodásu bölcselők, holott bizony kis koruktól fogva eleget hallották ők is az idealismus, pantheismus, nihilismus s több efféleszójárásokat, és talán be-

látásukban is bizhatunk legalább annyit, mint azokéban, a kik ellenök nem az okoskodás, hanem a félre vezetett fogalmak fegyvereivel vívnak.

Fichte szerint az *Én* korlátokat tesz magának, a nem *Ént*, a nem *Én* a világ. Fichte bizonyosan nem hagyta magát sem a maga sem más üres eszméivel, szárnyas lovaival, aranyhegyeivel, tündérváraival, légpalotáival sat korlátoltatni, ő a maga énjének nem ezen korlátokat tette ellenébe, hanem a nem *Ént* a melynek valóságát épen az által ismeri el mert ellenébe teszi az *Én*-nek, vagy is azoknak létéről szintúgy meggyőződik mint önmagáéről. Felhág továbbá az általánosra s azt mondja: a végetlen *Én* nem lehet korlátolva, különben nem volna végetlen, rá nézve nincs nem *Én*, nincs világ, nincs természet. Világ és természet csak véges *Én*-eknek létezik, természet a végetlennek elszaggatott darabjai. Itt ismét a végetlen *Én* létét ismeri el, s a természetet annak elszaggatott darabjainak tartja, s így azoknak szintúgy létet tulajdonít mint a végetlen valónak. E tehát nem lehet üres, nem lehet semiségbe sülyedő idealismus.

Hanem miképen tesz önmagának korlátokat munkás okos szabad akaratja által? hiszen úgy ő maga magának teremti a világot. Épen nem, mert a természet, a világ a végtelen *Én*-nek elszaggatott részei, melyeket a véges *Én* magának nem teremthet, hanem okos szabad akaratja s munkássága a természet törvényei szerint korlátoltatik. Hogy egyszerű példát hozzak fel azok ellenében, kik ezen mondat képtelenségétszinte a tébolyodás fokáig akarják úzni: a fal nem *Én*, s az *Én* korlátokat tesz magának a falban, azaz: okos szabad akaratját arra határozza hogy a falnak ne menjen mert bele ütközik, hanem kikerülje. Ez nem megtébolyodás, sőt a volna az, ha az *Én* korlátokat nem tenne magának a nem *Én* által, mind a mellett a falat nem az *Én* munkás okos szabad akaratja teremtette, hanem ez csak korlátokat tett magának.

Mások ott akadnak fel, hogy noha ezen képzetmód szerint, az általánosnak fogalmában, az eszményi és való ugyanaz, még is más részről a világot megsemmisíti, a végetlennek nincs világ, nincs természet, noha ezen ellenvetés sem nyomhat sokat. Mert ezen megsemmisülés nem egyéb mint épen az

eszményinek és valónak ugyanazonsága, mely magát egymástól külön nem választhatja, azért isszint úgy mondhatnók: a való az eszményt megsemmisíti, melyek közül sem egyiksem másik külön választva nem igaz, hanem csak ez: az eszményi és való ugyanaz, a végetlen eszmének korlátai nincsenek.

Mindazonáltal Schelling a Fichte philosophiájának ezen úgy mondatott egyoldalúságát akarván kikerülni, a tudást két sarkpontból (polus) állónak tanítja, alanyiség (subjectivitas) és tárgyiség (objectivitas). Ennélfogva az általános tiszta öntudatnak két sarkpontja a végetlen eszményi és végetlen való természet, világ, mely mind a két felé végtelenül mintegy közép közönösségi pontból (indifferenzpunkt), az öntudatból fejlődik ki.

Ha ezt kérjük miképen? jegyezzük meg hogy az általános philosophia elhagyta a régi okoskodó bizonyítgató utat melyen a régiebb időkben oly sikeretlenül tévedezett, s Kant az okoskodások alaptalanságait nyilvánosan kimutogató. E helyett a közvetlen adatokat belsőkben akará felkeresni s azokat világosságra hozni, honnét Schellingnek ezen képzetmódját is ne nézzük másnak hanem fogalom felvilágosításának. Az ellenkező sarkokról s azoknak közönös pontjától (indifferenzpunkt) a természetben tapasztalható példáink vannak, és ha valaki ezen hasonlatosság szerint akarja a teremtés megfoghatatlan munkáját, a teremtő és természet, s az eszményi és való fogalmait magának némileg megfoghatóvá tenni, miért lehetne kifogásunk ellene?

Térjünk a pantheismus vádjára, mert némelyek ezzel is kegyetlen visszaélést üznek. Pantheismus, atheismus egyre megyen ki, egyik sem hiszi a világnak végetlen bölcs teremtőjét. Az általános philosophia ellenben mindenütt ezt keresi fel, s ezt teszi szemléleteiben okfövé. Ezért mondja Fichte hogy a végetlen *Ént* semmi sem korlátolhatja, mert minden, a világ, a természet az ő szabad akaratjának van alávetette, ezért mondja Schelling hogy az általános lét, az eszményinek és valónak azonsága sarkaiba szakad vagy is a végetlen eszme végetlen természetet teremt. Hogy pedig a végetlen valónak örökké munkás, mindenkor végetlenül bölcsen rendező mindenhatóság nem lehet pantheismus, istentagadó, vétkes értelemben,

magában látható. Vagy ha valaki ezekben pantheismust lát, mit fog látni eme szavakban is: *öbenne vagyunk, élünk és mozgunk*. Nagyon különös, hogy némelyek Fichtének azon szavait, hogy az *Én* korlátokat tesz önmagának, oly értelemre huzták, mintha ő magamagának teremtené a világot, holott épen ellenkezőleg a véges *Én* a *nem Én* által korlátoztatván, világot magának nem teremthet, sőt a korlátoztatás a teremtés fogalmával épen ellenkezik; midőn mások onnét, mivel a végetlen *Én* munkásságának korlátai nincsenek (holott épen ez mindenhatóságot és a világ teremtését teszi fel) ismét a méltányos felfogással ellenkezőleg pantheismust, atheismust akartak következtetni. Miképenillenek össze az ilyenén vádaskodások s gyanusítások a philosophia igazságszerető s kereső szellemével?

Lássuk a főbb ellenvetéseket.

Miképen mehet az elvont fogalom másképlétébe (anders-seyn) által?

Elvont fogalom a jelen, a *van*, mert létünk csak múlt és jövőndő lévén a jelent csupán elvonat által foghatjuk meg. De a jelen vége a múltnak, s egyszersmind kezdete a jövőndőnek, a múlt és jövőndő nem mind egy, tehát az elvont fogalom szükségképen másképlétbe megy által, ellenkezőt a kinek a létről és időről fogalma van nem is képzelhet.

Ily mód és rendszer mellett valóságos világismeretről, személyes istenről, szabadságról s halhatatlanságról szó sem lehet.

A valóságos világismeret nem lehet egyéb mint a természet örökös változása vagy is a lételnek másképlételbe által menetele, s ugyan ez igaz a szabadságról shalhatatlanságról, mert a lételnek másképlételbe általmenetele nélkül sem egyik sem másik nem volna képzelhető. Személyes istenről pedig hogy is ne lehetne szó, holott az egész rendszer alapja az örök, végetlen, mindenható bölcs eszme, mely a világot mint tiszta lét, mint kezdet teremti, mely minden múltnak és jövőndőnek kezdete és vége, α és ω , örökké munkás, a múltat minden percben megsemmisíti, a jövőndőt megújítja, a világ eszméjének okszerű törvényeit feltartja és igazgatja. Hogyha pedig a személyesség alatt a világtól különvált valami lételt

értenek, akkor a mindenütt-jelenvalóságot kell megtagadniok.

Gyakorlati philosophiája merő quietismusra vezet. Mert ha minden a mi van, az isten kifejlődése, úgy minden a mi van jó is; vagy Hegel kitétele szerint: minden a mi van észleges, s így a helyett hogy tökéletesbülésre törekednénk, inkább meg kell abban, mi történik, s a mint történik, végkép nyugodnunk.

Ne felejtjük hogy az isteni eszme kifejlődése már magában végetlen tökéletesbülés, ennélfogva a tökéletesedésre törekvés is észleges. Tehát sem a végetlen eszme kifejlődése, sem az észlegesség nem gátolják a tökéletességre törekvést, hanem azt inkább feltételezik.

Mikép lehet a fogalmon kívül levő, s attól függetlenül létező tárgy azzal ugyanaz; s hogy alkothatja ennek dialektikai, pusztán eszményi működése a valót?

Mutassanak fel az ellenvetők egyetlenegy philosophiai rendszert, mely kimutassa avagy csak azt is, mi módon mozdítja meg akaratumk pusztán eszményi működése újaink egyikét? akkor követelésüket méltányosnak fogjuk tartani. Addig pedig csak ezt feleljük: mindenható ereje által. A mit felelné a másik rész is, itt tehát egyezkedésre nincs szükség.

Némely ellenvetések pedig csakugyan meglepők, mivel belőlök láthatni, hogy azon fejtegetések melyeknek világosabb fogalmat kellett volna gerjeszteni, mennyire kevés sőt épen ellenkező hatással bírtak. Egyet ezek közül sem léssen felesleges előhozni, annyival inkább, mert épen az ilyenek útasítanak vissza azon első kezdetre, honnét a homályos értelemnek származni kellett. Ilyenforma kérdést is hallottunk feltétetni: Ha az eszményi és való ugyanaz, vajon azon téglamely a háztetőről leesik és valakit agyon üt, azonos-e azzal a mit magamnak leesni képzelek?

Az idealismusnak otrombább felfogása nem lehet, mint ha valaki azt gondolná hogy a szerint a képzet és valóság között semmi különbség nincs, a ki mit képzel az van is, hogy valami legyen azt csakképzelni kell s azonnal lesz is sat. Ilyen idealisták nincsenek, hacsak azok nem, a kiknek idealismusokról más egyéb jelenségekből is reá lehet ismerni, hanem annyival különösebbnek tetszik, midőn ilyenek ellen inté-

zett ellenvetések és vitatkozások kerülnek elő. Okának kell lenni, s más oka nem lehet, mint a kérdés szempontjának általános eltévesztése.

Épen azt akarjuk tudni mi a való mi nem? s az idealismus szinte azon kérdést tűzi ki magának mint akarmi más néven nevezendő philosophia, csak az a kérdés melyik ad iránta legkielégítőbb felvilágosítást. Példánkban az egyik téglá való a másik nem; a való és nem való közötti különbséget, akarmi philosophiának, vagy ki kell mutatni, vagy el kell ismernie hogy a kettő között nem tud különbséget tenni. A felvett példának mint egyes esetnek az általános szabályokhoz alkalmazhatónak kell lenni, tehát nézzük azt.

Fichte korlátokat teszen magának az által hogy magát a *nem Éntől*, a világ minden egyéb létező tárgyaitól megkülönbözteti s akaratját azoknak korlátai közé szorítja. Már hát ha látná, hogy azon pillanatban midőn a téglá a tetőről alá esik, ő a maga útjában épen oda érkeznék, bizonyosan korlátokat tenne magának s megállapodnék, de ha vagy maga, vagy más akárki képzelné hogy a téglá le fog esni, még azért senki nem korlátozná akaratját, itt tehát a képzet és való közötti különbség eddig világos. Hanem miért az egyik való, a másik nem? Azért mert az egyik az általános való eszméje, a másik csak képzelet; egyikben az eszményi és való ugyan az, a másikban nincsen valóság, nem a végetlen valónak, hanem a végesnek tehetetlen üres eszméje.

Schellingnek az általános ugyanazonság általános egész. Hát ezen szempontból vajon mi leszen az egyik téglá a melyik való. A téglának előszámlálhatom akarahány jegyeit melyek képzetemben a téglá eszméjét alkotják, de még az, a szóban forgó valós téglá eszméjétől végetlen távol jár, mert csak az általános ugyanazonság, általános egész, a való. Tudniillik azon valós téglát melyről beszélünk, valóssá, az egész mindenséghez az egész világhoz minden előttünk ismert, s minden előttünk rejtve maradt, soha ki nem nyomozható viszonyai teszik. A képzeti téglá alkalmasint veres, négyszegű, nehéz és még egynehány kevés tulajdonokból lenne összealkotva, ellenben a valós, melyben az eszményi és való azonos, meghatároztatik a legkisebb eloszthatatlan atomok minden tulaj-

donaival, hely és időbeli viszonyaival, hogy semmi más ne lehessen hanem csak az a mi; — véges elméneknek pedig a valóval azonos eszméje soha sem lehet, mert az egészhez létező minden viszonyait még csak egy porszemnek is ki nem ismerheti. Tudományunk utolsó eredeti kútfeje, épen ez, hogy a valósnak minden viszonyait vég nélkül nyomozzuk, az eszményinek a valóssal ugyanazonságát keressük, és ahhoz tehetségünk szerint közelítünk.

Hegel szerint az eszmének dialektikai mozgása, vagy a lételnek másképlételbe okszerű, örökösen öszvefüggő következése alkotja a valót. A valós téglá e szerint a lételből másképlételbe okszerű általmenetellel volt agyag, ezen létből általment négyszögre öszvegyúrt sáralakba, égető kemencébe, onnét a házfedélre, ottan a többiekkel öszvekapcsoló tartalék meggyengülvén, végre azon másképlételbe a midőn lezuhanván valakit agyon ütött. De ezen másképlételek nem ilyen tökéletlen öszvefüggéssel következtek egymásra, hanem minden percenben az elmúlt lételnek vége, a rá következőnek kezdete és oka. Hogy ezen folytonos egymásra következők általmenetelét egyik létből a másikba, vagy másképlételbe némileg kiegészítsük, az általános eszme dialektikai működésére kell szorulnunk. Miképen lett az agyag melyből a téglá készült, miképen jött azon helyre melyből kivéttett hogy belőle téglasár gyúrassék? Kétségkívül az egész eszményi való végetlen változásai között. Mi ok indította annak akaratját a ki téglát égettett, s mi azokét a kik annak készítését eszközölték, s hol van ezek lételének és munkásságának utolsó oka? Kétségkívül az általánosban, és mind ezen okoknak végetlen öszvefüggése, s egyik létből a másképlételbe okszerű általmenetele alkotta a valós téglát; a képzeti üres fogalmat pedig üres képzet s nem a végetlen eszme dialektikai okszerű működése.

Annak a ki ilyen tartalmu kérdést teszen mint a melyet felhozánk, mindennemű philosophia felel a maga elvei s rendszerével egyezőleg, különösen az általános philosophia körülbelül olyan alakban mint előterjesztettük. Hanem talán azt mondanák, ezt úgylis tudtuk, hogy a képzeti és való nem mindegy, mást vártunk volna. De mit? azt hogy mindegy,

hiszen ennek minden bizonynyal ellene mondtak volna, holott most is ellenmondásul hozzák fel, noha az üres képzeti eszmének valóságát senki sem állította. Az általános philosophia tehát, a fejtegetésektől eltérve, egyenesen olyan feleletet adott melyet úgyis tudtak. Ha ez igaz, úgy nekik nincs szükségök philosophiára, nyugodtan lehetnek. De honnét tudják? Az egyedül meggyőző tapasztalásból, mert a valót látni, fogni, érzeni, tapasztalni lehet, a képzetit nem. Hát ha a scepticismus előáll s megmutatja nekik hogy mind ez nem elég, hogy minden tapasztalatuk csalatkozás, hogy a tapasztalat általános igazságra nem csak nem vezet, de még csak nem is vezethet, ekkor mit teendének? Más elméletekre kell szorulniok, s ezek közül egyik az általános philosophia, melynek felvilágosításával megelégedhetnek vagy nem, amint tetszik, csak hogy elsőben igyekezzenek annak értelmét felfogni, a minék képtelenségéről önmagok meg vagynak győződve, ne erőszakolják másokra, mintha azoktól minden józan értelmiség meg volna tagadva, hanem a bennök támadó s a józan ész kívánataival egyenesen ellenkező homályos fogalmakat igyekezzenek magokban világosságra hozni, azután, ha kétségeik még is el nem oszlanak, nyitva áll előttök az út az igazság további nyomozására, habár azon más mély gondolkodásu elmék, itéletök szerint nem elég sikerrel fáradoztak volna is.

Sokan úgy vannak a philosophiával, mint ismerőseivel s jóakaróival az, kinek midőn a borital ártalmait kitelhetőképen előterjesztették, figyelemmel végig hallgatván intéseiket s oktatásait, azon kérelemmel fordult hozzájuk: küldjenek tehát egy pint bort. Hasonlag az általános philosophia mindenképen igyekezik kimutatni s felvilágosítani, hogy az általános a való; a való eszményi; az eszményi minden tapasztalástól elvont tiszta fogalom: tiszta én, tiszta öntudat, tiszta lét sat; az eszményi általános, és viszont az általános eszményi; az általános eszményi való, az eszményi és való ugyanaz: mégis midőn ide érkezünk, mintha minden egyébről soha semmit nem hallottak volna, ezt kérdik, vajon azon tégl melyet látok és tapasztalok, azonos-e azzal melyet magamnak képzelek. De hát hogy kerülhet elő ezen kérdés mindenkinek váratlan meglepetésére? Talán a tégl tiszta lét, tiszta öntudat,

tiszta én, minden tapasztalástól elvont tiszta fogalom? vagy a téglának képzete a tiszta lét, tiszta öntudat, vagy mi? az eszményi és való azonossága, vagy mi? talán a téglá az általános eszményi és általános való vagy mi? Különben az általános philosophia tanítmányai s a felhozott kérdező ellenvetés között, még csak okszerű öszvefüggést is lehetetlen feltalálni.

Mostan tekintsünk vissza az emberi értelmiség fejlődésére körülményesebben. Első lépcső volt minden bizonynyal azon kifejlődési állapot, mely az embereket vagy társasági életbe öszvegyűjtötte, vagy abba öszvefoglalván együvé tartotta. Erre a nemi ösztön és szaporodás mintegy kézen fogva vezette őket. Innét származott a legelső természeti felsőbbség, az atyai hatalom, s a társas élet legelső megalapulása magokban a természeti ösztönökben gyökeredzett. De mihelyest ezen első lépés meg volt téve, azonnal által kellett látniok a kölcsönös segedelmezés hasznait egymás iránt, mind értelmiségök kifejlődésében, mind jólétök előmozdításában. Ezen általlátás szükségessé tette a megkezdett társas élet további fennállásának biztosítását, s munkásságoknak mindnyájuk közös jólétére intézett elrendelését.

Erre nézve a csupa anyagi erő nem lehetett elégséges, mert az, a hatalomgyakorlónak kezei között könnyen elfajult, azután pedig többeknek öszvesített ereje ellenében gyenge lett volna. Az igazság és méltányosság ébredező kívánatai szerint kellett a kölcsönös egymás iránti viszonyokat kiegyenlíteni, hogy ezek által öszvetartva a társaságok fentartására öszvepontosult nagyobb erő, az ellenkezőt a maga hatalma alá hódíthassa. Innét a többség akaratóból s megegyezésével hozott törvények vették eredetöket. Későbbben a nagy számú társulatok többségét nem lehetett mindig közvetlenül szemmel tartani, a társulatoknak láthatatlan, s mindenüvé kiható szellemi kötőlékre, vallásra, lett szükségök.

A költő szavai szerint félelem alkotott elsöben isteneket. Emberben a maga erőtlenségének érzete, s ezen öntudat hogy lételének szerzője és oka nem ömaga, s nem is egymás, öhozá hasonló, a ki a maga lételének szintűgy nem lehet oka mint ő, hozzá járulván az élet szükségképeni megszüntének mindennapi tapasztalata, minden bizonynyal aggódó félelmet ger-

jeszthettek kebelében. Mi volt ő s mi leszen a siron túl? e kérdések gondolkozásra ébresztették. Lételének alkotójáról kezdett gondolkodni, s ellentállhatlanul erőt vett rajta azon meggyőződés, hogy egy fővaló hatalma alatt áll, mely ki van terjesztve felette életének minden lépteiben, lételét adta, lételét elveheti, lételét fentarthatja még azontúl is, midőn romlandó teste porba enyészik. S hát ekkor mily élet és mily jövendőség váltja fel a múltat? Az emberi ész ezen feléledő kétségeire könnyű volt olyan feleletet adni mely egyszersmind a társas élet kötőlékeinek szorosb öszvekapcsolására szolgáljon, mely még eddig ész, okosság, erkölcsiség, s az általános jólét kívánataival és törvényeivel megegyező lett volna, hanem könnyű volt egyszersmind ugyanazzal a babonás mythologiai vallás terjesztésére, s az által a határtalan hatalom és tekintély nevelésére visszaélni.

Sokáig folytathatá zsarnoklatait a törvény és vallási babona leple alá burkolt erőszak, míg néhány vezérfényei támadhattak a lenyomott emberiségnek, a kik rendeltetése felé ismét útba igazították. Ki tudná csak gyenge árnyékolatban is előterjeszteni az önkénytes hatalom féketlenségeinek azon kicsapongásait, melyek csaknem elviselhetetlenné tették az élet terhét a nagyobb résznek, s nem csak a rabszolgaságban sínlődő szerencsétleneknek, hanem azoknak is kiknek vagyonuk s életük szintúgy a fölélők helyezett zsarnoki önkénytől függöttek, mint őtölők a baromi állapotra lealacsonyított rabszolgáké; holott annyi évszázadok és ezredek óta, a mai miveltség hasonlíthatlanul magasabb fokozatán is, a rabszolgaság nyoma, a pusztító háborúk dühöngése, a büntetések kegyetlen nemei, a kétségbe ejtő ínség halálos küzdelmei nem kevés kiterjedésben dúlnak, az emberi nyomorok megszüntetésére intézett gondoskodásoknak oly kevés sikere mutatkozik, a jószándék oly gyakran ellenkezőre fordul, s az erény ismeretlenül rejtve marad, vagy tán keserves áldozatokra van híva.

Kétségen kívül az emberiség kifejlődése magán viseli a végetlenség bélyegét. Évezredekot öszvehasonlíthatunk egymással, de ha meggondoljuk, hogy azok alatt mennyi vizontagságokon mentek által a nemzetek, hányan enyésztek el, midőn mások fölélők emelkednek, hány felfedezett hasznos

ismereteket és igazságokat veszünk el, míg a meglevőkről nem sokat aggódván újabbak szerzése után fáradozunk, mily kevés belátásunk van azoknak hasznos alkalmazása körül, elannyira hogy a legnagyobbyszerű felfedezéseket többnyire inkább a véletlen történetnek mint az okszerű vizsgálatok eredményeinek kell tulajdonítanunk, s mind ezeknek következtében, nem annyira általános előmenetelt látszunk észrevenni, mint a műveltség ideoda szárnyalását; s ha meggondoljuk végezetre azon ingatagságot, melynek szüntelen egymást felváltó tétovázásai között, a történetírás tanubizonyásgtétele szerint a műveltségi felemelkedést csaknem hasonló visszahanyatlás szokta követni: valóban ilyen nagy elválasztó hézag múltával is, kétkedve húzhatunk kedvező eredményekre következtetéseket. Mindazonáltal ha különösebben földünk ezen részeire tekintünk, hol most az európai műveltség terjedez, s ezen időszakaszban, a középkor százados homályainak felderülése után, a mai napokig, örvedetesebb kilátások gyönyörködtetik szemeinket.

A keresztyén vallás kijelentései olyan időben gyűjtötták meg az értelmi és erkölcsi felvilágosodás fáklyáját, a mikor az emberiség addigi küzdelmeiben mármár erejét kimerítve kétes reménnyel függesztette szemeit egy más onnét felderülő fény felé, mely ön belsejéből, a hosszas tapasztalás tanubizonyásgtétele szerint soha sem támadhatott, de másfelül eléggé ki volt fejlődve az értelmiség ereje mind a maga tehetlenségének érzetére, mind az igazság általlátására és elfogadhatására. Már a görög bölcselek bejárták az emberi észtehetségek minden tartományait, s a mire az emberi ész maga erejétől felvergődhetik, semmit nem hagytak észrevétlenül, tanítványaik szétterjedésére pedig elegendő idő maradt fel, a keresztyén vallás feltünésének korszakáig.

De mind ezek mellett is, a szokatlan fény, noha előleges hosszú kifejlődésre következett, mintegy ámulást hozott az emberiségre. Darab ideig a közbe jött nemzeti nagy események megrázkodtató történeteink kivül, a békésebb foglalkozásoknak nem volt egyéb tárgyak mint a kijelentett új vallás, s annak magasztos ihlete gyakran túlbuzgósággá fájulván, kegyetlen üldözéseknek, vérontásoknak és kibékíthetetlen vi-

szállkodásoknak lett szerzőokává. Ily körülmények között ki-
aludt lassanként más egyéb tudományok világító fáklyája s a
közép századok sötétsége vett erőt. A tudományok felébredése
óta a világi bölcsélet is új sarjadékokat hajtott, még pedig a
kijelentett keresztyén vallás igazságaira támaszkodva s azoktól
világosságot kölcsönözve, a tiszta erkölcsiség és valóság egye-
nes útjára térhetett, s mostan az a kérdés: követte-e ezt, mu-
tatkoznak-e előmenetelének bizonyos nyomai?

A scepticismust nem számlálhatjuk ide, mert a kétkedés
nem tudomány, hanem a tudomány kezdete, honnét veszi ere-
detét minden tudomány. Innét indulván ki az első nagyszerű
lépés megkísérelését Kantnak tulajdoníthatjuk. Örökre fenma-
radandanak azon roppant felfedezések, melyekkel ezen nagy
férfú az értelmi világot gazdagította, de midőn ezek iránt
bámulás fogja el belsönket, más részről az előállított eredmé-
nyek nem kielégítők. Neki a tapasztalás körében ismereteink
kimutatott határvonalain belül minden a tünemények homá-
lyába van burkolva, azontúl pedig ismereteink nem is terjed-
hetnek. Felzúdul tanítmányai ellen kivált a keresztyén vallás
általmegerősbült erkölcsiség, s annak szavát a cselekvő ész ki-
vánatával igyekezik elhallgattatni, de midőn ezt teszi, ismét
más kétségek hullámai közé vetődik, a fővalót a végetlen tö-
kélyek egyoldalúságában csupán mint az igazságosság eszmé-
jét állítván elő, kiveszi az erkölcsiségből annak éltető elemét,
mely a keresztyén vallás szerint a szeretetet, s a nélkül az embe-
riség zengő érc és pengő cimbalom. A szemléleti ész nem
lehetett egy részről megölkölni, más részről feltámasz-
tani. Mely kipótolhatatlan hiány érzetéből az általános philo-
sophia keletkeztén, lássuk azt.

Fichtének a végetlen eszme való, s a kultárgyak a vé-
getlen eszme elszaggatott részei. A külvilág tehát neki is esz-
ményi mint Kantnak, mert a tünemény nem lehet más mint
eszményi. Hanem Fichtének végetlen eszményi szükségképen
való. Kantnak véges eszményi, tünemény. A kettő egyezik
egymással az eszményiségben, különbözik egymástól a való-
ságban, minélfogva Fichte állítá hogy Kant elveiből indúlt
ki, Kant viszont ellene nyilatkozott, a mai kor pedig mind
kettőnek rendszerét idealismusnak állítja, hanem ugyanazon

lényeges különbség választja el mind kettőt egymástól mint általában a criticismust az általános philosophiától. Ha figyelmünket egy felvett tárgyra függesztjük, úgy látszik jobban fel lehet a kérdés mibenlétét egy külön példában világosítani.

A nap égi test, süt, világít, felkel s elenyészik, láthatárunk felett hol alacsonyabb hol magasabb állásban futja be napi körét és még számtalan efféléket számlálhatunk elő, melyeket öszvevévén bennünk a nap eszméje alakul. De mind azon előszámlált eszmék egyenként s különvéve, valamint öszvesen is csak tünemények. Nem mondhatom általánosan hogy a nap süt, mert lehetnek olyan érzékilények akik annak melegét nem érzik, sőt a meleg és hideg között különbséget sem tudnak tenni, érzékiségük nincsen úgy alakítva hogy a meleg és hideg befolyásait észrevehetnék. Hasonló okokból nem mondhatom hogy világít s nem mondhatom egyiket is az előszámláltak közül. Sőt nem mondhatok egyáltalában semmit, mert minden szünetleni változásnak van alávetve, mert már az alatt míg a szó nyelvemen lebeg, azon eszme melyet vele ki akartam tenni megváltozott, minden a mi tapasztalásom alá esik tünemény. Ez, mind igaz a véges eszmére nézve.

De a végetlen eszme egészen más. A végetlen eszme minden véges eszmét magában foglal, s annak élő munkássága létesít mindent. A végetlen eszme ugyanezen példára alkalmazva a mennyire általunk kifejezhető, e volna: Legyen égi test, és legyenek életműves lények a kiknek süssön, világítson, felkeljen s elenyésszék, az időnek minden meghatározott legkisebb percében is, a térnek megfelelőképen meghatározott pontjában létezzék, és van égi test és vannak lények melyek ezen eszmének valósításai. Ezen végtelen eszme a maga egész általánosságában a való, a kultárgyak pedig annak elszaggyatott részei. A végetlen eszme és világ ugyanaz, mert hol létezhetnék tehát a világ a végetlen eszmének mindenható munkásságán kívül? Ez nem pantheismus, hanem sem több sem kevesebb az isteni végetlen mindenható bölcseségnél. Vagy talán a monotheismust úgy kívánja valaki előterjesztetni mint ha a végetlen fővaló a semmiségben létezve örök időig kétkedett volna felőle alkotson-e világot vagy sem, és miképen? így-e vagy amúgy? mignem végezetre egyszer akarmikor, minden

esetre végetlen örökkévalóság mulva, (mert az örökkévalóságban minden múlt örökkévaló) csakugyan reá határozta magát hogy alkosson, és megállapodott benne miképen?

Schelling rendszere még körülményesebb és világosabb felfogásokra vezet. Mindennek fő elve az általános *Én* vagy tiszta öntudat. A mi öntudatunk nem tiszta öntudat, mert öntudatunk egyáltalában a tapasztalástól függ, mihelyest megszűnünk érezni, tapasztalni, például álmunkban, öntudatunk azonnal elvész. A tiszta öntudat független a tapasztalástól, egyedül önmagát érezi, az alanyinak és tárgyának ugyanazonságát. — Az általános ugyanazonság általános egész, s az általános egésznek lényege a megoszthatatlanság. Az egyes lét csak meghatározott formája az általános létnek; nem pedig önálló lét, mert az, csak az egésznek lehet tulajdona. Az általános tiszta öntudatnak két sarkpontja a végetlen eszményi, és végetlen való, mely mind a kétfelé végetlenül mint egy közép közönösségi pontból (indifferenzpont) fejtlik ki. Innét a philosophiának két iránya van, egyik a tárgyiságból (objectivitas) az alanyiságot vagy értelmiséget keresni: *természetphilosophia*, másik az alanyiságból (subjectivitas) a tárgyiságra jutni: túlhágó (transcendentalis) philosophia.

Ezek szerint nincsen valóság hanem csak az egészben. Felvett példánk mellett maradván nem az a való hogy a nap felkél s elenyészik, mert ez alatt tetőzött is délben, s ezen kívül végetlen helyváltoztatásokon ment keresztül. Ezen eszménket így fejezzük ki: mozog. Tehát e lenne való hogy a nap mozog? Épen nem, mert a mozgás hányféle? ha csak ezt mondjuk, annyi mint ha semmit sem mondanánk. Mozog, helyét változtatja. A helyváltoztatás viszonyos, a nap változtatja-e a maga helyét vagy mi? Sokáig az elsőbet tartották valónak, mostan az utóbbiról vagyunk meggyőződve. A való csak az általános egész, melynek ismeretére csak az általános egésznek ismerete által juthatunk. Minden ismereteinket minden fogalmainkat egyszerűbb eszmékre elemezhetjük, s mindenik iránt egyenként hasonló kérdéseket támaszthatunk.

A tudásnak két sarkpontja az eszményi és való, melynek közepén mint egy közönös pont (indifferenzpont) áll az ön-

tudat. A múltnak visszahozhatatlanul vége van, belőle semmi sem marad fel csak az eszme, a jövő a való. A múltból következőket húzunk a jövőre, mely csak akkor válik tudássá ha megvalósul, ezen két sarkpont eszményi és való, e kettőből tétetik össze a jelenben, mely a múlt és jövő közötti közös pont, az öntudat. A múlt és jövő érzete nélkül öntudatunk nincs a jelenben, a jelen pedig nem egyéb mint egy eloszthatatlan közös pont a múlt és jövő között, az eszményinek és valónak közös pontja, honnét az eszményi és való két sarkpontra szakad, és így e sem egészen megfoghatatlan. A tiszta öntudatban, a végtelen való lételeben nincsen múlt, nincsen jövő egymástól külön szakasztva, az eszményi és való ugyanaz, az általános ugyanazonság általános egész.

Schelling tovább ment Fichténél, noha mindkettő az eszményinek és valónak ugyanazonságában összevegyezik. De Fichte csak meghatározza mi a való, Schelling pedig annak ismeretére is a mennyiben véges lényeknek engedtetett, út mutat. Az általános egész a való, annak ismeretéhez tehát az általánosnak vizsgálatából juthatunk, s annál inkább közelíthetünk hozzá minél mélyebben hatunk az általánosnak vizsgálatába. Általános egész a természet, tárgyiség szempontjából honnét az alanyiságra vezetettünk, a természet vizsgálatából ismerjük meg annak alkotóját. Általános egész, eszményi szempontból a fővaló, s annak vizsgálatából érthetjük meg a természet és világ lételet s rendeltetését. Ez egyszersmind kapcsolat a philosophia és egyéb tudományok között.

Hegelnek a tiszta lét ugyanaz, a mi Schellingnek a tiszta öntudat. Csakhogy Schelling a tiszta öntudat eszményiségének és valóságának azonságát közvetlenül felállítja, azután az azonság két sarkpontjába szakadónak képzelet, s annak közös pontjával teszi a véges öntudatot. Mindezek egymásra halmozott felvételeknek látszhatnak. Hegel tehát a tiszta létet, egyenesen a létel fogalmának elemzéséből hozza ki. Tiszta lét a múltnak vége, mely egyszersmind kezdete a jövőnek, s a tiszta létnek dialektikai mozgása, a múltnak okszerű általmenetele a jövő másképlételebe alkotja a valót, s itt ismét az általános philosophiának további kifejlődése tűnik

fel az ok és okozat összefüggésében. Schelling csak terjedelembenszélesíté ki a valósnak fogalmát, midőn azt mondá hogy csak az általános egész a való; Hegel az ok és okozat következtetését teszi alapul, midőn azt mondja hogy a tiszta lét dialektikai mozgása alkotja a valót. Ezekből az általános philosophia kifejlődése és elébb-haladása világos.

Oldalvást a synthetismusról kell emlékeznünk, ennek alapja: tudjuk hogy vagyunk, mertöntudatunkban (Bewusstseyn) a létel és tudás (Seyn und Wissen) megfoghatatlanképen előlegesen (a priori) öszve van kapcsolva (transcendentalis synthetismus). Ez is jó, annak a ki beéri vele, a kit a Kant transcendentalismusa ki nem elégítene, nem fogja kielégíteni ez is. Ez a kérdés, mit tudhatánk hogy van? mi az a van? mi a való? Tudjuk hogy vagyunk, hogy fővaló volna az már eredeti okfőnkön kívül, túl van (transcendens), felül van öntudatunkon, arról szemléletiképen tudomásunk nem lehet, mint Kant tanította. De hát azt honnét tudjuk hogy vagyunk? mert öntudatunkban a létel és való megfoghatatlanképen öszve van kapcsolva. Ki kapcsolta öszve? van-e ezen öszvekapcsoltatásnak oka? Ha nincs, úgy bizony öszvekapcsoltatás sincs, ha van, úgy az nem lehet egyéb mint a megfoghatatlan fővaló. De azt mondják: a philosophiának valahonnét kell kiindulni. Ez igaz, de az nem igaz hogy akarhonnét, hanem a legutolsó okfőből, a mire csak emberi elme felverekedhetik az okok és okozatok nyomozatain. Miért nem elégszünk meg ezzel, tudjuk hogy vagyunk? hanem okát adjuk, mert öntudatunkban a létel és tudás megfoghatatlanképen öszve van köttetve. Miért állapotunk meg itt s miért nem mondjuk: e lételt és tudást öntudatunkban egy fővaló megfoghatatlanképen öszve kötötte. Van fővaló. Mert ha a szemléleti ész idáig fel nem emelkedhetik, soha se várjuk hogy a cselekvő ész kívánata nagyobb erővel hasson reánk mint a szemléleti ész törvényei.

Menjünk tovább. Tudom hogy vagyok, mert öntudatomban a létel és tudat öszve van kapcsolva. De már innét egy lépést sem tehetek tovább. Nem tudom hogy akárkimbán a létel és tudás szintűgy öszve van-e kapcsolva, nem tudom hogy van-e valaki vagy valami más kívülöttem. Látha-

tok, érezhetek, tapasztalhatok, csak azt tudom hogy öntudatomban a létel és tudás öszve van kapcsolva, tudom hogy látok, érzek, tapasztalok, tudom hogy vagyok, más tudatom nincs, a kültárgyak tünemények, mint a minék a transcendentális philosophia Kant szerint is állítja.

Hanem meggyőzethetünk-e a kültárgyak lételéről szintűgy mint a magunkéről, szintolyan léteelt tulajdoníthatunk-e azoknak, mint mimagunknak? ez itt a fő kérdés, nem pedig az, mi az idealismus, empirismus, realismus sat. Az általános philosophia azt feleli: Való a tiszta én, a tiszta öntudat, a tisztalét, az eszményinek és valónak azonsága. Az általános egész van, a kültárgyak mint az általános egésznek véges részei az általánosban foglaltatnak: a milyen értelemben mondom hogy vagyok, ugyanazon értelemben kell mondanom hogy vagynak kültárgyak, a milyen léteelt tulajdonítok önmagamnak ugyan olyat kell tulajdonítanom a kültárgyaknak. Ha azt mondom hogy vagyok, s ez alatt azt értem hogy minden percben megszüntem lenni a mi voltam, s azzá lettem a mi nem valék, létem örökös változás alá van vettelve, létem a múlt és jövőndő közötti szünetlen ingadozás, ugyanazon értelemben mondhatom a kültárgyakról is hogy vannak. Ellenben a transcendentálisismus más léteelt tulajdonít a kültárgyaknak mint magának, a maga lételet valónak hiszi, a kültárgyakat tüneményeknek. A maga lételet onnét tudja, mert öntudatában a lételet és tudás öszve van kapcsolva, de még ez nem elég, hát a kültárgyak lételet tudja-e vagy nem? eziránt a lételet és öntudás belső kapcsolatából az öntudatban lehetetlen felvilágosodni, felelete tehát egyik ez lehet: nem, s akkor az érzékiség alá eső kültárgyak tünemények; vagy pedig ez: igen, akkor fel kell venni hogy a lételet és tudás öntudatunkban öszve van kapcsolva, aztán pedig öntudatunkkal a kültárgyak lételetének tudása szint ilyen megfoghatatlan összetételben kapcsolatik együvé, mely utóbbi kétségen kívül igen messze eltérne az első okföben megkivántató egyszerűségtől.

Hosszas volna a philosophiai rendszerek minden nemeit külön fejtegetés alá venni, hanem mivel az eddigiekben a főbb eltérések legalább érdekelve valónak, és mivel korunk az általános philosophia kifejlődésénél állapotott meg, méltán kérd-

hetjük: mennyiben közelítettünk ezen nagy kérdés megoldásához? mi ismeretünk lehet az emberiség eszméinek ezen legfőbb tárgyairól: isten, világ, lélek, létünk célja és rendeltetése?

(Vége következik.)

ILLÉSHÁZY ISTVÁN NÁDOR ÉLETE.

PODHRADCZKY JÓZSEFTŐL.

(Vége.)

Kibékéltette Illésházy I. Achmet zultánt is Rudolfal, a hazafiak között támadott tűznek eloltása után, megszerezvén az 1606-ki october 20-tól kezdve november 11-ig tartott hosszúságú tanácskozások és vetekedések után a zsitvatoroki 20 évi békekéséget (1834-ki Tudománytár 3. k. 230—242. l. és 1839-ki Tudománytár 332—338. l.). Rudolf követői voltak: Molard János, Althan Adolf, Thurzó György, Isthvánffy Miklós, Kolonicz Siegfried, Batthányi Ferenc, és Erdődy Kristóf; Bocskay részéről: Illésházy István, Nyáry Pál, és Czobor Mihály.

Rudolf azonban Bocskay haláláról értesülvén, tanácsai ösztönzésére, sem a bécsi békekötést végrehajtani, sem a zsitvatorokit nem akarta megerősíteni, s a kikötött ajándékot Konstantinápolyba megküldeni. Országgyűlést mégis Thurzó György közbevetésére 1607-ben hirdetett. Amint a rendek Pozsonyból szétszözlottak, Mátyás főherceg az ország nagyait Bécsbe hívta, velök szerződésre lépett, s azt végezték, hogy őt emelendik a királyságra. 1608-ban a frígyes ausztriai és morva rendekkel Prága alá sietnek, és Rudolfot reá veszik, hogy a magyar koronáról lemond, azt öcsésének Mátyásnak engedvén.

„Nos Mathias Dei gratia Archi Dux Austriae etc. Nos item Praelati, Barones, Magnates, et Nobiles, ac caeteri Status et Ordines Regni Hungariae, hic in praesenti Expeditione constituti, Nostro proprio, aliorumque hinc absentium Nominibus: Memoriae commendamus, tenore praesentium significantes, quibus expedit, Universis. Quod, cum Serenissimo Principi, ac Domino Domino Rudolpho Roma-

norum Imperatori, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae etc. Regi, Domino et Fratri nostro observandissimo, Domino etiam nostro Clementissimo et Regi gloriosissimo, iam inde ab initio felicis regiminis et coronationis suae, in Regno suo Hungariae, divina Dispositione, Superioribus annis factae, nihil unquam maiori curae et sollicitudini fuisse cognoverimus, quam, ut ipsum Regnum suum Hungariae, cum Regnis et Partibus sibi annexis, tot acerbissimis cladibus et motibus tam internis, quam externis, varie afflictum et concussum, Deo Optimo Maximo iuvante, tueretur, ac pristino nitenti restitueret; id quod etiam per complures praeteriti Belli Turcici annos, immensis et gravibus suis Expensis ac Laboribus testatum fecerit; neque etiam interea omisit, quin eadem Maiestas Sacra Caesarea et Regia, ab ipso Regno suo Hungariae (ita Reipublicae Christianae curis et negotiis exigentibus) longius et diutius absente; propria et paterna cura, et sollicitudine sua, eidem Regno suo, ac fidelibus Populis et Subditis suis in eodem habitantibus, de sufficienti Moderatore et Governatore benigne prospiceret, eamque provinciam Nobis Serenissimo Archiduci Mathiae Fratri suo charissimo delegaret. Cum autem eadem Maiestas sua Caesarea et Regia praefata, Regno suo Hungariae, fidelibusque suis Subditis etiam in futurum bene et benigne prospectum esse cupiat; Nobis a quo sedula etiam cum Instantia requisita, multisque Precibus, et instantissime rogata fuit, tanquam suo Governatori, non solum eiusdem Regni Hungariae Fasces et Gubernacula, pro sua dilectione fraterna, plenarie tradidit et concessit: verum etiam Sacram Regni Coronam, cum omnibus suis Clenodiis, litteralibusque suis Instrumentis, ac aliis quibusvis Protocolis, et Libris Regiis, variis item Scriptis ad idem Regnum suum Hungariae pertinentibus, Nobis, ac per consequens, Statibus et Ordinibus Regni sui Hungariae, hic nunc praesentibus dedit et assignavit; ⁴⁾ reservatis sibi eiusdem Regni sui, et Partium, Regnorumque, et inscriptorum et subiectorum Insignibus et Titulis. Quare, Nos Ar-

⁴⁾ A szent koronát Rudolf még 1577-ben vitte Prágába, I. Tudománytár 1842. júniusi kötet 370. l.

chi-Dux Mathias, et Nos quoque supradicti Status et Ordines Regni Hungariae hic praesentes, Nostro, et absentium Nomine eandem suam Caesaream ac Regiam Maiestatem, Dominum Fratrem nostrum observandissimum, ac Nostrum quoque Dominum Clementissimum, et Regem gloriosissimum, haec supra dicta omnia, plene ac integre reddidisse, restituisse ac resignasse, Harum Serie fatemur et recognoscimus, deque acceptis et assignatis praefata Sacra Corona, et Cle-
 nodiis, aliisque quibusvis litteralibus Instrumentis, eandem Maiestatem suam Caesaream ac Regiam quietamus ac certificamus; quin etiam Haeredes suae Caesareae ac Regiae Maiestatis hisce assecuramus et affidamus; quod ratione horum omnium praerecensitorum, nullo unquam tempore requiremus, impetemus, aut quocunque modo, seu ratione molestabimus. In quorum omnium Fidem et Testimonium hasce Litteras nostras, Manuumque nostrarum Subscriptione, et Sigillorum Impressione roboratas, suae Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestati dandas duximus et concedendas. Datum in Castris ad Pragam metatis. XXVII. Junii M. DC.VIII.“

Bécsbe térvén Mátyás, az országnak 1608-ki július 29-kén Pozsonyba sz. Mihály napjára gyűlést hirdetett. Borsod vármegyét meghívó levelének nevezetes tartalma ez:

Magnificis, Egregiis, ac Nobilibus N. Comiti, Vice-Comiti, Judicibus Nobilium, ac Vniversitati Dominorum Magnatum, et Nobilium Comitatus Borsodiensis, sincere nobis dilectis. P. H.

Matthias Dei Gratia Designatus in Regem Bohemiae, Archi-Dux Austriae, Dux Burgundiae, Comes Tyrolis, et Regni Hungariae Gubernator, etc.

Magci, Egregii, ac Nobiles, nobis sincere dilectj. Probe constare vobis non dubitamus, qualiter Sacra Caesarea, Regiaeque Maiestas, dominus et frater noster observandissimus haud pridem, cum nos Conuentum Posonij ageremus, generalem Diaetam Statibus et Ordinibus Regni istius Hungariae clementer indixerat, atque eotum, communi Regnicolarum Voto decisum, ac determinatum fuerat, ut, cum praedictus Conuentus Posoniensis propter sedandos Haido-

nes, praecise ac immediate indictus, ac promulgatus dissolui minime posset et deberet, aliam nos in Regno isto Diaetam, vigore earundem literarum Suae Maiestatis, quodocunque necessitas ingrueret, indicere ac promulgare possemus, ac deberemus. Interea vero, nonnulli pacis et concordiae inimicj non defuerint, qui dictum tractatum Poseniensem, Articulos Wiennenses, atque adeo pacem Turcicam, magnis sane nostris curis, negocijs et impensis procuratam infringere, annihilare, et nouos subinde motus in vicinis prouincijs exuscitare, simul etiam patriam istam afflictissimam, in pristinas suas miserias, et calamitates conijcere denuo conabantur. Quibus, ut in tempore obuiam iremus, atque hoc modo, salutem et permansionem omnium tueremur, summa necessitate coactj, profectionem nostram in Regnum Bohemiae institueramus. Cum igitur in eo ipso negotio tractatum cum Sacra Caesarea, Regiaque Maiestate, domino et fratre nostro obseruandissimo habentes, Eadem Sua Maiestas sponte, et ultro, pro pia ac fraterna erga nos affectione, Regni huius Hungariae fasces et gubernacula nobis plenarie cesserit, et Sacrum quoque Regni Hungariae Diadema, cum omnibus suis Clenodijs transmiserit, assignavit, atque in horum euidentius documentum, et certitudinem, uti Sua Maiestas ab illo Juramento, quod tempore inaugurationis et Coronationis Suae in Regem Hungariae solemniter praestiterat, semet ipsum exoneravit, alleuiauit, et exemit, ita quoque Vniuersos fideles suos Subditos Hungaros, dominos videlicet Praelatos, Barones, Magnates, Nobiles, caeterosque Status et Ordines eiusdem Regni Hungariae, Regnorumque, et partium sibi subiectarum, et adnexarum, ea conditione, ab eorum Juramento, super seruanda sibi fide et fidelitate, clementer liberauit, enodauit, absoluit, curamque omnium eorum deposuit, ac liberos pronunciauit, quatenus nostram personam, secundum eiusdem, ad Status et Ordines scriptam recommendationem, in futurum suum Regem acceptare, proclamare, et coronare possint ac valeant. Nobis autem nihil unquam magis curae, ac sollicitudini fuerit, quam, vt Regnum hoc amplissimum, tandem in omnibus felicitatem et Tranquilitatem suam pristinam consequatur. Idcirco, summe

necessarium esse duximus, generalem in Regno isto Hungariae Diaetam, ad Vigessimum nonum diem futuri mensis Septembris Posonium, vigore praetactarum literarum Suae Maiestatis indicere, et promulgare, ibique de omnibus supra narratis, et alijs ad eadem pertinentibus, imprimis vero penitius stabilienda Regni pace, et tranquillitate, vberius tractare, concludere, et ea, quam primum effectui dare. ¹⁾ Quocirca vos hisce benigne hortamur, et requirimus, atque etiam vigore oblati, a Regno isto, et ad vestrum omnium instantiam, suscepti officij nostri Gubernatoris, harum serie vobis firmiter committimus, et mandamus, ut, cum Sacra Caesarea, ac Regia Maiestas, omnem curam, ac gubernationem Regni istius Hungariae, a se remouerit, deposueritque, ad praedictum diem et locum, speciales vestros homines dexteritate instructos, et rerum gerendarum peritos, ac tot, et tales e medio vestri personas eligere, plenaque cum Instructione, et autoritate omnimode mittere et ablegare velitis ac debeatis, quibuscum de his serijs et arduis, totum Regnum concernentibus Negocijs, in publicum consulere, ac bono fine terminare possimus et valeamus. Secus non facturj. Datum in Ciuitate nostra Vienna, Vigesima nona die mensis Julij Anno Dnj 1608.“

Matthias m.p.

F: Nag' Mihali. m.p.

Illésházy István pedig Prága alól a Kassán egybe se reglett felsőmagyarországi rendekhez sietett, a történt eseményeket a következő nyomos beszédében előterjeszté, s őket arról igyekezett meggyőzni, hogy a béke helyre állítása Mátyás elváltásától függ, mert csak tőle lehet a bécsi békekötés és zsitvatoroki szerződés végrehajtását és megerősítését várni.

1) Az egész történet kivált a bécsi békekötés, ennek végrehajtása, megerősítése s oltalmazása körül forog; ez ok alatt választaték királynak Mátyás főherceg; e békekötés meg nem tartásának keserű és fanyar gyümölcsei voltak azon egy egész századon keresztül csaknem folytonosan tartott beháborúk, melyek nem csak hazánk s nemzetünk virágzását gátolák, hanem magunkat is fogyton fogyasztottak.

Oratio Illustrissimi D. D. Stephani Ileshazi Comitris Trinchiniensis, ac Liptoviensis habita ad Proceres et Status Hungariae Superioris Cassoviae congregatos. ¹⁾

„In quantis periculis versabatur, Nobilissimi Proceres, universique Status et Ordines Partium istarum Regni Hun-

¹⁾ Kiadta Berger Illésudvari történetíró 1608-ban 4r. s. l. már oly ritka, hogy kézirat gyanánt tekinthető. Berger ajánlólevele is tartalmáért méltó a közlésre :

„Ad Illustrissimum ac Magnificum D. D. Stephanum Ileshazi Comitem Trinchinien. et Liptovien. D. et Patronum observandissimum.

Orationem habitam Cassoviae ad Proceres et Status Hungariae, Illustrissime Heros! Solemnitati S. Coronae consecravi, non alio fine, quam, quod argumentum habeat similimum: praeterea prudentiae ac sapientiae Tuae primum, deinde etiam pietatis erga Patriam, fidei erga Principem luculentissimum contineat testimonium. Sunt enim forte aliqui, qui rectissimis consiliis, salutaribusque actionibus Tuis, obtrectando, labem aspergere, quique suis confusis sermunculis, illustrissimi tui nominis, cumque eo, bonorum, pietate et sapientia, complurium civium patriae saluti, ac dignitati consuli studentium, famam exagitare audent. Vulgi enim veluti astipulationes, ac celebrationes nihil habent liquidae ac syncerae commendationis, atque laudis: Ita nec obtrectationes ac calumniae solidi vituperii. Multitudinis quippe testimonium, non modo, secundum Ciceronem, non gravissimum: sed omnino levissimum est. Poniturque id, secundum proverbium, in aqua fundamentum, quodcumque in opinione et moribus vulgi collocatur. Etsi vero, quae ante oculos, interque manus sint, ut Poeta inquit, demonstrationem verborum, non videntur requirere: tamen tuarum virtutum, et insignium de patria meritum decora, nominis et famae, et laudis eximiae debito praeconio, non mea saltem, sed omnium, qui honestum atque decus suis ponderibus examinare solent, sententia celebrare possem, si angustiae huius temporanae scriptiunculae sinerent. Non enim intra parietes vitae tuae privatae, ubi virtutum tuarum imagines eminenter conspicere licebit, ingrediari: in theatro celeberrimae tuae Hungaricae et Turcicae Pacificationis constitutus, summaria quaedam brevissima seriatim explicabo ac complicabo.

Obiecisti te primum saevissimae tempestati, et flammis belli, te, non sine vitae tuae periculo, admirabili animi robore intulisti: sanasti morbum gravem, atque inveteratum, et mortalia patriae vulnera, ut quandoque diffidebas posse curari. Furorem bellicum ratione, consideratione, ac prudentia summa, salutari prius temperamento, veluti modificatum, tandem plane consumsisti. Eodem funestissimo horrore belli exasperatas gentes amicitiae et concordiae vinculo colligasti: Hungariam

gariae! et quantis cladibus ac calamitatibus, tam ab externis hostibus, quam aliis diversis nationibus internis affligebatur et premebatur. Patria haec nostra dulcissima, quae hactenus tot seculis clypeus, propugnaculum, et murus aeneus Orbi Christiano fuit: non existimo necessarium coram, verbis multis commemorare. Persvasum enim mihi est, neminem vestrum existere tam novitium, qui horum infinitorum malorum aut non reminiscatur: aut certe molem calamitatum earum cum lachrimis, et gemitibus non senserit. In avertendis autem et tollendis hisce periculis, et componendis undiquaque exortis tumultibus, quae Serenissimus Princeps Matthias Archi-Dux, Gubernator noster clementissimus, auxilio divino, pro sua paterna erga nos affectione et cura, media ac remedia invenit: ut patria nostra charissima respirare, et viribus reparatis, diutius clypeus et propugnaculum totius Orbis Christiani persistere queat, Articuli Viennensis Pacificationis horum sunt testes locupletissimi, unde etiam postea Reconciliatio tam cum Christiano populo, quam vicinorum regnorum ac provinciarum cum Hungaria confoederatio, quin etiam pacis Turcicae finalis conclusio promanarunt. At, postquam nonnullorum, pravis ac inquietis malevolorum consiliis Sacra Caesarea Maiestas eo impellebatur, ut haec omnia acta et Trans-

distractam, et per imbecillitatem ac discordiam, servitutis Turcicae iugum vix non passuram, eripuisti. Famam, Libertatem Hungariae iacentem in squalore et tristitia, erexisti. Opus praeclarissimum publicae tranquillitatis et pacis communis, denique foelicis status in Hungaria consumasti. Quorum meritorum sincera et accurata consideratione, de te, Illustrissime Comes! existimo vere dici posse: in tua animi magnitudine, fide, consilio revixisse Hungariam, et tuum ingentem spiritum vere esse animam illius: aut, si quis haec negat, ita patriae te natum esse, cuius vitam, consilia tua, actiones felicissime complectuntur. Debentur, igitur, tibi merito Coronae. Debentur arcus triumphales, siquidem utramque gloriam consequeris, quod pacem cum hostibus confeceris, et quod patriam conservaveris, quae, nescio quo infausto ac miserabili casu, saepius in propria viscera convertit manus! Atque, ego vel summam hanc gloriam: vel summae certe proximam, coniunctam cum facilitate, tibi divinitus etiam datam profiteor. Vale interea, et vive patriae, Illustrissime Comes! et meae huic, velut ex theatro, acclamationi, ignosce. Deus Illustrissimam Dominationem Tuam salvam et incolumem conservet in annos quam plurimos. Illustr. M. V. deditissimus *Elias Berger*.

acta rescinderet, ac irrita faceret, nec pacem cum Hungaris, et Turcis sancte initam, servaret et coleret, id quod occasionem novorum tumultuum Heidonum, Turcarum stimulis ac conspiratione, amplissimam dedit. Maxima itaque necessitas est imposita Serenissimo Principi ac Gubernatori nostro, ut pro sua paterna erga nos cura et amore, et ex Officio susceptae Gubernationis, quamprimum huic malo provideret, ne ipsimet Hungari in sua viscera, igne et ferro, prout coeperant, grassarentur, neve Turcae in civili discordia ulterius, furiis suis, progredierentur. Ideo Conventum Posonii indixit, ut communibus regnicolarum suffragiis via, et modus inveniretur, quo pax inita cum Hungaris, et Turcis stabiliri, et ad finem optatum perduci possit; quae omnia ex relatione Legati vestri Magnifici Domini Michaelis Czobor, qui huic Conventui interfuit, optime intellexistis: imo et Sigillis, et Statutis vestris superinde editis iam approbastis. Ut vero huius Conventus Statuta in effectum deducerentur, Serenissimus Archidux Matthias saepius per literas sollicitè et suppliciter, ad observationem Pactorum Viennensium requisivit Sacram Caesaream Maiestatem, simul quoque regna vicina, provincias et principes Christianos, quo in cardine negotium pacis versaretur, certos reddidit: utque tam pio et utili conatui ipsius, favore ac patrocinio adessent apud Maiestatem Caesaream, invitavit. Sed, cum nulla ratione Maiestas Caesarea ad servanda Pacta et Statuta Vienensia adduci potuisset, et maximum in mora esset periculum; Princeps Serenissimus et Gubernator noster clementissimus, novam hanc inire rationem coactus est. Primum: ut novis Turcarum molitionibus, induciis fere elapsis, occurreret, me, cum aliis certis Legatis, ad pacem Turcicam conficiendam, diversis in locis, Uivarii, et postremo Comaronii destinavit. Deinde, in persona sua, cum florentissimo Hungarorum, Austriacorum, et Moravorum Exercitu Pragam versus Expeditionem suscepit; ubi cum Imperator Invictissimus, Principis Serenissimi et Gubernatoris nostri singularem in Gentem Hungaricam affectionem, atque in conservanda patria nostra studium ac industriam perspexisset, studio boni publici permotus, et permansionis totius Christianitatis avidus, abiecit belli consilia,

pacem confirmavit, ¹⁾ insuper, ut et amori fraterno gratificaretur, et Officio suo, Curaeque, de salute et incolumitate regni Hungariae satisfaceret, Sacram Coronam eiusdem Regni Hungariae cum omnibus Clenodiis, suae Serenitati, et Hungaris restituit. Quae omnia in futuris Comitibus, Posenii ex Serenissimo Principe et Gubernatore nostro, et ex literis Caesareae Maiestatis uberius cognoscere licebit.

Postquam, itaque, id, quod diu, quod summis a Deo Optimo Maximo, ac ardentibus votis consequuti sumus, aequum et iustum certe est: ut ante omnia Deo Optimo Maximo, cuius, utpote, singularis in Gentem Hungaricam, praeter spem et opinionem omnium, misericordia et benignitas nunc effulsit, ex íntimis praecordiis immortales agamus gratias, rogemusque, ut et consilia recta, laudabilia, et salutaria capiantur, et actiones consequantur, ad Deum aeternum pietate, ad homines gloriosa existimatione celebres. Deinde dignum est, et maxime convenit: ut Serenissimi Principis Gubernatoris nostri insignia erga Rempublicam Hungariae merita, et divina erga patriam beneficia, prudenter, accurate, absque animo rancore ac odio pleno, expendamus, et diligenti examine trutinemus. ²⁾ Hic enim Serenissimus Princeps ac Gubernator noster, ab ineunte fere aetate pro patria nostra dulcissima arma defensiva sumsit, et in continuis Martis certaminibus, et florentissima aetate, proprio sanguini et vitae suae periculo non parcens, existimationem militaris personae, et bellicosi principis laudem maximam, cum insigni pulcherrimarum victoriarum gloria, consequutus est. Ita deinceps pacis amantissimum fuisse constat: ut, dum plurimi Hun-

¹⁾ Sokat nyomnak ezek Illésházy százában, ki lelke belsejéből beszélt a hazafiakhoz oly helyen s oly helyzetben hol őt misem hátráltatta, senkitől nem tarthatott; sőt Rudolf ellen, a ki elől e hazából kifutott, panaszt emelhetett volna; de épen ellenkezőt hallunk tőle. Rudolfot lelketlen és vakbuzgó tanácsai vezették félre. Basta György, és Belgiojoso Jakab is visszaélvén hatalmukkal, neve alatt kegyetlenkedtek. Szerencsétlen állapot, ha a fejedelem magát tanácsaira nem bizhatja, s ha fondorlónak nyitvák fülei.

²⁾ Azaz: „Summorum Virorum Exemplo, inimicitias, Reipublicae causa, deponere.“ *Cicero De Provinciis Consularib.* E szép tulajdonság nélkül senki nem lehet igaz hazafi.

gariam diris ac extremis devoverent malis, horrendas belli tempestates minitarentur, et iam palam ab adversariis manifestis oppugnari, ab occultis inimicis obtrectari coeperat: Hic solus ac unicus, tam miseris atque duris Reipublicae temporibus, his omnibus occurrit. Hic generoso atque excelso animo restitit. Huius fide, industria, benignitate, faedae ruinae atque labis prohibitae minae sunt, et impendentia nostris capitibus pericula propulsata.

Haec eadem, maximi amoris erga nos omnes affectio tandem se se proferens, clarior eluxit, et splendidior est effecta, dum Libertatem Regni Hungariae, quae tot modis, tam bello aperto, quam clandestinis insidiatorum machinamentis vim passa, ac deformata, debilitataque est; asseruit, vindicavit, illius semper syncerus propugnator et protector exitit. Quid magis? ut constaret omnibus, omnem belli, victoriaeque eventum ad spem, utilitatemque pacis pertinere, et a Principe Serenissimo huc dirigi, viresque patriae deploratae recreatione, ocio, ac quiete restaurari possint, pacem cum Turcarum Imperatore, qualem antea nunquam habuimus, conclusit. Quae omnia, vos non latere existimo, et Viennaee Pacificationis Articuli evidentissime testantur. At, pro tantis his praeclarissimis virtutum meritis illud primum a Deo Optimo Maximo praemii accepit: ut ad Sacram Anglicam Coronam in Hungariam reducendam, divinitus destinaretur, maximamque omnium Sacri Diadematis recuperati reportaret victoriam. Quo igitur animo erga hunc Serenissimum Principem ac Gubernatorem nostrum, Nobilissimi Proceres! esse debetis? Quem affectum testari? Eam profecto gratitudinem declarare nitamini, eam referre gratiam: ut apud omnes Orbis Christiani nationes, et alias gentes, vestrorum praeclarissimorum facinorum, ac victoriarum gloria eo magis eniteat, et vestra talis fides et observantia, in bene meritum Principem, pulcherrimum laudis dignissimae testimonium obtineat. Quemadmodum enim optimus et laudatissimus ille Rex olim noster Matthias Coronam Regni Hungariae ex Germania recuperaverat: ¹⁾ Ita hic Serenissimus Coronam ex Bohemia, sine

¹⁾ Erzsébet királyné zálogította volt el III. Fridrik római királynak 1440-ben 2083 rénes forintért. L. Ad. Fr. Kollárii Analecta Monumento-

caede ac sanguine reportavit. Efficite, itaque, fortissimi Proceres Hungariae! ut iam tandem hic Princeps Serenissimus et Gubernator noster clementissimus, horum laudatissimorum gestorum et meritorum insignes a vobis accipiat fructus. Excitate hunc eundem vestra animi gratitudine ad maiora, ad potiora, pro salute, permansione, et stabilitate patriae nostrae obeunda; ut alii Principes optimi, exemplo huius Serenissimi Archiducis, ad tam praeclara facinora, pro publico bono aggredienda, ad tam pulchra, decora comparanda, extimulari queant. Propediem autem Serenissimus Princeps noster literas, quibus Comitia de Electione novi Regis promulgabuntur, expedit, ex quibus omnia fusius intelligetis. Me autem ea de causa huc ablegavit, ut interea, dum haec gerantur, quae publicum bonum et utilitatem nostrae patriae concernunt, vobiscum provideam et agam.“

E jeles beszédéből ismerhetni meg Illésházy Istvánt, mint az oroszánt a körméről. „Quae est igitur melior in Hominum Genere Natura, quam eorum, qui se natos ad Homines iuvandos, tutandos, conservandos arbitratur.“ *Cicero* Tusculan. Quaestion. L. I. Soha az értelmes világ nem fogja e beszédéből amaz adoma valóságát kihozni, mely Révai Péter-től koholtatott, hogy egykor lakoma alkalmával Mátyás főherceg és Illésházy István közt e rövid párbeszéd tartatott volna: „Illésházy: Domine gubernator! Fac me Palatinum, faciam te Regem Ungariae: Mátyás: Fac me Regem Ungariae, Faciam te Palatinum. — Felix Illésházy, qui Regnum totum turbare, atque iterum ad statum pacatum reducere poterit, sicque ad amplissimas opes et dignitates sibi aditum parare“, mond Révai. Mondhatná Illésházy, ha élne, Ciceróval Epist. 31. L. XIII. ad Atticum: „Mea mihi conscientia pluris est, quam omnium sermo.“

E beszédre a rendek Mátyást e föltétel alatt ismerék el fejedelmül: hogy Báthori Gábor erdélyi fejedelem a bécsi békekötést fogadja el, s a magyar szent korona felsőbbségét

rum omnis aevi Vindobonensia. Tom. II. Vindob. fol. 1762. col. 842—845. És: Auctarium Diplomaticum ad Casparis Ursini Velii de Bello Pannonico Libros X. 1762. 4. p. 204—210 stb. Hunyadi Mátyás 1463-ban váltotta vissza.

ismerje el; az Erdélyhez engedett vármegyéket a sz. koronától el ne idegenítse; mind ezekre september 22-kén az erdélyi rendekkel együtt esküt is mondott. „Matthias certe, mond Bél Mátyás Notit. T. I. p. 223. ut illinc quoque (Erdélyben) tuta sibi essent — Cassoviae Anno 1610. de dato 15. Augusti et pacta Conventa Anni 1608, a Stephano Illésházyo ibidem inita confirmavit, et novis iterum Legibus cum Gabriele Báthorio Transsilvaniae Principe foedus iniit, cuius Tabulas hungaricas possidemus.“

Királyválasztó gyűlésre a rendek, mint hirdetve volt, szent Mihály napján sereglettek egybe: Mátyás főherceg azonban csak october 22-kén jelenhetett meg a reá türelmetlenül várakozó rendek közé. Miután az elébe terjesztett cikkeket megerősítette, úgy azonban, hogy előbb a király, a nádor pedig azután, de mégis koronázás előtt, választásék; Mátyás ezután november 16-kán királylyá, Illésházy pedig következett napon nádorrá választatott: „Ceterum primum suffragium Cardinalis (Forgách Ferenc) pro Illésházio tulit: quem totus sacer Clericorum Ordo sequutus, seu auctoritate sui metropolitani motus, seu, quod ex arcano pacto facerent. Fama enim erat, promissis Illesháziurn ornasse, quo nemo hac tempestate in patria svadendi et persvadendi callidior haberetur.“ Egy névtelen író Katona Istvánnál Hist. Crit. Regum Hung. Tom. XXIX. p. 49. Ha igaz az, hogy 1608-ki január 23-kán Illésházy ezt üzente Forgách bíbornoknak: „ha magyar kenyérrel és borral akar élni, alkalmazkodjék az országhoz“ csaknem hihetetlen, hogy Forgách legelső adta volna a bécsi békekötés hősének voksát; Horváth Mihály szerint, köz felkiáltással választatott. 1609-ben január 29-kén kelt kir. levélben ismét megerősített négy ezer évi fizetéssel.

Most egyszer élni akarván a jó alkalommal, a rendek elébe holmi törvényjavaslatokat terjesztett, mikkel csak azt nyerte, hogy a 23-dik cikk az ő, és Jó János ellen hozott ítéleteket megsemmisítette; mert az egyházi rendben nagy ellenmondókra talált. Azok előtt kik lejárt keserves sorsára visszaemlékeztek, és tudták, hogy őt Szuhai István egri püspök adta volt fel, s hogy az egyházi rend soha sem volt a

vallási szabad gyakorlat barátja, miért e haza annyiszor lángba borúlt, javaslati nem voltak épen váratlanok. Mint-hogy e zajt sem történetiróink, sem életirói nem említik, ne-hogy részrehajlással vádoltassunk, azt is híven elmondjuk, a mi benne rosszaltatott. Forgách Ferenc bíbornok bírálata alá vette javaslatait, s azokról ily véleményt adott:

Examen eorum Articulorum, quibus Dominus Illyésházi ea complexus est, quae reformanda in Regni Hungariae Decretis censuit.

Sparsit in vulgus proxime superioribus diebus Dominus Illyésházy Indiculum earum rerum, quibus, ut ipse loquitur, reformandum, re autem vera, deformandum, penitusque evertendum est Jus antiquum Pannoniae. Id vero eo consilio factum arbitrator: Primo: ut Populi, Nobilitatisque studia, favoremque colligeret. Cum enim multa in his Articulis sint, quae vulgo gratissima, communique Nobilitati speciosa videntur, quippe, quibus omnis fere et consulendi, et iurisdicendi auctoritas a Domino Illyésházio permittatur, cupiebat ipse Poplicola videri, ut facilius quidlibet postmodum persuaderi sibi ab eo pateretur, et quo suam existimationem, comodaque inprimis curari animadverteret. Secundo: Tametsi species Boni publici hisce Consiliis praetextatur; res tamen suas agit plerisque in Articulis Dominus Illyésházy: in eum enim scopum directi sunt, ut Bona, Fortunaeque ipsius, utpote unice singularis personae, quam tutissimo loco constituentur, utpote in Hungaria coarctata Potestas Regia, eversa Dignitas Ecclesiastica, omnisque propemodum administrandae Reipublicae cura in alios translata, una cum Electione Palatini, suae dignitati, personae, auctoritatisque deserviant.

Duo vero sunt diligenti consideratione dignissima, quae hisce Articulis potissimum peti video: Primum est, ut quam angustissimis limitibus Regia Auctoritas coarctetur; vel potius, ut nervi omnes Maiestatis incidantur, nihilque propemodum Regi, nisi nominis umbra supersit. Quidnam aliud sibi vult, quod Palatinum non a Rege designari, sed eligi a Nobilitate cupit? Quod in Nobilium album vetat referri quemquam iniussu Regni. Quod Bona in Fiscum redacta pro-

hibet vendi pecunia? Quod omnibus viis cavet, ne ulla deinceps Bona singularium Personarum ad Fiscum devolvantur. Quod casum omnem criminis laesae Maiestatis abrogari cupiat, praeter mutilationem, verberationemque Personae Regiae? ¹⁾ Quod alia his similia contra ius Regni, contra rationem, contra Deum sanciat. Secundum: Impii, et ab omni ratione abhorrentes hi Articuli iugulum ipsum Ecclesiasticae in Hungaria Dignitatis petunt, cum contra fas omne, diuturno Usu praescriptam, Legibusque sancitam aequitatem, Capitulorum Functiones in Nobiles transferant. Episcopos ab omni penitus Dignitate excludant ita, ut nec Consiliarii amplius Regiae Maiestatis esse, nec Officio ullo publico exornari possint, nec interesse Judiciis. A Foro etiam Spirituali. Decimarum causas ad nescio quos Saeculares deferant. Arces a piis quondam Regibus Deo, ac Ecclesiae donatas eripiant Episcopis. Et, ut verbo dicam: Ecclesiasticum Ordinem penitus pessumdent, ac proterant.

Hae sunt speciosae illae Legum Patriae Reformationes (Eversiones dicere malim) quibus Dominus Illyésházy incredibilia, intolerabilia, nimis alta cogitans, ut sibi consulat, omnia susque, deque vertat.

Hic ego Te in primis compello Sacratissime Rex noster! Tuam fidem, pietatem, religionem testor, ut quid Familiae Tuae augustae, sub cuius auspiciis tamdiu supremae cladi eripimur. Quid Tuae Maiestati tuendae, quid religioni sacro sanctae, quam cum lacte Matris Sanctissimae hausisti? Quid Deo ipsi debeas? diligenter etiam atque etiam dispicias, conatibus mali, quantum maturus, occurras. Eo fere fine haec immatura consilia Deus voluit, ut comprehenderetur in operibus manuum suarum peccator ab eo, qui comprehendit sapientes in astutia sua, Tibique praevisa iacula tempus declinandi docent.

Intelligis, pro Tua prudentia singulari, quam lubrico ac praecipiti loco Dignitas Maiestatis Vestrae collocetur, si

¹⁾ A javaslat így szól: „Septimus Articulus: Inter Causas criminis laesae Maiestatis multa recensentur; caeteris abolitis, sola illa, qua in ipsam Regis Personam delinquitur, manere deberet, sat magna caeterorum criminum poena est Capitalis.“

adeo circumscribi accidique terminos Authoritatis Tuae patiaris. Meminisse potes, quanta fide, constantia, integritate Maioribus Tuis, felicissimae recordationis Imperatoribus, Episcopi, totusque Clerus deservierit. Et nihil temere dicturum me arbitror, si affirmem, tot, tamque variis Seditionibus vexatam Ungariam nunquam in fide augustae familiae Vestrae inquieturam fuisse, si fides ac constantia Praelatorum abfuisset. His, igitur, tam fidis Maiestatis Vestrae Stipatoribus nudare latus Regium satagit Vir unus, ut ad omnem postea ictum, aperta sit Regiae Maiestatis Dignitas. Cogita Rex potentissime! quid illo supremo Mundi Die, Reges illi gloriosissimi, qui sancti corporis sui attactu Coronam Ungariae consecrarunt, quid, inquam illi dicturi sint, si Te, non dico iubente, volenteque, vel annuente, tacenteque, Bona Ecclesiis, Dignitates Praelatis eripiantur, quas ipsi contulerant? Quam Deo rationem dabis, qui Principes, Ecclesiae nutricios, defensoresque constituit, si Te regnante, spoliari, despici, degluti hanc cernas, immutataque Praelatorum potestate, Animas quoque errorum tenebris involvi patiaris? Non eo haec dico, Rex clementissime! quo mihi pietas, generosoque animo Tuo incoetum constantiae honestum, in dubium veniat; plura, ac maiora in Te sunt pietatis argumenta, quam, ut ullam vel temere suspicandi materiam praebere possint; sed, quo constet universis, quam iuste, quam sancte facis, cum hisce Postulatis annuendum, nulla ratione, censes.

Vos, vero, Proceres Inclyti! feretis ne, ut recisis Maiorum Vestrorum sanctissimis Institutis, ab uno Cive Vestro, Jura, Legesque novas accipiatis? Quid Maiores Vestri, quid hactenus Vos ipsi, tot Sanguinis Vestri rivis egistis aliud, quam, ut Leges ac Libertates Patriae sartae tectae conserventur? An non sentitis conatus illorum, qui funditus evertere nituntur antiquissima Patriae Jura, quibus et olim felicissime floruit Pannonia, et labescens ac inclinata, postmodum sustentata est? Viam ne hanc, quam etiam obiectu corporum Vestrorum hactenus oclusistis, aperiendam censetis, Legum ac Jurium Patriae evertendorum? Nisi forte adeo Vestri immemores, non animadvertitis, iugulum ipsum peti Legum, si et Octavalia Iudicia tollantur, et Praelatis, pri-

mario ac praecipuo totius Regni Membro, autoritas adimatur, et Capitulorum functiones omnes in privatos Nobiles transferantur; ut pleraeque aliae Jurium Vestrorum bases et fundamenta, ab imis substructionibus eruantur. Judicium, igitur, roburque illud pectoris Ungarici in consilium vocate, et, si hactenus tantis laboribus, vigiliis, periculis id egistis, ne Jura, Libertatesque antiquae defloreat, ac decident, hos unius Viri conatus comprimite, frangite audaciam, temeritatem compescite, qui tam noxia consilia, Regniq̄ue Juribus adversa, non dico animo concipere, vel intra penetralis abdita, in sinum fidi cuiuspiam capituli effundere: verum etiam Literis consignare, in vulgus dare, allicere universos ausus est. Cavendum nunc Vobis maiorem in modum est, ne, si nunc contra Leges Patriae, contra Regiam autoritatem, contra primarium totius Regni Membrum concepta consilia cum plausu excipiantur, aliis quoque Documento sitis, posse quilibet contra Jura Regni attentare, viamque Vobis praecludatis; quam multa hucusque Postulata reieicistis, cum illa Juribus Patriae adversari diceretis. Illud etiam animadvertite, nihil magis ab omni Justitia abhorrere, quam, ut nobilissima Regni Vestri Membra, nec de crimine accusata, nedum convicta, nec ullo suo demerito exigente, ab ea, quam centenis iam Annis obtinent, Dignitate, iurisdicendi Potestate, Bonorum Possessione deturbari: quod, tantum abest, ut in libero, christiano, bene morato Regno fieri possit, ut nec inter medios Scythas, aut Garamantas fieri, nisi a Tyrannis exploratissimum sit. Et ab his Vos superari patiemini? Non cogitabitis id, quod Dei Spiritus edicit: Regnum a Gente transferri propter Iniustitiam, Rapinas, Dolos. Sed meliores Superi! nunquam, Proceres! tam male de Vobis iudicavi, ut Vestri penitus immemores, tam iniquis Petitionibus acquieturos Vos arbitrarer.

Sed, age, singulos Articulos iam dispiciamus.“ sat. 1).

Spangár Endre, Pethő Gergely Magyar Krónikájának

1) Illésházy, javaslatait 24 pontba foglalá, melyek az érintett bírálatban pontonként fölvetettek; olvashatók az 1608-ki országgyűlés irományaiban. Meggyőződés az hogy nemzetünk ezen korára, Illésházy István több pontra nézve egész századdal hamarább élt.

folytatója „Istvánffi Miklóst, úgy mond, ezen gyűlés alatt megüté a gutta Pozsonyba bánatjában, mert Illésházy István a Palatinus proscibáltatni akarta azon gyűlésben azért, hogy őellene (a mint ő mondotta), az ország törvénye ellen, hamis sententia-levelet adott volt ki a császárnak, mely proscriptió-tul ez a betegség mentette meg.“ Ezt a Nemzeti Plutarkus írója I. köt. Pest 1814. 8 r. 182—183. l. még feketébb színekkel festi — „Illésházy azután, számkivetése miatt (holott önként futott ki) haragot s dühöt forralt minduntalan szívében Istvánffi ellen, s csak a módra s eszközre várt, hogy magát rajta megboszúlja, s ha lehet, életétől is megfoszsa. Az alkalmatosság korán adta magát elő. Istvánffi 1608-ban megjelent Mátyás király koronáztatása innepén Pozsonyban. Illésházi akkor nádorispán vala. Történt, hogy Istvánffi egy nap Turóczy barátjával, megsajdította ötlet Illésházy, s használni akarván az alkalmatosságot, előjött, hogy boszút álljon; de éppen ezen szempillantásban Istvánffit a guta megütötte, karját s jobb oldalát nyomorékká tette, mely ütést azon megijedés okozott, melyet Illésházy kebelében lángoló boszúkivánság szerzett; de ez látván immár Istvánffinak esetét, némely kemény hangon ejtett kifejezésekkel meglegegett.“ A dorgálás megtörténhetett; de hogy őt száműzetni akarta volna, erről az említett 24 pontban nincs említés. Nevezetes, hogy az egykorú Závodszy György halála okáról mit sem tud: „1615. 1. Aprilis excessit e vivis Magnificus Dominus Nicolaus Isthvánffy Janitorum Regalium per Hungariam Magister, et Consiliarius Suae Maiestatis Caesareo-Regiae, sat maturus annis.“

Vádoltatik továbbá azért is: hogy Somogyi István királyi ügyek igazgatóját, ki történetből keresztülutazott Trenchénen, fölakasztatta; miről Istvánffi Miklós ugyan, Illésházy-nak nem barátja, mélyen hallgat, de az egykorú Závodszy György (Naplója csak herélve láthatott napfényt) följegyezte: „1605. 30. Augusti Stephanus Somogyi Causarum Suae Maiestatis Director Fiscalis, et Tavernicorum Regalium per Hungariam Vicegerens, iubente et aspectante antelato Domino Stephano Illésházy, ante portam inferiorem Civitatis Trenchin, inconfessus et intestatus, e patibulo bisulco sus-

pensus est, tandemque in sepulchro Matthiae Kolosvári contumulatus.“ Ez tehát nem sokára Lengyelországból hazajöttekor, midőn Magyarország forradalomban volt, első hevében történt; ezért nem idéztetett törvénybe. Szegedi hibásan 1608-dik évre teszi.

Végre szemére lobbantják: hogy 1609-ben az ausztriai evangélikus rendeknek vad örömmel válaszolta volna: „a hadi szomorújáték elmúltával nyílt mezőre nézhetünk, melyen a meggyilkolt barátok és rokonok csonthalmaza fejezlik.“ Ezt sem dicsérhetjük benne; de nem elég csak tetteket fölhozni, hanem okokat is: azt, hogy a protestáns vallás el volt nyomva, jó igazsággal nem tagadhatjuk. Így megindulva látjuk Erdődi Tamás bánt; ez, midőn az 1608-ki bécsi békekötést Horvátországra is igyekeztek kiterjeszteni, kivont karddal monda a rendekhez: „Ezen vassal, ha másként nem lehetend, irtandjuk ki tőlünk ezen mótelyt: — három folyamunk vagon, Dráva, Száva és Kulpa, s ezek egyikét adandjuk meg nektek új vendégeknek ivásul.“ — Boldogúljon aztán ily körülményekben, s ily agyarkodások mellett egy haza, vagy egy nemzet! — A keresztyén hittet is egyezőbb volt volna egymást békével tűrni, s inkább az erőszakos és esabitó tétéseket törvényesen eltiltani. Érdekes volna e vallató levélnek tartalmát tudni: „Attestatoriae, penes Compulsorium, pro parte Magnifici Georgii Drugeth de Homonna, Comitatum Zempliniensis, et de Ungh Comitatus super eo: Utrum plurimi illi Homines, qui fidem romano-catholicam amplexi erant, propria sponte, aut instigatione, vel mandato alicuius id ipsum fecerint? Actor. Conventus Lelesziensis Nro I. Anni 1615.“ Még az 1608-ki országgyűlésen is sürgették fölterjesztésökben a püspökök: Decimo: — Deinde Articulus condensus esset: ne Domini Lutherani, vel Calvinistae prohibeant in suis Bonis concionari Catholicos, neve subditum ullum, ullo gravamine onerent eo, quod Catholicus sit, vel a Catholicis sacramenta administrari curavit.“ — Úgyde a protestánsok is viszont e türelmet követelheték a katolikusoktól; pedig hány levelöket közölhetném itt épen az ellenkező esetről. Szem előtt kellett volna tartani, hogy a protestáns is, mint a katolikus, meggyőződésből paotestáns; ezért hit dolgában

egyik fél sem hatalmaskodhatik a másikon emez elv szerint : „cuius est Regio, illius est Religio.“ De a katolikus püspökök lelkek üdvösségét szomjúhozták. Legyen úgy, erre is megint csak ezt felelhetni : hogy ha a hit isten ajándéka, annak fölvételére senkit sem lehet kényszeríteni. Megköszöné aztán az előbbi valláson maradt pap (mert e szeretetlenség mind két részről gyakoroltatott), midőn őt földesura falujából kiüzte; vagy ha ezt nem cselekedte is vele, de előbbi fizetését és élését tőle megtagadta, mint Báthory Zsófia tett, midőn a rom. kath. hitre tért, hogy már több példát ne említsek. Ily erőszak, minthogy Cicero szerint: „Omnis natura vult esse conservatrix sui, ut et salva sit, et in genere conservetur suo“ — De Summo Bono — gyűlölséget okozott, a gyűlölség pedig bosszúra ingerlé a sértett feleket. Ily elkeseredés példája ez, mit a névtelen író följegyzett: „Batori Istvan az Echyedi meg eskwt Bocskay Istvan hiwsigire — Hiuatta volt be az körnikből 23. papyait, mind Caluinistakot, kiktwl kerdette: ha nem volna bwn az nemet chyazarnak adot hwttet meghmasolni? Azok megh enettek, es azt montak: hogy nem bwn.“ Az eseményekből itélve, mintha Rudolf maga volt volna hit-hajhászó. — Nem ártott volna religio dolgában is Pázmány Péternek eme tanácsát követni, mellyet 1618-ban II. Ferdinándnak adott e kérdésre: mint keljen az országos rendeket megbékíteni?: „Nem kell őket keseríteni, mond, hanem szelidíteni; nem kell fenyegetésekkel, ráijesztésekkel velek banni, hanem császári kegyelemmel fonni körül, a bizalmatlanság magvát kigyomlálni a kedélyekből.“ —

De már Illésházy élete fonalához, vagy inkább annak végéhez, fogjunk. Sokat várt még tőle a haza, mikor annak reményeit 1609-ki május 5-kén Bécsben történt halála félbeszakasztotta: „Anno 1609. ex stomachi vitio, Viennae, quorsum ad medicos profectus fuerat, mond Bél Mátyás Istvánffi Miklós után L.XXXVIII. fato functus est.“ Tom. 2. p. 118. Bazin város történetében. És ugyan ott p. 122: „Aedes sacras habet tres, veterem unam, et monumento in primis Stephani Illyésházii, Comitis Trenchiniensis et Liptoviensis, Matthiae II. a consiliis, et Regni Hungariae Palatini memorabilem. Is enim peculiari illic sacello et crypta Anno 1609. die

5. Maii reconditus, refert speciem in exciso marmore, statu-
rae integrae cataphractae, una cum coniuge Catharina
Pálfia.“

Szép csendesen, s nagy szeretettel megjegyzi Pethő
Gergely folytatója: „Kérlek szerető atyámfia! nyisd jól föl
szemeidet, és tekintsd meg ezeknek a pártos uraknak, Boes-
kaival együtt, mint jutalmazta légyen meg az isten, a szám-
talan ártatlan keresztyén lelkek töröknek és tatárnak való
eladását. Négy vagy öt esztendő alatt inkább mind elhalának
a főfő urak. Meghala Bocskai István ¹⁾, Báthori István, Il-
lészázi István ²⁾, Homonnai Bálint, Mágocsi Ferenc, és
Thurzó Kristóf; ezek mind magtalanúl halának el, idejeknek
pedig jobb korában. Rákóczi Zsigmond, Csáki István, és
Nyári Pál ezekkel együtt oda vannak. Azért ilyen szemláto-
mást bünteté meg isten a bünt ezekben.“ — „Non fuit Jupiter
metuendus, ne iratus noceret: quia neque irasci solet, neque
nocere.“ *Cic. L. 3. De Offic.* Egyik életírója: „Azon súlyos
foglalatosságoknak közepette, mond, melyeknek intézése vé-
gett Mátyás ötöt, bár betegeskedék, Bécsbe felszólította
volt, ott lépé meg a halál 1609. május 5-kén, életének 69-dik
évében. Lelkes özvegye, kinek a ház levéltára több nyelve-
ken saját kezével írt leveleit bírja, és a ki messze kiterjedésű
jóságaiban maga tevé a rendeléseket, nagy férje hamvait a
bazini templomba takartatá el. Ott álla márvány emléke is,
melynek feliratát közöljük, míg azt a lefolyt század utolsó
tizedében az a nem szerencsés gondolat, hogy az isteni tiszte-

1) Kátay Mihál cancellártól kevert méregitaltól. Istvánffy csak gya-
nakodva ír, s betegségét vízkórságból származtatja. De Illészáznak
1606-ki június 13-ról és sept. 23-ról kelt leveleiben a megmérgezés ha-
tározottan kimondatik. Ezt pedig isten nem parancsolta. Az egykorú
Závodszy György is följegyzé: „1607. 27. Januarii Michael Kátay Can-
cellarius Bocskaianus, ob propinatum (uti fertur) eidem Bocskaiio lethale
toxicum, in foro civitatis Cassoviensis, ad puteal publicum, ex delibera-
tione Superiorum, per Hajdones obruncatus, et frustratim dissectus,
notam perpetuae infamiae sibi, suisque reliquit.“

2) „Illészázi István a nádorispán, meghala Bécsben májusnak 5 nap-
ján, idejének 63. esztendőjében. Ez igen nagy temérdek kincset hagyott
maga után.“ Ugyanő.

let helyein protestáns ember emlékének ninesen helye, onnan eltávoztatá ¹⁾):

Illustri ac Magnifico Heroi Comiti Stephano de Illyés-háza, Thomae filio, Palatino Regni Hungariae, Judicií Cumanorum, Comitatum Trencsén et Liptó Comiti, Domino in Monte Sancti Georgii et Bozin, Trencsén, Likava, Surány et Hodolin, Serenissimi ac Potentissimi Mathiae II. Regis Hungariae, designati in Regem Bohemiae, Archiducis Austriae Consiliario, et per Hungariam Locumtenenti, cum Patriam difficillimis Bellorum et Seditionum Motibus compositis, Paci et Quietí restituisset, ac cum omnium admiratione ac gratulatione conservasset et amplificasset, Viennae Austriae, Die 5-ta Mensis Maji, Anno Domini 1609. defuncto, cum vixisset Annos 68. Menses 8. Catharina Pálffy de Erdőd Baronissa, de Republica, seque optime merito moerens posuit.“ ²⁾.

„Sed, quo sis, Africane! alacrior ad tutandam Republicam, sic habeto: Omnibus, qui Patriam conservarint, adiuverint, auxerint, certum esse in Coelo ac definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruuntur. Nihil est enim illi principi Deo, qui omnem hunc Mundum regit, quod quidem in teris fiat, acceptius, quam Consilia, Coetusque Hominum Jure sociati, quae Civitates appellantur: harum Rectores, et Conservatores hinc profecti, huc revertentur.“ *Cic. in Somnio Scipionis.*

S e töredék életírását Illésházy Istvánnak Cicero szávaival ad Atticum Epist. L. VII. Epist. 7. végzem: „*Ut bos armenta, sic ego bonos Viros, aut eos, quicunque dicentur boni, sequar, etiamsi ruent.*“

¹⁾ Ergo livor nec post fata quiescit! L. a M. Akad. Értesítő, 1847. 10 lap.

²⁾ „Non esse lugendam Mortem (Ennius) censet, quam Immortalitas consequitur.“ *Cic. De Natur. Deor. L. 3.*

I R O D A L O M.

Újdonságok.

— Szépirodalom. — *Szépirodalmi Album*. Szerk. *Enyedy Miklós*. Pest, 1856. nyom. Müller Emíl. 8r. 306 l. füzve 2 fr.

Száz Költemény, írta *Marikovszky Gábor*. Sárospatak, a főisk. bet. 1856. 8r. 189 l. Ára 50 kr.

Angyal Bandi. Költői beszély hat énekben. Irta *Tóth Endre*. Pest, Emich nyomd. 1856. 16r. 88 l.

Jó a Tatár. Regény, négy kötetben. Irta „Eszter“, „Gordiusi Csomó“ stb szerzője. Pest, 1856. kiad. Heckenast G. K8r. 191, 169, 192 és 183 l. füzve 4 fr.

Oceánia, egy elsúlyedt világrész története. Irta *Jókai Mór*. Pest, 1856. kiadta Heckenast Gusztáv. K8r. 178 l. füzve 1 fr.

Tessék ibolyát venni! Regény. *B. Podmaniczky Frigyes*. Pest, Emich nyomd. 1856. K16r. Öt kötet. 171, 174, 185, 186, 184 l. füzve 5 fr.

Karacsay Indár, történeti regény három kötetben. Irta *gróf Kálnoky Dénes*. Pest, 1856. kiad. Müller Gyula. 12r. 188, 175 és 139 l. füzve 3 fr.

Egy Bretagnei Nemes kalandjai a Philippini szigeteken, *Dumas Sándortól*. 2 köt. Pest, Emich G. tulajd. 1856. 16r. 204 és 195 l. füzve 3 fr.

A Fegyenc neje. Jelenetek az ausztráliai életből. Történetiregény, Günther Károlynak franciából német fordítmány után magyarírtá *Szenvey József*. Pest, 1856. Emich tul. 16r. 191 l. füzve 40 kr.

Egy Színész Naplója. Irta *Szigeti József*, a pesti nemzeti színház tagja. Kiadja Vas Gereben. Pest, 1856. Emich nyomd. 8r. 192 l.

— Nyelvkönyvek. — *Görög elemi Nyelvtan* gyakorlatokkal, két folyamban az algymn. számára. Dr. *Capellmann Alajos* után írta s nézetei szerint átdolgozta Dr. *Liebhart Lukács*, szfejérvári nagygymn. tanár. Első folyam. Pest, 1856. kiad. Heckenast G. N8r. 287 l.

Gyakorlati Latin Nyelvtan elemei az alsó gymn. első osztályára. Szerkeszté *Deák Sándor* zirc-cisterci rendi tag s tanár. Első folyam. Második javított s bővített kiadás. Pest, 1856. kiad. Heckenast G. 8r. 156 l. füzve 30 kr.

Elméleti s gyakorlati Német Nyelvtan, a gymnásiumi és reáltanodai alsó iskolák számára készítette *Töpler Theophil Edvárd*. Pest, 1856. Heckenast sajátja. 8r. 232 l.

Magyar-Német Beszélgetések a köz és társas életből, rövid szótár és a megszokottabb szólásmódok s közmondások gyűjteménye, *Királyfyldy Endrétől*. Második kiadás. Pest, kiadja Heckenast Gusztáv 16r. 148 l. füzve 24 kr.

Legújabb Házi Titoknok ... szerk. *Farkas Elek*. Hatodik átdolgozott s a mostani törvényes viszonyokhoz alkalmazott kiadás. Pest, 1856. kiad. Heckenast G. N8r. 2 rész, 206 és 336 l. kemény kötésben.

— Nevelésiek. — *Magyar Olvasókönyv* gymnásiumok, polg. és reáltanodák s magán növendékek használatára. Az oktatás és lélektan mai igényei szerint szigorúan korhoz alkalmazva, néhány pályatárs közremunkálásával dolgozák és szerkeszték Gáspár János és Kovács Antal nevelők. I. folyam első fele 7—11 éves gyermekeknek, elemi polg. és reáltanodáknak s a gymn. első osztályának. Harmadik kiadás. Kolosv. 1856. a ref. főtanoda bet. Stein J. sajtátja. 8r. 224. l.

Flóri Könyve. Sok szép képekkel, dalokkal és földrajzokkal. Irta *Bezéredy Amália*. Új szép kiadás. Pest, kiad. Heckenast Gusztáv. 1856. 12r. füzve 1 fr.

— Történelem. — *A Magyar Egyház Története*. Irta *Cherrier Miklós*, pozsonyi kanonok stb. Pest, kiad. Heckenast G. 1856. N8r. VIII és 592 l. füzve 4 fr.

Hunyadi Székely Mátyás Serlege Rác-Almásán, Fehér vármegyében Tergovici Modrovich Ignác birtokában *Ponori Thewrewk József* Utazási Naplójából. Második kiadás. Esztergam, nyom. Horák Egyed. 1856. K8r. 16 l.

— Természeti tud. — *Növénytan*. Gymnásiumi felsőbb osztályok használatára. Irta *Mihálka Antal*. 314 fametszvényi rajzzal. Második átdolgozott kiadás. Pest, kiad. Heckenast G. 1856. N8r. 184 l.

Mezei Gazdaság Könyve. Stephens Henry nyomán a hazai körülményekhez alkalmazva kiadják *Korizmicz László*, *Benkő Dániel*, *Morócz István*. Harmadik kötet. Pest, nyom. Herz Jánosnál. 1856. N8r. 528 l. 3 acél és 287 fametszeti ábrával. A hat kötet ára 12 fr.

Ezen, a gazdasági értelmes közönség által valódi lelkesedéssel fogadott, szerényen a Stephens tekintélyére támaszkodó, de sok úgynevezett eredeti munkánál eredetibb, műrecek e kötete a tavaszi gyakorlatot tartalmazza a földmivelés és veteményezés, állattartás és faültetés körében.

A hasznos Szőlőmivelés gyakorlati módja. Öntapasztaláson épült észrevételek. Irta *Gaal Alajos*, somogyi földbirtokos. Pest, 1856. kiad. Heckenast G. 8r. VIII. és 99 l.

Vincellérek Könyve, avagy a szőlőmivelés s borkezelésnek legalaposabb módja. A növény- s vegytan szabályai szerint gyakorlatilag előadva írta *Gyürky Antal*. Első kötet. Pest, Emich könyvkeres. 1856. N8r. 138 l. füzve 40 kr.

Kertészeti Füzetek. Dr *Entz Ferenc*től. Negyedik füzet. Pest, nyomt. Herz. 1856. 8r. 123 l.

A hideg fürdőről általánosan, és a Borszékéről különösen. Irta *Székely-Földvári Szilágyi Miklós*, gyak. orvos Enyeden. Pest, Emich G. nyomd. 1856. 8r. XXI és 213 l.

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VI. ÉV.

1856.

VIII. FÜZ.

A POZSONYI KRÓNIKA.

KNAUZ NÁNDORTÓL.

Hosszas, hónapokon át tartott keresés, sovárgás után végre sikerült az általam elveszettnek hitt, sőt fáradságom sikertelensége folytán mármár általam is annak tartott, úgynevezett „*Chronicon Posoniense*“ codexét megtalálnom. Határtalan, s bátran mondhatom, még eddig ily mértékben soha sem élvezett örömet csak az fogja méltányolni, ki tudja, mely *nemzeti kincsek* rejlenek ily codexekben, s mily pótolhatlan vesztés, ha egyik másik rossz felügyelet vagy bal viszonytagságok következtén nyomtalanul eltéved vagy elvész.

Szent, drága kincseket felérő ereklyék ezek, emlékül maradvánknak ama magasztos, hősi korszakából, melyben lovagias, harcos apáink országról országra hirdetétek véres kardjaikkal a magyar vitézséget, s lobogtaták fendobgó kebellet a nemzet három színét!

Ritka nagy nemzeti kincsek ezek, melyeket egyegy nefelejsül hagytak ránk durva szörmezők alatt hön lángoló, magyar szívet rejtő szerzetesek, jövő századokatis átkaroló szere-

tettel, hogy hadd tudja meg a késő, elpuhult utód, mily véres áldozatába került apáinak e hazát reahagyhatni!

Poros kopott könyvek közt, elrongyolott külsőben, ily kincset találtam én is, és sietek azt hazámfiával tudatni. Nem én vagyok első, ki e kincset fölfedeztem, és örülök rajta, de tudtomra halhatatlan Praynk után én vagyok *második*¹⁾, kinek e codexet láthatnia, olvashatnia s használhatnia szerencséje volt. Mily megtiszteltetés, hogy Pray után én lehetek *első*, ki a codexből magából merített észrevéteit közölheti nemzetével! Indúlni fogok pedig ez észrevéteim elősorolásában, biztosb tájékozhatásul olvasóimnak, Toldy Ferencnek Pray kézírata után Budán 1852. kiadott „Chronicon Hungarorum Posoniense“-je után.

Mindenek előtt a codexünket magában foglaló könyvnek alakja és tartalmáról szólok.

A könyv kisívrét alakú, vastag, középett koronaféle de minden betü nélküli, vízjegyes papiron 348 levélnyi terjelemmel. Sarka elpusztult már; de fatáblája még meglehetősen ép állapotban, csatmaradványok és köldökkel ellátva. Hogy hosszú életkorán át többször volt kitéve bántalmaknak, azt külalakján kívül több helyen belseje is tanúsítja, mert ittott mostoha kéz által kiszakított lapoknak szomorú maradványaival találkozunk. Sőt változásoktól sem volt ment, mert a 244. levéltől egész a 330-dikig egészen más, az előtte levőnél jóval vastagabb, papir foglal helyet. Ezt tehát csak később lehetett hozzá köttetni, vagy inkább közéje, már csak azért is, mivel kisebb papir az előbbinél; t. i. ha e könyv legelső kötéskor kapta volna jelen alakját, csak feltehetünk annyi jó ízlést birtoko sáról, hogy egyforma nagyságra idomtotta volna e könyv lapjait; a 330-dik levéltől egész végig ismét az előbbi papir következik. A lapok nincsenek folyószámokkal ellátva s a rajtok irottaknak sokféle, hol hasábos, hol a nélküli, elrendezése első pillanatra mutatja, hogy e könyv a tizenötödik században — az ittott található évszámok után itélve — keletkezvén, néhány év alatt *több tulajdonosnak* volt kézi-könyve. Hogyan került a káptalani könyvtárba, adatok hiá-

¹⁾ Az elsőnek előttem ismeretes nevét meg nem lehet mondanom.

nyában meg nem határozhatjuk. Azonban talán ide vonatkoznak a tábla bellapján idegen kéz által, véleményem szerint a XVI. század első felében írt e néhány szó: „*liber in pignorat*.“ E kéz írta a könyv szeltében található s az érdeklött tartalomra vonatkozó rövid lapszéli jegyzeteket is; e kéz írta szinte a fatábla belső lapján levő rövid tartalmat is, és miután e kézen kívül az egész könyvben más kéz írta lapszéli jegyzetek elé nem fordúlnak, következtethetjük, miszerint a kéz tulajdonosa volt egyszermind a könyvnek is utolsó birtokosa, ki által mostani helyére kerülhetett. Hogy e könyv csakugyan jegyzőkönyv volt s beköttetvén még nem volt tele írva, onnan következik, hogy egy kézírás több különféle helyen jó elé, s közbe nagyobb cikkek után apró, más kéz írta, jegyzetek találhatóak.

Lássuk most már a tábla bellapján levő tartalmat.

„In isto libro continentur :

1. *De confessione* (1—9 levél. — Végén ez érdekes cikk: formula absolutionis pro reductione grecorum super venia confitentibus Concily basilensis.“ E sorok bizonyítják, először, hogy e könyv papé vagy szerzetesé volt, másodsor, hogy e könyv, e legelső cikke szerint a bázeli zsinat befejezte tehát 1438 utáni, mert ekkor tétetett e zsinat Ferrarába, s jövő évben Florence át; és pedig feltehetjük, hogy vagy a zsinat lefolyta; vagy legalább és tüstént befejezte után kellett e soroknak a tárgy szükségessége folytán iratni).

2. *De arbore consanguinitatis*. (10—11 levél. E német sorok így végződnek: Also ist mir sein weib an dem dritten grad der Nifftschaft Als mir mir meins vater prueder an dem Andern grad ist ist also sein weib auch an dem Andern grad vnd desgleichen mit den veiten vnd nahen auff den vierden grad.“)

3. *Biblia metro*. (18—87 levél. E sok tekintetben jeles mű bővebb ismertetést érdemel. Különösen kiemelendő előszava, mely érdekes adatokat foglal magában, s melyet, ha terjedelmessége vissza nem tartana, ide írnék egészen. Legalább kivonatot lássunk belőle. „Reuerendissimo in xto patri et dno dno Brande — — Sacro S. Romane Eccl. presbitero Cardinali Plantentino *wlgariter nuncupato Frater Petrus de Rosenhaim*

Monachus monasterii Medlicensis — ordinis S. Bened — se et siquid potest. Multi conati sunt S. scripture textum metrico stilo — — comendare — — — Inter quos Frater Guido Ferrariensis Eccl. presbyter, et ut fertur postea eiusdem Eccl. presul binis versibus exametris ad sancte memorie dnum Clementem quintum (tehát 1305—1314 közt). Margaritam suam hoc enim indidit libello nomen — — elaboravit. — — — — —

Placuit ergo Reuerendissime paternitati vestre dum nuper eandem apostolice sedis — — legacionem pro perfidorum hussitarum extirpanda rabie — — — ad has nostras aquilonares partes ad Wiennam videlicet haut ignobile Austrie opidum salubriter appulisset — — Venerabilis ac religiosi viri Fratris Jacobi de Clannaro S. theol. doctoris — ord. pred. ex conuentu Jannensi ac eiusdem ordinis — procuratoris — vestre legacionis tunc cellego — — induccione ac solercia — — Ven. patrem dom. Nicolaum tunc prefati monasterii nostri abbatem Ac honorandum virum dom. Nicolaum de De (sic) Dinckelpüchel In Sacra pagina magistrum eximium actuque ibidem Wienne in eadem (talán universitate) regentem — — magno districcionis pondere mandare vt — — — tale opus metro elaborarem — — — — — Quo factum est ut vestre paternitatis iussu prefatus M. Jacobus hoc nostrum opusculum roseum memoriale diuinorum eloquiorum in tytulare (igy) curauit — — — — — Korát, legalább az eredetinek, illetőleg érdekesek az előszó vég szavai: — — Obsecro autem huius operis scriptores ut sumam deligenciam adhibeant propter Deum, alioquin ego quantum aput homines in vanum laborassem ignaue mee imputabitur error scriptoris dormitantis — — Tehát a hussiták keletkezése s a nyomda-feltalátatási időköz alatt kellett iratnia. — Az előszó után következik „prologus metricus“. Ezután pedig „canones prosayci“ kettő, melyekben a munka elrendezése s miképi olvastatásáról szól: „— quodlibet capitulum per bonos versos (sic) secundum famosiores suas materias sibi invicem succedentes — — explicatur quorum primus exameter est idest sex pedibus constans cuiusque prima litera eum numerum in ordine capitulorum alicuius libri recitat quem eadem litera habet in ordine alphabeti verbi gracia versus exameter incipiens ab a significat primum capi-

tulum quia *a* est prima littera alphabeti — — — secundus versus capituli semper pentameter idest quinque pedum. — — “ Keresztül futja pedig e részeit a sz. irásnak: „Incipit liber Genesis —, Incipit l. exodi —, I. l. levitici —, I. l. Numeri —, I. l. Josue —, Judicum —, I. Ruth —, I. l. primus Regis (így) —, secundus l. Regum —, Tercius l. Regum —, Inc. Quartus l. Reg. —, Primus l. Paralippomenon —, secundus Paralip. —, Primus Esdras —, secundus Esd. —, Thobias —, Judith —, Hester (sic) —, l. Job —, Proverbia Salamonis —, Ecclesiastes —, Cantica Canticorum —, liber Sapiencie— Ecclesiasticus —, I. Jeremias —, Baruch —, Ezechiel —, I. Daniel —, Joel propheta. „Itt megszűnnék a címek, utolsó ez: Actus apostolorum. Hozzá van csatolva (85—87 l.) röviden Kr. élete, néhány kis imával ily befejezéssel: „Domine Deus cui nichil est impossibile da mihi fortitudinem faciendi opera bona et vsque in finem in beneplacito perseverare amen. Amen dicant omnes pariter et singuli).

4. *Peregrinaciones terre sancte* (88—96 levél, ily járadékkal: „De peregrinacionibus Jerusalem et tocius Sancte terre Que vidi et eciam scire potui hec dicta sufficiunt quas Philippus ad honorem dei omnipotentis et ad vtilitatem peregrinorum breuiter memoriter commendat Amen dicant omnia et laudent deum per infinita secula seculorum“. Utána veres tintával: „Expliciunt peregrinaciones tocius sancte terre Jerusalem secundo die post vdalrici Episcopi sub anno domini M^o Quadringentesimo quadragesimo tercio).

5. *Arbor in totam bibliam* (97—104 levél). Keresztül megy schemákban az egész sz. iráson. — Ily végzavakkal: „(m) Athyas loco Iude substitutus est Super quem cecidit sors cum ipse et yoseph fuissent electi inter dies ascensionis et penthecostes“).

6. *Etates mundi Et nomina Imperatorum usque eradium inclusive* (104—113 levél Vég sorai ily hatalmas leckét adnak a történésznek: „Fuerunt igitur ab exordio mundi usque ad presentem eradium hoc est in annos Imperatoris erady et quarto sehati (gochorum gloriosissimus princeps) anni quinque milia octingenti tredecim Residuum scilicet tempus humane investigationi incertum est Omnem enim de hac re questio-

nem dominus jesus abstulit dicens Non est vestrum nossetem-
pora vel momenta quae pater posuit in sua potestate Et alibi,
de die autem inquit illa Et hora nemo scit neque angelorum
(igy) celorum nisi solus pater Vnusquisque ergo cogitet de
suo transitu sicut sacra scriptura ait In omnibus operibus tuis
memorare nouissima tua, et in eternum non peccabis Quando
enim quisque de seculo migrat, tunc illi consumatio sua est.“
Ezután következnek rövid kivonatban a császárok nevei: „In-
cipiunt Nomina Romanorum Regum“ ily befejezéssel „Hono-
rius regnavit annis 21.“)

7. *Epistola Samuelis de Judeis* (127—138 lev. Eleje igy
hangzik: Incipit tractatus magistri Samuelis, israelitici per
fratrem Alfonso ordine predicatorum translatus de arabico
in latinum. Reuerendo in xto patri ac dno Fratri *Hugoni* ma-
gistro ordinis predicatorum ac s. sancte pagine professori Al-
fonsus boni hominis (nominis) Hyspanus — — *hunc libellum*
antiquissimum qui nuper casu deuenit ad manus meas et fuerat
inantea tot temporibus occultatus — — — vobis mitto — — —
cum titulo qui est talis. Epistola quam scripsit Samuel israe-
lita oriundus de feni ciuitate Regis Marrochiani ad raby (sic)
magistrum synagoge que est subinlínéza in regno predicto. Tar-
talma a 14-dik ponttal azonos. Ily eredeti végimával: „Domi-
ne mi super hys dubiis ad te recurro — — Quia de Alchora-
no testimonia scio quibus nullum fructum reportabo tu maxi-
me qui Arabicam linquam scis perfecte et nosti quod ille Ma-
hometus qui dixit se prophetam nec ventura predixit et qui
dixit se nuntium Dei contra Deum et eius scripturam docuit
ut corruptus homo et ignorans. Explicit Epistola Samuelis).

8. *Ecclesiastes cum glossis* (146—172. Ezen ismeretes
része a szentírásnak lapszélén, sőt a középre írt sorok alatti
jegyzetekkel, fejtegettetik. Vége: Et tantum de isto“).

9. *Historia markolfi* (173—177. l. Ez épenséggel nem
izletes történetkével végződik: „Cumque Marcalfus tussim
nimiam haberet et inter colloquia in eius ore saliuam nimis ha-
bundaret Respicensque diligenter uidit vnum caluum homi-
nens stare Juxta Regem et proiecit saliuam suam in capite
ipsius calui Cumque redargutus a rege fuisset quare hoc fecis-
set Respondit nonne tu Iussisti me super terram proiicere sa-

liam numquid caput suum terra est, et sic, de singulis. Et tantum de isto. Ugyanily című történetke találtatik a Béli-codexben is (Új Magyar Muz. 1853. I. köt. 418. l.). Egyébiránt mennyire fontos e történet magyar irodalmi szempontból, tudományosan fejtegette *Ipolyi Arnold* (Új Magyar Muz. 1855. I. köt. 265—303 l.).

10. *De vita et morte alexandri* (177—202 lev. Ily olvasásra érdemes végszavakkal: „Fvit autem Alexander statura brevis ceruice longus letisque oculis Illustris maxillis gratantes erubescens. Reliquis in breuitate corporis sui non sine *magestate* quidam corporum victor omnium sed viuo et Ira victus fuerint anno uite sue 32° Et 18 anno etatis sue ingrediente committere cepit Bella et septem annis pugnauit fortiter Octo annis quieuit et in leticia uixit et Jocunditate subiugauit sibi Barbarorum gentes 27. Natus est alexander quintodecimo die — mense decembri Defunctus est secundo eiusdem mensis. — Et tantum de isto). Ismét egy adattal több hogy a „regényes nagy Sándor“, mint *Toldy* mondja, a tizenötödik században nálunk is ösmeretes volt. Tehát a magyar akadémiai codex a mienkben társat kapott. E Sándormondáról lásd bővebben: *Toldyt* A magyar Költészet Története, I. k. 139 l. Sőt ily tartalmu, de magyar mondáról emlékezik Bod is Sz. Hilarius előszavában. Úgyszinte ugyanott ír Bod egy, a következő 11. pont alatt előforduló „de Johanne presbitero“-nak megfelelő magyar munkáról: „Priester János, azaz a Nagy János Tsászárnak, ki Indiákat birta, nagy Birodalmáról, 1573 Esztendőben. — Így tehát csak irodalmi szempontból is mennyire érdekes codexünk.

11. *De Johanne presbitero* (203—207 lev. Ily végfejezettel: „Sedecimum capitulum. — Singulis mensibus seruiunt nobis septem reges unusquisque in ordine suo, Duces sexaginta duo, Marchiones centum, comites trecenti, exceptis illis qui officys diuersis sunt deputati In curia nostra comedunt omni die Juxta latus nostrum in dextra duodecim Archiepiscopi In sinistra uero parte 20 episcopi preter patriarcham sancti thome et sparte Sarmagantinum et Archiepiscopum cess (?) Vbi tronus noster residet).

12. *De cronica vngarie* (209—222 levél. Erről lesz alkalmunk alább bőven értekezni.)

S mi még e következőket adhatjuk e tartalomhoz :

13. Néhány pápai s Hunyadi Mátyástóli levél; így a 12 levél. (Pius — servus servorum Dei — — Datum rome apud S. Petrum anno inc. d. 1460. IV. Kal. Jan. pontificatus nostri an. tercio. Utána egy bucsuról szóló okirat: „Datum an. D. 1462 die tredecima mensis aprilis); 13. levél; (Mathias D. gr. Rex hung — — fidelibus — — — — Comitatus posoniensis. — — Datum Bude feria quarta proxima post festum Resurrectionis Domini. An. 1467. Regni nostri anno decimo Coronacionis vero 4-o. Elevelnek egy részét ugyaninnen idézi Pray: Hist. Reg. I. CXII l. a) jegyzet alatt); a 14. levél az előbbihez tartozik így kezdődve — „Item prius — —“); 143. levél (Paulus — — feloldatnak a csehek Podiebrád iránti hűségesküjök alól — — Datum rome apud sanctum Marcum An. inc. Dom. 1465 Sexto ydus decembris pont. nostri an. 2.“). 330—333 levél (Responsio sanctissimi domini nostri ad literas ludouici ducis bauarie missas per oratorem suum Valentinum pernpeck persuadendo plura vt ex infrascripta responsione colligitur. — Paulus — — Datum rome Aput Sanctum Marcum An. inc. dom. 1466 8 Idus february pont. an. 2.); a 333. levél *második felén*: (Dilectis filijs consulibus et consulibus (így) ac comunitati ciuitatis wratislouiensis — Paulus — — Datum rome Aput sanctum Marcum 4-o Idus february An. inc. 1466 pont. nost. an. 2-o); a 333—336 levél. (Responsio sanctissimi domini nostri ad litteras Georgii (Podiebrád) heretici per Geroslaum nuntium dicti heretici transmissa nuper tercia Mensis January Anno etc 66. — : Paulus — Georgio pogiebrat, qui se Regem Bohemie appellat — — Datum Rome.); *Ugyanott* (Paulus — — carissimo in cristo filio Mathie Regi vngarie — — Datum Rome apud S. petrum Anno inc. D. 1465 10 kal. Augusti pont. nostri anno primo. — Carissimo in cristo filio nostro Mathie Regi vngarie illustri).

14. Queritur utrum ex scripturis a iudeis receptis possit efficaciter probari salvatorem nostrum fuisse Deum et hominem, et arguitur quod sic (116—127. Ily befejezéssel:

„Et ideo probabile est quod tunc propter diurnitatem pacis Judei instrumenta, quibus utebantur in bellis mutauere in instrumenta agriculture apta sicut sensibilter videtur in tercis fieri in quibus est pax diurna. Quod autem subditur in auctoritate etc sicut sequitur“ következik utána a tartalom 7-dik pontja).

15. Történelmi példák lelki dolgokra alkalmazva (223—244 levél. Vége hiányzik, kitépve, mennyire a maradványok után ítéhető, 4 vagy 5 levél).

16. Explicit Compendium petri Aureoli (sz. János Apokalypsisének értelmezése) 245—329. levél. Eleje, ugy látszik, hiányzik, legalább címe nincs; befejezése az e pont elején felhozott latin szavak).

Végre 17. A Hunyadi Mátyás korában, mint tartalma tanúsítja, tartott nürnbergi német birodalmi gyűlés német nyelven (338—345. Minden előleges cím nélkül így kezdődik: „Als vnser allgenädigister her d' Römisch Kayser In den Kristulichn sachn den turekn widstandt Zw thun ainen tag auff martinj nächst vergangen allher gen Nwrnberg gesagt“ — — — végződik pedig: „Solchs alles vorgeben die vorbenant Rete In Cristenlicher guter maynung sich da pej von Ir hern wegen erpitunde mit sampt vnserm heiligen vater dem Pabst Vnserm allergn. hern kayser auch andern des reichs fursten vnd Steten alles getrewlich in den sachen Zu helffen vnd zu Raten das so loblichem widerstandt den Turken gedien vnd komen müge.“ Nyomban utána ismét cím nélkül jó nagy Mátyásunknak egy levele: Hochgeporn Furst lieb' herre vnd freunt — — Gebn In vnsern veld von *Costolon* auff Sonntag nach sand Anthomstag Anno 67-0).

Az itt felhalmozott tárgyaknak minden összefüggés nélküli sokfélesége igazolja felebb említett állításomat, hogy tudnillik e kézirat kézikönyve, vagy inkább, azon kor szelleméhez mérve, egész kis könyvtára volt tulajdonosainak, hogy pedig a tulajdonosok csakugyan többen voltak, kitűnik az irás többféleségéből.

E kézírások ily rendben váltakoznak:

A tartalomnak 1, és 2-dik; — 3, 4 és 5-dik; 6, 13 és 17-dik; — 7 és 14-dik; — 8, 9, 10, 11, 12 és 15-dik; — vé-

gül 16-dik számait különkülön kezek irták, mint azt hosszas összehasonlítás és vizsgálás után határozottan merem állítani; továbbá külön írás a 12-dik levél; a tartalmat a lap-széli jegyzetekkel szinte, mint már fölebb is mondtam, külön kéz írta, mely, úgy látszik a 222-dik vagy is a magyar krónika legvégső levelének tulsó oldalán levő két természettani *) kísérletet is írta.

Áll tehát ilyformán e jegyzőkönyv nyolcféle különsegymástól könnyen megkülönböztethető írásból.

E hosszas előzmény nem felesleges; sőt iratási idejének meghatározását illetőleg nagyon is szükséges; annál is inkább, mert Pray ez ügybeni állításának egyik részét merőben tagadnom kell. Pray Toldynak felebb említett munkájában az előbeszéd VI.lapján ezt mondja: „Habentur in eodem Ms. codice „Peregrinaciones Jerusalem et tocius terre sancte sub anno Domini 1443 secunda die post Vdalrici episcopi finite“ (felebb láttuk hogy az eredetiben másképp van írva) s utána teszi: „Characteris quidem ductus sunt longiusculi magis, quam in laudato chronico, *cetera autem pene aequales, uti etiam orthographia*“. — Tiszteletbecsület Praynak, de a két írás csak annyiban hasonlít egymáshoz, hogy mindkettő betűkből áll; de éppen e betűk különböznek egymástól; így például az idézett munkában egészen más alakjok van az: *S, s, l, r, h* és *d* betűknek, mint a krónikában; az *i*-t pontozza, holott a krónikában jobbra fekvő dőlő vonallal bír, az *r* csak egyetlen helyen hasonlít. Az orthographiát illetőleg pedigezekben hasonlítanak csak: *ae* helyett *e*, *t* helyett gyakran *c*, *v* helyett *u*, *mil-lia* helyett *mil-lia*; azonkívül hasonlítanak e szavak: *habundaverat*, *dampnatus* írja a krónika, s *humbilicus*, *columpna* mondja a Peregrinacio; *nichil* írja mindkettő; minden egyébben eltérnek egymástól. Sőt Pray maga is más helyütt nem igen hitt e két írás közti rokonságban; legalább innen magyarázom e kifejezését: „pene aequales.“ De ha az írás egy volna is,

*) Miután az első így kezdődik: *Item*, jele hogy nagyon szolgailag van lemásolva. Címe nincs, így végződik: „si non grauabitur cum exco-cione infunde sibi acetum vini et mundabitur et coagulabitur.“ A második ily című: *Aqua que conuertit plumbum in aurum cito et facile sic fit...*

azért hogy a Peregrinacio 1443 évet viseli, még e miatt nem mondhatjuk vele alaposan „Arbitror eiusdem seculi XV scripturam esse“, mert hisz akár a múlt században is írhatta volna valaki e Peregrinációt s azért oda írhatta volna bátran az 1443 évet, mint a véghez vitt utazásnak évszámát. Egyébiránt bő alkalmunk lesz észrevenni, hogy Pray e krónikával általában kissé könnyeden bánt el; mi ily történésznél csakugyan feltűnő; én azonban jóformán megmondhatnám a *valódi okot*, mely miatt ő e krónika körül annyiszor hibázott; ha — körülményeim engednék!

De habár e két mű rokonságát illetőleg nem egyezhetek is Prayval ¹⁾ a krónika korára nézve, tökéletesen egy értelemben vagyok vele, azt állítva, hogy a *XV. században*, még pedig hozzá merem tenni, ennek *második felében* iratott; az írás külalakja, a rövidítések, és a könyvnek többi tartalma után ítélve, mely egykét, a *XVI. században* irathatott szakaszt kivéve, mind a *XV. század* írása, kivéve még a fölebb említett, más papírra írt, és csak később hozzákötött 16-dik pontját a tartalomnak, mely nyilván korábbi századnak hordja magán bélyegeit. Sőt bármi kívánatos és örvendetes volna is régibb kora, ki kell mondanom, hogy *semmi esetre sem lehet régibb a XV. század második felénél*, mint erről alább bővebben fogunk értekezni.

Tudjuk hogy hazánkban az arab számjelek a *XIII. század* közepe óta ismeretesek; de ekkor, mint Toldy írja ²⁾, még csak pecsétéken és felírásokon használtattak, sőt még a *XV. században* is csak ritkán találkozunk velök, ámbár már ekkor átmentek kéziratok, vagyis, írott könyvekbe is ³⁾. E körülmény is segít krónikánk korának meghatározásában. Ebben t. i. általán római számjelek fordulnak elő; de *nem kirekesztőleg*, s épen ez támogat korát illető fönebbi állításunkban. Krónikánk ugyanis itt-ott, de csak igen gyéren, mindössze *hatszor* használ arab számjelet, s kilátszik belőle, hogy

¹⁾ E tárgyban egy értelemben van velem Ipolyi Arnold is, ki e napokban nálam levén, e két írás összevetése után állításommal egyezőleg nyilatkozott.

²⁾ Magy. Irod. Történ. Pest, 1851. I. köt. 115 l.

³⁾ Ugyanott 196. l.

ezt is félve tette, mert évszámokban egyetlen egyszer sem használja, úgy szinte pápák megnevezésénél sem, csak ha uralkodási évekről, leginkább pedig nap- és hónapokról, van szó, mer velők élni, és pedig használja, nem tudjuk szándékosan-e vagy véletlenből, pusztán a *hármast*, úgy hogy az egész krónikában csak *hatszor* találunk arab számot, és pedig egyedül hármásokat. Ebből következtethetjük, hogy oly korban kellett iratnia, melyben e számok még nagyon alárendelt szerepet viseltek, vagy inkább melyben még csak kezdettek könyvekben használni; vagyis, mint főlebb mondók, a XV. században. Így tehát körülbelül egy idős a Révai codexszel ¹⁾.

Ha a 244-dik levél utáni négy vagy öt levelet valami durva vandal kéz ki nem tépi, most bizonyosan valami határozottat mondhatnánk e krónika koráról, mert ott szakadván vége azon kézírásnak, mely e krónikát is írta, hihetőleg fel volt ott jegyezve az iratási év, mint azt a „Peregrinacio“-nál is láttuk. De e szomorú körülmény miatt a főbenniekkkel kell beelégednünk.

Ennyire lehet krónikánk korát saját belőle merített okokkal meghatározni. De lássuk, nem lehetne-e korára némely más mellékadatokból tán határozottabban következtethetnünk.

Krónikánk, mint ezt a Toldyféle kiadás olvasója észrevehette, hasonlít Kézaihoz ²⁾, de csak kevéssé, s leginkább elején, a mennyire tudnillik *egy* forrásból merített, de egymás előtt ismeretlen írók, hasonlíthatnak egymáshoz. Sokkal inkább, sőt igen sok helyen szóról szóra, egyezik a budai krónikával ³⁾ és Turócival ⁴⁾. E két utóbbi pedig csak átdolgozója, felhasználója a Képes Krónikának ⁵⁾. Így tehát már könnyen kitalálhatjuk krónikánk *eredetiének* keletkeztét. Sőt kró-

¹⁾ Lásd erről ugyanazt u. o. 153—154 l.

²⁾ Használtuk a *Podhradcsky*féle kiadást (Budae 1833). Érdemesnek véljük itt feljegyezni, hogy krónikánk a pozsonyi káptalani könyvtárban ily cím alatt van feljegyezve „*Chronicon Hungariae Kezae usque annum 1282.*“ (L. Új M. Muzeum 1856. I. 177 l.)

³⁾ Használtuk ismét a *Podhradcsky*féle kiadást (Budae 1838).

⁴⁾ Használtuk a *Bongarsius*féle kiadást (Frankfurt 1600).

⁵⁾ Mint *Toldy* állítja a Chron. Pos.-ban VII, IX, XIV és XVI l., továbbá ugyanó: Magyar Muzeum 1853. IX. füzet. 441. l.

nikánk a Béldi-codexhez is hasonlít ¹⁾, pedig ezen codexről egyenesen mondja Toldy: „A Béldi-codex krónikája szinte a *Képes Krónikának másolata* ²⁾. Egyébiránt vajon a mi krónikánk is csak pusztá másolat-e, vagy foglal-e magában a Képes Krónikában hiányzókat is, magunk emberségéből nem tudnók megmondani, miután soha sem láttuk ezen Képes Krónikát, de megmondja Toldy: „a Pray által (krónikánkból) kiírt helyek sejtetik, hogy *annak népmondákon alapuló saját részei vannak* ³⁾, és „insertis hinc inde *propriis et alibi vix reperiundis notitiis*“ ⁴⁾.

A mondottak után önként halomra dől Praynak ezen állítása: „autographum (t. i. Krónikánké) sub Carolo Roberto confectum, quod cessat ante cedem Carolo intentatam, et Mag. Turóci in Soliloquio diserte fateatur, se usum exemplari, quod sub Carolo R. et Ludovico conscriptum fuerat“ ⁵⁾. Mert, mint Toldy helyesen megjegyzi ⁶⁾, e krónikát, hamindjárt Robert Károly idejében keletkezett volna is, még sem mondhatnók eredetinek, miután, valamint Kézai is, csak régibb forrásokat használt fel, Turócit illetőleg pedig ismételve mondjuk Toldyval, hogy nem a mi krónikánkat, hanem a képest használta, s mivel krónikánk mind ennek dacára is sok helyt nagyon összejő egyes szavak, sőt pontokban is vele, következik hogy krónikánk csak *sarjadéka a Turóci által használt Képes Krónikának* ⁷⁾. Miután pedig a Képes Krónika 1358. készülve mindjárt Franciaországba vándorolt, s onnan csak egy század múlva került vissza, nagyon természetes, hogy kró-

¹⁾ A Vass József által ismertetésekor felhozott néhány pontja után ítélve Magy. Muz. főlebbi füzet 440 l., s mint ugyanott (430, 431 l.) maga Vass is állítja.

²⁾ Új Magy. Muz. id. füzet 441. l.

³⁾ Magy. Irod. Tört. Pest, 1851. I. 141 l.

⁴⁾ Mondja szinte Toldy Chron. Pos. XV. l.

⁵⁾ Chron. Pos. VI. VII.

⁶⁾ Ugyanott.

⁷⁾ „Intuitu textus (Chronicon nostrum Poson.) tantam cum Anonymo Caroli R. (a Képes Krónika névtelen szerzőjével) foveat affinitatem, ut mihi non nisi Epitome primae editionis chronici Viennensis esse videatur.“ Ezt mondja Toldy Chron. Pos. XV. l.

nikánk eredetie is csak az időtájt használhatta s következőleg csak ekkor készülhetett.

De ezen állításunkkal ellenkezésbe jövünk Toldyval, ki krónikánkat nem ismeri ugyan el önálló dolgozatnak, tehát ebben velünk tart, hanem elismeri Prayval, hogy R. Károly idejében készült, mint kitetszik e szavaiból: „ut mihi nonnisi Epitome *primae editionis* esse videatur.“ Toldy szerint a Képes Krónika ezen *prima editiója* 1330-ban történt ¹⁾, a második pedig Róbert Károly halála után ²⁾. Tehát eszerint krónikánk eredetiének ez időköz alatt kellett elkészülnie. S ez az mit én nem tudok elhinni, még pedig az itt kijelelt rövid idő miatt, mert akkor nem levén még nyomda, újság s egyéb a közlekedést előmozdító segédszerek, bajosan hihető, hogy 1330-tól egész R. Károly halálaig vagyis 1342-ig tehát 12 év alatt annyira elterjedt volna ezen *prima editio*, hogy róla már másolatok is vétessenek, mint ezt némileg Toldy maga is bizonyítja: „a Stephani III. temporibus historiographia nostra deficere cepit; aut *codices*, qui res abhinc usque Ladislaum Cunumgestas complectebantur, *latebant, sicut id cum Anonymo Belae R.N. et ipso Rogerio, Carminis Miserabilis auctore, quos nullus e chronographis nostris noverat, evenisse notum est*“ ³⁾. Ha tehát Rogernek munkája, ki a IV. Béla alatti tatárjárást, mint szemtanu és volt foglya a tatároknak ⁴⁾, írta le, még Kún László alatt, mert ekkor írt Kézai, de még 1358-ban vagyis a Képes Krónika keletkeztekor, sem volt ismeretes; hogyan hihessük el, hogy kérdéses krónikánk eredetie mindjárt keletkezte után ismeretessé lön? Tehát véleményem szerint nagyobb alaposzággal állíthatjuk, hogy pozsonyi kró-

¹⁾ Megjegyezzük zavar elkerülése végett, hogy ezen *prima editio* alatt nem érthetünk mást mint az „Anonymus Caroli R.“ krónikáját, melyről íratott le 1358-ban a bécsi udv. könyvtár képes krónikája. L. Toldy Chr. Pos. VIII és XIV. l.

²⁾ „Primum, ni fallor, *ad annum 1330 productum edidit, ac postea extincto Carolo illud novis curis ad huius emortualem consumavit. Toldy* u. o. XIV. l.

³⁾ Chron. Pos. XIII. l.

⁴⁾ „*Hoc refero vt expertus. Fui enim per tempus et dimidium temporis inter eos, in quo mori solatium exstitisset, sicut supplicium fuit vita.*“ Ezek saját szavai, Bongarsiusnál 178. l.

nikánk eredetie a Képes Krónika eredetiének első kiadása után nem keletkezhetett. Hogy pedig a második kiadásból vagyis melyről a Képes Krónika iratott le, szinte nem másoltattott le, kétségtelen abból, hogy akkor nem állt volna meg az 1330-dik évnél, hanem e hátra levő 12 évnek történetét is még hozzá írta volna.

Ezek így levén, nincs más mód, mint főnebbi állításunk mellett maradni, hogy t. i. krónikánk eredetie a Képes Krónikát csak Franciaországbóli visszakerülte után használhatta. E Képes Krónika, megcsonkultán került vissza Franciaországból ¹⁾. E körülményből is nyer nagy nyomatékot állításunk; mert krónikánk, s kétségtelenül eredetie is *épen a Bazarád elleni hadjáratnál szakad meg*, mi másképp annyit tesz, hogy a Képes Krónikát csak annak *megcsonkulása*-vagyis a hazába visszakerülte után, tudnillik a XV. század második felében használhatta ²⁾. És pedig, bátran ide mondhatjuk, mindjárt visszakerülte után használhatta, mert a francia királytól Brankovicsnak küldetve ³⁾, többé homályban nem maradhatott, főleg nagy Mátyásunk korában, ki alatt a tudományok oly szépen virágoztak, s ki alatt a régi, soká feledésbe burkolt krónikák napfényre jöttek ⁴⁾, ki hazai történelmünkre oly élénk gondot fordított, Bonfint bízva meg irásával ⁵⁾. És csakugyan használtatott e Képes Krónika mindjárt visszakerülte után; mert a magyar akadémiai könyvtárban levő másolata már 1462. iratott le róla ⁶⁾.

Az itt elmondottakból is következtethetünk krónikánk korát illető állításunk alaposságára, hogy tudnillik legfőlebb a XV. század második felében irathatott, de egyúttal innen

¹⁾ Toldy Chron. Pos. IX. 1.

²⁾ Mint ezt *épen ez okból* állítja Toldy a Béli-codexről. Magy. Muz 9 füz. 1853. 442 l.

³⁾ Chron. Pos. Toldy. VIII. IX. 1.

⁴⁾ L. Turóciit illetőleg *Bongarsius*. Így Rogert már Bonfin ismerte. *Bonf. Hist. Pan. Auct. Sambuco. Köln 1690. 15 l.*

⁵⁾ „Vnorum historiam — a *Mathia rege mihi delegatam* et paulo ante eius obitum inquitam“ mondja maga *Bonfin* f. idéz. kiadás 14. l. — Bud. krón. X. l. — Lásd különösen *Heltai Gáspár* Magyar Krónikáját, Toldy kiad. 69. l.

⁶⁾ Chron. Pos. Toldy VII. 1.

az is kiviláglik, hogy krónikánk eredetie csak néhány évvel idősb az előttünk fekvő kérdéses másolatnál vagy is pozsonyi krónikánknál. Tehát e krónika még csak nem is egyenes utánírása a Képes Krónikának, hanem egy eféle utándolgozatnak csak másolata (apographum). — Ime evvel ismét új kérdést pendítettünk meg.

Pray röviden csak ezt mondja: „Arbitror — — autographum — sub Carolo R. confectum.“¹⁾ Tehát oly bizonyos volt, hogy e munka csak másolata egy régiebbnek, miszerint fölönsnek tartatott ezt csak néhány szóval is bizonyítani. Én ugyan szinte egy értelemben vagyok e tárgyban vele, de azért, úgy hiszem, nem fog ártani ezt kissé bebizonyítani is, még pedig az előttem fekvő kérdéses kéziratból merített okokkal.

Figyelmesen és ismételve átolvasván, sőt igazán szólva, minden betűjét külön vizsgálván, több oly pontra akadtam, melyek meglehetősen világot vetnek mind keletkezéire, mind írójára is. Írójának néhány igen külön sajátosságai és vastag botlásai voltak; így igen szerette a *c* betűt, s többször használta más betűk helyett, még pedig ismerős neveknél is, például többször írta *Athila* helyett *achila*²⁾, Marcellus helyett *mac-cellus*³⁾. Néha meg megfordítva *c* helyett használ más betűket: *Dacos* helyett *Datos*⁴⁾; *defectum* helyett *defertum*⁵⁾; fölösen használja e szókban: *exercitum*⁶⁾; *b* helyett, különösen tulajdonneveknél és szók elején *w*-ket ír; *wuda*, *weginarum*; szerette a kettős hangzókat szétszórni; például *Thesaurum* helyett *theusarum* (16. 2—, 28. 4 kétszer és 36. 36); a *v* után következő hangzókat rendszeresen kihagyta, s mintegy pót-

1) Ugyanott. VI l.

2) Chron. Pos. 9. l. 5. §. kétszer (rövidség okáért kihagyjuk idézeteinkből a *liber* és *caputokat*, sőt a lap és § jegyeket, is; csak két számot fogunk használni, melyek ponttal elválasztva az első alatt a lap, a második alatt a § számát értse az olvasó); továbbá így írja 9. 6. — 13. 4 kétszer, 15. 1—16. 2 kétszer, 17. 2

3) 42. 52 kétszer.

4) 13. 3.

5) 14. 1.

6) 24. 12.

lásul a *v*-ből *w*-t alkotott; pl. vulgus helyett *wlgus* (24. 12), *wlgaricam* (32. 17 négyszer. 38. 44 kétszer) *wlneribus* (29. 5) *wlneratus* (31. 16 kétszer. 37. 40—, 40. 49); sőt eszónak: *linqua* minden esetében *linqua*-t irt (2. 3—, 12. 2—, 21. 2) így szinte *saqwis* (17. 4 kétszer. 36. 34), tehát egészen kibökte az *n* betűt anélkül, hogy, mint akkor szokásban volt, rövidítési jelt tett volna a szó fölé; *v* helyett *u*-t használ s megfordítva, mi egyébiránt azon korban általános divat volt ¹⁾; a nagy betűvel iratandó szokat egybeolvasztá az előtők álló viszonzó vagy más eféle szócskával, s az utóbbit írta nagy betűvel; pl. *Asicambria* (18. 5), *Adinsulam* (37. 40), *Apapa* (41. 52) *Inhungariam* (43. 3—, 44. 5); így írja e szokat is; in*Jurias* 21. 33), *weWinder* (12. 1); e sajtáságát tette érvényessé az egymás mellett álló tulajdon- és közneveknél is azon különbséggel, hogy ezeket már nem olvasztá egybe, pl. *Rex achisa* (11. 1), *Rexandreas in Castro wudensi* (42. 53), *Dominam Katherinam* (42. 52). E szokása azonban nem oly általános, mint a főnebbiek. A kettős *ii* helyett mindig *y*-t használ; azért hibásan írja *Pray* például: *hi*; az eredetiben így fordul elé: *hij* sunt filij) 3. 3). — *Nemrot* helyett *Membroth* ²⁾, (2. 2—, 2. 3—, 3. 3 kétszer, 21. 2); *egritudinis* (29. 5), *aufugavit* (41. 51), *vigiles* (18. 4) ³⁾, *concupina* (46. 4), *combusta* (46. 8) ⁴⁾ helyett: *egreditudinis*, *affugavit*, *vugules*, *concupina*, *combussa* használ. E szót: *Scithia* ily sokfélekép változtatja: *siriam* (kétszer), *sytia* (4. 5), *Cicia* (5. 5), *Scirthe* (5. 5), *Scicia* (6. 1—, 19. 5 háromszor), *Sciitam* (19. 5); e szót pedig: *Athila*, így: *Achilem*, *achalam* (13. 4), *achisa* (11. 1), *Achila* (főnebb láttuk); — *Etul* (5. 5—, 14. 5), *Thoxun* (6. 1), *Chabam* (18. 5), *Ugek* (21. 2), *Kund* (22. 3), *Hernald* (45. 2), *Demetrii*

¹⁾ Azért igen helyesen jegyzi meg *Toldy* a *Chron. Pos. XVII.* lapján „si quid veteri manuscripto non plane consonum esset, id fors usum literae *v* attinebit, quam *Pray* perpetuo habet, *Posoniense* vero exemplar vix ac ne vix quidem adhibuerit.“

²⁾ Tehát hibázott *Pray*. Helyén találok itt megjegyezni, miszerint, mint eddig is észrevehette az olvasó, csak az általa híven vissza nem adottakat jegyzem ide.

³⁾ Csak későbbi kéz változtatta meg.

⁴⁾ Későbbi kéz föléje írta a *t* betűt.

(45. 2), Trenchen (41. 1), Ladislao (41. 51). Rabcha (44. 38). Polonia (20. 7) helyett Stull, Thorun, Cabam, vgel, Kwid, Garnald, Demetri, Drinkum, ladazalao (ámbár a fölös á-t át-vonta), Babcha, polutonia ¹⁾ szavakat használ.

Csak ezen itt felhozottak után is ítélve, bátran állíthatjuk, hogy krónikánk nem eredeti dolgozat; mert feltehetjük-e, hogy az, ki különösen a felhozott személy- és helynevekben oly sokféle írása által oly nagy habozást és kevés előkészületet; sőt, ha szigorún akarnánk ítélni, teljes járatlanságot árul el a történelemben, képes legyen ezen, előtte oly kevéssé ismeretes téren önálló munkával fellépni? főleg a XV. században, midőn még sokkal őszintébbek voltak az emberek, hogyszem olyasminek leírásába fogtak volna, mihez nem értettek.

Továbbá a krónikában található néhány írási botlás is megerősíti véleményünket; így „ex quibus“ (3. 3) kétszer van írva anélkül hogy az egyik kitörölve volna, minek pedig, ha nem volna csak másolata idegen munkának, meg kellendett történnie; mert csak feltehetjük, hogy utánolvasta volna saját dolgozatát, már csak az értelem tekintetéből is; de így azon tudásban, hogy hiszen kész munkát másol, könnyebb oldalát fogta a dolognak, pusztán kézi munkának véve, míg esze ki tudja hol tévedezett. Sőt, mi különös, e hibát már annyiszor említett későbbi kéz sem vette észre; mert különben többi, elég számos jegyzetei, javításai után ítélve, nem hagyta volna szárazon elcsúszni e hibát. Ily hibák ezek is: *Audita vero morte Geyche Regis conuenit uniuersa multitudo hungarie multitudo* (33. 20) ²⁾, mely szinte kikerülte az utánolvasó figyelmét. — „Iste enim Rex ladislaus filiam Regis *ladislai* Karuli de apulia“ (39. 48). Itt már úgy látszik észrevette hibáját még az eredeti kéz; legalább én kitörülési jelnek veszem az e szónak *izlai* betűin áthuzott vonalat. — „Qui fuit frater carnalis *fratris*“ e végszót, észrevevén hibáját, kitörölvén *patrist* (46. 7) írt utána. — Ille vero marchio recognos-

¹⁾ Későbbi kéz az *u*-t először *ü*-re változtatta, de ebből sem tudva kiköszodni, a *t*-vel együtt kitörölte; így lett belőle polonia.

²⁾ Szükségtelen megemlítenem, hogy ezen s ezutáni soraiban a krónikának, nem a Prayféle, hanem az eredetinek írmodorát fogom visszaadni.

cens *Regem esse viduum*, filiam suam nomine“ (40.51) az eredetiben így: „Ille vero Marchio recognoscens *Regem esse, filiam suam viduum* nomine.“ Ez oly hiba, melyet csak nagy szórakozottság s gépies dolgozás követhetett el. — „Ex hac itaque Gaza sanctus Stephanus albensem basilicam, quam ipse fundaverat, plurimum ditavit. Et quia pecunia illius Gulae et *Ban*“ (28.4): az eredetiben így: „Ex hac itaque Gaza, Sanctus Stephanus albensem basilicam, quam ipse fundauerat, plurimum ditauit, et quia pecunia *quam ipse fundauerat etc. Et quia etc.* illius Gule et *Gan*“¹⁾. Mily világot vet e botlás az eredeti íróra! Ime a második fundaverat után oda tette az *etc.* jelt, tehát nyilván itt vette észre hibáját; de bizonyosan módnélkül szórakozott levén, rossz helyen kezdte folytatni, e hibáját is csak két szó leírása után vette észre, mint a második *etc* bizonyítja, melyeket másrészt meg azért rakott oda, hogy egy majdnem egész sort ne kelljen kitörölnie, jóformán nyári időben délután írta e szokat s szertelen buzgalmában elaludt bele, s talán cellája felé közelgő léptek által felveretve, hogy írva találják, nem levén ideje a rendszerint következő szó felkeresésére, hamarjában azon szavakat vette tolla alá, melyeken az előtte fekvő eredetiben legelőször megakadt a szeme. — „Regnavit autem duobus annis et mortuus est in magna insula“ (38.44), az eredetiben így: Regnavit autem duobus annis et mortuus est *pater eius videlicet* in magna insula.“ Itt ismét megbotlott szeme három sorral, az ő írásaként, alább nézve, mint kellett volna, mert, mint a figyelmes olvasó észre fogja venni, néhány sorral alább (38. 45) van e kitétel: „Cui successit ladizlaus filius eius et coronatus est eodem anno quo mortuus est *pater eius videlicet.*“ Tehát e helyre tévedt szeme, azért a főlebbi *mortuus est* után oda írta helytelenül *pater eius videlicet.* E hibáját ugyan észre vette, mert keresztül húzta a kérdéses három szót, de azért nem bizonyítja-e ez a lehető legnyomosan, hogy ily hiba csak másolás alkalmával történhetett meg? ... Ez utóbbi két felhozott pontból azt is következtet-

¹⁾ Tehát Pray hibásan olvasta e szót; és Gan jobban egyeztethető a Kézai (47. 1), Bud. Krón. (66. 1.) és Turócinak (I. 31. cap) *Keánjával*.

hetjük, hogy e másolás nem mondolás (diktálás) után történt, hanem egy maga dolgozott rajta.

Kár volna tovább is e kérdésnél mulatni, sőt eddig is az leendett, ha egyúttal krónikánk sajátságait, mibenlétét is jobban körvonalazni nem lett volna szándékunk; mert utóbb is nem sokat változtat ez a dolgon. S kinek úgy tetszik, tartsa bátran eredetinek, ha egyébként ez állításmellett boldogulhatni fog korát illetőleg. Elégedjünk meg, sőt örüljünk rajta, hogy bírjuk e krónikát, akár eredeti, akár másolat legyen. Ránk nézve mindenesetre *ez az eredeti Pozsonyi krónika!* s evvel térjünk vissza korára.

Miután e Képes Krónikát soha sem olvastam, de még csak nem is láttam, kénytelen valék eddigi szavaim alapjául Toldynak azon szavait felvenni, melyek szerint a Bud. Krón., Turóci és ezek után Pozsonyi Krónikánk is csak *kifolyásai a Képes Krónikának* kisebb nagyobbhozzáadás- és kibővítésekkel. Percig sem is kételkedtem, nem is kételkedem ez alap ingatlanságán; de kételkedik, vagy tulajdonkép, egészen mást állít Engel és pedig annyira mást, hogy ha megállnak szavai, vége minden eddigi soraim igazságának, s mind eddig merő képtelenséget beszéltem volna. Szükséges tehát Engellel is egyikét szót váltani.

Engel ugyanis ezt mondja ¹⁾: „*Kéza's werk* verfasst zu den Zeiten Ladislaus zugenannt des Cumaners, *ist die Grundlage aller Chroniken, mithin aller Geschichte von Ungern.*“ Ily határozott állítás előrebocsátása után a következő két lapon ezt mondja folytatólag:

„Zu der Klasse der *Abschreiber* (vagy is Kézai másoló) mit Fortsetzung gehören: a) wahrscheinlich das Chron. sub Carolo R. confectum (a mienket érti), c) Das Chron. Ms. der Hofbibliothek von 1358, welches bis zum Bazarathischen Feldzug Carl R. 1332 geht (tehát a Képes Krónika); d) der bekannte Turócius, der nichts *als Kéza's und seiner Fortsetzer Nachrichten*, dann des Joan de Küküllő Geschichte Ludvigs I. enthält, und dabei dennoch unverdienterweise als der

¹⁾ Geschichte des Königr. Ungern. Tübingen 1811. I. Band, I. Abth. XL. s köv. lap.

Hauptchronist von Ungern citirt wird. c) Das Chron. Bud. ebenfalls *nur der Abdruck einer Abschrift des Kéza's sammt Fortsetzung, wobei listiger Weise der Name und die Dedicatio des Keza weggelassen*, und eine andere Zueignung an Ladislaus Probst von Ofen (Geréb László) vorgesetzt worden“¹⁾.

E helyet csak azért is méltónak véltem kiírni, hogy hadl lássák olvasóim, mennyire eltérők egymástól a vélemények ezen egész, történelmünkre oly mérhetlen horderejű, kérdésben! De máskép meg érdekünkben is állott felhozni e helyet, mert ha áll, hogy a Bud. Krón. és Turóci *Kézai másolói*, akkor krónikánk koráróli állításunk teljesen megbukik; mert Kézai Kún László idejében írván, ki tudja mikor írathatott volna le róla krónikánk! De velünk együtt benmaradna Toldy is állításaival, melyekre építettük a magunkét; azért tulajdonkép nem is nekünk, hanem Toldynak kell Engellel beszélnie.

Toldy Engelnek e szavait igen jól ismervén, s így tudván hogy ezek az ő szavaival merően ellenkeznek, szükségképen kényszerítve volt ellene feltámadni, állítását kétségbe vonni; sőt egészen hibásnak feltüntetni. S ez teljesen is sikerült neki, támaszkodva magukból régi krónikáinkból, tehát e tárgyban, küladatok hiánya folytán, az *egyedüli érvényes forrásból*, merített okokra²⁾. S ezáltal engem is felmentett minden e tárgy körüli észrevételektől; szabadjon azonban mégis néhány szót felhoznom.

Toldynak említett okai oly igaz alapra fektetvék, hogy, ha Engel olvassa, bizonyosan visszavonja állítását. Pusztán csak egyik helyen akadtam fel, melyet nem tartok eléggé alaposnak, s azért fel is hozom itt.

Ezt mondja Toldy: „*Chronicon hunicum Cuius olim existentiam attentata compilationum Kézaianae et Viennensis comparatio extra dubium ponit, e quarum utpote de gestis hunicis narrationibus fons communis translucet, quin tamen alter ab altero hauserit. Qui enim fieri potuisset, ut compilatores Ch.*

¹⁾ Épen ezt mondja Kollár is Chron. Bud. XIII. és Kézaiiban XI. l.

²⁾ Chron. Pos. XII stb l.

Vien., Bud. et Turócius, *quos Engel pro plagiaris Kezai habet, si hunc novissent*, praeter plures res momentosissimas locum eius de centum octo generationibus (l. I. c. I. §. 5) et quae ad hunc refertur, *appendicem eius de nobilibus advenis, suppressissent*, utpote qui cum ad genealogiam spectet, *circa quam aevi medii omne versabatur studium*, cuius compilatori gratissimus et *nequaquam praetereundus fuisset.*“¹⁾

E helyet olyannak tartom, mely Engel ellen igen, de Toldy mellett nem bizonyít: miután megfordítva is lehet kiindulni, sőt egyenesen ellenkezőt hozni ki belőle ilyformán: Ha köztök a „*communis fons translucet*,” a melyből következőleg *Kézai vette a feljelelt helyet*, s ha „circa genealogiam aevi medii omne versabatur studium”; hogyan lehetne akkor feltenni, hogy a locum de centum octo generationibus — — suppressissent? S miután Toldy szerint e helyet csakugyan „*suppresserunt*,” mily joggal lehet reájok fogni, hogy a „*communis fons translucet.*” Ilyformán ez első pont már csak e tekintetből sem sokat bizonyít; de másként is nincs itt helyén, szerencsétlenül levén választva a példa; mert én a „*centum octo generatio*“-t, meg a „*nobiles advená*“-kat mind a Bud. Krónikában (10. l., 46—54 l.) és Turóciában (I. c. V. és II. c. X—XXII), mind Pozsonyi Krónikánkban is (lib. I. c. I. §. 5. és lib. II. c. II. §. 13—22) olvastam²⁾.

Mind ezt nem azért hozom fel, mintha krónikánk kiadójának irodalmunk körüli, általam is elismert érdemeiből csak legkisebbet is le akarnék vonni. Csupán a tárgy fontossága készítetett; mert eljöttnek tartom az időt, melyben tör-

¹⁾ Chron. Pos. XII l.

²⁾ Meg kell vallanom, nem vagyok tisztában Toldynak ez idézett szavaival, mert hogy e helyek nem hiányzanak a többi krónikákban, az iménti idézetekből láttuk; de az a legkülönösebb, hogy Toldy is ösmeri e helyeket, mert a Chron. Pos.-ban levő 20,150 és 182. jegyzeteiben hivatkozik reájok. Az tehát a kérdés most: mit ért itt Toldy ezen szavai alatt: „*locum — — — suppressissent*” és „*nequaquam praetereundus fuisset*”? *Kézai* csak e szavaival bővebbá többi krónikásnál: „*Centum enim et octo Generationes pura tenet Hungaria et non plures*” (13 l.) Talán ezen helyet érti Toldy? Akkor némileg igazza van, csakhogy azért még is áll észrevétünk, hogy t. i. e helyek a többi krónikásnál is olvashatók.

énelmünk szilárd megalapításáról gondolkodnunk kell, minden pedig, mi nem épül erős alapon, ingadoz, roskad, összedől; tehát ezen alapotkellene megvetnünk, s miután annyira szétágazvák még a vélemények, támadni kellene ép szív- és lélekkel ellátott férfiúnak, ki nagy béketűrést, vas szorgalmat igénylő, de véghetetlenül hasznos, munkával régi codexeink szorgalmas összevetése, hasonlítása által *az eredeti szöveget*, mely fölé épültek ezek s mely kisebb nagyobb változatossággal valamennyin keresztül szövődik, a lehető legnagyobb pontossággal kikutassa, meghatározza, s hazájának átadja. . . . Ily munka által régi krónikáink újabb tekintélyt, minmagunk pedig biztos kalauzt nyernénk, mely őskorunk e tisztos maradványain keresztül elvezetne honszerző harcok apáink — s az Árpádoknak vitéz, babéros korszakába!

Egyébként Toldynak Engel ellen felhozott többi szavai csakugyan döntő okokra építvék, azért tartózkodunk e tárgynál tovább is időzni. El nem hallgathatom azonban a véletlenek azon különös játékát, mely által Engel épen az annyira magasztalt ¹⁾ Kézai által cáfoltatott meg a lehető legnyomósban! Hogyan? Podhradczky ²⁾ 1833 kiadván Kézait, benne a szöveg nagyobb felderítésére használja Pozsonyi Krónikánkat is. Nem kell tehát az olvasónak egyebet tenni, csak Kézainak azon helyeit, hol krónikánk idéztetik, összevetni ennek szövegével, s látni fogja, mily egészen alaptalanul fogta rá Engel, hogy Kézainak másolata, s mennyire helyesen cselekedett Toldy, hogy ez állítást halomra döntötte.

(Vége következik.)

U T Ó I R A T.

A legtisztább hazafiúi örömmel látjuk időről időre gyarapodni azon férfiak számát, kik a történeti kútfők fontosságáról meggyőződve, kitérő lelkesültséggel fáradoznak azok

¹⁾ Főlebb idézett szavain kívül lásd „Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke Kovachich. Ofen 1805. Heinrich von Mugleinról, mit szinte Engel írt.

²⁾ Ki természetesen Engelt követi, eldicsérvén őt főlebbi szavaiért. Kézai VI. l.

nyomozásában, kibetűzésében, szövegeik minél hívebb kitisztázásában. Az ő messzelátó gondoskodásokat, ha az élet s a jelenkor fel nem ismeri, nem jutalmazza is, hálával fogja elismerni a tudomány s a jövődőség. E pályán lép fel a jelen becses cikk szerzője is, s az a részletes figyelem, melyet egy fontos emléknek szán, ha nem mulatságos, de igen is tanulságos közleményt nyújt, melynek második része fogja majd érdemét teljesen kitüntetni.

Az itt helyenként támasztott kétségek, melyek különben a szerző elfogulatlanságáról, lelkismeretességéről s igazságszeretetéről tanúskodnak, megjegyzést kívánnak részemről épen az igazság érdekében.

Állítottam másutt, a bővebb kimutatást és szem elibe állítást egy külön nagy munkának tartva fen, hogy azon krónikánk, melynek legrégebbi fennmaradt, vagy legalább ismeretes, *másolatát* az udvari könyvtár úgy nevezett *Képes Krónikája* állítja elő, kevéssel Róbert Károly oláhországi szerencsétlen hadjárata, tehát 1330 után készülhetett, e király halála után pedig egész ez időpontig folytatott. (Róbert Károly Névtelene). Mondottam, hogy a *Pozsonyi Krónika* az első, még nem folytatott, kiadás rövidlete, hogy a budai s a dubnici krónikák szerkesztői nagy részt szinte a Károly Névtelének nyomában járnak, *Turóci* pedig azt bőven interpolálva *egészen* átírta (sőt a Károly Névtelene, legtöbb másolataiban, csonka, különösen a bécsi *Képes Krónika* 1358-ból, a *Csepregi-féle* 1431-ből, az akadémiai *Teleki-féle* 1462-ből, s az én 1470—77 közti *Béldi-codexem*, azonegy szónál szakadnak meg; egyedül a *vaticáni* megyen 1334-ig).

S ezek így *vannak*.

Értekezőnk nem hiheti, hogy az epitomátor (Pozs. Kr.) a Károly Névtelent *oly hamar használhatta*, t. i. az első s a második kiadás közé eső (1330 és 42) rövid időszakban, mert akkor nem volt újság, nyomda stb; hanem hogy az csak a bécsi *Képes Krónikának a XV. században* Franciaországból visszakerülte után készülhetett, s ebből.

De azért hogy Anonymus és Rogér és számos egyéb író elveszett vagy soká lappangott, nem következik, hogy minden munkának vagy elveszni, vagy csak lappangani is, kellett.

S habár az epitomátor az első kiadás nyomán dolgozott, nem következik ugyan szükségkép, hogy azt épen a másodiknak megjelenése előtt tette, mert lehetett volna neki *később* is az *elsőből* dolgozni, ha a másodikat, mi lehet, nem birta: de ez esetben történetesen nem úgy lett, mert Turóci, ki e szerkezetet ismerte, azt egyenesen Károly korába teszi, mint legitt látni fogjuk. S midőn azt állítám hogy ő Róbert Károly Névtelenét vonta ki, ismét nem állítottam hogy a Képes Krónikát, azaz az 1358-ban készült *példányt* használta, sőt bizonyosan valamely más, de ugyanazon szöveget tartalmazót használta. Turóci sem *e példányt* használta: öselőtte egy teljes feküdt, még pedig nem egy más *későbbi* leiró által pótlott, vagy épen maga által kiegészített példány: mert a Róbert Károly halálát előadó fejezetben az egykorú író világosan elárulja korát mondván: „O quantus fletus, quanta lamenta — — specialiterque dominae Elizabeth serenissimae Reginae, charissimae consortis eiusdem, et domini Lodowici, *nunc Regis*“; maga Turóci pedig, ki legjobban tudta mit használt, s a köztudomásból is ösmerte kútfőinek korát, mondja Soliloquiumában: „*Duo volumina temporibus Divorum Caroli et Ludovici Hungariae Regum, ut dici praesumitur, edita reperiuntur, quorum alterum super libro Genesis decimo, alterum super undecimo capitulis suas fundaverunt origines*“; elmondja (Pars I. Cap. 1. és 2.) híven mit mond az *unum* mit az *alterum volumen*: s ki már most Turóci kútfői után jár, meggyőződhetik, hogy ő itt nem másokat mint a Bécsi és Pozsonyi Krónikákat, azaz a Károly Névtelenét és ennek epitomátorát érti, kiknek szavaikat is idézgeti; sőt implicite *meg is határozza* korukat, mert ha *két volumenét* Károly és Lajos közt felosztjuk, Lajos korába fog esni a bécsi codexben foglalt krónika, mely Lajost „nunc Rex“-neknevezi, Károlyénak pedig fenmarad az, mely csak 1330-ig terjed, tehát a Pozsonyi. *Ily tanu irányában kétkedő okoskodásnak nincs helye.*

Jó lesz tehát, mi itt melleleg legyen mondva, ezentúl soha *Képes Krónikáról* nem beszélünk, *midőn nem egyenesen a bécsi példányt* akarjuk signalizálni, hanem minden fogalomcsere megelőzése végett *Róbert Károly Névtelenéről* (Anonymus Caroli Roberti); míg a *Pozsonyi Krónikában* foglalt szer-

kesztmény szerzőjét bízvást Epitomator Anonymi Caroli R.-nek: *Róbert Károly Névtelene Rövidlőjének* lehetne neveznünk.

De ama krónika *bécsi képes példánya történetére* nézve kell most már, miután a Csepregi-codex hű mása Szász István úr, a marosvásárhelyi gróf Teleki-könyvtár öre hazafiúi szíves gondjaiból előttem fekszik, régibb előadásom egy részletét megigazítanom. T. i. a Csepregi-codex is, szinte az ominosus „quatenus“ szónál szakadván meg, világosan nem másunnan, hanem a bécsi *Képes Krónikából* másoltatott, közvetlenül (bár leirási eltéréseket mutat) vagy közvetve, még pedig már „Anno Domini 1431. 15-ta die Mensis Julij.“ És így a képes példány már 1431-ben csonka, és már 1431-ben Magyarországon volt, Brankovics Györgynek VII. Károly francia király által minden esetre 1431. előtt, hihetőleg pedig a despota kormányzata elején (1427), ajándékozott, s így nem „post seculum“, hanem már hatvan s néhány év múlva került vissza Magyarországra.

Derék értekezőnek egy kérdésére (a 414. l. 2. jegyzetében) tartozom még felelettel. Mit értek, u. mond, ezen szavaim alatt: Qui enim fieri potuisset, ut compilatores Chron. Viennensis, Budensis et Turócius, quos Engelius pro plagiaris Kézaii habet, si hunc novissent, praeter plures res momentosissimas, *locum eius de centum octo generationibus* (Lib. I. Cap. I. §. 5.), et quae ad hunc refertur, *appendicem eius de nobilibus advenis*, suppressissent? “Értem, *először* Kézai e helyét: „*Centum enim et Octo Generationes pura tenet Hungaria et non plures, aliae autem, si quae ipsis sunt coniunctae, advenae sunt, ultra ex captivis oriundi,*“ mely nála azon helyet *követi*, mely a többi krónikásoknál ismegvan. — Értem *másodszor* az ehez tartozó toldalékot: *de nobilibus advenis*. Igen is: hetet ismernek a Kézai generációi közül a többi krónikák is, u. m. Vencellint, Hunt-Páznánt, Borsot (Kézainál Becse), Gút-Keledet, Rátoldot, Hermánt és Buzadot, sőt többet, de nem ismeri a Pozsonyi, Bambergi Tiboldot, Volfert és Hedriket, Labyni Pothot, Fridburgi Altmannt, Apuliai Olivért, a francia Sambokot, a cseh Radvánt és Bakacsot, Ludánt, a spanyol Bojótokat, Meissenen Gottfrédet, a morva Myurkot, Vencelt és Jakabot, s a „többieket“: „ho-

spites alii“; szóval épen a mit az epitomátor s legtöbb compilátorok nem tudtak, s Kézaiból vehettek volna, azt nem vették: miért? —

— A jelen közlemény vég szakában szerző által ohajtott munka az, melyre jelen soraim elején vonatkoztam, mely 1851-ben már némi hírlapi zajgás tárgya volt; s melyet most mint nem nagy idő múlva létesülendőt örömmel jelenthetek.

Toldy Ferenc.

AZ EMBERISÉG ESZMÉNYI KIFEJLÖDÉSE.

GYÖRY SÁNDORTÓL.

(Vége.)

Már mondtuk hogy a philosophia az eddig követett okoskodási utat elhagyván a fejtegetőre tért által. Ezt észre kell venni az új philosophia iránt, különben annak a ki ezen szellemet fel nem fogta, mindig legyőzhetetlen kétségként marad fent, miért az eszményi és való ugyanaz? miért állítják ezt, alap nélkül, holott semmivel sem nem bizonyítják, sem bizonyítani nem tudják. Nem is lehet másképen. Mert valamint egyéb tudományoknak úgy a philosophiának is kell lenni alapelvének melynél felebb nem mehet, hanem ellenkezőképen mindent azon főelvből hoz le, következtet, azzal köt össze. A természettudós elve az erő. Miért esik alá a lefelé eső test? kérjük. Azt feleli: nehézkedő erő van benne. Kérjük miért? már erre nem felel. A számtan elve az egység. De hol találunk egységet? seholsem. Minden tárgy a minék egységet tulajdonítunk, végetlen sok részből áll össze. Képzelmek egységnek, de képzelmek egyszersmind akarmi határozatlan mennyiségnek, s ekkor az egység a mi előbb egész volt, ugyan annak része. Mily ellenmondás, gondolhatná valaki, még sem akadunk fel rajta. A térmérés eleme az eloszthatatlan pont, melynek mozgása vonalt képez, a vonal mozgása tért, a tér mozgása terjedelmet. Eloszthatatlan pont nincs, az eloszthatóságot gondolatunkban végetlenül folytathatjuk. Az analysis eleme a semmi, melytől egyikfelé az állító, másikfelé a tagadó folytonos mennyiségek terjednek.

Még nagyobb képtelenség a többinél. A semminek fogalma a nincs, még is azt mondjuk: van; azt mondjuk az állító és tagadó mennyiségeket választja el egymástól, e kettő közé esik, a mennyiségek egyfelé állítók, másfelé tagadók. Ily képtelen alapra, valóságos ellentmondásra építjük emberi tudományunk legfelségesbikét, s épen ennek, ily képtelenség látszó alapelvől bebizonyított tanítmányaéhoz semmi kétség nem fér. Hogy van ez? Feleljen reá az öszves empirismus, rationalismus, idealismus, realismus.

Az általános philosophia azt feleli, az eszményi való, e neki főelve, melynek felebbi okát nem adhatja, mert innét indul ki, minden további okainak és következtetéseinek ez a főoka. Ez iránt nem lehet kérdés miért? mert az eszményit eszünk törvényei szerint alkotjuk elvonás által, hogy semmi más idegen elem belé ne férkezzék, eszünk törvényei nem csalhatnak, tapasztalás az a mi csal. Hanem az a kérdés miképen? azt kell kimutatnunk miképen juthatunk a tapasztalástól elvont fogalmakhoz, ezeket közvetlenül igazaknak kell tartanunk, melyeknek valóságáról kétkednünk sem lehet. Így jutottak a természeti tudományok az erő, a számtan az egység, a mértan az eloszthatatlan pont, az analysis a semmi elvont fogalmához, a melyek annál fogva mivel eszményiek, valók. Ezzel a scepticismusnak vége szakad, mert ha valaki az eszményinek valóságát tagadja, tagadni kell önlétét, öntudatát, észtehetségeinek és munkásságának törvényeit, mert mindezek eszményiek; s egyszersmind a tudományok eszményi alapelvei kétségenkívül helyezvék.

Mi az isten? világ? mindkettő eszményi és így való. Tiszta Én, tiszta öntudat, tiszta lét; eszményiek és így valók. A tiszta Én elvont fogalom. Látom érezem tapasztalom a kultárgyakat: ezeknek mindegyike nem Én; tiszta Én a kultárgyaktól elvont fogalom, a nem kultárgyak, eszményi és így való. Kultárgyak a nem Én, ez is eszményi és így való. Hogy vagyok közvetlenül tudom, mivel a tiszta Én-ről elvonás által magamnak fogalmat szerezhetek, magamat minden kultárgyaktól észtehetségem munkássága által eszményileg meg tudom különböztetni. Hogy kultárgyak vannak közvetlenül tudom, mivel a kultárgyakat magamtól eszményileg

megkülönböztetem, egyiknek valóságáról szintúgy meg vagyok győződve mint a másikéről, ugyanazon okfő szerint eszményi a való. Ha azt mondom: *Én* vagyok, kültárgyak lesznek a *nem Én*, állító tudásomnak *Én*, tagadó ellensarka (polus) a *nem Én*. Ha azt mondom: a kültárgyak vannak, ennek ellenkező sarka a nem kültárgyak, azaz *Én*. Tudásom: az *Én* nem kültárgyak; vagy viszont a kültárgyak, a nem *Én*, két ellenkező sarkokra szakad. Mind a kettőnek pedig ugyanazon eszményi valóságot tulajdonítok, mind a magam, mind a kültárgyak lételének.

Tudom? hogy vagyok? vajon tudom-e? mert ha az eszményi való, s a *tudom* nem eszményi, nem lesz való a *tudom*, és ha a *vagyok* sem eszményi, nem lesz való a *vagyok*. Hogy való legyen, mind a *tudomnak* mind a *vagyoknak*, tiszta eszmének, elvont fogalomnak, kell lenni.

A véges tudat nem tiszta fogalom, nem eszményi, mert mindig tárgyhoz van köttetve; az eszményi tudat, tiszta öntudat, mely a tárgytól független, az alanyinak és tárgyának ugyanazonsága. A véges tudat nem való, a valóság csak az eszményit, a tiszta öntudatot, az isteni tudatot illeti, csak az a való. A véges öntudat megkülönbözteti az alanyiságot (subjectivitas) a tárgyiságtól (objectivitas), a tiszta öntudat nem; a tiszta öntudatban alany és tárgy ugyanaz. A véges öntudat nem szakaszthatja ki magát a tapasztalásból, neki az isten = nem világ; a világ = nem isten, a tiszta öntudat független a tapasztalástól, ő maga magának minden; eszményi és való, alany és tárgy, az eszményinek és valónak ugyanazonsága. Ember az istent másképpen meg nem foghatja hanem csak ezen két ellentétben: az isten nem világ; a világ nem isten: mely két ellentét az eszményinek és valónak egymástól megkülönböztetett ellensarkai (polus), a tiszta öntudatban mindkettő ugyan azzá öszeolvad. Nem mondjuk hogy a véges eszmének isten és világ ugyanaz (e volna pantheismus): sőt inkább épen ellenkezőt állítunk, hogy a világ lételét isteni létel nélkül nem képzelhetjük, nekünk a világ eszméje ez: a világ nem isten, hanem isten munkája. Egyik állításunk *nem isten* eszményi, a másik *isten munkája* való: egyik a másikhoz ellentétben az eszményinek és való-

nak ellenkező sarkpontjai, valamint megfordítva az istenről sincs más eszménk hanem ez: az isten nem világ, hanem a világ oka. Az alanyinak és tárgyának ugyanazonsága nem bennünk hanem a tiszta öntudatban, a végetlen valóban foglaltatik. Bennünk a tudás két sarkpontra szakad, az eszményi és való sarkpontjaiba.

Mi az a vagyok? hát e tiszta fogalom-e? Ez sem az, hanem a múltnak és jövődönék öszvetett fogalma, elvont fogalom a tiszta lét; nem mondhatjuk hogy vagyunk, hanem csak ezt hogy voltunk, vagy leszünk, létünk folytonos változás, általmenetel a múltból a jövődöbe. Sem a tudom, sem a vagyok nem eszményi, tehát nem való. Isten az eszményi és való, más semmi sem. Schelling szerint *a gondolat nem az én gondolatom, a lét nem az én létem hanem az istené, nem mondhatjuk hogy birtokában hanem hogy birtoka alatt vagyunk az észnek, s ezen ész nem más mint isteni tudat, — maga az isten.* Isteni tudat bennünk hogy van fővaló, van világ, s ezen isteni tudat bennünk két sarkpontba szakad, az eszményire és valóra, mindkettőnek azonságát kénytelenek vagyunk elismerni, mert nem birtokában hanem birtoka alatt vagyunk az észnek. — Az eszményiből kiindulva kénytelenek vagyunk a világnak s a kültárgyagnak valóságát elismerni, ha az eszményi való, való a világ; a kültárgyaktól indulva viszont, kénytelenek vagyunk az eszményinek valóságát elismerni, ha van világ, van isten. A kettőt egymástól elválasztani lehetetlen mert az eszményi és való azonos, ezen azonosságot meg nem foghatjuk, mert bennünk a tudás két sarkpontra szakad, csak a tiszta öntudatban olvad együvé, azonossá.

A tiszta lét, időtől és tárgytól elvont fogalom, örök végetlen eszme. Az eszményi való; a végetlen eszme, végetlen bölcsesség; a végetlen való, végetlen hatalom. De a végetlen hatalom nem lehet munkásság nélkül hanem mindenható erejével alkot és teremt, alkotja a világot okszerűleg a végetlen eszme kifejlődése szerint. Nekünk önálló létünk nincs, léteünk percről percre, istenről s világról sem lehet egyéb fogalmunk, hanem a mi létünk öntudatával öszveférhet. Nekünk a jelen semmi, mert az a múlt és jövődö közé fog-

laltatik, a múltnak vége a jövőnek kezdete. De ezen múlt és jövő, örökké való végetlen; örökké való végetlen egyszersmind a múlt és jövő közé foglalt jelen, a *Van*. Nem a *Van*, nem a végetlen való múlik el, nem az változik; hanem múlik az idő, változunk mi, változik a világ; ő pedig, a változhatatlan való ugyanaz marad, örökké való végetlen eszme. Ezen eszmének nyilatkozása előttünk nem egyéb mint szünetlen változás, de a mely épen azért mivel eszményi, nem lehet történetes, hanem okszerű. Minden közvetlen elmúlt, közvetlen oka, a közvetlen jövőnek. Mindennek a mi történik oka van a múltban; és a minek oka van a múltban, annak meg kell történni.

Eddig tehát az istenről, világról, s ismereteink alapjairól tett vizsgálatink eredményeit röviden a következőkbe foglalhatjuk :

a) Fő elvünk az eszményi való. Megmutatni nem tudjuk mivel a fő okot lehetetlen még felsőbbtől származtatni. Hanem ezen fő elvre viszünk mindent, és ha onnét minden a mit kikövetkeztetünk, észtörvényeinkkel összevagyjuk, fő elvünk rendíthetetlen alapokon áll. Tehát :

b) Isten eszményi, mert a világtól elvont fogalom (isten nem világ). Az isten való. A világ is eszményi (a világ nem isten) A világ is való. Isten és világ egymásnak ellentéte, az emberi tudás két ellenkező sarka, eszményi és való.

c) A tiszta öntudat az isteni öntudat is eszményi, tehát való. Az isteni tudat nem emberi. Az isteni öntudatban eszményi és való ugyanaz. Az emberiben egyik a másiktól elválva két ellenkező sarkokba szakad, az eszményinek és valónak ellenkező sarkaiba. Az én tudatom nem tiszta eszme, az én létem nem tiszta lét. Isten tud, én nem tudok; isten van, én nem vagyok. Ez az általános philosophia atheismusa. Nekem az isten nem világ, a világ nem isten. Ez az általános philosophia pantheismusa. Nekem isteni tiszta öntudatom nincsen, ő maga magának eszményi és való egyszersmind, benne az eszményi és való azonos, ezt én fel nem foghatom, nem értem, nem tudom. Emberi tudatomban az eszményi és való kétféle, egyik a másiknak ellentéte. Emberileg tudom hogy

vagyok, a mennyiben a kultárgyak nem az a mi én vagyok, s a mi én vagyok, az nem kultárgy. Emberileg vagyok, azaz percről percre létezem, az idő fogalmához köttetett létem, minden elmúlt percben azzal együtt elmúlik, minden jövőben azzal együtt megújul. A gondolat nem az én gondolatom, a lét nem az én létem, hanem istené.

d) Tehát nem tudok. Isten a ki tud. Én csak meg vagyok győződve. Nem mondhatjuk hogy birunk észszell, hanem birtoka alatt vagyunk az észnek. De arról hogy vannak kultárgyak, szintúgy meg vagyok győződve mint önlételemről, mert az *Én* szintúgy eszményi mint a *nem Én*, csak azon értelemben vannak kultárgyak mint *Én*; léteznek percről percre örökös változás alá vettette mint én, s én mint a kultárgyak, mint minden, mint az egész érzéki világ, a végetlen természet.

Felvilágosíttatást várunk továbbá a philosophiától létünk célja és rendeltetésünk iránt, hogy azokra nézve eligazodhassunk.

Az eszményi, való; van isten, isten az eszményi legfőbb való, minden tökéletességek öszvete, mindenható, mindentudó, végetlen jó és böles. Ezen tökélyeket a világban uralkodó rendből, öszvehangzásból, okszerűségéből vonjuk el. Miért adott volna belénk érzékenységet? hanemha azért hogy boldogságra legyünk alkotva; miért kedves eredményeket? hanemha azért hogy azok létünk célja felé s rendeltetésünk betöltéséhez vonjanak; miért kedvetleneket? hanemha azért, hogy azok a félre távozástól megóvjanak, a tévelygés útjáról visszaigazítsanak. Mi a jó? hanemha boldogság; s mi a rossz boldogtalanságon kívül? A boldogságra vezető utat kényszerítés nélkül minmagunk keressük, a boldogtalanságra vivőt minden tehetségünkkel elkerüljük távoztatjuk. Szabadság a kényszerítéstől ment, önként jót cselekvő szabad akarat.

Kényszerítetlenül önkénytesen igyekezünk boldogságunkra mindnyájan és egyenként, csak hogy minboldogságunk öszveütközésbe jó a másokéval, sőt ha ez nem történik is, később látjuk által hogy a mit jónak tartottunk, ellenkező kimenetellel nem boldogságunk előmozdítására hanem bol-

dogtalanságunkra szolgált. Ellenkezésbe jönek egymással a jövőendő és a jelen, s az elérhető boldogság kisebb nagyobb fokozatai, nem csak ezek között kell választanunk, hanem meg kell választanunk az eszközt is, mely célunkra vezet s annak elérhetését leghathatóbban elősegíti, s mind ezekre akarmit vegyünk, végezetre sem marad fel más út az erkölcsiségen kívül.

Úgy de az általános philosophia vég eredményei: *A gondolat nem az én gondolatom, a lét nem az én létem, hanem az istené — nem mondhatjuk hogy birtokában, hanem hogy birtoka alatt vagyunk az észnek — minden a mi van okszerű, minden a mi okszerű, van; — minden a végetlen eszme kifejlődése stb* megsemmisítik az akarat szabadságát, az erkölcsiség egyedül való alapját.

A szabad akarat fogalma egyik azon sokféle homályos nézetek közül, melyek az emberiség kifejlődését eleitől fogva hátráltatták, sokféle visszaéléseknek és az emberiség céljáról nem csak messze eltérő hanem azzal éppen ellenkező intézményeknek voltak eleitől fogva kiapadhatatlan kútfejei. Van-e akaratszabadság, szabad akarat? Mert ha nincs, miképen lehetne joguk az álladalmaknak s akárminemű emberi társulatoknak törvényt szabni, azoknak általhágását büntetésekkel korlátozni? Törvények nélkül társulatok fel nem állhatnak, s a törvényeknek kiszabott büntetések nélkül kötelező erejük nincs, a törvények e nélkül nem törvények. Ha tagadjuk hogy volna akarat szabadsága, ellenkezésbe jövünk a társas élet eszméjével s ellenkezésbe célunkkal, rendeltetésünkkel, melyet egyedül társas élet által lehet elérni. Ha tagadjuk az akarat szabadságát, az események tőlünk független szükségképeni láncolatának kell magunkat alá vetnünk, meg kell nyugodnunk mindenben úgy a mint történt, sem a beállott veszélyeket nem tulajdoníthatjuk magunk hibájának, sem a következőknek elhárításáról nem gondolhatunk a nélkül, hogy minmagunkkal ellenmondásba jönnénk, emberiségünk lényegét vetközzük le magunkról, a szüntelen nagyobb tökélyre előtörkvés vágyát, ösztönét, tehetségét. Ezeknél fogva elhiszszük hogy van szabad akarat; hanem ha okokkal akarjuk támogatni, szintolyan kétségekbe és ellentmondásokba esünk, mint

elébb, s mint a milyenekből az akaratszabadság megállapításával magunkat kimenekülteknek véljük.

Van szabad akarat, azt mondjuk, mert szabadon tanakodunk iránta, mit tegyünk mit ne? s a cselekvésre szabadon határozzuk el magunkat; mire való volna ezen tanakodás? ha szabad akaratunk nem volna, ha előbb utóbb szükségképen azt kellene cselekednünk, a mit független szabad akaratunkból semmi esetre el nem távoztathatunk. Nincs szabad akarat, azt mondják mások; mert miért tanakodnánk iránta, mit tegyünk mit ne? hiszen midőn tanakodunk, nem teszünk egyebet, hanem az okokat és ellenokokat vetjük egymással össze, az okok túlnyomó súlya határozza el cselekedetünket, s a mit az okok túlnyomóságától indítatva kénytelenek vagyunk cselekedni, abban nincs akaratszabadság, függetlenség, hanem kétségbe vonhatatlan függés az indító vagy visszatartó okok ellensúlyaitól. Szabad akarat legfelebb ott volna képzelhető, hol okok és ellenokok nincsenek, vagy ha vannak, mind a két részről egyenlő ellensúlylyal bírnának; de ekkor cselekvésünk nem volna okos cselekvés hanem csupán történetes, a mi az emberi okosság szabályaival ellenkezik; vagy épen akkor, ha az indító okok ellenére nem cselekvést, vagy a visszatartó okok ellenére cselekvést tudhatnánk választani, s ezmég nagyobb képtelenségre visz, mint az elsőbbik feltétel. És valósággal nem tagadhatni, hogy az általános philosophia vég eredményei mint felebb előadtuk körülbelül ilyforma következtetéseket tüntetnek elő.

Mondjuk ki tehát egyenesen: a szabad akarat nem egyéb mint egyfelül köteleztetés létünk céljának betöltésére, másfelül pedig ezen kötelességünknek minden kényszerítéstől ment önkényes betöltése. Van célja rendeltetésünknek, s rendeltetésünk e célját a fővaló szabta előnkbe, nem magunk; rendeltetésünk e célját betölteni elmúlhatlan köteleztetésünk, s a törvény mind kebelünkbe mélyen beírva, mind pedig a kültárgyak és összefüggések által elkerülhetetlenül föltételezve vagon. Nem magunk szabtuk ki a célt önmagunknak, s nem is önmagunkra hagyatott hogy azon célt kövessük vagy ne, melőzzük, vagy egészen félre vessük. Ezen cél a boldogság s ennek elérése után minden kényszerítés nélkül törekszünk; a

mennyiben a szabad akarat fogalma megállítható, csak ennyiben állhat meg. A boldogság nem a maga egész teljességében közvetlenül száll alá az emberiségre, hanem annak elérhetése van neki kitűzve elláthatatlan fokozatban; erre törekedni kell az emberiségnek, s hogy elérhesse, testi lelki erejét vég nélkül kifejtteni, tökéletesbíteni.

Az akarat szabadságának ellentéte a kényszerítés. A hol kényszerítés van, ott nincsen akaratszabadság, s a ki kényszerítésből cselekszik, annak nincs szabad akaratja; ha valami tiltva van, azt mondjuk: nem szabad. Közöségesen elfogadott értelemben, emberileg szólva, társas életi viszonyaink között, a törvény nevezete alatt kényszerítő vagy tiltó szabályokat értünk, s ezen értelemben a törvények fogalma egyenesen ellenkezik a szabad akarat fogalmával. Midőn szabad akaratból indítatunk cselekvésre, akkor reánk nézve a törvény, törvény lenni megszűnik, azaz: nincs kényszerítő ereje, mert amit a törvény kíván, minmagunk szabad akaratából cselekeszszük; és midőn a törvény kényszerítő erejétől indítatva cselekszünk valamit, akkor reánk nézve megszűnik akaratunk szabadsága; mert nem szabad akaratból cselekszünk, hanem a törvények kényszerítő erejének engedelmességgel. Minthogy tehát társas életi viszonyaink között, cselekvőségünk szabályozása iránt a törvények tiltó és parancsoló erejéhez kell folyamodnunk, méltán állíthatjuk, hogy tökéletes akaratszabadsággal nem bírunk. Ezen ellenmondást akaratszabadságunk belső érzete, és cselekvőségünk külső korlátoztatása között, akár a törvények kényszerítő ereje, akár más valami tőlünk független körülmények által legyen az feltételezve, tisztább világosságra kell hoznunk.

Létünk célja a boldogság lévén, mivel a boldogság elérhetővé minden okos lény kényszerítés nélkül indítatik, létünk céljával szabad akaratunk tökéletes öszvehangzásban van, s innét származik bennünk a szabad akarat ellenmondhatatlan belső érzete; de mivel viszont ezen cél elérhetése testi lelki véges tehetségeinknek lehetetlen, innét származik más részről azon ellenmondás, melyet akaratunk szabadságának további fejtegetésében tapasztalunk. Érezvén testi lelki tehetségeink elégtelenségét, azoknak pótlására társas életbe állunk, s ezt

minden kényszerítés nélkül szabad akaratból cselekszünk. De a társas élet fen nem állhat törvények nélkül, valamint tehát szabad akaratunkból állunk össze társas életbe, egyedül boldogságunk elérhetésének önkényesen indító ösztönéből, szint azon szabad akaratunkból alkotunk törvényeket, melyek a társas élet fenállását, s annak a köz célra intézett közremunkálkodását biztosítják, ezen törvényeknek ismét min szabad akaratunkból magunkat alája vetjük. Létünk céljának a szabad akarattal teljes öszvehangzása vezetett bennünket az első lépéshez, hogy társas életbe álljunk; ugyanaz vezet bennünket a másikkhoz is, hogy a társas élet fenállását s a köz cél elérhetésére közös együtt-munkálódását biztosítsuk. A szabad akarat önkénytelen minden kényszerítés nélkül választ, az ész pedig eszközt mutat az önkényes szabad akaratból választott cél elérhetésére. Az egyedi (individualis) okosság érzvén a maga gyengeségét, a többeknek öszvesített erejére hivatkozik, s a többek öszvesített esze az egyesekét szabályozván, ennek az egyedi ész alsóbb kifejlődése magát önkénytelen alája veti. Továbbá pedig a társas életi együttlét az egyedi ész nagyobb kifejlődését eszközölvén, azzal együtt tökéletesedik folytonosan egyesek által az egész társulat kifejlődése, s a társulati kifejlődés által viszont egyeseké. Ezen kölcsönösen öszvefüggő egybeköttetések között könnyű az eredeti legelső kútfőt, az akarat szabadságát, azaz cselekvőségünknek létünk céljával kényszerítés nélküli önkényes öszvehangzását félre ismerni, egyedi eszünk kívánatait az általánosabb felsőbb ész kívánataival ellenkezésben látni, s rendeltetésünk vég célja, akaratunk szabadsága, az ész törvényei között meghasonlást szemlélni, sőt végtére kényszerítve érezni magunkat, hogy szemléleti és cselekvő eszünk között lényeges különbséget tegyünk.

Kant ezen utóbbi véleményhez csatlakozott, melynél fogva erkölcsi philosophiájának egész rendszere belső meghasonláson épül, holott az erkölcsiség belső öszhangzás, nem pedig ellenkezés minmagunkkal, valamint az egész világrendszer öszveegyezés, öszhangzás. Elismeri hogy létünk célja a boldogság, sőt azt a cselekvő ész szükséges kívánatának nézi, s még is más részről cselekvő eszünk törvényei szerint,

nem kell tekintettel lennünk cselekedeteink következésére, nem kell célunkká tennünk a boldogságra törekvést, követnünk kell az erkölcsiség törvényeit, mert törvény, s ezen törvény szerinte az okos lények cselekvőségének általános törvénye. Már kérdjük, melyik okos lény az, mely rendelkezésének vég célját tudni ne kíváná, és ha azt megismerte, annak elérhetésére ne törekednék. Ha tehát ő, létünk céljának a boldogság utáni törekvést elismeri, midőn más részről cselekvőségünket azon cél elérhetésére szabályozni megtiltja, nyilvános ellenkezésbe hoz bennünket minmagunkkal. A mi az általánosságot illeti, ezen elv alkalmazhatásának többféle hiányai már a fentebbiekben ki voltak mutogatva, mindazonáltal a mennyiben elfogadható, annak oka épen az emberi véges értelem és testi lelki tehetségek erőtelenségében gyökerzik, melynek érzetében az ember társas életet keres, a társas élet közbenjöttével mindig magasabban fejledező általános ész szabályának magát alá rendeli, s rendeltetésének vég célja egyedül ezen eszközök által elérhető.

A legközelebb előadott nézetekből kihozható következtetéseket, még tovább egész a tulzásig vitt szigorúságig lehet folytatni, különösen a büntető törvények szemléleti körében. Az igazságtétel erkölcsi törvény, az erkölcsi törvényeket minden egyéb tekintetek elmellőzésével be kell tölteni, csupán azért mert a törvény törvény. Következőleg a büntető törvényeknek nem lehet semmi más mellékes céljuk, például a bűnös megjobbítása, sőt e szerint az okozott kár megtérítése sem, mert már ez is mellékes cél volna, hanem a bűnt büntetni kell mert bűn, s a büntettnék megbüntetése igazság. Mind ezekben okoskodó tehetségünk nem talál sem megnyugvást sem öszvefüggést. A vétkes tett másnak okozott sérelem, semmi okos lény a másoknak okozott jótéteményekre büntetést nem szabhat. Úgy de kit jogosít fel a rajta ejtett sérelem arra hogy másokon hasonló sérelmet ejtsen, ha szinte ugyanazon is, kitől ő sérelmet szenvedett, és ha ezen viszonyos sérelem öneki semmi kárpotlásul nem szolgál, nem egyéb alacsony bosszúállásnál, mely minden bizonynyal nem az emberi erények közé sorozandó. A társulatok célját pedig a mi illeti, megegyeztethető-e azzal, sőt megegyeztethető-e az általános észszel,

hogy azon társulat, mely a maga egyes tagjának sérelmével kárt vallott, például gyilkosság miatt, ezen kárvallását a másik fél öldöklésével tetézte? avagy nem sokkal inkább azon kell-e törekednie hogy a hasonló vétségeknek elejét vegye, ha egy életet különben is elvesztett, a másikat megkímélje, a bűnöst jobb útra térítse vissza, a hasonló vétkes tettek eredeti okait nyomozza sa mennyire lehet, azokat gyökerestül kiirtani igyekezzék? Végtére a legszigorúbb büntetések végrehajtásával is sem a büntettek nem mindig fogyatkoztak, sem az igazságnak tökéletesen elég nem tétethetik. A szigorú büntetések részint rövid idő alatt hasonló elfásulást és indulat megkeményedését vonnak magok után, részint a büntettek többnyire felzúdult indulatokból származnak, midőn a büntettet elkövető azoknak lázongásai között sem az ész sem a tiltó törvények parancsszavait nem hallja, nem követheti. Az igazságnak sem lehet, nem hogy tökéletesen, de csak közelítőleg is eleget tenni. Ki tudja, hol rejtezik azon eredeti ok, mely a büntettet előidézte. Szülékben-e? nevelőkben-e? rosz társaságokban-e? kik közül lehet hogy a vétség legfőbbik eredeti oka büntetlenül marad, míg a sokkal ártatlanabb keservesen lakol; vagy tán más körülményekben? talán a társulat beszerkezetében? melyek ellen egyeseknek magokat óvni lehetetlen. Ki tudja a büntetések nemeit a vétségekhez, életmódhoz, helyzeti körülményekhez mérsékelni? a mentő és terhelő okokat súlyegyen szerint mérlegezni? Valóban minden büntetés néménél végtelenül több a hihetőség azoknak végrehajtása közben, hogy általa igazságtalanság követtetik el, mintsem hogy általa a szigorú igazság követeléseinek elég tétethetnék.

Mások a szabad akaratot, a fentebbiekben kifejtett értelemben vévén, mintha az által az erkölcsileg jó és rosz között választani általánosan szabadságunkban volna, a társulatok büntető jogait egyedül ezen nézetre vélik alapíthatónak. Ezek gondolják meg, hogy ha nézetök szerinti akaratszabadság valóban létezik, a szabadság fogalmának nem lehet ingadozó-nak lenni, nem lehet kisebb nagyobb arányban korlátolt szabadságot feltételezni, különben melyik leszen ezek közül szabadság? a korlátolt szabadságépen ezért nem lehet szabadság, mivel korlátolva vagyon. Az akaratszabadságnak egyenlőnek

kell lenni kivétel nélkül minden emberben, s ha ez egyenlő, egyenlőnek a cselekvés indító okainak. Azután hasonlítsák össze a társas élet törvényeinek alapjait elveikkel, s látni fogják hogy a társulati törvények valóban egyenlő akaratszabadságot, egyenlő cselekvési indító okokat feltételeznek, s azért szabnak egyenlő tilalmakat egyenlő büntetéseket, látni fogják hogy az akaratszabadság föltételezésében más elvekből ki nem indulhatnak, minden külön tetteknek különös indító okait összevethatni s elítélni sokkal túl jár az emberi legbőleőbb elme belátásain, mindenikhez aránylagos büntetéseket szabni s végre hajtani sokkal felül haladja az emberi véges erő szűk korlátok közé szorított munkásságának tehetségeit. Végezetre nézzenek végig az emberi cselekedetek, indító okok, különféle körülmények és viszonyok elláthatatlan összefüggésén, hol találандanak nem hogy valóságban de még csak képzeletben is avagy csak kettőt egymáshoz tökéletesen egyenlőt? Így például gyilkosságot halállal büntetni igazságosnak látszhatnak, mert rövideden azt mondjuk: emberéleteért a bűnös önmaga életévellakoljon. A bűn neme is egyenlőnek látszik, mert egyik gyilkosság szintűgy emberéletet veszen el mint a másik. A büntetésnemet szintűgy egyenlőnek, halál az egyik mint a másik. Igazságosnak találjuk gyilkosságért a halálos büntetést, mert az előszámláltakat egyenlőknek feltételezzük, s még ezekhez nem különben egyenlő akaratszabadságot feltételezzünk; ellenben igazságosnak állítjuk azt is, hogy a nagyobb büntett és nagyobb erkölcsi romlottság nagyobb büntetéssel fenyítettessék, a könnyítő és terhelő körülmények tekintetbe vétessenek. Hanem fejtegezzük részletesebben mind ezeket. Egyenlő-e mint büntett minden gyilkosság? Épen nem. Egyik talán egyszerű gyilkosság lehet, mely által egy ember élete vétetett el; másiknak elkövetése miatt talán egész családok jutnak végromlásra, harmadik lehet, hogy az egész társulat jólétét s fenállását veszélyezteti, s ezen egymástól messze álló határpontok között mennyi számtalan módosítások foglaltatnak be? Hát a büntetés egyenlő-e? Épen nem, mert erre nézve is hasonló észrevételek tűnnek elő. Egyik büntetés egyszerű halálneme lehet, s ez is egyiknek gyötrőbb, félelmesebb mint a másiknak; lehet képzelni kétségbe ejtő helyzetet, melyben kivá-

natos. Másik nem csak a vétkesre nehezül, hanem egyszersmind a hozzá tartozó ártatlanok életét, reményeit, boldogságát özszvezúzza. Harmadik esetben már a gyilkosság magában egy életet rabolt el, a halálos büntetés amazt vissza nem adhatja, hanem az okozott kárt a vétkes élete kiméletével legalább némileg kipótolhatná, s annak megsemmisítésével kettős veszteséget okoz. Mily ellentmondások kerülnek elé csak eddig is; hát ha még a bűnök és büntetések nemeinek összekapcsoltatását további figyelemmel kísérik, hányszor megeshetik hogy az erkölcsileg sokkal nagyobb büntett sokkal kevésbé lakol, az erkölcsileg legkevésbé beszámítható pedig a büntetés sokkal kegyetlenebb nemének esik áldozatul. Miképen egyeztessük össze ezeket, és számtalan egyebet az igazság fogalmaival?

Ismét könnyű szerrel felelünk: mind ez nem lehet másképen. Azok felelnek így, a kik az ok és okozat törvényeiről, a végetlen eszme s az emberiség okszerű folytonos kifejléséről azt tartják, hogy az meg nem állhat az akarat szabadságával; quietismusra vezet, mert ha minden, a mi van, okszerű, ha minden a végetlen eszme kifejlődése: úgy minden a mi van jól van, nyugodjunk meg benne. Lehet-e pedig veszélyesebb quietismust gondolni mint, ha midőn kimutatható ellenkezésekre találunk észtehetségeink és cselekedeteink törvényeiben, végezetre nem tudunk egyebet felelni, nem akarunk tovább hatni ennél: mind ez nem lehet másképen. Mi lehet veszedelmesebb quietismus a társulati quietismusnál? Mert ha az akarat szabadságát emberi rendelkezésekkel ily önkénytesen lehet ide s tova hajtogatni, ha a büntetteket büntetésekkel visszatortlani igazság és erkölcsiség, ha a szabad akarat szabadon intézheti cselekvőségét: mi kormányzó kell egyéb az erkölcsi világban mint szigorú büntetések, fenyítő törvények, kánpad és pallos? míg nem ezen jótékony hathatós segédeszközök által minden büntettek a társulatokból számüzetnek s a tiszta erény és szelid erkölcsök közöttünk állandó szállást választanak. Ők veszélyesnek találják hogy az általános philosóphiából az okozatoknak szükségesképen összefüggő egymásból származása következik, mert az megnyugvásra vezet; ellenben nem irtóznaktóle, ha fogalmaik következetességével meg-

lábolhatatlan kétségek törvényébe merülnek, s ott nyúgodalmat kell találniok abban, hogy mind ez másképen nem lehet; aggódnak rajta hogy ha minden a mi van okszerű, ha minden az isteni eszme kifejlődése, ilyen veszedelmes elvek elfogadása mellett rossz irányba fajulhat el az emberi előhaladás, erkölcsiség, s értelmi kifejlődés, nem rettennek pedig vissza azon gondolattól hogy ha az emberi akarat kénye kedve szerint működhetnék, ha a fővalónak okszerű változhatatlan törvényei mind az értelem mind az akarat tökéletlenségeinek hibáit lépcsőnként ki nem egyenlítenék, s az egyedüli igazság útjára s kútfejéhez vissza nem kényszerítenék, az egyetemes értelmi és erkölcsi világnak általános szétbontakozásba kellene rohanni; bizonytalannak látszik előttök hogy az ember rendeltetésének vég célját maga a fővaló tűzte ki, önmaga változhatatlanul meghatározta annak elérhetése eszközeit és törvényeit, biztosabbnak vélik hogy az ember önmaga tűzze ki magának, önmaga keresse fel a célra vivő utat, eszközöket, önbelátására támaszkodva szabadon s a legfelsőbb hatalomtól függetlenül intézze akaratját, tetteit, cselekvőségét. Az általános philosophia rendszeréből, az igaz, ezekkel egészen ellenkező elveket látunk kifejleni.

Hátra van tehát hogy az általános philosophiának tanítmányait az erkölcsiséggel s akarat szabadságával igyekezzünk összevegyeztetni, s elhárítani azon ellenvetéseket mintha az isteni eszme okszerű kifejlődése a helyes értelemben vett akarat szabadságával s erkölcsiség törvényeivel ellenkeznek.

Akarat szabadsága létünk céljának, észtehetségünk és cselekvőségünk törvényeinek tökéletes összevegyezése, nem pedig belső meghasonlás, küzdelem, ellenkezés. De az akarat szabadsága ezen értelemben egyszersmind az elérhető legfőbb boldogság, azon főjő a mi után törekszünk, létünk vég célja. Tökéletes akarat szabadsággal csak a legfőbb végtelen való bírhat, a ki egyszersmind tökéletes boldog böles és mindenható. Nekünk mint véges lényeknek nincsen s nem lehet tökéletes akaratszabadságunk, belsőkben csak annak képét viseljük, a mennyiben a boldogság a legfőbb jó utáni törekvés, észtehetségeink s cselekvőségünk törvényeivel tökéletes összhangzásban vagon, s azt elérni tőlünk kitelhetőképen igyekezzünk.

Tökéletes akaratszabadság csak a fővalóban képzelhető, a ki egyszersmind végetlen bölcseséggel s mindenható hatalommal bír. Nekünk véges észtehetségünkhez s véges erőnkhez mért akaratszabadságunk lehet egyedül, akaratunk szabadságát mind véges értelmiségünk, mind véges erőnk egyiránt korlátozzák. Akaratunk szabadságát egyedül e két tényező magasabb kifejtésével tökéletesíthetjük, értelmiségünk és cselekvőségünk ereje nevelése által. Ezeknek nevelésével nevededik akaratunk szabadsága, ezeknek végnélküli kifejlődése által közelíthetünk mind inkább, létünk végcéljának eléréséhez, a legfőbb jóhoz s a tökéletes akaratszabadsághoz.

Hogy az ember rendeltetésének célja vagyon, úgy vélem arról senki sem kételkedhetik, hogy szabad akaratja van arról sem, de nem kételkedhetik arról is, hogy rendeltetésének célját az ember nem tűzte ki önmaga magának, hanem azon fővaló a kitől lételet vette s a ki által lételetének feltételei elibe vannak írva. Miképen egyeztessük meg tehát az akarat szabadságát rendeltetésünknek előnkbe tűzött céljával, holott annak elérésére egy részről köteleztetünk, más részről ha az akaratszabadság nem csupa képzeti, létünk célját, melynek elérhetésére minden tehetségeinket, s cselekvőségünk egész erejét intézzük, önmagunk szabad akaratából kellene választanunk. Semmiképen nem, hanemha létünk célja a boldogság, a legfőbb jó, melynek elérhetését szabad akaratunk is önkénytesen célul választja. Ez, hogy létünknek célja legyen, s legyen szabad akaratunk, kétségen kívül isteni eszme, hogy szabad akaratunkból létünk céljának elérhetésire törekedjünk, mi után a kettő között tökéletes öszvegyezés van, semmi ellenmondást nem foglal magában, és mivel mind kettő isteni eszme, létünk céljához minduntalan további közelítésünk sem lehet egyéb, az isteni eszme kifejlődésénél. Okos lény, a belé adatott mennyei szikra vezérlete után s ennek sugallatából önkénytesen, önön szabad akaratából a lehető legnagyobb boldogság elérhetésire törekszik, azon eszközökkel él melyek előtte kitűzött céljának elérhetésire legalkalmasabbaknak látszanak, s tetteinek oly irányt választ, mely a lehető legnagyobb jólét felé, lehető legrövidebb úton vezet, akaratját mindig ezen indító okok egybevetése után intézi, és ha

mind ezek mellett óhajtott céljától messzebb félre vették, bizonyosan nem akaratjában van az ok, hanem testi lelki tehetségeinek elégtelenségében.

A végetlen való fogalma mellett semmi más végtelenség meg nem állhat. Az emberi ész tehát nem lehet végetlen, hanem méltóképen a végetlen fővaló eszméjéhez, magában ugyan véges, mindazonáltal a maga kifejlődésében vég nélkül tökéletesbülhet. Ezen tökéletesbülhetésnek is ki vannak szabva a maga törvényei. Egyes ember tehetségei aránylagosan erőtlenebbek mint sokaknak öszvetett tehetsége, azért is egyesek, az okosság indításából — — — ketet keresnek s egymást kölcsönös segedelmezéssel gyámolítják. A kisebb társulatok nagyobbakba olvadnak öszve, s a számtalanféle viszonyos kapcsolatok által az egész emberi nem egy testületté. Másik feltételezője végnélküli tökéletesbülésünknek a folytonos előhaladásban foglaltatik. A múlt idők tapasztalatai s az emberiség által régebben felfedezett igazságok feltartatnak számunkra s maradékról maradékra általmennek. Mindezen öszvefügéseket, ha cselekvőségünk törvényeiről világos belátást akarunk szerezni magunknak, soha sem szabad szem elől téveszteniünk.

Társulatokba állottak tehát az emberek, mert erre az ész vezérletéből önmagok szabad akaratjuk szerint indítottak, hogy jólétüket kölcsönös segedelmezéssel, öszvetett erővel előmozdítsák. Ezen első lépésnek oka megvolt az eléb-biben, a társaséletbe állásnak oka volt, a társaséleten kívüli létel tehetetlenségének érzete, s azon meggyőződés hogy mindenki a maga jólétét többeknek öszves együtt-munkálódása által hathatósabban eszközölheti; mindazonáltal még eddig ezen első lépés igen szépen öszveegyeztethető az akarat szabadságával, mert az ész vezérlete után a szabad akarat által választott célnak elérhetésire történvén, az akarat szabadságát semmi erőszak nem kényszerítette.

I R O D A L O M .

— Egély. — *Néphez alkalmazott Egyházi Beszédek* az év minden vasárnapjai és ünnepeire. Irta *Szabó Imre*, felsőiklászai lelkész. II. évfolyam, I—IV. kötet: ádvent első vasárnapjától a hétfőjaldalmu szűz vasárnapjáig. Egerben, az érseki lyceumi könyvnyomdában. 1856. N8r. 194, 172, 184, 201 ll. Mindenik kötet kötve 1 fr.

Vasárnapi és Ünnepi Homíliák. A szent atyák nyomán készítette *Májér József*, néhai székesfejevári kanonok. A szerző alkalmi beszédeivel megtoldva újonnan kiadta *Ihász Gábor*, egri megyei áldozár. I. kötet. Egerb., az érseki lyceumi könyvnyomdában, 1856. N8r. X és 401 l. A két kötet előfiz. ára 3 fr, külön egy-egy kötet 2 fr.

Egyszerre veszszük Egerből a jelen századi kath. hitszónoklatnak egy régiebb s egy újabb bajnoka műveit. Májér István benn áll már, elismerve a hit s a művészet emberei által, szónokaink Pantheonában; az ő beszédeinek soha sem kellene papi és világi egélyes közönségünk kezéből síklani: s azért köszönettel tartozunk Ihász úrnak, hogy a kereskedésből már kienyészett gyűjteményt, kiegészítve s e szép alakban, új életre hozta; de kettős köszönettel Tárkányi úr buzgóságának, ki az újabb bajnok új műveivel gazdagítja irodalmunkat. Szabó Imre úr ez időtől fogva ama Pantheonban Horváth János és Májér József mellett, hogy ne mondjam előtt, áll. Az ő beszédeit „a gondolat“ bélyegzi, még pedig mind a vezér gondolat, mely nála mindig fontos, mind a kifejtő gondolat, mely a legszorosb szükségességgel bontakozik ki amabból, s mindig tárgy- és helyszerű s azért hathatós. De azért a szerző nem száraz, nem hideg. Mesterileg talál fel, jól disponál, mi a világosság első kelléke; a kivitelben gondolat gondolatot űz, de a konkrét gondolat, classicailag egyszerű kifejezéssel, s az érzett gondolat, azaz úgy tüntetve fel és megvilágítva az okoskodás minden tétele, mikép az a képzelem utján múlhatlanul megleli utját a kedélyhez. Szabó Imre úr beszédei jelenkori irodalmunk legnevezeteseb tüneményei közé tartoznak. A cifra üresség, a phrasisok vadászása, elegáns (divatlapi) kifejezés, keresett képek, túlhajtott valótlán érzés, s mind ezek mögött egy közönséges, sokszor épen nem fontos, mert nem az erkölcsi élet érdekeibe vágó, vezérgondolat, vagy pusztá elmefuttatás: ezeket tapasztaljuk igen is sokszor a mainapi hitszónokokban, mind a két egyházban: Szabó úrnál a valódiság és tartalmasság, az egyszerűség és hathatóság, s ezeknek egyesületében a classicismus van.

A Hit, Tudomány és Szeretet az egyházban, mint a távozó lelki-pásztor lü ohajtásának legfőbb tárgyai; a szentesi ref. vall. gyülekezet-hezi bucsubeszédül elmondatta *Révész Imre*. Szarvas, nyom. Réthy, 1856. 8r. 17 l.

A MUZEUM TÁRCÁJA.

HISTORIAI FORGÁCSOK.

XL. — 1381. Sept. 9-kén Garai Miklós nádor a Győr megyei nemes-séggel, Győr városa mellett tartott gyűléséből Assonfalvai János családja részére kegyelmi levelet ad. — Nos Nicolaus de Gara Regni Hungarie Palatinus et Judex Comanorum memorie commendamus quod nos res et bona unam porcionem possessionariam Johannis filij Emerici de Asunfalua per vicecomitem, Judices nobilium et Juratos assessores congregacionis nostre generalis universitati nobilium Comitatus Jauriensis feria sexta proxima post festum beati Bartholomei Apostoli prope civitatem Jauriensem celebrate in numerum prescriptorum malefactorum dati et assignati et per nos prout moris est manibus nostris judiciariis asseri et occupari factas nobili domine consorti, nec non Jacobo, Petro et Clementi filijs ejusdem Johannis pueris in tenera etate constitutis in sex marcis denariorum per ipsam dominam in sua et dictorum filiorum suorum personis nobis plenarie datis et persolutis consciencie duximus remittendas, relaxandas et restituendas ymo remisimus relaxavimus et restituimus harum litterarum nostrarum patencium testimonio mediante. Quo tota res exactoribus judiciorum nostrorum in dicto Comitatu Jauriensi per nos constitutis firmis damus in mandatis, quatenus prefatam nobilem dominam consortem predicti Johannis filij Emerici prescripti, nec non memoratum Jacobum, Petrum et Clementem filios ejusdem in predictis rebus et possessionaria porcione ipsius Johannis patris ipsorum propter premissam notam prefate presumpcionis ejusdem Johannis impedire et damnum facere nullo modo audeatis. Sed eosdem in rebus et porcione possessionaria prefati Johannis prescripti per nos ipsi in predictis sex marcis denariorum modo persoluto remissis, relaxatis et restitutis pacificos et quietos atque indempnes permanere dimittatis et aliud non facturi, presentes autem post lecturam reddi volumus presentantibus. Datum decimo die congregacionis nostre predicto in loco memorato. Anno domini 1381.

Eredetie 2 $\frac{1}{2}$ arasz hosszú, $\frac{3}{4}$ széles papiron van, melynek vízjegy egy ökörfő cifrázott szarvval. Hátral a pecsét kevés viaszszal és néhány betű egyes részeivel látszik.

Ezen oklevélben említett „prope civitatem Jaurinensem celebrate“ megyei gyűlés a nádor elnöklete alatt történt s maig is fenáll, Királyszéknak nevezett dombon és körül, mely Csanakfalu határában van, és Győrtől épen délre igen közel esik. Lásd Enessei György: Antiquitates et memorabilia Comitatus Jaurinensis (Győr. 1799) az 51-dik lapon, mely szerint kézzel összehordott dombocska, mi bajosan lehető. Okleveleinkből kitűnik, hogy nem csak a nádorok, hanem a királyok is szabad ég alatt városok mellett tartották a megyék nemesivel

gyűléseiket, így például 1429-ben Zsigmond király jun. 9-kén Tata *mellett* a komáromi és győri nemességgel, még ugyan ezen évben jun. 27-kén Szekesfejérvár *mellett* a Fehér megyei nemességgel gyűlést tartott.

Aszonfalva — most Aszonfa — Sz. Mártontól délkeletre fekszik, birtokos nemesei közül már 1316-ban említettnek az Aszonfalvaiak, kik közül való volt az ezen oklevélben említett Aszonfalvai János is. Hajdan Aszonnak, de 1357-től Aszonfalvának nevezetik régi emlékeinkben.

Ráth Károly.

XLI. Adalékok az Árpádkori okmánytárhoz. — I. Nos Andreas Dei gracia Rex Hungarie Significamus Universis quibus presentes ostenduntur memorie commendantes. Quod nobilis Vir Dominicus, Magister Tovarnicorum nrorum, de genere Rathold, ab una parte, Stephanus filius Jule Martinus et Demetrius, filii Nicolai de genere Sarthyvanveche ex altera, presentibus Comite Thoma, filio Comitis Andree Comite Nitriensi et Barsiensi, et Herryco, filio Comitis Loth de genere Bolugh, Consiliarijs nostris per regnum deputatis, item Nicolao Vayvoda, filio Magistri Mauricij, Magistro Paulo de Komarun Comite Jauriensi et Musuniensi, Moys Magistro Tovarnicorum Dne Agnetis Regine carissime consortis Nostre, Laurencio Vayvoda, filio Nicolai, Magistro Petro dicto Fogos Comite Syculorum fratre Venerabilis Patris P. Dei gracia Eppi Transylvaniae dilecti et fidelis Nostri, Baronibus Nostris coram Nobis personaliter constitutis fuerunt confessi spontanei, prudentes et idonei oraculo vive vocis: Quod in quibusdam possessionibus suis permutacionem seu cambium facere vellent auctoritate Nostra Regia mediante, et Nos Regium Nostrum Consensum eisdem annuimus petiti per eosdem. Ipse enim Stephanus filius Jule, volentibus et consencientibus prefatis Martino et Demetrio de generatione Sua, affirmavit se quandam possionum suam Puruzlou vocatam cum Suo Monasterio in eadem possione constructo in Portu Tyza adjacentem, in Comitatu de Heves-Ujvár existentem cum omnibus utilitatibus et pertinentiis suis universis dedisse et contulisse in permutacionem et Cambium possionum inferius conscriptarum dicto Dominico Magistro Tovarnicorum Nostrorum, et per ipsum suis heredibus, heredumque suorum Successoribus jure perpetuo et irrevocabiliter, pacifice, tranquille, et quiete possidendam, tenendam et habendam. E converso vero ipse Magister Dominicus prefato Stephano filio Jule possessiones Hahothmunustura simul cum possionibus Hudus, Arkusd, et Syles vocatas cum omnibus utilitatibus et pertinentiis suis universis in Cottu de Zoboch existentibus: Item possessionem Chege vocatam in eodem Cottu Zoboch cum tributo, quod in eadem possione Chege exigi consuevit, simul cum attinenecys et utilitatibus ad eandem pertinentibus. Idem possessionem Buchtefulde vocatam in Cottu de Thurna existentem, simul cum omnibus utilitatibus et pertinencys ad eandem dedisset et tradidisset perpetuo jure domini dicto Stephano filio Jule et suis heredibus heredum-

que suorum Successoribus possidendas, habendas, pariter et tenendas. Obligantes se tam prefatus Magister Dominicus, quam Stephanus filius Jule quod unus alterum vice et mutua ab omni impetitione et accione contra quempiam vel quoslibet expedire teneatur propriis laboribus et expensis caventes partes de traditis et permutatis ad invicem possessionibus predictis de evicione particulari et generali ad invicem se tueri. Asserens Stephanus jam prefatus, quod licet Donacionem condicionalem Episcopo et Eccle Agriensi fecerit, sine consensu et convnicencia Generationis sue et propingvorum, prout et predicti Martinus et Demetrius filii Nicolai ipsi Donacioni Episcopo et Ecclesie Agriensi facte nullatenus consensum et assensum se dixerunt prebuisse. Ideo propter condiciones et promissiones per Venerabilem Patrem Eppum et Ecclam Suam Agriensem non Servatas ingratitude vicio subsequuto ipsam Donacionum tam sepe dictus Stephanus filius Jule, quam Martinus et Demetrius Fily Nicolai ante dicti penitus revocarunt, nolentes presenti Contractui contraire. Datum Bude, quarto die Quindenarum Purificacionis Beate Virginis, Anno Domini millesimo ducesimo nonagesimo nono.

II. Capitulum Budensis Eccle omnibus Christi Fidelibus praesens Scriptum inspecturis, Salutem in Domino sempiternam. Ad universorum tam presencium, quam futurorum noticiam harum Serie litterarum volumus pervenire. Quod nos litteras Excelmi Principis Dni Ludovici Dei gracia Illris Regis Hungarie honore quo decuit recepimus in hec verba: Ludovicus Dei gracia Rex Hung. Fidelibus suis Caplo Budensi Salutem et gratiam. Dicitur Nobis in Persona Dominici, Filii Dominici de Hoznus quod quedam litteralia munimenta Sua super possessione sua Porozlo vocata et ad eandem pertinentibus confecta et emanata in Vestra Sacristia seu conservatorio Eccle Vestre reposita haberentur, quarum alia paria ab eodum casualiter deperdita exstitissent, quae nunc eidem ad conservacionem sui juris forent necessaria: Quare fidelitati vestre firmiter precipiendo mandamus, quatenus predicta litteralia munimenta, ejusdem Dominici in vestra Sacristia seu conservatorio Eccle vestre diligenter requiri, et reinveniri, ac tenores earundem de verbo ad verbum inscribi facientes, vestroque Sigillo consignari eidem concedatis, ad cautelam, caventes tamen, ne fraus et dolus interveniat in hac parte. Datum Bude, Sabbatho proximo ante festum ascensionis Domini Anno ejusdem 1352. Nos igitur perceptis ejusdem Dni nostri Regis obedire volentes, ut tenemur, prenotata litteralia instrumenta, in Conservatorio Eccle nostre diligenter requiri facientes, par ejusdam Privilegii super dicta Possessione Porozlo vocata confecti, more solito repositum inter cetera; in eodem comperimus hunc tenorem in se continentem per omnia. Capitulum Budensis Eccle omnibus Christi fidelibus presens Scriptum inspecturis recommendacionem in Dno sempiternam. Ad universorum noticiam, tam presencium, quam futurorum harum Serie volumus pervenire. Quod vir Nobilis, Dominicus, Magister Tavernicorum Domini Nostri Regis ab una parte, et Magister Stephanus filius Julie de genere Sartjan veche, ab al-

tera coram Nobis personaliter constituti, in possessionibus eorum inferius nominandis tale concambium communi voluntate fecisse retulerunt, quod idem Stephanus Magister quandam possessionem suam Chege nuncupatam in Cottu de Zabolch juxta Thytiam existentem in concambio pennis suae Porozlo vocatae ab eodem Mgro Dnico sibi devolutam, cum omnibus utilitatibus suis et pertinenciis universis, dedisset tradidisset et contulisset, quin imo dedit, tradidit et contulit eidem Mgro Dnico in filios filiorum ejusdem, jure perpetuo pacifice et irrevocabiliter possidendam, tenendam et habendam, tum eidem Magistro Dnico, et non alteri, juxta continentiam litterarum nrarum exinde confectarum in concambio obligavit se daturum sicut dixit. In cujus quidem concambium seu permutacionem idem Mgter Dnicus quandam ponnem suam Olosorl vocatam in Cottu de Borsod existentem, titulo acquisitionis habitam, similiter cum omnibus utilitatibus suis, et pertinenciis suis universis sub ejusdem metis et terminis, sub quibus ipse habuit, tenuit, et possedit usque modo cum additamento 80 marcarum dedit, tradidit, et contulit Magro Stephano supra dicto, et per eum suis heredibus, heredumque suorum Successoribus perpetuo et irrevocabiliter possidendam, tenendam et habendam; quam quidem Summam pecunie 80 marcarum dictus Mgter Stephanus ab eodem Magistro Dnico se dixit plenarie recepisse. Et superinde nihilominus Mgter Dnicus sepedictus, dictum Mgrum Stephanum, ab omnibus pretextu pennis Oloserl in concambium eidem tradite impetere volentibus expedire et liberare, suis propriis laboribus et expensis. In cujus rei memoriam perpetuamque firmitatem ad petitionem parcium presentes litteras concessimus, sigilli nostri robore communitas. Datum per manus discreti Viri Magri Pauli Lectoris Eccle Nre Anno Domini 1301. Magistris Joanne Cantore, Petro Custode, Stephano Decano, Nicolao, Lukachio, Joanne Presbyteris, Benedicto et Psonio Magistris ceterisque Canonicis existentibus. Et quia predictas litteras ut premissum ad Regium mandatum in Conservatorio Eccle Nostre reinventas, non abrasas, non cancellatas, nec in aliqua sui parte viciatas, sed omnino integras et perfectas comperimus, tenorem et formam earundem de verbo ad verbum, nihil addendo, nihilque diminuendo presentibus inseri et transcribi, sigillique nostri munimine consignari facimus ad cautelam et eidem Mgro Dnico juxta preceptum Regium duximus concedendas, easdem priores lras Nostras, ut moris est, in conservatorio Eccle Nre supra dicto ad majoris rei evidenciam reponentes. Datum per manus Magri Dyonisii Lectoris Ecclesie Nostre Sabbatho proximo post octavas festi Beati Jacobi Apli. Anno Domini 1352. presentibus viris discretis et honestis Mgris Petro Cantore, Joanne Custode, Ladislao, Emerico, altero Ladislao fratre, Petro, Michaele, Cosma, Joanne et aliis Canonicis in eadem Eccla Nostra Deo devote famulantibus.

Az eredeti oklevelek a gróf Vay-család levéltárában. Közli

Kasinczy Gábor.

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VI. ÉV.

1856.

IX. FÜZ.

A MAGYAR NEMZETI VERS-IDOMRÓL.

ARANY JÁNOS.

Nincs egy-egy nehezebb feladat a magyar irodalomtörténet tanítójára nézve, mint a régi nyelvemlékek és költői maradványok iránt a tanulóban érdeket gerjeszteni, azt folytatni, hogy a példányok olvasása előtte fárasztóvá, lélekölővé ne fajuljon; hanem figyelmét, a helyen hogy lankasztaná, ébressze, a helyen hogy elszórná, a tárgyra feszítse, a helyen hogy kimerítné, önműködésre szoktassa. Gimnasiunai növendékről, 15—16 éves ifjúról szölok, ki előtt csak most nyílt meg a sztil virágos mezeje, honnan koszorúit, ha nem is választékosan, de bizonyára minél tarkábban fonja, ki egy pár novella, egy-két cifra költemény olvasása után az iránynak „fényét meg kezdte kívánni“ — s boldog alanyiségában épen nem habozna saját szóvirágait Pázmány avatag nyelvének, saját versgyakorlatit Zrínyi bukdácsolásinak elébe tenni. Nem emelkedvén még oda, hogy a nyelverejét, a compositio hatalmát, a költészet egyszerű fönségét érezni tudná: rokon- vagy ellenszenvét csupán a külsőhez köti; ha ez csinos, vonzó,

képdús, — ifjú lelke dagályának megfelelő, szeretni, — fordítva únni, kicsinyleni fogja. Azon boldog kor ez, mely, midőn utánoz, magát teremőnek hiszi; mely ön gyarló kísérleteit remekművekkel teszi párhuzamba; — első merész felsőkellése, kétségkívül, amaz erőnek, mely, tehetséggel párosulva, majdan teremteni fog, — de éppen ezért nem a multra, hanem a jövőre függeszti pillantását, melynek csiráit keblében hordozza. Hogyan is ragadnák a *mult* ügyetlen törekvései bámulatra azt, ki ösztönszerűleg érzi, hogy hivatása, ha kitűnni akar, a *jelent* is lába alá szegzi; ki legnagyobb mesterében, öntudatlanul, oly ellenét sejtí, kit egykor legyőznie, túlszárnyalnia kell. Az ilyen mosolyogva nézi le mind azt, mi, szerinte, saját fejlődése színvonalának alatta áll, — s nem nagy véleménynyel van az avult régiség iránt, habár az jeles mű, habár őmaga legkitűnőbb tehetség legyen is; sőt éppen ez utóbbi, az ön erejét érező szellem az, mely legkevésbé hajol meg a mult tekintélye előtt, — a korlátolt ész egykedvű butasága, mely a mester szavára esküszik, itt is mint mindennütt, fölszínen maradván.

Ha már a valódi műbecsrel bíró, de elavult emlékekkel szemben is ily akadályt kell a tanítónak leküzdeni: mit tegyen ott, hol forma és tartalom, külső és benső egyaránt silánynak mutatkozik, hogy a tisztes maradvány a növendék előtt ne mint unalmas, de vonzó, ne mint nevetséges, de tanulságos, tűnjék fel. Mí magyarok nem vagyunk azon szerencsés helyzetben, hogy egy népileg naiv, de nemzetileg önálló irodalomnak a hajdankorból fenmaradt gyöngyeire büszkén mutathassunk. Mí őseinkhez számítjuk Etelét, de az Edda és Nibelunge-Not, a Hildebrand- és Detre-ének, melyek a nagy hódító nevét ma is emlegetik, idegen népek tulajdoni. Mí akárhány Rodrigót szemelhetünk ki az ozmán harcok idejéből: de *Cid*ünk nincsen, sőt Hunyadi magasztos neve is elhangzott népszerű költeményeinkben, míg a szerb ajk Szibinyáni Jankót nem felejtették. Mí csak híret halljuk a daloknak, melyek egykor Attila és Árpád, Endre és Mátyás asztalánál zenghettek, a nélkül hogy azokból egy árva bötüt felmutatni, egy árva hangot utánzöngeni bírnánk. A mi fönmaradt, az már, alig némely kivétellel, iskolázott emberek műve, kik a nép

kerekded compositióját laza terpedtséggel, naivságát tudákos reflexióval válták föl; a *szép* helyett sivár igazra, *gyönyörköd-tető* helyett tanulságosra törekedvén. Ily körülmények közt nem utolsó dolog a felolvasott darabnak érdeket kölcsönözni; s hogy e cél pusztá grammatizálással, a nyelv alaki és helyesírásbeli változásainak részletekbe haló fejtegetésével bajosan lesz elérhető, gondolhatni. Mikor kezdtek, például, az *i* betűt ponttal jelölni meg, érdekes lehet a tudomány embere előtt, s az iratok korának meghatározását elősegélheti: de az ifju kedélyhez aligha szól; azért a nyelv fejlődése csak főbb mozzanatokban, nem egyszersmind apró részleteiben, kisérendő.

Én itt, kitüzött célomhoz képest csupán a költészetre, annak is inkább kül idomára, mint lényegére szorítokozom. A tudós tanár, ki a klasszikai és talán európai irodalom színvonalán áll, örvendve fogja, irodalomtörténeti előadásakor, az egy Erdősit a XVI. századból felmutatni, mint első alkalmazóját a római mért soroknak: de hogyan gerjeszt érdeket a Timódi-féle formák iránt, ha csak azon derűtség által nem, mit a *vala* és *vala* rím örök ismétlése előidéz? hogyan különbözteti meg a prózától *Andreas Lupus* rím- s mértéktelen sorait? hogyan igazolja régibb költőink felforgatott szórendjét? stb. Be fogja-e érni e stereotyp itélettel: „forma tökéletlen“ — s kívánandja még is, hogy tanítványi e tökéletlenségek olvasásában kedvet találjanak? — Nem, — lenni kell valaminek a mai rím- és mértéken kívül, mi azon formákat az egykorúak előtt kelendővé tette: egy *népíleg nemzeti rhythmus* lüktetése az, ama rhythmusé, mely népzsenénk- s dalainkban nagyrészt ma is érezhető; ama rhythmusé, melyet, költészetünk érdekében, nem ignorálni, de nyomozni, nem mellőzni, de tovább fejteni tartozunk. Legyen szabad hát nekem, párhuzamban a költészeti maradványokkal, mindazáltal nem csupán tanodai szempontból indulva ki, nézetimet arról, mit *magyar nemzeti vers-idom*nak neveztem, röviden előadni; föltéve egyszersmind hogy a tisztelt olvasó figyelmezett olykor népies dallaminkra, s talán forgatta is Erdélyi, Fogarassy, Greguss idevágó értekezéseit.

I.

Próza és vers. — Csalatkoznék, ki ez utóbbit csupán a lebegő mértékben, a rím öszhangzatában keresné. Folyó és kötött beszéd közt, a tartalmat nem tekintve is, lényeges a különbség. Mint Chladni üveglapján a nyirettyű által előidézett hangra mozgásba jó a ráhintett főveny s a hangrezdület minősége szerint különböző, de mindig szabályos csoportokba fut össze: úgy változtatja helyét, úgy sorakozik szó és mondat rész az indulat által rezgésbe jött költői beszédben, szemközt a próza nyugalmas folyékonyágával ¹⁾. Lehány magáról minden fölöslegest, mindent, a mi lazává, pongyolává tehetné (milyen a névelő *az, a*, és némely particulák); feloldja a prózai körmondatosságot; a szórendet merész inverziókkal forgatja össze; a gondolatokat, nem, mint a folyóbeszéd *egymásba* fűzi, de *egymás után* sorozza, mintha azok, a tapadás (adhaesio) törvénye szerint csak véletlenül csoportoznának együvé, — s kényszeríti őket, hogy bizonyos kiszabott szűk tér határain kívül ne nyújtózzanak, de egyszersmind azt, minden fölös hézagpótló nélkül, be is töltsék. Szóval, a folyóbeszédet *rhythmus* váltja fel, mely benső és külső egyszersmind: szabályozza, kiméri, párhuzamos tagokra osztja fel úgy a gondolatot, mint a beszéd külső alakját s e kettőt egymással legszorosb öszhangzatba teszi, csaknem azonítja. — A *rhythmus* tehát nem egyes tagok, sorok mértékszerű lebegése, mint valamely félig kifejlett prosodiai alak; — nem is a rím, mérték összesége: mert, hogy ezek nélkül is van *rhythmus*, az összes héber költészet bizonyítja; míg ellenben, *rhythmus* nélkül, a folyóbeszéd rímelve is prózai természetű marad, mint ezt az arabok rímes prózáján, kiknél e korcs idom kifejlett, láthatjuk. És így a *rhythmus* az, mi a vers-idom lényegét teszi, mi a kötött beszédet a folyótól már elemeiben elválasztja s a kettőt éles ellentétbe helyzi egymással; minek veleszületett érzése nélkül lehet valaki igen jó prosaicus, de verselő nem.

¹⁾ Wer theilt die flissend immer gleiche Reihe
Belebend ab, dass sie sich rhythmisch regt?

(Goethe.)

E szerint a kötött beszéd lényege nem a rím s mérték, hanem a rhythmus levén, ez utóbbi egykorú a költészettel, mely eredetileg csupán e formában nyilatkozott, s a rím vagy mérték hangzatosságát csak később vette fel. Az ősrégi héber költészet, melyben sajátképi mértéket találni fel hiú kísérletnek bizonyult be, egyedül rhythmuson, a gondolat rhythmusán alapszik. Három fő módja van abban a gondolatok csoportulásának. Első a *párhuzamos*, miszerint ugyanazon gondolat különböző szavakkal ismételtetik, s alkotja mintegy a vers elő- és utórészét, például:

Adah és Zillah, halljátok hangomat!
Lamech női figyeljetek szavamra.

(Lamech éneke.)

Másik az *ellentétes*, midőn a vers elő- és utórésze ellentétes gondolatot fejez ki, mint:

Átok rá, ki téged átkoz,
Áldás rá, ki téged áld.

(Mózs. I. 27,—28.)

Harmadik az *összerakó* (syntheticus), midőn a rokon eszmék (varia, non diversa) sorozásában némi *haladványt* (progressio) vehetni észre; vagy pedig ugyanazon gondolat, *kiegészítő toldalékkal*, ismételtetik, mint a következő hely Mózsés hatyúénekeiben:

Egek, halljátok meg beszédemet	}	ellentétes.
És halld meg, oh föld szájam szózatát.		
Csöpögjön tanításom, mint az eső	}	összerakó.
S hulljon szelíden mint harmat szavam.		
Mint permeteg a zöld virányra,		
Mint zápor a növény csemetékre:		
Mert Isten nevét hirdetem,	}	párhuzamos.
Nosza dicsérjétek az urat!		

Nem volna nehéz a magyar költészetből hasonló eszmesorakozást szemelni ki; de legyen elég csupán a progressióra mutatnom, mely Zrínyi e soraiban felöltlik:

Fegyvert s vitézt éneklek, török hatalmát
Ki meg merte várni, Szulimán haragját,

Ama nagy Szulimánnak hatalmas karját,
Az kinek *Europa rettegte szabljáját.*

Ugyanazt ismétli, de mindig pótló, erősítő részletek hozzáadásával. Vagy még jellemzőbben e népdal, melyre már Erdélyi is figyelmeztet:

Meghalok *Csurgóért*, de nem *a váráért*,
Hej, nem *a váráért*, csak *egyik utcáért*,
Nem is *az utcáért*, csak *egyik házáért*,
Hej, *ebben* növekedett *barna galambomért*.

Hogy a mi költészetünk is eredetileg csupán a rhythmus báját ismerte s minden afféle, mint rím és mérték, nála legfőlebb esetleges volt: alig szenved kétséget. Igaz ugyan, hogy legrégebb verses emlékeink, milyen a Pannónia megvételeit tárgyazó ének, már rímelt alakban is fordulnak elő; sőt Béla névtelenjének pár helyéből, hol a magyar történeti dalt fordítani látszik, rímes eredetét sejtünk. Ily helyek már, midőn a vezérekről szól:

Omnes loca sibi acquirebant,
Et nomen bonum accipiebant.

továbbá, a pogány Thonuzobáról beszéltében:

Et dum Beatus rex Stephanus
Verba vitae praedicaret
Et Hungaros baptizaret,
Tunc Thonuzoba in fide vanus
Noluit esse Christianus,
Sed cum uxore vivus
Ad portum Obad est sepultus.

és már előbb, Gyuláról szólván ismétli magát:

Quod in fide esset vanus
Et noluit esse Christianus. —

De ha ezek valóban népének fordításai is, az még az eredetinek rímelt alakját nem föltétezi. Maga Anonymus, ki rímelő hajlamát előbeszédében is elárulja, adhatott rímet az eredeti szöveg rhythmusához, vagy latin fordítása annak foroghatott a papok kezén. De ha nézzük, hogy a rímetlen alak

egész a XVI-ik századig fentarhatta magát; hogy eleinte apok, midőn a nép számára éneket fordítottak, csöppet sem igyekeztek azt a sorvégek egyeztetése által kapósabbá tenni; hogy az első dal, melynek népi eredete föl van jegyezve, értem a Mátyás választásakor rögtönzött 8 sort, noha rímekben kezd, a nélkül végzi; hogy a török világban kelt Oláh Gerő-féle néprománc régiebb versszakai mitsem tudnak a *kimenő* sorok felől; hogy végre a XVI-dik században Farkas András egész nagyobb költeményt, csupán a sorok és strophák rhythmusára támaszkodva közrebocsátni mert: mindezek és hasonlók, mondom, arra mutatnak hogy a rím iránti érzék nem volt kifejlődve régiebb költészetünkben. Lehet, hogy a magyar fül szinte megérzette, ha a sorok végei történetesen összehangzottak: de nála a rhythmus, nem a rím, lévén fő dolog, ez utóbbi könnyen nélkülözte; s ha Tinódi a *vala* — *vala* helyett épen semmi rímet nem használ, az a hallgató előtt, úgy látszik, közönyös dolog leendett.

Ide mutat az is, hogy népi közmondatink-, az úgynevezett *példabeszédek*ben aránylag oly kevés a sajátképi rím. A közmondatok, nagy részben, ősrégi eredetűek. Mint a népi bölcsелем közhelyei, vagy a népköltészet egyes hulladéki, magába a nyelvbe olvadva, szállnak firól fira, nemzedékről nemzedékre s ki tudná azok nagy részének keletkezési üdejét meghatározni? Talán némely példaszó, mely ma is közforgalomnak örvend, már a Volga partján honos *vala*; s ha Uszubu apánk nem pattogtatta is úgy a körmönfont közmondásokat, a hogy e vezért Dugonics beszélteti Etelkájában: bizonyosan fordult meg ajkán egy-kettő, a mi jelenleg is divatozik. Érdekes volna régiebb latin íróink nyelvében az efféle magyaros proverbiumokat utánnyomozni, — én itt hamarjában csak egy mai szójárásra emlékszem: „vágja mint a nyers tököt“ — mely már Béla jegyzője tollán, bájos hungarismussal így fordul elő: „tonsa capita cumanorum — mactabant tanquam crudas cucurbitas.“

Tapasztalni, hogy más népek (példaul a németek) közmondásai épen a rím gyakori használata által tűnnek fel, míg nálunk fordítva áll az eset. Kétséggkívül amazoknál a rímérzék előbb volt kifejlődve s így ez apró tanversek, melyeket köz-

mondás néven ismerünk, akár önállóan keletkeztek, akár, mint nagyobb költemény forgácsai hulladoztak el, a megszó-
kott és használt rímes alakot mutatják. Nálunk ez nincs így;
de hallgassa valaki magyar füllel, közvetlen a nép ajkáról
példabeszédinket: nem tagadhat meg azoktól némi hangzatos-
ságot, mely a prózától elüt, míg népdalaink rhythmusával
megegyez, úgy hogy az egész, felmondás közben, *ütem* ¹⁾
(tactus) szerint kimérhető lesz. Vegyük példaul (régibb alak-
jában) ezt:

Ember teszen | fogadást | ag eb ki meg | - állja.

nemde megfelel e népdal sornak:

Vermem ugyan | elég van | de kenyerem | nincsen.

Igy lehetne akárhányat összeállítani; én, mintegy ujjmu-
mutatásul, megleégszem néhányval, egy közmondásra egy
dalsort alkalmazván:

Ki kutyával	játszik:	bot legyen kezébe.
Lóra, csikós,	lóra!	elszaladt a ménes.

Lassan siess:	tovább érsz.
Ha meghalok	se bánom.

Élőfának	nehéz döntét	várni.
Az egyikben	acél kova	tapló.

Lyányomnak	mondom:	menyem értsen	róla.
Haj rózsa,	rózsa,	kenderesi	rózsa.

Járt utat a	járatlanért	el ne hagyd
Kertem alatt	a Berettyó	folydogál stb.

— míg egyszersmind ezek némelyike amaz *ellentétes* idomot
tatja, melyről fönebb a héber rhythmust felhozván, em-
lékeztünk.

Sajnálni lehet, hogy közmondaink gyűjtése alkalmával
e szempont nem lőn méltatva kellően; magam számos példa-
beszédet ismerek, mely a nép ajkán sokkal hangzatosb alak-

¹⁾ *Üteny*nek nevezték a tactust, kik az *any* képzőt oly panacaeának
tartják, mely minden szócsonkítási sebet meggyógyít. Én az *ütem* szót
helyesbnek gondoltam.

ban jár, mint a gyűjteményekben olvasni. Nem állítom, hogy minden közmondat bírna a rhythmus zöngelmével, sok már egészen prózai: de legalább azt, a mi az élő nyelvben még költői jellegű, nem kellene önkényes elforgatás által megfosztani eredeti díszétől.

II.

Ne tudom, ha sejti-e már részleg a türelmes olvasó, mi legyen az, mit én a fönnebbi sorokban rhythmusnak, és pedig, mert kiválóan nyelvünk és zenénkben nyilatkozik, magyar rhythmusnak nevezgettem: de meghatározás helyett kénytelen vagyok még itt saját hallérezkire utasítani, s némely aprósággal bíbelődni, mit ily munkánál elkerülnöm nem lehet, mert végre is elemzés: elemzés. Annyi a felhozott példákon is észrevehető, hogy a mondat, mely a verssort képezi, az úgy nevezett *sormetszet* (caesura) ¹⁾ által (miről alább) bizonyos megszabott *ízekre*, mintegy *ütemekre* (tactus) oszlik fel. E felosztás, így véve, *külső*, a mennyiben a szónak bizonyos helyeken végződnie kell. De még ez nem minden; szükség, hogy e külső feltagoltságnak megfeleljen a *benső*, mi már a gondolatban megy véghez. A *sormetszetnél* (így tanítják) kell, hogy a beszéd *értelme némileg* befejezve legyen: de ennek aztán nincs *értelme*. Mert hogyan tekinthetni az értelmet befejezettnek ama példákban:

Kertem alatt —
Járt utat a—?

pedig nehéz volna elvitatni, hogy azok nem helyesen vannak föl-izelve. Vizsgáljuk a dolgot kissé közelebről.

E közmondásban: „Járt utat a járatlanért el ne hagyd“, bármily prózailag ejtenők is azt ki, e szótagokat: *járt*, — *jár* — *el* — kissé fölemelnünk, *hangsúlyoznunk* kell. Ha már ugyanezt, mint vers-sort tekintjük, a népdalainkban oly ismeretes 11 szótagú sort adja vissza, mely metszetek által három ízre, ütemre oszlik fel, így:

¹⁾ Ha aestheticusaink sejténék, mily nem-aesthetikai fogalmat köt össze népünk a *vágány* szóval, bizonyosan nem használnák ezt *caesura* helyen.

Járt utat a | járatlanért | el ne hagyd.

tehát mindenik ütem egy hangsúlyos szótag által emeltetik ki, mely itt épen az ütem elejét nyomja meg. Ugyanazt tapasztalni, például, e néptalányban (a lopótökre):

Míg él | mindig fut: | holta után | mindig lop.

vagy e játék-dalban:

<i>Lengyel László</i>		<i>jó királyunk,</i>
<i>Az is nekünk</i>		<i>ellenségünk,</i>
<i>Hidunk lábát</i>		<i>letörette stb.</i>

Azonban nem szükség hogy a hangsúly mindenkor az ütem elejére essék, de igen, hogy mindenik ütem egy hangsúlyos tag által legyen kiemelve, mint e népdalban:

<i>Bort ittam én</i>		<i>boros vagyok,</i>
<i>Haza mennék</i>		<i>de nem tudok,</i>
<i>A ki tudja</i>		<i>mért nem mondja</i>
<i>Merre van az</i>		<i>ország utja. (Czuczor.)</i>

E hangsúlyos kiemelése az ütem egy tagjának, míg a többi hangsúlytalan marad, az éjszaki, ó-skandináv költészetben is nagy szerepet játszott. Hogy pedig a hangsúlyos szótag annál erősebben feltűnjék, úgy nevezett *bötürím* (alliteratio) által élesedett. Az alliteratio, mint kiki tudja, ugyanazon kezdő bötük szabályszerű ismétlése. Ez és a rhythmus — minden végrím, vagy mérték nélkül — teszi vers-idomát a régibb Edda költeményeinek. Ott rendszeren háromszor ismétlődik ugyanazon kezdő bötü, kétszer a vers-sor első felében, egyszer az utolsóban. Amazok *mellék-*, ezek *fő böt-*nek (Stab) mondatnak. Például az Edda német fordításából:

Ich will Walvaters
Willen künden.

itt a bötürímet a háromszor előjövő **W** bötü képezi; az első sorban előforduló két **W** a mellék böt (Nebenstab), a második sorban levő egy **W** a fő böt (Hauptstab).

A mi költészetünk e szabályos kifejlését a bötürímnek nem mutatja ugyan: de, hogy a magyar fül sem idegen a

hangsúlyos szónak ekkénti erősítésétől, íme néhány, a nép ajkáról vett példa:

Szegény ember | **szándékát**

Boldog isten | **birja.**

Vak | **vezet** | **világtalant.**

Várt leány | **várat nyer.** (*Közmondások.*)

Rí ruca | **rí, ri** (*Talány a hegedűre.*)

Kőrösi | **kerepesi** | **körtéfa.** (*Játékdal.*)

Pej paripám | **patkószöge** | **beh fényes.**

Szívtől szívnek | **szólni nem szégyen.** (*Népd.*)

Szabad péntek | **szabad szombat**

Szabad szappanozni. (*Népdal.*)

Adjon isten:

Bort, búzát, | **békességet,**

Mákot, makkot, | **mogyorót stb.** (*Áld.*)

Hétfő | **hetibe,**

Kedd | **kedvibe,**

Szerda | **szerelmibe,**

Csütörtök | **csűribe,**

Péntek | **pítvarába**

Szombat | **szobájába.** (*Gyermekvers.*)

E féle példát a ma is nép ajkán forgó dalok, gyermek-réjék, talányok és közmondásokból akármennyit hozhatni fel: de a régi verses maradványokban sem hallatlan a hangsulynak ily módóni erősítése. Már a Pannónia megvételek tárgyazó történeti ének eme soraiban:

Kelen földén elkelének,

Az **cseken** ők (el) **csekének,**

Az **Tetemben** elfeltetének;

Érden ők sokat **értenek,**

Százhalomnál megszállának.

vagy még itt is:

Földedet adtad **fejér** lovon

És **füvedet** aranyos **féken** —

világos az alliteratio; azért e helyeket épen egy régibb szöveg maradványának tartom (mire az itt csoportozó avult szók is

mutatnak), ellenkezően Toldy urral, ki valamely középkori barát izetlen etymologizálásait látja bennök. A *Deus* és *Dézs* valóban az; de itt én az eredeti néprhythmus lüktetését érzem, bötúrimmel élesítve, melyet a tudákos szerző, ki ez éneket újra dolgozta, vagy nem akart, vagy nem bírt egészen elrontani. Hasonló alliteratiót érzek e töredékben:

Vágd csak **f**iam, vágd **F**orgács
Tied leszen **G**imes és **G**ács;

sőt nekem feltűnő az **m** bötű gyakori ismétlése a Mátyás választásakor rögtönzött dalocska négy első sorában is:

Mátyást **m**ostan választotta
Mind ez ország királyságra,
Mert ezt isten adta nekünk
Mennyországból oltalmunkra.

Azonban ez aránylag gyér nyomok feltűntetésével nem akarom bizonyítani, hogy a bötúrim nálunk valaha *uralkodó* volt; de hogy a magyar rhythmus is fölvette olykor, s általa a hangsúly erősödést kapott, világos. Ott, hol a rhythmusba nagyobb élénkséget, mozgékonytságot akarunk hozni, ma is sikerrel használható, aminthogy az újabb költészetből is lehetne ideillő helyeket szemelni ki („Nyögte Mátyás **b**ús hadát **B**écsnek **b**üszke vára.“ *Kölcs.*) — csak hogy a túlzást, mesterkéltséget, itt is, mint bárhol, kerülni kell.

III.

Hogy eddig azt, a mit közönségesen sormetszetnek (caesura) vagy illetőleg verslábznak (pes) hívunk, a zenétől kölcsönzött *ütem* (tactus) szóval fejeztem ki, nem ok nélkül történt. Az akarám ugyanis ez által folyvást éreztetni, hogy nem elég a verssort, úgy nevezett lábak és metszetek szerint, külsőleg feltagolni, azaz nem elég, hogy bizonyos helyeken végződjenek a szó: hanem szükséges, hogy a külső felosztásnak megfeleljen a benső: hogy a mondatnak (s így a gondolatnak is) azon részei csoportúljanak egy ütembe, egy, a sormetszet által elkülönzött ízbe, melyek egymással legszorosb kapcsolatban vannak, mert csak így lesz tökélyes a rhythmus. Már pedig a mondatban azon szóttag, melynek hangját, felmon-

dás közben, kissé fölebb emeljük, s ezért hangsúlyosnak szoktuk nevezni, uralkodik azon szók fölött, melyek hozzá legszorosban tartoznak; ha tehát a sormetszet határai közé egy hangsúlyos szótag s az alárendelt hangsúlytalanok esnek, úgy a részarányos felosztás *bensőleg* is tökéletes. Nem kell gondolni, hogy e hangsúly szerinti feltagolás, e benső osztályozás valami nagy fejtörésbe, előleges kiszámításba, mesterkélésbe kerülne: önkint jó az mindennek, ki a rhythmus iránt érzékel bír, melylyel hogy bírjon, költőnek elengedhetlen föltét. Himfy dalai, példaul (a leghangzatosb alak, mit birunk) — ily benső feltagoltságnak köszönik a verselési bájta; noha nem gondolnám, hogy Kisfaludy sokat törődött volna ilyesmivel. De megtartá mégis, mert lelkében zengett a rhythmus; ha pedig valahol eltér tőle, mingyárt megérik a versen, mert dacára a külső caesurának, bágyadt az:

A folyamba	tekintettünk
És alattunk	és felettünk
És bennünk is	a menny volt,
Szívünkben szent	tűz lángolt.

Ime, a három első sor a hangsúly arányos felosztása által ép rhythmust ad: a negyedik sorban a caesura előtt két hangsúlyos szótag van, utána egy sincs, de a hangsúlyos *szent* szó a vele szoros kapcsolatban levőktől (tűz lángolt) elvágatik: innen e sor érezhetőleg bágyadtabb mint az elsőbbek.

Ily módon bármely költeményt próbára téve, azon eredményhez fogunk jutni, hogy ott van a legjobb rhythmus, hol a hangsúlyos szótagok kellő párhuzamossággal vannak elhelyezve; máskép, hiába van meg a külső metszet, mindig hiányzani érünk valamit. Szabad legyen még egy kísérletet tenni, saját rovásomra:

Ritka vendég	Rácországbán
Zsigmond a ki-	rály a császár;
Jól fogadja	István vajda
István, kinek	apja Lázár;
Hét egész nap	látja dúsan
Becsülettel,	emberséggel;
Nem felejt,	hi a gazda,
Nem felejt,	hit vendéget.

Látnivaló, hogy az első sor bötürímmel neveli a rhythmus hangzatosságát, a második hibás, legjobban a három utolsó, hol a hangsúly éppen az ütem első tagját emeli ki. Azonban ez szabályosságtól néha nem árt eltérni, mert általa a rhythmus nagyon is egyhangúan hullna szét.

E csoportulása a gondolat- és szóknak minden ütemben egy *góc*, a hangsúlyos tag körül, bármely nyelvű költéssel közös ugyan, de sehol sem annyira érezhető, mint nálunk: azért ezt úgy tekintem, mint egyik *jellemvonását* a magyar rhythmusnak. Minél kevésbé nyújtani el a gondolatot; a mondat részeit, hangsúlyos tagjai körül egy ütembe, egy caesura korlátai közé osztályozni: ezt kívánja a magyar fül. Ily értelemben a magyar rhythmus ütere folyvást érezhető a régi költői maradványokban, Tinódit kivéve, mert ennek rhythmusáról nem sok dicséretet mondhatni, és a Zrinyiászt, mely néhol igen élénk rhythmust ad ugyan, de többnyire, mint verselés, alig élvezhető. Lássunk néhány példát a mondottakra:

Rettenetes || ez világnak || mostan, minden | dolga
Csudálatos || nagy vaksága || háládatlansága.
(Horvát András.)

Sokszor kértem | én az istent | nagy szívem szerint
Hogy mutasson | nékem társat | ez világ szerint.
(Házások éneke.)

Mostan egy | ifju || megházasodott,
Újjonnan | hozta || szép hitest | társát.
(Adhortatio mulierum.)

Hallottam | példában || régen hogy | mondották
Az jó acélt soha || úgy nem paskolhatják,
Tiszta vassá ötet || hogy ellágyíthassák,
Hogy soha acélnak || ötöt ne mondhassák. (Tinódi.)

Egy szép dologról || én emlékezném || ha meghallgatnátok,
Az kinek mását || nyilván jól tudom || ti nem hallottátok
Török császárnak || szép leányáról || kin csudálkozhattok.
(Szendrői néptelen.)

Mostan emlékezem || az elmúlt időről,
Az elmúlt időkben || jó Toldi Miklósról stb.

(Hosvai.)

De elég ennyi, figyelem-gerjesztésül inkább, mint oly állandó rendszer követelése gyanánt, melytől soha eltérés ne történt legyen. Régi jó verselőinket semmi sem vezette ímez alakításban, mint a népi dallamok és daloknak öntudatlanul bennök zengő rhythmusa, hogy botlottak nem egyszer, természetes. De így is a rhythmus fényoldala verselésőknek, azt fel fogva, érezve, hajlandóbb az olvasó megbocsátni a még lábra alig kapott rímek silányságát.

IV.

Feltűnő a régi verses maradványok, sőt néha még mult századbeli költőink nyelvén is egynémi sajátos szórend, mely első tekintetre úgy látszik, mintha a rím, vagy caesura által lenne kierőszakolva, vagy a latin költők hasonló szabadságát utánozná. Értem a beszéd oly módni összeforgatását, hogy a minek prózában elül kellene jöni, hátrább marad és viszont; — hogy például a kötszó, mely különben a sor kezdetén állna, középre vettetik, mint:

Szent körösztfán *ha* imádlak.

(Sz. Bernát hymnusa.)

Szerető szolgáját *mert* megölte vala.

(Hosvai.)

Könyörgök, nekem is *hogy* már légy vezérem.

(Balassa.)

A gyékényt alólad *miglen* el nem vonja.

(Beniczki.)

Azonban követem *ha* odaérkeznek.

(Gyöngyösi.)

hogy a visszahozó névmás (*a ki*, dologról is) szokatlanabb helyet nyer, mint:

Szörnyű halál *kit* meggyőzött. (Sz. Bernát.)

És nem leszen, te testedről, *ki* őket elűzze.

(Horvát A.)

Kedves életnek ezt *valaki* (a ki) nem vallja. (*Rimai.*)
Ilyenek még egyéb, önkényesnek tetsző inverziók, mint:

Nem sokat *ő azon* gondolkodott vala. (*Istvánfi Pál.*)

Mert hamis beszédet *ez ellen* szerzettek. (*Batizi.*)

s a névelő *az a*, vagy valamely particula (*hogy*) szokatlan kihagyása, st. eféle. Ezek s ahasonlók, mondom, caesura kedvéért, vagy római költők utánzásaúl, látszanak összeforgatva lenni: de nem úgy van. Igaz, hogy Zrínyi előtt a római költő látszik lebegni, midőn a magyar szórenden efféle erőszakot tesz:

Földre megtompítván *esék* maga vasát (a dárda),
sőt Gyöngyösi, a magyar rhythmust annyira érző Gyöngyösi is mond ilyet:

Forgatják a habok *mint a mely hajókat.*

Az elsónél kétségkívül a latin költői szabadság vétetett igénybe, azért nem is túri azt a magyar rhythmus, melynek jelleme nem az *elszórás*, sőt ellenkezőleg *egy góc köré* gyűjtése az odatarozóknak; Gyöngyösi sora analog a föntebb idézett példákkal, csak hogy túloz. — De általában, a legrégibb kortól egész Gvadányiig, több századokon keresztül dívott eme költői szórend nem mondhatni, hogy a latin utánzásából (melylyel úgy sem analog) eredt volna; azt sem hogy csupán a sormetszet, vagy rím, erőszakolná ki. Mert oly helyeken is, hol a költő, caesura sérelme nélkül követhetné a folyóbeszédi szórendet, önkint eltér attól s ama költői szófüzést használja, mint e néhány példából, melyet ezrivel lehetne idézni, látható:

Régi jó barátim | nekem *kik* valátok. (*Apáti.*)

Szépen *ha* beszélnek, | keveset nem vesznek. (*U. a.*)

Az legények | ezt *hogy* hallák. (*Sz. Katalin leg.*)

Azt egészen *a kik* | beszállották vala. (*Istvánfi.*)

Baranyában *ki* szörzé (*Tinódi.*)

Nagyfalu határán | hadával *hogy* ballagna. (*Ilosvai.*)

Történék azonban | kertében *hogy* járna. (*Görgei.*)

Búnál *kik* egyebet | nekem nem nyertetek. (*Balassa.*)

Örök kinra | *kiket* *hogy* vonsz. (*Dies irae.*)

(mondható: *Kiket* örök kinra *hogy* vonsz)

Segíti istene | rajta *mert* könyörül. (*Rimai.*)

Nagy sebet *mert* csinált | Cupidó keblemben. (*Zrínyi.*)

Bánfi János, Tahi, | pogányt *ki* kardra bí. (*Liszi.*)

Gazdag kerületi | tart *a mely* rojtokat. (*Gyöngyösi.*)

Foghatott *a melylyel*, | s ölhetett, vágthatott. (*Kohári.*)

Bémenni *ha* akar | öltözik kapcába. (*Orczi.*)

Benne *a mely* levél | szükséges éltünkre. (*Bessenyei.*)

Remélhetsz *mindaddig* | virágzó napokat. (*Barcsai.*)

Olykor *hogy* páncéling | fedi bé tagjokat. (*Gvadányi.*)

Itten a sormetszet legkevésbé sem korlátozza a syntaxist. Mirevaló hát ez összeforgatás, mely prózában akkor sem volt kelendő? A magyar rhythmus követeli ezt, mely a legszorosban összetartozó részeket egy hangsúlyos góc köré gyűjti, mint a példákban: *kik valátok* (alany, állítmány), *ha beszélnek, hogy hallák, hogy ballagna* stb (ige és kötszava); s ez által egyszersmind a körmondatos szerkezetnek ellene munkál, azt már elemeiben lerontja, mint ez a rhythmus természetében fekszik. Mert vegyük, példaul, ezt:

Szent körösztfán *ha* imádlak,

bárki észreveheti, hogy a *ha* kötszó legszorosban az *imádlak* igéhez tartozik, szokott szórend által pedig attól messzebb esnék, s így némi körmondatosság színét viselné:

Ha szent körösztfán *imádlak*,

sőt a két párhuzamos hangsúly helyett csupán egyet adna: amott ugyanis: *szent* és *im-ádlak* kettős nyominték van, itt csak a *szent* tartja meg a hangsúlyt. Így ezekben:

Szörnyű halál *kit* meggyőzött.

(*Kit* szörnyű halál meggyőzött)

És nem leszen, te testedről *ki* őket elűzze.

(És nem leszen, *ki* őket te testedről elűzze.)

Ugyanazon Chladni-féle összerázódása a legszorosban együvé tartozó mondatrészeknek, hogy a körmondatos szerkezetnek még árnyéka is eltűnjön. De történik e felfordítás gyakran

azért is, hogy a hangsúlyos szó a sor vagy ütem elejére essék, s azt megnyomva, erősebb rhythmust adjon, mint:

Szépen ha beszélnek —

Búnál kik egyebet —

Bémenni ha akar —

Pogányt ki kardra hí —

Látnivaló, hogy itt a hangsúly: („ha szépen beszélnek“, „kik búnál egyebet“ stb.) a megjelölt szótagon nyugszik, azért kell annak sor vagy ütem elejére szökni. Ugyan ez áll anévelő (*az*, *a*) elhagyásáról, midőn a hangsúly nem ezen, hanem a főnéven nyugszik, s némely particulák (leginkább a *hogy* kötszó) mellőztéről, mint Beniczkinél:

(a) *Fülemile ágon,*

Függ csak kicsiny szálon,

(hogy) *Álom reá ne érjen.*

Nem önkényes szabadság tehát ez, nem is a klasszikai verselésnek utánzása, hanem az eredeti magyar rhythmusnak a mainál erősebb lüktetése; miről ha valaki a mondottak után sem volna meggyőződve, szabad legyen a XVII-dik század két legnagyobb költőjére, Zrínyi és Gyöngyösire hivatkoznom. Az utóbbi néha épen úgy összeforgatja a prózai szórendet, mint az első, mégis amannak verselése, tovább egy századnál, ellenállhatlan bájjal csengett a magyar fülben, sőt az újabb iskolák (francia, latin) ellen reactiót vala képes előidézni (Horvát, Dugonics, Grvadányi stb.); míg Zrínyi verse korának élvezhetlen volt, rhythmusa eltaszítónak, szórendje erőszakoltnak tűnt fel. Honnan e különbség? Könnyű megfejtetni. Gyöngyösi, a magyar rhythmus törvénye szerint, hangsúlyt kiemelve, szoroson egybetartozókat *egy csoportba* szedve, járt el s a prózai szórendet e célból forgatta össze; Zrínyi ellenben, a magyar rhythmusnak kevésbbé, vagy nem mindenütt hódolván, a klasszikai szabadságot követte, s az összetartozókat *elszórta*, mi épen ellenkező eljárás. Gyöngyösi:

A beszprémi sereg || *mikor meghergette.*

(*Mikor a beszprémi || sereg meghergette.*)

Zrínyi pedig:

Igy kobza szavával nyitá hangos torkát. (Igy nyitá)

Víz lassu zugással, szél lengedezéssel.

(Lassu vizzugással)

Földre megtompítván esék maga vasát.

(Földre esék szorosán összefügg.)

bár önála is, sokszor a magyar rhythmus jelenkezik, példaúl:

Mint az sebes viz-ár ha hegyből érkezett.

Végre fáradságát hogy heában látta.

Gondolván, bánatját hogy evvel mulatná.

Nagy sebet mert csinált || Cupido szívében

(Mert nagy sebet) a nagy szó hangsúlyos,

azért szökken elejére a sornak.

V.

Azt hiszem, sikerült az eddig mondottakban, ha nem is számtani pontossággal meghatároznom, de érezhetően föltüntetnem azt, a mit verses maradványaink-, népdalaink s közmondásinkban magyar rhythmusnak neveztem. Most a verssorok feltagolása, ütemekre (mint mondani szeretém) felosztása *metszetek* és *verslábak* (pedes) által, igényli figyelmünket. Azután az egyes ütemek, vagy, ha tetszik, verslábak, (prosodiai) *mértéke* felől mondom el észrevételimet, a hogy azt részint előttem mások kifejtették, részint magam népies dallaminkból elvonni igyekeztem.

Épen a magyar rhythmus követeli, hogy a verssor ön hosszúsága s a bennelévő hangsúlyos tagok szerint, bizonyos *ízekre* osztassék, miknek zenében az ütem felel meg. Így hát a magyar rhythmus sajátlag annyi caesurát kívánna, a hány ütem van egy sorban. Nem volna pedig szabad egy ütemnek *négy* szótagnál hosszabbra nyúlni: a caesura eredetileg 4—3 —2—1 szótagból álló ízekre szaggatná el a sort. Így a hosszú alexandrin sor, melyben szabály szerint hat szótag esik egy metszet alá, keveselli olykor, népdalainkban, a közép caesurát, és zenei ütemek szerint *három*, *négy* ízre is szakad. Példaúl:

Itt hagynám én | ezt a várost | ha lehetne. (*Népdal*)

Igy egy régi népköszöntőben:

Serkenj föl		kegyes nép		mert most jó		az hajnal,
Aranyszín		tollakon		repdes mint		egy angyal.

s ha figyelmezőnk hangzatosb régi verseinkre, nem mondom, állandóan, de mégis elég gyakran föllejük ez átszegdelést, arra nézve, hogy benne ne csupán véletlenséget, hanem a magyar zene érverését sejtsük. Így már egy (rimetlen) ének is a XVI-dik századból:

Oh mely nagy		bujaság		az gonosz		gazdagság,
Ki embört		elveszti		átkozott		hamisság!
Csudállok		én, ember,		az te dol-		gaidon
Hogy te nem		keresed		az örök		életet stb.

Sőt a különben oly caesurátlan Zrínyinél:

Ádria		tengernek		felforgó		habjai
Vajon oly		nagyok-e		mint szemem		árrjai?
Vajon oly		nagyok-e		Mongyibél		lángjai
Mint égő		szívemnek		lángos ha-		talmái.

Igy Faludinál:

Királyi		mulatság		erdőkben		sétálni,
Árnyékos		utcáin		fel s alá		járkálni.

s ugyanaz a „Remetében“ így versel, csaknem mindenütt következetesen:

A büszke		szin világ		sétáljon fris		bársonyban,
Egy kevés		rongygyal is		beérem én		azonban
Ma holnap		a kígyók		felbontják		testemet
Az apró		férgecskék		elosztják		béletem stb.

De sem a nyelv nem bírja meg folyvást e sűrű caesurákat, sem a költők nem jártak el öntudatosan; azért egy sormetszet alá gyakran két zenei ütem is befoglaltatik, de annál több soha. E szerint támadnak a 4 szótagnál hosszabb caesurák: *öt tagú*, a 4 és 1, vagy 3 és 2 összetételéből; *hat tagú*, 3 és 3 vagy 4 és 2 egyesülése által; *hét tagú*, a 4 és 3 kapcsolásából; minél már hosszabb caesuránk nem lehet. E különböző ütemek egyberakása, módosítása a magyar verssorok gazdag változatát idézte elő, mely zenénkben, dallaminkban ma is él, s melyet régi költőinknél nyomozni érdekes leend.

A négy szótagú ütem (vagy, nem bánom, versláb), minden vegyülete nélkül más ütemeknek, különböző sorokat hoz létre. Első eset, midőn egy ütem egy sort képez, mint:

El kell menni, Én angyalkám,
Nincs mit tenni. Szép madarkám.

(Népdal.)

(Amade.)

Hosszabb versre, így magában, nem használtatik; úgy tekinthető, mint valamely nagyobb sornak elszaggatott része. Második eset, hogy két ilyen ütem áll egy sorban, s alkotja a dalainkban annyira használatos 8 syllabás sort, melyet költészetünk a legrégebb idő óta ismer:

Követ jüta | Duna mellé,
Földet fület | megszemlélé. (É. Pannonia megv.)

Ily halállal | ha öletél,
Szent tagidban | ha töretél. (Sz. Bernát hymn.)

Mátyást mostan | választotta,
Mind ez ország | királyságra. (Régi dal.)

Hideg szél fú | éjszak felől. (Népdal.)

Harmadik eset, midőn 3 ily ütem vétetik egy sornak; egyenlő hosszúságu az alexandrinnal, de más felosztás, mint:

Ama fehér | nyárfák alatt | a part felé.
(Csokonai.)

Áldjon meg a | mindeneknek | alkotója.
(Népdal.)

s hogy ez alak szinte régi, bizonyítja a „Toldi Miklós“ nótájára szerzett eme régi dal:

Nekem is volt | szép szeretóm | néha napján
Mikoron még | török sétált | Buda dombján.

(Népdalok II. 207. l.)

Negyedik eset volna, midőn ily ütemekből 4 foglaltatnék egy sorba, s ilyennek is vehetnők a többször említett utcai dalt:

Mátyást mostan | választotta | mind ez ország | királyságra,
Mert ezt isten | adta nekünk | mennyországból | oltalmunkra.

mely alak aztán a hindu *szlokához* majdnem hasonló lenne; de népdalainkban az ily rendezésnek gyér nyomát találom.

A tisztán 3 szótagú ütem alkot, ha egy rövid sornak veszszük, három tagú sort, milyenek:

Angyalom	Örömünk	Mariskám
Alakom...	Gyötrelmünk. Ne nézz rám.	
(Amade.)	(Ányos.)	(Népdal.)

ez is úgy tekinthető, mint hosszabb sornak elszakadt íze. Két ily ütemből lesz 6 syllabás sor, mely népdalainkban igen gyakran fordul elő, mint:

Szeretnék	szántani,	A kutya	kergeti
Hat ökröt	hajtani.	A nyulat	elüti.
(Beniczki.)			

Három ily ütem összetételére nem tudok példát, de négy ütem belőle képezi a föntebb említett sándorverset, milyen ez is:

Virágos | kenderem || elázott | a tóba. (Tompa.)

Tisztán *kéttagú* ütem ritkán, *egytagú* sohasem képez sort. Amaz néha, mint hosszabb sor elszakított íze, önálló sort is alakít, mely rím helyett rendszeren csak ismétlődik, mint:

Légy hív,	Bor, bor,
Légy hív —	Bor, bor,
De hív titkos szív.	Nincsen olyan bor.
(Amade.)	(Népdal.)

vagy ama vontatott melódiája (merő spondeusokból álló) hosszabb dalsort képezheti, mint ezek:

Nincsen	olyan	derék	asszony; —
Ez az	élet	a gyöngy	élet, —

Az egy tagú ütem rendszerint hosszabbhoz csatoltatik, vagy ha külön szakad is, nem mint önálló sor tekinthető; például:

Feleségem	van nekem csak	Egy.
De mikor még	az az egy is	Sok.
Előbb utóbb	sirba vinni	Fog. (Petőfi.)
Pesten jártam	iskolába	kuk! (Népd.)

Eddig azon eseteket vettem vizsga alá, mikor a 4—3—2—1 szótagú ütemek kölcsönös vegyület nélkül alkotják a magyar verssort. Most már azon eseteket szedem rendbe, mikor a különböző ütemek más-másképen módosítják a sornak mind hosszát, mind rhythmusát. Egyfelül anépdalokra, másfelül régi verseinkre leszek figyelemmel, s a kettőt párhuzamosan fogom idézni.

1) *Négy és három tagú ütemek összerakása alkot:*

a) 7 *syllabás* sort:

Engedelmes		szolgája,	Boldog az a		pillantás....
Mégis vagyok		prédája.	Ha meghalok		se bánom....
		(<i>Amade.</i>)			(<i>Népdal.</i>)

b) 11 szótagút: igen használt sor dalainkban.

Sokszor szóltunk		a régi nagy		üdökről
Kiváltképen		világbíró		Sándorról.
				(<i>Ilosvai.</i>)

Gyászba borult		gondolatim		szűnjetek...
Tiszaparton		van egy hajó		kikötve....
				(<i>Népdal.</i>)

ilyen akarna lenni Tinódi némely verse, de ő a rhythmust, caesurát, ritka helyen érzi; sikerültebb helye a következő:

Ez urfiat		üdvözlé nagy		sokaság:
Éltesse is		tartsa is Szent		Háromság!
Övé legyen		holta után		mennyország.
				(<i>Török Jánosban.</i>)

c) 10 szótagút (szinte nagyon használt alak):

Kis furulyám		szomorú		fűz ága. (<i>Petőfi.</i>)
Panaszimat		mondani		nem merem
Mert nincs nekem		olybiztos		emberem. (<i>Régi népdal.</i>)
Izabella királyné		magában.		(<i>Török Bálint, nálam.</i>)

d) 11 szótagút, de más rendezéssel, mint a b) alatti sor:

Panaszoló		szeleknek		bánatimat
Az én szívem		siratja		árvaságát

(*Régi dal.*)

e) 14 szótagút, mely elég használt alak, mind az irodalomban, mind a népnél:

A szép fényes	katonának	gyöngy arany	élete
Csillog villog	minden felől	jó vitéz	fegyvere.
			(Amade.)

Lám megmondtam | Angyal Bandi || ne menj az | alföldre.
(Népdal.)

Hová, hívá, | édes férjem, || megyek a | csatába.
(Rozgonyiné, nálam.)

f) 15 szótagút, mely megegyez más népek hasonló sorával, s melyet apáink nagy (illetőleg kis) politikusnak neveztek.

Feltekintek | még én egyszer | a csillagos | egekre.
(Népdal.)

Az irodalomban nagyon használt alak, de igazi népdalban ritkább tünemény; s rendszeren apróbb rímelt sorokra oszlik, mint:

El kell menni || Masirozni || Kész az úti || Czédula.

g) 13 syllabás sort, mely ritkább ugyan, de néha mégis előfordul dalainkban. Ilyen ez:

Szintelen	szintelen	a legény mig	nótelen.
Ázik is	fázik is	egyaránt nyá-	ron telen.

mely már rimekkel rövidebb sorokra szaggatva látszik lenni. De annál gyakoribb a verses maradványokban, hol rendszeren a meghosszabbított 4-dik sort képezi, a 3 alexandrin után; mint például:

Az ének- | szerzők is || feledkeztek | dolgukban.

Nagyfalu | határán || hadával hogy | ballagna. (Hosvai.)

Faludinak fönnebb idézett Remetéje ily 13-as sorokkal vegyíti az alexandrint, francia példára kétségkívül, de a 13-asban mégis az itteni caesura van visszaadva, csaknem hiba nélkül, az egész költemény folytán:

Eltelvén	napjaim	nem félek a	haláltól
Elválok	örömet	ez árnyék rosz	világtól stb.

2) A négy és két syllabás ütemek összetételéből ered:

a) 6 szótagú sor.

Árva vagyok	árva,	vagy:	Jó ló	volt a fakó,
Én vagyok az	árva		Jó ló	is ellette;
Áldja meg az	isten		Áldja	meg az isten,
Ki az árvát	szánja.	(Népd.)	A ki	tölnevelte.

(Népdal.)

mind két alakot úgy tekinthetjük, mint az alexandrin töredékeit, s valóban, ha azon népi dallamokra figyelmezzünk, melyek a sándorverset adják vissza, úgy találjuk, hogy az csupán a szótagok számában egyez az idegen alexandrinnal, de benső szerkezete egészen mienk, eredeti, zenénkben gyökerező, mely a 12 szótagú sort háromféleképp ütemzi, u. m.

1) Lóra csikós | lóra || elszaladt a | ménes.

2) Jó ló | volt a fakó || jó ló | is ellette.

3) Virágos | kenderem || elázott | a tóba.

mert a föntebb idézett, szinte 12 szótagú:

Áldjon meg a | mindeneknek | alkotója —

nélkülözvén a közép metszetet, az alexandrintól már jobban elüt. Tekintse valaki régibb költőinknél az annyira használt alexandrint, vagy a mint nevezik, Zrínyi-verset: ama három szerkezet közül valamelyik felé gravitálni érzendi.

b) 10 szótagú sor, igen használatos, két caesurával; mint :

Amoda van | egy kis kerek | erdő

Abban vagyon | csipkebokor | vessző. (Népdal.)

c) 10 szótagú ismét, de más rendezéssel :

A kállai | útca | ki van festve... (Népdal.)

d) 14 szótagú sor; szinte közönséges, mind a régi, mind a mostani költészetben. Az *Átok* című, XVI-dik századbeli költemény egészen így van írva, mind végig erős metszettel; mint :

Rettenetes | ez világnak || mostan minden | dolga.

(Horvát A.)

Ki beborult | az fölyhőben || megtért napom | fénye.

(Amade.)

Én istenem | mit csináljak || mikor semmim | sincsen.

(Népdal.)

Széles uton | poros uton || fölleget ver | a ló

Csillámlik a... villámlik a || fényes acél | patkó.

(Rozgonyiné.)

e) ismét 14 tagú sor, de más rendezéssel; nem annyira ismert, mint az előbbi, de szinte népies alak:

Tekints reánk | immár | nagy Uristen | az mennyekből.

(Ének a XVI. században.)

s ki hinné, hogy ezt egészen feltaláljuk ezen profánus dalban :

Majd elmegyünk | rózsám | Komáromba | Komáromba

Hej, a ki azt | nékem | kiváltaná | kiváltaná....?

3) A *négy* és *egy* szótagú ütem összefoglalása (melynél azonban meg kell jegyezni, hogy az egy tag többnyire már a megelőző 4 tagúhoz ragad, s így a caesura olyan, mintha 5 syllabás volna) következő soroknak adott lételt:

a) 9 szótagú sor :

Elmult időd | ne sirassad | már. (Népd.)

Előbb utóbb | sirba vinni | fog. (Petőfi.)

b) 13 syllabás sor :

Nyári virág | téli idő | alatt nem zöl- | dül. (Népd.)

Emlékezzél | mi történek | Uram mi raj- | tunk. (XVI. száz.)

Sokszor kértem | én az Istent | nagy szívem sze- | rint.

(Házások éneke.)

Gyöngy életre | a mezőre | jőj és kísérij | el. (Amade.)

Im koporsód | ajtajánál | áll hív szere- | tőd. (Ányos.)

Itt is ember | itt is fegyver | kell a hazá- | nak. (Szentjóni.)

4) A *három* és *két* syllabás ütemek kapcsolásából ered :

a) 5 szótagú rövid sor, mint:

Kicsiny | vagyok én,

Majd meg- | nővök én. (Dal.)

b) 8 syllabás, mint:

Töltsd tele | pajtás | poharam.

c) 10 szótagú, régi dalsor, csaknem olyan, mintha két adonicus ragadna össze, péld.

Mostan egy | ifju || megházasodott,

Újonnan | hozta || szép hites | társát. (XVI. száz.)

Kis kacsá | fürdik || fekete | tóba ¹⁾

Fiához | készül || Lengyelországba. (Gyermekdal.)

Arany-ezüstért, || cifra ruháért,

Leányt el ne végy || koszorújáért. (Népdal.)

¹⁾ Alliterációval.

d) 11 szótagú, ritkább, de sajátosságos szerkezet:

Drága gyöngy | teremtés || angyali | lélek.
Meghalok | érted, vagy || enyimmé | tészlek. (Népdal.)

5) A négy, három és két szótagos ütemek egyesülése alakít:

a) 9 syllabás igen csinos, használt sort; milyenek:

Gyászos szívem | érted | kesereg
Hortobágyi | pusztán | fú a szél (Népdal.)

b) 13 szótagú sort, mind régen, mind ma használatost. Péld.

Mért távozá | Uristen || ily messze mi | tőlünk. (XV.sz.)
Azt mondják hogy | nem illik || a tánc a ma- | gyarnak.
Hej beh szépen | világít || az esteli | csillag. (Népd.)

c) 11 szótagút (gyéren használt de mégis népies alak), minő:

Elmaradtunk | már mi | rózsám | egymástól,
Elmaradtunk | mint a | gerle | párjától. (Népdalok.)

6) A három és egy syllabás ütem kapcsolása,

a) 10 szótagú sorban, így:

A garad | a garad || üresen | jár. (Népdal.)
A csillag | a csillag || az égen | jár,
Látom, a | cipellőd || harmatos | már. (Népdal.)
Fortuna | szekerén || okosan | ülj,
Ugy forgasd | tengelyét || hogy ki ne | dülj.
(Faludi.)

7) A négy, három és egy syllabás ütem összefoglalva,

a) 11 szótagú sort ad, mely ritkább ugyan, de mégis népdalban feltalálható; mint:

Jó napot | kedvesem || drága angya- | lom.

Minő gazdagság, változatosság csupán az ütemek rendezésében, a sorok alakulásában is! pedig nem állok jól, hogy valamely ritkább divatú szerkezetet el nem hagytam; sőt azon régi formákat, melyek népzeneinkben többé nem viszhangznak, önkint mellőztem, csupán tényekre, az élő népdallamra akarván építeni. Így főntebb az 5. szám alatt, megemlíthettem

volna Szegedi Kis István énekét, mely tisztán magyar ütemekre oszlik, s melynek dallamát is jól ismerem: „Szánja az Ur | isten || híveinek | romlását“; — párhuzamba tehetém vala Balassa ime sorait: „Ezeket | írárom || a tenger | partján || Óceánus | mellett“, a ma is, nálunk reformátusoknál, ismert templomi ének e sorával: „Örül mi | szívünk || mikor ezt | halljuk || a templomba | mégyünk“ mert mindenikben ugyanazon magyar rhythmus érezhető; ama régi lyrai rövid formáját a XVI. és XVII. század költőinek, sem lenne nehéz mai népdalainkkal öszhangzásba hozni, megmutatván, hogy bennök ugyanazon rhythmus lüktet, értem az ily sorokat:

Vitézek,	mi lehet	3+3
E széles	föld felett	3+3
Szébb dolog a végeknél. 4+3.		

de miután ily öösszerakással — (főleg stropha-szerkezettel) e sorok többé a nép ajkán nem zöngenek, mellőzöm. Csupán azt kívánom még megjegyezni, hogy ama Szegedi-féle sor Amade korában még közkeletű schema lehetett, mert Amade, kit eddig is annyiszor idéztem, s ki *nemzeti* formákba önté csinos dalait, e sort is használja költeményeiben; így:

Szánja az ur | isten || híveinek | romlását. (*Szegedi.*)

Bár ne tudtam | volna || mi legyen a | szeretet,

Mért született | engem || a ki engem | született. (*Amade.*)

Magyar schema hát ez, valamint a legtöbb, úgy Faludinál, mint Amadenál; s e részben nem osztom a különben mélyen tisztelt Toldy úr véleményét, ki bennök (Magyar Költ. tört. II. 101—104. l.) olasz és francia mintákat keres.

VI.

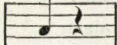
Visszásnak tetszhetik a rend, melyet előadásom folytán követtem, előbb szólván a sorokról s ezek felosztásáról, mint a sajátképi (prosodiai) *mértékről*. Mások ellenkezően, a verslábakon s azok méretén kezdik, s miután erre nézve szabályokat állítottak fel, úgy mennek át a sormetszetre s egész sorra. És ez oly költészetben, mely már kifejlett, megállapított törvényekkel bir, leghelyesb út is. De nekem a magyar rhythmus *benső* tulajdoninak vizsgálásán kellett kezdenem; föl kelle mu-

tatnom, hogy a kötött beszéd már elemeiben a prózának ellentéte; figyelmeznem a gondolat részarányos feltagolására, mely egyszersmind a mondatban hangsúlyos csoportokat képez: úgy térnem aztán ama benső felosztásnak *külsőképen* megfelelő átsegdelésre, mely a caesurák vagy (a mi nálunk csaknem egy jelentésű), verslábak által történik. Egyébiránt nem félek kimondani, hogy a csak imént tárgyalt ütemzésére a soroknak jóval többet tartok, mint arra, hogy minden ütem szigorú, határozott, merev mértékkel birjon s épen nem ohajtom hogy a magyar dal oly állandó, megkövült formába szoríttassék, minő például a Sappho vagy Alcaeus után nevezett mérték. Mert egy az, hogy a rím és gyakori metszet által megkötött nyelv nem is birna már ily feszes nyűgöt; más az, hogy e tul-szabályos idom végre is egyhangú lenne, holott épen a változatosság teszi főjellemét a magyar rhythmusnak. Igyekezék ezt a költő minél szabatosb caesurák által feltüntetni; azon túl, az ütem egyes szótagjainak prosodiai mérése körül, épen oly pindari szabadsággal járhat el, mint a barna zenész, ki majd egyik, majd másik hangon nyugtatja tovább nyirettyűjét s ugyanazon ütem részeit sem játszsza mindig egyforma időfelosztással. Mind a mellett vannak az egyes ütemeknek bizonyos mértékei, melyeket a magyar zene kiválóan kedvell, és így a magyar (főkép lyrai) költő, ha versét a dallammal öszhangzásba tenni kívánja, szükség, hogy azokat tartsa szem előtt.

Az ütem mértéke a szerint különbözik, a mint az *négy*, *három*, *két*, vagy *egy* szótagra terjed ki. És így, miután már föntebb a sorokat ütem szerint egybeállítottuk, nem szükség itten azok mértékét előadni; csupán azt kell kifejteni, melyik ütem milyen mértéket vehet föl, a magyar zene törvényei szerint. Előre megjegyzem hogy, ha a példakép idézendő dalszöveg nem adna tiszta mértéket, az mitsem tesz, miután a mérték nem is abból hanem a dallamból vonatott el.

1) *Egy szótagú ütem.*

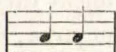

Az egy szótagú ütem mindig hosszú (-) s nem egyéb, mint fele a lépő (- -) verslábnek, melynek másik felét *nyug* (pausa) tölti ki.

Zenei kifejezése péld.

A garad	a garad	üresen	jár
Fortuna	szekerén	okosan	ülj.

2) *Két szótagú ütem.*

A két szótagú ütem, bárhova essék a sorban, elül, középre, vagy végül, hasonlóan hosszú mértéket: *lépőt* (spondeus - -), vagy utótagja megrövidülvén *lejtít* (trochaeus - ∨) követel.

Zenei kifejezése tehát: vagy: péld.

Hortobágyi	püsztán	fú a szél ...
Töltsd tele	pajtás	poharam ...

Amoda van | egy kis kerek | erdő

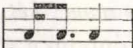
Jó ló	volt a fakó,
Jó ló	is ellette.

E mérték az egy és két tagú ütemeknél oly általános szabály, mely alól nincs kivétel. Néha egész, vagy fél dalsor csupa spondeusokban vánszorog le, hogy a rá következő fris annál meglepőbb legyen, mint:

Nīnesēn	ōlyan	derék	ásszōny stb.
Ūgy ēg	a tűz	ha lobog.	
Ēz az	élet	a gyōngy	élet.

3) *Három szótagú ütem.*

Itt már nagyobb változatosság tűnik fel. Az egy és két szótagú ütem mérsékli, ez elevenné teszi a dallamot. Uralkodó verslábak:

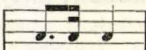
a) *Toborzó* (∨ - -, Bacchius); zenei kifejezése

b) *Körösdí* (∨ - ∨ Amphibrachys); zenében

E kettő *egyforma súlyt* ad az ütemnek, azért akárhol bizvást föl lehet egymással cserélni őket. Péld.

Rég véri már	a magyart a	téremtő
Tiszaparton	van egy hajó	kikötve

c) *Ugrató* (- ∨ -, Creticus v. Amphimaker) az előbbieket ellentéte, mert *ellenkező súlyt* ad az ütemnek.

Zenei kifejezése

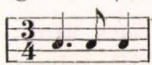
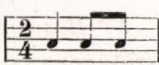
Juhász legény | búsan | útra kel.

d) *Lengedi* (- ∪ ∪, Dactylus). Az ugratóval egyenlő nyomasu, vele hát bizvást cserélhető. A dactylusról jegyezzük meg, hogy az gyakran előfordul népi dallaminkban, de nem $\frac{3}{4}$ ütemet képez, mint például a német zenében, hanem $\frac{2}{4}$ részt, nincs is *felütése* (Vorschlag) mint amott. A felütéssel bíró dactylicus sor tehát, minő ez :

Ker-	temre sze-	liden az	este le-	száll
Jár	számkive-	tetten az	árva fi-	ú

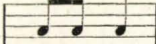
német zenét képvisel, a minthogy ez alak onnan is kölcsönözött, míg a magyar, felütés nélkül, más rhythmust ad : péld.

Á garad | a garad | üresen | jár.

Zenei kifejezése a a magyaré :

e) *Lebegő* (∪ ∪ -, Anapaestus) többnyire a lengedivel összefordítva használatik, mint a fönnebbi példában, és itt :

Nem anyá- | tól lettél, | Rózsafán | termettél stb.

Zenei kifejezése

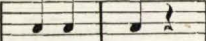
Megjegyzem itt, hogy némely zenész urak az ily anapaesticus kezdetét a sornak felütés (Vorschlag) gyanánt veszik, de hibásan. Magyar dallamban felütés nincs, anapaestus az, mire majd dactylus, majd fél spondeus következik és $\frac{1}{4}$ nyug, mint a fönnebbi példában, és itt :

Már ez u-	tán	„	csak azt vá-	rom	„
Kocsi jö-	jön	„	értem há-	rom	„
Kísütött	a	„	nap a cse-	rén	„
Busul a	cser-	„	hátli le-	gény	„

Így dalolja ezt a nép, így huzzák a csárdákban, akárhogy *vorschlagozzák* a hangversenyek hősei.

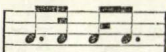
f) *Vánszorgó* (- - -, Molossus). Ez leginkább sor végén áll, s tulajdonkép nem is egy, hanem két ütemet képez, nyuggal, mint :

Magasan rö-	pül a daru	szépen	szól	„
Még azt mondják	a kapások	nem lesz	bor	„

Zenei kifejezése tehát :

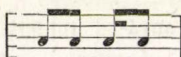
4) Négy tagú ütem.

A négy tagú ütemek közt legnagyobb szerepet játszik a magyar dal eredeti jellegét teszi ama versláb, melyet Fogarasi lengedezőnek (Choriambus, - ∪ ∪ -) nevezett el. Minél több ily mérték foglal helyet négyes üteminkben, annál jobb. Maga a nép is olykor ösztönszerűleg eltalálja a lengedezőt, mire elég példát idézhetnénk, mert így a szöveg jobban simul a dallamhoz. De oly vers, mely csupa lengedezőkből állna, mégsem lenne ment az egyhangúságtól. Azért a versláb is cserélhető részint *hasonló*, részint *ellenkező nyomatú* vagy *súlyu* ütemekkel.

Maga a choriambus zenében így fejeztetik ki :

Hasonló nyomatú ütemek azok, melyek a két középső szótagot rövidnek meghagyják, mint :

a) - ∪ ∪ ∪. Zenei kifejezése :

b) ∪ ∪ ∪ -. Zenei kifejezése :

Példa a lengedezőre :

Rég [∪]ve[∪]ri már | stb.

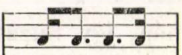
Az a) alatti ütemre :

Lesz [∪]é [∪]neki | még [∪]valáha | jó napja.

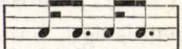
A b) alatti ütemre :

Ázt [∪]is [∪]adott | [∪]mivel [∪]a [∪]bút | ölje meg.

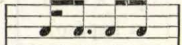
Ellenkező nyomatú vagy *súlyu* ütemek azok lesznek, melyek a két középső szótagot, vagy annak valamelyikét, meghosszabbítják; jelesül :

a) ∪ - ∪ ∪; zenében : péld.

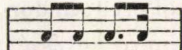
Kérek [∪]az [∪]én | [∪]subám [∪]alja stb.

b) ∪ - ∪ -; zenében : péld.

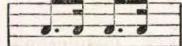
Tisza [∪]parton | [∪]van [∪]egy [∪]hajó | stb.

c) ∪ - ∪ ∪ ∪; zenében : péld.

Szabadságom [∪] | [∪]be van zárva.

d) $\sim \sim \sim$; zenében: péld.

Ńe szomorkódj | légy víg.

e) $\sim \sim \sim$; zenében: péld.

Főlfelē mēgy | borban stb.

Látjuk hát ezek közt a *dijambust* ($\sim \sim \sim$), *ditrochaeust* ($\sim \sim \sim$) is, ezeket is megszenvedi a magyar ütem, de nem úgy, hogy egész sor csupa szökő, vagy lejti lábakon sántitson le, mert ennél misem volna szenvedhetlenebb; hanem csupán változtatásúl a choriambus helyett. A többi (a, c, d, alatti) lábak cífra neveit nincs miért felhordani. *Hol* kelljen pedig a *lengedezőt fölcserélni*: erre, azt hiszem, állandó szabály nem lehet. Némelyek (mint Erdélyi) megkísérték a choriambus és felváltói helyét a dalsorban kimutatni: a szabály, mit így alkottak, áll egyik dalra, másakra nem; áll részben de nem az egészben. Én, a mennyire népdalainkat ismerem, a négyes ütemre nem adhatnék szorosb szabályt ennél: „lengedező, vagy vele hasonló nyomatú láb, a hol csak lehet; hol nem telik, ellenkező nyomatú, valamelyik a fennebbi a—e közül.“

De hisz ez annyi volna, mint semmi mérték! — fognak felkiáltani a „forma“ emberei. Épen nem. Ugyanazon szeszélyes változatosság nyilatkozik itt is, a mi föntebb a soroknál. Am kisértse meg valaki népdalt írni tiszta szökő vagy lejti (jambus, trochaeus) lábakon s azt épen úgy, mint a mérték kívánja, el is dalolni: türhetlen egyhangúsággal gyötrendi a magyar fület. Ellenben a föntebbi ütemek célszerű vegyítése, metszettel párosulva, oly rhythmust ad, mely hangzatosságban fölré bármely idegen formával s azon felül sajátunk, édes mienk.

Gyakran gondolkoztam, minő mértéket adhattak vissza azon dallamok, a melyek szerint régi hegedőseink az *epicai* költeményt éneklették. Egy része azoknak, kétségkívül, meggyezett a mostan is divatos lyrai formákkal, mert ez utóbbiakat elég sűrűn fölleljük a régi elbeszélő darabokban: de hogyan éneklették, például, az *alexandrin sort*? Erre nézve egy régi dallam jut eszembe, mely, Gyöngyösi szövegére alkalmazva,

hihetőleg ama korból ered, midőn még nálunk az epikai költeményt éneklették, mire kevéssé változatos, inkább recitativ jellemmel bíró, melodiája is mutatni látszik. E dallam következő mértékét adja a sándorversnek:

Kéménynyel		csendesen		ballag pari-		pája,
Két sütés-		sel jegyes		a jobbik po-		fája,

Öláhorszá-		gi ló		mutatja for-		mája
Tájékoszab-		láját		rágdogálja		szája. (A Phoenixből.)

Hasonlókép vitéz Kádár István históriája, az utcán hegedülő koldusok (egykori *hegedősök*?) szájában, e trivialis dallam mértékét tartotta fen:

Föl emelé		Kádár		szemeit az		égre
Mondván: Uram		Jézus,		jövel segít-		ségre.

Vajha mielőbb birhatnók uj kiadásban Tinódi dallamait, hogy azokból is a magyar, főleg *eposzi* versidomra valamit elvonhatnánk! —

VII.

Hátra van még a stropha-szerkezetről mondanom valamit. Mert a rím tulajdonai közösek egyéb nemzetekkel s a mi eltérőt e részben költészetünk mutat, arról más helyen tettem egy szót ¹⁾. De a vers-szak képződése nálunk oly eredeti, jellemző vonásokkal bír, hogy lehetlen azokat észre nem venni, vagy fölismervén, elhallgatni. Itt is, mint a soroknál, elébb a *benső* rhythmusra kell figyelmeznünk, mert abból foly a *külső* idom.

Mi tehát a vers-szak benső rhythmusa általában? és mi különösen nálunk? A strophát némileg a folyóbeszéd körmondatóval lehet párhuzamba tenni. Az is, ez is a rokon eszméket, együvé illő, egymást kiegészítő gondolatokat szedi össze, belőlök teljes, arányos, kerekded csoportozatot képezvén. De míg a periodus a gondolatot egymásba fűzi, egymáson *átszövi*: a versszak, épen ellenkezőleg, eszmét eszme után, sort sor után állít, úgy hogy az első gondolat, a következő nélkül is, jóformán érthető legyen, bár nem viszont. Például Himfy e

¹⁾ „Valami az assonanceról.“ Új M. Muzem 1854.

dalában minden sornál meg lehet állapodni, mindig értünk már *valamit*, a következő sor nélkül is:

Napok jönnek, napok mennek,
 De búm csak nem távozik;
 És az órák elröppennek,
 De sorsom nem változik:
 A volkánok kifáradnak,
 De nem az én tüzeim;
 Folyók, tavak kiapadnak,
 De nem az én könyeim:
 Erdők, mezők felvidulnak,
 Csillagzatok megfordulnak,
 A szerencse forgandó:
 Csak inségem állandó.

Ez anti-periodicus szerkezet, e Chladniféle külön csoportba rázkodása az összetartozó részeknek, mint már fönebb is megjegyzém, a rhythmus természetéből foly s uralkodik a kötött beszéden, kezdve az egyes ütemektől, egész a stropháig, sőt az egész költeményen, a mennyiben nem szereti, ha az értelem egy szakból másba átnyúlik, vagy ha külön strophák oly prózai kötszókkal fűzetnek egybe, mint a körmondatokat kapcsolni szoktuk. Csupán egy körmondatos alakot ismerek, a mely halmozó természeténél fogva a rhythmussal összefér: a gondolatnak oly módóni csoportulása (agglomeratio) ez, mint ama szónoki figurában történik, melyet *felfüggesztés* (sustentatio) néven ismerünk, s mely, különben érthető részleteket halmozva fel, a teljes értelmet az utolsó mondatra bizza. Ily *költői* periodust gyakran találunk Kisfaludy Sándornál — (bár, kivált újabb regéiben, incisumokkal terhelt s így egészen prózai, egészen rhythmus-ellenes körmondatoknak ad helyet), midőn értelmes részleteket halmoz ugyan: de a teljes megoldást az utolsó sorra hagyja, mint:

Nem, ki névért, dicsőségért
 Mászsa Pindus bérceit,
 Vagy alacsony nyereségért
 Irja halom verseit;
 De a ki, ha tűz lelkében
 Gondolatok virradnak,
 Vagy fölhevült kebelében
 Érzemények fakadnak,

Lantot ragad s mi érdeklí
 Kedvesinek elénekli —
 Kiben a vers így terem,
 Az énnékem emberem.

Vehetni azonban észre, hogy itt is, ettől: *De a ki* eddig: *Lantot ragad*, incisum lévén közbevetve, kissé periodicusabb, mint kellene.

Ha már most azon költeményinkre fordítunk figyelmet, melyek vagy egyenesen a néptől, vagy oly korban származtak, midőn még az idegen formák utánzása a nemzeti idomokat háttérbe nem szoritotta, úgy találjuk, hogy a magyar rhythmus itt is hű marad magához, s valamint a soroknál minden ütembe az összetartozó mondatrészt, úgy itt a versszak soraiban egy-egy, többnyire önálló, gondolatot csoportosít s nehezen tűri az értelem átvitelét egyik sorból a másikba, *épen nem*, ha már a vers a rím visszafordultával, mintegy rá van ütve, be van fejezve. E beltulajdonából foly aztán a versszakok *külső* jellege, mely a *páros, hármás, négyes*, — a *viszszatérő*, a *ráütő* rímekben nyilatkozik, mint ezt sorban látni fogjuk.

1) *Páros rím*. Minden stropha-szerkezet közt legegyszerűbb az, mely a sorokat párosan rímezi egymás után. Oda törekedvén a népköltészet, hogy az értelemnek mielőbb teljességet adjon, nem fűzi hosszan gondolatját, hanem siet azt befejezni, mi külsőleg a második rím által történik. Ezért nem kaphatott lábra népdalainkban a váltogató, vagy *keresztím*, mint a mely hosszabb elnyújtását a gondolatnak engedi meg; ha pedig a gondolat előbb béfejeztetnék, mint a függőben hagyott rímnek társa visszafordulna: úgy nem lenne öszhangzat külső és benső, gondolat és vers közt: az nem volna *vers*. Ily szerkezet, például:

Zokoghat még egy betücskét
 Belőlem a fájdalom;
 Ejthetek még egy könyücskét
 Utánad szép angyalom.

eredeti népkölteményben fölötte ritka, miért? mert a két első sor befejezte az értelmet, de a fül még semmi verset nem érez, nem érez a nép egybehangzást forma és gondolat közt. Ha

pedig a második sornál nem volna értelem, ez elnyújtottság ellenkezne a magyar rhythmus természetével, s így a kereszt-rím sehogysem kapós. Ámde azért népünksem idegen a mester-séges szerkezettől, csakhogy kereszt-rím helyett *középrímek*-kel szaggatja szét hosszabb sorait, s az egyszerű párversből 4- 6- sorú strophákat csinál, mint:

Zöld erdőben,	Zöld mezőben	Lakik egy madár.
Kék a szárnya	Zöld a lába	Jaj beh szépen jár.

(6 sorú is lehet)

vagy, hogy régi írókból idézzünk:

Kegyelmes Isten	Kinek kezében	Életemet adtam!
Viseld gondomat	Vezérlő útamat	Mert csak rád maradtam.

(6 sor) (*Balassa.*)

Én angyalkám	Szép madarkám	Ime hozzád repültem
Te kedvedre	Kezeidre	Mint asólyom, megíöttem.

(6 sor) *Amade.*

továbbá, népdalokból:

A kised pacsirta	Az eget hasítja	Szárnyaival.
Ékesen hangicsál	Napsugáron sétál	Lábaival. (<i>Régi dal.</i>)
Ha kimegyek	És kitérek	A szép ékes mezőre
Minden juvek	Serkentenek	Világ megvetésére.

(*Régi dal.*)

Ritkán vagyon	Ki maradjon	Hív barátságban
Ki fent álljon	Le se szálljon	Az igazságban. (<i>Népdal.</i>)

Tehát az egy kereszt-rím helyett két *középrím* tétetik, úgyhogy a hosszabb sor minden caesurája önálló sorra lesz, rímet kap. Mi a tisztán páros rímekből alakult strophá szerkezetét illeti, ebben jellemző az, hogy a vers-szak *hosszabb* sorokon kezdődik, mind rövidebbek váltva fel, s így kétségte-len népi alak Faludinál ez: *Királyi multság* stb, *A kis tarka madár* stb, melyek hosszabb sorokról mind rövidebbre mennek át; hasonlóan a Népd. I. köt. *Vén leány panasza*, s akár-hány.

2) *Hármas rím.* A régieknél használatos idom, mind tisztán, mind középrímekkel átszegdelve, midőn aztán 9 sorossá lett. Nem hiszem pedig, hogy az olasz *terzina* utánzása hozta volna divatba, mert ennek váltogató rímeit utolérni épen nem

igyekszik, hanem siet a 3-dik rím ráütése által a gondolatot bezárni, míg terzinában a gondolat *foljó* marad mintegy. Dante példaul ily formán alkalmazza: ¹⁾

Az emberélet utjának felén
 Zordon sötét erdő közé jutottam,
 Mivel az igaz útat nem lelém;
 Mily kín ez erdőrül beszélni ottan!
 Mily vad, kietlen az, bú s baj tele!
 Hogy rágondolva is eliszonyodtam. stb.

de a mieink egyszerűen illesztik a három sort, péld.

Áldott szép pünkösdsnek gyönyörű ideje,
 Mindent egészséggel látogató ege,
 Hosszu utonjárókat könnyebbitő szele. (*Balassa.*)

Hosszabb hármas sorok elszaggatása, középrímek által, hozta létre ama régi *kilencest*, mely a XVI. és XVII. században annyira divatozott, de ma már népdalainkban nem található:

Vitézek,	mi lehet	E széles fold felett	Szebb dolog a végeknél?
Holott ki-	keletkor	A sokszép madárszól	Melylyel ember ugyan él!
Mező jó	illatot	Az ég szép harmatot	Ad, mely kedves mindennél.

szinte hármas sor középrímmel:

Nálad *kedves* | És *szerelmes* | Az én beszédem stb.

(*Házások éneke.*)

3) *A négyes rím.* Századokig használt ismeretes formája az elbeszélő költészetnek, majd egyenlő sorokkal, majd a negyediket (nibelungi módjára) meghosszabbítva. A magyar rhythmus azon kívánalma, hogy a gondolat sor végén befejeztessék, hozta létre e négyes kocogót, a bezárt gondolatot rímmel is minduntalan bezárva. A népnél, rím szűke miatt, kevésbé használatos, de hol szerét teheti, az is négy rímet fog össze, mint:

A baracfa pirossal virágzik,
 A lilium késsel illatozik,
 Az én szívem búval harmatozik
 Mert éj nap csak hozzád óhajtozik. (*Népdal.*)

4) *A visszatérő rím.* Ez már, a mi kiválóan jellemzi a magyar strophát, akár a régi akár a népkölteményeket tekintsük. Sajátságában áll, hogy páros rím után egy vagy

¹⁾ Csakhogy mindig 11 szótaggal. Ez elsiétt fordítás csupán a formáért van.

a XVI. századbeli „Jovenianus“ című eposznak (Toldy úr által idézett) vég sorai mutatják:

Immár ha meg hallád		kérlek meg ne <i>csufoljad</i> ,
Az rút kevélységet		inkább te hátrahagyjad,
Inkább a nagy pohárt		az ének mondónak (középrím nem telt.)

Jó boroddal | megtöltsed. (ez a visszatérő rím, felhangú, alhangúra.)

5) *Ráütő rímnek* mondom, midőn a *visszatérő*, mintegy elfeledve magát, nem a távolabbi, hanem a közelebbi párral rímez, azt még egyszer ráütvén. Ez is jellemző vonása népdalainknak; s nem ritka a régiéknél. Péld.

Jaj már nékem! gyilkos nyila	Tettem méltó érdemeket,
Érzem mint tesz, tűz fáklyája	Türtem halálos sebeket,
Én szegény,	Ne <i>nevess</i> ,
Én szegény,	Meg ne <i>vess</i> ,
Nem is lehet nagyobb <i>kén</i> (kín.)	Hanem egyszer már <i>szeress</i> .
(Amade.)	(Ugyanaz.)

Ehez hasonló ráütés az, midőn a rövidebb végsor egy hosszabbal, mely közvetlen előtte áll, rímez, mint Csokonai-nál e stropha: „Mégyek már engedd meg drága kincsem“ így záródik, népies fordulattal:

Hogy midőn | boldoggá | kezdtem len | ni
El kell men- | ni.

E ráütő sor legtöbb népdalainkban már csak *réja*, azaz egyes szó, indulatszó, kurjantás (mint: Csillagom, Igazán, hajaha stb.), mely a refrainhez hasonló annyiban, mert minden vers-szaknál ismétlődik, néha bizonyos sor végén. Ily pótló ütemek, sorok más népköltészetben is divatoznak (mint a skót: *oh, jo, man*, stb.), a művelt költő, tárgy szerint, mellőzheti, vagy alkalmazza.

Végül legyen szabad a magyar eposzi versformára egy szerény észrevételt tennem. Hogy a római hatos a nemzet *nagy tömegénél* sohasem leend népszerű, azt, úgy hiszem, mutogatni nem kell. A Zrínyi-négyes túlélte magát, a kettős alexandrin nagyon is egyszerű idom. Az idegen epikai formák, mint az olasz *terzina*, az *ottava*, és *siciliai stanza*, a *Spencer-*

féle angol versszak alkalmazása nem csak azért bajos, mert nyelvünk rímsegény, hanem és főleg azért, mert a magyar nemzeti *rhythmus nem hajlandó a keresztrímekhez*, s e külföldi stanzák épen úgy nem válhatnak népszerűvé, mint a hexameter. Ideje volna egy, a magyar rhythmuson alapuló eposzi versidomot találni föl: én, a visszatérő rím sajátágán építve, következő összerakását kísérlem meg az alexandrínnak, mely népünknel legéposzibb sor:

A király ünnepét fogom énekelni,
 Midőn összegyűltek a dal fejedelmi
 Fényes Visegrádon, Mátyás udvarában,
 Díjért, dicsőségért új versenyre kelni.
 Oh lantom, ha értél valamit korábban,
 Ha egy szikra lélek volt az asszu fában
 Most, igazán, most kell magadért kitenned!
 Mert nem szabad nevét hiába fölvenned.

Ennyiben kívántam ez uttal a tanodai körök figyelmét is felhíni a magyar rhythmusra *), melyét a classikai és nyugati formák mellett költészetünkben többé ignorálni nem lehet; részint azért, mert régibb verses maradványinkidomához, majdnem a múlt század végeig, ily nyomozás adja a kellő kulcsot; részint, mert költészetünk legújabb irányát csak ily tanulmányok után méltányolhatjuk eléggé. Amaz általános panasz mai költészetünk pongyolasága, formátlansága ellen jó részt el fog enyészni, ha a költeményekben nem azt keresünk, a mi nincs, t. i. kölcsönvett idegen szchéákat, hanem megtaláljuk, a mi van: nemzeti rhythmusunk — gyöngébb vagy teljesebb — hullámzását. Mert hogy e rhythmus az ódon és újabb idegen formákkal szembe, létezett s létezik, az tény: minő joggal? nem kevesebbel, úgy hiszem, mint a magyar zene és tánc. S ha valaki természetesnek találja, hogy minden zene-mód közöl a magyar fül csak azt érzi teljesen, melynek ütemzése, hangmenete nemzeti jelleggel bír; ha nem kárhoztatja a nemzeti tánc iránti előszeretetet, holott a magyar láb e tekintetben szintoly *alkalmas* a kosmopolitaságra, mint bárme-

*) T. i. e. becses értekezés eredetileg a nagykorösi középtanoda ezidei Tudosítványában jelent meg, mely a szerző engedelmével hozatik itt a nagyobb tudományos közönség elébe. Szerk.

lyik fajé a tollatlan két lábú állatok közül : úgy nincs miért nyelvünk hajlékonysága s *alkalmas voltából* az idegen költői formák mellett védokokat meritnie, sem roszalnia azon legújabb törekvést, mely több kevesebb öntudattal működén, a magyar rhythmusnak a költészetben is vissza akarja adni a nemzet kára nélkül el sem idegeníthető jogait. Oly költemény, melynek teljes élvezhetése végett előbb még a hellén-római, vagy más idegen világba kelláthelyezkedni — bármennyiszépséggel bírjon különben — soha sem hathat igazán a nemzet egészére; mert a nagy többség épen azt, mi a verset versé teszi, a rhythmust, kénytelen nélkülözni, mi által a költemény zenei része ránézve elveszett. Ez főkép a lyrában érezhető. Még nincs messze a kor, midőn legjobb költőink tiszta jambusai vagy trochausai német zenére daloltattak; mert az idegen versidom idegen formát követelt a zeneszerzőtől. Lyránk a magyar zenétől teljesen meg vala válva; voltak szépen *szavalható* dalaink, de ha melodiával akartuk őket párosítani, a dal-lam nem lön magyar. E szakadást lyrai költészetünk s zenénk rhythmusa közt elenyészteni, a kettőt ismét természetes összhangzatba hozni, feladata az ifjabb költői nemzedéknek. Hogy még eddig teljesen sükerült példányokat s nagy számmal nem mutathatni föl, az nem az irány helyessége ellen, hanem csak a kezdet nehézségéről tanúskodik. Hiszen ma már akármely gymnásiumi növendék könnyen és tisztán írja a trochaust: ki hinné, hogy alig fél századdal ezelőtt egy Kazinczy Ferenc panaszkodott, hogy bár füle a német trochaeus zöngelmétteljesen érzi, magyarban azt nem képes követni? Így vagyunk most nemzeti rhythmusunkkal: hosszú megszokás idegen szché-mákhoz idomítá költői nyelvünket; a ki tehát emeltebb hangon akart költeni, a nyelvvel együtt ama formáktól sem szabadulhatott, melyek közt e nyelv kifejlett, s így a magyar rhythmus nem látszott összeférni magasb szárnyalású költeménnyel. Ezért a költő, ha nemzeti rhythmust kísérle meg, a *népi* nyelvhez fordult, melyben ama rhythmus fentartotta magát, vagy a *régiek* ószerű nyelvéhez folyamodott, hol még a magyar versidom egészen otthonos vala. Innen az ily költemények népies, vagy ószerű jelleme az írónál, mint Horváth Ádám dalaiban („De mit töröm fejemet“ — „Vigan élem vi-

lágom“), Kazinczynál („Fekete szemű szép hölgyecske“) s attól fogva korunkig. De, remélem, nincs messze az idő, hogy a nemzeti rhythmus magasabb nyelvű költészettel is megfér; különösen lyránk betölti hivatását, ismét öszhangzásba jó nemzeti zenénkkel, s léssen idomban s tartalmilag, testestül lelkestül, magyar.

I R O D A L M I L E V E L E K.

TOLDY FERENC TÖL.

II. — EGY SZÓ A SZAVALÁSRÓL.

Eger, sept. 16. 1856.

Kevéssel Pestről való eljövetelem előtt adatott a nemzeti színházban Liszt Ferenc azon hangversenye, melynek egyik tárgyát Tárkányi költeménye „Stuart Mária“ tette. Nem ismertem azt, s becses barátom, a szerző, szíves volt a kiadatlan költemény kéziratát velem ezimént közölni. Jöttek egymásután a lapok nyilatkozásai is elszavaltatásáról; a műröl csak annyi, hogy „hosszú“, hogy „ily alkalomra nagyon hosszú.“ Elkértem ezt, hogy közléséhez néhány észrevételt köthessek.

STUART MÁRIA.

T á r k á n y i t ó l.

1856. sept. 6. a nemzeti színházi nyugpénzintézet javára Liszt Ferenc személyes vezérlete alatt tartott szavaltati, zene- és énekakademiában szavaltta Komlóssy Ida k. a.

Csak még néhány perc, és a porba hull

Egy koronás királynő szent feje,

A féltékeny gőg martalékaúl,

Mely, nemtelen boszúvágygyal tele,

A hóhérbárdot vette társaúl,

Lihegve, míg gonosz célt nem nyere;

Hogy mit joga és szíve meg nem adhat,

Véremnek árán nyerhessen nyugalmat.

És ezt *velem* cselekszi, énvelem,

Kit még bölcsőmben fölkent szent jogom.

Korona volt gyermek-játékszerem;
 Erről beszélt anyám, őrangyalom,
 Midőn atyát ohajtva kebelem,
 Kérdezte, hol ez édes oltalom?
 Az árvának hogy enyhüljön sirása,
 Királyi bíbor volt vigasztalása.

De a bíbor nem volt üdv hajnala,
 Az vér s vizályok bús jelképe lett;
 Az önzés, mely mindig vést forrala,
 Laptájaúl tüzött ki engemet.
 De éber gonddal a legjobb anya
 Örözte a gyanútlan gyermeket,
 S hazám veszélyiből engem kimentve,
 Hont s menhelyet másutt talált szerelme. —

És béköszönte szép virágkorom,
 Azon kor, mely saját világban él;
 Midőn velünk mindenki oly rokon,
 S a szív mindennap új örömré kél;
 Csak jót gyanítunk minden arcokon,
 Azt vélve, hogy nem létezik veszély;
 Midőn szívünk s lelkünk egész valója
 Fogékonyan hevül a szépre, jóra.

Oly boldog, mint a skót kiráyleány,
 Ki volt a szép Frankhonnak tájain?
 Főkép mikor föllekesült dalán,
 S a lant megzendült íhlett ujjain;
 Midőn, epedve, mint a csattogány,
 Énekre nyílt az érzet ajkain
 Mi gyönyörű, mi szép testvéri frígybe
 Volt korona s lant nála egyesítve!

S szerencse napja még magasbra szállt,
 Szívét s kezét királyfi nyerte el.
 Új koronát, újabb reménysugárt,
 Nagy, szép jövőt várt a boldog kebel.

Nem ismeré a vészes tengerárt,
 Mely trónt, királyt, mint kis sajkát, benyel;
 Nem hitte, hogy a büszke koronának
 Szép gyöngyei hamar tüskékre válnak.

Kevés idő múlt, — férjet és anyát
 Vesztvén, magában állt az ifju nő.
 Akárkihez nyujtá esdő karát,
 Oltalmat nem talált a szenvedő.
 Bősz pártviszály tépdelte a hazát
 Mely őt szülé, a vész mindegyre nő
 Hová legyen? küzd, vív de honszerelme
 Lön győztes, és honába ez vezette.

Roncsolt hazám! oh bús emlékezet
 Mért hagytad el atyáid ős hitét?
 Vesztedre most mikint szövetkezett
 Ármány, vizsály, kivonva fegyverét!
 Fölkent királynőd híven elvezet
 Révpartra ím szeretve jő feléd
 Fogadd el őt: az lesz uj koronája
 Ha kebleden megszűnt a párt vizsálya.

De a vihar, a romboló vihar,
 Mely szép hazámat dúlva zaklatá,
 Erős, kemény volt; gyöngye női kar
 Lázás dühét nem csillapíthatá;
 Rohant mint égető szél a sivar
 Pusztákon, és útját ki állhatá?
 A pártmű és vérengző szenvedélyek
 Uralmat és törvényerőt nyérének.

S e zsarnok önkény kérlelhetlenül
 Uralkodott élted, sorsom felett,
 Hozzám simúlva majd, majd hűtlenül
 Elhagyva, mint rabbal rendelkezett.
 Nem kérdezé, szívem kiért hevül?
 Az ő jelöltinek nyujték kezét.

Most biztatók, majd vádolók valának,
Kik üszkeit szíták a pártviszálynak.

S a fürgeteg nőtt, mert rokonkezek,
Kiirtva a vérség szent hajlamát,
Miként legingerültebb ellenek
Lobogtaták a pártok zászlaját.
Az áldozat, kit ők kitűztenek,
Én voltam . . . bösz dühöknek adva át . . .
És elfuték hazámból; koronámat
Töviskoszoruvá tevé a bánat.

Roncsolt kebellem, és megtörve már,
Testvérházába vitt a bizalom;
Hivém, hogy ott nővér szerelme vár,
S keblén az enyhet feltalálhatom;
De nem telt még csordúltig a pohár,
Új törbe vitt az édes vonzalom.
Testvéri kart és szívet nyílra vártam :
S testvéri gúnyt és mély börtönt találtam.

S mi volt bűnöm hogy így fogadtatám ?
A jog, mit trónhoz még bölcsöm adott;
Mit párt, erőszak, bármint ronta rám,
Mig éltem tart, el nem rabolhatott.
Elveszhetett honom és koronám,
De ehhez nem vesztém el a jogot :
Ez volt a bűn, ezért nem volt nyugalma
A rosz nővérnek, bár védé hatalma.

A tigris, martalékát hosszasan
Nem gyötri, kinján kedve nem telik;
Gerlét az ölyv nem színlel gúnyosan,
Ha körmei a prédát tépdelik ..
S te jó rokon-királynő! biztosan
Fokoztad a kínzást végetlenig;
Nem gyors halált — kevés volt ez tenéked,
Gyalázatot mért énám büszkeséged.

Te mint a kígyó, úgy incselkedél,
 Törvényt, jogot vevén palástodúl;
 Részvétet és fájdalmat színlelél,
 Hogy gögödet eltitkold álnokúl;
 Küzdelmet, kényszerülést hirdetél
 A jobb utókor ámitásaúl
 Orgyilkot, és eselt, mind kezedbe vetted,
 Hogy el legyen takarva szörnyü teted.

De ah tizenkilenc év kínai
 Boszút, elégtételt ohajtanak!
 Az eltiport jog mély fohászai
 Mint Ábel vére, hadd kiáltsanak,
 S késő korig, mint ég villámai
 Minden bitorra ölje hulljanak.
 Erzsébet! halljad : átkom íme rád jő,
 Királynőd mondja, a jogos királynő!

Királynő? mit beszélek? Istenem!
 Hová visz ingerült indulatom?
 Hová ragad szentségtelen hevem?
 Ki éltem végpercét számlálgam.
 Mit? én királynő? oh ez nem nevem :
 Halálnak árnya, s még sem nyughatom,
 Kiegett mécs végső fellobbanása
 Volt érzeményem e fölindulása.

Nem, nem királynő, bűnös ember áll
 Előtted, oh kegyelmek Istene!
 Hozzád bűnbánatának hangja száll
 Kinek te vagy reménye s mindene
 Lelkem tenálad oltalmat talál,
 Mit emberektől meg nem nyerhete..
 Te jobb életre, jobb világba hívod,
 Kit a világ gyötörve eltaszított.

Hálát adok sok szenvedésemért,
 Melyekkel megkísértél engemet.

Oh hála néked a keresztekért . .

A szent kereszt megmenté szívemet.
Szerencse, balsors, és akármí ért,
Hiven megtartám ősi hitemet.
A Megváltó tövises koronája
Lön elveszett koronáim nagy ára.

A porba hullva áldom végzeted,
Bár titkos útait nem érthetem;
De azt tudom, hogy atyai kezéd
Vezérli mind javamra, Istenem!
Add, hogy megértve szent intésedet,
Kövesse azt háborgó nemzetem.
Te, a kitől minden jó bőven árad,
Segítsd jobb sorsra szenvedő hazámat.

Őrizd, s vezérelj jóra fiamat,
S mit anyja néki meg nem adhatott,
Te adj tanácsot és áldásodat,
Erőt, kitartást, jóakaratot,
Mely mindig a szent cél felé halad,
Tisztelve mindig a hitet s jogot.
S kiszenvedett szülőjeért boszúja
A vétkezőket és a bont ne dúlja.

S ha cselszövények martalékaúl
Elesnem enged immár végzeted,
Sok szenvedéseim jutalmaúl,
Uram! te óvd meg majd emlékemet.
Bocsásd meg azt, hogy lankadatlanúl
Üldöztek itt, szomjazva véretem . . .
Az óra int .. már jönnek .. hull bilincsem ..
Vedd szent kezébe lelkemet, nagy Isten!

Ha valamely, huszonkét nyolcas szanzából álló lyrai költemény hosszú, úgy hosszú ez is; de ha nem egyszersmind hosszas, és költői érdekekkel bír, úgy jól szavalva nem hosszalható. A jelen darab lyrai monológ, melyben egy húzamos méltatlan szenvedések után igazságtalanul feláldozandó, gyarló de szeretetre méltó, szellemes nő és királyné, élte borzasztó véghatárán szólamlík meg. A helyzet gyászos, és költői tárgyalásra nagy mértékben alkalmas. A költő arra használta azt fel, hogy azon órában, mely a mindig drága életnek, de egyszersmind a hosszú szenvedéseknek is, véget vetend, s a válásos kedélyt egy más, egy jobb élet előkészítőjére helyezi: az elítélt királynéval egész élete folyására egy visszapillantást vettessen, melynek folytán, ártatlansága érzetéből, s a menyenyiben vétkezett, a magába-szálláshoz társasuló remény és bizodalomból nyugalmat és új erőt merítve, edzett lélekkel lép a vérpadra. A helyzet s a szükségképi kedélyhangulat szükségkép elegiai jellemet adnak ily nyilatkozatnak; az emlékezet tényeket idéz fel, melyek felett a gyász hősnéje nyugodt reflexióban számol magának; de a mint elméjében a túrt igazságtalanságok mindinkább s inkább felmerülnek, a fájdalom élesbbé, az érzés hevesbbé leszen, s már boszú s átokra nyílnak ajkai: midőn a közel végpere emlékeztetvén őt, hogy ön bűnös-ember voltára a mások feletti ítélet őt nem illeti meg: csendes odaadással, áldást kér fiára, tisztaságot hírére (a legszébb hely), és bocsánatot elleneire. Nem hiányzik tehát a nem ugyan drámai, de lyrai mozgalom e költeményben; a mozzanatok számosak, fontosak, a máskor késlekedni szerető elegiai szemlélődés a katastroph közelítése miatt némi eleveniséget veszen fel, míg ott, hol helyzetét feledve, az érzés keserűvé leszen, mintegy önmaga előtt megrezzenve, minden világias indulatból kivetkőzve, érzés és kifejezés fenségét ölt. Így fogva fel a költemény fejleteit: jó előadás mellett az, úgy hiszem, hosszasanak nem fog találatni.

Az előadásról nem szólhatok, mert nem voltam jelen. A Pesti Napló f. havi 10-diki s a Magyar Sajtó 11-diki számainak ezuttal csodálatosan egyező ítéletök szerint a darab inkább *eljátszatott*, mint *elszavaltatott* volna. Akár így, akár nem: miután az itt megrótt hiba csakugyan színészeink álta-

lános hibája, egy rövid megjegyzés nem leszen felesleges, bár a két lap bírálója is alkalmazottan már oda mutatott azon elvre, melyet itt kiemelni kívánok.

A költői szavalásnak tudnillik — a szónokiról itt nem levén szó — több nemei vannak, mint magának a költészetnek : van t. i. *elbeszélő* v. eposi, *érzefestő* v. lyrai, és *személyesítő* v. drámai szavalás. Az utóbbiban, mely egyedül színművekben alkalmazható, az előadó egészen kilép saját egyéniségéből, az előadandó személy jellemét veszi fel, sőt annak cselekvényeit külsőleg is szemelébe állítja, mihez képest mind azon eszközökkel él, melyek a csalódást külsőleg is elősegítik: milyen a jelmez, az ehez tartozó arcfestés, vendéghajazat stb; beszéd kifejezése jellemző mimmel vagyis arc- és testbeszéddel egységgé forr össze, s e szerint magát az életet utánozza, természetesen azon korlátok közt, melyeket a művészet szab, tehát a jellemzetesre *szorítkozva*, mely az életben számos véletlenségekkel vegyülve jelenik meg; s azt *eszményítve*, mint a költő maga, s mint a képelő művész. A személyesítő szavalás ellentéte az *elbeszélő*, melynél a szavaló a művön kívül állva lép fel. Mint ilyennek szabad ugyan, sőt az emberi természethez képest nem is lehet beszédét megfelelő arckifejezéssel, sőt némi tagmozgással nem követnie : de gyenge mértékben csak, és jelentve inkább, mint kivíve. Az élet maga szolgáltat e részben mindennap szabályadó példákat. Így, tegyük fel, tanúi vagyunk két vagy több ember élénk szóvitájának, tán épen tetteles összeütközésének : úgy-e, bármely híven kívánunk ily jelenetet elbeszélni : arcunk követni fogja ugyan a szó mozgalmasságát, de távolról sem versenyezni a cselekvési személyek arcbeszéde élénkségével, sőt az előadott szavaknak megfelelő külső kifejezés mellett arcunk éreztetni fogja *egyszersmind saját kedélyünk hangulatát* is úgy, hogy valamint külső actionk elmaradand az elbeszélt cselekvényt követett actiótól, úgy arcunk és testszerünk (*conformatio corporis?*) kifejezése épen *kettőséget* fog éreztetni : t. i. a tárgyas kifejezés mellett az elbeszélésbeni alanyi részvételünket is annyira, hogy a jó elbeszélőnek hangja és testszeréből rendszerint annak javaló, vagy vádló, vagy gúnyoló stb itélete is kiolvasható szokott lenni. Az öszves előadásnak tehát

az elbeszélő szavalásnál is jellemzetesnek kell lenni, de ama ketőségnek: a költő, s másfelül az előadó; a cselekvő s szóló költői alakok s másfelül ismét az előadó között, szinte észrevehetőnek. S mert az elbeszélő költeményekben a cselekvő s szóló személyek nem magok szólnak, mint a drámában, hanem képekben a költő szól, ez természetesen úgy is szól többnyire, mikép személyei drámában nem szólnának. Egy nem régen híresballadát, Kontot, egy gondolkodó színészünk gyakran szavalta a színpadon, s mindig a hallgatók zajos helyeslése mellett. Pedig elvétettebb szavalás nem lehetett. Eleitől végig dörömbölt és harsogott benne majd a költő, majd Zsigmond király, majd Kont a kemény vitéz, majd a nép; s ki még emlékezik, mily actióval volt elkiáltva a végső sor: „Az ország foglya vagy“; miszerint a könyv kicsi hía volt hogy ki nem röpült a szavaló kezéből; csendes órában álmélkodás nélkül nem gondolhatand a jó színésznek ennyire nem jó szaválására; a siket vagy más nyelvű néző pedig a pantalonos, divat-atilás és könyves szavaló gesticulációja felett bizonyosan ezt kérdezheté: Vajon mi haragíthatta meg szegényt ennyire? Ez a theatrális szavalásmód pedig színészeink által, kik ama más módról nem igen gondolkoztak, ösztönszerűleg felkapatott; s lön hogy tíz perc alatt egy balladában három-négy *actor* játszott azonegy frakkban vagy atilában — mi legalább is oly visszás mint a néhai francia színpadon a chapeau-bás-s Julius Caesar.

Hallottam ugyan én oly szavalást, melyben nem három-négy hanem tizennégy s több személy is szólott, s mindenikének egyénisége remeklő erővel volt azonegy szavaló által nyilatkozásra hozva. Örökké felejthetetlen előttem 1829-ki szeptember 10., midőn Drezdában, Tieck Lajos salónjában, e kitünő költő s nagy ítéző, de kétség kívül legnagyobb műszavalótól Shakespeare *egész* „*Vihar*“-át (*The Tempest*) hallám szavalva előadatni. Ki e csodálatos művet ismeri, tudja mily tarkasága működik benne a legkülönbözőbb alakoknak: a mester, mindennemű külső eszköz nélkül, sőt nem is állva s szabadon mozoghatva, hanem egy kis asztalka mellett ülve, két kezével a könyvet tartva, s szemüveggel, *olvasta, nem játszotta, a drámát*; s olvasta nem à la Kont, hanem *mint ol-*

vasó, mérsékelve s előadói tolettjével öszhangzásba hozva beszéde jellemét : s még is oly élesen festve s valóban egyénítve személyeit csupán csak értelmező hangoztatásával, hogy minden új jelenetben néhányszori előleges megnevezése után a szólóknak, a neveket már bizton kihagyhatá. Pedig, mint mondám, nem agált, nem ugrált, nem ordított. Ennyire kell a személyesítő s nem személyesítő előadást megkülönböztetnünk.

De feljebb a szóban levő költemény lyrai monológnak neveztetett, s *lyrai szavalásról* is tétetett említés. Igaz, valamely lyrai mű olvasásában, kivált ha az tiszta, s egy bizonyos egyén gondolkodását s érzését fejezi ki a költőnek mint harmadik személynek közbenjárta nélkül, könnyebben beolvad az előadó alanyisága a költői alakéba : de itt is, épen mivel valami belső (állapot) s nem külső (cselekvény) festetik, személyesítésről, mint a drámai szavalásban, szó nem lehet. A lyrai szavalásnak tehát, a szavalás általános kívánalmain kívül, s a kedélyállapotok, a gondolat s az érzés világos, éles, bensőséges, meleg, szigorú stb kifejezése mellett különösen a dallamos forma szépségeit kell kitüntetni, s anélkül hogy énekbe menne által, egy nemét a portamentónak éreztetni, mely az énekbeli recitatívónak felel meg. Ez költői érzésű előadónak helyenként öntudatlanul is sikerülni szokott; de a gondolkodó művész épen itt a fény és árny elosztása, az átmenetek gyengéd tárgyalása, az eszményítés s egészben az öszhangzás bélyegzik. S ennyiben a lyrai szavalás a legnehezebb nem, és színieség által még az elbeszélőnél is inkább szenved.

I R O D A L O M.

— Szépirodalom. — *Szépirodalmi Album*. Szerkeszté *Enyedy Miklós*. Pest, 1856. Müller Emíl nyomd. 16r. 406 l.

Gyulai Árvizkönyv. Szerkeszti és kiadja *Szathmári Károly*. Gyulán, 1856. Réthy Lipót nyomd. N8r. 320 l. füzve 2 fr. 30 kr. (A tiszta jövedelem a gyulai vízkárosúttaké).

Dalkönyvecske a magyar nép számára. Pest, kiadja Lampel Róbert. 1856. 32r. 333l. 40 kr.

Osztályai: Nemzeti dalok; Szerelem, bor, természet; Magán-, ket-tős és kardalok, daljátékok és népszínművekből. A legkedveltebb, és sok egyéb csinos dalok jól válogatott gyűjteménye. Tömött tartalmához és igen szép kiállításához képest igen olcsó.

Költmények. Irta *Vajda János*. Pest, 1856. Emich nyomd. 12r. 145 l.

Költmények. Irta *Balogh Zoltán*. Ujabb füzet. Pest, 1856. 32r. 121 l.

Szász Költemény. Irta *Marikovszky Gábor*. Sárospatak, 1856. 12r. 189 l. füzve 30 kr.

Tündérvilág. Irta *Szelestey László*. Pest, Müller Gy. bizománya. 1856. 16r. 154 l.

Bánk Bán. Dráma öt felv. Irta *Katona József*. A szerző életrajzával (és arcképével) kiadta *Horváth Döme*. Kecskemét, nyom. Szilády Kár. 1856. 12r. XVI. és 164l. Ára 1 fr. 20kr.

A buzgó kiadó itt egy lelkes író s valódi költő művét, mely jelenleg már csak Nagy Ignácnak önkénytelen javítgatott, s a darabot kor-jelleméből kivéő, kiadásában forog köz kézen, híven a szerzőéhez, igen csinosan, s a szerző életrajzával együtt, valóban szent célra adja ki, t. i. hogy annak jövedelméből a szerző bedólt sírján emlékkő állíttassék *).

*) Alkalmat veszünk a kiadó *Horváth Döme* úr drámai dolgozásai és kiadásai lajstromát itt adni, hogy ezen a vidéki sajtó legjobb termékei közé tartozó művek emlékezetét olvasóinknál megújítsuk :

Hit és Hontagadó, dráma 5 felv. Irta *Horváth Döme*. Kecskemét. Szilády nyomt. 1848. N12r. 30 kr.

Alföldi Színműtár. Kiadja *Horváth Döme*. Első füzet: I. *Vetély-társak*, szomoruj. öt felv. *Horváth Cyrilltől*. II. *Borgia Lucretia*, dráma 3 felv. *Hugo Victor* után *Horváth Döme*. Kecskeméten, Szilády K. nyomt. 1850. N12r. 293 l. füzve 1 fr.

Újabb Színműtár. Kiadja *Horváth Döme*. *Neslei Torony*, dráma 5 felv. *Dumas* után ford. *Horváth Döme*. Kecsk. 1851. 131 l. Ára füzve 20

Lear Király, Shakespeare-től. Fordította *Vörösmarty Mihál.* Pest, 1856. nyomt. Landerer és Heckenast. 16r. 214l. (kiadták az Ujabb Nemzeti Könyvtár kiadói). Füzve 1 ft.

Vörösmarty utolsó nagyobb dolgozata. Verselési pongyolasága dacára e műfordítás költői irodalmunk büszkeségei közé tartozik: reproductívul leljük itt az új kor legnagyobb költőjét egy rokonlelkű költői nagyság által. Nem fordítást, eredetit vélnénk olvasni, oly szabad genialitással, oly költőiséggel s a kifejezés oly eredeties és velős kezelésével készült: kezességeül annak, hogy Shakespeare áttételében nyelvünk magokkal a költőhez rokonnyelvű s a műfordításban remekelő németekkel egyenrangú erővel versenyezhet.

Prófeta, nagy opera öt felv. Irta *Scribe,* ford. Egressy Béni és Szerdahelyi. Zenéjét szerző Meyerbeer. Pest, 1856. N8r. nyom. Herz. 23 lap.

Lammermoori Lucia, opera 3 szakaszban. Irta *Commarano,* zenéjét Donizetti Kajtán. Olaszból ford. Egressy Béni. Pest, 1856. nyomt. Herz. 20 l.

Éjszak Csillaga, nagy opera 3 felv. Irta *Scribe,* ford. *Havi Mih.* Zenéjét szerző Meierbeer. Pest, 1856. Emich nyomd. 8r. 39 l.

Guzman Johanna. Opera öt felv. Zenéjét szerző Verdi. Pest, 1856. nyom. Herz János. N8r. 32 l.

Örsi Regék. Örs szittyavezér életéből. Irta *Köves János.* Pest, 1856. Müller Emil nyomd. 16r. 112 l.

Hedvig. Költői beszély négy énekben. Irta *Szász Károly.* Kiadta *Szathmári Károly.* Gyula, 1856. Réthy Lip. nyomd. 16r. 34l. Ára 20 kr. (a tiszta jövedelem a gyulai vízkárosultaké).

A Rom Titkai. Regény. Irta „Eszther“, „Gordius Csomó“ st. szerzője. II kötet. Pest, kiadja Heckenast Gusztáv. 1856. 8r. 227 és 190 lap füzve 2 fr.

kr. — *Tudor Mária,* dráma. 3 felv. *Hugo Victor* ut. ford. *Horváth Döme.* 1851. 130 l. 20 kr. — *Paul Jones,* dráma 5 felv. *Dumas* ut. ford. *Ács Zsigmond.* 1851. 120 l. 20 kr. — *Phaedra,* tragoedia 5 felv. Racine után ford. (jambusokban) *Horváth Döme.* 1851. 20 kr. — *Zaire,* dráma 5 felv. Voltaire ut. ford. (jambusokban) *Horváth Döme.* 1853. 30 kr. — *A Velencei Kalmár,* dráma 5 felv. Shakespeare ut. ford. *Ács Zsigmond.* 1853. 100 l. 30 kr. — *A képmutató,* vígj. 5 felv. *Picard* ut. ford. *Horváth Döme.* 1856. Ára 30 kr.

Látjuk, hogy Horváth Döme úr igénytelen, csendes munkásságának egy pár eredeti színdarabon kívül, két gyűjteményben, egy shakespearei és hat francia darabot köszönünk, s emezekben a fr. classica iskolát Racine és Voltaire egy-egy, a regényest Hugo Victor és Dumas két-két, s a legújabbat Picard egy darabja által képviselve, gondos és ízléses fordításokban, s egyszersmind igen szép kiállítás mellett lehető csekély áron, miket azért a drámai irodalom barátinak méltán ajánlhatunk.

Jó a Tatór. Regény az Eszther stb. szerzőjétől. 4 kötet. Pest, kiadja Heckenaszt Gusztáv. 1856. K8r, 191, 169, 192, 183 l. Füзве 4fr.

Jósika Miklós Regényei. VII—X. köt. A Csehek Magyarországbán. Korrajz I. Mátyás kir. idejéből. Harmadik kiadás. 4 köt. Pest, 1857. kiadja Heckenast G. K16r. 196, 204, 188 és 155 l. füзве 2fr.

Jókai Mór Regényei. IX. XII. kötet: *A régi jó Táblabírák.* 4 köt. Pest, Emich Gusztáv tul. 1856. K8r.

— XIII, XIV. köt.: *Szomorú Napok.* Regény 2 köt. Pest, Emich G. tulajdona. 1856. K8r. 144 és 150 l.

A Sors Keze. Regény. Irta *Degré Alajos.* 2 köt. Pest, 1856. Müller Gyula bizománya. 12r. 142 és 174 l. füзве 2 fr.

Karacsai Indár. Történeti regény. Irta *gróf Kálnoky Dénes.* 3köt. Pest, kiadja Müller Gyula, 1856. K12r. 188, 175 és 139 l.

California, vagy a hajadon és gyermeke. Irta *Ungár István.* 4 kötet. Pest, 1856. nyomt. és kiadta Müller Emil. K12r. 1—540 l. füз. 3fr.

Tarka Élet. Irta *Jókai Mór.* Második kötet, 1856. Pest, nyomt. Heckenast. 8r. 160 l.

Délvirágok. Irta *Jókai Mór.* 2 köt. Pest, Emich G. tulajd. 1856, K8r. 327 l. 1 fr. 30kr.

Kis bajok nagy gondok. Regényes képek. Irta *Szegfi Mór.* 2 köt. Pest, kiadja Heckenast G. 1856. 175 és 203 l. 2 fr.

B. Jósika Kálmán Beszélyei. Első kötet. Pest, Lauffer és Stolp bizománya, 1856. 12r. 230l. füзве 1fr. 20kr.

Színezett Lapok a történet könyvéből. Irta *P. Szathmáry Károly.* Második kötet. Pest, 1856. Müller Gy. sajátja. K12r. 240l.

Ne busulj. Beszélygyűjtemény. Irta *Vas Gereben.* 2 köt. Kiadja Számvald Gyula. K16r. 196 és 160 l.

Emléklapok. Beszélyfüzér. Irta *Dálnoki Medve Imre.* Első kötet. Pest, nyomt. Buczásnszky. 1856. K8r. 143 l.

Téli Könyvtár. Legjelesebb és legkedveltebb külföldi regények gyűjteménye. XIII. köt.: *Bleakhouse (Pusztá ház).* Irta *Dickens Kár.,* az angol eredetiből ford. *Dr. Récsi Emil.* X-d. rész. — XIV—XIX. kötet: *Kalmár és Báró, Freytag G.* „Soll und Haben“ című regénye ut. németb. fordítva. Ötödik és hatodik rész. Pest, 1856. Heckenast Guszt. tul. K16r. Mindenik kötet ára 30kr.

Legujabb Külföldi Regénycsarnok. Kiadja Friebeisz István. XXI. XXII. füzet: *A Párisi Mohikánok,* regény, írta *Dumas Sándor,* ford. Párisban Ország Antal és többen. Pest, 1856. Lauffer és Stolp bizom. 12r. 72 és 95 l. füзве 1fr. 20kr.

A Gyöngyös Hölgy. Irta *ifj. Dumas Sándor.* Franciából ford. *I. J.* 3 köt. Pest, Kilián György bizom. 1857. K8r. 246 és 247 l. füз. 1fr. 30kr.

Buchenbergi Diethelm története. Novella. Irta *Auerbach Berthold.* Magyarítá *Szenvey József.* Pest, Emich G. sajátja, 1856. 8r. 242l. 1fr.

A Pusztá Sziget, vagy Kardos Péter tengeri utazása és története. Irta *Tatór Péter.* Pest, nyom. és kiad. Buczásnszky. 8r. 77l. fametszetekk.

— Nyelvkönyvek. — *Curtius Görög Nyelvtana*, ford. *Kiss Lajos*. I. füzet. Pest, Kilián Gy. tul. 1857. 8r. 96l.

Gyakorlati Latin Nyelvtan elemei, az alsó gymn. második osztályára, Szerk. *Deák Sándor*. II. folyamata. Másod. javított s bővített kiadás. Pest, 1856. kiadja Heckenast G. 8r. 200l.

Vezérfonal a Német Nyelv alapos megtanulására. Alsó iskolák számára készítette *Toepler Theophil* Edv. Negyedik kiadás. Pest, 1857. kiadja Heckenast G. 8r. 95l. füzve 12 kr.

Német Nyelvtan, elemi s reálskolák használatára, német írók ut. Szerk. Dr. *Zimmermann Jakab*. Harmadik javított kiadás. Pest, 1856. Müller Emil sajátja. 8r. 84l. 16 kr.

Legújabb Magyar-Német Levelező . . . szerk. *Karády Ignác*. Negyedik jav. kiadás. Pest, 1857. Heckenast G. sajátja. 8r. 362l.

— Jogtudomány. — *Jogtudományi s Törvénykezési Tár*. Szerk. több magyar jogtud. író hozzájárultával *Tóth Lőrinc*. Második évfolyam. I—VI. füzet. Pest, 1856. Kiadja Heckenast G.

Az előleges biztosítási közegek a polgári eljárásban. Irománypéldákkal vizsgáló írta *Hegedüs Lajos* *Kandid* jogtudor . . Pest, Magyar Mih. bizománya 1855. nyom. N8r. 50l. kemény tábl. 24 kr.

Az 1855. aug. 18-ki Ausztriai Concordatum fölvilágosítása. Németből fordítva és a concordatum deák és magyar szövegével. Pest, 1856. Kiadja Heckenast G. N8r. 150l.

Az Urbéri rendbeszedő Perek természetének rövid vázlata. Írta *Bay Ferenc*. Debrecen, 1856. a város nyomd. 8r. 32l.

— Természeti tud. — *Legújabb Orvosi Házibarat*, vagy az önorvos. Értelmes tanácsadó, mint kell a kisebb bajokat csupán házi szerekkel gyógyítani. *Richter Fr.* után írta, bővítette s a magyar nép természetéhez alkalmazta *Rakita Alajos*. Szeged, kiadja Burger Zsigm. 1856. 8r. XIV. és 299 l. füzve 1 fr.

Adalékok az 1854—55-ben Pest város és környékében dühöngött *Cholerajárvány* statistikájáról. Szerk. Dr. *Tormay Károly*, Pest város főorvosa. Pest, 1856. Emich nyomd. N4r. 16l.

Vezérkönyv az Állat-, Növény- s Ásványtan oktatásában. Népiskolák használatára írta *Minikus Vince*, zirci cisterci r. tanár. Kiadta Májér István. Második kiadás. Pest, 1856. nyom. Heckenast. 8r. 80l.

A Pincegazdászatról, Borkereskedésről, vagyis a magyar- s erdélyországi boroknak sajátágaikhoz alkalmazott kezeléséről, a magyarországi borkereskedés hajdan és jelenkori viszonyairól. Szerző kilenc évi, több ezer hordó különféle borokra való felügyelési tapasztalataiból, az irodalmi termékek figyelembe vételével *Balásházy János* m. tud. társasági rend. tag. Pest, Emich Gusztáv bizománya. 1856. N12r. XXIII. és 259l. füzve 1 fr. 40kr.

ÚJ
MAGYAR MUZEUM.

VI. ÉV.

1856.

X. FÜZ.

VÁLASZ TOLDY FERENCNEK

A HOZZÁM ÍRT NYÍLT LEVÉLRE ¹⁾.

F Á B I Á N G Á B O R.

Elolvásám tudós epistolád
Azokra, mik könyvészetünk *) felől
Valának írva általam minap.
S csodálkozám felette, hogy midőn
Izekre boncolád beszédemet, 5
Nem vetted észre benne a velőt.
Szerencse rám, hogy a szekerce, mely
Imígy tagol, barát kezekbe jött;
Más azzal úgy megszabdaland vala,
Hogy egy vonás sem volna rajtam ép, 10
S kicsúfolhatna széles e világ.
Érdemleném is akkor ezt, hahogy

¹⁾ L. az Új M. Muz. ezidei VI. füzetében.

*) E szót, mely a bevett szokás szerint bibliographiát jelent, a szerző itt „irodalom“ helyett veszi.

- Az oly gyanút, minőbe általad
 Jöhettem félreértetés miatt,
 Némán nyakamba öltve hordanám. 15
 Mily köntös az, melyet te rám adál?
 Miféle bőr, a melybe bujthatál?
 A tespedés parókás arca az!
 Ily köntösben magamtól elfutok.
 Én ilyen tárgyú író nem leszek. 20
 Ki köztünk azt nem bírja érzeni,
 Észműveinkben mily nagy a hiány,
 És mily számos teendő vár reánk,
 Az halva már, azt csak temetni kell;
 Mert sem jelenje, sem jövője nincs, 25
 S magának a múlt eljegyezte azt.
 O nem, barátom, én nem az vagyok
 Ki a valót immár elégléném,
 Ki vesztegelni híjam népemet.
 Tudom, mi már van, meg mi nincs neki; 30
 Amaz minő kevés, emez mi sok!
 De én nem e mezőn vitatkozám
 Akkor, midőn könyvészetünk körül
 Igénytelen pár ígét hallaték.
 Én és te más malomban örölünk. 35
 Értsük meg egymást: Engem arra, hogy
 Oly szót emeljek, nem más híva föl,
 Mint helyzetünk komoly mivolta, mely
 Nyelvünkre nézve kényes állapot
 Magával tréfát üzni nem hagy, és 40
 A *lenni* vagy *nem lenni* kétkedő
 Kérdőjelét hordozza homlokán.
 A nótaként: nincs úgy ma mint volt régen,
 Más nap süt most, más isten ül az égen;
 Nem mint midőn akarni kelle csak, 45
 S úgy ment dolgunk, mint a parancsolat.
 A régi általános érdeket,
 Mely már ügyünk iránt kivíva volt,
 Más érdekek kezdék fölváltani —
 Hatalmasabb, csábítóbb érdekek, 50

És híveik száma napról napra nő.
 Amannak megfogynak barátai,
 S ki hinné, még véreink körében is!
 Elég csapás, elég aláztatás
 Ez, és mit még a sors nyelvünkre mért; 55
 Alatta könnyen elmerülhetünk,
 Ha szívet ész igénybe nem veszünk,
 Szelid galamb s eszes kigyó gyanánt.
 Nagy a porond, a melyre vettetének!
 S a zátonyon feneklő csolnakot 60
 Mindenfelől emelni kell; azon
 A sors és vész szidalma nem segít,
 Sem a hajóra kent ócsárolás;
 Melyet gyalázni akkor annyi, mint
 A részvétlen önzést kimenteni 65
 S a kárörömnek adni szarvakat,
 Hogy végre azt mondhassa nyíltan is :
 „Hadd veszszén, mit gazdája sem becsül.“

Így látom én, barátom, a napot!
 Lehet, hibázok s — csalt a pápaszem. 70
 Ó vajha lenne úgy! mi szívesen
 Venném föl *együgyű öreg* nevét.

Tudnék többet, sokat, még mondani,
 Ha vagy mernék, vagy merni volna jó;
 De lábra szedni s latra venni is még 75
 Minden szót kissé restelek biz én.
 Azonban álarc avvagy szűr alól
 Sincs kedvem mondogatni szép mesét,
 Nehogy majd félreértsenek megint.
 Már is talán homályosabb vagyok 80
 Mintsem hogy jól vesémbé lássatok,
 S megleljétek zsákomban a szeget.
 Azért rövid leszek, s világosan
 Kimondom, a mi szívemen fekütt.

Nehéz idő következett reánk,
 A sors, kezébe vette mérlegét

- S akarja tudni, érdemeljük-e
 A nemzetek sorába íratást, 90
 Vagy eltörölje onnan a magyart.
 Időnk a mérőpálca korszaka,
 Melyben megméretik telek, mező,
 Hegy és lapály, s minden mi rajta van,
 Meg kamra, pince, zseb, fejünk, hasunk, 95
 S ki és mi mennyit üt, csak annyit ér.
 Ha bé nem valljuk híven a valót,
 Hamis becsű szerint taksáltatunk;
 S bár erszényünkre kedvező is ez,
 Hitelben ámde veszünk általa. 100
- Azoknak szóltam, kik e helyzetet
- Nem értve jól, mindent, mi a mienk,
 Szeretnek ócsárolni úntalan;
 Kik még ifjú könyvészetünket is,
 Bár a legszebb reménnyel indula 105
 És szépen is halad, becsmérelik,
 Úgy, mintha minden a mit felmutat
 Nem volna egy jó szóra érdemes.
 Pedig ha szemre vesszük egy kiesít
 Tudósabb nemzetek történetét, 110
 És nézzük könyvirásuk cyclusát,
 Miveltségöknek átfutott szakait,
 Elég csak egy rövid tekintet is
 Meggyőzni kitkit afelől, miként
 Egy sem haladt a szellem útain 115
 Nálunk gyorsabban, s a mivel ma bír,
 Ily nagyra lassan vitte és soká,
 S nem úgy fuvá föl, mint a hólyagot.
- Nem látja jobban senki, mint magam
- (Ehez nagy ész nem is kívántatik) 120
 Minő tömérdekben szükölködünk,
 Mi sok, mit még illő beszerzenünk,
 Míg könyvirásunk német, franc, olasz,
 Angol nyomába léphet, s általok
 Levett kalappal üdvözölve lesz. 125
 De — tisztelet, becsület! — ám azért,

Mivel magában erre nem talál
 Most még elég erőt és érdemet,
 Nincs ok, miért kelljen pirulnia,
 Mert a kor senkit meg nem szégyenít, 130
 Ha annak úgy, mint illik, megfelel;
 S ő megfelelt úgy, a hogy bárki más,
 De sőt talán meg is haladta azt.
 Annyit bizvást elmondhat a magyar,
 Hogy nincs nemzet, melynek könyvészete 135
 Oly korban, mint övé ma van, nagyobb
 Szakált s agyart növesztett volna már.
 Nohát ne ócsárolja senki is,
 S ne mondja meddőnek azért, ha még
 Többet nem nemzett annál a mi van. 140
 Majd fog. De hogyha rá magunk kenünk
 Ily vétket, könnyen azt felelhetik
 Maholnap a parancsoló idők:
 „Amely fa nem terem gyümölcsöket,
 Kivágatják, s a tűzre vettetik.“ 145
 Ennyi s nem több, barátom, az, mit én
 Akartam nektek súgni a minap.
 Sajnálánám, ha most sem értetek.

 FÁBIÁN GÁBOR JAVASLATA

 A KETTŐS BETŰK EGYSZERÜSÍTÉSE
 ÜGYÉBEN.

Tudva van a figyelmes olvasó előtt, hogy a Magyar Akademia Nyelvtudományi Bizottmánya, helyesírásról előterjesztésében, melyet az Új M. Muz. mellett is adtunk, a kettős betűk egyszerűsítése ügyében a 10. §-ban előhordott okoknál fogva úgy nyilatkozott, miszerint „e kérdés végleg s mindenkorra abban hagyandónak látszik.“ A nyelvtudományi osztály, július 24. tartott ülésében mindazáltal e kérdést ezentúlra is nyílnak hagyta, s így az e részben beküldött tagi vélemények külön még egyszer tárgyalás alá fognak vétetni.

Fábián Gábor úré fogja tenni kétség kívül ez új vita legfőbb tárgyát. Ő úgy hitte, hogy célszerű volna az ő általa ajánlott módot mindjárt életbe léptetni, s azért az imént közlött epistolát már e szerint kívánta nyomtatni. Ebben ugyan, épen ez epistola érdekében, teljesítetlen hagytam kívánságát; de e helyett közlöm említett „Véleményén“ kívül az epistolát kísérő levelét, az új betűalkalmazással, mikép az írva van.

I.

V é l e m é n y

a Nyelvtudományi Bizottmánynak a Magyar Helyesírás ügyébeni Előterjesztésére.

Azokat, mik a Bizottmány Előterjesztésében a magyar helyesírásra nézve javasoltatnak, részemről mind alapos és elfogadható reformoknak találom; mert általok írásunkban az eddiginél nagyobb egyszerűség s határozottság éretik el. Ellenészrevételem csak egy van, és ez a 10-dik §. vagy is az összetett betűket illeti. Azt, hogy ezek egyszerűsítéséről, melyet annyi ideig mint szükségeset sürgettünk s folyvást általánosan célirányosnak találunk, mind e mellett, most egyszerre végkép lemondjunk, semmikép nem helyeselhetem. Mert a rögzött szokás s ujtástóli félelem erre előttem nem ok, hanem egy rosszúl választott s következtelenséget eláruló ürügy akkor, midőn másfelől meg, mint pl. a cz egyszerűsítésénél s apostrophok elhagyásánál ugyane tekinteteket bátran mellőzük. Azért dacára annak, ha bennünket, kik e tárgyat ismét felmelegíteni merjük, az újabb nézet emberei részéről megrovó ítélet várna is: én az összetett betűk általános egyszerűsítését nem csak ajánlani, hanem arra egyúttal az eddigiektől némelyekben eltérő saját módot is mutatni bátorodom. És mivel többek közt egyik jelesb nyelvtudósunk Fogarasy úr is „e célra minden más módot kivihetlennek tart, azon egyen kívül, mely a szokott két összetett betűt úgy egygyé olvasztja, hogy abban az olvasó szeme mind kettőt mintegy benne találja“: (lásd Művelt Nyelvtan 20. l.) e nézetből indulva, én a köz szokásban levő s minden falusi oskolás gyermektől jól ismert latin abc-éből jelelem ki javaslatomban azon betűket, melyek eddig helyesírásunkban vagy semmi, vagy önálló szereppel nem bir-

tak, s ezeket kívánom összetett betűink helyetteseiül akkép alkalmazni, amint bennök avagy alakjokban a helyettesítendő összetett betűk egyesített vonásait a szem kiveheti. Így pl.

A *cs* helyébe felvenném az *x*-et; miután ennek két keresztvonásaiban mind a *ts*, mind a *cs* betűkből álló *cs*-ét föllelem; mert a jobbról balra menő vonás az *s*-et, a balról jobbra menő a *t* betűt, — ha pedig így írjuk *x*, vagy így *oc*, akkor nem csak ez utóbbi, de az első vonás is a *c* betűt is világosan előnkbe állítja.

A *ty* helyébe a *tj*-t; melyben ott van nyilván a *t* s ennek folytatásában az *y*, úgy hogy az egész csak egy felig keresztülhúzott ypsilon ábrázol.

Az *ly* helyébe tenném az eddig semmi önállással nem birt, vagy az *i* betűt a családnevekben feleslegesen képviselt *y*-t. Ennek első szárában is, habár csonkán, de csakugyan megvan az *l*, és meg a másokban a *j*. Vagy ha az *l* látása erőtetettnek tetszenék, nem lenne-e az *y* irányában annyi bátorságunk, mennyit vett magának a felett az angol orthographia, mely arra a *jotta* jelentését rég ráparancsolta?

Így reá parancsolnám a henye *q*-ra, hogy szolgáljon nálunk *gy* helyett; úgy

a régi írásainkban már szerepelt *w*-re hogy legyen ezen-től *ny*; mint akarta a spanyol, hogy legyen nála az *x* *j*-vé, és lön örökkön örökké azzá sat.

Az *sz* és *zs* betűk helyébe elfogadnám a már többektől ajánlva volt hosszú *j* és keresztülrántott *z* formákat.

Ezek szerint a magyar abc így lenne megállapítva:

a, á, b, c, x, d, ds, e, é, é, f, g, q, h, i, í, j, k, l, y, m, n, w, o, ó, ö, ő, p, r, s, f, t, ty, u, ú, ü, ű, v, z, z.

Ekkor a Vörösmarty javaslatában *) felhozott íráspéldány ily alakban mutatkoznék:

„Mi annak oka, ha valamey nemzetnek haqomáwai úq „megxonkúlnak, mint példaúl a mienk Álmoson felül? A ré- „giséggel dixekedő nemzetek a világ teremtéseig foktak fel- „hágni traditióikban, s történeteiket, habár mesés alakban is, „az eredettől fogva emlegetik. Azt fogjuk-e következtetni, „hoq a nemzet, mey ezt nem teheti, egéfén új ága valamey

*) L. a M. T. Társ. Évk. II. köt.

„régibb törzöknek, meyből tekintet nem érdemlő kixinségben fakadt ki s elvadulván többé kifakadásáról semmitsem tudott? „Azt-e, hoq a haqomáwtalan nemzet qáván, tettek nélkül „vestegle s emlékezetét unokáira által nem plántálhatta? De „a maqarnak welve eredetiséget bizowít s rokonsága sok ki- „holt welvekkal régiségét mutatja; az a körwülméw pedig, „mey serint Álmos s fia Árpád eq félelmet gerjeftő naqságban „s erővel teljes ifjúsággal féwló nemzettel állottak elő a Kar- „patok megöl, haq-e kételkedni a felett, hoq e nemzetnek „már azelőtt hoffú küzdések alatt kellett a vérpáyára kiké- „sülve lennie.“ (Élet és Literatura. Első réf. 38—39. lap.)

Mi azt hiszszük, ebben a szokás legrögzöttebb embereinek szeme nem sok botrányköre fog találni. Mert benne új alakú betű egyetlenegy sincs s az új egyszerűsítésekben a régi összetét eleméit majd mind ott láthatja. Ime, ily kevés kellene arra, hogy az annyi idő óta sürgetett s közönségesen óhajtott egyszerűsítést egészen elérjük, és ez által a magyar orthographiát minden más nemzetekénél tökéletesbbé tehessük. Miért ne tennők hát? valóban nem tudom. Az újítás félelméből? Akkor ne újítottunk volna semmit is. Ily argumentum nem mihozzánk illő. A nem biztos siker miatt? Ne féljünk. Pár év elég reá, hogy az egész az akademia példaadására köz divatba jőjön. Ha Toldy az egyszerű c-t s apostrophálatlan írást maga ennyire, amint látjuk, oly rövid idő alatt kivívni képes volt: nem várhatna hasonló eredményt egy akademia? Oly javaslatot, melynek ellenzői ne akadjanak, soha senki adni nem fog. Toldy é is talált eleget, s emlékezem, miként azért elmés megrovásokat kelle egykor túrnie még a derék Vörösmartytól is. Magam sem voltam annak barátja; de csak azért mert az egy c-nél tovább az egyszerűsítésben nem ment, és ebben némi következetlenséget láttam, s azt kellene látnom akkor is, ha e részletes újítás az általános egyszerűsítés félretételével, a bizottmányi Előterjesztés nyomán sanctiót nyerni találni *). Kelt Aradon, július 15-kén 1856.

*) A c más kategoriába tartozik. A cs, ty stbire szükség volt, mert a deák betűrendben cs, ty stb nincs; de a cs nem volt szükséges, mert a deákban ott a c. A cs, ty stb tehát csak új betű vagy betűalkalmazás által pótolthatik: c pedig már volt, s így helyibe más nem kellett. T. F.

II.

Fábián Gábor levele Toldy Ferenchez.

Kedves barátom!

Itt küldöm a múltkor félig-meddig megígért poétai epistolát; elkésvé ezzel is, mint sok mással mostanában — a vénséget jellemző halogatás vétke miatt. Tedd vele a mit akarf; nem bánom, ha elolvasván, azonnal a tűzbe hajítod is. De ha netalán közölni érdemesnek találnád, naqon kérlek, hoq az általam javasolt és itt mindjárt qakorlatba is vett eqferű betűkkel womasd. Hadd lássuk, mit lól hozzá a naqobb közönség. Még eddig legalább, kikkel xak tervemet tudattam, mindwájoknak felette megtetszett s elfogadtatását tūrhetlenül várják. Megvallom, magam is oyannak találok azt, meynél kivihetőbbre sem ma, sem jövőben nem lehet fámolni. Mert e módon kívül ninx más, mint új betűket találni, és minthoq ez izlés dolga, soha senki oy jeqeket componálni nem fog, meyekmindennek eqaránt tessenek. Épen ez volt mindig a legnaqobb bökkenő, mi bennünket az egéftől elijesztett. Igaz is, hoq az új jeqek elxufittották volna mind magunk, mind a külföld femében a maqar írást s womtatást; ellenben az én javaslatom mellett ettől félni semmi ok; miután az eqferűsített Európa ferre ismert és közönségesen hafnált ó betűkkel vífem véghez; a fem benne meg nem akad, sőt az új modort kellemesnek, izlésteljesnek találja. Az eq, mit ellene mondani lehetne, az, hoq új dolog: de ez ott, hol javítani kell, nem ok; és meg talán, hog íq a *c*, *q*, *x*, és *w* az írásunkban előforduló idegen favaknál az olvasást zavarhatná: de ez sem érde mel fiqlmet, mert híf s-ünkkel is, meyet a latinban *sz*-nek kell olvasnunk, xak épen íq vaqunk; s erre más nemzetek sem üqeltek semmit; midőn t. i. eqik a maga welvében az *x*-nek *z* (deuxieme), másik uqanannak *j* (Mexico, spawolnak *Mejico*) jelentést adott; eqik *c*-ből *cs*-t (cinque), másik *sz*-t (cercele) xinált; a *q*-t eqik *k*-nak (quoi), másik, mint az oláh, *cs*-nek (quine = csinye) akarta magánál olvastatni — sat sat. Aztán végre is, mi ellen nem lehet felhozni valamit, ha aggatózni s elméskedni akarunk? Valóban a betűk megállapításánál a *stat*

pro ratione voluntas a legokosabb fabáy. Iq tettek ezzel mások is, kik előttünk az orthographiát megfábták. Magadnak legjobb tapafalásod lehet e tárqban; a te újításaidnak sem argumentumok witottak utat; hanem ignorálva a hallatfó ellenvetéseket, filárdul követted jobb megqőződésedet; irtál, womattál a ferint, s most már üqedet uq főlván egéfen kivíva látod. Én is ezt tennem réfemről, ha még ífjabb volnék; mindent saját eqserű betüümmel womatnék s előbb-utóbb én is sikert látnék. De minthoq ehhez idóm már ninx, másokra kell biznom tervem kivitelét. S istenem? mi göwörű orthographiánk lenne akkor nekünk; febbet, okferübbet, tökéletesebbet eq mivelte európai welv sem bírna; sőt még az őskori classicus welveknél sem fognók azt feltalálni. És ez — nem nekem (erre nem is váqom), hanem akademiánknak mi lép érdemet fogna hozni? S ne merne még is effélét az akademia?!

III.

A ki hajlandó lenne e rendszert elfogadni, annak azon módosítványt ajánlanám, hogy a kezdő nagy Sz új formája helyett a nagy F használtassék, a középső vízirányos vonás nélkül : F.

Toldy Ferenc.

PÓTLÉKSOROK I. RÁKÓCZY GYÖRGY S BETHLEN ISTVÁN VERSENYGÉSÉHEZ ¹⁾.

VASS JÓZSEFTŐL.

Ha valaki egyebet nem tehet is, mint fürkészeteket a történelem tartományában, s anyagokat gyűjtött a történelem nagy épületéhez, már is hálára méltó érdemeket szerzett a históriai irodalomban.

Kiss Károly.

Előzmények.

Mielőtt a fenforgó történelmi esemény nagyobb földerítésére vonatkozó okiratokat, pótlékul azokhoz, melyeket

¹⁾ V. ö. Új M. Muz. 1856. V. Füüz. 233 — 250. ll.

Szilágyi Sándor tanár e haviirat egyik füzetében ¹⁾ közrebocsátott, nyilvánosságra hoznám, szükségesnek tartok némely dolgokat — habár részben ismétlésképen is — elmondani.

Erdély tudományos fiai, látván azon számtalan okmányokat s egyéb történelmi kéziratokat, melyek egyesek gyűjteményeiben magán birtokul ismeretlenségökben senyvednek, s naponként kártékonyabbul dűl rajtok az enyészet, — jókor érezték azok öszvegyűjtésének, lajstromozásának, s időszak szerinti kiadásának szükségességét. Ezen szükségérzet szolgált alapeszméjeül a halhatatlan *Benkő József* egykori vállalatának, *Erdélyi Historiás Szekrény* nevezet alatt ²⁾. Ez szólítá létre Erdélyben, a múlt század utolsó évtizedében, a *Kézírások Társaságát* (Societas Philohistorum Transsilvanica). Ezen szép igyekezetek után indulva, szándékozott még 1814-ben megindítani, *Históriai darabok és apróságok* cím alatt, *Kerekes Ábel* kötetekre osztott történelmi gyűjteményét ³⁾. Ezen alapon tervezett a buzgó gr. *Bethlen Imre* egy *Magyar Klio* cím alatt havi füzetekben megjelenő történettárt ⁴⁾. Míg elvégre a munkatéren három tudományos hazafit tisztelvszemléltünk napjainkban szerencsésebb csillagzat alatt megindulni páratlan készütséggel s roppant történelmi kincs birtokában: gr. *Kemény József*, Nagy-Ajtai *Kovács Istvánt* s gr. *Mikó Imrét*. Tartalmas gyűjteményeik a nemzeti történetirodalom újabb jelenetei közé tartozván, e helyt rólok bátran hallgathatok. De fölvelt tárgyamhoz illeszkedve, múlhatlanúl vissza kell olvasóim figyelmét vezetnem a rég elhúnyt derék *Kerekes Ábel* emlékezetére.

E nagy szorgalmu férfiú, mint gazdag történelmi gyűjte-

¹⁾ L. u. o.

²⁾ L. Magyar Történelmi Tár. I. köt. Pesten. 1856. 8r. 221. l., hol *Benkő* ezt írja: „mely titulus alatt nem sokára nyomtatni kezdem Erdélyre tartozó sok drága gyűjteményeimet.“ — Bár teljesült volna buzgó szándéka; most nem kellene annyi gonddal nyomoznunk az egykor birtokában volt érdekes emlékeket, nem fájlalnunk többnek vég enyészését.

³⁾ L. Új M. Muz. 1855. VIII. v. Aug. Füz. 417. l.

⁴⁾ L. Új M. Muz. 1855. VIII. v. Aug. Füz. 421. l.

mény birtokosa, Aranka Györgyhöz intézett levelében ¹⁾, egyebek közt ezeket írja : „Gyűjteményemnek *Históriai darabok és apróságok* lesz a címje. A két első kötettenem sokára készen leszek. Ezekbe mennek I. Rákóczy Györgynek az ifjabb Székely Mózsessel és Bethlen Istvánnal való bajai, a *Thóldalagi Mihály eredeti gyűjteményéből*. — Gyűjteményem első kötetét a következő darabok fogják tenni :

1. Első Rákóczy György levele a császárhoz.
2. Ifjabb Székely Mózsésé a brassai bíróhoz.
3. Első Rákóczy Györgyé a portai kajmekhámmhoz.
4. „ „ „ Juszuff Agához.
5. „ „ „ Szölfikár Agához.
6. „ „ „ Sebessi Boldizsárhoz.
7. Brassai bíró válasza Székely Mózséshez.
8. Portai kajmekhámmé I. Rákóczy Györgyhöz.
9. Bethlen István levele a magyarországiakhoz.
10. Erre I. Rákóczy Györgynek feleletje.
11. Ugyan Bethlen István levele az erdélyiekhez.
12. Erre I. Rákóczy György feleletje.
13. Az ezen alkalmatossággal Kolosváron tartott országgyűlés végzése.
14. Ország levele a budai vezérhez.
15. Rákóczyé ugyan hozzá.
16. Budára küldött követek instructiója.
17. Ország levele a török császárhoz, s több effélék.

Ezek, a többi darabok is 1635, és 1636. esztendőre tartoznak.“

Ha figyelmesen vizsgálom az itt elsorolt adatokat, s összehasonlítom mind a Szilágyi Sándor úr által közzétett okmányokkal ²⁾, mind a birtokomban lévő pótlékokkal, kitűnik : miszerint — bár mennyire becses a már közlött I. II. III. db oklevél, s bár mennyire érdekesek is az általam alább közlendő pótlékok, — sok van még a két fél közt folyt verseny földerítésére szolgáló adat, mi a tovább nyomozást megérdem-

¹⁾ Töredékét adta gr. *Kemény József* Új M. Muz. 1855. VIII. v. Aug. Fü. 415. — 420. ll.

²⁾ L. Új M. Muz. 1856. V. Fü. 237 — 250. ll.

li, sőt nemzeti közéletünk eseményeinek érdekében azt hathatósan sürgeti is. Felfödözhetésökre a remény s kilátás nem is alaptalan; biztos siker kecsegtet. Mert ámbár *Kerekes Ábel* szóban forgó kézírataira (de csak a sajtó alá készült két kötet példányára) nézve gróf *Kemény József* megjegyzi, miszerint „Kerekes Ábel halála után, említett munkájának két első darabja eredeti kéziratban a bécsi magyar újság szerkesztője *Igaz Sámuel* birtokában maradván, én azt Bécsben 1819-ben könyvtáram számára megvettem; de az 1848-ban keletkezett gerendi lakomnak forradalmi dülása ezen becses kéziratot annyira megsemmisítette, hogy csak is annak címlapja s előbeszéde maradhatott meg, a többinek még csak nyoma sem találhatóván többé“: ¹⁾ mégis ezen figyelmet igénylő sorai: „végre említenem kell itt még azt is, hogy 1836-ban erdélyi udvari tanácsnok b. Nalácz József Bécsben elhalálozván, s ott lévő könyvei árverés útján eladatván, az azok között találtatott Kerekes Ábel-féle gyűjtemények több negyedretű kötetben (!) honi történelmünk szerencséjére (!!), érdemteljes hazánkfia, s jelenleg már nyugalomra bocsátott erdélyi udvari tanácsnok b. Apor Lázár úr által megvétettek, s most is ott léteznek“; ²⁾ továbbá magának *Kerekes Ábelnek* azon insinuációja, midőn írja: „Azt tartom, hogy Thóldalagi Mihálynak azon munkája (kézirata), a mely a cancellarius ó excellentiája (gróf Teleki Sámuel) catalogusának III-d. darabjában pag. 91. említődik, egy az enyimmel, azzal a különbséggel, hogy a kezennél lévő eredeti“; ³⁾ — kijeleli a helyet, hol lehet az eltűnt kézirati kincseket nyomozni. Nekem biztos kilátásom van, miszerint gr. Mikó Imre ó exclja vagy b. Apor Károly ó nagysága közbenjárása által sikerülend egyenesen e *versenyre* vonatkozó, vagy más tekintetknél fogva érdekes emlékeket felfödözöm. Addig is, míg fürkészeti tervemmel célhoz jutnék, álljanak itt pótlékul a birtokomba esett okiratok.

De ezekre nézve is rövid felvilágosítással tartozom olvasóimnak.

¹⁾ L. Új M. Muz. 1855. VIII. v. Aug. Füz. 418. l. — ²⁾ L. u. o. 420. l. — ³⁾ L. u. o. 416. 417. ll.

Múlt évi (1855.) gazdag eredményű erdélyi útazásom folytán aug. 19-nek délelőtti felét Szászvárosban töltöttem, hol vágyam fő tárgya *Brúz Lajos* ismeretsége volt. Megleltem a lelkes irodalombarátot, a munkás magyart barátságos házi körében. Jól fogadott, mint nemes keblű emberbarát. Egymást csakhamar kiismerők. Örömmel emlékezem a két órára, melyet irodalmi ügyekről vele szívmelegséggel beszélgetve töltöttem. Irodalmi régiségeink nyomozásában teljes készségét ajánlá, ígéré. Hű tisztelettel leszek baráti jobbjá iránt, melyet elválásomkor oly tiszta kebellet nyújtott. Nem gondoltam, még csak nem is sejtettem akkor, hogy az élénk lelkű s vidám egészségű ifju emberrel ezen legelső találkozásom lesz egyszersmind az utolsó. Egy szép szerkezetű levél (Szászváros, január 13-d. 1856.) s tizenhárom ívre terjedő régi kézirat mindaz, mivel adott férfiasszavát egyelőre beváltani törekedett, s mi baráti becses emlékül tőle birtokomban van.

Brúz Lajos nem csak közéletünk nyilatkozványainak hű jegyzője (*Kenyérvizy* név alatt), hanem egyszersmind lelkes irodalombarát, sőt termékeny jövővel kecsegtető irodalmár is volt. Az ő szakadatlan nyomozásának sikerült napfényre deríteni, sajtó alá rendezni, s Lipszében ¹⁾ kiadni azon XXXVI levelét *Kazinczy Ferencnek*, melyeket *Sípos Pálhoz* írt (1806. — 1816. időköz). Nagyobb részét *Kerekes Ábel* rokonától, legkedvesebb barátjától kapta, ki vele végzett a királyi táblán, s 1849-ben az oláhok által gyilkoltatott meg Dobrán.

Kerekes nagy történelem- s régiségbuvár volt; sokat gyűjtött, több darabokat lemásolt: de kora halála miatt (huszonhat éves korában húnyt el) igen keveset adhatott ki. Temérdek kézirat-gyűjteménye volt, s említett barátja azokból adott *Brúz Lajosnak* lemásolás végett 70—100 ívet; nála is maradt egy annyi. „Ó mily kincs volt az!” — sohajt fel *Brúz* barátom, hozzám intézett levelében. A forradalomromboló napjaiban vad kezek valamint *Brúznak*, úgy szivélyes barátjának lapusnyaki házát is feldúlták. Ma nincs egyéb mindabból, mi egykor az ikerbarát birtokában volt, mint azon

¹⁾ Grunownál, 1846. Sr. XII. és 136. l.

tizenhárom ívre terjedő kéziratesomó, melyet a hálás emlékezetű felejtetlen barát felhasználás végett nekem ajándékozott. Itt olvasom *Kerekes Ábel* másolata után azon okleveleket, melyeket *Szilágyi Sándor* úr (nem tudom, minő példány szerint) I. és III. számok alatt közzétett e haviirat egyik füzetében ¹⁾. Példányom *Szilágyi* úr közleményével teljesen összhangzik; csak egy hibás olvasást igazít ki így: „Mert noha egy felől szóval ugyan megengedé ő kegyelme a békeséget“ ²⁾.

A közrebocsátott becses oklevelekhez pótlékul most már ide csatolom a) Bethlen István utasítását portai ügynökének, *Laskai Jánosnak*; b) az 1636. febr. 15-d. kolosvári országgyűlésnek a két fél közti versenyésre vonatkozó végzéseit ³⁾; c) az erdélyi országos rendek levelét ugyanazon országgyűlésből Bethlen Istvánhoz.

Az elsőt *Kerekes Ábelnek* a végpusztulást túlélte s jelenleg birtokomban lévő kézírataiból, a két utolsót *Mike Sándor* úrnak baráti szíves jóvoltából, saját példányáról ⁴⁾ azon megjegyzéssel közlöm, hogy én a *Szilágyi Sándor* úr által közrebocsátott okleveleket annyira fontosaknak tartom, s az általam közlendőkkel annyira rokonneműeknek ismerem, miszerint amazok folyó számaikat szem előtt tartva, célszerűnek láttam az itt következőket folytatólag adni, hogy mint egy cseményre vonatkozók, egy egészet alkossanak.

IV.

I. Rákóczy György fejedelemsége megváltozásának szükséges okai.

— 1636. die 3-a Junii, a Portára Muruz Aga által *Laskai János* kezébe küldött rátióknak párja. —

Mínthogy a Rákóczy György megváltozása kiváltképen

¹⁾ 1856. V. Füz. 237 — 242. és 245 — 250. ll.

²⁾ L. Új M. Muz. 1856. V. Füz. 242. l. 8-d. sor.

³⁾ T. *Szilágyi Sándor* úr az Új M. Muz. i. füz. 233. lapján 1635-dik évet, s a 234-d. lapon febr. 2-d. említ, mintha azon évben s napon vette volna kezdetét a kolosvári illetőleges országgyűlés; de ez idétt Kolosváratt tartott országgyűlésről hosszas fürkészetem után sem nyerhettem tudomást: azonban nem lehetetlen; jó lesz közleni, ha *Szilágyi* úr bírja; hadd lássuk!

⁴⁾ A munkás hazafi-barátnak ily című másolati példánya volt kezem-

nézi hatalmas császárunk javát, ide ki való országának bátor-ságos megmaradását; ez okon a nagyságos vezéreket e felől nem énnekem kellene szorgalmaztatnom, hanem inkább ő nagyságoknak engemet.

Mely hogyha ez esztendőről tovább halad, ilyen megbecsülhetetlen károk jönnek ki belőle :

Először. Azonban megbékélhetik német király ellenségi-vel, kiben éjjel-nappal fáradnak; és minthogy a németek között az a szokás, hogy ők a hadat a mikor fogadják, akkor fizetnek néki, annakutána szabad quártélylyal és éléssel tartják; hanem ha a had elvégződik, akkor oztán vagy megfizetnek, vagy új ellenséget adnak: és így könnyen megkövetkezhetik, hogy a Rákóczy György számtalan sok ingerlésivel hatalmas császár birodalmára indítják azt a sok erős hadat.

Másodszor. Mivel Rákóczy György a lengyellel és némettel öszveköttötte magát: azoknak segítségével ilyen állapotban nem csak Moldovát, Havasalföldét, Erdélyt szakasztaná el a hatalmas császár hűségétől; hanem — Zsigmond fejedelem módjára — ő hatalmassága Erdélyhez közel való végházaihoz is hozzá nyúlna.

Harmadszor. A szegény ország teljességesen kétségbe esnék az ő hatalmassága gondviseléséről, hogyha engemet is ennyire várakoztatnának, kik abban az országban istennek kegyelmességéből fő és első rend voltam: a honnét énnálamnál sem nagyobb ember, sem hitelesebb pecsétlevél több ide nem jöhet.

Negyedszer. Magamnak és fiamnak sok szép erős váraink vannak. Ha a Rákóczy György megváltoztatása ez esztendőről haladna, mind Rákóczy György kezibe akadván, annál inkább megerősödnek, mind hatalmas császárunkat semminek tartaná, s mind a szegény országot annyival inkább nyomná annyira, hogy Rákóczy Györgynek akármely ő hatalmassága ellen való igyekezetét értsék is, senki sem mer szólani egyet is.

Ötödször. Minden nemzetségeknak példa lehetnék én, ki

nél: „Articuli Diaetales. Tom. II. 1601 — 1648. Fol.“ T. Mike S. úr sajtátja. A benne foglalt országgyűlések eredeti példányai nagy részt a n.-szebeni levéltárban őriztetnek; részök b. Bruckenthal a kolosmonostori levéltár példányairól másoltatott.

az ő hatalmassága szárnyai alá folyamodtam, ha az ő hatalmassága segítségében megfogyatkoznom és megkéseleltetném. Mely e híres-neves török nemzetnek nem keyés hátramaradására lenne; mert az én példából senki az ő hatalmassága segítségéhez nem merészelve folyamodni.

Hatodszor. Az ide ki való nemzetségek is ő hatalmasságát erőtlennek tartanak, ha olyan nyilvánvaló árulóját elszenvedné, és kivetni késedelmeznék, és annyival inkább fegyvert mernének fogni ő hatalmassága ellen; holott arra most is minden nemzetségeket ingerel Rákóczy György, azt adván okúl, hogy most az ideje, hogy ő hatalmasságára támadnának, holott az ázsiai hadakozás minden erejét ő hatalmasságának megerőtlenítette.

Hogyha pedig ez esztendőben véghezmégyen a dolog, ilyen jók jönnek ki belőle :

Először. Az ország az ő hatalmassága reájok való gondviselését látván, az ő hatalmasságához való hűségben megerősödik.

Másodszor. Minden nemzetek elhiszik, hogy ő hatalmasságát még nem erőtlénítette meg az ázsiai hadakozás, és annyival inkább félni kezdenek ő hatalmasságától, látván hamisnak lenni a Rákóczy hírét.

Harmadszor. Ha Rákóczyt megváltoztatják, ne gondolkozzék annakutána ő hatalmassága semmit, hogy Moldovát, Havasalföldét, Erdélyt a német vagy lengyel ő hatalmasságától elszakaszthassa; sőt ha a német ő hatalmasságára akarna támadni is, de olykor is az erdélyi igaz fejedelem sokat szolgálhat ő hatalmasságának.

Negyedszer. Másoknak is példát mutat ő hatalmassága, hogy a kik ő hatalmasságához folyamodnak, meg nem fogyatkoznak azok.

A dolognak pedig végbevitelében ilyen könnyű módok vannak :

Először. A német nemzet most a messze való hadakozásban foglalatos lévén, ha akarná is, nincsen módja, hogy most segíthessen, holott a maga oltalmára is alig érkezik. És ha szintén a békeség csinálásához hozzá kezdenének is, egy esztendő forgása beléteelik, a mint ők szoktak végezni. De hogy

onnét a frígyet senki kedvéért fel nem bontják, elég bizonyságok vannak benne, kiváltképpen hogy maga a német király mind fiastul ez esztendőben távol leszen székétől.

Másodszor. A muszkaországi hadakozás mivel a lengyelt is igen megvonta, csak Rákóczy kedvéért azok is a frígyet fel nem bontják. A lengyel király pedig ha akarna is valamit segíteni, soha az ország akarátja nélkül nem lehet. És hogyha ennyi sok esztendőktől fogván való hadakozásiban a német királyt (kivel a német király atyafias, és egy valláson is vagyon) derekasan a lengyel meg nem segítette: Rákóczyt, a ki mind idegen s mind külön valláson van tőlök, és nem is egyébért kapnak, hanem hogy a fényes portáról holmi hamis hírekkel tartsa őket, — hihető inkább meg nem segíti, akár mely felfuvalkodott beszédekkel is viseljék magokat.

Harmadszor. Az ország, ki engemet szüntelen szorgalmaztatott érte, hogy ő hatalmasságát magam találjam meg, most kész szívvvel vár, és miolta itt Pesten vagyok is, egynéhányszor izentenek és írtanak, az Istenért kérvén, hogy ne késsem.

Negyedszer. Hiszem ugyan, itt Budán mind a szászok, mind a székelyek követi eléggé megmondották, hogy ők soha hatalmas császár ellen kardot nem vonnak: melynél mi lehet bizonyosb e dolognak könnyen való véghezvitelére?

Ötödször. Nem kell arról gondolkozni ő hatalmasságának, hogy ebből valami veszedelmes hadakozás támadhatna; mert ha szintén elfutna is Rákóczy György, meg tudjuk mi magunkat országul oltalmazni az ő hatalmassága szükségében, minden ő hatalmassága búsulása és kára nélkül. És nohamost Rákóczy Györgynek a német és a lengyel királykedvez azért, hogy a portáról való sok hamis hírekkel hizelkedik nekik; de valamikor szerencsétlenségét látják, hogy nincsen módja a portáról való hírhordoztatásban: mindjára odahagyja; mert immár is mind a két nemzetség sokban tapasztalta meg, sőt ezekbe kezdették venni, hogy senkihez magát igazán nem viseli, hanem csak köszörűli össze a nagy embereket; holott ő magában Rákóczyban nincsen semmi hadakozásra való bátorság, sem elme, sem arra való kincse.

Hatodszor. Én lévén abban az országban főbb és elsőbb

személy, és az én gyermekeimnél s magamnál és atyámfiainál lévén annak az országnak derekasabb erősségei és jószágai: nem tudom, miért kellene kése delmezni a velem való megindulással, s mitől kellene tartani.

Hetedszer. Mikor az Istenben elnyugodott bátyámat a jó hírű-nevű Szkender passa Erdélybe bévinné, akkori fejedelem Báthori Gábor lengyel király nemből álló, maga vitéz, ifjú, serény ember volt, a katonaság és a székelység mint az édes atyját úgy szerette, annak Magyarországnban is nagy erőssége volt Ecsedvára, melyet én bírok most, az egész magyarországi nagy urak mind vérszerint való atyafiai voltak: akkor pedig mind német mind lengyel békeségben hevertének; mégis a midőn hatalmas császár népét meglátta az ország, csak Kolozsvárra (mely hely Pestnél neme erősebb) sem bocsátották bé, hanem elállván mellőle, micsoda kimenetele lött állapotjának, minden ember tudja. — Hogyha pedig Báthori Gáborral Rákóczyt öszvevetem, és akkori állapotot a mostanival: nem látom semmi okát a kése dellemnek, hanemha úgy szántsándékkal akarja hatalmas császár olyan árulója kezében hagyni országát, jövődő nagy kárára.

V.

Kolozsváratt 1636. Febr. 15-d. tartott országgyűlés végzései.

Nos Georgius Rákóczy, Dei gratia Transylvaniae Princeps, Partium Regni Hungariae Dominus, et Siculorum Comes etc. Memoriae commendamus, tenore praesentium significantes, quibus expedit universis: Quod Spectabiles, Magnifici, Generosi, Egregii et Nobiles, ceterique universi Status et Ordines trium nationum Regni nostri Transylvaniae, et Partium Regni Hungariae eidem annexarum, in Generalibus eorum Comitibus, ad diem 15-tam mensis Februarii, anni Domini 1636. in civitate nostra Kolozsvár ex edicto nostro celebratis congregati, exhibuerunt nobis et praesentaverunt quosdam infrascriptos articulos, in eisdem Comitibus paribus ipsorum votis et unanimi consensu conclusos, supplicantes nobis humillime, ut nos universos eos articulos, omniaque et singula in eisdem contenta, ratos, gratos, acceptaque habentes, beni-

gne approbare, ratificareque dignemur. Quorum quidem articulorum tenor talis est :

Articuli Dominorum Statuum et Ordinum trium nationum Regni Transylvaniae, et Partium Hungariae eidem annexarum, in Generalibus eorum Comitibus, ad diem 15-tam mensis Februarii in civitatem Kolozsvár indictis, conclusi.

Minémű okokra nézve kellett Nagyságodnak, Kegyelmes Urunk Fejedelmünk! bennünket egész országul, három nemzetűl, ilyen téli időnek alkalmatosságában is e mostani generális gyűlésre convocáltatni, a Nagyságod közinkbe küldött kegyelmes propositiójából megértettük ; a honnét vesszük eszünkbe Nagyságodnak közönségesen reánk egész országul való Kegyes atyai gondviselését, és kötelesképpen való szorgalmatos vigyázását, melyre hogy ekkédiglen is e világnak, és körülöttünk lévő szomszédságoknak felháborodott s vérben förödött zürzavar és változó állapotjokban, szabados bátorságos és békeséges csendességben éltünk mindenek előtt, de kiváltképpen magunknál, kik a Nagyságod jó guberniuma és protectiója alatt bátorságos vesztegségben az Úr Isten áldásából nyugodtunk, elegendő (igy!) bizonyosság; kiért mindnyájan a mennybéli Istennek nagy hálaadással tartozunk, könyörögvén azon ő szent Felségének, Nagyságodat mind mostan és ezután is, ez Nagyságod és ellenünk közönségesen felháborodott állapotunkban is, segítse, igazgassa és vezérelje, hogy nekünk, alatta való igaz híveinek, és szerelmes hazánknak ilyen szép csendes állapotjának felbontói, és régi boldog emlékezetű eleinktől sok vérhullással keresett és szerzett szép szabadságának sértegetői és rontói ellen lehessen Nagyságod erős oltalma, paizsa, gyámola és megszabadítója.

Hogy azért, Kegyelmes Urunk! Nagyságodnak mostan is reánk való azon atyai kegyelmes gondviselése és vigyázása által Nagyságoddal egyetemben, egész országul, három nemzetűl, ezt a fellonbbant tüzet mentől hamarébb és jobb módjával elolthassuk, sopiálhassuk, componálhassuk; arravaló modalitásokról mostani gyűlésünkben így végeztünk és concludáltunk :

Articulus primus. — Mivel nyilván vagyunk nálunk, kegyelmes Urunk, természet szerint való Fejedelmünk! egész

országul, három nemzetül, hogy Bethlen István uram ő nagysága ennekelőtte való üdőben e szegény hazától az erdélyi fejedelemségre választatott vala; de akkoron mi úgy tudtuk, hogy Istentől való félelméért, hazájához való szeretetéért (nem tudván semmit abban, miképpen Nagyságodat, szabad electiónk ellen titkon, hírünk nélkül hívta, és úgy akart magának s gyermekinek hasznot keresni, a mi electiónknak s abbéli szabadságunknak nagy sérelmével és romlásával) szabad jóakarattja szerént tette volna le fejedelemségét, és az egész országnak, három nemzetnek magához való kötelességünket felszabadította; annakutána ismét maga szabad jóakarattjából itt Erdélyben, édes hazájában, való minden jószágit fiaira, leányira felosztotta, maga ő nagysága innét, Erdélyből kimenvén, a felséges római császár birodalma alá adta magát: mindazonáltal mi egész országul, három nemzetül ott is úgy tartottuk ő nagyságát, mint ennek a hazának egyik tagját, vérét; ezalatt római császár ő felsége birodalmából mely ok nélkül és minden keresztényi indulatot félretévén ment Budára, most immár ide országunkba küldött leveleiből vesszük eszünkbe, hogy édes hazájának, szerelmes nemzetének romlására, veszedelmére igyekezik ő nagysága; akarván azért e következő veszedelmes állapotnak csendesítésére való modalitást felkeresni, Nagyságod méltóságos becsületének, fejedelmi állapotjának, édes hazánk boldogságának, s a Nagyságodnak tartozó igaz kötelességünknek sérelme nélkül, alázatosan megszolgáljuk Nagyságodnak, mint kegyelmes Urunknak, hogy könyörgésünkre megengedte Nagyságod kegyelmesen, Magunkat Nagyságod méltósága, és Bethlen István uram személye között interponáljuk, és bizonyos arra rendeltetett követinket bocsáthassuk Budára a Vezírhez, kiknek a Nagyságod kegyelmességéből bizonyos instructiót adván, tractálhassanak szegény hazánknak megmaradására való minden dolgot a Vezírral ő nagyságával, és ha kívántatik, magát is Bethlen István uramat requirálván, minden illendő dolgokat ő nagyságának adjanak eleibe, és intsék, hogy elsőben kereszténységét, annakutána hazájához és nemzetéhez való kötelességét megtekintvén, és azt is, hogy ebből a felindúlt dologból mind maga személyének, gyermekinek minémű

gyalázatos híre-neve és utolsó veszedelme, hazánknak is romlása következhessék; sőt azt is szemei előtt viselvén, ettől a szegény hazától ő nagysága minémű nagy méltóságot és uraságokat vett volt mind maga, mind gyermeki; ez okból tegye le föltett szándékát és propositumát, előbbeni lakóhelyére ide Erdélybe jöjjön haza (mivel itt senki semmiét ennek előtte el nem vette ő nagyságának), és Nagyságodat esmérje úgy Fejedelmének lenni, mint mi egész országul, három nemzetül; melyet praestályn, közöttünk szép uraságát szabadosan birhatja gyermekivel együtt, s maga is bátorságosan lakhatik.

Articulus secundus. — Ha hol pedig semmiképpen ezt nem effectuálhatnák, semmi szép békeségre és egyeségre ő nagyságát nem hozhatnák; végeztük a Nagyságod kegyelmes tetszéséből és engedelmeből, hogy a fényes Portára is extraordinarie solemnis legatiót instituáljunk ezen dologról, kik hatalmas császárunk előtt igen alázatosan esedezenek, könyörögjenek, eleibe terjesztvén ő hatalmasságának, minémű alázatos, tökéletes hívséggel vagyunk ő hatalmasságához, adónkat és egyéb ajándékinkat is ő hatalmasságának és a vezíreknek esztendőnként beszolgáltatjuk, és minden ő hatalmasságához tartozó kötelességünket praestáljuk; a mint hogy azért ő hatalmasságának régi őseivelmaga szabad jóakarátja szerént való indulatjából frigyet kötött, és oltalma alá vett országát az ő hatalmassága elei nem hogy magok bántották volna, de inkább másoktól is minden szabadságokban, törvényekben, vallásokban, rendtartásokban mindenek ellen, mint magok szemek fényét, megoltalmaztanak, és ő hatalmassága is, a miolta a nagyhatalmú szent Isten birodalmát, és mireánkigaz híveire való gondviselését kezébe adta, mind azolta mindenek ellen megoltalmazott minden törvényünkben, szabadságunkban, hitünkben, és fejedelmünknek szabad választásában: könyörögjenek mégisigen alázatosan ő hatalmasságának, hogy azon kegyelmességét Nagyságodhoz, mint nekünk kegyelmes Urunkhoz, és ő hatalmasságának igaz alázatos hívéhez, kit fejedelemtségében a régen kötött frigy szerént athnaméjával, hitlevelével, és zászlójának adásával megerősített, s mihozánk is hasonlóképpen mutassa meg, és mostan is országunkat

szabadságában, törvényében tartsa meg, és másoknak méltatlan vádlására ne igyekezzék háborítani se minket, se Nagyságot, holott mi is Nagyságnak mindnyájan hűtösök lévén, és Nagyságtól semmiben meg nem bántatván, és Nagyságod is az ő hatalmasságához való igaz hívségét vélünk együtt tökéletességgel viselvén, Nagyságod mellől mi is semmiképpen mind koporsónkig el nem állunk; hanem inkább Bethlen István urunkat ő nagyságát küldje vissza ide hazájába, hogy ha mi bántódását mondja lenni, ez országnak régi megrögzött törvénye szerént igazítsuk mi el, szép békeségre vivén minden dolgát ő nagyságának, és ő is szolgáljon híven vélünk ő hatalmasságának.

Articulus tertius. — Mindezeket igen szorgalmasan tentálván, kegyelmes Urunk! és hatalmas császárhoz való kötelességünket is ő hatalmassága előtt declarálván, ha ugyan semmi jó végbe sem Budán a Vezírnél, sem a tényes Portán a Bethlen István uram dolgát nem vihetnök, és ő nagyságát hazánk szabadságának, és Nagyságod fejedelmi méltóságának bántódása nélkül nem birhatnök, hanem mégis szegény hazánknek utolsó veszedelmére való dolgot akarna tentálni, és megrögzött régi szép szabadságunkat, libera electiónkat igyekezik háborítani, noha hatalmas császárunk ellen fegyvert szintén oly nem örömet akarnánk fogni, mint szinte a tűzbe nem akarnók magunkat vetni: mindazáltal szerelmes hazánk szabadságáért, feleségink, gyermekink megmaradásáért, a Nagyságod becsületének, méltóságának, fejedelmi állapotjának köztünk megtartásáért készek leszünk életünket s minden jószáginkat elfogyatni, és egész országul, három nemzetül, fejünk fennállásáig, valamikor a szükség kívánná, Nagyságod mellett insurgálni, Nagyságoddal élni, halni; hevet, hideget, jót, gonoszt együtt tünni, szenvedni, Bethlen István uram, és több hazánk szabadságának, s Nagyságod személyének háborgatói ellen, kitől a mindenható felséges Isten, mind Nagyságoddal egyetemben, hogy arra ne menjen a dolog, oltalmazzon. De hogyha a szükség azt kívánja, hogy ő szent Felsége erőt, segítséget, egyező tökéletes értelmet szolgál-tasson a Nagyságod fejedelmi állapotjának, személyének, magunk és szegény hazánk szabadságának oltalmazására, ő

szent Felségének, mint kegyelmes Istenünknek, könyör-
günk.

Articulus quartus. — Ezek felett kegyelmes Urunk! Nagyságodnak e mostani állapotunkhoz képest sok rendbéli szükségeit látván, noha az idő még intempestivum, mindazonáltal nem akarván Nagyságodnak semmiben megfogyatkozni, nem tekinthetjük szegénységünknek is felette fogyatkozott állapotját, hogy Nagyságod e casusokban mind a fényes portára, egyéb szükségeire, expensáira is elérkezhesék, ígérünk Nagyságodnak a két rendbéli adózásra huszonegy forintot, id est Fl. 24. A szent-György napinak felét ad 1-am Junii, felét ad 1-am Augusti; a Szent-Mihály napinak felét ad 1-am Octobris, felét ad 1-am Decembris, a régi articulusok szerint, a Nagyságod tárházába bészolgáltatni. A partiumbéli uraink, a szász urainkkal atyánkfiaival együtt ezen terhviselésre ígérük magokat; a székely uraink s atyánkfiai is hasonlóképpen, kiknek a vármegyén vagyon jószáguk ő kegyelmök közül.

Articulus quintus. — Ez idő alatt kegyelmes Urunk! érkezék közinkbe Bethlen Péter uram ő kegyelme levele is, melyből nyilván meglátszik, hogy mind a Nagyságod méltóságos személye, s mind szegény hazánk ellen hostilitást akar exerceálni, úgy a Nagyságod ditiójából is Huszttól. Noha azért kegyelmes Urunk! mi egész országul, három nemzetül, a Nagyságod kegyelmes engedelméből Bethlen István urunkkal ő nagyságával a szent békeséget akarjuk tractálni, és mi eddig is semmi hostilitást ő nagysága s ő kegyelme ellen nem mutattunk: mindazáltal holott Bethlen Péter uram levelében az ott való dolgainak mind a Nagyságod személye ellen, s mind ellenünk országostul hostilitást declarál és parancsol, mely immár meg is lött, holott Huszt kapuján lévő maramarosi atyánkfiaiban egynehányat levágtak, avval a cselekedettel minket is provocált a hostilitásra. Tetszik azért egész országul, három nemzetül, hogy Nagyságod is kegyelmességéből annyi praesidiumot küldjön Huszt kapujára, a kik légyenek elégesek annak a kapunak bétételére. A külső jószágnak proventusát pedig ezután ne engedje Nagyságod Bethlen István uramék számára percipiálni; az aknával együtt

az öt városokat is, s az ott való falukat foglalják el, megesküttetvén őket a Nagyságod hívségére, és azután maradjanak abban az állapotban mindaddig, valameddig Bethlen István uram ő nagysága a Nagyságod hívségére redeál, és Nagyságoddal megegyesül.

Articulus sextus. — Végeztük azt is, kegyelmes Urunk! hogy Huszt várábanlévő nemes atyánkfainak, úgymint Vajda Györgynek és többeknek is, ha volnának, Nagyságod kegyelmességéből demandálván, hogy attól a naptól fogván, a mikor a Nagyságod kegyelmes parancsolatját nékik megadják, ad 15-tum diem redeáljanak ide hazájokba, és az országgal értsenek egyet; alioquin ezen dologból confirmáltatik az 1635. esztendőbéli 12-dik articulusnak 2-dik pontja, mely ekképpen vagyon: Az officiálisok penig in amissione omnium bonorum tam mobilium, quam immobilium convincáltassanak.

Articulus septimus. A *taxás városoknak contributiója.* — Kolosvár adjon Flor. 2200. — Bánffi-Hunyad adjon Flor. 200. — Kézdi-Vásárhely adjon Flor. 175. — Illyefalva adjon Flor. 125. — Nagy-Almás adjon Flor. 70. — Fejérvár adjon Flor. 200. — Udvarhely adjon Flor. 250. — Sepsi-Szent-György adjon Flor. 125. — Egeres adjon Flor. 100. — Várad adjon Flor. 1700.

Nos itaque praemissa supplicatione Dominorum Regnicolarum etc. Datum in civitate nostra Kolosvár, die ultima mensis Februarii, anno Domini 1636.

Georgius Rákóczy m. p.

(L. S.)

VI.

*Az erdélyi országos rendek levele a kolosvári országgyűlésből
Bethlen Istvánhoz.*

Illustrissime Comes, Domine nobis observande!

Igen nagyon csudálkozván és szomorúan hallottuk Nagyságodnak mostani Budára való menetelét, és ott való magaviselését, mind a mi kegyelmes Urunk ő Nagysága ellen, s mind szegény hazánk és szabadságunk ellen való igyekezetit; soha mi azt Nagyságodtól nem vártuk volna s nem is érdem-

lettük, s hazánkfiai közül kihez lehetett egy emberhez kegyesebb anya szegény hazánk, mint Nagyságodhoz? Kiért bizony különb háladatosságot vártunk volna Nagyságodtól. Ha Nagyságod minket szánni akart és vélünk jólteni, nem kellett volna Nagyságodnak ilyen veszedelmes, kárhozatos utat eleibe venni, melyet ennekelőtte Nagyságod másokban is kárhozattott sok főuraink hallottukra. Privatim a minémű eligazító dolgai voltak Nagyságodnak, azt szelídebben és csendesebb utakon s módokon eligazíthatta volna Nagyságtok; mi is egész országul fáradtunk volna benne, és a mint mostan, hogy a mi kegyelmes Urunk ő Nagysága minden méltó és illendő dolgokra inclinatus, akkor is minden jót nyerhettünk volna ő Nagyságától, s hazánkban nemzetünk között ilyen veszedelmes, gyalázatos, és az idegenek előtt is feddendő háboruság nem támadott volna. Mi a Nagyságod jószágit jól tudjuk; lám azokban a mi kegyelmes Urunk Nagyságodtól semmit el nem vett; maga osztotta gyermeki közibe. Azonkívül ha mi ígéretek privatim Nagyságtok között voltak, azok is mind végbemehettek volna vérontás nélkül is, és szegény hazánk derekas romlása nélkül. Amely kevés nemesség és szegény község szegény hazánkban s nemzetünkben a sok rablástól, pusztításoktól, pestistől megmaradott, a mostani utjával, igyekezetivel Nagyságod igen könnyen azt is elfogyathatja, ha Nagyságod különben szegény jól tett hazája felől nem gondolkodik.

A mi pedig országul, három nemzetül, magunk szabadságát, törvényünket, és békességes állapotunkat nézi: Istennel bizonyítjuk, mi azt Nagyságodra nem biztuk; gyaláznak is tartjuk, ha Nagyságod mi nevünkben panaszodik a Vezír előtt avagy a fényes Portán, kitől Nagyságodat prohibeáljuk is publice. Ennekelőtte való fejedelmink idejében is mint volt állapotunk, tudjuk, akár mi mondanók azt másnak is. A mostani kegyelmes Urunk idejében, légyen Istennek hála! azt a nagy inséget, szabadságtalanságot, melyet Nagyságod mindenfelé írt levelében, Isten előtt igazat kell mondanunk országul, Istennek hála! nem érezzük. Ha privatim kinek mi difficultási vagynak, esztendőnként az országnak gyűlése legyen, s a régi jó módok szerint ott complanaljuk a mi kegyel-

mes Urunkkal; azért mindjárt Budára s a fényes Portára, hazánknak romlásával szabadságunknak felháborításával, nem illik keresztény embernek futni. Noha mindezek előttünk igen keserves dolgok, és nem tagadhatjuk, bizony mi sem Isten, sem e keresztény világ előtt nem javaljuk, s Istennek haragját is várhatja Nagyságod fejére, kiváltképpen ha tovább mégyen igyekezetiben. Mindazáltal, mivel Nagyságod vérünk, tagunk, egy haza szült s nevelt bennünket, és velünk együtt töltötte el Nagyságod életének derekasabb részét: e mostani generális gyűlésünkben együtt lévén, a mi kegyelmes Urunknál ő Nagyságánál, instálván, a követséget Nagyságod kedvéért magunkra vettük, akarván ezzel is Nagyságodhoz való jóakaratomkat, atyafiságos szeretetünket megmutatni; intvén, kérvén Nagyságodat igen szorgalmasan s bizodalmasan, hogy édes hazájától vett sok jótéteményekről hálaadó szívvel megemlékezvén, elfogyatkozott maroknyi nemzetségét szíve szerént megszáván, s hazájának, szép szabadságának megmaradását maga privátuminál sokkal feljebb becslvén, bár ugyan annak el kellene veszni is, ki mindazonáltal el nem vész; tegye le mostani eleibe vett veszedelmes utját s szándékát, és jöjjön vissza édes hazájába előbbi szép urasági, s becsületi és jó híre-neve mellé; a mely kevés napjai immár Nagyságodnak életében vagynak, azokat fogyassa vélünk együtt Nagyságod, és végezze el dicséretesen, lelkének idvességére, Istennek, hazájának s a mi kegyelmes Urunkhoz való hívseges szolgálatjában. Mostan Nagyságodat hazája, mint egy édes anya jó fiát, úgy hívja s úgy fogadja. Nagyságod hivatalunkat meg ne vesse; mert bizonynyal higye Nagyságod, az úr Isten is meglátogatja Nagyságodat érette; hazája is annakutána nem lehet Nagyságodnak édes anyja, kinek maga oltalmára, szabadságára a maga feltartott s fölnevelt fiai ellen gondot kell viselni. Szóval is izentünk Nagyságodnak minden dolgokról, becsületes atyánkfiai, követink, nemzetes, vitélő, gyorsaságos, tekintetes és eszes Szalánczi István, a mi kegyelmes Urunknak ő Nagyságának tanácsa és táblabírája, Váradi Körösi István, és Csicsói Petki István, Csik-Gyergyó-, Kászon-székeknek főkapitánya, és Zachariás Veyrauch, segesvári szék bírája által. Nagyságodat kérjük s szeretettel kényszerítjük, hazájához,

nemzetéhez, s Istenhez való keresztényi szeretetére, hogy követ-atyánkfainak szavának hitelt adván, viselje magát hozzájuk keresztényi szelídséggel, és legyen azon, térhessenek mentől hamarébb meg hozzánk jó válaszzsal. E levelünket pedig Nagyságod úgy olvassa, s úgy tartsa meg örök emlékezetre, hogy mind Isten, s mind e világ előtt bizonyosság legyen arra, hogy mi Nagyságodat minden igazsággal, jóakarattal, békeséggel, úri állapotjának restituálásával megkináltuk, s a mi kegyelmes Urunkat ó Nagyságát is könyörgésünkkel arra reábirtuk. — Ezeknekutána tartsa meg Isten Nagyságod jó egészségben. Datum in civitate Kolosvár, die 26-a mensis Februarii, anno Domini 1636.

Illustrissimae Dominationis Vestrae

fratres, amici et servitores paratissimi
universi Status et Ordines trium nati-
onum Regni Transylvaniae, et Partium
Hungariae, eidem annexarum, in civi-
tate Kolosvár generaliter congregati.

A KÖZÉPKÁRPÁTOK, ÉS VIDÉKÖK

MEGMÉRT MAGASSÁGAI.

K Ö Z L I

FABRICZY JÁNOS.

	Tengerszin fölötti magasság bécsi lábákban	Sydow szerint, Greiner erdősz- lanácsos szerint.
Alsó-Kubin	1494	
Árva Vára	1649	
Batiszfalu	2305	
Belánszko, kocsmá és erdőszlak	2453	
Boca, mezőváros, templom	2913	3013
Csarnai Dunajec, falu	2030	
Csertova Svadba, hegy	3768	
Csocs, hegy	4996	
Csorba, falu	2588	2583
Duránd hegye	5850	

	Tengerszín fölötti magasság héesi lábokban	
	Sydow szerint, Greiner erdősz- tanácsos szerint.	
Fejértó	5224	
Felka, szepesi város	2238	
Felkai csárda (Zabava)		2213
Felkai tó	5066	
Felső-Sunyava, falu		2715
Forberg, falu	2080	
<i>Gerlakfalvi csúcs</i> , valamennyi közül a legmagasb		8354
Gyömbér, hegy	6256	
Hincovo, Pleszo, tó a poprádi völgyben .	5687	
Hosszutó, a felkai völgyben	5886	
Hradek, mezőváros	1936	
Javorina, vasmű	3085	3112
Jégcsúcs, a Közép-Kárpátok egyik jeles csúcsa		8209
Jurgov, falu	2469	
Kassa városa	625	
Kézsmárk városa	1910	1922
Királyhegy		6115
Krakó városa	549	
Kralován, falu	1264	
Kriván, a Közép-Kárpátok egyik jeles csúcsa	7668	7872
<i>Lomnici csúcs</i> , mely eddig tartatott a legmagasabbnak	8190	8304
Lubochna, falu	1305	
Lucski, füred (fürdőhely)	1911	
Lucsivna, falu	2326	
Magaserdő, Csorba és Vazsec közt fekvő fensík	2768	
Maluzsina, falu	2182	
Menguszfalu, falu	2480	
Murány mezővárosban a templom	1243	
Murányvára		2973
Nagy-Haltó, a bialkai völgyben	4200	

	Tengerszin fölötti magasság bécsi lábokban	
	Sydow szerint, Greiner erdősz- tanácsos szerint.	
Nagy-Szalók, falu	2057	
Neumarkt, mezőváros	1829	
Ó-Leszna, falu	2275	
Öttó, a kis-kohlbacki völgyben	6309	
Poprádtó	4390	
Pribilina, falu	2327	
Rohács, a nyugati Közép-Kárpátok magas csúcsa	6675	
Rókusz, falu	2111	
Rózenberga mezővárosban a templom	1432	
Stösschen hegye	4646	
Sumjac, falu		2803
Szent-Miklós, mezőváros	1791	
Szepes-Szombathely városa		2101
Szmresány, falu	2166	
Szuchahora, falu	2511	
Tátra-Füreden az étterem	3078	3150
Telgárt, falu		2773
Teplicska, falu a Királyhegy alján		2887
Thörichter Geru, hegy	6612	
Töleséres, tó a lomnici csúcs alatt	5453	
Vernár faluban a templom		2428
Volovec, magas kúp Liptó és Árva kö- zött	6400	
Zöldtó, a lomnici csúcs alatt	4764	
Zsgyár faluban a templom	2585	
Zsgyári szoros lengyel Neumarkt felé	3359	
Zuberec, falu	2370	
Erdőöv	4200-ig.	
A henyeftenyű öve: alsó határ	4200	
— — felső —	5600	
A cirbolyafenyű öve	5316	

I R O D A L O M.

— *Classica literatura.* — *Ókori Classicusok* 16r. (I.) *Hellen Remekírók* magyar fordításban. I. Kötet: *Xenophon Anabásisa* (Cyrus hadjárata). Ford. *Télfi János*, pesti egyetemi tanár. Első füzet. 1—112 l. — (II.) *Romai Remekírók* magyar fordításban. I. III. IV. kötet: *Caesar Galliai Hadjárata*, ford. *Sárváry Béla*. Együtt 340 l. — II. V. VI. VII. kötet: *M. T. Cicero kiszemelt Szónoklatai*. Ford. *Sárváry Béla*. — Együtt 525 l. — VIII—X. kötet: *Caesar Polgárháborúja*. Ford. *Sárváry Béla*. Együtt 259 lap. Minden kötet ára 24 kr.

C. Cornelius Tacitus Évkönyvei. Fordította *Szenczy Imre*, premontréi szerz. kanonok, m. akad. tag. Szombathely, Bertalanffy Imre bet. 1856. N8r. Öszv. 422 l. Füzve 2 fr.

Marcus Fabius Quintilianus Utasítása az *Ékesszólásra*. Fordította *Szenczy Imre*, a Kisfaludy-Társaság tagja. Eger, az érseki lyc. bet. 1856. (Harmadik kötetül a Kisfaludy-Társaság „Széptani Remekírói“-nak). N8r. 436 l. Füzve 2 fr.

— Nyelvtu domány. — *Magyar Nyelvészet*. Szerkeszti *Hunfalvy Pál*. IX. X. Füzet. Pest, 1856. Müller Emíl nyomdája. 337—411 lap. Mind a tíz füzet ára 5 fr. — *Második évfolyam* a Magyar Akademia pártolásával. I. II. füzet: 1—160 l. Az egész évfolyam hat füzetben (30 ív) postai bérmentes szétküldéssel 5 fr.

A Magyar Nyelv Sajátságairól. Irta *Gyergyai Ferenc*. Kolosvár, a ref. főtanoda bet. 1856. N8r. öszv. 120 l. füzve 50 kr.

A Héber Nyelv elemi Tankönyve. Irta *Dr. Ballagi Mór*, a bibliamagyarázat r. tanára. Prága, 1856. (Pesten, Eggenberger Ferd. bizománya) 1856. N8r. VIII. és 196 l.

Görög-Magyar Szótár. Bakó Dániel, Finkey József, Kálnicki Benedek, Molnár István, Somossi István, Somossi János tisztársak közremunkálásával szerkeszték *Soltész Ferenc* és *Zsarnay Lajos*, sárospataki tanárok. S. Patak, a főiskola bet. 1857. N8r. Első fele 304 l. Az egész munka előfizetési ára 3 fr. 30 kr., bolti ára 4 fr. 30 kr.

— Történettudomány. — *Magyar Történelmi Emlékek*. Kiadja *Szalay László*. Első kötet: *Kemény János erdélyi fejedelem Önéletírása*. Pest, 1856. Heckenast Gusztáv. N8r. 543 l. Díszkiadás, füzve 4 for.

A Magyar Nemzet Napjai a legrégebb időtől az Aranybulláig. Irta *Jászay Pál*. IV-d. v. utolsó füzet, N8r. 385—560 l. Pest, Emich nyomd. 1856. Az egész munka ára 3 fr. 30 kr.

A Tatárjárás Magyarországon 1241—42. Irta *Szalay László*. 17 képpel. Pest, 1850. kiadja Heckenast Gusztáv 16r. 127 l. (Hajnik Kár. Vasárnapi Könyvtára második kötete).

Erdélyben talált Viaszos Lapok. A Magyar Akademia elibe terjesztette Dr. *Érdy János*. Hat könyomattal. Pest, Emich nyomd. 1856. Kis. 8r. 21 l. füzve 2 fr.

— *Egélytudomány.* — *Munkálatok* a pesti növendékpapság *Magyar Egyházirodalmi Iskolájától*. Huszadik évfolyam. Buda, Bagó Márton bet. 1856. N8r. X. 280 és 76 l.

Pázmányfüzetek. Egyházi beszédek, homlíák, templomi és iskolai katechesisek gyűjteménye. Kiadja a *Szent-István-Társulat*. Pest, 1855—56. I—IV füzet. N8r. 1—566. l.

Vasárnapi Evangeliumok népszerű Magyarázata. Königsdorfer Márton Homlíái után készítette *Fekete János* hittudor és szombathelyi kanonok. Szombathely, 1856. Bertalanffy Imre gyorsajtóján. N8r. 6151.

Weinhofner József szombathelyi megyei aranymisés áldozár. *Ünnepi és Alkalmi Egyházi Beszédei*, melyeket megmagyarított, s a Szombathelyi székes egyházban tartott saját beszédei függelékével közre bocsátott *Nagy N. János*. Pest, kiadja Heckenast Gusztáv 1856. N8r. VIII és 597 l. füzve 3 fr.

Különféle viszonyokra vonatkozó Papidolgozatok. Szerk. *Fördös Lajos*, kecskeméti ref. lelkész. VIII-d. füzet. Tompa Mih. arcképével. Kecskemét, kiadó tulajdonos Szilády Károly bet. 1856. N8r. 157 l.

Magyar Protestáns egyházirodalmi Ismertetések és Bírálatok. Első füzet hetedik íve, 95—110 l. — és :

Konkordancia, 161—256 l. a „Befedni“ cikktől „Cselekedet“ cikkig.

Apológiai kivonat Kalmár Józsefesperes hátrahagyott katedrai tanításai ügyében a Kulifay-Parragh-féle bírálatokat illetőleg *Vári-Szabó* szerkesztő kiadótól. Szarvason, nyom. Réthy Lipót gyorsajtóján. 1856. N8r. 15 l.

Rövid Útmutatás a Keresztyén Vallás előadására. A helv. vallástételt követők értelme szerint. Pesten, 1856. nyomt. és kiadta Trattner-Károlyi. 8r. 96 l. kötetl. 4 kr. ep.

— *Keresztyén Katekismus*, azaz a keresztyén hitnek ágazatira kérdések és feleletek által való rövid tanítás . . . Ez új formában a ref. ekkleziában levők számára kibocsátott tizenharmadik kiadás. Pesten, 1856. Nyom. és kiadta Trattner-Károlyi. 8r.

A mi Urunk Jézus Krisztus kinszenvedésének és halálának Története, miképen azt virágvasárnapon és nagypénteken az ág. hitvallást tartó ekkleziákban . . olvasni szokták. Pest, 1856. Trattner. 12r. 54 l. 4 kr. ezüst pénz.

ÚJ
MAGYAR MUZEUM.

VI. ÉV.

1856.

XI. FÜZ.

FINNLAND ÉS A SKANDINAVISMUS.

NÉMET UTÁN

KÖZLI

KAZINCZY GÁBOR.

Azon általános figyelem, mit e század folytán egy sora a legmeglepőbb jeleneteknek a finn iralom terén mindinkább magára vont; azon hatalmas lendület, mit a finn nép nemzeti öntudalma az utóbbi tizedekben vön; végre azon nagy politikai jelentesség, mit Finnland viszonya Orosz- és Svédországhoz, valamint általában az európai státusrendszerbeni állása a legutóbbi időben nyere : mind ez okoknál fogva nincs helyén kívül az olvasó figyelmét Finnland jelen tényleges állapotaira irányzani, azon történelmi előzményeket, miken azok alapúlnak, rövid szemlébe foglalni, s az innen kifolyó gyakorlati kérdéseket párt- és elfogulatlan látpontról megtekinteni.

Finnlandot azon korban, midőn a történelmi ismeret eme tájak fölött hajnallani kezd, egy csoport önálló, de rokon népfaj laká, kik a *finn* köznévvvel jelölvék, és, Európa többi lakosaival ellenkezőleg, a mongol fajhoz soroltatnak. Ennek jellegeit viselik mindannyian, s különböző, szintugy közelro-

kon, nyelvfajokat beszélnek, mik a nagy indogermán nyelvcsalád egyetlen ágához sem hasonlítanak, sőt egy egészen saját nyelvtörzshöz, az ural-altajihoz, tartoztak. Azonban a finn népfaj épen nem szorítkozott a mostani Finnland határaitra, sőt messze túl terjeszkedék rajtok mindenfelé, s valóban úgy látszik, mintha ősidőktől fogva oly állása volt volna Európa éjszakján, mint az előkorban a scytha-sarmata népségeknek ugyan e világrész déli részein. Mint ezek, húzódott vissza ő is lassanként az indo-germán népek nyomulása előtt, s így leljük, a népvándorlás előtt, a Keleti-tenger egész medencéjét germán fajok uralma alatt. E tényből azonban koránsem következtethető a skandináv elemek létezése a mostani Finnlandban. Azon nagy népmozgalom alkalmával, germán népfajok csupán az említett medence nyugati oldalán, a skandináv félszigeten, és pedig kezdetben csak is déli részén, maradtak meg, honnan lassanként terjedeztek tovább éjszak s kelet felé; a többit mind magával sodrá a népar hullámozása dél felé, vagy oly parányi töredékekben maradtak vissza, hogy az eredetileg visszanyomott s meghódított, vagy a kelet felől bevándorló finn és szláv népségekkel egybeolvadának, s azoknak tömegében vagy elenyésztek nyomtalanul vagy csupán, mint például az oroszoknak, nevöket hagyák örökségül. A később Svédországból kelet felé irányult táborozásai is az úgynevezett vikingeknek, habár még az orosz birodalomnak is dynastiát adának, még sem biztosítottak a skandináv elemnek sem éjszakra sem délre a finn tengeröböltől maradandó tanyát. De ép oly kevésé lehet azon időben egy egységes Finnlandról, a szó mostani értelmében, emlékezet; sőt a finn tengeröböl éjszaki részét lakó népségek, kik között főleg a karélok, savo-laxok, quanek és tavasztok említettnek, közös eredetök dacára, nem csak teljesen függetlenek voltak egymástól, sőt a legellenségesebb érzelműek egymás irányában.

Az említett értelemben Finnland csupán azon hódításoknak, miket szent Erik 1157. kezdett azon tájakon, s az evvel kapcsolatban álló, *svédek* általi gyarmat- és polgárosításnak eredménye. Ezek koránsem tekinték hódítványaikat ellenséges földnek, hanem a többi tartományokkal egyrangú

s állású országrésznek, szabadságuk- s mind azon törvényes jogoknak, mikkel magok bírtak, élvezetét a finneknek is megadják. Míg a kard s a németrend lovagai a kelettengeri tartományokban a legyőzött népséget rabjobbágyokká igázták: a svédek Finnlandba az ős skandináv parasztszabadságot vivék. E különbség a meghódított földek iránti eljárásban döntő hatással bírt lakosaik jelen helyzetére; mert míg az eszt- és lieflandi paraszt az orosz rabjobbágy színvonalán túl nem emelkedett soha: a finn paraszt, még orosz uralom alatt is, személyileg független s amahoz képest emberhez méltó állásban van. Az ily bölcs és emberies politikának természet-szerű eredménye a két ország legbensőbb egybeolvadása, s kölcsönös érdekeiknek tökéletes azonulása s egyesülése lön.

Finnland nem csak egész műveltségét köszöni Svédországnak, desőt nemzeti egységét is. Kezdetben Finnland név alatt az országnak csupán délnyugati zugát, az utóbb úgynevezett Aboleht, értették; később kiterjesztették valamennyi meghódított tartományra kelet felé a botniai tengeröböltől, s a különböző, egymással viszázkodó fajok lassanként egy nép-egészsé olvadtak. E műtételnél kiméletesen járt el Svédország, s a legnagyobb tiszteletet mutatá a hazai jelleg s népsajátság iránt. Névszerint sohasem tön kísérletet a hazai nyelv elnyomása- vagy mellőzésére; ellenkezőleg, a svéd papok tanulmányozák azt, a reformatio behozatala után finn nyelvre fordíták a bibliát, s ezen és más vallási művek által első alapjait veték meg a finn iralomnak, oly érdem, mit egész nagysága- s jelentőségében csak akkor foghatunk fel, ha elgondoljuk, hogy a különböző, egészen bárdolatlan népdialectusokból kellett még egy irodalmi nyelvet teremteni. Positiv rendszabályokat is hozott a svéd kormány Finnland emelésére. Ezek közt kétségen kívül legjelentesebb az aboi egyetem alapítása Krisztina-kormány alatt 1640., mit már Gusztáv-Adolf tervezett. Ez főiskola volt, s az jelenleg is, központja s alapföltétele minden magasb műveltségnek Finnlandban.

Igaz hogy e cultura, eredete folytán s természetszerűen, a múlt század vége feléig, tartalom és forma tekintetében kizárólag svéd volt. A specificie finn elemnek addigéle sem különalkalma, sem beligénye nem volt magát érvényesíteni; mond-

hatni, hogy öntudatra s önértelemre még nem jutott. Svédország s a finnlandi svéd lakosság részéről nem csak semmi akadály nem gördítettett fejlődése útjába, desőt, a mennyiben annak apolása a néptanítás, s a finn nyelven beszélő többség szellemi s erkölcsi emelésének szükséges föltétele volt, minden lehető módon előmozdították. Már 1767. a finn nyelvnek tanára volt az aboi egyetemnél, ki a finn költészet fölött is felolvasásokat tartta. De a nemzeti-finn irodalom sajátlagos alapja csak a század vége felé vetteték meg. Ekkor adá tudnillik *Porthan*, kit a „finn történelem atyjának“ jogosan neveznek, „*Chronicum Episcoporum Fennicorum*“ című művét, melyben Finnland történelme, Svédországtól különválasztva, némi egészsként első ízben tárgyalatott; s e munka által -- habár az talán egy inkább tisztán-tudományos, mint sajátkép hazafiúi érdekek köszöni lételét, adá az első lendületet a finn irodalom teréni nemzeti mozgalomnak. Porthánhoz csatlakozott mihamar egy köre a tudományos művelt férfiaknak az ország minden vidékén, kik nagy buzgalommal kezdék magokat Finnland történelme, természeti s népsajátságai tanulmányozása- s nyomozására szentelni. Ömaga még egy lépést tön tovább, alkalmat nyújtván a finn nyelv tudományos tárgyalására. Finn közmondásokat s népdalokat gyűjtött, figyelemmel kíséré a nép némely sajátságos fogalmait s hitregés hagyományait, rendezte s egybeszötte őket, hasonló nyomozás- s tanulmányozásokra lelkesíte másokat is; s e közös fáradoalmak gyümölcse a Ganander által kiadott *Mythologia Fennica* volt.

Ezen eredetileg inkább elméleti érdekből keletkezett s az egész eddigi, forma- és tartalomra nézt svéd kulturai fejlődés szellemével még tökéletesen összehangzó nemzeti törekvések az irodalom terén, néhány, Finnland sorsára nézve igen jelentés és döntő körülménynél fogva, mihamar gyakorlati irányt vőnek, s a specifice finn s a skandináv elem szembeállítás s küzdelmét idézék elő. Első s hatályánál fogva legdöntőbb volt e körülmények között Finnland elszakasztása Svédországtól s (a frederikshammi békekötés folytán) bekebelesítése az orosz államtömegbe. Ezen esemény által fejlődési folyamában erőszakosan megháborítva s némileg annak egész történelmi alapjától megfosztva, oly országhoz esatolva, melylyel szá-

zadok óta ellenséges vonatkozásban volt, melynek szokásai, nyelve s politikai-társadalmi viszonyai a legmetszőbb ellentétben álltak hozzá s melynek roppant túlhatalom által támogatott nivelláló irányaitól rettegnie kellett: elárvulva és csakis önmagára utalva érzé természetesen magát. Hogy életét, lételetét s hagyományos culturáját megmentse, saját bensejébe kellett szállnia, s itt minden erőt egy erélyesen ellenálló küzdelemre fölriasztani. Ha hát az e műtét alatt kifejlődő intensívebb nemzeti öntudat specific finn szinezetet von fel: ennek alapja is az általakült viszonyokban rejlett. Míg Svédországhoz tartozott, a svéd nyelv a többség nyelve volt; most ellenkezőleg: a finn nyelvet a lakosság öt hetede beszélte, s természetszerűnek látszott, hogy a kezdődő culturai fejlődés organoma szükségkép a többség nyelve leendjen. Az ország politikai állapottai kedveztek ez iránynak. Svédországban még 1809. nagszerű s élénken-mozgalmas élet nyilatkozott a politikai téren, főleg az országgyűléseken s a publicisticai sajtóban. A svéd fejlődés ezen egész oldalától Finnlandnak majdnem teljesen távol kellett maradnia, részben mert a tárgyalt kérdések, még ha egyetemes érdekekkel bírtak is, a finn népet nem érinték közvetlenül, részben mert az orosz kormány, dacára hogy az országnak ígéretet tön, alkotmányos jogait fentartani, szükségesnek találta politikai okokból, könyv- és hírlaptilalmak s a censura által, minden e tekintetbeni közösségnek, s a politikai és társadalmi kérdések bármi nyilvános tárgyalásának minden lehető akadályt gördíteni utjába. Ez által mindenek fölött a gyakorlati érdek nyomatott el; de az elméletinek kielégítésére a még annyira kinyomozatlan s oly kevésbé művelt finn nyelv, történelem és irodalom hasonlíthatlanul termékenyebb mezőt látszott nyújtani. — Egy másik fontos és hasonló irányban ható körülmény volt az aboi tűzvész, s az ottani egyetem áttétele Helsingforsba, az orosz kormány székhelyére, mi által Finnland, mint előbb külső politikai, úgy most benső szellemi tekintetben mindig tovább és tovább távolított Svédországtól, s a skandináv műveltség rendszerű, hagyományos fonala Finnlandban mintegy ketté metszve látszott, s viszont meg az Oroszország általi elnyomás és nemzetlenítés veszedelme irtózatossában fenyegetett, mint valaha. — Végre meg-

történt az, mi a finn nemzeti törekvéseknek a leghatalmasb rúgerőt adá, s mi által nyerek meg csak sajátlagos jelentessé-
göket s az eddigelé még hiányzott magasb önálló életszint. E
tény pedig a nagy finn nemzeti epos *Kalewala* váratlan felfö-
dözése volt.

Ugyanis már 1819. egy fiatal német, *Schröter*, Upsalá-
ban adá ki az első terjedelmesb gyűjteményét a finn rúnáknak
s vele a szépirodalom új iskolájának elsőbb rangú embereinél
Svédországban élénk figyelmet költött. Ugyanakkor nagy buz-
galommal adá magát e nyomozásokra az idősb *Topelius*, s
1822. egy rúna-gyűjteményt ereszte ki e cím alatt: „a finn
nemzet ősénekei (Suomen Konsan Wanhoja Runoja). Nyomo-
zásai oly tájakra vivék, miket hasonló célra nem vizsgáltak
soha, s azon felfödözést tevé, hogy a finn népköltészet leg-
tartalmasb maradványai Finnland határain kívül keresendők.
Utasítása szerint gyűjté *Lönnrott* Illés főleg az orosz oloneci
és archangeli kormánykerületben a régi finn népdalokat, s
epikai összefüggésbe állítva 1835. *Kalewala* cím alatt kiadá.
Nagy mythikus epos ez, mely az egész irodalmi világban a
legnagyobb figyelmet költé, s a népköltészet terén újabban
felfödözött irodalmi kincsek egyik legnevezetesebikéül méltán
tekintetik. E költeményt 1841. svéd nyelvre fordítá *Castrén*
Mátyás-Sándor, ki az előtt és után hosszas és terjedelmes
nyomozások s tanulmányok által (miknek eredményeit: „Éj-
szaki utazások és nyomozások“ című nevezetes munkájában
raká le) a finn nemzetiségért többet tön és áldozott mint bár-
ki más. Leirhatlan fáradság- s nélkülözésekkel tört magának a
hideg Lappmarkon s a Fejér-és Jegestenger partjain elnyúló
szamojéd sivatagokon és Szibiriának még vadabbmérhetlen jég-
térein keresztül utat célja felé rendíthetlennül, s födözte fel az
Altaj mellett a finn faj bölcsejét s induló pontját. Az út köz-
ben törhetlen kitartással s az ítélet és nyomozási képesség
soha nem csökkent élével tett ethnographiai, nyelvi, hitregei,
antiquári s történelmi nyomozásai a számtalan vad csúd fajok
közt valódi hőségé teszik őt a nemzeti tudománynak Finn-
landban. Minden erejét, egészségét s életét az önválasztotta
célnak áldozá, s a tudomány egyik legnemesb mártiraul méltán
tekintendő.

Lönnrott 1841. *Canteletták* cím alatt három kötetben 652 rúnát vagy régibb s újabb népdalt adott ki; 1842-ben 7000 finn közmondásból álló gyűjteményt, s 1845. finn éseszt rejtényeket közölt. Mind e munkákhoz főleg maga gyűjté nagy nyomozó utazásai közben az anyagokat. Azonfelül nagy buzgalommal működött a szabályszerű finn irodalmi nyelv fejlesztésén, míg végre saját, s a nyomaiba hágdosó több tanítvány szakadatlan nyomozásai lehetővé tévék, hogy 1849. a Kalewala jelentékenyen bővített kiadásban jelenhessék meg ¹⁾). Mind e törekvések központját az 1831. alakított *finn irodalmi társaság* tevé. Hírlapok és szakíratok egy sora közvetíté a nép számára a nyert eredményeket. Ezek közt csupán a *Suometar* című heti lapot említjük, mely, igen jelesen szerkesztve, Helsingforsban jelen meg ma is számos előfizetők pártfogolásával.

Általában ezen egész szak, 1830-tól 1850-ig, szép és lelkes tevékenység tere volt Finnlandban. A tanulók savolaxkareli számos kitűnő tagokból álló osztálya lépett a nemzeti törekvések élére, s képzé az „ifju Finland“ magvát. Kuopióban adá kiaz éleelmű s tehetséges *Snellman* „Saima“ című lapját, s vele korszakot alkota a finn hírlapirodalomban. De mindenek fölött jelentés volt a finn nemzeti öntudat ébresztésére nézve az a gyűjtemény, mit „Stal zászló tartó meséi“ cím alatt a legnagyobb svéd költő Finnlandban, a kedély- s érzelemmélység tekintetében minden kortársát meghaladó *Runeberg* adott ki. E regék tárgya a finn nemzet utolsó hős küzdelme a honért s nemzeti önállóságért. A honszeretet- és szabadságnak némely kebelben már-már elpendülő hangjai itt új életre idéztettek, s minden finn szívet legbensőbb mélyeig megragadtak. Az általok eszközlött roppant hatásnak minden elfogulatlant meg kellett volna győzni, mily mélyen függ egybe még mindig Finnland dicsősége és nagysága a Svédországra emlékezéssel; de, ezenben, a finn nemzeti törekvés oly irányt

¹⁾ A svédek még nem bírják a nagy jelentőségű mű teljes fordítását, igen a németek, Schiefner Antaltól. Bennünket Hunfalvy Pál ismertette vele; lelkes és nagy tudományú cikkét a *Szépirodalmi Lapok* adák (1853: 10—12. 49—51. sz.), lap, mely en passant mondva, jobb volt, hogysen a nagy pipájú s kevés dohányú magyar közönség megbirta volna.

vön, mely e felvilágosító igazság előtt akaratosan szemé-
húnyt.

Ugyanis az eddig említett nemzeti törekvések mellett, miknek tárgya részben tudományos, főleg nyelvi-történelmi célok, részben a finn nép nagy tömegének nemzeti alapokon nyugvó műveltség s nemesbülés általi emelése volt, vagy is inkább mint e törekvések korcsnövése állt elő a két utóbbi tized folytán az úgy nevezett *fennomania*, főleg negativ s destructiv hatálylyal. Mindenek előtt Finnland svéd lakosságához fordúlt, részben érdeket költeni nála a finnség segy önálló finn nemzetiség iránt, részben reactiót támasztani a svéd elem ellen; de mivel a fennomán törekvések elsőbb része az orosz kormányrendszer s a szigorú censura alatt kéllőleg nem nyilatkozhatnak s nem fejlődhetik: főleg az utóbbi, negativ és antisvéd irányban jelentkezett. Ezen antisvéd jellege miatt tūrte el az orosz kormány a fennomaniát, ifjan-szilaj s azért egy patriarchai kormányra nézt mégis mindig bizonyos veszélylyel járó, valamint legbensőbb lényegében épen nem oroszhajlamu jelleme dacára, sokkal inkább, mint a közvetlen törekvést a finnfaj emelésére értelmi- s erkölcsileg. Míg a finn irodalmi egyeletet fáradhatatlanul zaklatá, hirdettet nyílt üléseinek megtartását, hivatalnokokon kívül egyéb tagok választását stb eltiltá, minden finn munka kiadását, ha négy ívnél kisebb volt, meggátolá, s a finn nyelvű hírlapokban más mint vallásos és gazdaszati cikkek közlését nem engedé — ellenkezőleg, az ugynevezett fennománok tulzásai és szilaj kitörései, a censura dacára, szabadon s akadálytalanul nyilatkozhattak.

Ezek, a sajátképi *fennománok* — mely nevet ők mint megtisztelót, szivesen fogadnak — cél és jelszavúl tűzik ki az egységes Finnlandot, kizárólag finn nyelvvel s finn szokásokkal. Saját finn nemzetiséget, mint máris létezót hirdetnek, de mely még alapos tisztulást szükségel, mielőtt teljesen önállóvá lehet. Elfogult nézeteik szempontjából egészen elferdítik a történelmet, „svéd hódítást“ s az onnan eredő hátrányokat, az ország valódi nemzetiségének elnyomását s a finn kulturai fejlődés gátlását pengetik szünetlenül, s Finnland svéd születésű és svéd nyelvű lakosaielé úgy állítják saját nem-

zetiségök önkénytes megsemmisítését skírtását, mint nemes és szükséges áldozatot a haza oltárára. Mind e túlzás, az után mit főlebb bevezetésként megjegyzénk, komoly cáfolatot nem szükségel. Hogy valódi mértékökre vigyük vissza s kellőleg méltányoljuk, elég egyszerűen megjegyezni, hogy a szóvivők e téren, eredet, anyanyelv, műveltség- s egész eszmekörük-nél fogva svédek, s a svéd nyelv kezelésében gyakran annak legjelesb mestereivel a bothniai tengeröblön túl, mérközhetnek, míg ha azt kívánná valaki, hogy gondolataik kifejezésére a finn nyelvet használják kizárólag, ugyancsak megakasztaná ¹⁾. Hogy az ilyenmű jelenetek Svédországban sajnálkozást és álmétkodást okoznak, a szerencsétlen külviszonyok által különben is föltételezett elszakadást s idegenülést növelék, s az anyaországban nemét a közönösségnek idézék elő a lányország iránt, természetes. Viszont a svédek fölvevék a nekik dobott keztyűt s fegyvereiket a finnség igényei ellen fordíták. A finnek azon állítását, mintha a svéd-finn költészetet, valamint a régibb, egy Frese, Creutz és Franzén, úgy az íjabb, egy Cygnäus, Topelius, Nervander, Stenböck stb költészetét; kezdet óta bizonyos sajátosan-gyermeteg, idylli irány, tulajnyomólag szende és tiszta érzelem, gazdag, kedélyes melancholia, s a kifejezés nagy egyszerűsége különböztette volna meg az anyaországnak magasb felfogás, dúsabb eszmegazdagság, élénkebb képzemény s hasonlíthatlanul ragyogóbb forma által kitűnő költészetétől, s hogy névszerint Tegné, mint az utóbbi, ellenben Runeberg mint az elsőb irány képviselője tekintendő, — teljes joggal utasíták vissza mint alaptalant, s a svéd irodalomnak Finnlandban, még fennomán kinövéseiben is, tisztán- svéd jellemet vindicáltak. Más részről, mint látszik, nem minden alap nélkül, oda utaltak, hogy a finn még első fejlődésében van irodalmi nyelvvé válni, sőt hogy általában, formagazdagsága s jó hangzása dacára, még kérdés,

¹⁾ Ilyenek név szerint a már említett s a tudományos, szépirodalmi s publicistai téreni képességénél, valamint rendületlen, névszerint az orosz censura elleni küzdelmében nyilvánított jellemzilárdságánál fogva kitűnő *Snellman*, a költő és történész *Cygnäus*, az orientalista *Kellgren*, a lyrikus *Topelius* az íjabb, az Irodalmi Lapnak sok éven át szerkesztője a nagy érdemű *Elmgren*, s a korán elhalt lángelmű *Tengström*.

ha magasb értelemben vett culturai nyelvvé kiképezhető-e valaha, miután minden szava, mely legkevésbbé is a legalsóbb barbar szempont felett álló fogalmak s életviszonyokra vonatkozik, valamint minden egyéb culturai eleme a svédből kölcsönöztetett. Tagadják, hogy a finn népdalokra, s főleg Kalewalára, melynek költelmi becsét szívesen elismerik, de mint egésznek hitelessége ellen kétségeket támasztanak, egy valóban finn cultura fölépíthető, mert a specificce finn nemzeti jellem alaphibája: a szelid, egyhangu melancholia, rendkívüli lassuság, renyhesség s engedékenység, szertelen közöny az emberi élet föltétei s változásai iránt, s a gyakorlati érzék teljes hiánya ép e költeményben nyilatkozik, s innen joggal következtetik, hogy a finn nemzetiségnek Finnlandban még folyvást a svéd befolyásban rejlő progressiv elemre van szüksége, ha merev conservativismusba sülyedni, s ennek folytán keleti Európa annyi más, közelrokon fajaiként a slavismus hatalmas áradalma által elfulusztatni nem akar. Természetes hogy Svédországban sem hiányzanak az ultrák, kik a finnséggel szemben a skandinavismustól inkább szeretnének minden jogosultságot elvitatni.

Az eddig mondottak után úgy látszhatnék, mintha Európa éjszaki részén is kiengesztelhetlen nemzeti conflictusok alakultak volna, s ekként a legmagasb emberi culturai érdekeket veszélyeztetnék. De mélyebb belátás a dolgok valódi állapotába megnyugtató felvilágosítást nyújtand. A fenomania még nem birta a Finnlandban történelmileg oly szilárdan gyökerezett germán-skandináv elem hatásának útát szegni, ellenben tulzásai által is emelte a finn nemzeti öntudatot, ösvényt tört a nagy néptömeg egyetemesb nemzeti művelődése- s nevelésének, s nem sejtett ellenzéki erőt állíta szembe az orosz-szlavismus és pópaság propagandájával. Ezt minden méltányosan gondolkodó a svéd részen örömet ismeri el. Az „ifju Finland“ is, úgy látszik, lassanként megtért egyoldalú- s tulságaiból, s mintha kezét akarna az ifju Skandináviának nyújtani engesztelés és a félszázad óta szétszakított kapcsolatok egybefűzése végett. Teljes határozottsággal nyilatkozott eme közvetítő értelemben tavaly az „ifju Finland“ eszméinek máskülönbén buzgó egyik harcosa, Peder Särki-

lax ¹⁾ álnév alatt, „Fennomania és Skandinavismus“ című röpirataiban, s eszméi és javaslatai svéd részről élénk rokonszenvvel fogadtattak. Az egyesülés gyakorlati szükségét mind a két fél érzi most; föltéteül mind a két nemzeti elem tökéletes egyenjogosítása elismertetik, s a mint látszik, az egyesülés legkivánatosb formájára nézve sincs többé lényeges eltérés a felek között. E forma volna : Finnland mint önálló állam, de közös uralkodó alatt s reális unióban Svéd- és Norvégországgal. E három éjszaki birodalom (Finnland másfél millió lakossággal) tekintetét érdemlő hatalmat képezne, s Dániára is hatalmas vonzerőt gyakorolna. Persze hogy az Oroszországra nézve oly „jófekvésű“ Finnland megvédése Skandinávia tartozása volna; de ne feledjük, hogy Oroszországot épen Finnland elvesztése (s vízi hatalmának a Keleti-tengeren azzal egybefüggő megsemmisítése) ez oldalon jelentesen csökkentené, valamint hogy az egész Skandinávia Oroszországra nézve szintén „jól fekszik“, s részéről semmi discretióra nem számolhat, mihelyt egy valóban kedvező alkalom mutatkoznék, kezét ez országokra nyújthatni. Finnlandnak egyébiránt a nagy tavak s terjedelmes puszták és sivatagok a keleten, elég biztos és természetes határokat nyújtanak Oroszország ellenében. Mialatt az ifju állam teljes szabadsággal rendezhetné belügyeit s a valóban finn nemzeti törekvés a maga egész életrevaló s jogosult tartalmával gátlanul kifejlődhetnék : egyszersmind a svéd cultura Finnlandban, a skandináv államokkai szövetsége folytán, oly erőteljes erkölcsi támot fogna nyerni, hogy nem forogna veszélyben elfuladni, s ez által a finn nemzetiséget legbensőbb hatóereje- s haladó elemétől megfosztani. Úgy látszik, hogy az ilyszerű tervet Norvégia is mindig kedvezőbb szemekkel kezdi tekinteni. Valósítása, persze, politikai conjuncturáktól függ, mik mutatkozandnak-e ismét egyhamar, egyelőre nagy kérdés. Minden esetre reá érnek az eddigelé versenygő vélemények ezalatt megtisztulni, s a nemzeti pártoknak Finnlandban alkalmuk van kezét fogni s kiengesztelődni. Ez iment jelzett terv akadályos, ha létesülését a külső körülmények lehetítenék, koránsem a tulnemzeti irányok,

¹⁾ Az ismeretes finn reformátor neve.

mint a nagy, minden egyéb mint anyagi nyers érdekek iránt eltompult tömeg, s az orosz kormányrendszer befolyása alatt minden magasb eszme iránt — legyen az önállóság vagy általános emberi cultura s polgárisodás, e szó valódi erkölcsi értelmében — fogékonytalanná vált hivatalnoki osztály részéről várható.

A NAGYSZEBENI ÉS SEGESVÁRI ISPOTÁLYOK TÖRTÉNETÉBŐL A XV. SZÁZADBAN.

VÁRADY MÓRIC

KOLOSVÁRI KEGYES R. TANÁRTÓL.

Müller Frigyes segesvári ág. v. gymnas. tanárnak Bécsben legközelebb megjelent e című értekezésében: *Geschichte der siebenbürgischen Hospitälcr bis zum Jahre 1625.* „a történetnyomozók figyelmét kiválólag megérdemli a *Függelék* (Anhang), mely öt okiratot tartalmaz, s melyeknek a M. Muzeumbani közlését több tekintetben érdemesnek, sőt — a mennyiben az erdélyi szásznemzeti levéltárak magyar régiségbuvárok elől hermetice zárvák — szükségesnek is tartám, bevezetésül keletkezésök történeti vázlatát előre bocsátván.

Schuller J. K.: *Zur Geschichte der Ringmauern von Hermannstadt. 1854.* említ egy N.-Szebenben már a XV. században létezett, és sz. Lélekről elnevezett ispotályt (Hospital), mely míg gazdasági tekintetben a városi politikai hatóságtól függött, a lelkészetről tagjai a sz. Lélek nevű rendnek gondoskodának, mely *rendnek pecséte* — a kettős kereszt — egy 1495. évről kelt, és a szásznemzeti levéltárban 580. sz. jelölt okmányon látható. A nevezett *ispotály egyénei* (Hospitaliter) 1503. óta legközelebb a *budai*, — *ezzel együtt* pedig a *bécsi háznak voltak alárendelve*, melynek is évenként egy márkát, vagy négy darab aranyat (Ducaten) fizetni tartoztak. A templom — mint általában minden zárdatemplom — kiváltságosítva volt a b. Szüz' plebániatemplomától, s eleinte, mint a n.-szebeni prépostság, közvetlenül az esztergami érsekség alatt állott. És amint a *prepostság* 1424. évben Zsigmond ki-

rály és V. Márton pápa határozata nyomán — *sőt címe is* 1426-ban a pápa meghagyása szerint eljáró erdélyi nagyprépost Lepes György által mindenkorra *megszüntettetett* *), annak, a N. Szeben városának ajándékozott, jövedelmeire egy, naponként elmondandó, halotti mise lön alapítva **). És még 1457. é. az esztergami érsek Dénes megengedi az előbb prépostságnál alkalmazott papnak, hogy a fogadalmi (votiva) miséket a sz. Lélekről nevezett ispotálytemplomban, vagy a plebániatemplomnak alá nem rendelt templomokban mondja el. — Okm. a szásznemz. levélt. No 179. Ennyit előzményül a következőkhez.

I. A XV. század derekán a városi község és *bázeli Kempf Péter ispotálypap* közt viszályok ütöttek ki, melyek következtében, miután az utóbbi elüzetett, és állomásába más, *Miklós* nevű, helyeztetett, Kempf főnökéhez, a sz. Lélek r. *fő-ispotálymestere- Péter Mátéhoz* Rómába folyamodott. Ezen római főnök iratára az *erdélyi püspök Miklós* 1456. év. megkeresi a n.-szebeni tanácsot, miszerint tekintetbe véve őt és az ispotályrend római főnökét, helyezze vissza Kempf Pétert az ispotály rectoratusába, a törvénytelenül behelyezett Miklóst pedig zárja ki. A levél másolata betűről betűre imez :

A.

1456. 10. Sept.

Circumspecti viri Amici nobis dilecti Venit ad nos hys diebus Is honorabilis vir frater Petrus Kempf de Basilea ha-

*) „Praenominatam praeposituram cum eius titulo ordinamus esse extinctam, et totaliter annullatam, quam nos eadem auctoritate apostolica nobis commissa ex nunc prout ex tunc tenore presencium penitus extinguimus, dissoluimus, et totaliter annullamus, decernentes, quod ad eam nullus de cetero eligi valeat, recipi aut assumi, et si secus a quocumque quavis auctoritate acceptatum aut factum fuerit, illud decrevimus irritum et inane, nulliusque subsistere roboris aut firmitatis.“ — Eredeti a szásznem. levélt. No 48.

**) „Item unam (missam) pro peccatis in hospitali de eadem Cibinio cantando“ a király rendelkezésében, „et una alia cantaretur pro fidelibus defunctis in hospitali pauperum dicti oppidi“ a pápai bullában 1424. év.

***) Kempf P. később a sz. Antalispotály priorja lett Bécsben, hol mint ilyen meg is halt 1500-ikban. Dudik 91. l.

rum literarum exhibitor literis non nullis Reverendi patris Petri Mathei de Roma, Sacri et Apostolici hospitalis de vrbe magistri ac totius eiusdem ordinis sancti spiritus generalis preceptor cum eisdem a prefato fratre Petro debita cum instancia requisiti fuimus tamquam iudex et commissarius ac protector hospitalis sancti spiritus in Cibinio perprefatum preceptorem et totum ordinem generaliter electus et deputatus tenorem vero earundem Literarum et seriem perlegimus in se continentem, ut prefatum fratrem Petrum in hospitale et domum sancti spiritus vestri opidi in Cibinio personaliter inducere et in possessionem realem et personalem locare debeamus tamquam verum et legitimum priorem eiusdem fratrem vero Nicolaum actu regentem de eisdem excludere tamquam illegitimum vestris igitur dileccionibus prefatum fratrem Petrum tenore presencium transimus (?) rogantes quatenus ob intuitu nostri secundum tenorem suarum literarum sue superioris et preceptoris generalisque Magistri vobis recommendatum habere velitis eumque Juxta huiusmodi domus et hospitalis possessionem fauorabili presidio habere recommendatum ut ad quietam possessionem per vos admittatur et de proficua vestra assumcione relacionem gratam nobis facere valeat nosque merito in similibus et maioribus tempore opportuno vobis paratum assensum prebebitis. Datum in castro nostro Gyalo feria Sexta proxima ante festum Beate marie virginis Anno domini Millesimo quadringentesimo L^o VI°.

Nicolaus Episcopus

Ecclesie Albensis Transsilvane ****).

II. Mi a B) alatti okmányt illeti, erre is egy későbbi *ispotálypap Gáspár mester*, és N.Szeben lakói közt keletkezett *villongás* adott alkalmat, mely villongás egy részről a magyar birodalom szokásai- és szabadságaira, más részről pedig a pápai kibocsátványokra basirozott hivatkozások által mindinkább elkeseredettebb lett annyira : hogy *Hunyadi Mátás ki-*

****) Eredetie a szász nemzeti levéltárban No 250. levélalakban, és ujipecséttel veres viaszban ellátva. Cime: „Circumspectis viris Magistro Civium ac Judici Juratis ceterisque Civibus Civitatis Czibiniensis Amicis nobis in Christo dilectis.“

rály — miután Gáspár mester (Magister Caspar) az ő kir. határozatának sem vala hajlandó engedni — 1484-ben N.Szebenbe menesztett leiratában kénytelen volt a v. tanácsnak meghagyni: miszerint a nyugtalan embert hozzá küldené; azon esetre pedig, hahogy újításai és civódásainak még sem vetne véget, a város, szokás szerint, ugyanazon szerzetesrendből mást alkalmazzon helyébe, és állomásában védjen.

B.

1484. 28. Martii.

de commissione domini Regis

Mathias dei gracia Rex
Hungarie Bohemie etc.

Prudentes et Circumspecti fideles nobis dilecti, commiseramus nuper per alias nostras Magistro Gaspari Rectori hospitalis illius civitatis nostre Cibiniensis, quo ab introductione certarum nouitatum abstineret, et Incolas loci eiusdem contra Regni nostri consuetudinem et libertatem vigore Rescripti apostolici quod procurasse asseritur. non vexaret. Ipse tamen huiuscemodi mandato nostro prout accepimus, nulla ratione parere curavit, Quare volumus et fidelitati vestre strictissime committimus aliud habere nullo modo volentes. quatenus. ipsum Gasparum hospitalistam. ad Majestatem nostram transmittere debeatis. Et eius loco, si et in quantum liti inchoate credere recusabit, et a nouitatum introductione abstinere non promiserit. alium idoneum. eiusdem tamen ordinis. iuxta illius civitatis nostrae consuetudinem introducere, et inductum in ipso hospitali tenere et conservare. atque defendere. auctoritate nostra debeatis et teneamini. aliud facere non ausuri presentes vero pro vestre posteritatis expedicione reseruatis. Datum Bude in dominica Letare Anno domini etc. LXXX-mo quarto *).

III. A C) alatti okmány szövege vonatkozik egy részt *Segesvár városának ispotályára*, melynek lelkiekbeni ellátása

*) Eredetie a szász nemzeti levéltárban No 410. A kívül rányomott nagy királyi pecsétnek már csak töredékei láthatók. Címirat: „Prudentibus et circumspectis Magistro civium Judici Juratisque civitatis nostrae Cibiniensis fidelibus nobis sincere dilectis.“

a XV. században a *sz. Antalról* nevezett *sz. Ágoston* szabályait követő — *szerzetesrendiekre* vala bízva, és melynek főnöke (Rector) papi tekintetben a *magyarhoni szerzetfőnöktől* (Generalpraeceptor), ki 1487-dikben *Szepességben Darócon* (Drauwecz **) *székhelt*, függött; — más részt pedig a *segesvári községre*, és a két fél közti viszonyok a fölmerült surlódások nyomán szabályoztatnak. — Ugyanis 1487-ki mart. 24-kén *Görgényben Segesvárnak képviselői: Poor Ambrus* polgármester, *Mihály* és *Antal* tanácsbeliek, a *magyarhoni Antalrendiek főnökével* (Preceptor) *Alberttel* a segesvári ispotály ügyében fölmerült egyenetlenkedésnek megszüntetése tekintetéből *Báthory István erdélyi vajda* előtt ezekben állapodának meg: Ha az ispotálypap meghal, a városi tanács most és jövőben mindenkor, kegyúri jogánál fogva, helyébe más alkalmas és jó jellemű egyént válaszszon, és ezt a fenemlített szerzetfőnöknek vagy utódainak megerősítés végett terjeszsze föl; a *fölterjesztettet* a szerzetfőnök a *szerzetbe* ennek szabályai szerint *befogadni*, és őt a *sz. Antalról nevezett ispotály templomának gondnokságával* (Rectoratus) *megbízni tartozzék*. Ennél fogva, ha az ekép befogadott egyén a rendben megmaradni kíván, valamely a próbaév lejártával kitüzendő napon a szerzetes fogadalmi eskü letétele végett a szerzetfőnök előtt jelenjék meg, vagy ezt akadályoztatása esetében, önköltségén kérje föl magához. Az ekép megerősített ispotályfőnök tartozzék szerzetfőnökének évenként 12 aranyforintot az ispotálytemplomtól karácson táján Daróóra a *segesvári polgárok útján* küldeni. Továbbá elhatározzák: miszerint az ispotályjövendelmek *egy harmada* annak szegényeire, és ha mi fenmarad, a templom és ispotály építkezéseire fordíttassék; ellenben ha az említett egyharmad a szegények kitartására elégtelennek találatnék, a hiány az ispotályfőnök- (Rector) és ennek segéde számára kiszabott *két harmadból* fődözendő. Végül a nevezett *egy harmad kezelésére* a városi képviselők *két v. három becsü-*

*) Donnersmark melletti Darócról Szepes várm. és sz. Antal kereszteseiről Fessler tesz említést III. k. 827. l. Különben Fejér VIII. 7, 79. lap sz. Ágoston szabályait követő sz. Antal rendjének Magyarhonbani létezését 1309-dik évre teszi, ellenben Erdélyben 1487. előtt nincs nyoma.

letes polgárt válaszsának meg. De már 2 év múlva a segesváriak nem küldék meg Darócra az ispotálytemplomtól járó illetéket, s azért Albert m.-országiszerzetfőnöknek panasza nyomán kénytelen volt Báthory István 1491. mart. 8-kán Kassán kelt leiratában a segesváriakat 1489. és 1490-ki tartozásuk lerovására, és a szerződés jövőrei megtartására szorítani.

Jegyzet. Egyházi szempontból legföltünőbb a szerződésben az, hogy polgári egyének majdnem megszorítás nélkül följogosítvák körükből papi állomásra egyént választani, kit a szerzetfőnök rendébe fogadni és ennek szabályai szerint pappá avatni köteles.

C.

1487. 1491. 1511.

In Nomine domini Amen : Anno Verbi Incarnati Mille-
 simo Quingentesimo Vndecimo : Indicione decima quarta : die
 Saturni que vicesima quinta fuit Mensis Januarij : hora duodecima vel quasi in domo hospitalis Sancti Anthonij in Suburbio Ciuitatis Segesvariensis Transsilvanensis diocesis fundati : Pontificatus Sanctissimi in Christo Patris et domini nostri : domini Julij diuina prouidencia Pape secundi : Anno videlicet Pontificatus eiusdem Octauo : In mei Notarii subscripti testiumque Subscriptorum presencia personaliter constituti Prudentes et Circumspecti Ambrosius Corrigiator Magisterciuium : Antonius Polnar Regius Michael Bolkasch terrestris Valentinus Maccellarius Villicus et Michael Kolff alias Jurgatus Ciuis predictae Civitatis in suis tociusque Consulatus et communitatis prenotate ciuitatis Segesvariensis personis exhibuerunt et presentaverunt quasdam Binas litteras michi condam Spectabilis et Magnifici Comitis Stephani de Bathor Judicis Curie Serenissimi Principis condam domini Mathie Hungarie et Bohemie Regis etc. Vajwodeque Transsilvannensis : in pergamento sub Appendente in filo Albo Sigilli Cerei Ecclesie Scepusiensis Capituli (ad legitimam petitionem et requisitionem (ut in literis patebat) condam Religiosi fratris Alberti Canonici Monasterii Sancti Anthonij Ordinis Sancti Augustini Viennensis diocesis Romane Ecclesie immediate subiecti : domorumque Sancti et Ordinis prenotatorum per Regna Hungarie et Slavonie preceptoris generalis) transsumptas et

transscriptas : At per Venerabilem et Religiosum virum fratrem Nicolaum Martini Canonicum Monasterii et Ordinis Sanctorum predictorum : domus Sancti Anthonij in Drawtz in territorio Scepusiensi situate: ac aliarum domorum eiusdem Sancti per Hungarie et Sclavonie Regna existentium preceptorem generalem ipsis prenotatis Magistrociuium Iudicibus et Juratis Ciuibus presentatas et exhibitas: petentes et rogantes ac requirentes omni qua potuerunt et debuerunt instantia huiusmodi literas dicti condam Comitis domini Stephani de Bathor etc. sub Sigillo Capituli Ecclesie Scepusiensis (vt premititur) transsumtas et transscriptas : ipsis et tote Ciuitatis Segeswariensis prefate communitati per me Notarium publicum infrascriptum : transsummi transscribi et in formam publici Instrumenti redigi : Ne propter deportacionem et delacionem eorundem per dictum fratrem Nicolaum ad locum vnde easdem portauerat : copia probacionis de et super Eleccione Rectoris hospitalis prefate ciuitatis Segeswariensis : sustentacioneque et conseruacione tam domus eiusdem hospitalis : quam eciam pauperum in eodem pro tempore existentium deperiret: Quarum quidem litterarum prefati condam Comitis Stephani de Bathor (ut premititur) transsumptarum et transscriptarum : tenor unarum de verbo ad verbum sequitur et est talis: Nos Comes Stephanus de Bathor Vaywoda transsiluanus nec non Iudex Curie Serenissimi principis domini Mathie dei gratia Regis Hungarie Bohemie Dalmacie Croacie etc. Memorie commendamus per presentes : Quod Prudentes et Circumspecti Viri Ambrosius Poor Magisterciuium : ac Magister Michael et Anthonius consules et Cives Ciuitatis Segeswariensis in ipsorum ac omnium et singulorum cohospitum et inhabitatorum Ciuitatis eiusdem : ab vna : parte vero ab altera Venerabilis et Religiosus vir frater Albertus Rector et Preceptor domorum Sancti Anthonij Ordinis Sancti Augustini per Regnum Hungarie existentium generalis : coram nobis personalter constituti : sponte et libere sunt confessi in hunc modum: Quomodo licet inter ipsas partes racione et pretextu Rectoratus hospitalis Ecclesie Beati Anthonij in dicta Ciuitate Segeswariensi fundate : certe lis et controversiones materie suborte fuerint et susscitate : tamen ipse partes : tum nostra tumque

ceterorum proborum ut Nobilium virorum, inter partes laborantium Ordinacionum et pro bono pacis et facto in eorum premissis talem inter se fecissent dispositionem : inter partes perpetue duraturam : ymo fecerunt et concordarunt nostra in presencia tali ordine : Primo. Quod si et dum ac quociescunque temporum in processu Rectorem dicte domus hospitalis Sancti Anthonij ab hac luce decedere, et ipsam Ecclesiam vacare contigerit : tunc prefati Magistercium ac Judex et Jurati Seniores ipsius Ciuitatis nunc et perpetuis semper successiuis temporibus Jure eorum patronatus requirente vnum Idoneum virum et bene meritam personam non Informem nec alia nota assignatum ad Rectoratum dicte Ecclesie et domus hospitalis eligere et sibi de ea prouidere valeant : et eum predicto preceptori aut suis successoribus presentare debeant : Quem idem preceptor Juxta statuta sue Regule in habitum Religionis et obseruacionem Regule Rectoratumque eiusdem Ecclesie hospitalis Sancti Anthonij acceptare, et de ipso ordine ac Regula sibi prouidere teneatur. Ita quod si talis Electus in ipso ordine permanere elegerit : Extunc statim elapso Anno probacionis et dato sibi termino professioni : faciende coram dicto Alberto preceptore vel suis successoribus personaliter comparere debeat : Qui si ad faciendam talismodi professionem : Ipsum preceptorem personaliter accedere et visitare non posset Extunc eundem preceptorem auiset : vt ad eum vsque ad dictam Ciuitatem Segesuariensem descendat : Ipse vero sic Electus Eidem preceptori de Expensis et fatigijs per eum in huiusmodi itinere faciendis satisfacere sit obligatus : Hoc specialiter declarato : Quod idem Rector dicte Ecclesie Sancti Anthonij per ipsos Ciues modo pretacto Electus et per ipsum preceptorem confirmatus et acceptatus singulis annis circa festum Natalis domini de ipsa vna Ecclesia Sancti Anthonij pro Annuali pensione (provt alias mos fuit) prefato Alberto preceptori suisque successoribus duodecim florenos auri persolvere et dare teneatur : Ipsi vero Ciues huiusmodi censum ad domum, et in habitacionem preceptoriam dicti ordinis in drawtz in districtu Sepusiensi habitam transmittere et deferri facere sint asstricti : Et quod equalis tertia pars omnium Elemosinarum et prouentuum ipsius Ecclesie hospitalis : pauperi-

bus in eodem constitutis perveniat et administratur. De qua quidem tercia parte siquid super habundauerit id per eundem Rectorem ipsius Ecclesie ad necessitatem et facta eiusdem Ecclesie ac domus exponatur et detur. Vbi vero cum ipsa tercia parte ipsi pauperes sustentari non possent Extunc de illis duabus partibus que ipsi Rectori hospitalis cum suis Capellanis deputatae sunt : necessitas et sustentaciones ipsorum pauperum compleantur : Ad huiusmodi autem conservacionem et terciam partem Elemosinarum duo vël plures probi et Idonei ex Ciuibus eiusdem Ciuitatis per vniuersitatem Ciuitatis electi superattenderent et prouiderent Ad que premissa se eedem partes et suos posteros obligarunt perpetue observanda harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante datum in Castro Görgyen Sabbatho proxime ante dominicam Letare Anno domini Millesimo Quadringentesimo Octuagesimo Septimo : Secundarum vero literarum tenor earum talis : Comes Stephanus de Bathor Vaywoda Transsiluanus etc. Prudentibus et Circumspectis viris Magistrociuium Judici Juratisque et ceteris Ciuibus Ciuitatis Segeswariensis salutem et amicitiam paratam : Expositum est nobis per Venerabilem et Religiosum virum dominum Albertum preceptorem domorum Sancti Anthonij Ordinis S. Augustini per Regnum Hungariae generalem : Quomodo iuxta continenciam aliarum literarum nostrarum composicionalium inter prefatum Albertum preceptorem et vos superinde confectarum : Eidem Alberto preceptoribus eiusque successoribus : Rector seu preceptor domus hospitalis sancti Anthonii de Ecclesia in suburbio vestre Ciuitatis prefate fundata : singulis Annis pro pensione seu Censu annuali ad festum Natalis domini (prout eciam alias mos fuit) duodecim florenos auri persolvere et dare teneretur prout et nunc de facto tenetur : quasquidem pensiones seu Censuum annuales vos dicto Alberto preceptoribus suisque successoribus ad terminum predictum singulis Annis ad domum ipsius preceptoriam in Drawtz in districtu Sepusiensi fundatam transmittere et deferri facere coram nobis obligassetis : ymo obligastis : Nescitur tamen quibus moti respectibus huiusmodi pensiones seu annuales Censuum eidem Alberto preceptoribus presertim infra duos annos proxime elapsos (1489. 1490.) transmittere negle-

xissetis neque deferri facere curassetis : in preiudicium et dampnum Ecclesie preceptorialis et ipsius preceptoris prefati non modicum : Quia vero nos prefatam compositionem coram nobis (vt premittitur) factam iustam arbitantes irritam et friuolam habere nolentes dictamque preceptoriam ac ipsum Albertum preceptorem in suis Juribus conseruare et manutenere volentes : Eamobrem vestras amicitias presentibus requirimus rogamusque diligenter et nichilominus eisdem committimus : vt prefatas pensiones seu Censuum Annuales de dicta Ecclesia seu hospitali Sancti Anthonij per Rectorem seu preceptorem eiusdem ratione Rectoratus annuatim solui debentes : sepefatto Alberto preceptoris iuxta compositionem prius factam tenoremque literarum nostrarum superinde emanatarum transmittere et deferri facere : Eundemque de iam neglectis quam eiam futuris pensionibus absque difficultate aliquali et renitencia contentum reddere velitis debeatis et teneamini Secus non facturi : presentibus perlectis exhibenti restitutis datum Caschoiue feria tertia proxime post dominicam Oculi : Anno domini Millesimo Quadringentesimo Nonagesimo Primo. Quibusquidem literis sepefati condam Comitis Stephani de Bathor etc. Sanis et integris non viciatis non abrais nec cancellatis neque in aliqua parte suspectis et omni prorsus vicio et suspicione carentibus sub Sigillo prenotati Capituli Sepusiensis (vt premittitur) transsumptis et transscriptis per me Notarium subscriptum diligenter auscultatis visis conspectis et perlectis : Nichil presenti transsumpto vltra eorundem verum tenorem et continenciam inveni additum seu diminutum fore : quod mutaret sensum aut seu variaret intellectum. Quasquidem ob debitam requisicionem prelibatorum Magistrorum Judicum et Juratorum Civium in me factam : in formam presentis publici Instrumenti transsumens et transscribens redegi : Justicia et veritate suadente Officioque mei tabellionatusque requirente. Acta et facta sunt hec Anno Indicione die hora Mense Loco et Pontificatu quibus supra : presentibus ibidem Venerabilibus Stephano Kalmusch plebano : Georgio Greb Arcium liberalium Magistris : Benedicto Rectore Hospitalis : Urbano predicatore : Johanne Kuthescher et Achacio Clericis Capellanis : Ciuitatis Segeswariensis : Albensis transsiluanensis dio-

cesis : testibus ad premissa vocatis et specialiter rogatis. Et Ego Eustachius Stramer de Cibinio pronunc in Segeswariensi Civitate diocesis transsylvanensis residens etc. *)

IV. A D) alatti okmányra okot szolgáltatott a *szerzetfőnöknek* a C) szerződvény ellenébeni *eljárása* a segesvári új házfőnök *behelyezési módja*, és az elhunyt *hagyatéka* körül. Ugyanis miután a szerzetfőnök — nem vevén tekintetbe a segesvári tanácsnak választási jogát — az elhunyt ispotályfőnöknek helyébe önhatalmilag mást nevezett ki, és a megholtak hagyatékával is kénye szerint rendelkezni kezdett, a segesváriak jogsérelmököt előadván Mátyás királynak, ez még ugyanazon évben (1487) Albert szerzetfőnöknek meghagyja: miszerint a város jogkörébe ne avatkozzék, hagyván azt szabadalmaival szabadon élni, miután bizonyos benne, hogy a polgárok a megürült ispotályfőnöki állomásra csak jó és becsületes egyént választandnak; és nem is tékozlói vagy ragadozói, hanem inkább védei s gyarapítói a papi javadalmaknak.

Jegyzet. Mint látjuk, a jogsértés abban az évben történt, melyben a kölcsönös szerződvény kötött (1487.), s így vele a segesvári polgárok részéről 1489. és 1490. évben elkövetett fizetésmulasztás szorosan összefügg.

D.

1487. 2. Octob.

commissio propria Domini Regis.

Matthias dei gracia Hungarie Bohemie etc. Rex, duxque Austrie, fideli nostro, honorabili et Religioso, Magistro Alberto, Rectori et preceptori Generali, domorum Sancti Anthonij, ubiuis in Regno nostro Hungarie et partibus sibi subiectis fundatarum salutem et graciam, Grauem querelam pro parte et in personis fidelium nostrorum, circumspectorum, Judicis et Juratorum ceterorumque ciuium ciuitatis nostre Segeswariensis, eoram nobis contra te in eo depositam accepimus, Quod quamuis ipsi antiqua eorum libertate et consuetudine, requirente, ad Rectoratum hospitalis beati Anthonij, de eadem ciuitate nostra, quocienscunque illum vacare contigisset personas idoneas, et eas quas maluissent eligendi, et

*) A segesvári ág. v. consistorium levéltárában létező eredetiből (nyílt pergamen.)

item Rectoris decedentis, res et bona omnia mobilia, iuxta eorum voluntatem pauperibus in eodem degentibus dispensandi et aliter pro ipsius ecclesie vtilitate de illis disponendi, liberam semper habuerint facultatem, et eiusmodi libertate atque prerogativis, hactenus semper libere vsi fuerint, Tamen tu nunc eosdem ciues nostros, in huiusmodi eorum libertatibus grauiter turbares et impedires, ad Rectoratum si quidem illum eciam nunc, pro tuo arbitrio quendam elegisses, et eundem confirmare, preterea de Rebus et bonis Rectoris decessi, similiter pro tuo arbitrio disponere, eadem que pro te vsurpare nitereris, In preiudicium eorundem exponencium ac derogamen libertatis eorum manifestum, Quia vero nos ipsociues, in eorum antiquis libertatibus, omnino conseruare volumus, Mandamus idcirco fidelitati tue, harum serie strictissime, quatenus acceptis presentibus, et rebus sic prout prefertur stantibus, prefatos exponentes, in huiusmodi antiquis eorum libertatibus, circa prouisionem dicti hospitalis, impedire seu turbare, aut aliquem contra eorum voluntatem, in Rectorem eligere et confirmare nullatenus presumas, sed eisdem huiusmodi antiquis eorum libertatibus vti, frui et gaudere, pacifice et sine omni impedimento permittas, neque te de rebus et bonis eiusdem domus, et decedencium Rectorum intromittere audeas, Nos siquidem certi sumus, quod ciues ipsi non alium nisi bonum et honestum virum, ad ipsum Rectoratum semper eligent, et alioquin non sunt dissipatores, neque raptores bonorum spiritualium, sed potius protectores et augmentatores, Et idcirco aliud facere nullatenus audeas, presentibus perlectis exhibenti restitutis, Datum in arce Nove Civitatis nostre australis ¹⁾, feria Tercia proxima, post festum beati Michaelis archangeli, Anno Millesimo quadringentesimo octogesimo Septimo ²⁾.

V. Az E) okmányban Báthory Istv. erdélyi vajda Rethen, Moha, Barankwt, Szazdalya, Messe és Hegen helységek határait érintő *pustának kir. haszonvételeit* a segesváriaknak ado-

¹⁾ Bécsujhely.

²⁾ A segesvári ág. v. consistor. levéltárában levő eredetiből, mely vörös viaszba nyomott nagy királyi pecséttel van ellátva. Ezen olvasható csak — — is. ac. D — — — trie. sic — —.

mányozza a végre, hogy azok a *helybeli sz. Lélek és sz. Antalról nevezett ispotályok szegényeinek* tartására fordíttassanak. Uta-
sítja ehez képest a kir. dézmák erdélyi haszonbérlejét *Som-
bory Lászlót és társait*, hogy a dézmát és egyéb jövedelmeit
az említett pusztának akadály nélkül a segesvári községnek
szolgáltassák át. Végül inti a polgárokat, őrizkedjenek e sze-
gények javára szánt adományt önhasznokra fordítani.

E.

1575. 2. Maii.

Nos Stephanus Báthory de Somlyo, Wayuoda Trans-
sylvaniae et Siculorum Comes etc. Memoriae commendamus
tenore praesentium, significantes quibus expedit vniversis,
Quod nos cum ad nonnullorum dominorum Consiliariorum
nostrorum humillimam supplicationem, nobis propterea fa-
ctam. Tum vero ad id pia intentione inducti, volentes susten-
tationi pauperum, praecipue leprosorum, in xenodochijs San-
cti Spiritus et Beati Anthonij Confessoris, ciuitatis Segeswa-
riensis, existentium prospicere. Totales et integras decimas,
et emolumenta quaelibet, terrarum desertarum, seu praedij,
deserti, ciuitatis et Sedis Saxonicalis Segeswariensis, in vic-
nitate territoriorum possessionum Rethen, Moha, Barankwt,
Szadzalya, Messe, et Hegen, nuncupatarum adiacentis, quae
etiam alias ad dicta xenodochia, praescriptae ciuitatis Seges-
wariensis, fide dignorum testium fassionibus, pertinuisse, et
percepta esse perhibentur : in usus et sustentationem praedi-
ctorum pauperum, in praescriptis duobus xenodochijs, Sancti
Spiritus et Beati Anthonij commorantium, clementer dandas
donandas et conferendas, atque applicandas in perpetuum
duximus. Imo damus, donamus, et conferimus, atque appli-
camus praesentium per vigorem. Quocirca vobis Egregiis et
nobilibus Ladislao Sombory, Arendatori Decimarum nostra-
rum Transsylvanensium, eiusque vicem gerentibus, modernis
et futuris praesentium notitiam habituris, harum serie com-
mittimus et mandamus firmiter, quatinus vos quoque a modo
in posterum, universas decimas et quaslibet vtilitates, acemo-
lumenta praedicti praedij deserti, citra vllam arendarum solu-
tionem, praefatis ciuibus praescriptae ciuitatis Segeswariensis

in usus pauperum praedictorum xenodochiorum Segeswarien-
sium, percipi et accumulari facere, modis omnibus permittere,
neque eosdem in illarum perceptione et accumulatione quoquo
modo impedire, turbare et molestare debeatis, Caveant
vero iidem Cives Segeswarienses, ne vsus et emolumenta,
praescripti praedii deserti, in privatos et proprios, sed solum
modo in vsus praescriptorum pauperum erogare et conuertere
debeant. Secus non facturi, praesentibus perlectis, exhibenti-
bus, restitutis. Datum in possessione Ebesfalwa, Die Secun-
da mensis Majj, Anno Domini Millesimo, Quingentesimo,
Septuagesimo Quinto *).

Stephanus Bathorij
Vaiuoda Transs.

L. S.

Mart. Berzevicei
Secret. et Consil.

SZÉCSI MÁRIA LEVELE S A LIBERCSEYEK.

NAGY IVÁNTÓL.

Egy magyar hölgynek levelét mutatom fel, kinek férfi-
as kedélyhangulatáról, bátorságáról, ügyességéről tettei nem
hagynak kétkedni; de jelleme sötét foltjait sem lelke szene-
délyessége, sem élete csábító regényessége ki nem mentheti.
E hölgy Wesselényi Ferenc nádornak 2-dik neje Szécsi Má-
ria volt. Szenvedélyességét, ingatagságát atyjától örököl-
hette. Én leírtam egykor életét, híven, mint adataim sugal-
ták ¹⁾). Festettem őt honleánynak (nem akarom e vonást
most sem eltörölni), kiemelttem 2-ik férjhez menetelét Rosályi
Kún Istvánhoz, és e szövetségnek felbomlását ²⁾). Érintém a
sötét gyanút, mely Wesselényi halálát keze működésévelhoz-
ta összeköttetésbe; de nem említém a viszonyt, mely közte és
a nős Zólyomi Dávid közt létezett ³⁾).

*) Eredetie az ág. v. templom levéltárában Segesvárt. Az alul rá
nyomott Báthory-pecsét egészen ép.

¹⁾ Magyar és Erdélyország Képekben Kubínyi F. és Vahot Im. Pest,
1854. III. 81 l.

²⁾ Szalárdy, Siralmas Krónika. Pest, 1853. 92. l.

³⁾ Kemény Ján. önéletírása. Szalay L.-tól Pest, 1856. 246—71. Beth-
len Istvánnak Szécsi Mária első férjének temetéséről szólóban ezek sza-
vai Keménynek: „Bejűvén azért (t. i. Zólyomi Dávid Erdélybe) az teme-

E pontot életirójának soha sem lesz szabad mellőznie, ha igaz és hű akar maradni.

A levél, melyet sajátkezűleg Szécsi Mária csak aláírt, egész íven, finom papíron, tiszta gömbölyű betűkkel írva, nem valami fontos dolgot tartalmaz. Szól Libercese Mihály Nógrád-megyei alispánhoz, és így következik:

Generose Domine observandissime.

Bizonyos számú borokott megh arultatván Gyeöngyessen, mivel hogy illy alkalmatlan ideöben igen sullyosnak itéllem magunk szegenyit annij utra szekerestööl barmostól farasztanunk mit irtam legyen az Nemes Heves Varmegyének im apertaban kültem Kgd kezehez; Kgdeth beöcsulettel kérévén be advan öö Kgmek, Uram öö Kgme Tekintetiérth, a mint legh iobban lehet secundallya azon dolgoth; abelj ió akarattyát Kgmk Urk öö Kgmevel együt megh igyekezem szölgalnom. In reliquo In Kgdeth sockaigh éltesse io egesegben. Datum in Arce Nra Lipse die 1. Decembr. Anno 1664. Generosae Dns Vrae

Ad Officia par.

G. Anna Maria Szechi (s.k.)

Kivül; Generoso Domino Michaeli Liberchei de Kis Libercese Vice Comiti Cottus Neogradien. Dno Observandissimo.

A tojásdad alakú gyürüpecsét vörös östyá fölé nyomva teljes épségü, és a vésnök ügyességéről tanuskodik, nagysága épen egy most folyó ausztriai ezüst 6 krnyi; rajta arabeskekkel körzött szívalakú vértén korona fölött kiterjesztett

tés végben mene, onnan az grófnét Szécsi Máriát Dévára kisíré külső színek alatt megholt urával való kötelességének, noha belső oka más vala, mert egyébiránt adták volt magokat egyben gonosz erköcsökkel, noha Zölyominak felesége egy vala az megholt gróffal, de nyavalyás Zölyomi feleségét nem szeretete, igen alkalmatlan életé vala vele, és fajtalan életü ember vala, és Szécsi Máriával való összeszövedkezéseknék híre már ki is esödült vala az emberek között; én pedig innen istudtam, mert fogságából Fogarasból írott nehány szerelemlevele akadott kezemhez, kiket nem küldöttem meg Szécsi Máriának; olyan látogatása alatt is Istennek az vele való nem nyájaskodását deplorálta.“

szárnyakkal egy kétféjű sas, a Szécsi-család címere, látható. A pecsét szélét két sima karima keríti, melyen belül a körirat imez : „GROFF ANNA MARIA SZECSI.“ — Így mint XVII. századbéli magyar köriratu pecsét is nevezetes, noha a vezetéknév valamint az aláírásban úgy itt is a keresztnév után lévén téve, nyelvtanunk elleni hiba.

A levél tartalmához nem szükséges magyarázat. Csak annyiban igényli figyelmünket, mennyiben benne Mária a vizsonti szolgálatra hivatkozik ura (férje) részéről is; egy-szersmind pedig adatul szolgál: mennyire engedett Mária magának működési tért nádor férje oldalánál.

Szécsi Mária történeti személy lön; neve a férjéről nevezett összeesküvés terveiben tényező szerepet játszván, ismer-tebb, hogysen róla ismétlésekbe bocsátkozni kellene.

Sokkal több figyelmünket igényli jelenleg az, kihez e levélke intéztetett: *Libercesy Mihály*. Eredetét egy kihalt családból vette, mely bár kevésbbé ismeretes, de mely még is megyéjében kiemelkedve, provinciális nevezetességüvé lön. Úgy hiszem pedig, eljött az idő, hogy azon embereinket, kik az igazán: „régí táblabirói“ világban ott alkotmányunk sán-cai, a helyhatóságok zöld asztalainál vitték a szót; ott képes-ségöket, tehetségeiket kimutatva, emez eléggé meg nem sirat-ható emlékü intézmények őrei, oszlopai valának, valahára szintén tanuljuk ismerni. Ezeket — ha egy uttal karddal is nem működtek, hanem csupán a megyei életben vagy mint országgyűlési követek szerepeltek, hiába keressük nyomott könyveinkben. Emlékeiket, tehetségök, igyekezetök bizonyít-ványait csak a levéltárak penészes papirosdarabjai őrzik, és tartják a kutatók számára föl. Hány jelesünk várja még így a méltányos megismertetést, melyet nekünk unokáknak is ré-szőkre megadni érdekünkben áll

A Liberchey-család, mely birtokáról Nógrád-megyei, Kis-Libercese helységről vette előnevét, már a XV. század-ban e helység birtokában tűnik föl, és a megyének több alis-pánt adott. 1473-ban Libercesy Lászlót, 1550-ben L. Pétert találjuk a nógrádi alispáni székbén ¹⁾. Ugyan ez évben élt Ja-

¹⁾ Bel, Notitia nov. Hung. Tom. IV. 45. 1.

kab, ki tudományosságáról *deák* (Literatus) nevet kapott ¹⁾. Ekkor vagy előbb élhetett *Ferenc*, kinek leánya Anna Terchy Mihálynak 1552-ben Bussa vári kapitánynak neje volt ²⁾. Következett Pál, kinek hitvesétől Madács Zsófiától gyermekei: Frusina Battik Gergelyné, és I. Mihály, ki 1599—1602-ig ³⁾, majd ismét 1613—35-ig Nógrád vmegyei szolgabíró ⁴⁾, 1647-ben táblabíró volt. Meghalt 1657-ki január 23-kán. Eltemetett a Kis-Libercsével szomszédos alsó-sztregovai evang. egyházban, hol neje Darvas Zsuzsanna általa szószék mellett a falba ily emlékirat tétetett:

„Fieri curavit moestissima Susanna Darvas una cum filiis et filiabus charissimis, in obitu pie def. viri et Mariti sui Nobilis quondam Michaelis Libercesey Anno 1657. die 23-a Januarii J. C. Sancte commendavit decorem et memoriam“ ⁵⁾.

I. Mihálynak leányain kívül két figyerméke is volt: II. Mihály és Ferenc. Amaz 1663—1666-ig a megyei levéltári irományok szerint mint alispán fordul elő ⁶⁾; egyszersmind 1664—66-ig Gács vára várnagya volt ⁷⁾. Neje Földváry Zsófia, ki után utódai ez osztatlan család tagjai is.

Ferenc II. Mihály testvére 1652-ben, és azon időben ügyvédkedett, 1659-ben Heves megye hites jegyzője ⁸⁾, és országgyűlési követe ⁹⁾. 1654. Hont v. alispánja ¹⁰⁾.

I. Mihály, noha említett két fiában férfiágon kihalt, oly ágazatot alapított, melyen több nevezeteseinkre találunk. Tán nem lesz érdektelen a tőle lejöő családfát közleni, mint itt következik:

1) Mocsáry, Nógrád Esmért. IV. 26.

2) Prot. C. Neogr. 1597.

3) U. az 1599—1602. évről.

4) Levéltári okmányok.

5) Mocsáry id. h. I. 96.

6) Lehoczky, Hung. Status et Ord. 200 l. szerint 1659. is már alisp.

7) Wesselényi nádor és gr. Forgács I. Ádám hozzá írt levelei nálam.

8) Kovách Péter részére 165 . . kelt armális levélen a kihirdetési bizonyítvány Kovács Józsefnél Horpácson.

9) Lehoczky id. h. 194.

10) U. ott. 196.

- Ersse.* (1-ör id. Ráday András 1649. nógr. alispánnak)
1684-ben (2-or Némethy Pál 1669—78. alispán neje. **L**)
él.
- I. Mihály.**
† 1657.
(Darvas
Zsuzs.)
- II. Mihály**
1659—1666.
(Földváry
Zsófia.)
- Zsuzsa.* (Férje Hajniki Bezzegh György
1670—89. 1657—69. nógr. jegyző, kit Caraffa
1687-ben öletett meg.)
- Anna. (Dobói Dobay János
† 1713. 1681—1684-ig alispán neje.)
- (Ráday Gáspár Nógrádb.)fia Pál
Rozália. (1665. szolgabíró neje.) Rákóczy
(1682. pesti alispán.) cancellárja.
- Magdolna (Keszihóczy Dacsó
1707. Istvánné.)
- Anna. (Gedey Mátyás 1634. Hont v. alispánné.)
- Judit. (Losonci Gyürky Istvánné, szolgabíró több ízben
1639—1650)
- Julianna. (Szilassy András 1669—74. sz.bíró neje.)
- Ferenc.*
1659. Heves v. jegyzője.

Ezek és ezekhez hasonló embereink még biographusaikra várnak.

A Libercesey-család utolsó tagja Anna, Dobay Jánosné 1713. febr. 19. halt meg. Az alsó-sztregovai ev. templomban ily sírirat alá temettetett :

„Generosa Domina Anna Libercesey, Perillustris ac Generosi condam Domini Joannis Dobay de eadem, V. Comitatus Comitatus Neogradensis relicta vidua, ultima, quae nomen fato Libercesensium clausit. Anna in hac sacra condita dormit humo. Discite non ullum terris est Stemma perenne, in coelis Christi stirps sola manet. Obiit in Kis-Libercese, aetatis suae 67. Rec. vero Salutis Anno 1713. 19. Februarii.“

Szolgáljon e közlemény is adalékul kihalt családaink történetéhez.

*L. Nagy János, Némethy Ferencnek
neje, M. Csákyai 8 Köv. 137 lap.*

I R O D A L O M.

— Nevelés; ifjúsági iratok. — *Népszerű Neveléstan* szülők, nevelők s tanítók számára. *Van de Kamp* után Dr. *Zimmermann Jakob*, nagyvárad-megyei áldozár, cs. kir. képezdei tanár által. Második bővített s javított kiadás. Pest, Müller Emil nyomt. és kiad. 1856. K8r. 148 lap. Ára 20 kr.

Elemi képzéstan. Berthes H. J. után németből. Pest, kiadja Heckenast, 1857. 8r. 168 l.

Leánykák tancsarnoka. Tudományos beszélgetések, részint eredetileg dolgozva, részint fordítva és rendezve *Cserey Drusiánna* által. — Pest, nyom. Beimel és Kozma 1856. N8r. 191 l. és III. l.

Társulmi csarnok. Irta *Kmetty István.* Az író sajátja. N. Kanizsa, nyom. Markbreiter. 1856. 138 l. Bolti ára 50 kr.

Első Ibolya gyermekek számára. Irta *Czelder Márton.* Második kiadás. Sárospatak, 1856. a főisk. betűivel. 16rét. I. füz. 60 l. II. füz. 60 l. III. 61 l.

Falusi Élet. (Népies beszélyek) Tanulságos Napló. Irta *Garay Alajos.* Kiadja Herz János. Pest, nyom. Herz Ján. 1856. N8r. I. kötet 206 l. II. köt. 195 l.

Cselédbarát a cselédek erkölcsi állapota javítására s értelmi fejlődésére célzó mulatva oktató könyv. Irta *Gyürky A. B.* Gyarmat, nyom. Kek László 1856. K8r. 97 lap.

Egészen új szerkesztű A. B. C. vagyis Vezérkönyv az olvasni tanításban és tanulásban. Irta *Erdélyi Indali Péter.* Szőnyi-növeldei tanár, negyedik javított és bővített kiadás. Pest, kiadja Heckenast. 1857. Ára kötetlen 10 kr.

— Történettudomány. — *Világtörténelem.* Irta *Cantu Caesar.* A VII. turini olasz kiadás után ford. *Gyurits Antal.* Kiadja a szent István-Társulat. Első kötet. I. és II. korszak. A VII. turini olasz kiadás után ford. *Gyurits Antal.* Kiadja a Szent-István-Társulat. Pest, nyom. Beimel és Kozma V. 1856. N8r. VII. és 891. l. Ára 2 fr.

Az ó, közép és újkorbéli Földírat és Történelem alaprajza. A közép tanodák és felsőbb nemzeti iskolák használatára *Pütz Vilmos* után magyarította *Vincze Paulin* sz. benedeki rend pannonhegyi tagja s az esztergomi altanodában ny. r. tanár. Ujra átdolgozta *Baranyay Zsigmond* kegyes rendi tanár. I. kötet. Ókor. Negyedik bővített és javított kiadás. Pest, Emich G. nyomd. 1856. 8r. 182 l. Ára 45 kr.

A testvérháza történetkincsei. Közli *Verebi Soma.* Első füzet. — Pest, nyom. Beimel és Kozma Vaz. 1856. 4r. 31 l.

Máramaros megye viszonyainak ismertetése. *Szöllösi Balázs* által. Pest, nyom. Beimel és Kozma 1856. N8r. 48 l. Ára 48 kr.

Emlékkönyv az esztergami főtemplom 1856-diki augusztushó 31-dik napján végbement fölszentelésére. Pest, nyom. Beimel és Kozma. 1856. K8r. VIII és 86 l. füzve 10 kr.

(Memoria Basilicae Strigoniensis A. 1856. die 31. aug. consecratae. Pestini, typis Kozma. 1856. Magas 4r. jeles kórajzokkal.)

— Törvény- s országtud. — *Jogtudományi és törvénykezési Tár.* Szerkeszti több magyar jogtudományi író hozzájárultával *Tóth Lőrinc.* Második évfolyam. VI. füzet. Pest, kiadja Heckenast G. 1856. N8r. 321—384 l.

Az új Törvénykönyvek népszerű magyarázata Kecskeméthy Auréltól. III. füzet. Az ausztriai általános polgári Törvénykönyv népszerű vázolata, az ezen törvénykönyvet kiegészítő rendeletekkel együtt. Egy füzetben. Pest, kiadja Heckenast G. 1857. K8r. 160 l.

A birtokrendezési perek természetének rövid vázolata. Irta *Bay Ferenc.* Debrecen, kiadja Telegdi K. Lajos 1856. N8r. 81 l.

Elméleti s gyakorlati Útmutató urbéri ügyekben. Irta *Tóth Lőrinc.* III. füzet. Pest, kiadta Heckenast G. 1856. 129—192 l.

Oktatás azon irányokról, melyek kijelölésével a határok tagosítása s ahhoz az 1856. évi február 2-kán kelt urbéri utasítás 164. §-a és az 183²/₆ évi X. Törvénycikk megkívánta segéd adatok beszerzése és előleges nyomozások teljesítése iránt, a cs. kir. Urbéri Törvényszékeknek hivatalos megkereséseik az illető cs. kir. szolgabírói hivatalokhoz (járásbíróságokhoz) rendszerint intézendők. (*Ellenlapozva németül is.*) Pressburg. Druck von Alois Schreiber. 1856. 8r. 39 l.

A folyó 1856. évi october 1. napján életbe lépő *ceseléd-rendtartás,* szolgabírói, rendőri, községi hivatalnokok, minden rendű, de különösen a síkföldi (vidéki) cselédtartó gazdák és cselédek számára, felvilágosító jegyzetekkel s irománypéldákkal ellátva. Közli L. G. Pest. Kiadja Heckenast G. 1856. K8r. 46 l.

A magyar társas élet. Irta *Mocsáry Lajos.* Második kiadás. Pest, Müller Emíl könyvnyom. 1856. K4r. 128 l. Ára 1 fr.

A Magyar Aristokratia. B. Nyáry Gyulától. Pest, 1856. Emich G. nyomd. 16r. 16 l.

— Mathem. és természettud. — *Elemi mennyiségtan* felgymnásiumok és reáliskolák használatára írta *Petzval Otto* bölcsészet tudora, és a felsőbb mennyiségtan rendes tanára a cs. kir. tudományosegyetemnél. Pest, nyom. Landerer és Heckenast. 1856. N8r. VIII. és 396 l.

A Mértan Eleméi, némi alkalmazással a gyakorlati mértanra. Irta *Petzval Otto.* . . a felsőbb mennyiségtan r. tanára a cs. kir. egyetemnél Pesten. Pest, nyom. Heckenastnál. 1856. N8r. (4 és) 185 l. a szövegbe fekete alapon nyomott számos ábrával.

Vezérkönyv az elemi számtanításban egész és tört számokkal tanítók számára nép- és felsőbb iskolákban. (Népiskolai Könyvtár VII. füzete). Sárospatak a főisk. betüivel. 1856. XXII és 399 l.

A növényország természetrajza. Közép és ipar-altanodák számára. *Pokorny Alajos* után. Sárospatak, nyom. a főisk. bet. 1856. N8r. XIV. és 142 l.

Népszerű egészségtan, nép- és vasárnapi iskolák számára. Irta Dr. *Zimmermann Jakab*, nagyvárad-megyei áldozár, cs. k. képezdei tanár. — Ára kötve 10 kr. p. Pest, Müller Emíl sajátja, 1856. 16r. 50 l.

Népszerű barmászat, nép és vasárnapi iskolák számára. Irta Dr. *Zimmermann Jakab*, nagyvárad-megyei áldozár, cs. kir. képezdei tanár. Pest, Müller Emíl nyom. és kiad. 1856. 16r. 47 l.

Falusi Gazda. Szerk. *Fényes Elek.* Pest, kiadja Heckenast Gusztáv 4rét. II. füzet 49—96 l. III. f. 97—144 l. IV. füz. 145—192 l.

Gyakorlati útmutatás a mezei gazdaság nemesítéséről. Földmívelők számára írta *Török Sándor.* Pest, nyom. Beimel és Kozma V. 1857. 12r. 87 l. Ára 30 kr.

Kérdés és feleletekben röviden fogalmazott *Földmíveléstan.* Falusi népiskolákban mezei gazdaszat-tanítás használatára. *Báró Babó L.*, több mezőgazdaszati és tudóstársasági tagtól. Magyarítá *Varjú István.* Komárom, nyom. Szigler testv. 1856. K8r. II és 126 l.

Miként gazdálkodjunk? vagyis a kis birtokosok jólétének előmozdításáról koszorózott pályamunka. A magyar földművesek számára írta *Kenessey Kálmán.* Pest, kiadja Heckenast G. 1857. K8r. 88 l.

Kertészeti füzetek Dr. *Entz Ferenc*től. Pest, nyom. Lukács László és Herz János. 1856. 12r. V. füzet 128 l. VI. füz. 133 l. VII. füzet 129—241 l. és 1—25 l. Egy füzet ára 20—24 kr.

Útmutatás a selyemtenyésztés kezelésére. Irta *Bándl János*, tanár, és a magy. term. tud. társulat tagja. Pest, nyom. Bucsánszky Alaj. 1856. 8r. 16 lap.

Tanulmányok az egyetemes világipar templomából. Páris 1855. Irta *Simonyi Antal.* Pest, Emich G. nyomd. 1856. K8r. 65 l.

— Egély. — *Népszerű Egyházi Archaeologia*, vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek és szertartásokértelmezése, és a különféle rendes s rendkívüli szószéki jelentések, részintrendes szentbeszédekben, részint hirdetmény-alakú oktatásokban. Irta *Lonovics József*, kiadta Hopf János. Első kötet: Az egyházi évkör. Bécs, Sommer Lipót betűivel. 1857. N8r. XVI. és 353 l.

Vasárnapi és Ünnepi Homiliák. A szentatyák nyomán készítette *Májér József*, néhai székesfejérvári kanonok. A szerző alkalmi beszédeivel megtöltve újonnan kiadta *Ihász Gábor*, egri megyei áldozár. II. kötet. Egerben, az érseki lyceum könyvnyomd. 1856. N8r. 485 l. füzve 2 fr. a két kötet együtt 3 fr.

ÚJ
MAGYAR MUZEUM.

VI. ÉV.

1856.

XII. FÜZ.

I R O D A L M I L E V E L E K.

TOLDY FERENC TŐL.

III.

VÁLASZ FÁBIÁN GÁBORHOZ *).

Mely bánatos szó jön tőled felém,
Ki Háfiz édes-bájos énekeit,
Ki Osszián királyi hárfahangját
Ifjú korodnak biztató hevével
Zengéd e zöld sziget lakóinak? 5
Mily csüggedés lépé el férfi lelked?
Remény-hagyott szived hol tévedez?
Örvény felett látod népünk hajóját,
Majd zátonyon elülve gyászosan,
S remegsz hogy a kik partra vonhaták, 10
A szigor szavával elsülveszthetik,
O nem, barátom, nincsen ott veszély,

*) L. Új M. Muz. 1856. X. 497 st. ll.

Hol azzal a nép, bízva istenéhez, Nem gyarló bátran szembe szállnia ; Hol nem legyezve a hibát, kikél	15
A jó, és szép, s igaznak védletére. E szentháromság zászlója vezet Az ígért földre, mely nincs veszve, míg Keblünkben él a diadal hite.	
Voltak korok, midőn a kard uralgott , A hősiség tartá a népeket, S nem volt a nyers erőn kül oltalom. E kort legyőzte ész és tudomány :	20
Fölmenté ez a jámbor elemek Lekötve rejtezett ártó hatalmát ,	25
S rabjává tette, és a Schwarz porával Hódít, s megőrzi foglalásait, S a vérsikon is elme harcol és győz. Azóta holt betűvé lett a jog Melyet kar és kard védhetett csupán ;	30
A nemzetek fölött egy úr az ész, S egy éltetője a legyőzetettnek. E birtok az, melyért izzadni kell :	
E birtok éltet, s ád életjogot. De nem kicsiny az ár, melyen kelő :	35
Szent lelkesülés, önmegtágadás, Hű munka s átvirasztott éjéké Az ismeret fájának arany gyümölcse ; S kit nem hívság, nem szennyes érdekek, De tiszta szív s derült nézés hívának	40
A helyre, melytől üdvöt vár a kor , Az hű leszen népéhez és magához ; S az érdemelt s a vétlen gáncsokon Új érdemekkel vívja túl nevét. A káröröm nem oly betegnek örvend ,	45
Kinek gyógyszerert készít hű orvosa : Az elhagyottnak várja ő halálát. A hű barát nem rejti a sebet , Mely szellemünk testén emésztve terjed :	
Ismerd meg azt — kiáltja — s orvosold :	50

És orvosolva lesz, ha ismered.

Nehéz idő következett? Igen.

Az őseinktől ránk szállt ház kigyúlt,
S egy szebbet véve rakni majd helyébe,
Fövényre építünk a szirt helyett. 55

De hogyha van bennünk megélni lélek,
Józan tanács, s munkára kész erény,
Meg nem riadva estünkön, tanuljunk
A vérszóból, mely elhamvasztá hazánk.

Nem menti azt meg bánkodás, nem aggság, 60
Sem céltalan sürgés, s a nyílt igazság
Elől futó félénk tekintetünk.

Egy felsőség van, biztos és örök, mert
Engesztelő s vonzó : a szellemé.

Mely nép országot alkotott e honban, 65

S egy ezred évig, küzdve bár, megállt,

Ezzel hódítva s boldogítva nőtt :

Ezzel fog élni, hogyha tőkejével

Azon tetőre tör, hová a szép

S a jó s igaz raká le fénylakát. 70

A káröröm pirúlva némul el,

S Európa testvérsókot nyom reánk.

A POZSONYI KRÓNIKA.

KNAUZ NÁNDORTÓL.

II. *)

Krónikánk minden eddig felhozott vétségei mellett is, és dacára annak, hogy csak másolat, tagadhatlanul nagy érdekű és ritka becsű nemzeti kincs; illő tehát, hogy a nemzet e kincsét a lehető leghibátlanabbúl, legeredetiében, a lehető leghűbb másolatban — kiadásban — bírja. Miután pedig a Toldy által kiadott Pray-féle másolat, nem csak a v betű hasz-

*) Az I. cikket l. a VIII. füzetben.

nálatában hibáz, mint Toldy, megbízva Pray jártasságában, véli ¹⁾); hanem egész szavakat, mondatokat ad megmásítva, vagy hágy ki úgyannyira, hogy néhutt a kéziratból egészen eltérő értelem támadt, kedves szolgálatot vélek tenni történelmi irodalmunknak az által, ha itt Praynak e botlásait felsorolom, azokat az eredeti szerint kijobbítom ²⁾).

Ennek sikeresb véghez vitelére szükséges legalább is a Budai Krónikát, Turóci és Kézait krónikásunkkal összevetni. Kérdés most, vajjon tette-e ugyanezt Pray is? Ezt csakugyan bajos volna meghatározni. ³⁾ Csak azt akarjuk itt megemlíteni, hogy *tehette volna*, ismervén mind a Bud. Krónikát mind Kézait. Horányi csak 1782-ben adván ki Bécsben és Budán ⁴⁾ Kézait, ezt Pray, Annálisaiban, melyek mind hamarább láttak napvilágot ⁵⁾, természetesen nem használhatta. Mindez azonban nem dönti meg főnebbi állításunkat, mert tudjuk, hogy Praynak *saját Kézaija* volt, mint ezt már Engel is állítja ⁶⁾, s melyről maga Pray ezt írja: „Ms. Chronicon Simonis de Keza, cuius apographum ex authographo codice membranaceo bibliothecae Kismartoniensis *ad manum habeo* ;“ ⁷⁾ és „Est mihi ad manum Ms. apographum, *sed in Latium traductum*, cuius authographum habetur in bibliotheca Kismartoniensi Celsiss. Principum Eszterházy“ ⁸⁾. Sőt még a Horányi-féle kiadás után is inkább szerette e kéziratban levő Kézait hasz-

¹⁾ Chron. Pos. XVII. 1.

²⁾ Indulni fogok itt is *Toldy* kiadása szerint, pusztán lapokat és szakaszokat idézve.

³⁾ Hacsak azon helyeiből nem, melyeket krónikánkban nem tudván kibetűzni, hol egyik, hol másik szerint, de az eredetit tekintve rosszul, olvasott.

⁴⁾ Kézai Podhradczkynál V. 1.

⁵⁾ Az első kötet 1763, a második 1764, a harmadik 1766, a negyedik 1767, az ötödik 1770-dik években.

⁶⁾ Geschichte des K. Ung. I. Band. I. Abth. XXI. 1.

⁷⁾ Érdemesnek tartjuk többi szavait is ide írni; mert ezekből szinte kilátszik, hogy Turóci nem Kézait írta le. Így folytatja Pray: meminit (t. i. említett krónikája) etiam Comitiss Tibold de Tanberg et aliorum Teutonum, qui sub Geiza in Hungariam venerint, quos Turócius *nuspian memorat.*“ Annales I. 3. 1.

⁸⁾ Ugyanott, 332. l.

nálni, mert „*Historia Regum*“-jában is, bár ez 1801-ben jött ki, erre hivatkozik mondván: „*Chron. Ms. Kezae.*“⁹⁾ — Hogy pedig a Budai Krónikát is használta, szinte kitétszik már csak azon körülményből is, hogy többször hivatkozik Hevenesí kézirataira; melyek közt pedig a Budai Krónika is találtott¹⁰⁾; de másképp meg egészen bizonyos, mert mind Annálisaiban, mind pedig *Historia Regum*-jában használja. Egyébiránt különös sajátága volt Praynak, hogy Turócin kívül, kit igen gyakran említ¹¹⁾, más régi hazai krónikát alig használ; magában értetik, hogy itt csak azon időközről beszélünk, melyet Pozsonyi Krónikánk tartalmaz. Így például Kézait Annálisaiban csak *hatszor*¹²⁾, *Historia R.*-jában pedig csak *nyolcszor*¹³⁾, a Budai Krónikát Annálisaiban *háromszor*¹⁴⁾, *Historia R.*-jában pedig csak *egyszer*¹⁵⁾ használja; sőt ily fukarúl bánik még az általa fölfedezett *Pozsonyi Krónikával* is, melyet Annálisaiban *egyszer sem*¹⁶⁾, *Historia R.*-jában pedig csak *egyetlen egyszer*¹⁷⁾ idéz.

Tehát ezek után ismervén Pray a Budai Krónikát és Kézait, használhatta is azokat Pozsonyi Krónikánk körül, valamint mi is szükségesnek láttuk használni őket. — Ezeket előre bocsátván, fogjunk valahára a Pray-féle hibák fölemlítései s kijavításához.

Mindjárt kezdetén (1. lap 1. §) „— — prout Josephus Isodorus et Erosius¹⁸⁾).

⁹⁾ I. 178. és 301. l.

¹⁰⁾ Bud. Krón. Podhradczkynál V. l.

¹¹⁾ S kit, valamint Katona is, igen becsült is, rá fogván, hogy az ugynevezett Vaticáni codex (I. Chron. Pos. VII. l.) szinte csak Turóci másolata: „*Codex Ms. Thuróci Biblioth. Vatican. apud Lucium Memorie istoriche di Tragurio*“ így szól róla Hist. R. I. 86 l.

¹²⁾ Tudniillik a 3, 332, 337 340, 341. és 352. lapokon.

¹³⁾ Tudniillik a XXX. XXXVII. CXXIX. 20, 82, 178, 288. és 301. l.

¹⁴⁾ I. köt. 323. 359. és II köt. 52. l.

¹⁵⁾ A 306. lapon.

¹⁶⁾ Innen következik, hogy ekkor még nem ismerte e krónikát; de még az is, hogy *Toldy* (Chron. Pos. VII. l.) hibásan állítja: „illo (t. i. krónikánkkal Pray) in *Annalibus feliciter usus est.*“

¹⁷⁾ II. kötet, 59. lap.

¹⁸⁾ Lehetne Crosiusunk is olvasni; mert a *C* és *E*-ket krónikásunk

(2. lap, 2. §.) Dum autem tribus *iste* ¹⁹⁾ — — — —
 Membroth Gygas filius *Tana* ²⁰⁾ — — — *vero* ²¹⁾ diuini mi-
 sterij — — — Fecerant enim in ipsa turri sicut refert Jo-
 sephus deorum templa ex auro purissimo, palacia ex lapidibus
 preciosis Columpnas aureas Et plateas *diuersimide* ²²⁾ *petris*
coloratis et diuersis abstractis ²³⁾ — — — habens passuum
longitudinis ²⁴⁾ mille quindecim *latitudinis* ²⁵⁾ totidem Quan-
 titas vero altitudinis finita nondum erat, *sed* ²⁶⁾ usque — —

A bábeli toronyról levén szó, nem lesz érdektelen fel-
 hozni egy másik leírását is e toronymnak, mely codexünknek
 105. lapján, a tartalom 6-dik pontjában, foglaltatik, s így
 hangzik: „Eber anno CXXXVIII genuit fulce cuius tempore
 turris edificata est factaque linquarum diuisio Huius turris *al-*
titudo quinque milia c.LXXIII circiter tenebat passuum
 paulatim alcioribus in augustys coartata ut pondus imminens
 facilius sustentaret distributis ibi templa *marmorea* lapidibus
 auro que distincta et multa alia que videntur in credibilia
 hanc turrim Nembroth gigas construxit, qui post efusionem
 linquarum migravit inde ad *persos eosque ignem colere docuit.*“
 — — Ez épen magasságát írja le e toronymnak, melyet króni-
 kásunk nem tudott meghatározni *).

egyenlőn írja. *Pray* Kézai után indúlva e történésznek sajátlagi nevét :
 Orosiust írta ide.

¹⁹⁾ Későbbi kéz hibásan rövidítési jelt rakott föleje.

²⁰⁾ *Pray* olvasta : Cana. De világosan így van írva; így használja a
 Budai Krón. (3. l.) is; Kézai (9. l.) *h*-t adott hozzá.

²¹⁾ *Pray*nál : „verum,“ hogy tisztább értelmet hozzon ki.

²²⁾ Tollhiba Kézai és a Budai Krón. *diuersimode*-je helyett.

²³⁾ Fel nem foghatom mért hagyhatta ki e hat szót *Pray*, midőn egé-
 szen világosan vannak kiírva, s miután Kézai is használja, sőt Turóci
 (1. c.) is felhossa.

²⁴⁾ ²⁵⁾ E két szót *Pray* tárgyesetbe tette; krónikánk sajátítót használva
 egyezik Kézaiával és a Budai Krónikával.

²⁶⁾ *Pray* írta : quae; de így sines jobb értelme.

*) E hely már csak azért is nevezetes; mert általa súlyt nyer Ipo-
 lyi Arnoldnak a Magyar Mythologia 135. lapján kimondott azon véle-
 ménye, hogy krónikáink, különösen Kézai, általi körülményesb leírása
 Nimród és a bábeli toronymnak, bár sem a Genesis, sem Jos. Flavius-
 ban, kire itt hivatkozik Kézai, fel nem lehető, „fen lesz, vagy fen volt

Térjünk vissza krónikánkhoz.

(3. 3) — — Ex quibus huni seu hungari sunt egressi. — — Ide a lapszélre azon későbbi kéz, melyről főlebb emlékezünk ²⁷⁾, ezt írta: „origo vngarorum“ és (3. 4) „Anno vero VI exeutes“ elé: „Nota bene principium et originem,“ s kevéssel utána (a 4-dik lap elején) ismét: „origo ongarorum.“

(4. 5) Accidit autem principis duci alenorum ²⁸⁾ — — — principiando scilicet in Woscardiam *Denciam* ²⁹⁾ — — — que dudum per filios hunor et mogor fuit *obtentum* ³⁰⁾ et octo progenies — — — — Ex plaga vero autem estiuáli sub-solari *gens iacet Corosmoia* ³¹⁾ et ethiopia que *minor* ³²⁾ India dicitur — — (5. 5) — — Don grandis fluuius *Cui Cicia* ³³⁾ oritur — — — fluuius *transcurit* ³⁴⁾ — — — Circa enim meridiem *iuxta* ³⁵⁾ ipsum — — — tamen tandem intrat in hyrcaniam et ibi vergit *in mare aquilonis* ³⁶⁾ longitudo quidem *Scirithe* patere *ccm' est sexaginta stadii* ³⁷⁾ — — — propter

valamely középkori írónál. — Jó lesz itt megemlékezniök olvasóimnak, hogy a tartalom 6-dik pontját — következőleg ezen belőle itt felhozott szavakat sem krónikánk írója írta!

²⁷⁾ S melyet ezentul „kés. kéz“ kifejezéssel fogunk idézni.

²⁸⁾ *Pray*-nak: „Dua alanorum.“

²⁹⁾ Tehát krónikánk e szóban Kézai (13. l.), Bud. Krón. (10. l.) és Turócival (V. c.) egyezik. *Pray* írta: Dentuam.

³⁰⁾ Így van eredetileg, de mindenesetre hibásan, írva. *Pray* a többi után indulva *ob centum*-ot olvasott.

³¹⁾ *Pray* hibásan olvasta: gentes videlicet Corosmena. Az utolsó szó hibásan van írva Kézai (12) és Bud. Krón. (11) corosminá-juk helyett.

³²⁾ Így levén írva: *mior*, *Pray* csakugyan olvashatta *maior*-nak is; bár szerintünk minort kell olvasni. E hiba tehát, mint *Toldy* (22. jegyzék) helyesen sejtí: „e compendio scripturae irrepsit.“

³³⁾ Krónikásunk itt ismét tollhibát követett el. *Pray*nál: in scitia.

³⁴⁾ Egyezik krónikánk e szóban a Bud. Krón.-val. *Pray* hibásan olvassa: tumescit.

³⁵⁾ *Pray*nak jobban tetszett: inter. Krónikánk itt Turócival egyezik (V. c.); a Bud. Krón. van: circa (11).

³⁶⁾ Így Kézai (12), Bud. Krón. (11) és Turóci (V. c.). *Pray* hibásan: iterum ad aquilonem.

³⁷⁾ *Pray*: et-stadiis. Így kellene lenni a Bud. Kr. (11) és Kézai (12), meg Tur. (V. c.) szerint. Tehát ismét tollhiba.

quod *ipsi* ³⁸⁾ Scithe nulli Imperio nisi eciam *macedomito* ³⁹⁾ —
 — — omnia corrodunt et *tritulant* ⁴⁰⁾ — — — In montibus
enim ⁴¹⁾ deserti memorati — — grifones nidum parent *Aues* ⁴²⁾
 quas *legisvalk hwigarice* ⁴³⁾ kerechet — — —

(6. 1) — — in Scicia habitando ut *Arwia* ⁴⁴⁾ — — —
 — — usque ad tempora ducis Geyse filii *Thorun* exititis obser-
 uata ante *et enim* ⁴⁵⁾ baptismum hungarorum in *Castris* ⁴⁶⁾
 uox preconia clamando taliter *hunos* ⁴⁷⁾. — — — Aliter cum
 vnus pater et vna mater omnes *quas* ⁴⁸⁾ procreauerat.

(7. 2) — — intrantes tandem Bessos et Cumanos albos
Subdalos Rurhenos ⁴⁹⁾ — — qua *quidam* ⁵⁰⁾ regione — —

³⁸⁾ Pray e szót tollában feledte.

³⁹⁾ Tollhíba a Bud. Kr. (11) Macedonico-ja helyett. *Pray* így olvasta.

⁴⁰⁾ *Prayt* e szónak *t* betűje megzavarván: annulant-ot írt helyébe; pe-
 dig ha a Bud. Kr. (11) e megfelelő szavával: *tritulant* összehasonlítjuk,
 könnyen átláthatjuk, hogy az *t* csak tollhibából csúszott be *r* helyett.

⁴¹⁾ *Pray* az értelem után indulva: etiam-nak olvasta.

⁴²⁾ E szót *Pray* kifejedte, bár szépen s nagy kezdőbetűvel van írva.

⁴³⁾ *Pray*: legvalk, hungarice. Az első szó, a *v* helyébe *f*-et gondolva,
 egyezik a Bud. Kr. (12) és Turócival (V. c.) *Pray* a rövidítési jelt nézte;
 a másik szóban ismét tollhíba, az *n*-nek csak egyik szára iratván ki.

⁴⁴⁾ Világosan így van írva. Egyébiránt, hogy e szóval a későbbi átol-
 vasó sem tudott boldogulni, mutatja a föléje s a lapszélre jelelt kereszt.
Pray a Bud. Kr. (14) után indulva arénát írt.

⁴⁵⁾ *Pray*: enim, talán az zavarta meg, hogy két külön szónak levén
 írva, itt az *et*-nek nem lehetne helye; azonban egy szónak kell ezt a Bud.
 Kr. val (14) olvasni: *etenim*.

⁴⁶⁾ E két szót, nem tudom mi célból, kihagyta *Pray*; pedig a Bud.
 Krón. (14) és Kézai (17), sőt kissé változtatva Turóci is (X. c.) hasz-
 nálja.

⁴⁷⁾ *Pray* ily értelemzavaró alakban adja Hunnorum. Talán a vég s-
 nek lefelé hajló vonalát rövidítőjelnek vette; magát a betűt pedig helyte-
 lenül *r*-nek olvasta.

⁴⁸⁾ Itt *Pray* ismét csak az értelem után indulva *generans*-sá változtatta
 e szót. *Pray* szerint van a Bud. Kr.-ban is (14). E szót használja, bár más
 alakban, Kéz. (18) és Tur. is (X. c.), és csakugyan így is kellene neki
 lennie; de mit tehetünk mi róla ha krónikásunknak nem így tetszett?

⁴⁹⁾ *Pray*: Susdalos. Ruthenos. Tehát olvasása nem a mi krónikánkkal,
 hanem a Bud. Kr. (14) és Turócival (X) jó össze. Kézainál van: Sos-
 daliam.

⁵⁰⁾ Krónikásunk e szót ferdén írta. *Pray*: quidem-et a Bud. Kr. és
 Kézaival egyezőleg.

— placuit cum uxoribus et armentis *Cum uxoribus enim et* ⁵¹⁾
bigis — — —

(7. 3) Audito quod huius super *Tithisciam* ⁵²⁾ resedissent et
de die in diem deustarent Regnum ⁵³⁾ eius — — — ad Romanos
suos mittens *de scithia stinauit* ⁵⁴⁾ — — Romani vero *Dectri-*
cum ⁵⁵⁾ de verona — — Illo autem non ⁵⁶⁾ — — gratanti an-
nuente — —

(8. 4) *Initis* ⁵⁷⁾ ita consilys — — Ex qua *enim* ⁵⁸⁾ inua-
sione — — — in campum Tawarnukwelt ⁵⁹⁾ — — —
Tulna Ciuitas est in Austria tres *Rastas* ⁶⁰⁾ differt a wiena
(Ide lapszélre kés. kéz e szavat írta : tulna) — — — toto-
que exercitu romanorum *interempto* ⁶¹⁾ (ide ismét ezt írta :
nota bene, s kevésse alább a §. végére ismét : nota bene).

⁵¹⁾ E szókat *Pray* nem vélvén ide valóknak, kihagyta. Eléfordulnak a Bud. Kr. (15) és Kézainál (18) is.

⁵²⁾ E szóban fölösen megkettőztette a *t*-t krónikánk, mit *Pray* kiemelni szükségtelennek tartott.

⁵³⁾ *Pray* így olv.: regionem. Egyezik velünk a Bud. Kr. (15) és Kéz. (19).

⁵⁴⁾ *Pray* : destinavit, s jóformán helyesen, tudniillik a Scitia szón vékony vonalat veszek észre keresztül vonva; talán kitörlési jel? Ha az; akkor a hely ismét bizonyíték, hogy krónikánk csak másolat.

⁵⁵⁾ E szónál krónikásunk ismét előszeretettel mutat a *c* betű iránt. *Pray* szokásszerint nem egyezett bele, *Detricus*-t írt többi krónikáinkkal együtt.

⁵⁶⁾ *Pray* a Bud. Krón. (15) szerint olvasta : animo, csakhogy e két betű: *no* fölülről lefelé hajló félhold alakú rövidítő jellel levén ellátva, bajos azt másnak olvasnunk.

⁵⁷⁾ *Pray* a Bud. Kr. (16) és Kézai (19) szerint : In istis.

⁵⁸⁾ *Pray* : etiam. Itt meg nem *Pray*, hanem mi egyezünk össze Kéz. és a Bud. Krónikával.

⁵⁹⁾ *Pray* : Tawarnukwelt, mint *Toldy* a 44. jegyzetben jól mondja „erronee pro Tawarnukwelt;“ csakhogy e hibát nem krónikásunk, hanem *Pray* követte el. *Toldy* a most említett helyen ezt mondja folytatólag : „Kézai Tawarnucweg; Chron. Bud. tawarnokuelgy; Turóci: tarnokwelgh. Ily formán jól volt megemlítnie az általa használt kiadásokat (I. XVII. és XVIII. l., csak Kézairól hallgat); mert az előttem fekvők bizony nem így írják e szót; a Bud. Kr. (16) Tarnokwelgh, Kézai (19) Tavarnucwelg; Turóci pedig (XI, XII.) Tarnokvlg. Tehát egyik sem úgy, mint *Toldy* a használt kiadásokban olvasta.

⁶⁰⁾ *Pray* hibásan : Kastas. Krónikásunk itt ismét összejö a Bud. Krón. (16) és Turóciival (XI.). Kézaiban nincs meg.

⁶¹⁾ *Pray* : intercepto. Itt krónikásunk újra a Bud. Kr.-val egyezik.

(9. 5) Tunc huni *Achilam* ⁶²⁾ (lapszálen : atila) — — et *ipse* ⁶³⁾ wudam fratrem suum — — — Achila ⁶⁴⁾ dei gracia — — nepos magni *Nempoth* nutritus in Engadi (lapszálen : titulus atile).

(9. 6) (Elején lapszálen : dispositio atile) — — — *In Archa sua tenere* ⁶⁵⁾ contempnebat. — — — Ex natura vero *severitatem* ⁶⁶⁾ — — — — habebat *enim* ⁶⁷⁾ (lapszálen : de armis atile).

(10. 6) — — — — *modo* ⁶⁸⁾ solvi et nunc coniungi — — — ita quidem ut duos vix haberet *alium* ⁶⁹⁾ pro usu equitandi — — — — Sed et Regales uestes (lapszálen : vestes atile, kissé alább : mensa atile) — — — Talamus — — — *fabrefacte* ⁷⁰⁾ — — — In *huiusmodi* ⁷¹⁾ igitur — — — *Expeditio* ⁷²⁾ vero sua (lapszálen : de populis atile) — — — *Arcus* ⁷³⁾ habens et lanceas accutissimas — Walnerium (lapszálen : de scuto atile) — — — *in* ⁷⁴⁾ signum hungari — —

⁶²⁾ és ⁶⁴⁾ Itt az eredeti *c-t* a kés. kéz változtatta *t-re*.

⁶³⁾ E szót *Pray* átugrotta.

⁶⁵⁾ *Pray*, hogy az értelem teljes legyen, így olvasta „in archa sua aes tenens contempnebat.“ Egyébiránt így sem hozott ki belőle valami különös derék értelmet.

⁶⁶⁾ E szót a kés. kéznek vakarás után odaírt betűi, összefolyván a tinta, teljesen olvashatatlanná tették. Az olvasó tetszésére bízzuk, hogy vagy: „*serenitatem*“ olvassa a Bud. Krónikával (18); vagy „*severitatem*“ Kézai (21) és Turóciával (XIII). Nekünk az utóbbi látszik odaillőbbnek. Így akarta a kés. kéz is; mert a szó fölé *v-t* írt.

⁶⁷⁾ *Pray*nál : etiam.

⁶⁸⁾ *Pray*nál : nunc.

⁶⁹⁾ *Pray* a Bud. Kr. (19), Kéz. (22) és Turóci (XIV) után indulva aliquando-t olvasott. Krónikásunk is jóformán így akarta írni; csak hogy tolla nele értett vele egyet.

⁷⁰⁾ *Pray*nál : Fabrifactus; Bud. Kr. Fabrefactus, és így helyes.

⁷¹⁾ De már itt meg krónikánk tart a Bud. Kr.-val és Turóciával; és *Pray* botlott meg, írván : hiis.

⁷²⁾ E szónak kés. kéz adta jelen alakját. Kétség kívül hibás volt eredetileg; mert bár a végbetű ki nem vehető, de a vég *c* és utána következett betű fölött levő rövidítési jel eléggé tanúsítja, hogy ott ismét hiba lehetett.

⁷³⁾ Eredetileg volt: arcus; kés. kéz ki akarván javítani, az *o-t* két föléje vont vonallal iparkodott *u-ra* változtatni; de ez által csak nagyobb zavart okozván, az egész szót újra felírta föléje.

⁷⁴⁾ *Pray*, mint rendesen, az értelem után indulva, id signum-ot olvasott.

(10. 1) Postquam autem Comisso prelio In *Chezusum-
naur idest Cesmukmal* ⁷⁵⁾ lapszélien ezesselmaur).

(11. 1) solempnem curiam ⁷⁶⁾ fecit — in qua *detricus
de uerona* ⁷⁷⁾ — — *incedens* ⁷⁸⁾ — — *suggesset* ⁷⁹⁾ itaque regi
— — — egressus de sicambria *idest* ⁸⁰⁾ buda (lapszélien atila
transijt in exercitum) — — — *murum* ⁸¹⁾ eius in *diuersis lo-
cis* ⁸²⁾ ut — — — *via libera* ⁸³⁾ — — — — *quas fecit* ⁸⁴⁾
in muro eius fecerat aperiri — — — — *masticon* ⁸⁵⁾ — — —

⁷⁵⁾ *Pray* e szavak helyett röviden ezt írta : *Chezumaur* ; leginkább egyezve Kézaival (23), ámbár ennél sincs egészen így, hanem *Cezum-
maur*. Krónikásunk itt eltér a többletől s vele együtt a lapszéli név is; mert a Bud. Kr.-ban van (19) *Cezmaur*, Turócinál (XII) *Kesmauvr*.

⁷⁶⁾ E szót, el levén mosva, csak találólag, vagy mások után indulva, írhatta ide *Pray*.

⁷⁷⁾ Innen is láthatjuk mily eltérőleg írt *Pray* betűkre nézve az eredetitől.

⁷⁸⁾ *Pray* : *accedens* a Bud. Kr. és Kéz. szerint.

⁷⁹⁾ Tollhiba a Bud. Kr. (20) és Kézainak : *suggessit*-je helyett. *Pray* így olvasta.

⁸⁰⁾ *Pray* e kis jelet átnézvén homályossá tette az értelmet; majdnem az jó ki olvasásából, mintha Budát támadta volna meg. Krónikásunk kifelelte a Bud. Kr. (20), Kéz. (23), és Turóciiban (XV) eléforduló „*Illiricos*“ szót; tehát így állna a mondat: *egressus de Sicambria id est Buda, Illiricos dicitur invasisse. Toldy* a 64-dik jegyzetben mondja : „*Loco Budae reliqui habent illiricos.*“ Nem így van. Nem a többiek írták : buda helyett : *illiricos*; hanem krónikásunk *Sicambria* könnyebb érthetése végett tette oda : *idest buda*; mit a többiek szükségtelennek tartottak, de egyszersmind, ellenkezőleg a többivel, kifelelte utána tenni az : *illiricos* szót.

⁸¹⁾ Kés. kéz az első *u* fölé *v*-t írt.

⁸²⁾ Krónikánk itt egyezik a Bud. Kr.-val (20). *Pray* hibásan : *undique locorum.*

⁸³⁾ E szót *Pray* kifelelte. Kézai (23) velünk egyezik, a Bud. Kr. (20) *libere* írt.

⁸⁴⁾ Ezen itt csakugyan fölös szót *Pray* kihagyta; krónikánkban nincs kitörölve.

⁸⁵⁾ *Pray* : *Masticam*. *Toldy* ismét csak az általa használt kiadások után indulva szólhatott így a 69. jegyzetben : „*Ceteri Masticonem, Masticoniam scribunt*“; mert a Bud. Kr. (21) és Turóci (XV) krónikásunkkal tart, és csak Kézainál (24) van : *Masticoniam*.

et *lugdunum* ⁸⁶⁾ — — — peruenit *Cathalanis* ⁸⁷⁾ — — —
 contra *mirananam* ⁸⁸⁾ — — — quod *stitum* ⁸⁹⁾ sibule — — —
 Romanorum patricius *dictus* ⁹⁰⁾ Eucurus ⁹¹⁾ — — — ezután
 lapszélén : romani contra atilam) — — — Inuasit ex ab-
 rupto ⁹²⁾ — — —

(12. 1) — — — in campo wewinder *Cathalawis* ⁹³⁾ —
 — — per ueteres non *mereantur* ⁹⁴⁾ — — — Quo audito Cen-
 suras ⁹⁵⁾ kevésse fölötte a lapszélén : hinc est eleuatum cor
 atila) — — plurima regna *seruierunt* ⁹⁶⁾.

(12. 2) (Elején a lapszélén : 3 pars.) — — — — Re-
 mansit *Cathalanis* ⁹⁷⁾.

(13. 3) (Elején lapszélén : attila post victoriam ad galli-
 cos) — — — — quos ibi *reperit* ⁹⁸⁾ — — — peruenit *Kolo-
 niam* ⁹⁹⁾ — — — *Benó* ¹⁾ ibidem transpassata — — — apud

⁸⁶⁾ Így volt írva eredetileg. Kés. kéz a második *u*-nak egyik szára fölé vonalt húzott, s ez vehette rá *Prayt* hogy : *lugdinum*-nak olvassa.

⁸⁷⁾ *Pray* : Cathalauns.

⁸⁸⁾ *Praynál* Mirananum.

⁸⁹⁾ Tollhiba. *Pray* olvassa a Bud. Krónikával (21) : *strictum*.

⁹⁰⁾ E szónak eredeti *a* betűjéből kés. kéz *o*-t csinált, s azért olvasta *Pray* : ex obrupto.

⁹¹⁾ Így volt e szó, mennyire kivehető, eredetileg írva. Kés. kéz a harmadik *a*-t *o*-ra, a *w*-t *g*-re, sőt föléje is ily betűt írva, változtatta úgy, hogy most így van írva : *Catalogus*. Nem tudom tehát, hogyan olvashatta *Pray* : *Cathalouns*.

⁹²⁾ Hatalmas hiba a Bud. Kr. (21) *memorantur*-ja helyett. Ez utóbbi szerint olvasott *Pray*.

⁹³⁾ Ily hibásan volt, mennyire kivehető, írva eredetileg; de kés. kéz az *u* után *s*-t írván, s a végbetűket kitorölvén *census*-ra változtatta, így olvasta *Pray* is.

⁹⁴⁾ *Praynál* : *promiserunt*. Krónikánk egyezik a Bud. Kr. (22) és *Kéz*-szelével (24).

⁹⁵⁾ E szó jelen alakját kés. kéztől kapta; eredetie ki nem vehető.

⁹⁶⁾ Így van írva *Praynál* : *Eutius*.

⁹⁷⁾ *Praynál* : *Cathalaunis*.

⁹⁸⁾ A Bud. Krónikában is így (23). *Praynál* hibásan : *cepit*.

⁹⁹⁾ Az eredeti első betűt kés. kéz változtatta *k*-ra. E szó veres vonallal van aláhúzva, s utána is ily vonal, komma minőségben, következik.

¹⁾ E hibás első betűt ismét kés. kéz változtatta meg, kis *r*-t írván *reája* is, föléje is.

hysinorum ²⁾ Ciuitatem — — super datos — *frisonos* ³⁾ *pituanos* ⁴⁾ et *Prucenos* ⁵⁾.

(13. 4) *Egressus* ⁶⁾ vero — — in *Sycambriam* ⁷⁾ (lapszélén atila interficit fratrem) — — Et quamuis Rex *achala* ⁸⁾ — — — interdictum formidantes *Erelburg* ⁹⁾ eam vocant *idest* ¹⁰⁾ vrbs athile, hungari vero — — — eam *wdam* ¹¹⁾.

(14. 5) Elején lapszélén : atila quievit) — — — die nocteque Colonia ¹²⁾ Germania ¹³⁾ Ciuitate stare consueuerat altera pars, usque *lituam* ¹⁴⁾ Tercia in littore Don fluuij *idest* ¹⁵⁾ *Sthul* ¹⁶⁾ Sed quarta stacio *ydrie* ¹⁷⁾ — — *consistebat* ¹⁸⁾ — — uel quali exercitacione ¹⁹⁾.

²⁾ *Pray* hibásan : *hysinacum*. Itt krónikánk különbözik Kézaitól : (25) in *Isnaco*; a Bud. Krónikától (23) : apud *Isnacum*, és Turócitól : apud *Isinacum*.

³⁾ *Frimsones* volt írva; de még az eredeti kéz kitörölte a fölös *m-et*.

⁴⁾ Így van írva e szó; sőt ez sem eredeti értelme; mert a *p* rövidítési jellel levén ellátva, e szó mást is jelenthet. *Pray* csak szándékosan olvashatott : *Lituanost*.

⁵⁾ Ismét kimutatja krónikásunk előszeretétét a *e* betű iránt. *Pray* a többi után indulva *Prutenost* olvasott.

⁶⁾ *Praynál* : *regressus*.

⁷⁾ *Pray* elhagyván a vég *m-et*, úgy szólva más értelmet hozott ki. Én így vélem e helyet olvasandónak : *Egressus vero curia celebrata, in Sycambriam Civitatem Pannonie intrauit*. Helytelenül áll ugyan itt ezen *in* viszonyzó; de tudjuk, hogy ilyesekkel a középkorban nem sokat gondoltak.

⁸⁾ Így volt eredetileg. Kés. kéz hatalmas *t* és *i-re* változtatta a hibás betűket.

⁹⁾ Ismét kés. kéz változtatta *z-re* az eredeti *r* betűt.

¹⁰⁾ *Pray* e szót, mint fölebb is, kihagyta.

¹¹⁾ Kés. kéz *v-t* írt föléje; tehát *Praynak*, ha már az eredetivel nem elégedett be, a jobbitásnál kellett volna maradnia s : *wdam*-ot írnia.

¹²⁾ ¹³⁾ ¹⁹⁾ *Pray* e nyelvtani hibákat kijobbította.]

¹⁴⁾ Tehát krónikánk egyezik a Bud. Kr. (24), és Kéz.-val (26) ; *Pray* bizonyosan *Turóci* (XVII.) után indulva *Lituanianak* írta.

¹⁵⁾ E szót, melyet krónikánk a Budaival egyezőleg használ (24), *Pray* ismét kihagyta.

¹⁶⁾ Tollhiba *Praynak* *Ethullja* helyett.

¹⁷⁾ *Pray* : *Ydire*. Krónikánk itt egyezik *Toldy* szerint (95. jegyzet) a Képes Krónikával. A Bud. Krónika, mint *Toldy* mondja, csakugyan : *Jadrie ír, hozzá vehetjük Turócit is; de Kézai bizony nem így írja, ám-bár Toldy róla állítja, hanem Jadrae* (26).

¹⁸⁾ *Praynál* : *constiterat*. E szót krónikásunk először : *constisesat-nak*

(14. 1) — — — Cumque Rex Athile quinque annis *pausasset* ²⁰⁾ Sycombric sui exercitus defertum videlicet *tercie* 3 ²¹⁾ partis — — Cathalawys *resarare* ²²⁾ *idest* ²³⁾ invenire procuravit *Cumque* ²⁴⁾ celebrata (lapszálen : *exivit atila per carintiam*) — — — et Spaletam *mare mari* ²⁵⁾ adriatico Tragunam ²⁶⁾ *Sardonam* ²⁷⁾ *Silenicum* ²⁸⁾ — — *Stenam* ²⁹⁾ — — *discurrens* ³⁰⁾ (lapszálen : aquilegiam) — — conspectu *aborruit* ³¹⁾ — — de pannonia *fugisse in ipsam* ³²⁾ *fugisse* ³³⁾ ferebantur.

(15. 1) — — — — — *consilio scitorum* ³⁴⁾ *tandem* ³⁵⁾ usus (lapszálen : *fecit incendium ex sellis*) — — — et iussit

írta; de hibáját még írás közben észrevevén, az s-ből, mennyire lehetett b-t kerekített. Velünk tart a Bud. Krónika.

²⁰⁾ Így Bud. Kr. (25) és Kézai (27) is. *Pray*nál permansisset.

²¹⁾ Így van írva először betűk, azután arabszámmal.

²²⁾ Ugy látszik krónikásunk maga sem hitte, hogy e szót olvasói érteni fogják; azért tette utána : *idest invenire*. *Pray* egyezőleg a Bud. Kr. és Kézaival olvasta : *resarcire*.

²³⁾ *Pray*nál *et*.

²⁴⁾ *Pray*nál : *curiaque*, mint Kézai s a Bud. Kr.

²⁵⁾ *Pray* az elsőt kihagyta. Bajos is megmondani, tulajdonkép mit akar itt krónikásunk; talán spalatói tengert akart érteni ?

²⁶⁾ *Pray* Traguriam, tehát a Bud. Krón. és Turóciival (XVIII.) tart. Kézai : Traguram. Krónikásunk ilyformán elüt a többtől.

²⁷⁾ *Pray* a Bud. Krón. és Kézaival : Scardonam. Krónikánk leginkább egyezik Turóciival, kinél van : Sardoniam.

²⁸⁾ Itt meg egyikkel sem egyezik *Pray* : *Sibenicum*.

²⁹⁾ *Pray* : *Steniam*. *Toldy* a 97. jegyzetben írja : „*Pray recte corrigi Segniam*.” De hol? (kéziratában. *T. F.*)

³⁰⁾ *Pray* jobban megfelelőleg vélte e szót használhatni : *destruens*. Egyébiránt sokat jelent krónikásunknak e szava is, melyet a Bud. Krónikával egyezőleg használ.

³¹⁾ A *h* betűvel csak a kés. kéz szánta meg e szót.

³²⁾ *Pray* : *in patriam*. *Toldy* a 98. jegyzetben írja : „*in ipsam corrige e Kézai et ceteris*.” Ha *Toldy* az eredetit olvassa, bizonyosan hozzáadja még „*et ex originali*.”

³³⁾ Így van az eredetiben, s hozzá még sem az első sem a második kéz ki nem törölte. Ugy látszik azon kés. kéz is csak minden sátoros ünnepen akadt egy-egy hibára, de annak aztán nem gyezelmeztett ám!

³⁴⁾ *Pray* : *sciticorum*.

³⁵⁾ Következik utána : *vnus*; de még az eredeti kéz kitörölte.

incendi ³⁶⁾ *Quo* ³⁷⁾ *uiso ciues* ³⁸⁾ — — *Quamdám* ³⁹⁾ enim insulam maris *aquilegio maris* ⁴⁰⁾ decreuerunt introire *eterno* ⁴¹⁾ *permanserunt* ⁴²⁾ — — — que *Bealt* ⁴³⁾ — — *veniti* ⁴⁴⁾ quidem non accipiunt ⁴⁵⁾. — —

(16. 1) — — — — *Quam* quidem *Rex Gottorum* ⁴⁶⁾ — — non potuit, *Demum* ⁴⁷⁾ metus orbis (lapszélien : idest atila) — — — *Cuius* nempe *incolae* ⁴⁸⁾ — — — in italia iuxta fluium *Tysan* ⁴⁹⁾.

16. 2) — — *Denique* In *forrum* ⁵⁰⁾ lapszélien : idest forum, mert e szó épen a sor végére esik) *Julij* — — — — *sedem Apostolicam* ⁵¹⁾ — — — — *filiosque waptismatis* ⁵²⁾ — — promittens nichilominus *regi Achile* ⁵³⁾ — — — ytaliám et

³⁶⁾ *Pray*nál : accendi.

³⁷⁾ Az eredeti : *Qui* volt. Kés. kéz adta jelen alakját.

³⁸⁾ Kés. kéznek az *u* nem tetszvéen helyébe v-t írt.

³⁹⁾ *Pray* hasonlag *Kézai*hoz (28) *Eandem* írt. *Krónikánk* a *Budaival* (26) egyezik.

⁴⁰⁾ *Pray* : *Eandem* enim insulam *maris aquilegienses*. Bizonyosan nem értette e mondatot, s így vélte kijobbíthatni. Ez egyszer *Prayval* tartunk annyiban, hogy mi sem értjük.

⁴¹⁾ *Pray*nál hibásan : et non.

⁴²⁾ *Permansuri* helyett.

⁴³⁾ *Krónikásunk* e szó kezdő betűjét igen szépen írta s veres vonallal ékesítette, nem is gondolva, hogy ezáltal csak baklövését teszi észrevehetőbbé! *Pray* a többi szerint *Realtnak* olvasta.

⁴⁴⁾ *Pray* : veneti.

⁴⁵⁾ Következik utána : nisi, de a kés. kéz kitorölte.

⁴⁶⁾ Így javította ki a kés. kéz az eredeti *goccorum* szót.

⁴⁷⁾ E szót *Pray*, bár nagy kezdőbetűvel van írva, kifeledte.

⁴⁸⁾ Így olvasta *Pray*. Én egyébiránt csak azt vehetém ki, hogy eredetileg *incula* volt. Hogy most micsoda, azt meg nem mondhatom; mert annyit javított, vagy inkább roszított rajta a kés. kéz, hogy most már maga sem tudná elolvasni.

⁴⁹⁾ *Pray* : Tican.

⁵⁰⁾ Eredetileg, úgy látszik, *foraum* volt írva; a kés. kéz az *a-ra r-t* írt, úgy hogy a szó jelenleg így van : *forrum*; de ezen kés. kéz homályosnak vélvén javítását, a lapszélre írta : idest *forum*.

⁵¹⁾ Veres vonallal aláhúzva.

⁵²⁾ Az eredeti *m* betűt a kés. kéz *w-re* változtatta.

⁵³⁾ E két szót *Pray* kifeledte. Az eredeti *Achila* a kés. kéz által *athila* lön.

bomanam ⁵⁴⁾ Ciuitatem — — — magis oblectatus a morte *Domini* ⁵⁵⁾.

(17. 2) Sapiens *Katho* (kevéssel utána lapszélén : leo papa iuit ad atilam) — — — et uerba audisset Romanorum *honerosa* ⁵⁶⁾ uidebantur *reque* ⁵⁷⁾ athile admittere decuit *tamen* ⁵⁸⁾ — — — ob timorem Nam (lapszélén : nota bene) — — — *si* ⁵⁹⁾ Romanis admittendo postulata — — — — in qua quidem *Archipresulem* ⁶⁰⁾ arrianum fecit *captiuari* ⁶¹⁾ — — — pape *in mandatis* ⁶²⁾ — — —

⁵⁴⁾ Ismét csak oly szórakozott kéz, mint krónikásunké, követhetett el ily hibát. *Pray* : Romanam.

⁵⁵⁾ Ismét hatalmasan megbotlott krónikásunk. *Pray* a Bud. Krónika (27), Kéz. (29) után ezt olvasta ki belőle : amore Domini.

⁵⁶⁾ Így levén e szó írva : *hōnosa* csakugyan lehet *Pray*ként *honorosa*-nak olvasni; de az értelem, azután a Bud. Krón. (28) Kézai (grauia 30 l.) és Turócira (XXI. displicuerint) támaszkodva inkább szerintünk kell azt olvasni, annál is inkább, mert, hogy *Pray* honorosa-t olvashasson kénytelen volt :

⁵⁷⁾ e szavát az eredetinek *rexque*-re változtatni és

⁵⁸⁾ e szót egészen kihagyni. Tehát szerintünk olvasva, azon felül a *reque* (4. jegyz.) fölé oda téve a kifeledt rövidítési jelt, egészen más értelem fog kijöni, mint *Prayé*, így : „Cumque leo papa — — ad athilam pervenisset — — simul colloquium habebant ut (hibásan *Pray et-je* helyett) dum promissa et uerba audisset Romanorum *honerosa* (onerosa) uidebantur *remque* athile admittere decuit *tamen* postulata apostolici ob timorem.“ Az igaz, hogy így is veszedelmes latinság; de legalább kivethetjük belőle, hogy mit akart mondani krónikásunk; míg a *Pray*-féle olvasásnak önmagával ellenkező értelme van; mert ha *honorosa uidebantur*, akkor nem kellett admittere „ob timorem.“

⁵⁹⁾ *Pray*nál: nisi; de nem sokat segített vele. Sokkal jobb megmaradva krónikásunk szavánál, a Bud. Krónikából (28) csak a hiányzó vég *e* betűt adni hozzá, így tökéletes érthető mondatot kapunk : „sic Romanis admittendo postulata, coram — —“

⁶⁰⁾ Krónikásunk a mit egy helyen elvon, másutt kipótolja; előbb *sic* helyett *si*-t írt, most meg e szám alatti szót *Archipresulem*-nek írja.

⁶¹⁾ *Pray*nál : captivare.

⁶²⁾ *Pray*nál : immadatus. *Toldy* azt írja erre vonatkozólag a 105. jegyzetben : „Corrige e ceteris (Kézai biz ez egyszer nem tartozik közéjük) imitatus.“ E szavakat legfőlebb *Pray* vehette volna magára; de minket s velünk krónikásunkat nem illetnek.

cum omni copia sui exercitus *frena reuertit* ⁶³⁾ *Pannoniam* ⁶⁴⁾ est Reuersus.

(17. 3) — — *uertitque* ⁶⁵⁾ in animo — — — Egipcios *assicios* ⁶⁶⁾ — — —

(17. 4) — — sibi adducunt ad amandum, quam *in tantam adamandum* ⁶⁷⁾ perhibetur ut — excesserat (lapszélén : de morte atile) — — — de naribus eius *saquis* egrediens supino dormienti *crur per os* ⁶⁸⁾ in guttur ⁶⁹⁾ intrauit — —

(18. 4) — — vniuersos *vygyles* ⁷⁰⁾ ad hostium — — — Sepelieruntque cum *wele kadicha* et *kwe* ⁷¹⁾ et alijs capitaneis hunorum.

(18. 5) — — hunorum *Impartita* ⁷²⁾ *Comunicans* ⁷³⁾ — — ut quidam *Cabam* ⁷⁴⁾ Alij uero aladarium — — — ex — *Curhundina* ⁷⁵⁾ — — *sanior vero* ⁷⁶⁾ *pars* ⁷⁷⁾ cum Chabe adhesisset (kevéssel alább lapszélén : durum bellum post mortem

⁶³⁾ *Pray* jóformán nem tudván elolvasni az első szót, kihagyta, vele együtt a másik, bár világosan, irottat is. A Bud. Krón. (28) egyezik krónikánkkal.

⁶⁴⁾ Veresen aláhúзва.

⁶⁵⁾ *Pray* : verteretque.

⁶⁶⁾ Úgy kellene lenni, mint *Pray* olvasta : assirios.

⁶⁷⁾ *Pray* a Bud. Kr. (28) és Kézaival (31) olvasta : adamasse, és csak is így van jól.

⁶⁸⁾ Itt *Pray* ugyan nem jól javított! Vero post olvasta. A Bud. Krón. egyezik krónikánkkal.

⁶⁹⁾ Amint nem szerette krónikásunk a *v*-ket, úgy nem szerette a kés. kéz az *u*-kat, így itt is az első *u* fölé *v*-t írt, a másikat azonban, mely nagyon *a*-hoz hasonlít, kijavítá.

⁷⁰⁾ Eredetileg, mennyire kivehető : *ungules* volt. Kés. kéztől kapta jelen alakját.

⁷¹⁾ *Pray* a Budai, nem pedig a mi krónikánk szerint írta : keue.

⁷²⁾ *Pray* : Impetita! de így levén *e* szó írva : Imptita, inkább olvasom a Bud. Krónikával (30) *impartita*; mert így van teljes értelme.

⁷³⁾ Hatalmas hiba : *Comunitas* helyett, mint *Pray* is olvasta a Budai Krónikával.

⁷⁴⁾ *Pray* : Chabam. Az *m* végszárára még az eredeti kéz tévedésből pontot tett.

⁷⁵⁾ *Pray* : Cuthundina, de így is roszul.

⁷⁶⁾ Egyenlőn a Bud. Kr. (30) és Kézaival (32). *Pray*nál hibásan : *Quamvis vera*.

⁷⁷⁾ E szón a kés. kéz garázdálkodott, olvasatlanná téve a végbetűt.

atile) — — — — ut si *Themonicus* ⁷⁸⁾ — — — — quod hungari *Crnheled* ⁷⁹⁾.

(19. 5) — — — Apud *honorium* ⁸⁰⁾ *duodecim* ⁸¹⁾ annis sed redit in *Sciitam* propter disturmiam *vno* ⁸²⁾ anno — — vxorem de *Scicia* ⁸³⁾ non accepit sed *traduxit* ⁸⁴⁾ de *Corosmenia* ⁸⁵⁾.

(19. 6) Elején a lapszélén : nota hic de siculis) — — — remanserunt autem ex *hunis* ⁸⁶⁾ *virorum* ⁸⁷⁾ — — — in campum Chiglamezei ⁸⁸⁾ — — *ne* ⁸⁹⁾ eos *inunderent* ⁹⁰⁾ — — sed *zewkalos* ⁹¹⁾ — — — usque ad alium hungarorum *prelium* ⁹²⁾ — — — Iste namque Chaba *legittimus* ⁹³⁾ filius (egy sorral fölebb lapszélén : comune proverbium, utána pedig : filius atile) — — — Edemin et Ed uocato *Quidem* ⁹⁴⁾ uero Chaba — — — cum maxima familia *ex* ⁹⁵⁾ cognacione — —

(20. 6) — *introiuit* ⁹⁶⁾ — — Ex isto enim Chaba abe *ambo* ⁹⁷⁾ generacio est exorta.

⁷⁸⁾ Tollhiba többes szám helyett, mint *Pray* tette. E szó veres vonallal van aláhúzva.

⁷⁹⁾ *Pray* : Remheled.

⁸⁰⁾ Veres vonallal aláhúzva.

⁸¹⁾ Így levén e szó *duoci* írva, szükségképen „duodecim-nek kell olvasni (a Bud. Krón. még egy évvel többet ír. 31 l.) *Pray* hibásan „duobus“-nak olvasta.

⁸²⁾ *Pray*nál elég csodálatosan : terció.

⁸³⁾ Veressel aláhúzva.

⁸⁴⁾ *Pray*nál : tradunt. Toldy is észrevette ezt a 110. jegyzetben : „Corrige e ceteris (ha Kézait meg Turócit ide nem értjük) traduxit.“

⁸⁵⁾ Így van a Bud. Kr-ban is (31). *Pray* : Corosmania.

⁸⁶⁾ ⁸⁷⁾ *Pray* : *ex hinc hunnorum*.

⁸⁸⁾ *Pray*nál : Siglamezei.

⁸⁹⁾ Kétszer van egymás után, egyik nincs kitorólve.

⁹⁰⁾ Kés. kéz *u-ra v-t* írt.

⁹¹⁾ Veres vonallal aláhúzva.

⁹²⁾ *Pray* a Bud. Krón. (31) szerint : adventum-ott tett helyébe. Krónikásunk itt minden esetre hibás.

⁹³⁾ A fölös *t* betűt kés. kéz toldta hozzá.

⁹⁴⁾ *Pray* : Edemin. Mindkettő hibás.

⁹⁵⁾ *Pray*nál *et*, mi elrontotta az eredeti értelmet.

⁹⁶⁾ Kés. kéz elég ügyetlenül *r-t* írt az *u* fölé.

⁹⁷⁾ Mit keres itt e szó? Nincs kitorólve, csak *Pray* hagyta ki.

(20. 7) (Elején lapszélén : *pannonia mausit sine rege X annis*) — — — — *Olachis Grecis Machianis* ⁹⁸⁾ — — *Surrexit autem post hoc* ⁹⁹⁾ *quidem princeps Zathapolug* ¹⁾ — — — — *muneribus uarijs explorantes bractando* ²⁾ — — — — *Regnavit autem Athila* ³⁾ (a lapszélén : *quot annis regnavit atila*).

(21. 1) *Incipit prologus* (Krónikánk e lap felső szélén ez áll : 2 cronica. Kétségtől ide tartozik, bár 30 sor van közte s ezen hely közt) — — *Digestis* ⁴⁾).

(20. 2) *Porro* ⁵⁾ *Eleud filius vgek ex filia ewidbilia* ⁶⁾ — — — — *qui nominatur Alnus* ⁷⁾).

(21. 2) — — — — *egrederetur torrens ac in terra sua non* ⁸⁾ *multiplicaretur. Ideo fatatum* ⁹⁾ *fuit* — — — — *Quia sompnium in ligwa nostra dicitur Alm* ¹⁰⁾ — — — — *qui fuit vgel* ¹¹⁾ — — — — *qui fuit wuken* ¹¹⁾ — — *qui fuit keva* ¹¹⁾ — — — — *qui fuit Membroth* ¹¹⁾ *qui fuit Thana* ¹¹⁾ — — — — *qui fuit noe* ¹¹⁾ *almus* ¹²⁾ *genuit.* — — — —

⁹⁸⁾ *Pray* r-t tett a c helyébe.

⁹⁹⁾ Világosan van e két szó írva, mégis *Pray* pulsust írt.

¹⁾ Veresen aláhúzva. *Praynál* *Zachapolus*.

²⁾ *Praynál* : *tractando*. A Budai Krónikában van (32) *practare*, *Podhradczky* e szót jegyzet alatt így értelmezi : *Practare, praticare seu tractare*. Tehát így értsük kronikásunkat is.

³⁾ Veres vonallal aláhúzva.

⁴⁾ Így volt írva eredetileg, mint világosan kivehető; csak a kés. kéz tett az első i helyére e-t s választá szét e szót közbe vont hosszú s egész a harmadik sorra szóló vonallal.

⁵⁾ Nagy hatalmas veres kezdőbetűvel elülről kezdve.

⁶⁾ *Pray* : *Ewdbilia*.

⁷⁾ *Praynál* : *Almus*.

⁸⁾ *Pray* e szót az értelemmel ellenkezni vélvén : *numero-ra* változtatta. Pedig csak szerintünk olvasva van igazi értelme e helynek, mint láthatjuk a Bud. Krónikában is (35).

⁹⁾ *Praynál* : *statutum*; de e szó nem fejezi ki azt, mit krónikásunk mondani akar s mit *Podhradczky* fejt ki a Bud. Kr., mely szinte használja e szót : *fatatum ex fatate, i. e. fato destinare* (36. l. 2. jegyz.)

¹⁰⁾ Így volt írva eredetileg, és csak kés. kéz tett az m végzárára vonalt, s ezért olvasta *Pray* : *Alni*.

¹¹⁾ *Pray* : *Ugek, Buken, Keva, Nembroth, Chana* (e szó veresen van aláhúzva) és *Alin*. Csak e néhány szóban is mennyi hiba!

¹²⁾ Veres vonallal aláhúzva.

(21. 2) (Elején a lapszélen : quando ongari intrarunt pan-
noniam) — — — vnus namque exercitus habuit tria millia ¹³⁾
virozum — — —.

(21. 3) — — Arpad filius Almus ¹⁴⁾ qui almus ¹⁴⁾ in-
terfectus est in herdewebo ¹⁵⁾.

(22. 3) optimus esset *Donubij* ¹⁶⁾ fluuius — — miserunt
nunctium ¹⁷⁾ nomine *Kirsyd* ¹⁸⁾ filium *Kwid* ¹⁹⁾ — — — —
Cumque *Kwid* ¹⁹⁾ — — — — vocatum *Zatapolug* ²⁰⁾ — —
— De aqua *donabij* ²¹⁾ — — rogauit ²²⁾ — — cum sella *de-*
aurata ²³⁾ — — vnde breuiter dicendo duxit ²⁴⁾ predictos fu-
giendo ante hunos in *donubium* ¹⁶⁾ est suffocatus.

¹³⁾ Így van a Bud. Krónikában (37). *Pray* trigintának olvasta, Kézai
— (37) és Turóciával (II. c. II.) tartva.

¹⁴⁾ Mind kétszer *Praynál* : Alini.

¹⁵⁾ *Pray* a vég *o-t e*-nek nézte.

¹⁶⁾ Mind két helyen a kés. kéz az *o-t á*-ra változtatta úgy, hogy most
krónikánkban áll : danubij; ezt *Pray*, úgy látszik, észre nem vette.

¹⁷⁾ *Pray* a *t* betűn túladott.

¹⁸⁾ *Pray* a Bud. Kr. (37) és Tur. (III.) követve írja : Kusid.

¹⁹⁾ Mind két szóban az *n* egyik szára krónikásunk tollában maradt.
Pray írja: Kund; sőt a második helyen : Kusid-ot ír helyébe. Igaz, hogy
így kellene; de *Pray*nak meg híven kellett volna másolni.

²⁰⁾ *Pray* a második *a-t o*-nak olvasta.

²¹⁾ *Praynál* itt is : donubij.

²²⁾ A két első betűt a kés. kéz kiméletlen javításai, vagy itt inkább
roszításai által úgy elesufítá, hogy most sem az eredeti, sem az ő betűi
nem olvashatók.

²³⁾ Így van e szónak *r* betűjével is.

²⁴⁾ *Pray* : breuiter dux, azután tesz néhány pontot, utána új szakaszt
kezd ismét néhány ponttal; pedig krónikánkban sem kihagyás, sem tör-
lés, javítás; de még csak üres hely sincs, melyből kihagyásra következ-
tethetnénk. Kétséget sem szenved, hogy itt kihagyás történt, ezt csak egy
pillantás a többi krónikákra is tanúsítja; csak az itt megjegyzendő, króni-
kánkban eféle kihagyásnak nyoma sincs; talán hibás volt itt a példány,
melyről másolt krónikásunk; azon pedig ő nem sokat törte fejét, van-e
nincs-e ott hiba; leirt ő mindent, sőt gyakran maga emberségéből is
meg-megszaporította e hibák számát.

(22. 5) Secundus Capitaneus *Zobeley*²⁵⁾ — vnde *kak*²⁶⁾ oritur *generacio*²⁷⁾ — — vbi *kakvara*²⁸⁾.

(23. 6) — — — duxit in uxorem *legitimam*²⁹⁾.

(23. 7) Kund — — prope *Nyr*³⁰⁾.

(23. 8) Quintus Leel — — ex isto *zward*³¹⁾

(23. 10) Septimus wrus — — circa *Seolocum*³²⁾ habebat³³⁾.

(24. 11) Most különös figyelmet kérek! E szakaszban ezen szavaitól fogva: „Si ergo septem soli sunt cum familia et non plures“ — — egész a 25. l. 12. szakasz vége felé levő e szavakig: „ut ad subiectionem aversorum sancti Lazari de strigonia subdere se teneantur et ideo vocari Zantlazarzygini constat — —“ az előttünk fekvő krónikában az épen kijegyzett helyen mondtak — hiányzanak! úgy hogy krónikánkban a 24. l. 11. szakaszban e szavai után: vnde venit generacio Kaak Akus weor abe ac aliorum nobilium hungarorum cum omnes isti non hospites sed de scicia descenderunt“ : E szavak után, mondom, tüstént, semmi jel által el nem választva, következnek a 25. l. 12. szakaszban e szavai: „Constat itaque non tantum septem Capitaneos pannoniam Conquestrasse sed etiam alios nobiles qui de scitia descenderunt *Qui fuit Gyud qui fuit*³⁴⁾ wgud — — — *Ompud*³⁵⁾ s így to-

²⁵⁾ *Pray* : Zabolcy. Krónikánk, leginkább a Budaival egyezik e szóban (41), melynél van : Zabólei.

²⁶⁾ Eredetileg úgy lehetett írva, mint *Praynál* van, t. i. *Cakak*; de az első két betű szándékosan kell, hogy elhomályosított; mert a körüllevő betűkön semmi hasonló romlás jele nem látszik; tehát krónikásunk maga is így akarta olvasatni : *Kak*.

²⁷⁾ *Praynál* hibásan : *quidam*.

²⁸⁾ *Pray* : *Cakvara*.

²⁹⁾ Így a Bud. Kr. (41) és Tur. is (V). *Praynál* : etiam.

³⁰⁾ Velünk tart a Bud. Kr., Kéz. és Tur. *Praynál* : *Nye*.

³¹⁾ *Praynál* Kéz. (39) és Tur. (VII.) után : *Zuard*.

³²⁾ Egyezőleg Tur. (IX.) és a Bud. Krónikával (43); *Praynál* hibásan : *Seoloam*.

³³⁾ Mindezen a vezérekről szóló szakaszok elejére a kés. kéz oda írta arab számjelekkel a kérdéses számot; így : 1-us 2-us 3-us stb.

³⁴⁾ Ezek *Praynál* hiányzanak.

³⁵⁾ Az *m* egyik szárára a kés. kéz vonalt tevén, *Pray* : *Oinpud*-nak olvasta.

vább. Egyébiránt e kihagyás körüli bővebb magyarázatokat illetőleg kis türelmet kérek; később a *krónika végén alkalmunk lesz reá* visszatérni.

(25. 13) — — — quare istud esse habuit cum *hungariam* ³⁶⁾ numero ad implendam pannoniam — — — Geyche (a jobb lapszélen : convertit vngaros; a balon pedig : nota bene).

(25. 14) — — — qui fundator extitit monastery de Tata et *parator* ³⁷⁾ Iste eciam cum suo *Adaberto* ³⁸⁾ — — —

(26. 14) — — *ilius* ³⁹⁾ nomen sanctus stephanus. — —

(26. 15) Descendit quoque de bauaria *wechelinus* ⁴⁰⁾ qui — — — *Kuppan* ⁴¹⁾ interfecit. Ex isto *secandus* ⁴²⁾ Kaak principium nascitur et origo.

(26. 19) Elején lapszélen nota bene.

(27. 20) Generacionem vero *Batoldi* ⁴³⁾ de *Apulia* ⁴⁴⁾.

(27. 22) — — — usque ad *Toxum* ⁴⁵⁾.

(27. 1) Porro *Toxun* ⁴⁵⁾ genuit Geycham et michaelem

³⁶⁾ *Praynál* e szó hiányzik. Így nem is állhat meg. Alig esalódunk, ha azt állítjuk, hogy krónikásunk e szó helyett ezt akarta írni : *hungari cum* (a Bud. Krón. 46. l. „in numero“), de tollhibából e két szót egybe olvasztá.

³⁷⁾ Így van írva eredetileg, és csak a kés. kéz írt elejébe *r*-t rövidítési vonallal ellátva, úgy hogy *Pray* olvashatta : *reparator*nak. De hol ily változtatás az eredeti értelmet rontja, ott csak maradjunk krónikásunk mellett.

³⁸⁾ *Pray* : sancto Adalberto. Az első szón nem levén rövidítési jel, bajos azt *Prayként* olvasni; a másodikhoz pedig a kés. kéz írt *l*-t.

³⁹⁾ Eredetileg, mennyire kivehető, alius lehetett. Jelen alakját a kés. kéztől kapta.

⁴⁰⁾ *Praynál* : Wencelinus.

⁴¹⁾ Veressel aláhúzva.

⁴²⁾ *Pray* : istius sanquine. Az első szót szerinte is lehetne olvasni; mert ezen ittlevő rövid. jel sokféle olvasást enged; de a második szóban nagyot hibázott. Szerintünk olvasva igen jó értelme van; hát ha krónikásunk e szó által meg akarta egymástól különböztetni a Kak és Jaak nemzetséget, mely utóbbi értetik itt? (I. *Toldy Chron. Pos. 148. jegyzet.*)

⁴³⁾ *Pray* a többi után indulva : *Ratoldi*-t olvasott.

⁴⁴⁾ Kés. kéz az *u* fölé *v*-t írt.

⁴⁵⁾ Így van *Praynál* is. S épen ezt csodáljuk; mert más helyeken jobbadán elfogadta a kés. kéz változtatásait, itt pedig nem; mert e szó, kés. kéz vonalt tevéen az *u* egyik szárára, jelenleg így hangzanék : *Toxim*.

Michahel ⁴⁶⁾ — — lapszélén : quando natus est stephanus, anno *dominice* ⁴⁷⁾ incarnationis *Domini* ⁴⁸⁾ — — —

(28. 2) (lapszélén : sanctus rex stephanus) sanctus autem Rex stephanus — — contra *Cupan* ⁴⁹⁾ ducem *Symigiem* ⁵⁰⁾ — — — — et eodem prelio *wenthelinus* ⁵¹⁾ — — — — ac portarum suarum *Cinobia* ⁵²⁾ sancti martini — — —

(28. 3) — — — ad fidem cristianam ⁵³⁾ sunt conversi.

(28. 4) — — — illius Gule et *Gan* ⁵⁴⁾ E szakasz szélén e jegyzet : ladislaus.)

(29. 5) — — — se vidisset infirmari ⁵⁵⁾ — — festinanter *nunctium* ⁵⁶⁾ nomine sebus ipsius wuda *filius* ⁵⁷⁾ — — — et concauitatem *auream* ⁵⁸⁾ eius plumbo *obturavit* ⁵⁹⁾ — —

⁴⁶⁾ *Pray* a *h*-t kiküszöbölte.

⁴⁷⁾ *Pray* a nyomban követő „*Domini*“ szóval ezt össze nem illőnek véln, e nem szokásos szót tevő helyébe : *divine*. *Pray* rosszul fogta fel e helyet ; nem e szóban hibázott krónikásunk ; hanem a :

⁴⁸⁾ „*Domini*“ szóban. Tudniillik az előtte fekvő eredetiben *D* betű látva krónikásunk, azt szokásos vigyázatlanságában nem számjelnek (öt-száz), hanem szónak véve természetesen „*Domini*“⁴⁸⁾-t kellett írnia. Az különös, hogy e hibát nem *Pray*, hanem *Toldy* vette észre, mint kitűnik a 153. jegyz. levő igen helyes észrevételéből, pedig *Toldy* krónikánkat nem is látta még!

⁴⁹⁾ *Pray* megkettőzte a *p*-t.

⁵⁰⁾ Nem lévén rajta rövid. jel, bajos azt *Prayként* : *Symigiensem*-nek olvasni.

⁵¹⁾ *Pray* hibásan : *Wenzelinus*.

⁵²⁾ Így volt írva eredetileg, s hogy valamiképp másnak ne olvastassék, a kés. kéz az *i*-re még vonalt is tett, s *Pray* mégis : *cenobio*-nak olvasta ; a vég *a* nyilván tollhiba *Pray o*-ja helyett.

⁵³⁾ *Pray* e szó után ezt toldta közbe : non. Értelem szerint így kellene ; de krónikánkban nem lévén, legfőlebb csak oda lehet gondolni.

⁵⁴⁾ *Pray* e szóban *Ban*-t olvasott. Szerintünk olvasva jobban összejő codexünk a Bud. Kr. (66) Kéz. (47) és Turóci (XXX) Keánjával.

⁵⁵⁾ *Pray*nál : *infirmum*.

⁵⁶⁾ *Pray*nak jobban tetszett a *t* helyett *e*.

⁵⁷⁾ *Pray*nál értelem után indulva : *filium*.

⁵⁸⁾ Eredetileg másképp volt, de már ki nem vehető ; jelen alakját a kés. kéztől kapta. *Pray*nál : *aurium*.

⁵⁹⁾ Így volt eredetileg ; a kés. kéz közbe vont húzás által *d*-re változtatta.

— nuncius regis wazul ⁶⁰) oculis — — — — — fletum continere non potuit sed *impediente* ⁶¹) *egreditudinis* ⁶²) molestia — —

(29. 6) Lapszélén : moritur stephanus.

(29. 7) Lapszélén : petrus.

(30. 12) — — consilioque tocius hungarie *nunctium* ⁶³) miserunt in Rusciam — — ad Andream et *lewentam* ⁶⁴) — — qui ex consilio sancti *Stephani* ⁶⁵) exierant *hungariam* ⁶⁶) — — et uniuersum Regnum *ei* ⁶⁷) — — num ⁶⁸) eos a furore *theotonicorum* ⁶⁹).

(30. 13) — — se non posse euadere manus ducum *uiuum* ⁷⁰) se dedit captiuare.

(31. 13) — — sepultus *enim* ⁷¹) est — —

(31. 14) (Lapszélén : andreas.) — — in silva *wukun* ⁷²).

(21. 15) Lapszélén : wela.

(31. 16) (Lapszélén : salomon) — — — Ciuitatem *Wihor* ⁷³) — — quod et.

(32. 16) fecit, *Cunum* ⁷⁴) in terra iacentem uoluit — —

(32. 17) — — — transnatauerunt *flumen* ⁷⁵) zawa — — — — — rex in *Nan dur weruar* ⁷⁶) — — — post fugam gre-

⁶⁰) *Pray* e szó után egy et-et vet.

⁶¹) Krónikánk itt egyezik a Bud. Kr. (72) és Turócival (XXXIII). *Praynak* jobban tetszett : in predictae.

⁶²) E szó iránt nagyon bőkezű volt krónikásunk. *Pray* kijavította.

⁶³) *Pray* ismét két *c*-vel írta.

⁶⁴) *Praynál* : Leventha.

⁶⁵) Veressel aláhúzva.

⁶⁶) *Pray* a rövid. jelt nem vevén észre, a vég *m*-t kihagyta.

⁶⁷) *Pray* többes számba tette ; pedig hát ha azt akarta ez egyes szám által jelteni krónikásunk, hogy az országot nem *mind a kettőnek*, hanem csak *Endrének* ajánlták ?

⁶⁸) Egy *puszta n*-t rövid. jellel ellátva, nem tudom, hogyan olvashatott *Pray tantumnak*.

⁶⁹) ⁷¹) ⁷²) ⁷³) *Pray* : Theutonicorum, etiam, wukon, wihar.

⁷⁰) *Praynál* e szó hiányzik.

⁷⁴) *Praynál* : Cumque.

⁷⁵) *Praynál* : fluvium.

⁷⁶) Ily hibásan van e név írva.

corum et *nikocha* ⁷⁷⁾ — — — Wid *ascultantem* ⁷⁸⁾ — — —
hec ergo fuit causa discordia ⁷⁹⁾ — —

(32. 18) végén e lapszéli jegyzet : in posonium.

(33. 21) Cum enim Rex *Zoromerus* ⁸⁰⁾ — — — in nomine *Jhesu cristi* ⁸¹⁾.

(33. 23) — — migravit ex hoc seculo ad dominum ⁸²⁾
et sepultus est pole in Ciuitate *ystirie* ⁸³⁾.

(33. 24) Lapszélien : *ladislaus sanctus*.

(34. 25) (Elején a lapszélien : *colomanus episcopus rex fit*) — — — — — *welam filium ducis almus adhuc infantem ex quorundam consilio* ⁸⁴⁾ — — — — in quibus horas canonicas ut *episcopo* ⁸⁵⁾ persolvebat.

(34. 27) Lapszélien : *Stephanus*.

(34. 28) (Lapszélien : *wela cecus*) — — *Creuit itaque puer* ⁸⁶⁾ *cecus* — —

(35. 29) — — *crudeliter fecit detruncari* ⁸⁷⁾.

(35. 31) Lapszélien : *geycha*.

(35. 32) Lapszélien : *wela*.

⁷⁷⁾ Kés. kéz rossz helyre tevén az *i* vonalát, most szerinte így kellene olvasni : *inkocha*.

⁷⁸⁾ *Pray* : *auscultantem*. Krónikásunk az *u-t* kifeledte.

⁷⁹⁾ Tollhiba *Pray*nak *discordie*-je helyett.

⁸⁰⁾ Krónikásunk tehát egyezik a Bud. Krónikával (164). *Pray*nál hibásan : *zonierus*.

⁸¹⁾ Veres vonallal aláhúzva.

⁸²⁾ Következik utána : *est, de úgy veszem észre, még az eredeti kéz kitörölte*.

⁸³⁾ *Pray* a Bud. Krón. (169) és Turóciával (LVI. végén) írja : *Ystrie*, azon különbséggel mégis, hogy krónikánk *y* betűjét megtartá.

⁸⁴⁾ *Pray* e szókat kihagyta, ámbar a Bud. Kr. (178) is használja, Turóci pedig (LXII) még meg is mondja, kiket kelljen ezen „*quorumdam*“ alatt érteni : „*rex iniit consilium cum sceleratissimis Mark filio Simae et Achille filio Jacob et cum aliis comitibus*.“

⁸⁵⁾ Vagy tollhiba *Pray* *episcopus*-a helyett; vagy kimaradt utána oly ige, melylyel össze lehetne egyeztetni.

⁸⁶⁾ *Pray*nál hibásan : *primum*. Krónikásunk a Bud. Krón. (182) és Turóciával (LXIII.) egyezik.

⁸⁷⁾ *Pray*nál hibásan : *detruncare*.

(35. 33) (Lapszélien : emericus) — — — Post hoc Regnauit filius ⁸⁸).

(35. 34) Endre filius wele (lapszélien : endre) — — — de qua genuit welan — — et beatam Elizabeth ⁸⁹) (lapszélien : elizabeth) sed *prodholor* ⁹⁰) — —

(36. 34) — — — pro cuius nece in omni genere *Wak* ⁹¹) bani exetrabilis et orrendus est *saqwis* effusio subsecura ⁹²).

(36. 35) Post hoc *regnauit* ⁹³) Endre terram sanctam uisitauit (lapszélien : endre).

(36. 37) Lapszélien : elizabeth.

(36. 38) Lapszélien : pater elizabeth.

(36. 39) (Lapszélien : wela) Colomano ⁹⁴) duce fratre eiusdem ensem Regalem — — tenentem *Daniele* ⁹⁵) uero — — —

(37. 40) (Lapszélien : tartari intrarunt primo) — — —

⁸⁸) Ezen végszava után a Toldy-féle kiadás 34-dik szakaszának néhány pont következik, kimutatására annak, hogy itt hiányzik valami, mint *Toldy* meg is jegyzi a 165. jegyzetben. Krónikánkban ilyféle kihagyásnak semmi nyoma, s e szavak után „Post hoc regnauit filius“ mindjárt, semmi által el nem választva „Endre filius“ stb következik. Természetesen hiba történt itt, csakhogy ez egyszer, s erre figyelmeztetek, krónikásunk követte el azt.

⁸⁹) Veres vonallal aláhúzva.

⁹⁰) *Pray*nál : „per dholos.“ *Aligha* csalatkozunk, ha állítjuk, hogy *prodholor* (a *d* és *h*-t felcserélte krónikásunk) itt jól áll, de az utána következő 5-ik szó után elfeledte oda tenni e szót „*svadente*“ (Bud. Kr. 191. l. és Tur. LXXII. l.). Lenne tehát ilyformán : sed *prodholor* „humani generis inimico procul dubio *svadente* . . .“

⁹¹) Milyen magyar nevet ad itt a bánnak krónikánk!

⁹²) Mennyi hiba e néhány szóban! Még utóbb kétségbe kell vonnunk, tudott-e krónikásunk latinul! *Pray* e szókat javítva írta le.

⁹³) *Pray* értelem után indulva *Rex*-nek írta, bár különben e szó egészen tisztán ki van írva.

⁹⁴) Nem látok én itt oly siglát, minőt *Pray* a 173. jegyzet szerint látott; én csak egyszerű, s még hozzá úgy látszik kitorölt *f* betűt veszek észre. Talán krónikásunk a *duce* után következő *fratre* szót akarta oda írni; de még jókor észrevevén hibáját a már kész *f* betűt kitorölte.

⁹⁵) Így van a Bud. Krón. (198) és Turócinál (LXXIII) is. Nem tudom, hogyan olvashatta *Pray* *Samuele*-nek.

iuxta fluium *Sec* ⁹⁶⁾ et *quasi* ⁹⁷⁾ fere extingwitur — — —
usque ad insulam Raab vocate ⁹⁸⁾.

(37. 41) (Lapszélien : octagorus invasus est . . . Ez is
sokat értett hozzá) — — — et Ahna ⁹⁹⁾ duce Cumanorum
— — circa heymburg.

(38. 43) — — — cuius ossa de sancto *yrneo* ¹⁾ — —
— Cuius quidem corpus *wela* regis.

(38. 44) Lapszélien : Stephanus rex ottakarum.

(38. 45) Lapszélien : ladislaus. Kevéssel alább : hic vicit
otagorum.

(39. 46) — — — ut fortis Josue pro gente sua et regno ²⁾.

(39. 47) Lapszélien : 2° tartari intrarunt.

(39. 48) — — — *abutentes* ³⁾ emendabat.

(40. 49) Post in *bretu* ⁴⁾ tempore ipse Rex anno Domini
m^occic ⁵⁾ — —

(40. 50) Tempore istius Regis *latizlai* ⁶⁾.

(40. 51) (Elején lapszélien : dux venetus eligitur — —
— qui uiuente adhuc ⁷⁾ ladislao — — Cum enim rex *Endre* ⁸⁾
(lapszélien : ortus regis andree) — — — eadem die contraxit

⁹⁶⁾ *Pray* Seo-ra javítá.

⁹⁷⁾ E szót *Pray* kihagyta, tán mert az utána jövö szót tekintve, fölös-
nek tartotta.

⁹⁸⁾ Hibásan *Pray* vocatam-ja helyett.

⁹⁹⁾ *Pray*nál a többiek után indúlva : Alpra.

¹⁾ *Pray* nagyobb érthetöség miatt : Yreneo.

²⁾ E két szót *Pray* átugrotta. Megvan a Bud. Krón. (207) és Turó-
ciban (LXXVIII) is.

³⁾ Nem olvashatom *Pray*ként : abusus-nak.

⁴⁾ Tollhiba *Pray* „in brevi“-je helyett, mint van a Bud. Krón. és
Turócinál is.

⁵⁾ Így levén ez évszám krónikánkban, nem olvasható csak 1299-nek.
Pray tehát kilenc évvel kevesebbet látott. Söt a vég *c-t* is csak kés. kéz
javítá ki az eredeti, mennyire kivehető egyesböl, úgy hogy eredetileg jó
formán 1202 volt. Mindkettö hiba, és ellenkezik a Bud. Krón. (210) és
Turóciával (LXXXI).

⁶⁾ E szót *Pray* kihagyta.

⁷⁾ Következik utána : in, de a kés. kéz kitörölte.

⁸⁾ Kés. kéz. Andre-re változtatta. *Pray* e változtatást el nem fo-
gadta.

et⁹⁾ in hungariam — — — et ibi apud patrem suum *puerum*¹⁰⁾ masculum.

(41. 51) — — Qui nutritus et eductus¹¹⁾ sub hoc tytulo quod *filius esse*¹²⁾ Regis hungarie — — — ad Jacobum Regem Arogonie — — — Eo quod esset dux qui *querere*¹³⁾ deberet — —

(41. 52) — — vgrinus filius *magni*¹⁴⁾ pous — — cum filio suo magistro *leukus*¹⁵⁾ (nehány sorral alább a lapszálen : origo karoli regis).

(42. 53) Interim anno M^occc^o¹⁶⁾.

(43. 2) Qui Wenceslaus¹⁷⁾; egy két sorral alább a lapszálen : godin.

(43. 4) — — ladizlaum filium *wernati*¹⁸⁾.

(44. 5) Eodem tempore frater Nicolaus de ordine *fratrum*¹⁹⁾ predicatorum *tunc*²⁰⁾ hostiensis — — —

(44. 6) — — *sibi filium Regis Bohemie proficere non ualuerunt*²¹⁾ — — qui coronam *Regni a*²²⁾ Wenceslao ablatum.

⁹⁾ E kötszó *Pray*nál hiányzik.

¹⁰⁾ E szó is.

¹¹⁾ *Pray*nál : *educatus est*, mely igének a codexben nyoma sincs.

¹²⁾ E két szó helyzetét felcserélte *Pray*, s az utóbbihoz, az értelem fölöttán, még egy *t* betűt csatolt.

¹³⁾ *Pray*nál : habere.

¹⁴⁾ *Pray* magister-nek olvassa.

¹⁵⁾ Az ezen szó előtti *z* féle jegy több helyen csak cifraságul fordulva elé, bátranitt is annak vehető, s azért nem olvastuk e szót *Pray*ként: Zleukus.

¹⁶⁾ Hadd legyen igaza *Schwartner*nek is e szavaiban: „saepissime vero numeri infra denarium disertis verbis exscripti leguntur, reliquis per siglas expressis.“ Introd. in Art. Dipl. Pest 1790. 63. l.

¹⁷⁾ *Pray* ezen itt többször előforduló szót mindannyiszor hibásan *z*-vel írta.

¹⁸⁾ Inkább olvasom így *Pray* wernah-ja helyett.

¹⁹⁾ *Pray* kihagyta.

²⁰⁾ Mind két helyen egészen egyenlőn van e szó írva; s *Pray* mégis először *tunc* aztán pedig *tituli*-nak olvassa!

²¹⁾ *Pray* : per filium regis Bohemie proficere non valentes. Ez egész változtatást az első szónak rossz olvasása okozta.

²²⁾ Szinte így a Bud. Krón. (126) és Turóci (LXXXVII). *Pray* : coronam Regi wenceslao.

(44. 1) — — — frater Gentilis *tunc* ²⁰⁾ sancti martini
— — — anathematis uinculo innudauit.

(45. 2) — — — circa fluuium *Garnald* ²³⁾ — — in pu-
gnam deuenerunt ²⁴⁾ — — — Magister Kobos filius *Sr* ²⁵⁾ —
— — — et Rex illo *rege* ²⁶⁾ cadente sub uexillo cruciferorum
pugnauerunt ²⁴⁾ et dei gracia victoriam *gloriosam* ²⁷⁾ obti-
nuerunt ²⁴⁾.

(46. 8) — — — flebiliter est combussa (lapszéken : alba
regalis est combusta).

(47. 9) (Elején lapszéken : karolus) — — in terra *wa-
zarad* ²⁸⁾.

Így tehát keresztül mentünk krónikákon, felemlítve Pray számtalan hibáit. De csak most következik krónikánk egyik említésre legméltóbb oldala, melyet Pray egészen hallgatással mellőzött, tudnillik a *Toldy*-féle kiadásnak e vég szavai után : „ . . . et multi hungarorum barones et nobiles, inter quos Andreas prepositus albensis, miserabiliter sunt interempti, következik krónikánkban, semmi legkisebb jel által el nem választva, pusztán nagy betűvel kezdve, azon hely, melyről főlebb 24. l. a 11. szakasznál emlékeztünk, s melyet szabadjon egészen ide írunk, részint mert a *Toldy* kiadásában elég zavarosan van visszaadva, részint hogy olvasóim nagyobb példát lássanak krónikánk helyesírása körül ²⁹⁾ :

Si ergo septem soli sunt cum familia et non plures familie uxores filij filie accipi possunt serui et ancille Numquid enim cum tali familia Regna possunt expugnari absit Accidit autem

²³⁾ Pray : Harnald.

²⁴⁾ Pray ez igéket egyes számba rakta, holott krónikásunk ezen többes szám által bizonyosan azt akarta jelenteni, hogy nem a királyról magáról, hanem az egész hadseregről beszél.

²⁵⁾ Pray : Filius *or*. Annyi bizonyos, hogy ez utóbbi szó nem : *or*, de hogy tulajdonkép micsoda, meghatározni nem merem ; mert így levén írva, mint mi ide írtuk, sokfélélt jelenthet.

²⁶⁾ Mit keres itt e szó? Pray kihagyta.

²⁷⁾ Ezt is.

²⁸⁾ Veres vonallal aláhúzva.

²⁹⁾ Pray eltéréseit dőlt betűvel fogjuk jelezni.

(lapszélen: dux saxonie) temporibus Toxon hungarorum exercitus uersus Galliam ascendisse qui in reditu *Benó*³⁰⁾ transmeato diuisi sunt in tres partes dues in e honore una cum honore in hungariam descendit quas duas partes dux Saxonie sine septem, hungaris omnes interfecit Septem autem ex ipsis reseruatis, amputatis auribus misit in pannoniam Ite inquit *ad ueros*³¹⁾ hungaros taliter enarrantes ut amplius non ueniant in hunc locum cumanorum *Et* quia *hij* septem hungari se occidi cum socijs alijs non elegerunt *Communitas* talem sentenciam dedisse perhibetur ut omnia que habebant amiserunt: quam in re stabili quam mobili ab uxoribus et pueris ipsos separantes pedites sine calceis proprium nil habere permisit *Semper*³²⁾ eciam in simul de tabernaculo ad tabernaculum mendicando usque dum uiuerent *Ire* compulerunt Qui quidem septem ob offensam huiusmodi *hic*³³⁾ mogoriek sunt uocati Ex istis itaque dampnatis *wlgus* dicit non de illis septem Capitaneis primis propterea isti Capitanei iam dampnati VII cantilenas de se ipsis componentes fecerunt inter se decantari obplausum secularem et diuulgacionem sui nominis³⁴⁾ qui zentlazar usque modo *zegini*³⁵⁾ nuncupantur *Et* he sic sic uocate quod sanctus *Rex* Stephanus omnes illicite procedentes corrigebat istorum generaciones uidit per domos et tabernas *cantare*³⁶⁾ ad ipsorum sectas et truffas noluit edoreri qui per singula qualiter eorum patribus³⁷⁾ per communitatem acciderat enarrauerunt Sed beatus Stephanus *consijderans* quod sine capite et principe nemo bonus extitit Ideo eis commisit ut ad subieccionem *cru-*

³⁰⁾ *Pray*: Reno. Így kellene csak.

³¹⁾ Kés. kéz az első betűt elválasztva a többitől vonallal, *d-t* írt meléje, a többi betűket pedig új rövid. jellel látta el úgy, hogy jelenleg így áll: ad dominos. *Pray* tehát írván: ad vestros, egyiket sem követte.

³²⁾ *Pray*: denique.

³³⁾ *Pray* e szót kihagyta. Így levén írva *hc*, azt tartom jól olvastam, s krónikásunk ezt érthette alatta: itt, nálunk.

³⁴⁾ A *Toldy* kiadása következő szókat elülről kezdi; krónikásunk csak folytatja mint mi itt.

³⁵⁾ *Pray*nál nem jól: zegun.

³⁶⁾ *Pray*nál: cantando.

³⁷⁾ E szó ki levén tépve, csak odavetőleg olvashattuk *Pray*val.

ciferorum ³⁸⁾ sancti lazari de strigonia subdere se teneantur et ideo uocantur *zantlasarygini* Constat etc. ³⁹⁾

Cronica regni hungarie. ⁴⁰⁾

Végül még néhány szót :

Podhradezky mind Kézaijában, mind a Budai Krónikában használja Pozsonyi Krónikánkat; de több helyütt eltér a Pray másolatától; mi annyival feltünőbb, hogy ő nem ismeryén az eredetit ⁴¹⁾, pusztán ezen másolatra volt utasítva. Megfoghatatlan tehát, mily jognál fogva tért el a Pray-féle olvasástól.

Mi a Pray-féle hibák elésorolásában könnyebb tájékoztatás végett a Toldy kiadása felosztását követtük. Azonban nagyon csalatkoznék az, ki ebből azt következtetné, hogy mi ez által azt akartuk jelenteni, miszerint krónikánk is e felosztással bir. Azt nem akarhattuk, miután krónikánkban eféle felosztásnak nyoma sincs. Az egész 13 levél s egy oldalból álló ⁴²⁾ krónika nem csak hogy könyv-, fejezet- és szakaszokra felosztva nincsen, de, két helyet kivéve ⁴³⁾, elülről sem kez-

³⁸⁾ E szó ugyan megpróbálta türelmemet, míg kibetűzhettem! Pray más után indúlva : *aversorum*-nak olvasta. — Így levén írva : *crucifer* s végén rövid. jel, mindenesetre jól olvastam, ha csak azt nem vetné ellene valaki, hogy ily rövid. jel nem : *orum*, hanem *rum*, vagy *um* jelentéssel bir. No ilyenformán legfőlebb tollhiba; de én még ezt sem engedem meg, azért, mert e rövid. jel a szokottnál hosszabb levén; a szokott betűknél többet is akart vele jelenteni krónikásunk.

³⁹⁾ Nyilván azt akarja e két végsszóval t. i. *Constat etc.*, mondani krónikásunk, hogy e hely oda való, hol e szó áll : *Constat*; mint ezt az *etc.* kétségen kívül tanúsítja. *Pray* tehát hibásan tette e szót (*constat*) kétszer egymás után; s ehez képest a *vocantur* szót is *vocari*-nak olvasta.

⁴⁰⁾ *Pray* másolatában : *Explicit Cronica* stb.; de e szónak a codexben semmi nyoma. Egyébiránt e három szó veres tintával van írva, alul-felül veres vonallal körül sáncolva.

⁴¹⁾ Legalább onnan lehet következtetni, hogy Kézaijában (XI.) csak e *Pray*-féle másolatról beszél!

⁴²⁾ Tehát ebben igaza van *Pray*nak. Szerinte a codex könyvtári száma 80., (Hist. Reg. I. CXII. l. a) jegy alatt) s utána Podhrad. Kézaijában (X. l.), holott 196, pedig aligha történt új felosztás azóta, legalább a leltár s magok a sarkszámok nem igen szólnak mellette.

⁴³⁾ 1. l. 2. szakasz, első és 20. l. 2 szakasz szinte első betűje. Mind két helyen öt sorra szóló nagy veres *P* betű.

dődik. Mintha szándékosan és szokása ellenére tette volna ezt írója; mert többi e könyvben foglalt cikkeit, például, De vita et morte Alexandri stb., minduntalan elülről kezdi, a „De Johanne presbitero“ cikkét pedig fejezetekre (capitulum) is osztja.

A pontozásra e codexben a lehető legkisebb gond fordítatott. Az eredeti kéz csak pontokat használt, azokat minden különbség nélkül a sor felső vagy alsó részére vagy közepére téve. Kedvenc szokása volt a sorok végére gyakran, s oly helyeken is, hol az értelem épenséggel nem engedi meg, ily pontokat rakni. A későbbi átolvasó azonban helyre hozta az eredeti kéz elmulasztásait, hatalmas vonalokat rakva szerteszét a szöveg közé, annyiban egyezve az eredeti íróval, hogy szinte nem vigyázott az értelemre, s oda rakta a vonalokat, hova neki épen tetszett.

A nagy kezdőbetűkre szinte semmi gond, bár igen gyakran, s többnyire veres vonalokkal keresztülvonva, használja azokat . . . 44).

Mind ezekből láthatjuk, hogy a Pozsonyi Krónikát csak számtalan hibával eltorzított kiadásban bírjuk, s nem állhatom meg itt ki nem jelenteni, mely kívánatosnak tartom, hogy krónikánk minél hamarább új kiadásban jelenjék meg, és pedig, természetesen, javított kiadásban; annál is inkább; mert az első kiadás ritkán kapható 45) . . . Csakhogy az új kiadásban mindenesetre a kezdőbetűkre, meg a pontozásra is nagy gondot kellene fordítani, s az eredetit követni, miután nekem itt Praynak ezek körüli minden hibáját elősorolnom lehetetlen volt; mert akkor akár az egész krónikát ide írhattam volna. — — — Az én példányom a legcsekélyebb részletekig az eredeti szerint levén kijavítva, bármikor oda engedném használatul az új kiadónak, ha az az eredetihez nem férhetne.

44) Pray ezekre épen nem fordított gondot.

45) Ezt leginkább magam tapasztalhattam, mert kezemhez jöven az eredeti, kénytelen voltam a rövid időre kölcsön kapott Toldy-kiadás előbb gyorsan *leírni*, és csak azután fogni az eredetivel összehasonlításhoz; azért ha tán e kiadást illetőleg idézeteimben hibát követtem el, e körülménynek legyen szíves a t. olvasó azt felróni.

U T Ó I R A T.

Szívesen engedtünk helyet e fáradságos munkálatnak lapjainkban, mely egy fontos emlék szövegét, miképen az jelenleg nyomtatva fekszik előttünk, több helyt lényegesen megigazítja, egyszersmind pedig e fiatal történetmívelőt mind buzgósága s lelkiismeretes pontossága, mind szerzett ügyessége szerint úgy ismerteti meg, miszerint iránta ezentul ott, hol valamely emlék *olvasásáról* van szó, teljes bizodalommal lehetünk. De miután ő azok közé látszik tartozni, kik a feltétlen hűséget tartják források kiadásában első s elutasíthatlan követelménynek, tehát ott is, hol a hiba világosan a leíróé, s ekép a kritikai eljárást kelletnél szűkebb korlátok közé szorítani hajlandók; szükségesnek tartom szigorúsága ellenében épen a kritikai eljárás jogosultsága mellett felszólalni, s ez észszerű nézetet megalapítván, egyszersmind azon nagy férfiu érdekében, kihez mint atyjához a magyar bírálati történetírásnak, ott is, hol egyes apró tévedései lehetnek, tiszteletteljes tartózkodással illik közelíteni. Mire annyival inkább vagyok köteles, mert mind arról, mi e kiadásban *javítás* akart lenni, mint tőlem eredőül, én vagyok felelős. Eljárásom bár utólagos védletére értekezőnk megjegyzései közül néhány adatokat például előre kell bocsátanom.

Az előttünk fekvő krónikásnak, kit Róbert Károly Névtelene Rövidlőjének neveztünk, XV-századbeli másolója, még pedig mint Knauz úr is bevallja több helyt, *igen ügyetlen másolója*, mindjárt elül Isodorust, Erosiust, ír : lehetett-e ezek helyett nem Isidorust, Orosiust írni? Felebb az 568. l. multiplicati huni . . . ut arwia áll : nem volt-e kötelessége a kritikai kiadónak e quid pro quo helyett a rokon krónikák nyomán az egyedül helyes *arénát* visszaállítani? Így kellett 568. l. 48) generanst nem quas-t, 569. l. 56) animo-t nem non-t, mint értelemrontó másolói tévedéseket, utánírni. Így az 570. l. a 65) jegyzetben, a kimaradt *aes* szót a rokon krónikákból

(így Kézai, a Bécsi, Budai) beiktatni, mi nélkül a helynek értelme sincs; s ha 571. lapon a 75) jegyzetben mondatik, hogy Pray rendesen az értelem után indul, nem ez-e a helyes eljárás, kivált midőn ez a rokon források által támogatatik, mint péld. itt, hol az értelem nélküli *in* helyibe *id* tétetett, levén Kézainál *istud*, a Bécsi és Budai Kr.-ban *quod*. S mikép irhatam volna világos hibával *Chezusumnaurt* és *Cesmukmalt* a Bécsi Kr. *Cesumaurja* helyett, mely a német Zeiselmauer régi magyar kiejtését alkalmasint legjobban megközelítette? Vagy *hysinatumot* az ismeretes *hysinacum*, *Eisenach*, helyett; *in Bretu-t* *in brevi* helyett, *bractandót tractando* helyett, *tunc*-ot *tituli* helyett, t. i. *Gentilis*, *tituli S. Martini in montibus presbyter Cardinalis*; *Garnaldot Harnald* (Hornát, Hernát) helyett; *Zabeleyt Zobolcy* azaz *Szabolcs* helyett? Sőt ellenkezőleg azt lehetett kívánni, hogy a codex hibás *Cakak*-ja is Chaak-ra javítottatott volna, mikép azt a rokon krónikák egyező tanúsága szerint olvasni kell. S volna-e köszönet oly forráskiadásban, mely Kún Lászlót 1209-ben öletné meg, mert a tudatlan leíró az X-nek csak egyik szárát írta ki (IC, XC helyett?) vagy az 575. l. 40) jegyz. alatti helyet ily képtelenül, bár híven, adná: „*Quandam enim insulam maris aquilegio maris decreuerunt introire, míg a mi olvasásunk: insulam maris aquilegienses . . . világos, helyes, s ha nem szó, de értelem szerint a rokon forrásokkal egyező. Vagy mely 583. l. 53) jegyz. szerint meghagyná a pogányságban konok Gyula és fiairól e csonka helyet: „Hoc ideo, quia pluries a beato Stephano amoniti, ad fidem christianam sunt conuersi,“ s nem pótolná a többi forrásokkal egyezőleg: *non sunt conuersi*? Mit csináljon a történetíró oly forrással mely Béla királyt iuxta fluuium *Sec* vereti meg 587. l. 96)? ő töltsön-e időt a krónikák összehasonlításával *a végre*, hogy az írási hibákat kitisztázza? s nem *a forráskiadó tiszte-e*, péld. itt, a Bécsi Kr. és Turóci szerint a világos tollhiba helyett visszaállítani a *Seó-t* (azaz: *Sió*; Kézainál *Soio*, a Bud. Kr.-ban *Sayo*; ma általánosan *Sajó*) stb. stb.*

Sőt igen. A philologiai kritika tiszte nem csak kinyomozni: az írta-e a könyvet akinek tulajdonítottatik; vagy ha szerzője nem tudatik, ki írhatta s ki nem; mely korba tehető

- a könyv, s mely korral ellenkezik; egy-e a szerző, vagy folytatói vannak-e; honnan merítettek, s mint jártak el forrásaik használatában? vannak-e besikkasztott helyeik, s ezek jóhiszeműek vagy célzatosan tévesztők stb stb? : ez annak csak egyik ága, melyet műszóval *critica librinea* nevezünk. De van *critica textus* is, mely másolatokba cselből, vagy gyarlóságból, vagy hanyagságból belopúlt hibás olvasásokat, hézagokat, a szövegrészek rendcserejét stb, itéli meg s javítja ki. Mily textusát bírnök a régi classicusoknak, ha kiadóik megelégedtek volna a libráriusok, s a sokszor tudatlan barátok hibái lenyomtatásával, mondván : *máskép kellene ugyan lenni a dolognak, „de mit tehetünk róla, ha a másolónak úgy tetszett?”* Tehát maradjon. S hogy körünkhez közelebb térjünk, mely számnélküli, a használatot részint lehetetlenné, részint tévesztővé tevő hibáktól hemzsegnek a középkori történetírók codexei s első kiadásai, s nem egyik múlhatlan feltételeül ismertetett-e fel az új kor történelmi haladásának, azoknak a kritika törvényei szerinti helyreállítása? S nem azért alkalmaztatik-e a legújabb időkben különösen a *hasonlító módszer* is a forráskiadásokban, hogy a tudatlan másolók, — sőt magok a korlátolt tehetségű vagy tudományu középkori compilátorok hibáiból is kitisztázzuk az emlékeket, melyeket amazok — de ezek is, hol másokat *átírtak* — hibás olvasás vagy gondatlanságból ejtettek? *Nem a hibákhoz s az ügyetlen másolókhöz való hűségben áll az igazi kiadói lelkismeretesség és hűség* — midőn t. i. a hibák *külső okból* csúsztak be — hanem *az író szövegét*, s hol ezt bizony nem lehet, *az író értelmét visszaállítani igyekvő kritikában*, a hibák kimutatásában, hol ez szükséges, és kiigazításukban, hol ez lehető. Mondám : *hol ez szükséges* : mert ki fogja a nyomtatandók és olvasandók tömegét péld. minden *világos tollhiba* kijelelésével szaporítani? Az igazítás pedig, hol nem első szemre meggyőző, kell hogy igazolva legyen. Tehát nem oly kiadás van számtalan hibával eltorzítva, mely az eltorzított codex hibáit *fogyasztja*, hanem az, mely azokat *reproducálja*.

Midőn ezeket ez alkalommal egész általánosságban kívántam érvényesíteni ; a jelenleg szőnyegen levő maradványra nézve kell különösen is jegyezni, hogy egy percig sem szabad felednünk, mit értekező is akarhányszor bevall,

hogy nem autographphal, hanem egy ügyetlen — s mint számtalan hely mutatja, német ajku, a magyar történet, földirat- és nyelvben nem igen jártas — *másoló* példányával van dolgunk. Ilyenkor, hol bizonyos a hiba, a *szerező* érdeke is *követeli* a javítást, mert ha már az *ő szavát* nem bírjuk is *biztossággal* helyre állítani, az „*értelem utáni*“ javítás által hibe-
vebbek leszünk hozzá, mint a másoló képtelenségeinek megtartásával. Mert habár itt-ott nem az *ő szavát* fogjuk is adni, de adjuk értelmét, mit a rossz másoló a szóhibával sokszor elferdít, vagy épen megsemmisít. Nincs tehát kötelességünk a *rossz másoló* —, de van annál nagyobb a *szerező* irányában. Midőn tehát Knauz úrnak a Pozsonyi Krónika kiadásában eléforduló némely *valóságos hibák* megigazításaért köszönettel tartozunk; nem kevesebbel tartozunk a halhatatlan érdemű Pray Györgynek is, ki nélkül a Pozsonyi Krónika léteztéről sem tudnánk.

De egyebekről is én vagyok felelős. Így a hézagra mutató pontozások az I. könyv I. fej. 2. §-ában (mely hézag Pray elnézéséből támadt), a II. könyv I. fej. 3. §-a végén és 4. §-a elején, énáltalam vannak rakva, hogy az olvasó a hiányra figyelmessé téve azon fáradságtól felmentessék, melyet a csonka s össze nem illő helyek összefüggesztésére sikeretlenül fordítana. Szinte így a II. k. I. fej. 12. §-ában, hová egyszersmind azon helyet, mely, minden esetre ide tartozólag, nem tudom miként, a krónika végére került, beiktatni a szövegkritika szabályai követelményének tartottam. Mennyszer gyakorolják e kötetmet a philologusok a classicusok körül, s pedig nagyobb bátorsággal!

Különben e hely is nem oly „zavarosan“ van közölve kiadásomban, mint az értekezőnek látszik. Eltééréseim ugyanis részint lényeges javítások, mint a pozsonyi codex képtelen *Benó* transmeatoja helyett: *Reno* (*Rheno*); *ad veros* és *ad dominos hungaros*-a helyett, mely phrasissal a gúnyolódó szász vezér csak nem élhetett: *ad vestros hungaros* a Bécsi és Budai Kr. szerint; a zantlasarygini helyett Zentlazarzygini azaz Szent Lázár szegényi; — részint jelentéktelenek, az értelmet tehát nem zavarók, mint a Pray denique-je, a hic kihagyása, a *cantare*, úgy hogy *hibának* még pedig igen csekélynek, csak a

Pray *zegun*-ja marad fen zegini helyett. Ellenben a codex-beli illető helynek igen szorgos megvizsgálása után sem győződhettem meg arról, hogy a Pray *auersorum*-ját cruciferorum-nak lehessen olvasni: amivel a chronologia is ellenkezik, miután sz. István korában semminemű keresztes szerzetek még nem léteztek *).

Magamra kell vennem továbbá az 569. l. 51) jegyzésében megrótt kihagyását az „uxoribus enim et“ helynek, melyet véleményem szerint már az eredeti szerkezetben maga a compilátor feledett kitörölni. Mert igaz, hogy Kézainál s a Budaiban (és Bécsiben) e szók eléfordulnak, de a mi krónikásunk a két tagu mondatot világosan egybe akarta összehúzni. T. i. a Bécsiben így van: „usque Tysciam pervenerunt. Qua quidem regione circumspecta, concorditer omni cetui placuit ulterius non incedere cum uxoribus et armentis; cum uxoribus enim, et bigis, et suis tabernaculis de natali solo descenderrant;“ mit epitomátorunk így adott: „Abinde egressi, usque ad Thisiam pervenerunt: qua quidem regione circumspecta, concorditer omni cetui placuit cum uxoribus et armentis, cum bigis et suis tabernaculis, de natali solo descendere.“ Mit ke-

*) Egyébiránt e hely, mely krónikánk sajátja, különös figyelemre méltó. E szerint Szent István idejében, és hihetőleg általa alapítva — mikép ő vendégeket elfogadó klastromokat alapított Ravennában, Romában, Konstantinápolyban, Jeruzsálemben is magyar szarándokok számára — lett volna Esztergamban is egy *kórok és szegények háza*, kiknek ápoltságai sz. Lázár *szegényeinek* neveztettek „usque modo“, azaz a krónika e helyének keltekor is még. Kik voltak legyen a sz. Lázár *aversusai*, miután e szó a középkori íróknál másutt elé nem fordul, nem tudom, s a sz. Lázár szerzetének IV. században keletkezte az írók által kétségbe vonatik. Talán ugyanazon philanthrop intézet volt ez, melynek a XII. század végén „*Hospitale Sti Stephani in archiepiscopatu Strigoniensi*“ néven emléke eléfordul a pápai adók könyvében 1192 évre (Muratori után Fejérenél Cod. Dipl. II. 282.), s még határozottabban 1194-ben mint „*Domus hospitalis D. Regis Stephani apud Strigonium*“ (III. Béla kir. privilegiumában, u. ott 295. l.); sőt így IV. Béla idejében is IV. Orbán pápa [1261—64] egy levelében (Pray szerint: De S. Dexterá D. Steph. 142. l.). Annyi bizonyos, hogy a Sz. Lázár *vitészei* csak a XII. században plántáltak át Európába, s hogy ilyek Magyarországon voltak volna, annak tudtomra nyoma nem maradt. Mindazonáltal úgy látszik, hogy Sz.-István esztergami kórháza a johanniták behozatala után ezeknek adatott át,

resne itt az *armentis* után az *uxoribus enim et?* Sőt grammaticae csak így van jól, bár értelmileg amúgy.

Nekem kell felelnem a *felosztásról* is. Én e parallel kútfőt Kézainak (legkézenforgóbb) Podhradczky-féle s a Budai Kr. szinte Podhradczky-féle kiadásaival akartam, az összevetések könnyebbitése végett, öszhangzásba hozni, s általában azt könnyebben áttekinthetővé tenni. De a zárjelek, melyekben az én felosztásom feliratai adatnak, nem hagynak kétséget az olvasóban az iránt, hogy azok nincsenek az eredetiben.

Végül még két megjegyzésre felvilágosítást. Ha az értekező némiket máskép talált Kézainál s a Budai Krónikában mint én, az onnan van, mert ő Podhradczky kiadásait használta: én amott Endlicherét (mint legjobbat), itt az eredeti (1473-ki budai) nyomtatványt. — Más ez: az 565. lapon a 16) jegyzetben említett állításom az Annálisokkal egy egészet tevő „Dissertationes Historico-Criticae in Annales Veteres Hunnorum“-ra vonatkozik, hol a 75. lapon a Pozsonyi Krónikát idézi, a 240-dikén pedig jelesül használja is. Megengedem, hogy kifejezésem nem eléggé szabatos.

Mind ezek után is újra köszönetet mondok Knauz úr-

mert a fén említett 1194-ki oklevélben e kórház kormányzója így nevezetik: „Ladislaus de csetnek, *Gubernator cruciferatus* Ecl. S. Stephani R. de Strigonio“; s IV. Orbán szinte már említett levele „Nicolao *Magistro* Domus Hospitalis S. Stephani in Strigonio“ szól. Ezekből egyszersmind a krónika kérdéses helyének iratási korára is némi világosság derül. T. i. más helyt állítottam (Nemz. Irod. Tört. I. köt. 33. §. és a Pozs. Kr. Bevezetésében), miszerint a hazai krónikák azon családjának, melyhez a Bécsi és Budai tartozik, forrásai közt kellett egynek lenni, mely a régi királyok történeteit 1161-ig tárgyalva, hihetőleg III. István idejében szerkesztetett. A kérdéses hely nem lehet újabb: mert ennek iratásakor a Sz. Lázár szegényeinek emlékezete és e régi neve még fenvolt (*qui usquemodo Zentlazar zegini nuncupantur; et ideo vocari Zenthlazar zygini constat*); s mert a Sz. István alatti kórházbarátok még „aversi *Sz. Lazari* de Strigonia“ neveztetnek; míg a XII. század végén már a hospitaláriusok vették át az intézetet, s az már Domus Hospitalisnak, kormányzó gubernatornak, magisternek neveztetnek. Ha aversorum helyett csakugyan cruciferorum-ot kellene olvasnunk, akkor azt kellene hinnünk, hogy az újabb *átírók* és compilátorok keresztes urak alatt tudván állani az esztergami hospitálét, javítani akartak, s így kettőséget, s ez által zavart hozak e nevezetes fejezetbe.

Toldy Ferenc.

nak nem csak történetforrásaink ügye nevében e nagy gondú munkálatáért, hanem különösen a magaméban is. A valódi hibák, bár nem sokak, melyeket értekezésének vétele után felismertem, reá bírtak, hogy sajtó alatt volt *Analectáimnak*, miket a Pozsonyi Krónika nyit meg, kész íveit megsemmisítem; hogy a szerencsénkre ismét megtalált pozsonyi codexet Cherrier Miklós apát s kanonok úrtól, mint a pozsonyi káptalani könyvtár igazgatójától, kikérjem, ki szíves is volt azt velem teljes készséggel közölni. Ezek után e forrás újra dolgozásához már bátrabb kézzel foghatok, mint mikor az csak másolatban feküdt előttem; s midőn megvallanám, hogy Knauz úr elődolgozata sok helyt lényeges segedelmemre volt, fentartom magamnak akkor is, midőn említett gyűjteményem újra-nyomatását megindítom, némely kétségeimben még egyszer vele tanácskozhatnom. Az ily dolgokban soha eléggé ova-
kodók s körültekintők nem lehetünk. *Toldy Ferenc.*

I R O D A L O M.

— Encyclopaediai munkák. — *Magyar Academiai Ertésítő 1856-ról.* Az academia rendeletéből kiadta *Toldy Ferenc* titoknok. Tíz füzet. Pest, 1856. N8r. 626 l. körajzokkal. Füzve 2 ft.

— Szépirodalom. — *A királyudvari kézirat.* Költemények a csehek őskorából. Magyarította *Riedl Szende.* Kiadja *Hanka Vencel.* Prága, a kiadó sajtója, 1856. k16r. 69 l. hasonmással.

Magyar Irók Pályakönyve. Szerkeszti és kiadja *Vahot Imre.* I. kötet. Pest, 1856. nyom. Gyurián József. Kir.8r. 136 l. (Pályázó m. hölgyek jellemrajzai, népregek és románcok, lantos költemények).

A Karthausi. Irta báró *Eötvös József.* Négy rész (2 kötetb.). Negyedik javított kiadás. Pest, 1856. Heckenastnál. 16r. füzve 2 ft., díszkötésben acélmetszetekkel 3 ft. 30 kr.

Téli Könyvtár. . . . 20-d. kötet. *Kalmár és Báró,* 7. és ut. rész. Pest. 1856. Heckenast. k16r. 216 l. füzve 30 kr.

Az énekművészet Elemei. Röviden és érthetően előadva s különös tekintettel a magyar koronaországai elemi iskolákra írta *Wimmer József* Ede. Pest. Emich nyomd. 1856. fol. öszv. 46 l.

— Classica lit. — *Homérosz Iliásza prózában,* bevezetésül szolgáló mütoszsza. Serdülo ifjak számára dolgozta *Jancsó Lajos* nevelő.

Kolosvár, az ev. ref. fótanoda bet. Stein János bizománya. 1856. 8r. 186 l. füzve 1 ft.

— Nyelvtudomány, nyelvkönyvek. — *Szócsalárendszer, nyelvészeti egymásután.* Irta *Lugossy József*, m. akad. tag, debreceni prof. és könyvtárigazgató. (Különnyomat a M. Nyelvészet II. folyamából). N8r. 51 l.

Régi Magyar Passió rajzokkal. Adalékul a középkori magyar irodalom és rajzművészet ismeretéhez. Régi codexekből, nyelvjegyzetekkel kiadta *Toldy Ferenc*. Pest, Eggenberger Ferd. bizománya, 1856. 16r. XV. és 260 l. 14 fametszettel, füzve 1 ft.

Magyar Abc. készítettett a hely. vallástételt követő dunántúli superintendensia rendelkezéséből a fiú és leányiskolák számára. 14-d. kiadás. Pápán, a ref. főiskola bet. 1856. 8r. 45 l. kötetlenül 12 vkr.

Nyelvgyakorlatok. „Zweites Sprach- und Lesebuch“ című elemis-könyvből ford. *Dr. Zimmermann Jakab*. II. kiadás. Pest, 1856. Müller Emil nyomd. és kiadása. 16r. 92 l. füzve 16 kr.

Iskolai olvasókönyv evangy. 8 és 9. éves gyermekek számára. Szerk. *Válka János*, dunegyházai ev. lelkész. Pest, 1856. Trattner bet. 8r. 40 l.

— Nevelés. — *Néptanítók Könyve.* Szerk. és kiadja *Szeberényi Lajos*. II—VI. füzet. Szarvas, Réthy Lip. gyorssajtóján. 8r. Hozzájárul :

Kis Kert. 1856. II—VI. év. (ifjusági olvasmány). 17—96 l. U.-ott (leszállított ára a Kis Kertnek 18 kr).

— Történelem. — *A Világtörténet főbb eseményei.* Irta *Ladányi Gedeon*, a hely. hv. debreceni főgymn. történelem tanára. I. kötet : Az ókor. Debrecen. Telegdi biz. 1856. N8r. 286 l.

Columbus, vagy Amerika fölfedezése. Irta *Danielik Nep. János* egri kanonok, sajó-szent-péteri c. prépost, pápa ő szents. t. kamarása, bölcsészettudor, s a Szent-István-Társulat alelnöke. Pest, nyomd. Herz János. 1856. N8r. VI és 406 l. Columbus acélmetszetű képével és egy abroszszal. Füzve.

Világkrónika. Népszerű előadása az 1855. sept. elejétől 1856. oct. végeig történt nevezetesebb eseményeknek. Irta *Bérczy Károly*. Pest, 1856. Heckenast. (Jutalékkötet a Vasárnapi Könyvtárhoz). 8r. két hasábon 80 l. fametszetekkel.

Magyar Történelmi Tár. A történelmi kútfők ismeretének előmozdítására kiadja a *M. Tudom. Academia Történelmi Bizottmánya*. Harmadik kötet, egy címerajzzal. Pesten, Eggenberger Ferd. acad. könyvárosnál. 1856. N8r. 264 l. Füzve 1 ft. 20 kr. — Tartalma : I. Gritti Alajost illető eredeti emlékiratok, Nagy Ivántól. II. Mihály vajda jelleme s tetteire vonatkozó okmányok, gr. Kemény Józs. III. Az 1397-ki országgyűlés végzése, Knauz Nándortól. IV. Kisebb Közlések : Kivonatok Révay László naplójából Dualszky Jánostól; M. történelmi adatok Svédhonban Nagy Ivántól; Adalék a m. köriratu pecsétek ismeretéhez Ráth Károlytól; Egy névtelennek évjegyzetei 1427—1554. Toldy Ferenctől.

A Földrajz elemei az algymnásium és ipártanoda első osztálya számára. Irta *Batizfalvi István* tanár. Második ujonan átdolgozott kiadás. Rozsnyón, Kek László bet. 1856. 8r. Ára 15 kr.

— Politika. — *A fenforgó ausztriai pénzügyi kérdésekről.* Irta *gróf Dessewffy Emil.* Pesten, Hartleben tulajd. 1856. N8r. 144 l.

— Természettud. — *A Magyarhoni földtani Társulat Munkálatai.* A társulat megbízásából szerkeszté *Kovács Gyula,* társ. első titkár. I. füzet, egy földtani mappával és 8 köre metszett táblával. Pest, nyomt. Herz János 1856. N8r.

— Egély. — *Fabiola,* vagy a katakombák egyháza. *Wiseman Miklós* bíbornok és westminsteri érsektől. Ő eminentiája engedelmével fordítá *Holló Mihály* prépost, főt alesperes és plébános. Kiadta a Sz.-István-Társulat. Pest, 1856. nyomt. Herz János. N8r. XIV és 389 l. füzve 1 ft. 20 kr.

Istennek földi országa Európában 1840 óta. . . A pesti egyet. hit-tani kar által Horváth-féle jutalommal koszorúzott pályamunka. Irta *Munkay János,* kékkői pléb. Kiadta a Szent-István-Társulat. II-d. füz. Pest, 1856. Müller Emil nyomd. N8r. 215—618. l. Füzve 1 ft. 20 kr.

A Protestáns Egyházalkotmány Alapelvei, a XVI. századi főbb reformátorok, vallástételek és egyház-szervezetek bizonyítása szerint. Irta *Révész Imre,* ref. lelkész. Szarvas, Réthy Lipót gyorssajtóján, 1856. 8r. 152 l. füzve 1 ft. 12 kr.

Ker. kath. Tudomány, vagy Katekizmus a hívek számára. Kiadja a Sz.-István-Társulat. Negyedik kiadás. Pest, Herz nyomd. 1856. k8r. 64 l.

Vallási szokások és szertartásoknak magyarázata. Irta *Zimmermann Jakob.* (A boríték szerint 4-d., a címlap szerint 2-d. kiadás). Pest, Müller Gy. sajátja, 1856. 8r. 108 l.

Kereszténytan 9—14 éves ref. gyermekek számára, két füzetben. I. füz. kereszténytan előismeretek. Készítette *Baló Benjamin,* aradi ref. lelkész. Második jav. és bővített kiadás Arad, kiad. Bettelheim testv. 1856. 8r. 82 l. Ára 18 kr.

Útmutatás a keresztényen vallás előadására a hely. vallástételt követők értelme szerint. Készítettetett a tiszántuli superintendens főtiszteletű consistoriuma rendelkezéséből. Az alsó iskolák számára. Első darab. Debrecen, város nyomdáj. 1856. 8r. 143 lap.

Confirmációra s úr asztalához először járulásra készítendő rövid oktatás a keresztényen vallásból, kérdésekben és feleletekben, hely. hitv. növények számára. Készítette néh. *Szoboszlai Pap István,* tiszántuli h. h. superintendens. Közrebocsátja *Révész Bálint,* debreceni ref. lelképásztor. Debrecen, Telegdi K. Lajos tulajd. 1856. k8r. 27 l. Ára 12 kr.

Ugyan az II. kiadásban.

Keresztényen Erkölcstudomány, vagy minden rendbeli köteleességeink rövid előadása (mint a Ker. Vallás előad. szolgáló Útmutatás III. darabja)

az alsó iskolák számára. Debrecen, Telegdi K. Lajos nyomdája. 1856. 8r. 212 l.

Néphez alkalmazott Egyházi Beszédek az év minden vasárnapjai és ünnepeire. Irta *Szabó Imre*, a veszprémi püsp. megyében felsőiskolai lelkész, szentszéki ülnök. Második évfolyam, V. kötet: a hét fájdalmu szüz vasárnapjától az egyházi eszt. végeig. Egerben, az érseki lyceum könyvnyomdájában, 1856. Ára kemény köt. 1 ft.

Hét szentbeszéd a töredelmességről és káromkodásról, melyeket híveinek elmondott és lelki épületekre közzé tett *P. E.* Eger, 1856, k8r. 77 l.

Ünnepi, alkalmi és közönséges egyházi beszédek. Készítette néh. *Szoboszlai Pap István*, a tiszánt. ref. egyh. kerül. superintendense, stb. Közre bocsátja *Révész Bálint*. Debrecen, Telegdi tulajd. 1856. N8r. I—III. füz. 1—320 l.

A Nagy Hasafi. Emlékbeszéd melyet néhai . . *Széki gr. Teleki József* . . emlékezetére az erdélyi ev. ref. egyházi főtanács rendeletéből tartott gyászünnepély alkalmával Kolosvárt, az ev. ref. belvárosi templomban elmondott *Nagy Péter* . . kolosv. ref. harmadik pap april 29. 1856. Kolosv. a ref. főtanoda nyomd. N8r. 31 l.

Égi Lant. A tanuló ifjúság egyházi használatára kiadta *Fojtényi Fer. Ján.* pannonhegyi bencés. Ötödik kiadat. Magyar-Óvár, Czéh Sándor nyomd. 1856. 12r. 162 l.

Szent Énekfűszer. Kath. egyh. Énektárából kivonva, s néhány latin énekkel megtoldva kath. iskolások számára szerk. *Türkányi B. József.* Eger, lyceumi nyomd. 1856. K16r. 124 l.

Kis Énekeskönyv. Hívei számára kiadta *Egyed Antal*, földvári pléb. Hatodik kiadás. Pest, 1856. Müller Emfl nyomd. K12r. 50 l.

Egyházi Énekek. A kath. tanuló ifjúság használatára. Összegyűjté *Szabóky Adolf.* Pest, nyom. Kozma, 1856. 12r. 76 lap.

Ádventi Énekek a bold. szüz Máriához. *Meseitől.* Szarvas, 1856. Réthy Lipót nyomd. 8r. 8 l.

A szent hajdankor énekei. Dávid után írta *Baksai Dániel.* Debrecen, kiadja Telegdi K. Lajos 1856. K8r. 128 lap.

Az isteni szolgálatnak új rendéhez alkalmaztatott Énekek, a révkomáromi növendék-ifjúság lelki épülésére. Javított és bővített kiadás. Komárom, Szigler testv. betüivel, 1856. 12r. 96 l

Keresztyn Énekeskönyv, mely alkalmas igazságokkal és némely régi énekek helyett újakkal jobbítva készítettett és kibocsátott az ágostai vallástételt tartó evangélikusoknak a Dunántúl lévő superintendentiája által. A mi urunk Jézus Kr. kinszenvedésének, halálának és a Jeruzsálem veszedelmének leírásával. Pest, nyom. és kiadja Bucsánszky Alajos, 1856. K8r. VIII és 592 l.

Keresztyn Énekeskönyv, mely alkalmas igazításokkal és némely régi énekek helyett újakkal jobbítva, készítettett és kibocsátott az ágostai vallástételt tartó evangélikusoknak a Dunán tul lévő superin

tendentiája által. Hetedik kiadás. A mi urunk Jézus Krisztus kinszenvedésének, halálának és a Jeruzsálem veszedelmének leírásával. Sopron, Reichard Adolf költ. s bet. 1856. 8r.

Halotti Bucsuhangok. Alkalom szerint írta és összeszedte *Mentovich Ferenc*, nagykörsi r. tanár. Kecskemét, Galli F. tulajd. 1856. 8r. 192 l. Ára 1 ft. 20 kr.

Keressétek az Isten országát. Imádságoskönyv keresztény katolikusok számára. *Leonhard J. Mihály* után németből fordítva. Pest, Bucsánszky Al. nyom. és kiadja. 1856. N12r. 264 l.

Lelki Manna, azaz Imáds. és Énekeskönyv, különösen a kath. ker. ifjúság számára szerk. *Tárkányi B. József*, egri főmegyei áldozópap. Negyedik bővített kiadás, kiadja a Sz.-István-Társulat. Eger, lyceumi nyomd. 1856. K16r. 336 l.

Jézus az én szerelmem. Imádságoskönyv keresztény katolikusok számára. Pest, nyom. és kiadja Bucsánszky. 1856. 16r. 220 l.

Imák s Énekek, melyek a rom. kath. elemi tanuló ifjúság lelki építésére összeszedettek és kiadattak Déghy József, Gömör Mihály, Kovács Antal és Révay György tanítók által. Kecskeméten, nyom. Szilády Károlynál, 1856. K8r. 58 l.

Ima- és Énekeskönyv, különösen a rom. kath. elemi tanulók részére. Kiadta *Szerelemhegyi Antal*, félegyházi nyilv. tanító. Pest, Müller Emil nyomd. 1856. 16rét 62 l.

Jó Nap, azaz : imádságos- és énekeskönyv kereszt. katolikusok számára. A bold. szüz Mária szeplőnélküli fogantatásának ünnepén tartandó imádságokkal, és a szent kereszt-útjárás módjával meg bővítettett. Pest, nyom. és kiadja Bucsánszky Alajos. 16r. 213 lap.

Lelki Rózsabimbók. Imakönyv, ker. kath. gyermekek számára. *Irá Fellner Antal*. A váci püspöki hatóság jóváhagyásával. Pest, nyom. és kiadja Bucsánszky Al. 1856. K16r. 125 l.

Mennyei Korona. A besnyői bold. Sz. Mária csud. képszozárához bucsút járók ajtatossága. Szerkeszté *Grynaeus Alajos*. Kiadja a Szent-István-Társulat. Pest, 1856. Emich G. nyomd.

Lelki Fegyverház, melyben mindenféle lelki és testi ellenség meggyőzésére erős fegyver készítettett, és ujonan szent képekkel és énekekkel, és a szentkereszt-útjárás módjával meg bővítettett. Pest, 1856. Bucsánszky Alaj. nyomt. 12rét. 381 lap.

Kis jó illatú Rózsáskert, melyben sok szép imádságok és énekek található. A bold. szüz Mária szeplőnélküli fogantatásának ünnepére tartandó imádságokkal és a szentkereszt-útjárás módjával meg bővítettett. Pest, nyom. s kiadja Bucsánszky Al. 1856. 12r. 283 l.

Lelki zöld Koszorú, mely sok szent atyáktól plántált jeles isteni Dicséretekkel mint istent engesztelő jó illatú virágokkal teljes zöldellő kertekből, azaz : sok imádságoskönyvekből összeszedetett, és énekekkel meg bővítve kiadatott. Magyar-Óvár, Czéh Sándor sajátja. 12rét. 164 l

A két sz. szűs atyafi, Gertrudis és Mechtildis Imádságos és Énekes könyve, mely a bold. sz. Mária széplónélküli fogantatásának ünnepére tartandó imádságokkal és a szentkereszt-útjárás módjával megbővítettett. Pest, nyomt. s kiadja Bucsánszky A. 1856. 12r. 284 l.

A keresztény Vitéz Paizza. Tábori Imáds. könyv magyar hadvitézek számára. Újból átdolg. harm. kiadás Dr. *Nogáll János* ő fels. udvari káplánja. Pest, 1856. Minden könyvtárúrnál kapható. 16r. 116 l.

A Krisztus Jézus vérről veritékezéséről való Kis Officium... Eger, 1856. lyceum bet. 32r. 64 l.

A szentkereszt-útjárás, melyet a halálra ítéltetett, kereszttel terheltetett Jézus Krisztus Pilátus házától Kálvária hegyére, végzett. Harm. kiad. Pest, Bucsánszky Alaj. nyom. és kiadja, 1856. 12r. (Lapszám nélkül).

Fohászok a kisded Jézushoz. M.-Óvár, Czéh Sánd. nyomd. 1856. 8r. 4 l.

Szent Krisztus atyafisághönyve, melyben a mindennapi, hétközbeli és esztendőbeli keresztény kötelességekre, lelki tudományokra, szent erkölcsökre, és jószágos cselekedetekre taníttatnak a hívek *Kökai Benedek-től*. Pest, nyom. és kiadja Bucsánszky Alaj. 1856. 8r. 384 l.

Szent István első magyar király tisztelete, mint Budán tartatik. Egyszermind Bucsújáratí ajtatosság, mikép országszerte ünnepelettik. Szerkeszté *Grynaeus Alajos*. Kiadja a Szent-István-Társulat. Pest, Emich G. nyomd. 1856. 12rét 96 l.

Lelki jó Illattétel, vagy a kegyes léleknek istennel imádkozás és éneklésbeni beszélgetése. Fordította s részint szerzette az utazók kedvéért *Maklári János*, f. dobszai predikátor. Megbővített kiadás. Debrecenben, kapható Telegdi K. Laj. nyom. 1856. 24r. 314 l.

Eredeti Halotti Imák. Eléfordulni szokott alkalmak és esetekre. Irta *Medgyes Lajos*. Kolosv. Stein János sajátja. 1856. N8r. 160 l.

— *Vegyések*. — *Szellemi Omnibus* kéjutazásra az élet útáin. Irta *Assalay József*, a párisi statistikai tudós társaság tagja. Három kötet. Pest, Kozma bet. 1856. N8r.

No még egyet nevéssünk! Eredeti adomák a magyar népéletből Összegyűjté *Vas Gereben*. II. füzet. Pest, Kilian Gy. tul. 1856. k8r. 318 l.

Beöthy László mint pesti Arsslán, vagyis: Díszes társalkodó Magyar, Erdélyország és Szerbvajdaság számára. Víggal elegy komoly értekezések, írta *Beöthy László*, kiadta a „Déliab“ szépirodalmi- s divatlap felelős szerkesztője s kiadója Friebeisz István. Pesten, nyomt. Beimel és Kozma. 1856. 16r. 74 l.

101 *Choleracsepp*, vagyis: Akár akarsz, akár nem, megpukkadsz nevettedben. *Beöthy Lászlótól*. Második bővített, remény feletti kiadás, szaporítva egy tucet legujabb amerikai találmány szerint készített dózissal stb. Pest, Müller Gyulánál. 1856. k8r. 102 l.

AZ ÚJ MAGYAR MUZEUM

VI. ÉVFOLYAMÁNAK ELŐFIZETŐI.

I. Betürendben.

- Aczél Péter Sikulán.
 Alexy Lajos Pesten.
 Gr. Andrassy György cs. k. kamarás, Szent-István-rendi vitéz, m. akad. igazg. Bécsben.
 Angyal Imre felsőnánai plébános.
 Andics József urod. jószágigazgató Nagy-Varsányban.
 Bakoss Antal alesperes és erdőtelki plébános.
 Balássy Ferenc káplán Török-Sz.-Miklóson.
 Balla József püspöki titkár Vácon.
 Balogh László Pesten.
 Bárány Dénes tanuló a pozsonyi ev. lyceumban.
 Bárány Ferenc sarudi plébános.
 Barát József Baján.
 Bartakovics Béla, Kis-Apponyi, egri érsek.
 Begovchevich Róbert szent-széki jegyző Egerben.
 Bekény Móric apci plébános.
 Bellaagh József ügyvéd Pesten.
 Bene Ferenc kir. tanácsos, Szent-István-rendi vitéz Pesten.
 Benőfy Sámuel alesperes, dédesi plébános.
 Bettelheim testvérek aradi könyvtárosoknál 1.
 Bettelheim F. B. nagybecskereki könyvtárosnál 1.
- Bezegh András egri kanonok.
 Bezeredy Miklós makari püspök Veszprémben.
 Bitnicz Lajos szombathelyi kanonok.
 Bonyhádon egy névtelen.
 Borbély Lajos Tisza-Roffon.
 Buday András dósai plébános.
 Burger Zsigmond szegedi könyvtárosnál 4.
 Csanády Ferenc Pesten.
 Csathó Alajos, Csathószegi, káplán Szentesen.
 Csathó Dániel alesperes, püspök-ladányi plébános.
 Csecsetko Dániel tanár Pozsonyban.
 Cseh János kardszagi plébános.
 Cserményi József ügyvéd Temés-váratt.
 Csíky Mihály Nagy-Szombatban.
 Csintalan Dániel gyöngyös-halászi plébános.
 Csorba József orv. doctor, m. akad. tag Pesten.
 Dankó János pástói plébános.
 Debreceni főiskolai könyvtár.
 Debreceni collegiumi olvasó társaság.
 Gr. Degenfeld Imre Pesten.
 Demjén István Vásáros-Náményb.
 Gr. Desseffy Emil m. academia elnöke.

- Dobócky Ignác Hevesen.
 DoglKároly tiszta-szalóki plébános.
 Domanovszky Endre Sopronban.
 Duchon Bécsben.
 Durovrey Brüsszelben.
 Ebeczky Emil Söregen.
 Báró Eötvös József m. academiái
 m. elnök Pesten.
 Eperjesy Ferenc alesperes, polgári
 plébános.
 Eperjesy János felső-tárkányi plé-
 bános.
 Érkövy Adolf, gr. Károlyi István
 uradalmi igazg. Derek-Egyhá-
 zán.
 Erösdy Mihály ifyalvi ref. lelkész
 Szepsi-Sz.-Györgyön,
 Fabó András ev. lelkész Agárdon
 Vác mellett.
 Fábry János tanár Rimaszombat-
 ban.
 Fábry Károly címz. kanonok, pap-
 növeldei lelki atya Egerben.
 Farkas Antal ügyvéd Pesten.
 Farkas János orvos doctor Rác-
 Almáson.
 Fekete Ferenc alesperes, honti plé-
 bános.
 Fekete Mátyás rakomazi plébános.
 Ferenczy Jákó esztergami gymná-
 siumi igazgató.
 Gr. Festetics Taszló Keszthelyen.
 Franck Albert Párizsban.
 Fränkel M. J. egri könyvárusnál 1.
 Gallia Fülöp kecskeméti könyvá-
 rusnál 1.
 Gaal József Pesten.
 Geibel Armin pesti könyvárusnál 5.
 Gelencsér Privát a budai irgalmas
 barátok perjele.
 Báró Geringer Károly val. b. titk.
 és birod. tanácsos Bécsben.
 Ghyczy Ignác Pesten.
 Glatz Béla Aradon.
- Gruber György címz. kanonok és
 magyarszéki plébános.
 Gugyela János jáász-apáti káplán.
 Gyeness József mihálytelki plébá-
 nos.
 Gr. Gyulay Lajos Pesten.
 Hamary János kistályai káplán.
 Haas könyvárus Bécsben 11 p.
 Hartleben K. Adolf pesti könyvá-
 rus.
 Haynald Lajos v. titk. tan. és er-
 délyi püspök Károlyfejérvárt.
 Hegedüs Zsigmond nagykún kapi-
 tány.
 Hegyesi Kálmán Turbékön.
 Helvey Adolf Chlumetzen Csehör-
 szágbán.
 Hidegh Sándor gyógyszerész Ara-
 don.
 Hoffmann Ferenc főérseki könyvá-
 rusnál N.-Szombatban 1.
 Hollósy Lajos könyvárusnál Nagy-
 Váradon 2.
 Holeczer József erdő-kövesdi plébá-
 nos.
 Hold-Mező-Vásárhelyi ref. gymná-
 sium igazgatósága.
 Hollók Imre rozsnyai örkanonok.
 Homoky Imre tanár Bécsb.
 Horvát Árpád egyetemi tanár.
 Horváth Cyrill nagygymn. igazg.
 s m. acad. rendes tag Pesten.
 Huzly Károly kisprépost és kano-
 nok Debrecenben.
 Ihász Gábor hit- és m. nyelvtanár
 az egri angolkházban.
 Inkey László, Pálínyi, Nagy-Ré-
 tsén.
 Jankowich kir. tanácsos Pesten.
 Kacskovics Lajos Sőjön B. - Gyar-
 mat mellett.
 Káli-Nagy Elek Kolosvárt.
 Kálnoky Ferenc címz. kanonok, al-
 esperes, fényes-litkei plébános.

- Kammerer Ferenc, gazdasági felügyelő Alsó-Pélen.
- Kanizsay Károly tiszta-örsi plébános.
- Gr. Károlyi István Fóton.
- Kastélyi József sajó-szögedi plébános.
- Kaszap Mihály ügyvéd Hold-Mező-Vásárhelyt.
- Kelemen József pécsi nagyprépost.
- Kilián György pesti könyvtárúrnál 2.
- Kolossváry József Veszprémben.
- Kolosvári ref. collegium könyvtára.
- Konez Imre gárdonyi ref. lelkész.
- Korányi Frigyes orvos doctor N.-Kállóban.
- Kovács István, Nagy-Ajtai, cs. kir. törvénysz. tanácsos Besztercén.
- Kovácsik József egri papnöveldéi kormányzó.
- Köhler testvérek Konstantinápolyban.
- Könczey Károly földbirtokos.
- Körner János N.-Kun-Madarason.
- Kóváry János tari plébános.
- Krausz Hermán veszprémi könyvkötőnél 1 p.
- Kraynik Alajos Debrecenben.
- Kreidel (Jurany és Hensel) könyvkereskedése Wiesbadenben 1 p.
- Krupinszky János Pest városi tisztviselő.
- Kudelka István bölc. tudor Pesten.
- Kun Sándor.
- Kupis Károly káptalani káplán Győrött.
- Kutny Alajos ügyvéd Aradon.
- Lampel Róbert pesti könyvkereskedőnél 4.
- Lángh Ignác ügyvéd Pesten.
- Gr. Lázár Miklós Kolosvárt.
- Lengyel Miklós egri kanonok.
- Leporis Károly aldebrői plébános.
- Lévay Sándor egri nagyprépost.
- Báró Liphay Béla Lovrinban.
- Lonovics József val. b. titk. tan. püspök Bécsben.
- Lupcsánszky Elek kegyesrendi nevelő Tarna-Örsön.
- Madács Imre Alsó-Sztrégován.
- Madarasy Lajos Gortván, Fülek mell.
- Madass György ügyvéd N.-Szalontán.
- Magyar Mihály pesti könyvtárúrnál 2 p.
- Marán János kistályai plébános.
- Maros-Vásárhelyi ref. collegium könyvtára.
- Báró Mednyánszky Dénes Bécsben.
- Menczell György kiskörei plébános.
- Mészáros Károly Pesten.
- Meszner Sándor Győr városi káplán.
- Michnay Andre ev. lyc. igazgató Pozsonyban.
- Gróf Mikó Imre val. b. titk. tan. Kolosvárt.
- Milkovics Zsigmond Pesten.
- Miskolczi István szent-márton-káptai plébános.
- Miskolci ref. lyceum könyvtára.
- Molnárffy Ferenc.
- Nagy Endre Mosonyban.
- Nagy Ferenc ügyvéd Temesvárt.
- Nagy Imre Kaposvárt.
- Nagy Mihály ev. lelkész Tályán.
- Nagy Sándor Aradon.
- Nagy Zsigmond tanító-képezdei tanár Egerben.
- Nagykörös ref. gymn. könyvtára.
- Nagyszebeni jogakademia.

- Németh Vilmos brassai könyvtár-
nál 1 p.
- Nemzeti Casino Pesten.
- Nikodem János cs. k. lelkész Ara-
don.
- Novoszedly József recski plébán.
Orbán, páter, Bécsben.
- Osvald György tarna-mérai plébán.
- Ötvös Ágoston orvos doctor Ká-
rolyfejérváratt.
- Pachler F. udv. könyvtártiszt Bécsb.
- Pados János gr. Károlyi György
fiai nevelője Pesten.
- Pájer Antal alesperes, tizsa-füredi
plébános.
- Pápay Imre Hajdu-Böszörményben.
- Paulekovich Gyula Bécsben.
- Peregriny Elek m. akad. tag Csej-
tén.
- Pesti Frigyes iparkamrai titkár,
Temesvárárt.
- Pesti növendék papság magyar is-
kolája.
- Piry Círiák ferenci áldor Pesten.
- Pók Imre apátfalvai plébános.
- Póka Zsigmond ároktői plébános.
- Poláček könyvkereskedése Temes-
várárt 1 péld.
- Premontrei fő convent Csornán.
- Premontrei tanártestületKeszthelyt
2 péld.
- Premontrei tanártest. N. Váradon.
- Reisch Bécsben.
- Reseta János nyug. egyetemi ta-
nár Pesten.
- Révész Imre ref. pred. Debrecenb.
- Reviczky Sándor Nagy-Váradon.
- RimlerKárolytanár,Békés-Csabán.
- Rochel János Aradon.
- Rosztóczy Imre káli plébános.
- Rozsnyai kath. gymnásium.
- Ruszinkovics György urod. tiszt
Mándokon.
- † Sámuel Alajos majki prépost.
- Sárospataki ref. colleg. könyvtára.
- Sávoly József tardi plébános.
- Schehovics Ferenc egri kanonok.
- Schindler F. J. pozsonyi könyvtár-
nál 1 p.
- Schön Jakab bajai könyvtárúsnál
1 p.
- Schwaiger József pozsonyi könyv-
árúsnál 5 p.
- Schwaiger Filibert győri könyv-
árúsnál 3 p.
- Schöplín Károly orvos doctor,
Mélykút, Kis-Szállásán.
- Seeliger Károly lőcsei könyvtár-
nál 2 p.
- Seyring és Hennicke soproni könyv-
árúsnál 1 p.
- Simon Endre Miskolcon.
- Simonchich Alajos Pesten.
- Simor J. győri püspök.
- Sípos Ignác poroszlói plébános.
- Somogyi János Horpácson.
- Stein János kolosvári könyvtár-
nál 4 p.
- Steinmasser Bécsben.
- Stoffer udv. tanácsos Bécsben.
- Stokinger Móríc ügyvéd, Temes-
várárt.
- † Strada Edvárd nyug. cs. k. ór-
nagy, Jász-Kis-Éren.
- Szabó Béla Pesten.
- Szabó János orvos doctor, Pesten.
- Szabó Mihály ref. pred. Körös-Tar-
csán.
- Szabó Miklós ügyvéd, Szombat-
helyt.
- Szabó Péter földbirtokos Győr-Pé-
terházán.
- Szabó Zsigmond alesperes, tizsa-
bői plébános.
- Szalonnay Endre kemecsei plébán.
- Szeberényi Laj.tanárBékés-Csabán.
- Gr. Széchenyi Béla, Bécsben.
- Szegedi kath. nagygymnásium.

Szele Gábor egri-érseki titkár.
 Szeles Endre ref. pred. Szinnyér-
 Váralján.
 Szemerey Sándor Kisfaludon.
 Szenczy Fer. szombathelyi püspök.
 Szigeti ref. gymnasium könyvtára.
 Szlammer Alajos, mándoki plébános.
 Szoboszlay Ferenc Füleken.
 Szontagh Pál Horpácson.
 Szöghy István alesperes és kápol-
 nai plébános.
 Szögyény László birod. és v. t. tan.
 Bécsben.
 Sztój Jakab cs. kir. katonai orvos
 Péter-Váradján.
 Takács Ignác Mihályi plébános.
 Tárkányi József, egri érseki titkoknok.
 Taticzky Endre zsérci plébános.
 Tavaszi József ügyvéd, Aradon.
 Telbisz József Lovrinban.
 Telegdi debreceni könyvtárúsnál 4 p.
 Thán Sándor nevelő Pesten.
 Tomori Anasztáz Pesten.
 Tóth Sándor bánhorvátai plébános.
 Török Gábor Pesten.
 Trajánovics Ágoston Tordán.

Trajter Ferenc bátori plébános.
 Ungvári kath. gymnasium.
 Vannay László ev. gymn. tanár
 Selmecen.
 Várady Ádám ügyvéd Pesten.
 Vargies Imre ügyvéd Temesvárat.
 Vásárhelyi Imre Bécsben.
 Vezlerle Gáspár egri kanonok.
 Weidinger János pécsi könyvtárú-
 snál 2 p.
 Weisser Imre nevelő Kazán.
 Wittich József maros-vásárhelyi
 könyvtárúsnál 2 p.
 Zatykó József prépost alesperes,
 gyöngyösi plébános.
 Gr. Zay Károly Bucsányban.
 Zelenay Gedeon földbirtokos Bori-
 ban Rakovic mellett.
 Zsivora György m. acad. tag Pesten.
 Összesen 289, kik közül Egerben
 Tárkányi József, érseki titkoknoknál
 61, Pesten Eggenberger könyv-
 tárúsnál 5, Emich könyvtárúsnál
 34, Heckenast kiadó könyvtárú-
 snál 102, Lauffer és Stolp (elébt
 Edelmann) könyvtárúsnoknál 6.

II. Földrajzilag

előfizetőink így oszlanak fel a haza és külföld külön vidé-
 kei szerint:

Arad : Arad 8. Sikula 1.
Bács : Baja 4. Kisszállás 1.
Baranya : Magyar-Szék 1. Pécs 2.
Bars : Alsó-Pél 1. Selmec 1.
Békés : Békés-Csaba 2. Körös-Tar-
 csa 1.
Bereg : Vásáros-Námény 1.
Bihar : Debrecen 9. N.-Szalonta 1.
 N.-Várad 4.
Borsod : Apátfalva 1. Ároktő 1.
 Bán-Horvát 1. Dédes 1. Kaza 1.
 Miskolc 2. Sajó-Szöged 1. Tard
 1. Zsérc 1.

Csongrád : Derekegyháza 1. Sze-
 ged 5. Szentés 1. Hold-Mező-
 Vásárhely 2.
Esztergom : Esztergom 1.
Fejér : Rác-Almás 1. Gárdony 1.
Gömör : Gortva 1. Rima-Szombat
 1. Rozsnyó 1.
Győr : Győr 6. Péterháza 1.
Heves : Apc 1. Bátor 1. Al-Debrő
 1. Fel-Debrő 1. Eger 15. Erdő-
 Kövesd 1. Erdő-Telek 1. Gyön-
 gyös 1. Gyöngyös-Halászi 1.
 Heves 1. Kál 1. Kápolna 1. Kis-

- Köre 1. Tarna-Méra 1. F.-Nána 1. Pásztó 1. Poroszló 1. Reesk 1. Tisza-Roff 1. Sarud 1. Tar 1. Kis-Tálya 2. F.-Tárkány 1. Tarna-Órs 1. Tisza-Bó 1.
- Hont* : Hönt 1.
- Jász-Künság* : Dósa 1. Jász-Apáti 1. Jász-Kis-Ér 1. Kardszag 1. Kún-Madaras 1. Mihály-Telek 1.
- Marmaros* : Sziget 1.
- Mosony* : Mosony 1.
- Nógrád* : Agárd 1. Fülel 1. Horpács 1. Sój 1. A.-Sztregova 1.
- Nyitra* : Bori 1. Bucsány 1. Csejte 1.
- Pest* : Buda 1. Fót 1. Kecskemét 1. N.-Körös 1. Pest 36. Sőreg 1. Vác 1.
- Pozsony* : Pozsony 4. N.-Szombat 2.
- Somogy* : Kaposvár 1. Turbék 1.
- Sopron* : Csorna 1. Horpács 1. Kisfalud 1. Mihályi 1. Sopron 2.
- Szabolcs* : Hajdu-Böszörmény 1. N.-Kálló 1. Kemence 1. Püspök-Ladány 1. Fényes-Litke 1. Mándok 2. Polgár 1. Rakamaz 1. N.-Varsány 1. Új-Vencsellő 1.
- Szala* : Keszthely 3. N.-Récse 1.
- Szatmár* : Szinnyér-Váralja 1.
- Szepes* : Lőcse 2.
- Szolnok* : Tisza-Füred 1. Tarna-Órs 1. Tisza-Szalók 1.
- Temes* : Temesvár 6.
- Tolna* : Bonyhád 1.
- Torontal* : N.-Beeskerek 1. Lovrin 2.
- Ung* : Ungvár 1.
- Vas* : Szombathely 3.
- Veszprém* : Veszprém 3.
- Zemplény* : Patak 1. Tálya 1.
- Határvidék* : Péterváradja 1.
- Erdély* : Beszterce 1. Brassó 1. Károlyfejérvár 2. Kolosvár 8. N.-Szeben 1. Szepsi-Szt.-György 1. Torda 1. M.-Vásárhely 3.
- Kiknek lakása a szerk. előtt tudva nincs 29.
- Ausztriában* : Bécs 16.
- Csehországban* : Chlumetz 1.
- Belgiumban* : Brüsszel 1.
- Franciaországban* : Párizs 1.
- Németországban* : Wiesbaden 1.
- Törökországban* : Konstantinápoly 1.

III. Külső állások

szerint előfizetőink a következő osztályokból kerültek:

- A kathol. egyházi rendből* : érsek 1, püspök 5, prépost és kanonok 9, plébános 46, káplán 7, más egyházi 10. (Őszvesen 78.)
- A protest. egyházi rendből* : predikátor 6.
- Világi rendűek* : gróf 10, báró 4, földbirtokos és mások, kiknek állása nem tudatik 45, tisztviselő 4, ügyvéd 17, orvos doctor 8, gyógyszerész 1, gazdatiszt 4. (Őszvesen 93.) — A tudományos osztályból : könyvtár, intézet és társaság 19, akadémikus (más állás nélkül) 2, író (más állás nélkül) 1, tanár 13, nevelő 1, tanuló 1. (Őszvesen 37.)
- Könyvárusi előfizetők, kiknek neveik és állásuk nem tudatik : 76.

— Ez alkalommal is kérem tiszt. előfizetőimet, hogy címzeteiket és lakhelyeiket minél pontosabban küldenek be; s kik könyvárusoktól veszik, neveik és címzeteik velem közlését kívánni méltóztassanak.

Toldy Ferenc.

TARTALOM.

Irodalom és Nyelv.

	Lap.
Eredetiség az irodalomban. <i>Fábián Gábor</i>	129
Irodalmi Levelek. <i>Toldy Ferenc</i> . I. Eredetiség az irodalomban	193
" " " " II. Egy szó a szavalásról	483
" " " " III. Epistola Fábián Gáborhoz	561
Válasz Toldy Ferenének az irodalombani eredetiség kérdésében.	
<i>Fábián Gábor</i>	497
Mickiewicz Ádám. <i>Kazinczy Gábor</i>	49
Kazinczy Ferenc Levéltárcájából. III. (Kazinczy és Döbrentei).	
<i>Kazinczy Gábor</i>	145
A pozsonyi káptalan XIV. századbéli könyvtára. <i>Ipolyi Arnold</i>	161
Egyetemünk rectorai és cancellárjai. <i>Pauler Tivadar</i>	203
Közlemények az erdélyi M. Nyelvemvelő Társaság irományaiból. I.	
Kolosvár Siralmai 1699. — <i>Vass József</i>	265
A pozsonyi krónika. <i>Knauz Nándor</i>	393, 563
A magyar nemzeti versidomról. <i>Arany János</i>	456
Stuart Mária, lyrai monológ. <i>Tárkányi József</i>	483
A magyar nyelv közügyi kelete Moldvában a XVI. században. <i>Szilágyi István</i>	39
A kettős betűk egyszerűsítése ügyében. <i>Fábián Gábor</i>	501
Tudományos Levelek Mike Sándorhoz. <i>Gr. Kemény József</i>	280, 334
Finnland és a skandinavismus *). <i>Kazinczy Gábor</i>	529

Classica Literatura.

Az Íliász II. énekéből : A népgyűlés. <i>Zombory Lipót</i>	322
Mutatványok Ovid Átváltozásaiból. <i>Szlemenics Pál</i>	99

Bölcsészet. Tanügy.

Az emberiség eszményi kifejlődése. <i>Györy Sándor</i>	345, 419
Homérosz mint nevelési tényező. <i>Jancsó Lajos</i>	27
Apróbb közlések az amerikai oktató intézetekről. <i>Nendvich Kár.</i>	3

Történelem.

Bethlen Gábor jelleme egykoru vélemények szerint s némely levelei	
<i>Gr. Kemény József</i>	16

*) E cikk alkalmazó bevezetése bizonyos okból elmaradt. — *Szerk.*

	Lap.
A rabonbánok áldozatai, s a székelyek nemzeti gyűlései. <i>Balássy Ferenc</i>	66
A hadi történelem elmélete. <i>Kiss Károly</i>	222, 250
I. Rákóczy György s Bethlen István versenygése. <i>Szilágyi Sándor</i>	233
Pótlékok I. Rákóczy György és Bethlen István versenygéséhez. <i>Vass József</i>	506
Adalék a protestáns ügy történetéhez az 1655-ki országgyűlésen. <i>Páur Iván</i>	271
Illésházy István nádor élete. <i>Podhradczky József</i>	299, 370
A nagyszebeni és segesvári ispotályok története a XV. században. <i>Várady Móric</i>	540
Szécsi Mária levele, s a Libercesyek. <i>Nagy Iván</i>	553
Historiai Forgácsok. XXXVI. Pest megye levele Gyórhöz 1689. (Adalék az akkori belállapotok ismeretéhez). <i>Ráth Károly</i>	284
. XXXVII. Gamauf levele Jankowich Miklóshoz a soproni Dobner-féle nyomdáról. <i>Garády</i>	286
. XXXVIII. Soproni tanulók szövetsége 1623. <i>Garády</i>	341
. XXXIX. Határjelelő levél nagy Lajos korából. <i>Ráth Károly</i>	342
. XL. Garai Miklós nádor kegyelmi levele 1381-ből. <i>Ráth Károly</i>	437
. XLI. Adalékok az Árpádkori okmánytárhoz. <i>Kazinczy Gábor</i>	438

Természettudományok.

Az Aetna, növény-földrajzi tekintetben. <i>Szenczy Imre</i>	109
Természetradi pillantás Éjszak-Amerikára. <i>Nendtvich Károly</i>	289
A Közép-Kárpátok és vidékek magasságai. <i>Fabriczy János</i>	524

Irodalmi Napló.

Encyclopaediai munkák	192, 277, 599
Irodalomtörténet, irodalmi s nyelvmelékek	277
Classica literatura	527, 599
Szépirodalom, szépműtan	42, 127, 277, 391, 493, 599
Nyelvtudomány, nyelvkönyvek	43, 278, 391, 496, 527, 600
Bölcsészet, nevelés, tan, ifjusági iratok 44, 127, 277, 278, 392, 558, 600	600
Történelem s rokon	45, 279, 392, 527, 558, 600
Törvény, jogtudomány, politika	127, 279, 496, 559, 601
Mathematicai és természeti tudományok 127, 192, 333, 392, 496, 559, 601	601
Egély	192, 333, 463, 528, 560, 601
Vegyesek	127, 604